Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Міністерства освіти і науки України

АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Електронне наукове видання

№01, 2026

частина 1

Ужгородський національний університет
Ужгород 2026

УДК 001:34
ISSN 2788-6018

Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.) зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор

Заступники головного редактора:
Бєлов Д.М. – *д.ю.н., професор*
Заборовський В.В. – *д.ю.н., професор*

Члени редакційної колегії:
Берлінгер Ремус Даніел – *д.ю.н., доцент (Румунія)*
Бєлова М.В. – *д.ю.н., доцент*
Булеца С.Б. – *д.ю.н., професор*
Дешко Л.М. – *д.ю.н., професор*
Котляр О.І. – *к.ю.н., професор*
Копча В.В. – *д.ю.н., професор*
Лазур Я.В. – *д.ю.н., професор*
Манзюк В.В. – *к.ю.н., доцент*
Менджул М.В. – *д.ю.н., професор*
Мех Ю.В. – *д.ю.н., професор*
Ондрова Юлія – *к.ю.н., доцент (Словацька Республіка)*
Василенко О.Ю. – *доктор філософії у галузі права*
Ступник Я.В. – *к.ю.н., доцент*
Фазикош В.Г. – *к.ю.н., професор*
Фаркаш Мірча – *професор (Румунія)*
Фрідманський Р.М. – *к.ю.н., професор*

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №01 від 29.01.2026 року

Офіційний сайт: *http://app-journal.in.ua/*

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;
print@rik.com.ua

© Ужгородський національний університет, 2026

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Балацька О.Р., Кушнір І.М. ПРАВО ЗА ЗАБУТТЯ В ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРІ: ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ У ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ.....**11**

Балтакса І.В. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДИТИНИ, ЯКА ПОСТРАЖДАЛА ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ.....**16**

Бойко І.Й. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД УЧАСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ ГРОМАДСЬКОСТІ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ (XVII-XVIII СТ.) ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ У СУЧАСНИХ УМОВАХ.....**23**

Гутів Б.І. ПРАВОВА ПРИРОДА ВЛАДИ КОШОВОГО ОТАМАНА В СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ.....**30**

Добробог Л.М. ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ.....**36**

Кіска Т.М. ПРАВОРОЗУМІННЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ.....**41**

Козаченко А.І. ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЗА ДОБИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.....**48**

Наливайко Л.Р., Грицай І.О. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПОДІЛУ ВЛАДИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....**53**

Нітченко А.Г., Чумаченко В.Ю. ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ЮРИСТА ЯК ГАРАНТІЯ СПРАВЕДЛИВОГО ПРАВОСУДДЯ.....**59**

Олійник Б.І. ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВОТВОРЧОЇ ПОЛІТИКИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОСИЛЕННЯ.....**69**

Палєха В.О. ВПЛИВ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ЯКІСТЬ І ДОСТУПНІСТЬ ПОСЛУГ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ СЕРВІСНИХ ЦЕНТРІВ МВС.....**74**

Паскаріу Л.-Т., Торончук І.Ж., Грекул-Ковалик Т.А. «АВСТРІЙСЬКА СУДОВА ГАЗЕТА» ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПРАВНИЧОГО ЖИТТЯ БУКОВИНИ В АВСТРО-УГОРСЬКУ ДОБУ (ПОЧ. ХХ СТ.).....**80**

Петришин В.Ю. ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ПІДПІЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ: ПРАВОВА КЛАСИФІКАЦІЯ ІНСТИТУЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ.....**86**

Селіхов Д.А. КІБЕРБЕЗПЕКА ЯК СКЛАДОВА ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ.....**94**

Ступник Я.В. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....**100**

Чувакова Г.М., Рязанов М.Ю. АНОМАЛІЇ ПРАВОВОЇ СФЕРИ В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОЇ СПАДЩИНИ: ГЕНЕЗИС, ПРОЯВИ ТА ВПЛИВ НА СУЧАСНИЙ ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК.....**108**

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Бабій Р.В. ІНСТИТУТ БІЗНЕС-ОМБУДСМАНА У ВИМІРІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ: ДОКТРИНАЛЬНІ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ.....**113**

Бисага Ю.М. ЖІНОЧИЙ РУХ ЗА АДВОКАЦІЮ РІВНОСТІ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА СУЧАСНІ РЕТРОСПЕКТИВИ..... **118**

Власов О.В. ЩОДО ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ..... **123**

Волощук О.Т. АГРЕСІЯ ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ВИМІРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ..... **128**

Лисенко І.В., Кузьменко О.В., Лисенко А.М. ІНСТИТУТ ОМБУДСМАНА В УКРАЇНІ
ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ **133**

Мочульська М.Є. ОСВІТНІЙ ОМБУДСМЕН В СИСТЕМІ ЗАХИСТУ
КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ОСВІТУ В УКРАЇНІ..... **139**

Росяк С.Т. ІНСТИТУТ ВІЙСЬКОВОГО ОМБУДСМАНА КРІЗЬ ПРИЗМУ НОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА..... **145**

Турченко М.А. РОЗВИТОК МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ
ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ В АСПЕКТІ ЙОГО ІННОВАЦІЙНОСТІ..... **152**

Цебенко С.Б. ПРАВА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ
ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ ПІД ЧАС ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ У XXI СТОЛІТТІ..... **159**

**РОЗДІЛ III. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

Болдирева В.М., Іващенко П.А. ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ:
ПРОБЛЕМА КВАЛІФІКАЦІЇ МІЖ МАЙНОМ, МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ ТА «ЦИФРОВОЮ РІЧЧЮ»..... **165**

Бориславський Р.А. ПРАВОВА ПРИРОДА ДОГОВОРІВ,
ЩО РЕГУЛЮЮТЬ РЕКЛАМНУ ДІЯЛЬНІСТЬ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ..... **171**

Гаврилов Р.В. ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ
У СІМЕЙНОМУ ПРАВІ..... **177**

Гаращенко Д.Р. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПРАВА ПЕРЕВАЖНОЇ КУПІВЛІ ЗЕМЕЛЬНОЇ
ДІЛЯНКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ, ЩО ЗНАХОДИТЬСЯ В ОРЕНДІ..... **182**

Голубенко Т.В. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРИНЦИПІВ ПРОПОРЦІЙНОСТІ ТА ВІДШКОДУВАННЯ
СУДОВИХ ВИТРАТ СТОРОНИ, НА КОРИСТЬ ЯКОЇ УХВАЛЕНЕ СУДОВЕ РІШЕННЯ,
У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ..... **187**

Грабар Н.М., Парасюк М.В. ВПЛИВ ПРИНЦИПУ ДИСПОЗИТИВНОСТІ
НА СТАДІЮ ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ..... **195**

Гринько Р.В. ПРИНЦИПИ НАЛЕЖНОГО ВИКОНАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ
ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ЇХ ПОРУШЕННЯ В СФЕРІ ОБІГУ ЦИФРОВИХ ОБ'ЄКТІВ..... **201**

Деледивка С.Г. ОБ'ЄКТ НЕЗАВЕРШЕНОГО БУДІВНИЦТВА ТА СПЕЦІАЛЬНЕ МАЙНОВЕ ПРАВО:
СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ПІДСТАВИ ЇХ РОЗМЕЖУВАННЯ..... **208**

Ільченко Г.О., Назарова Ж.С. ДОВІРЧА ВЛАСНІСТЬ В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ..... **215**

Каплиста В.М., Кочина О.С. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ..... **222**

Кернякевич-Танасійчук Ю.В. ОРГАНИ КОНТРОЛЮ В КОРПОРАТИВНОМУ УПРАВЛІННІ..... **227**

Ковалишин О.Р. ПРАВО ЄС В СФЕРІ ОНЛАЙН ПОСЛУГ ТА ПРОДУКТІВ..... **232**

Кронда О.Ю., Зосименко О.М. ЕФЕКТИВНЕ УПРАВЛІННЯ ДОГОВОРАМИ
КЕРОВАНОГОДОСТУПУ..... **238**

Ксьондзик Ю.Ю. ПРАВОВА ПРИРОДА ДОБРОСОВІСНОСТІ
ЯК ЗАГАЛЬНОГО ПРИНЦИПУ ЦИВІЛЬНОГО ДОГОВІРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ..... **244**

Кузьменко О.В. ЕЛЕКТРОННІ РЕЄСТРИ ТА ЦИФРОВІ СЕРВІСИ У СФЕРІ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН: ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ДІТЕЙ І БАТЬКІВ..... **251**

Лаговська Н.В., Інгульська Д.А. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ШЛЮБНИХ ДОГОВОРІВ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД..... **256**

Лисюк Я.Ю. ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА..... **262**

Мороз О.В. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ УХВАЛ СУДУ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ В ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ..... **268**

Носік Ю.В. ЗМІНА ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ДЕРЖАВНИХ РЕЄСТРІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ..... **273**

Парасюк В.М. РЕКЛАМА У МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ – ЦИВІЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ..... **278**

Парасюк М.В. ВИДИ СТРОКІВ ЗАХИСТУ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ..... **284**

Попов Ю.Ю. ЧИ Є ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ «БАТЬКОМ ЗАКОНІВ»?..... **290**

Романько А.І. ПРАВО НА ДОСТУП ДО ТВОРУ МИСТЕЦТВА: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ... **305**

Самілик Л.О. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО СТЯГНЕННЯ АЛІМЕНТІВ..... **311**

Сєда С.В. РОЗПОРЯДЖЕННЯ РЕПРОДУКТИВНИМ МАТЕРІАЛОМ ДЛЯ ПОСТМОРТАЛЬНОЇ РЕПРОДУКЦІЇ: АНАЛІЗ ЕТИКО-ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ..... **317**

Сокалюк В.П. АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЙ ВЧЕНИХ ЩОДО ДОКАЗУВАННЯ І ДОВЕДЕННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ТА ЇХ ВПРОВАДЖЕННЯ У СУДОЧИНСТВО..... **324**

Татулич І.Ю., Федрак А.М., НОВЕЛИ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯМ СУДОВИХ РІШЕНЬ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ..... **331**

Утєхін І.Б. ЗМІСТ ДОГОВОРУ НАЙМУ ЖИТЛА В УКРАЇНІ ТА НІМЕЧЧИНІ..... **339**

Файєр О.А. ПОНЯТТЯ ТА УМОВИ НАСТАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АУДИТОРА..... **346**

Фурса Є.Є. НОТАРІАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ІЗ ЗАСВІДЧЕННЯ СПРАВЖНОСТІ ПІДПИСУ НА ДОКУМЕНТАХ У ПРАКТИЦІ КОНСУЛА: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ..... **351**

Хлистік М.А. ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ БАТЬКІВСТВА: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ..... **358**

Циронян М.С. ДИЗАЙН У ФЕШН-ІНДУСТРІЇ ЯК ОБ'ЄКТ АВТОРСЬКОГО ПРАВА..... **364**

Шпуганич І.І., Самагальська Ю.Я. ПЕРЕВАЖНІ ПРАВА АКЦІОНЕРА ТА УЧАСНИКА ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ ПРИ ЗБІЛЬШЕННІ СТАТУТНОГО КАПІТАЛУ ТОВАРИСТВА: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... **370**

РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Васьковський О.В. КАТЕГОРІЇ «ІНТЕРЕС» ТА «ЗАІНТЕРЕСОВАНІСТЬ» У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ПРОЦЕДУР БАНКРУТСТВА: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ..... **376**

Грищак С.В. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ З АКУМУЛЮВАННЯ МЕТАНУ В СИСТЕМІ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ..... **390**

Гуренко М.А., Євстігнєєв А.А. СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ *EX ANTE* ЗА ПРОВЕДЕННЯМ ПЕРЕВІРОК СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ АНТИМОНОПОЛЬНИМ КОМІТЕТОМ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ВІДДІЛЕННЯМИ: НЕДОЛІКИ ЗАКОНОДАВСТВА ТА СПОСОБИ ЇХ УСУНЕННЯ..... **401**

Єрмоленко В.М., Міхневич Л.В. ЮРИДИЧНІ МЕХАНІЗМИ
СТИМУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА НА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ:
ДОСВІД УКРАЇНИ ТА БАЛТІЙСЬКИХ КРАЇН..... **406**

Кірін Р.С., Пащенко О.А., Хоменко В.Л. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ
ПІДЗЕМНОГО ПАРКІНГУ-УКРИТТЯ В УКРАЇНІ:
АДАПТАЦІЯ ДО СТАНДАРТІВ ЄС..... **412**

Сиротко М.В. ЕЛЕКТРОННА КОМЕРЦІЯ ТА Е-КОНСАЛТИНГ
ЯК СУЧАСНІ ФОРМИ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ:
ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ..... **425**

Швидка Т.І. ФАРМАЦЕВТИЧНИЙ РИНОК ЯК ОБ'ЄКТ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ:
ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... **430**

Шевченко М.В. САМОРЕГУЛЮВАННЯ НА РИНКАХ КАПІТАЛУ
ТА ОРГАНІЗОВАНИХ ТОВАРНИХ РИНКАХ:
ДОСВІД СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ..... **435**

Щербина В.С., Боднар Т.В. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ МАЙНА
НАЦІОНАЛЬНИХ АКАДЕМІЙ НАУК УКРАЇНИ..... **440**

CONTENTS

SECTION I. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Balatska O.R., Kushnir I.M. RIGHT TO BE FORGOTTEN IN DIGITAL SPACE: IMPLEMENTATION OF EUROPEAN STANDARDS INTO UKRAINIAN LEGISLATION..... **11**

Baltaksa I.V. NORMATIVE AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE LEGAL STATUS OF A CHILD WHO HAS SUFFERED AS A RESULT OF HOSTILITIES AND ARMED CONFLICTS..... **16**

Boyko I.Y. HISTORICAL EXPERIENCE OF PUBLIC PARTICIPATION IN THE ADMINISTRATION OF JUSTICE IN UKRAINE (17TH–18TH CENTURIES) AND ITS APPLICATION IN CONTEMPORARY CONDITIONS..... **23**

Gutiv B.I. THE LEGAL NATURE OF THE AUTHORITY OF THE KOSHOVO OTAMAN IN THE MILITARY-POLITICAL ORGANIZATION OF THE ZAPORIZHZHYA SICH..... **30**

Dobroboh L.M. GENDER EQUALITY AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF THE LEGAL SYSTEM..... **36**

Kiska T.M. LEGAL UNDERSTANDING AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR DETERMINING THE PLACE OF JUDICIAL PRACTICE IN THE SYSTEM OF SOURCES OF LAW: CURRENT ISSUES..... **41**

Kozachenko A.I. ACTIVITIES OF ZEMSTVO SELF-GOVERNMENT DURING THE FORMATION OF THE UKRAINIAN CENTRAL COUNCIL..... **48**

Nalyvaiko L.R., Hrytsai I.O. IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF SEPARATION OF POWERS UNDER MARTIAL LAW..... **53**

Nitchenko A.G., Chumachenko V.Y. PROFESSIONAL ETHICS OF A JURIST AS A GUARANTEE OF FAIR JUSTICE..... **59**

Oliynik B.I. EFFECTIVENESS OF LEGISLATIVE POLICY: CURRENT CHALLENGES AND PROSPECTS FOR STRENGTHENING..... **69**

Palekha V.O. THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON THE QUALITY AND AVAILABILITY OF SERVICES IN THE FIELD OF ACTIVITIES OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS SERVICE CENTERS..... **74**

Pascariu L.-T., Toronchuk I.Zh., Hrekul-Kovalyk T.A. THE «AUSTRIAN JUDICIAL GAZETTEC» AS A REFLECTION OF BUKOVYNA'S LEGAL LIFE DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD (THE EARLY XX CENTURY)..... **80**

Petryshyn V.Yu. THE PHENOMENON OF THE UKRAINIAN UNDERGROUND STATE: LEGAL CLASSIFICATION OF THE INSTITUTIONS OF THE UKRAINIAN UNDERGROUND..... **86**

Selikhov D.A. CYBERSECURITY AS A COMPONENT OF INFORMATION SECURITY: THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS..... **94**

Stupnyk Y.V. TRANSFORMATION OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW..... **100**

Chuvakova H. M., Ryazanov M. Yu. ANOMALIES OF THE LEGAL SPHERE IN THE CONTEXT OF LEGAL HERITAGE GENESIS, MANIFESTATIONS AND INFLUENCE ON MODERN LEGAL DEVELOPMENT..... **108**

SECTION II. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Babiy R.V. THE INSTITUTE OF BUSINESS OMBUDSMAN IN THE CONTEXT OF CONSTITUTIONAL ECONOMICS: DOCTRINAL AND PRAXEOLOGICAL ASPECTS..... **113**

Bysaga Yu.M. WOMEN'S MOVEMENT FOR ADVOCACY OF EQUALITY:
HISTORICAL-LEGAL AND CONTEMPORARY RETROSPECTIVES.....**118**

Vlasov O.V. ON THE CONTENT OF THE CONCEPT OF THE RIGHT TO A SAFE ENVIRONMENT..... **123**

Voloshchuk O.T. AGGRESSION AS A FACTOR IN THE TRANSFORMATION
OF STATE REGIONAL POLICY: INTERNATIONAL LEGAL AND CONSTITUTIONAL LEGAL DIMENSIONS
OF HUMAN RIGHTS PROTECTION.....**128**

Lysenko I.V., Kuzmenko O.V., Lysenko A.M. THE OMBUDSMAN INSTITUTE IN UKRAINE
AND THE PROBLEMS OF ITS CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION.....**133**

Mochulska M.Ye. EDUCATIONAL OMBUDSMAN IN THE SYSTEM OF PROTECTION
OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO EDUCATION IN UKRAINE.....**139**

Rosiak S.T. THE INSTITUTION OF THE MILITARY OMBUDSMAN THROUGH THE PRISM
OF THE NEW LEGISLATION.....**145**

Turchenko M.A. DEVELOPMENT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE
DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE IN THE CONTEXT OF INNOVATION.....**152**

Tsebenko S.B. THE RIGHTS OF PRISONERS OF WAR:
INTERNATIONAL STANDARDS AND UKRAINIAN REALITIES DURING RUSSIA'S WAR
AGAINST UKRAINE IN THE 21ST CENTURY.....**159**

**SECTION III. CIVIL LAW AND CIVIL PROCEEDINGS; FAMILY LAW;
PRIVATE INTERNATIONAL LAW**

Boldyreva V.M., Ivaschenko P.A. VIRTUAL ASSETS AS OBJECTS OF CIVIL RIGHTS:
THE PROBLEM OF QUALIFICATION BETWEEN PROPERTY, PROPERTY RIGHTS,
AND A "DIGITAL THING"..... **165**

Boryslavskyi R.A. THE LEGAL NATURE OF CONTRACTS REGULATING ADVERTISING ACTIVITIES
IN VIRTUAL SPACE.....**171**

Gavrylov R.V. GENESIS OF LEGAL REGULATION OF PARENTAL RIGHTS AND DUTIES
IN FAMILY LAW..... **177**

Harashchenko D.R. PECULIARITIES OF USING THE RIGHT OF PREEMPTION
FOR THE PURCHASE OF A LEASED AGRICULTURAL LAND PLOT..... **182**

Golubenko T.V. INTERRELATIONSHIP BETWEEN RATABILITY PRINCIPLES AND COMPENSATION
OF THE PARTY'S LITIGATION EXPENSES IN BEHALF OF WHOM THE JUDGEMENT
IS ISSUED WITHIN CIVIL JUDICIARY OF UKRAINE..... **187**

Grabar N.M., Parasyuk M.V. THE INFLUENCE OF THE PRINCIPLE OF DISPOSITIVITY
ON THE STAGE OF PROOF IN CIVIL PROCEEDINGS IN UKRAINE.....**195**

Hrynko R.V. PRINCIPLES OF PROPER IMPLEMENTATION
OF CIVIL CONTRACTUAL OBLIGATIONS AND LEGAL CONSEQUENCES OF THEIR VIOLATION
IN THE FIELD OF CIRCULATION OF DIGITAL OBJECTS.....**201**

Deledyvka S.G. UNFINISHED CONSTRUCTION OBJECT AND SPECIAL PROPERTY RIGHT:
REMEDIES FOR THE PROTECTION OF RIGHTS AND GROUNDS FOR THEIR DISTINCTION.....**208**

Ilchenko H.O. Nazarova Z.S. TRUST OWNERSHIP IN UKRAINE:
PROBLEMS OF LEGAL REGULATION..... **215**

Kaplysta V.M., Kochyna O.S. CURRENT ISSUES OF APPLYING CIVIL LIABILITY IN UKRAINE.....**222**

Kernyakevych-Tanasiychuk Y.V. CONTROL BODIES IN CORPORATE GOVERNANCE.....**227**

Kovalyshyn O.R. EU LAW IN THE FIELD OF ONLINE SERVICES AND PRODUCTS.....**232**

Kronda O.Y., Zosymenko O.M. EFFECTIVE MANAGEMENT OF MANAGED ENTRY AGREEMENTS.....**238**

Ksondzyk Y.Y. THE LEGAL NATURE OF GOOD FAITH
AS A GENERAL PRINCIPLE OF CIVIL CONTRACT LAW OF UKRAINE..... **244**

Kuzmenko O.V. ELECTRONIC REGISTRIES AND DIGITAL SERVICES
IN THE FIELD OF FAMILY RELATIONS:
PROBLEMS OF PROTECTING THE PERSONAL DATA OF CHILDREN AND PARENTS..... **251**

Lagovska N.V., Inhulska D.A. LEGAL REGULATION OF MARRIAGE CONTRACTS:
UKRAINIAN REALITIES AND EUROPEAN EXPERIENCE..... **256**

Lysiuk Y.Y. DETERMINANTS OF THE FORMATION OF THE SYSTEM
OF CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF CIVIL PROCEEDINGS..... **262**

Moroz O.V. CONCEPTS AND TYPES OF FIRST INSTANCE COURT RULINGS IN CIVIL CASES..... **268**

Nosik Y.V. CHANGING THE LEGAL REGIME OF STATE INTELLECTUAL PROPERTY REGISTRIES
TO ENSURE NATIONAL SECURITY AND DEFENSE..... **273**

Parasiuk V.M. ADVERTISING ON THE INTERNET – A CIVIL ASPECT..... **278**

Parasyuk M.V. TYPES OF TIME LIMITS FOR THE PROTECTION OF RIGHTS
AND LEGITIMATE INTERESTS IN CIVIL LAW..... **284**

Popov Yu.Yu. IS THE CIVIL CODE OF UKRAINE THE «FATHER OF LAWS»?..... **290**

Romanko A.I. THE RIGHT TO ACCESS TO A WORK OF ART:
PROBLEMS OF LEGAL REGULATION..... **305**

Samilyk L.O. PROBLEMATIC ASPECTS OF ENFORCEMENT PROCEEDINGS REGARDING
THE COLLECTION OF ALIMONY..... **311**

Seda S.V. DISPOSAL OF REPRODUCTIVE MATERIAL FOR POSTMORTAL REPRODUCTION:
ANALYSIS OF ETHICAL AND LEGAL PROBLEMS..... **317**

Sokaliuk V.P. ANALYSIS OF THE CONCEPTS OF SCIENTISTS REGARDING PROOF
AND DEMONSTRATION IN CIVIL PROCEEDINGS AND THEIR IMPLEMENTATION
IN JUDICIAL PROCEEDINGS..... **324**

Tatulych I.Yu., Fedrak A.M. NOVELTIES OF JUDICIAL CONTROL
OVER THE ENFORCEMENT OF COURT DECISIONS IN CIVIL PROCEEDINGS..... **331**

Utekhin I.B. CONTENT OF THE HOUSING RENTAL AGREEMENT IN UKRAINE AND GERMANY..... **339**

Faiier O.A. THE CONCEPT AND GROUNDS OF AUDITOR PROFESSIONAL LIABILITY..... **346**

Fursa Ye.Ye. NOTARIAL PROCEEDINGS FOR CERTIFYING THE AUTHENTICITY
OF A SIGNATURE ON DOCUMENTS IN THE PRACTICE OF A CONSUL:
CURRENT ISSUES..... **351**

Khlystik M.A. JUDICIAL ESTABLISHMENT OF THE FACT OF PATERNITY:
THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS..... **358**

Tsironyan M.S. DESIGN IN THE FASHION INDUSTRY AS AN OBJECT OF COPYRIGHT..... **364**

Shpuganych I.I., Samahalska Y.Y. PREEMPTIVE RIGHTS OF A SHAREHOLDER
AND A MEMBER OF A LIMITED LIABILITY COMPANY IN THE PROCESS
OF INCREASING THE COMPANY'S AUTHORIZED CAPITAL:
A COMPARATIVE LEGAL ASPECT..... **370**

SECTION IV. ECONOMIC LAW, ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Vaskovsky O.V. CATEGORIES OF "INTEREST" AND "INTERESTEDNESS"
IN THE LEGAL REGULATION OF BANKRUPTCY PROCEDURES:
GENERAL THEORETICAL APPROACHES..... **376**

Hryshchak S.V. LEGAL SUPPORT FOR METHANE ACCUMULATION ACTIVITIES
IN THE ENERGY TRANSFORMATION SYSTEM.....**390**

Gurenko M.A., Yevstihnieiev A.A. JUDICIAL *EX ANTE* CONTROL
OVER INSPECTIONS OF BUSINESS ENTITIES BY THE ANTIMONOPOLY COMMITTEE OF UKRAINE
AND ITS TERRITORIAL OFFICES:
LEGISLATIVE SHORTCOMINGS AND WAYS TO ADDRESS THEM.....**401**

Yermolenko V.M., Mikhnevych L.V. LEGAL MECHANISMS
FOR STIMULATING ENTREPRENEURSHIP IN RURAL AREAS:
THE EXPERIENCE OF UKRAINE AND THE BALTIC COUNTRIES.....**406**

Kirin R.S., Pashchenko O.A., Khomenko V.L. LEGAL REGIME
FOR UNDERGROUND PARKING SHELTERS IN UKRAINE:
ADAPTATION TO EU STANDARDS.....**412**

Syrotko M.V. THE E-COMMERCE AND E-CONSULTING
AS MODERN FORMS OF COMMERCIAL ACTIVITY:
LEGAL REGULATION.....**425**

ShvydkaT.I. THE PHARMACEUTICAL MARKET AS AN OBJECT OF STATE ECONOMIC POLICY:
ECONOMIC LAW PERSPECTIVE.....**430**

Shevchenko M.V. GOVERNING THE SELF-REGULATION
IN CAPITAL MARKETS AND COMMODITY MARKETS:
EXPERIENCE OF THE UNITED STATES.....**435**

Shcherbyna V.S., Bodnar T.V. PROBLEMS OF THE LEGAL REGIME OF THE PROPERTY
OF NATIONAL ACADEMIES OF SCIENCES.....**440**

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.1

ПРАВО НА ЗАБУТТЯ В ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРІ: ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ У ЗАКОНОДАВСТВО УКРАНИ

Балацька О.Р.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-наукового Інституту права ім. І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»
ORCID: 0000-0001-6439-5927

Кушнір І.М.,
студентка 4 курсу, групи П-43, спеціальності «081 Право»
Навчально-наукового Інституту права ім. І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»
ORCID: 0009-0000-3936-2883

Балацька О.Р., Кушнір І.М. Право за забуття в цифровому просторі: імплементація європейських стандартів у законодавство України.

Стаття присвячена дослідженню інституту права на забуття як фундаментального елемента захисту персональних даних у цифровому суспільстві та визначенню шляхів імплементації європейських стандартів у законодавство України. У статті проаналізовано історичну еволюцію концепції права на забуття від французької доктрини «droit à l'oubli» XIX століття до сучасного її втілення в умовах глобальної цифровізації. В статті проаналізовано переломне рішення Суду справедливості Європейського Союзу у справі Google Spain (2014), у якому визначено оператора пошукової системи контролером персональних даних та встановлено право громадян вимагати видалення посилань на застарілу або нерелевантну інформацію. Досліджено положення статті 17 Загального регламенту захисту даних (далі – GDPR), яким встановлено право на видалення даних і баланс між приватністю особи та публічним інтересом. Проаналізовано практику європейських держав щодо реалізації права на забуття та вирішення конфлікту між інформаційною свободою та захистом персональних даних.

Автори акцентують увагу на фрагментарності чинного українського законодавства та відсутності системного підходу до регулювання права на забуття всупереч зобов'язанням України за Угодою про асоціацію з Європейським Союзом. Визначено ключові напрями вдосконалення національної правової системи: комплексне реформування чинного законодавства відповідно до стандартів GDPR, розвиток інституційної спроможності регуляторних органів, формування судової практики з питань права на забуття та підвищення рівня цифрової грамотності громадян.

Автори роблять висновок, що право на забуття є важливим інструментом забезпечення інформаційного самовизначення особи в цифрову епоху, що дозволяє захистити людську гідність, репутацію та можливість особистісного розвитку. Підсумовано, що успішна імплементація європейських стандартів права на забуття потребує не лише законодавчих змін, але й формування правової культури поваги до персональних даних, розвитку технологічних механізмів захисту інформації та створення ефективної системи правового захисту в умовах цифрової трансформації українського суспільства.

Ключові слова: право на забуття, персональні дані, цифровий простір, GDPR, європейські стандарти, імплементація, захист даних, приватність, інформаційне самовизначення, пошукові системи.

Balatska O.R., Kushnir I.M. Right to be forgotten in digital space: implementation of European standards into Ukrainian legislation.

The article examines the right to be forgotten as a fundamental element of personal data protection in digital society and identifies pathways for implementing European standards into Ukrainian legislation. The article analyzes the historical evolution of the right to be forgotten concept from the 19th-century French doctrine «droit à l'oubli» to its modern embodiment in the context of global digitalization. Special attention is given to analyzing the landmark decision of the Court of Justice of the European Union in Google Spain (2014), which recognized search engine operators as data controllers and established citizens' right to demand removal of links to outdated or irrelevant information. The article examines provisions of the Article 17 General Data Protection Regulation (GDPR), that establish the right to erasure and a balance between individual privacy and public interest. The practices of leading European states regarding implementation of the right to be forgotten and conflicts between information freedom and personal data protection are analyzed.

The authors emphasize the fragmentation of current Ukrainian legislation and the absence of a systematic approach to regulating the right to be forgotten, despite Ukraine's obligations under the Association Agreement with the European Union regarding legislative harmonization. The article identifies key directions for improving the national legal system: comprehensive reform of existing legislation in accordance with GDPR standards, development of institutional capacity of regulatory bodies, formation of judicial practice on right to be forgotten issues, and raising the level of citizens' digital literacy.

The authors conclude that the right to be forgotten is an important tool for ensuring informational self-determination in the digital age, allowing protection of human dignity, reputation, and opportunities for personal development. The article summarizes that successful implementation of European right to be forgotten standards requires not only legislative changes but also formation of a legal culture of respect for personal data, development of technological mechanisms for information protection, and creation of an effective legal protection system in the context of digital transformation of Ukrainian society.

Key words: right to be forgotten, personal data, digital space, GDPR, European standards, implementation, data protection, privacy, informational self-determination, search engines.

Постановка проблеми. Розміщена в інтернеті інформація щодо особи, яка здатна зберігатися без визначених обмежень, може мати потенційну шкоду та негативний вплив на законні інтереси, впливати на репутацію, кар'єрні можливості та особисте життя людини через роки після її оприлюднення. Ця проблема зумовлює актуальність переосмислення концепції «права на забуття» (*right to be forgotten*) в цифровому просторі в контексті імплементації напрацьованих європейських стандартів в українське законодавство.

Мета дослідження – комплексний аналіз європейських стандартів права на забуття, встановлених GDPR та судовою практикою ЄС, виявлення прогалин українського законодавства у сфері захисту персональних даних та розробка рекомендацій щодо імплементації права на забуття в національну правову систему України з урахуванням зобов'язань за Угодою про асоціацію з Європейським Союзом.

Стан опрацювання проблематики. Питання права на забуття в цифровому просторі та захисту персональних даних привертає значну увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників, що зумовлено стрімкою цифровізацією суспільних відносин та необхідністю забезпечення балансу між приватністю особи та інформаційною відкритістю.

У вітчизняній правовій науці фундаментальні дослідження проблематики захисту персональних даних піднімалась у працях вчених Козюбри М. [1], Петришина О., Гиляка О. [2], Бєлова Д. [3], які досліджували загальні доктринальні засади захисту персональних даних та прав людини в цифрову епоху, Баранова О.А. [4], Брижко В.М. [5] – питань інформаційної безпеки та захисту персональних даних в умовах глобалізації, Венгера В., Кошмана А. [6] – трансформації прав людини в цифрову епоху з точку зору нормативної еквівалентності та юридизації нових цифрових прав, Пилипчука В.Г. [7], що досліджував конституційно-правові засади забезпечення інформаційної безпеки України та багатьох інших дослідників.

Серед зарубіжних науковців значний внесок у розвиток концепції права на забуття зробили Мейєр-Шенбергер В. (Mayer-Schönberger V.) [8], який обґрунтував необхідність встановлення «терміну придатності» цифрової інформації, Розен Дж. (Rosen J.) [9], що аналізував конфлікт між правом на забуття та свободою слова в американському та європейському контекстах, Манталеро А. (Mantelero A.) [10], який досліджував еволюцію європейського регулювання персональних даних від Директиви 95/46/ЄС до GDPR [11] та інші вчені.

Водночас попри наявність ґрунтовних наукових праць питання імплементації європейських стандартів права на забуття в українське законодавство залишається недостатньо дослідженим. Бракує комплексного аналізу механізмів адаптації положень GDPR до національної правової системи з урахуванням специфіки вітчизняного інституційного середовища та рівня цифрової трансфор-

мації українського суспільства. Потребують додаткового вивчення питання формування судової практики застосування права на забуття, розробки критеріїв балансування між захистом персональних даних та публічним інтересом, а також створення ефективних процедурних механізмів реалізації цього права в умовах децентралізованої цифрової інфраструктури.

Виклад основного матеріалу. Ідея права на забуття має глибоке історичне коріння в європейській правовій традиції. Французька концепція «droit à l'oubli» (право на забуття) сформувалася ще в XIX столітті у контексті реабілітації осіб, які відбули кримінальне покарання. Передбачалося, що після спливу певного часу людина має право на «чистий аркуш» – можливість почати життя заново без тягаря минулих помилок. У ширшому розумінні право на забуття пов'язане з фундаментальними цінностями людської гідності та автономії особистості. Як зазначав німецький Федеральний конституційний суд у рішенні щодо перепису населення 1983 року, право на інформаційне самовизначення випливає із загального права особистості та захищає здатність індивіда самостійно визначати, коли і в яких межах розкривати відомості про своє приватне життя [12].

Принциповий поворот у розвитку права на забуття стався з появою інтернету та пошукових систем. Якщо раніше негативна інформація поступово «забувалася» внаслідок обмеженого доступу до архівів та плину часу, то цифрові технології забезпечили практично вічне збереження й миттєвий доступ до будь-яких відомостей. Пошукові системи агрегують інформацію з різних джерел, створюючи детальний «цифровий профіль» особи, доступний кожному користувачеві інтернету. І саме в цьому контексті держава має забезпечити право особи вимагати видалення персональних даних, які втратили актуальність або були зібрані незаконно. Правовим проривом і переломним моментом у формуванні сучасного права на забуття стало рішення Суду справедливості Європейського Союзу від 13 травня 2014 року у справі Google Spain SL, Google Inc. проти Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González (C-131/12) [13]. В ньому іспанський громадянин Маріо Костеха Гонсалес виявив, що при введенні його імені в пошукову систему Google з'являються посилання на публікації 1998 року в газеті La Vanguardia. Ці публікації містили оголошення про примусовий продаж його нерухомості у зв'язку з борговими зобов'язаннями перед органами соціального страхування. Хоча ситуація давно була врегульована, посилання продовжували з'являтися у результатах пошуку.

Суд ЄС ухвалив революційне рішення, визнавши, що оператори пошукових систем є контролерами персональних даних у розумінні Директиви 95/46/ЄС [11], а отже, несуть відповідальність за обробку персональних даних, що здійснюється в процесі індексації веб-сторінок. Суд встановив, що суб'єкт даних має право вимагати від оператора пошукової системи видалення посилань на веб-сторінки з результатів пошуку за його іменем, якщо ці посилання є неадекватними, нерелевантними або надмірними щодо цілей обробки. Також варто звернути увагу, що право на забуття не є автономним, а виводиться з комплексу фундаментальних прав. Насамперед, воно тісно пов'язане з правом на повагу до приватного життя, гарантованим ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [14]. Хартія основоположних прав Європейського Союзу у ст. 8 [15] визнає право на захист персональних даних як відокремлене від загального права на приватність. Це свідчить про особливе значення, яке надається захисту даних у правовому порядку ЄС.

Щодо Європейської моделі регулювання права на забуття, то набрання чинності Загальним регламентом захисту даних (Регламент ЄС 2016/679) 25 травня 2018 року [16] почало нову еру регулювання права на забуття в Європейському Союзі. Стаття 17 GDPR, яка має назву «Право на видалення даних (право на забуття)», кодифікувала та розвинула принципи, встановлені судовою практикою. І відповідно до ч. 1 ст. 17 суб'єкт даних має право вимагати від контролера видалення персональних даних без невиправданої затримки. Особливого значення також набуває ч. 2 ст. 17, яка встановлює обов'язок контролера, що оприлюднив, вжити розумних заходів для інформування інших контролерів про запит суб'єкта даних щодо видалення посилань на ці дані, їх копій чи реплікацій. Ця норма адресує проблему поширення інформації в інтернеті та забезпечує ефективність права на забуття в умовах децентралізованої цифрової інфраструктури. GDPR встановлює і винятки, а саме: вичерпний перелік підстав, за яких право на видалення не застосовується. Наприклад, ця норма захищає журналістську діяльність, академічні дослідження, художню та літературну творчість, виняток передбачено для виконання юридичних обов'язків контролера або здійснення завдань публічного інтересу чи офіційних повноважень та обробки інформації в цілях громадського здоров'я, архівування в публічних інтересах, наукових чи історичних досліджень або статистичних цілях може обмежувати право на забуття і звичайно ж ця норма забезпечує збереження доказової бази для судових процесів.

Після рішення Google Spain компанія Google запровадила процедуру розгляду запитів на видалення посилань і вже за перші роки після рішення компанія отримала сотні тисяч запитів щодо мільйонів URL-адрес. Французька Національна комісія з інформатики та свобод (CNIL) також займає активну позицію, вимагаючи від Google застосовувати деліндексацію глобально, а не лише в межах європейських доменів. Німецькі суди в свою чергу розвинули концепцію «реабілітаційного

інтересу» – права особи, яка в минулому вчинила правопорушення, на звільнення від постійного нагадування про це після спливу значного часу. Федеральний Верховний суд Німеччини у кількох справах визнав право засуджених на видалення архівних публікацій, якщо збереження цієї інформації непропорційно шкодить їхній ресоціалізації [17].

Конституція України закріплює фундаментальні гарантії захисту персональних даних. Статтею 32 не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом [18]. Базовим у цій сфері є Закон України «Про захист персональних даних» [19]. Цей закон був прийнятий в контексті виконання зобов'язань України за Конвенцією Ради Європи (Конвенція 108) [20]. Чинне українське законодавство містить окремі норми, які можна розглядати як елементи права на забуття, хоча системний підхід відсутній. Наприклад, ст. 8 ЗУ «Про захист персональних даних» [19] передбачає право суб'єкта пред'являти вмотивовану вимогу володільцю персональних даних із запереченням проти їх обробки. Ст. 15 Закону встановлює обов'язок володільця персональних даних протягом 10 робочих днів з дня отримання такої вимоги повідомити суб'єкта про внесені зміни або про причини її невиконання. Закон України «Про інформацію» [21] передбачає право на спростування недостовірної інформації, проте це стосується насамперед преси. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [22] створює правову основу для гармонізації українського законодавства з acquis ЄС, оскільки ст. 15 Угоди передбачає, що Україна має поступово наблизити своє законодавство до права ЄС відповідно до Додатків до Угоди.

На нашу думку, право на забуття є важливим інструментом захисту приватності в умовах цифрової трансформації суспільства, а його імплементація в Україні потребує системного підходу, що включає як законодавчі зміни, так і розвиток інституційної спроможності, а саме:

прийняття нормативних положень про захист персональних даних, які б відображали сучасні стандарти GDPR та внесення комплексних змін до чинного Закону «Про захист персональних даних»;

створення чітких процедурних механізмів реалізації права на забуття, включаючи: встановлення строків розгляду запитів (не більше 30 днів), визначення критеріїв балансування між правом на забуття та публічним інтересом, створення спеціалізованого органу або розширення повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

проведення масштабних інформаційних кампаній про права громадян у цифровому просторі, інтеграцію питань цифрової безпеки та захисту персональних даних у освітні програми всіх рівнів, створення доступних онлайн-ресурсів з детальним поясненням механізмів реалізації права на забуття.

Висновки. Юридизація права на забуття в Україні є багатовимірним процесом, що потребує глибокої трансформації правової системи, включаючи створення дієвих інституційних механізмів, формування прогресивної судової практики, розвиток технологічної інфраструктури та виховання покоління громадян, які усвідомлюють цінність персональних даних та вміють захищати свої права у цифровому просторі. Право на забуття окрім нормативного змісту, що включає положення законодавства про захист даних охоплює також питання охорони приватної сфери життя особи як втілення гуманістичної цінності надання можливості залишити за собою минуле та розвиватися без тягаря застарілої або нерелевантної інформації. У контексті цифрової трансформації українського суспільства, євроінтеграційних процесів та побудови сучасної правової держави імплементація європейських стандартів права на забуття набуває стратегічного значення для забезпечення захисту прав людини та формування довіри громадян до цифрового простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Козюбра М.І. Верховенство права: українські реалії та перспективи. *Право України*. 2010. № 3. С. 6–18. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2010-3-pravoukr_2010_3-1.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
2. Петришин О.В., Гиляка О.С. Права людини у цифрову епоху: виклики, загрози та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28. № 1. С. 7–35. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/Visnik_1_2021_web.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
3. Бєлов Д.М., Переш І.Є., Покорба І. Цифрові права людини: доктринальні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 110–115. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303017 (дата звернення: 11.01.2026).
4. Баранов О.А. Інформаційна безпека та захист персональних даних в умовах євроінтеграції України. *Інформація і право.* 2018. № 2(25). С. 78–89. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/14boavpk.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
5. Брижко В.М., Фурашев В.М. Персональні дані: правові засади захисту: монографія. Київ: Інжиніринг, 2017. 168 с. URL: http://il.ippi.org.ua/article/view/272979 (дата звернення: 11.01.2026).

6. Венгер В., Кошман А. Права людини в цифрову епоху: процедурні гарантії та судовий захист. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2025. № 16. С.18–28. https://doi.org/10.18523/2617-2607.2025.16.18-28. URL: https://nrplaw.ukma.edu.ua/article/view/347647 (дата звернення: 11.01.2026).
7. Пилипчук В.Г. Інформаційна безпека України: стан та перспективи правового забезпечення: монографія. Харків: Право, 2016. 376 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2014/Dzeban_2011.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
8. Mayer-Schönberger V. Delete: The Virtue of Forgetting in the Digital Age. Princeton: Princeton University Press, 2009. 272 p. URL: https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691150369/delete (дата звернення: 11.01.2026).
9. Rosen J. The Right to Be Forgotten. Stanford Law Review Online. 2012. Vol. 64. P. 88–92. URL: https://www.stanfordlawreview.org/online/privacy-paradox-the-right-to-be-forgotten/ (дата звернення: 11.01.2026).
10. Mantelero A. The EU Proposal for a General Data Protection Regulation and the roots of the 'right to be forgotten'. Computer Law & Security Review. 2013. Vol. 29. Issue 3. P. 229–235. DOI: 10.1016/j.clsr.2013.03.010. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0267364913000654 (дата звернення: 11.01.2026).
11. Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data. Директива 95/46/ЄС. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31995L0046 (дата звернення: 07.01.2026).
12. Judgment of the First Senate of 15 December 1983 – 1 BvR 209, 269, 362, 420, 440, 484/83. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/1983/12/rs19831215_1bvr020983en.html (дата звернення 07.01.2026).
13. Google Spain SL and Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González: Judgment of the Court of Justice of the European Union, 13 May 2014, Case C-131/12. Рішення Суду ЄС у справі Google Spain (C-131/12). URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=152065&doclang=EN (дата звернення: 08.01.2026)
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (дата звернення 12.01.2026).
15. Charter of Fundamental Rights of the European Union. Хартія основоположних прав Європейського Союзу. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT (дата звернення 07.01.2026).
16. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data (General Data Protection Regulation). Загальний регламент захисту даних (GDPR). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0679 (дата звернення 07.01.2026).
17. Right to be forgotten. Google Transparency Report. URL: https://share.google/U2pjvfVlmHRvrwe49 (дата звернення 07.01.2026)
18. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення 09.01.2026).
19. Закон України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 р. № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17 (дата звернення 10.01.2026).
20. Конвенція Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (Конвенція 108) від 28 січня 1981 р. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=108 (дата звернення 07.01.2026).
21. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12 (дата звернення 12.01.2026).
22. Угода про асоціацію між Україною та ЄС: ратифіковано Законом України від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення 10.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Балацька О.Р., Кушнір І.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12:342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.2

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДИТИНИ, ЯКА ПОСТРАЖДАЛА ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Балтакса І.В.,
аспірант кафедри теорії держави та права
Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-7252-6835

Балтакса І.В. Нормативно-правові основи правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

У статті розкрито нормативно-правові основи правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

На сьогодні правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів не є достатнім позасудовим засобом захисту прав постраждалих дітей. Він не забезпечений реальними і дієвими гарантіями, які б були здатні вирівняти негативне становище, в якому опинилась постраждала дитина. Чинне законодавство України про захист дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів не відповідає їх реальним потребам та не містить єдиного концептуального підходу.

Зроблено висновок, що правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів в Україні визначений Конституцією України, законами України, підзаконними нормативно-правовими актами, а також міжнародними документами. Конституція України гарантує дитині комплекс конституційних прав і свобод та покладає на державу низку позитивних зобов'язань щодо захисту і охорони дитинства.

Зауважено, що міжнародні стандарти ООН опосередковано визначають аспекти повоєнної реабілітації дітей, зокрема через надання їм спеціальних правових статусів. У більшості документів ООН акцент робиться саме на запобіганні порушенням прав дитини під час війни. Рада Європи також не розробила єдиного регіонального міжнародно-правового акту, який би утворював основи захисту прав і свобод дітей в умовах війни в Європі, а також моделі правового статусу дитини війни. На практиці дієвість міжнародних механізмів захисту прав дитини в умовах міждержавних воєнних конфліктів виявилась недостатньою. Національні нормативно-правові акти не створюють єдиної системи та єдиного цілісного підходу щодо забезпечення правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Констатовано, що потребують осмислення, оцінки та впровадження реальні відновлювальні та компенсаційні засоби в рамках державної цільової підтримки дітей, зі статусом постраждалих внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Актуальний каталог гарантій та пільг, який би відповідав ступеню шкоди, якої зазнала дитина потребує закріплення в Законі України «Про охорону дитинства».

Ключові слова: правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, нормативно-правові основи, закони України, підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні стандарти, гарантії, права і свободи дитини.

Baltaksa I.V. Normative and legal foundations of the legal status of a child who has suffered as a result of hostilities and armed conflicts.

The article reveals the normative and legal foundations of the legal status of a child who has suffered as a result of hostilities and armed conflicts.

Today, the legal status of a child who has suffered as a result of hostilities and armed conflicts is not a sufficient extrajudicial means of protecting the rights of affected children. It is not provided with real and effective guarantees that would be able to level the negative situation in which the affected child found himself. The current legislation of Ukraine on the protection of children affected by hostilities and armed conflicts does not meet their real needs and does not contain a unified conceptual approach.

It is concluded that the legal status of a child who has suffered as a result of hostilities and armed conflicts in Ukraine is determined by the Constitution of Ukraine, laws of Ukraine, subordinate regulatory legal acts, as well as international documents. The Constitution of Ukraine guarantees the child a set of constitutional rights and freedoms and imposes on the state a number of positive obligations to protect and safeguard childhood.

It is noted that international UN standards indirectly determine aspects of post-war rehabilitation of children, in particular by granting them special legal statuses. Most UN documents focus specifically on preventing violations of children's rights during war. The Council of Europe has also not developed a single regional international legal act that would form the basis for protecting the rights and freedoms of children in wartime in Europe, as well as a model of the legal status of a child of war. In practice, the effectiveness of international mechanisms for protecting the rights of the child in interstate military conflicts has proven insufficient. National regulatory legal acts do not create a single system and a single holistic approach to ensuring the legal status of a child who has suffered as a result of military actions and armed conflicts.

It was found that real restorative and compensatory measures within the framework of state targeted support for children with the status of victims of hostilities and armed conflicts need to be understood, assessed and implemented. An up-to-date catalog of guarantees and benefits that would correspond to the degree of harm suffered by the child needs to be enshrined in the Law of Ukraine «On the Protection of Childhood».

Key words: legal status of a child who has suffered as a result of hostilities and armed conflicts, regulatory and legal framework, laws of Ukraine, subordinate regulatory and legal acts, international standards, guarantees, rights and freedoms of the child.

Постановка проблеми. Тематика правового забезпечення прав дитини, зважаючи на свою актуальність та перспективність, потребує постійної наукової уваги. Низка проблем правового та організаційного характеру тривалий час не отримують правового вирішення. На практиці реалізація механізму забезпечення прав і свобод дитини має ряд практичних проблем, що обумовлені насамперед об'єктивно низькою спроможністю дітей до самозахисту. Дитина є вразливою через свій вік та незрілість, що часто уможливлює протиправне нехтування її інтересами, потребами, безпекою, її законними правами та свободами.

Навіть за наявності якісної нормативно-правової основи, якщо національна інституційна система захисту прав і свобод дитини недостатня чи неефективна, то ситуація із їх гарантуванням ускладнена. Але в умовах війни, перспективи реально гарантувати законодавчо закріплені права і свободи дитини стають ілюзорними.

Метою статті є розкриття нормативно-правових основ правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Стан опрацювання проблематики. Правове забезпечення прав і свобод дитини, а також її правового статусу в цілому стали об'єктом наукової уваги таких вчених, як: О. Кудрявцева, Н. Крестовська, С. Магда, О. Турченко та ін. Окремі аспекти правового регулювання захисту прав дитини в умовах воєнного стану та відсічі російської воєнної агресії розкриті у наукових працях: К. Бориченко, Б. Василюк, І. Грицай, Л. Наливайко, Н. Степаненко, М. Стефанчук, Ц. Оганісян, Л. Рябовол, В. Тернавська та ін.. Однак, нормативно-правові основи правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів не розкриті системно в окремих комплексних наукових дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні, правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів в Україні визначений Конституцією України, законами України, підзаконними нормативно-правовими актами, а також міжнародними документами.

У ст. 3 Конституція України від 28 червня 1996 р. визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Відповідно до ст. 51 Основного Закону, дитинство охороняються державою. Згідно ст. 52 – діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу [1]. Конституція України не тільки гарантує дитині комплекс конституційних прав і свобод, а й покладає на державу низку позитивних зобов'язань щодо захисту і охорони дитинства. Хоча конституція досить лаконічно торкається правового статусу дітей, вона утворює основу для забезпечення їх особливого захисту прав в надзвичайних умовах.

Захист прав дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів ґрунтується на комплексі міжнародних універсальних і регіональних актів, що визначають зобов'язання держав у сфері забезпечення їхньої безпеки та відновлення порушених прав.

Основні міжнародні стандарти захисту прав дитини, зокрема в умовах конфліктів, визначені універсальними міжнародними документами, ухваленими ООН: Загальною декларацією прав людини від 1948 р.; Міжнародним пактом про громадянські та політичні права від 1966 р.; Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права від 1966 р.; Конвенцією ООН про права ди-

тини від 1989 р. та Факультативним протоколом до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 2000 р.; Конвенцією ООН про статус біженців від 1951 р.; Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 1948 р.; Декларацією ООН про захист жінок і дітей при надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів від 1974 р.; Гаазькою конвенцією про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 1980 р.; Конвенцією ООН проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання від 1984 р.; Паризькими принципами та установками щодо дітей, пов'язаних зі збройними силами чи збройними групами від 2007 р.; Ванкуверськими принципами миротворчості та запобігання вербування і використання дітей в якості солдат від 2017 р. та ін.

Міжнародне співтовариство приділяє особливу увагу недопущенню залучення дітей до воєнних дій, а також забезпеченню належного рівня їхнього гуманітарного захисту.

Відповідно до ст. 38 Конвенції ООН про права дитини від 1989 р. держави-учасниці зобов'язані поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів і мають відношення до дітей, та забезпечувати їх додержання (п. 1). Крім того, держави-учасниці мають вживати всіх можливих заходів, щоб особи, які не досягли 15-річного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях (п. 2). Держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними (п. 4) [2]. Відповідно до ст. 2 Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 2000 р., держави-учасниці зобов'язані забезпечити щоб особи, які не досягли 18-річного віку, не підлягали обов'язковому призову [3]. Вказані положення посилюють значення механізмів запобігання ситуаціям, що можуть поставити дитину під загрозу.

Діти є особливою наскрізною темою міжнародного гуманітарного права – Чотирьох Женевських конвенцій щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 1949 р. та зокрема Четвертої Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 1949 р., а також Додатковими протоколами до Женевських конвенцій. Женевське право поширює свою дію на жертв війни та тих, хто не бере або більше не бере участі у військових діях і опинився під владою сторони конфлікту.

Діти віднесені до цивільного населення відповідно до Женевської конвенція про захист цивільного населення під час війни від 1949 р. Діти мають право на спеціальний захист та допомогу в разі воєнних дій. Але вони частіше виступають саме жертвами війни, тому можуть користуватися гарантіями, що визначені Женевськими конвенціями і трьома Додатковими протоколами до цих конвенцій.

Незважаючи на широке і комплексне осмислення проблематики захисту дитинства в умовах війни, вироблені ООН міжнародні стандарти опосередковано визначають аспекти повоєнної реабілітації дітей, зокрема через надання їх спеціальних правових статусів. У більшості документів акцент робиться саме на запобіганні порушень прав дитини під час збройних конфліктів, водночас, визначення статусу дітей, які постраждали від війни, залишається фрагментарним.

Радою Європи розроблено комплекс конвенцій, резолюцій, рекомендацій, в яких закріплено права дітей та відповідні гарантії, наголошено на необхідність створення умов, сприятливих для набуття дітьми під час збройних конфліктів якісної освіти, а також збереження закладів освіти як цивільних об'єктів, безпечних для учнів і вчителів [4, с. 71]. Основу європейської системи захисту прав дитини утворюють Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 р., Європейська конвенція про запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводження чи покарання від 1987 р., Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 2007 р. та ін.

Серед ключових документів Ради Європи, що впливають на статус дитини, яка постраждала від російської агресії слід виділити: Резолюцію ПАРЄ 2133 (2016) «Засоби правового захисту у випадках порушень прав людини на українських територіях, непідконтрольних українській владі» від 2016 р.; Резолюції ПАРЄ (2433 (2022) і 2436 (2022)), Рекомендації (2228 (2022) і 2231 (2022)) «Наслідки продовження агресії російської федерації проти України: роль і відповідь Ради Європи» та «Агресія російської федерації проти України: забезпечення відповідальності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права та інші міжнародні злочини» від 2022 р.; Резолюцію ПАРЄ 2448 (2022) «Гуманітарні наслідки та внутрішня і зовнішня міграція у зв'язку з агресією російської федерації проти України» від 2022 р.; Резолюція ПАРЄ 2482 (2023) «Правові та правозахисні аспекти агресії російської федерації проти України» від 2023 р.; Резолюцію ПАРЄ 2495 (2023) «Депортації та насильницькі переміщення українських дітей та інших цивільних осіб до російської федерації або на тимчасово окуповані території України: створення умов для їхнього безпечного повернення, припинення цих злочинів та покарання винних» від 2023 р.; Резолюцію ПАРЄ 2506 (2023) «Політичні наслідки агресії російської федерації проти України» від 2023 р. та ін.

При тому, Рада Європи не розробила єдиного регіонального міжнародно-правового акту, який би утворював основи захисту прав і свобод дітей в умовах війни в Європі, а також модель правового статусу дитини війни.

Однак, слід акцентувати увагу на Стратегії Ради Європи з прав дитини на 2022-2027 рр. «Права дітей в дії: від стабільної реалізації до спільного новаторства» від 2022 р., що у розділі «Права дітей у кризових і надзвичайних ситуаціях» визначає шляхи забезпечення захисту прав дітей у кризових і надзвичайних ситуаціях, зокрема: розвиток можливостей і розроблення інструментів для підтримання заходів держав-членів із захисту дітей в умовах збройних конфліктів, а також реінтеграції та реабілітації дітей, які повернулися із зон конфлікту; аналіз і надання консультацій з юридичних питань, що стосуються дітей, які опинилися в таких ситуаціях, як-от щодо опіки, житла, прав на землю та майно, реєстрації, визначення національності та громадянства, статусу осіб без громадянства та інших питань публічного права, особливо стосовно сиріт, дітей-біженців і внутрішньо переміщених дітей, а також у разі серйозного порушення прав людини; визнання обов'язків щодо прав людини, пов'язаних з можливістю жити в безпечному, чистому, здоровому та стійкому середовищі [5]. Стратегія Ради Європи 2022-2027 рр. є найбільш сучасним програмним документом, що поєднує ключові напрями захисту прав дитини. Її положення фактично створюють основу для формування європейського стандарту повоєнної реабілітації та реінтеграції дітей, який може бути імплементованим у національне законодавство держав-членів, зокрема, України.

Отже, для удосконалення правового забезпечення прав та свобод дитини в умовах війни актуальними є наступні заходи: інтеграція в національне законодавство висновків, принципів та стандартів, що викладені у рішеннях та рекомендаціях Комітету ООН з прав дитини; гармонізація національного законодавства з нормами міжнародного гуманітарного права, зокрема, Женевських конвенцій і Додаткових протоколів до них; імплементація правових позицій Європейського суду з прав людини як джерела тлумачення змісту та меж державних зобов'язань у сфері захисту прав дитини.

Міжнародні стандарти не тільки встановлюють універсальні підходи до охорони прав дитини, а й визначають орієнтири для правозастосовної діяльності національних органів. Однак, дієвість міжнародних механізмів захисту прав дитини в умовах міждержавних воєнних конфліктів виявилась недостатньою. Міжнародні стандарти чітко вказують на конкретні завдання щодо захисту дітей, які постраждали від конфлікту, але не пропонують цілісної рамкової конструкції відповідного правового статусу.

Отож, потребують уваги та посилення саме національні підходи і засоби підтримки і захисту постраждалих дітей.

В Україні діти мають право на особливий захист і допомогу згідно з національним законодавством в умовах воєнних дій та збройних конфліктів.

Різні аспекти забезпечення прав і свобод дітей в умовах воєнного стану та відсічі воєнної агресії рф передбачені у Законах України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р., «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р., «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р., «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р., «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат» від 08 жовтня 2024 р., «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» від 12 липня 2018 р., «Про оздоровлення та відпочинок дітей» від 04 вересня 2008 р. та ін. Однак, вказані нормативно-правові акти не створюють єдиної системи та єдиного цілісного підходу щодо забезпечення правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Їх норми розосереджені та часто не пов'язані між собою.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. визначено, що дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів – це дитина, яка внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту отримала поранення, контузію, каліцтво, зазнала фізичного, сексуального, психологічного насильства, була викрадена, депортована або примусово переміщена, залучалася до участі у військових формуваннях, незаконно утримувалася, у тому числі в полоні, дитина, батьки (один із батьків), опікун, піклувальник, інший законний представник якої зникли безвісти за особливих обставин або померли (загинули) внаслідок отриманих у результаті збройного конфлікту поранення, контузії або каліцтва на території України чи за кордоном, а також дитина, позбавлена батьківського піклування внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту [6]. Закон визначає завдання держави щодо захисту дитини у випадку воєнного конфлікту.

Однак в чинних нормативно-правових актах не передбачено ні реальних гарантій для дітей під час російської агресії, ні конкретного переліку спеціальних прав дитини зі статусом постраждалої внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

08 жовтня 2024 р. було прийнято Закон України «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат», який утворив абсолютно нову категорію – дитина, яка постраждала внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України [7]. Закон комплексно визначає перелік підстав визнання дитини постраждалою, а також визначає індивідуальний підхід до вирішення кожного конкретного випадку – оцінку потреб та обсягу допомоги. Інтегрований підхід до оцінювання потреб та супроводу дитини включає вісім самостійних етапів.

Відповідно до п. 1 ст. 18 Закону [7] система заходів соціального захисту та підтримки дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, включає тридцять позицій щодо: фінансової, соціальної, правової, медичної, психологічної та психіатричної допомоги; організації оздоровлення та відпочинку, здобуття освіти; матеріального, житлового та соціально-побутового забезпечення; розбудови інклюзивного середовища; допомоги у поверненні дитини в Україну; возз'єднання дитини з її сім'єю, встановлення опіки (піклування), забезпечення права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; недопущення примусового переміщення, вивезення та неповернення дітей з-за кордону, їх викрадення, торгівлі дітьми та ін.

Хоча Закон набув чинності в січні 2025 року, в п. 3 ст. 19 вказано, що право на отримання компенсації настає з моменту отримання репарацій, що стягуються з держави-агресора відповідно до принципів і норм міжнародного права [7]. Отож, реалізація частини гарантій фінансово-матеріального характеру поки не має чітких часових рамок.

Незважаючи на беззаперечні переваги запропонованого Законом України «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат» від 08 жовтня 2024 р. механізму мультидисциплінарного супроводу кожної постраждалої дитини, залишаються не вирішеними ряд техніко-юридичних питань.

Враховуючи, що з 2017 року правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів активно застосовується та присвоюється, його слід ототожнити зі статусом дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України через приведення у відповідність до чинного законодавства і правозастосовної практики Закону України «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат» від 08 жовтня 2024 р.

Безпосереднє застосування правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів здійснюється переважно на основі підзаконних нормативно-правових актів.

Ключовими підзаконними нормативно-правовими актами, що уможливлюють забезпечення прав і свобод дітей в умовах воєнного стану є Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» від 05 квітня 2017 р. № 268; «Про затвердження Порядку надання статусу члена сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України» від 23 вересня 2015 року №740; «Деякі питання захисту осіб, у тому числі дітей, депортованих або примусово переміщених, у зв'язку із збройною агресією рф проти України» від 18 квітня 2023 р. № 339; «Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення» від 1 червня 2023 р. № 546; «Про затвердження Порядку виявлення, повернення, забезпечення супроводу та реінтеграції дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії рф проти України» від 14 травня 2024 р. № 551; «Деякі питання призначення і виплати державної соціальної допомоги особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» від 03 лютого 2021 р. № 79; «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24 жовтня 2008 р. № 866; «Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану» від 17 березня 2022 р. № 302; «Деякі питання фінансування харчування учнів закладів загальної середньої освіти» від 13 серпня 2025 р. № 961; «Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2028 роках» від 14 липня 2025 р. № 708-р та ін.

Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів визначений Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» від 05 квітня 2017 р. № 268 [8]. Необхідною є наявність причинно-наслідкового зв`язку між воєнними діями, збройним конфліктом та фактом настання обставин (насильство, каліцтво тощо), які мали негативний вплив на стан здоров`я та розвиток дитини [9, с. 315]. Відповідно до п. 3. Постанови КМУ «Про затвер-

дження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» від 5 квітня 2017 р. № 268 право на отримання статусу має дитина, а також особа, яка під час воєнних дій та збройних конфліктів не досягла віку 18 років (повноліття), що: 1) отримала поранення, контузію, каліцтво; 2) зазнала фізичного, сексуального насильства; 3) була викрадена, депортована або примусово переміщена; 4) залучалася до участі у військових формуваннях; 5) незаконно утримувалася, у тому числі в полоні; 6) зазнала психологічного насильства; 7) її батьки або один з них, інший законний представник зникли безвісти за особливих обставин або померли (загинули) через отримані внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів поранення, контузії або каліцтва на території України чи за кордоном; 8) була позбавлена батьківського піклування внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів [8]**.** Отож, чинне законодавство робить акцент на конкретних явних наслідках воєнних дій і збройних конфліктів, залишаючи поза увагою вплив на дитину травматичного досвіду, внутрішнього переміщення чи примусової евакуації, порушення доступу до освіти тощо. Така підстава як перебування в окупації не визнана підставою надання відповідного правового статусу.

Вказані у Положенні підстави складно визнати пересічними. Подібний досвід є травматичним для дитини, тому потребує відповідного реагування з боку держави та суспільства.

Відповідно до законодавства, статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, навіть який було їй надано через отримане поранення, контузію, каліцтво, не передбачає надання жодних пільг та компенсацій, крім безкоштовного харчування в закладах освіти [10; 11, с. 79; 12, с. 34]. Потребують осмислення, оцінки та впровадження реальні відновлювальні та компенсаційні засоби в рамках державної цільової підтримки дітей, зі статусом постраждалих внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Чинне законодавство України про захист дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів не відповідає їх реальним потребам та не містить єдиного концептуального підходу. Фактично такий правовий статус не виконує ні відновлювальної, ні компенсаційної функції.

Зокрема, першочерговою є необхідність вирішення правових та організаційних проблем надання одноразових грошових компенсацій чи постійної грошової допомоги. Не менш актуальним є уніфікація та організація належної медичної та психологічної реабілітації та відновлення постраждалих дітей. Актуальний каталог гарантій та пільг, який би відповідав ступеню шкоди, якої зазнала дитина потребує закріплення в Законі України «Про охорону дитинства».

Процес удосконалення правового забезпечення статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів має включати імплементацію правових позицій Європейського суду з прав людини.

Висновки. Правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів в Україні визначений Конституцією України, законами України, підзаконними нормативно-правовими актами, а також міжнародними документами. Конституція України гарантує дитині комплекс конституційних прав і свобод та покладає на державу низку позитивних зобов'язань щодо захисту і охорони дитинства.

Міжнародні стандарти ООН опосередковано визначають аспекти повоєнної реабілітації дітей, зокрема через надання їм спеціальних правових статусів. У більшості документів ООН акцент робиться саме на запобіганні порушенням прав дитини під час війни. Рада Європи також не розробила єдиного регіонального міжнародно-правового акту, який би утворював основи захисту прав і свобод дітей в умовах війни в Європі, а також моделі правового статусу дитини війни. На практиці дієвість міжнародних механізмів захисту прав дитини в умовах міждержавних воєнних конфліктів виявилась недостатньою. Національні нормативно-правові акти не створюють єдиної системи та єдиного цілісного підходу щодо забезпечення правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Потребують осмислення, оцінки та впровадження реальні відновлювальні та компенсаційні засоби в рамках державної цільової підтримки дітей, зі статусом постраждалих внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Актуальний каталог гарантій та пільг, який би відповідав ступеню шкоди, якої зазнала дитина потребує закріплення в Законі України «Про охорону дитинства».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Конвенції ООН про права дитини: Міжнародний документ від 20 листопад 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
3. Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 01 січня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text.

4. Рябовол Л. Питання захисту прав дітей в умовах збройних конфліктів у документах ради Європи. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 3. С. 69–75. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1437/1484.
5. Стратегія Ради Європи з прав дитини на 2022-2027 рр.: «Права дитини на практиці: від стабільної реалізації до спільного новаторства» від 23 лютого 2022 р. № CM(2021)168. URL: https://search.coe.int/cm?i=091259488025c422.
6. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14.
7. Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат від 08 жовтня 2024 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2025. № 10. Ст. 24. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text.
8. Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів: Постанова Кабінету Міністрів України № 268 від 05 квітня 2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#n8.
9. Василюк Б. Л. Адміністративна процедура надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Том 2. № 88. С. 313–319. DOI:10.24144/2307-3322.2025.88.2.42.
10. Які соціальні та медичні гарантії мають діти, що постраждали внаслідок воєнних дій? URL: https://r2p.org.ua/page/yaki-soczialni-ta-medychni-garantiyi-mayut-dity-shho-postrazhdaly-vnaslidok-voyennyh-dij#.
11. Наливайко Л.Р. Правовий статус дитини, яка постраждала від війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 8. С. 77-81. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/08/13.pdf.
12. Наливайко Л.Р. Захист прав і свобод осіб, які постраждали від війни: проблеми та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. URL: 2024. № 6. С. 32–35. http://lsej.org.ua/6_2024/8.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 9.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Балтакса І.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК [342.553.03:352/353:340.141] (477-2)»13/17»
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.3

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД УЧАСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ ГРОМАДСЬКОСТІ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ (XVII-XVIII СТ.) ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАНЯ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Бойко І.Й.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8444-6787

Бойко І.Й. Історичний досвід участі представників громадськості у здійсненні правосуддя в Україні (XVII-XVIII ст.) та його застосування у сучасних умовах.

У статті проаналізовано історичний досвід участі громадськості у здійсненні правосуддя в Україні (XVII-XVIII ст.) та визначено особливості його застосування у сучасних умовах.

Зазначено, що історичний досвід організації та діяльності копних судів в Україні свідчить про наявність в українського народу демократичних традицій здійснення правосуддя. Українське звичаєве право передбачало участь народу у здійсненні правосуддя. Національний історичний правовий досвід свідчить, що участь народу у здійсненні правосуддя є характерними рисами українського права, які формувалися і функціонували на українських землях упродовж століть.

Наголошено, що з історичного досвіду можна виокремити кілька принципів, актуальних і сьогодні, зокрема народна участь у здійсненні правосуддя, публічність і відкритість судового процесу, підзвітність суддів громаді, орієнтація на справедливість, а не формалізм, довіра як основа легітимності суду. Історичний досвід участі громадськості у здійсненні правосуддя у сучасних умовах може бути корисним, зокрема для розвитку і утвердження інституту присяжних в Україні. Зокрема, історичну участь громади можна адаптувати через реальне (а не формальне) залучення присяжних; розширення категорій справ, які розглядаються за участю присяжних; підвищення ролі присяжних у прийнятті рішень. Це перегукується з козацькою традицією колективного ухвалення рішень. Важливою складовою історичного досвіду є активізація у сучасних умовах громадського контролю за судовою владою. На зразок історичної підзвітності суддів громаді, створення громадських рад при судах; участь представників громадськості в дисциплінарних органах; відкриті судові засідання та доступ до судових рішень.

Акцентовано, що історичний досвід підтверджує важливість застосування альтернативного вирішення спорів. Так, звичаєве право XVII–XVIII ст. часто прагнуло примирення, а не покарання. У сучасних умовах це медіація; примирні процедури; відновне правосуддя. Важливою проблемою сьогодення є необхідність підвищення правової культури громадян. Як і в минулому, так і у сучасних умовах ефективна участь громади можлива лише за умови правової освіти населення; формування відчуття відповідальності за правопорядок; довіри між громадянами та судовою системою. Історичний досвід України показує, що участь громадськості в здійсненні правосуддя є традиційною, а не запозиченою ззовні; така участь сприяє легітимності судових рішень; відновлення елементів народної участі може підвищити довіру до судової влади, що є критично важливим у сучасних умовах війни росії проти України.

Ключові слова: участь громадськості, копне судочинство, правосуддя, суд присяжних, громадський контроль, доброчесність суддів, легітимність суддів, прозорість. судова влада, Україна.

Boyko I.Y. Historical experience of public participation in the administration of justice in Ukraine (17th–18th centuries) and its application in contemporary conditions.

The article analyzes the historical experience of public participation in the administration of justice in Ukraine in the 17th–18th centuries and identifies the features of its application in modern conditions.

It is noted that the historical experience of the organization and functioning of kopni courts in Ukraine testifies to the existence of democratic traditions of administering justice among the Ukrainian people. Ukrainian customary law provided for public participation in the administration of justice. National historical legal experience demonstrates that public participation in the administration of justice constitutes a characteristic feature of Ukrainian law, which was formed and functioned on Ukrainian lands over the course of centuries.

It is emphasized that several principles may be derived from historical experience that remain relevant today, in particular: public participation in the administration of justice; publicity and openness of judicial proceedings; accountability of judges to the community; an orientation toward justice rather than formalism; and trust as the basis of judicial legitimacy. The historical experience of public participation in the administration of justice under modern conditions may be useful, in particular, for the development and strengthening of the jury system in Ukraine. Specifically, historical community participation may be adapted through the real (rather than formal) involvement of jurors; the expansion of categories of cases heard with jury participation; and the enhancement of the role of jurors in decision-making. This resonates with the Cossack tradition of collective decision-making. An important component of historical experience is the activation, under modern conditions, of public oversight of the judiciary. By analogy with the historical accountability of judges to the community, this includes the establishment of public councils at courts; participation of members of the public in disciplinary bodies; open court hearings; and access to court decisions.

It is emphasized that historical experience confirms the importance of applying alternative dispute resolution mechanisms. Thus, customary law of the 17th–18th centuries often sought reconciliation rather than punishment. In modern conditions, this is reflected in mediation, conciliatory procedures, and restorative justice. A significant contemporary challenge is the need to enhance the legal culture of citizens. As in the past, effective public participation today is possible only on the condition of legal education of the population; the formation of a sense of responsibility for law and order; and trust between citizens and the judicial system. The historical experience of Ukraine shows that public participation in the administration of justice is traditional rather than borrowed from external sources; such participation contributes to the legitimacy of judicial decisions; and the restoration of elements of popular participation may increase trust in the judiciary, which is critically important under the current conditions of Russia's war against Ukraine.

Key words: public participation, kopne judicial proceedings, justice, jury trial, public oversight, judicial integrity, judicial legitimacy, transparency, judiciary, Ukraine.

Постановка проблеми. У сучасних умовах однією з важливих проблем реалізації судової реформи в Україні є ефективне забезпечення участі громадськості у здійсненні правосуддя. Участь громадськості у здійсненні правосуддя – це важливий демократичний принцип, який забезпечує відкритість судової влади, довіру суспільства до суду та контроль за справедливістю судових рішень. Чинна Конституція України у ст. 124 зазначає: «Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних». Проте, порядок реалізації участі народу у процесі здійснення правосуддя знайшов своє відображення в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. та Кримінально-процесуальному кодексі України від 13 квітня 2012 р., які закріпили інститут «суд присяжних» [1].

Суд присяжних – це форма судочинства, за якої громадяни (присяжні) беруть участь у розгляді справи та вирішують питання факту, а не права. Присяжні визначають, винна людина чи ні, а професійний суддя керує судовим процесом, роз'яснює зміст закону і призначає покарання (якщо вина доведена). Інакше кажучи, присяжні – це громадяни, які разом із професійними суддями беруть участь у розгляді окремих категорій справ. В Україні присяжні залучаються переважно у кримінальних справах щодо особливо тяжких злочинів та в деяких цивільних справах. Їхня роль – представляти суспільний погляд і сприяти справедливому вирішенню справи. Раніше ширше застосовувалися в судах народні засідателі, нині їхню функцію фактично замінив інститут присяжних. Участь присяжних у здійсненні правосуддя сприяє відкритості судових засідань. Громадяни мають право бути присутніми на відкритих судових засіданнях. Це сприяє прозорості судового процесу та запобігає зловживанням. Здійснюється також громадський контроль, що передбачає діяльність громадських організацій, правозахисників, журналістів, моніторинг судових процесів, аналіз судової практики, інформування суспільства. У цьому контексті можна говорити про таку форму демократії, як «судова демократія» – режим здійснення судової влади, за якого народ бере в ньому участь безпосередньо або опосередковано [2]. Завдяки участі громадськості у здійсненні правосуддя підвищується довіра до судової системи, ефективно забезпечується принцип гласності, реалізовується незалежність суду, формується правова культура громадян. Участь громадськості у здійсненні правосуддя є необхідною умовою функціонування правової держави. Вона допомагає зробити судову владу більш відкритою, справедливою та підзвітною суспільству.

Мета дослідження. Проаналізувати історичний досвід участі громадськості у здійсненні правосуддя в Україні (XVII-XVIII ст.) та визначити особливості його застосування у сучасних умовах.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти участі громадськості у здійсненні правосуддя в Україні вивчали: Ю.М. Бисага, О.Д. Бойков, В.Д. Бринцев, Ю.М. Грошевий, В.Б. Ковальчук,

В.Т. Маляренко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, І.О. Русанова, П.П. Пилипчук та ін. При цьому, в українській юридичній важливо проаналізувати та узагальнити історичний досвід участі громадськості у здійсненні правосуддя в Україні, зокрема у XVII-XVIII ст. та визначити особливості його застосування у сучасних умовах. Все це обумовлює актуальність наукового пошуку у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Аналіз юридичної літератури дозволяє зробити висновок, що досягнення успіхів у реалізації участі громадян у здійсненні правосуддя в сучасній Україні можливо, серед іншого, завдяки використанню історичного правового досвіду. В Україні ідеї участі народу в здійсненні правосуддя мають давню історію, що сягає часів Києво-Руської держави, її спадкоємниці та наступниці - Галицько-Волинської держави. Проте найбільшого розвитку інститут участі громадян у здійсненні правосуддя досягнув в Українській козацькій державі (Гетьманщині) в (XVII-XVIII ст.).

Участь громадськості у здійсненні правосуддя найбільш прослідковувалася в українських селах впродовж XIV–XVIII ст., де судочинство здійснювали копні суди. Копний суд – це традиційний орган громадського правосуддя, який існував на українських землях у добу Середньовіччя та раннього Нового часу (переважно XIV–XVIII ст.). Він утворився як форма самоорганізації сільського населення і ґрунтувався на нормах українського звичаєвого права. Основою копного суду було сусідське об’єднання – громада кількох сіл або окремих господарств, які спільно вирішували питання правопорядку. Назва «копа» походить від народного зібрання, на яке сходилися повноправні члени громади (господарі дворів). Копний суд мав громадський характер, оскільки не створювався державною владою; складався з представників місцевої громади (поважних, досвідчених чоловіків); рішення ухвалювалися колективно та відкрито; судочинство спиралося на звичаєве право і громадську мораль. Юрисдикція копного суду поширювалася на сільські територіальні громади і включала розгляд земельних спорів; майнових конфліктів; дрібних кримінальних правопорушень (крадіжки, бійки, підпали); питань громадського порядку. Важливою рисою копного суду була відповідальність громади за правопорядок**:** сусіди спільно розшукували злочинця, давали свідчення та забезпечували виконання вироку. Таким чином, копний суд не лише здійснював правосуддя, а й зміцнював внутрішню згуртованість сільських громад [3].

Підвідомчість копного суду передбачала вирішення ним цивільних і кримінальних справ, проте в його практиці не відбулось чіткого розмежування судочинства на цивільне та кримінальне. Копному суду були підсудні усі суспільні групи, у тому числі шляхта, яка проживала в українських селах. Як бачимо, це могло викликати взаємне дублювання громадськими (копними) та державними судами своїх функцій. Проте І. Черкаський зазначав, що такого дублювання не було, оскільки право вирішального вибору суду, який розглядав справу, належало потерпілому (позивачу) [4].

Кожна стадія копного судочинства носила назву “копа”. Залежно від справи, яку вирішував копний суд, їх кількість могла бути різною, проте загалом можна згрупувати та виділити три основні стадії копного судочинства: гаряча копа (розслідування злочинів), велика копа (судовий розгляд) та завита копа (виконання рішень). Український правознавець Я. Падох виділив наступні засади копного судочинства: усність; безпосередність; диспозитивність сторін процесу; єдність провадження в цивільних і кримінальних справах; поміркований формалізм [5]. Крім названих засад, копному судочинству також були властивими гласність, змагальність і рівноправність сторін процесу.

Здійснення копними судами попереднього розслідування починалось із скарги (позову) потерпілого (позивача). Скарга (позов) у копному судочинстві, як правило, надавалась суду в усній формі. У цій скарзі можна умовно виділити три частини: вступ (у ньому зазвичай позивач розповідав про передумови своєї проблеми); суть позову (розповідь про заподіяну шкоду); запевнення про те, що у нього (позивача) немає жодних сумнівів у тому, що лише копний суд може дану справу розглянути та вирішити.

На підставі скарги потерпілого копний суд відкривав провадження у справі. Відкриттю провадження по справі передували деякі підготовчі дії. Перед початком гарячої копи громада, тобто представники народу, обирала копних суддів, інколи це відбувалося перед ухваленням рішення. Копні судді давали присягу, що винного захищати не будуть. Після присяги вони кидали шапки у коло, яке обступала громада. Це було так зване копне коло, в яке ставала особа, щоб надати певні показання на стадії судового розгляду копним судом. Коли завершувались підготовчі дії, копні судді здійснювали оголошення про початок судового процесу та зміст судової справи [6].

“Гаряча копа” як стадія судочинства передбачала розшук злочинця, дізнання та попереднє слідство по справі. Кримінальний розшук здійснювали копні суди, передусім, шляхом гоніння сліду та зводу.

Гоніння сліду було основним засобом розшуку особи, яку підозрювали у вчиненні злочину. Копний суд «гнав слід», тобто проводив розшук від села до села. Село, яке вивело слід за межі своєї

території вважалось "очищеним" від усяких підозр, зокрема в переховуванні злочинця, тому не несло юридичної відповідальності. Колективна відповідальність членів територіальної громади також не наступала у тих випадках, коли село, до якого привів слід, добровільно видавало злочинця чи вказувало на нього. Коли слід не вдавалось вивести за межі села, але громада не виступала на захист розшукуваного, слід гнався від "землі" до "землі" або від двору до двору. Селянин, який виводив слід за межі своєї нерухомої власності, також вважався "очищеним", тому його не притягували до відповідальності. Якщо слід не хотіли чи не могли вивести, не хотіли знайти та видати злочинця, якщо знищували сліди тощо, наступала відповідальність села або окремих осіб, які володіли нерухомим майном [7].

Звід застосовували, якщо втрачена річ знаходилась до "закличу" чи була знайдена в іншій місцевості, а особа, в якої побачили цю річ, заперечувала неправомірність її набуття. Потерпілий при свідках звертався до володільця крадених речей і вимагав довести правомірність його володіння. За такий доказ вважалося визначення особи, від якої володілець отримав речі. Після отримання відомостей про цю особу, "гаряча копа" прямувала до неї. Тоді потерпілий вимагав довести правомірність володіння і в цієї особи. Процесуальна дія зводу, як бачимо, подібна до гоніння сліду, з тією відмінністю, що при зводі йшли не за слідом, а за "сводами", "заводцями", до яких перейшли крадені речі. Ведення зводу припинялося на "третьому своді": третій володілець мусив крадену річ повернути потерпілому без заперечень і відшкодування, але цим актом набував право шукати "свого кривдника" за наступними зводами.

Важливе значення у копному судочинстві мало "поволання" – оголошення про злочин. Шляхом поволання усіх жителі копного округу закликали до збирання доказів по справі. Як правило, цю процесуальну дію застосовували у справах про вбивство. Після оголошення про злочин або одночасно з цим родичі вбитого розпитували всіх, кому було відомо про злочин. Коли це опитування не давало бажаних результатів, тоді копний суд вдавався до "прослуху". За допомогою прослуху потерпілий сподівався отримати хоча б якісь дані, за допомогою яких вдалося б знайти вбивцю [8].

Під час розслідування злочину копні суди застосовували складну систему слідчих дій, які не втратили своєї актуальності й сьогодні: обшук, огляд, допит тощо. Копний суд також застосовував ідентифікацію, в процесі якої тотожність встановлювали шляхом візуального порівняння чи простого прикладання. Наприклад, зіставлення підошви взуття підозрюваного чи іншого предмету зі слідом, який було виявлено на місці злочину. Доволі поширеною практикою була участь возного (державного судового чиновника) у здійсненні копними судами слідчих дій, який у своїх звітах фіксував їх результати. У тогочасному законодавстві формувалися також зародки інституту участі в слідчих діях фахівців – пропонувалося, щоб в огляді ран і побоїв брав участь цирульник у статусі спеціаліста [6]. Якщо на трьох колективних допитах учасники копного зібрання заявляли, що вони нічого у даній справі не знають, а в позивача не було необхідних доказів, скликалась "присяжна копа". Позивач вибирав кілька чоловік із кожного села та зобов'язував присягнути, що вони злочин не вчиняли та не знають злочинця. "Присяжна копа" відбувалась наступного дня після третього колективного допиту. Людей, які відмовлялись від присяги, визнавали винними у злочині. Коли ж усі приймали присягу за встановленими правовим звичаєм правилами, тоді провадження по даній кримінальній справі закривали. "Гаряча копа" (попереднє розслідування) завершувалась "даванням вини". Копний суд або особисто потерпілий на підставі зібраних у процесі слідства доказів звинувачували певну особу чи кількох осіб у вчиненні злочину. Після "давання вини" копний суд (тобто "велика копа") розпочинав судовий розгляд справи.

Склад копного суду під час "великої копи" був структурованим. Загалом усіх учасників копного суду називали "копниками". Копні судді (їх кількість не була фіксованою та становила залежно від справи 10–20 осіб), що обирались населенням копного округу, були господарями домів і мали постійну осілість в околиці. Тільки вони мали право прийняти рішення у справі. Окрім копних суддів, на велику копу запрошували по одному-двох чоловіків з трьох сіл сусіднього копного округу. Вони мали назву в копному судочинстві "люди сторонні". У них не було права голосу, проте ці суб'єкти процесу слідкували за ходом судового розгляду. На засіданні копного суду могли бути присутні поміщики та державні чиновники, але також без права голосу. Решту копного зібрання становило селянство (громада), тобто публіка, обов'язкова участь якої в кожному засіданні копного суду максимально забезпечувала гласність судового процесу. Серед державних чиновників найбільш важливим правовим статусом у копному судочинстві був наділений возний (до 1566 р. – виж), який брав участь у засіданнях копного суду, записував прийняті рішення та звітував про них у гродському суді.

Судовий розгляд (велика копа) відбувався на "коповищі" гласно, відкрито і прозоро колегіально складом суду, який жителі копного округу обирали в кожній справі. Розгляд судових справ відбувався за широкої участі представників громадськості, які не тільки були звичайними слуха-

чами, а й часто вступали в обговорення справи і надавали копному суду докази з власної ініціативи. Учасники копного судочинства керувалися, насамперед, власним розумінням справедливості, "здоровим глуздом" і нормами українського звичаєвого права. Важливою частиною стадії судового розгляду ("великої копи") були заходи, які вживали копні суди для примирення учасників судового процесу з умовою компенсації шкоди, заподіяної правопорушенням. Неявка на засідання копного суду могла бути підставою для негативного рішення у справі.

Коповища були незмінними протягом багатьох століть та визначеними звичаями громади місцями (зазвичай під відкритим небом) зібрань і засідань копних судів. Очевидно, на коповищах раніше провадили свої засідання вервні суди, а, можливо, перед ними ще й общинні суди додержавного суспільства. Розгляд справи копним судом розпочинався з того, що потерпілий розповідав суддям обставини справи разом з даними, зібраними під час гарячої копи. Після цього копний суд викликав підсудного, щоб той навів докази своєї невинуватості. Гурт учасників копного суду під час засідання набирав круглої форми з вільним місцем посередині. Дане місце називалось "копне коло". У нього ставали учасники судового процесу для виголошення своїх міркувань, вимог, свідчень і надання доказів.

Копне судочинство носило змагальний характер, тому сторони процесу доводили свою правоту шляхом судових дебатів. Документи, що зберегли до наших часів відомості про діяльність українських копних судів, свідчать, що не тільки судді (що само собою зрозуміло), а й сторони та громада на суді під час процесу виявляли досконале знання українського звичаєвого права; сторони у процесі часто цитували звичаєво-правові норми, переказуючи їх зміст в стислих реченнях. Найважливішим моментом у копному судочинстві було не тільки наведення фактичних доказів, а й з'ясування та доведення перед копним судом юридичної дії самої звичаєво-правової норми, на підставі якої слід було вирішити справу. У таких випадках змагання сторін щодо фактичних обставин справи перетворювалось на спір про чинність юридичної норми [9].

Підсудний (відповідач) повинен був "вивід слушний із себе вчинити", тобто довести свою невинність у злочині. За заявами сторін копний суд прослуховував свідків, оглядав речові докази, місце події, проводив допити, у тому числі із застосуванням тортур ("мук"). Коли за результатами судового розгляду одна із сторін була більш близькою до істини, копний суд зобов'язував її присягнути [5]. Ці процесуальні дії можна згрупувати в етап судового слідства на стадії великої копи.

Під час розгляду справи у копному суді розповсюдженою практикою були примирні процедури між сторонами. Українське звичаєве (копне) право допускало можливість укладення мирової угоди на будь-якій стадії копного процесу. Потерпілий мав право помиритись із засудженим навіть під час виконання копним судом рішення про смертну кару. Як правило, взамін за прощення винний сплачував потерпілому певну грошову суму .

У копному судочинстві функціонувала доволі складна система доказів: речові докази, зокрема вкрадена річ ("лице"), сліди побоїв, рани, труп вбитої людини, сліди на дорозі тощо; особисте зізнання; покази свідків ("видоки", "послухи", "люди"); присяга сторін процесу та свідків; ордалії ("муки"), які передбачали випробування водою, залізом або батогами.

Речові докази в копному судочинстві позначались терміном "знаки". Нерухомі речові докази (наприклад, сліди на дорозі) оглядались копними суддями, свідками та деколи возним. На стадії "великої копи" ці суб'єкти підтверджували відповідний факт під присягою. Рухомі речові докази мали загальну назву "лице", які потерпілий повинен був доставляти безпосередньо на засідання копного суду. "Лице" було не тільки важливим доказом, а й посилювало кримінальну відповідальність засудженого злочинця. Злодія, якого ловили з "лицем", тобто з краденим майном, копний суд зазвичай засуджував до смертної кари.

Покази свідків у копному судочинстві мали велике значення. Попри обмеження у Руській Правді кола осіб, які могли бути свідками, копні суди визнавали правомірними свідчення усіх людей незалежно від їхнього суспільного стану та статі. До свідків було тільки дві вимоги: осілість і добра репутація [10].

Завершальною стадією копного судочинства була "завита копа". Її назва походила від слова "завити", що означало "закінчити". "Завитою копою" вважалось будь-яке засідання копного суду, на якому він виносив остаточне рішення у справі. За ідеальних умов згідно з українськими правовими звичаями стадія "завитої копи" була також стадією виконання вироку копного суду. Рішення копних судів називались "декретами" або "сказаннями". Вони приймались після дослідження всіх наявних доказів і судового розгляду. Рішення копного суду приймали тільки копні судді, хоча інші учасники копи також могли висловити свою думку з цього приводу. Копні судді разом повинні були дійти до спільного одноголосного рішення. Прийняттю рішення передувала нарада копних суддів [11].

Суворість покарання, присудженого копним судом залежала від ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину. За злочини невеликої тяжкості копний суд присуджував м'які покарання, зо-

крема штраф і компенсацію заподіяної шкоди потерпілому. Проте за великі розкрадання, підпали, вбивства, множинність злочинів тощо покарання були дуже суворими і навіть жорстокими, незважаючи на те, до якого суспільного стану належав потерпілий.

Оскаржити рішення копного суду можна було (залежно від історичного періоду та регіону) в гродських, земських, домініальних, каптурових і сотенних судах. Рішення копного суду могли бути оскаржені не тільки в державних судах. Як виняток із загальних правил копного судочинства, допускалась додаткова стадія копного процесу, яка носила назву "обча копа" (загальна копа), в якій брали участь жителі кількох сусідніх копних округів. Завданням "обчої копи" був перегляд рішення, прийнятого на "завитій копі". На цій надзвичайній стадії копного судочинства склад копного суду значно розширювався у порівнянні з "великою копою". "Обча копа" була надзвичайним зібранням, присутність на якому поруч з жителями копного округу, де справа розглядалась у першій інстанції, людей з інших копних округів забезпечувала неупередженість копного суду при перегляді судової справи у другій інстанції.

Копний суд був водночас і слідчим, і судовим, і виконавчим органом, тому, як правило, сам виконував свої рішення. При виникненні труднощів у виконанні свого рішення копний суд був уповноважений звертатись за допомогою до гродського суду. Також при ухиленні відповідача від сплати присудженої компенсації або штрафу копний суд мав право звертатись за допомогою до місцевої влади, на території якої проживав засуджений. Під час "завитої копи" до засудженого в кримінальній справі могли застосовувати тілесні покарання або смертна кара. Для цього кільком членам громади копний суд делегував функції ката. Крім того, члени громади інколи збирали кошти та наймали професійного ката [12].

Діяльність копних судів вагомо вплинула на розвиток судових органів і здійснення судочинства в українських селах. Це виявилося в тому, що апробовані столітньою практикою копні правові звичаї застосовувались у сільському судочинстві навіть у XIX ст., а подекуди – і на початку XX ст.

Висновки. На основі проведеного дослідження вважаємо, що історичний досвід організації та діяльності копних судів в Україні свідчить про наявність в українського народу демократичних традицій здійснення правосуддя. Українське звичаєве право передбачало участь народу у здійсненні правосуддя. Національний історичний правовий досвід свідчить, що участь народу у здійсненні правосуддя є характерними рисами українського права, які формувалися і функціонували на українських землях упродовж століть.

З історичного досвіду можна виокремити кілька принципів, актуальних і сьогодні, зокрема народна участь у здійсненні правосуддя, публічність і відкритість судового процесу, підзвітність суддів громаді, орієнтація на справедливість, а не формалізм, довіра як основа легітимності суду. Історичний досвід участі громадськості у здійсненні правосуддя в сучасних умовах може бути корисним для розвитку інституту присяжних в Україні. Зокрема, історичну участь громади можна адаптувати через реальне (а не формальне) залучення присяжних; розширення категорій справ, які розглядаються за участю присяжних; підвищення ролі присяжних у прийнятті рішень. Це перегукується з козацькою традицією колективного ухвалення рішень.

Важливою складовою історичного досвіду є активізація у сучасних умовах громадського контролю за судовою владою, зокрема підзвітність суддів громаді, створення громадських рад при судах; участь представників громадськості в дисциплінарних органах; відкриті судові засідання та доступ до судових рішень.

Історичний досвід підтверджує важливість застосування альтернативного вирішення спорів. Так, звичаєве право XVII–XVIII ст. часто прагнуло примирення, а не покарання. У сучасних умовах це медіація; примирні процедури; відновне правосуддя.

Проблемою сьогодення є необхідність підвищення правової культури громадян. Як і в минулому, так і у сучасних умовах ефективна участь громади можлива лише за умови правової освіти населення; формування відчуття відповідальності за правопорядок; довіри між громадянами та судовою системою.

Історичний досвід України показує, що участь громадськості в здійсненні правосуддя є традиційною, а не запозиченою ззовні; така участь сприяє легітимності судових рішень; відновлення елементів народної участі може підвищити довіру до судової влади, що є критично важливим у сучасних умовах війни росії проти України.

Отже, історичний досвід XVII–XVIII ст. може бути успішно застосований у сучасній Україні шляхом розвитку інституту присяжних, громадського контролю, альтернативних способів вирішення спорів та підвищення правової культури. Це дозволить поєднати сучасні правові стандарти з національними традиціями народного правосуддя та зміцнити демократичні засади судової влади в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бисага Ю.М. Форми участі народу у процесі здійсненні правосуддя в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2014. Випуск 26. С.56-59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_26_14.
2. Ковальчук В.Б. Участь громадян у здійсненні правосуддя та легітимації судової влади: вітчизняний та європейський досвід. *Український часопис конституційного права*. 3. 2025. С. 41-58. DOI: 10.33498/louu-2025-06-100.
3. Бедрій М. Основні ознаки українських копних судів (XIV-XVIII ст.) *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 34. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bedrii_Marian/Osnovni_oznaky_ukrainskykh_kopnykh_sudiv_XIV-XVIII_st.pdf?.
4. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII в. в. Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. Вип. 4, 5. Київ,1928. С. 85. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005665.
5. Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нью-Йорк, Париж, Сидней, Торонто, Львів, 1990. С. 86-89. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000023877.
6. Тищик Б., Бедрій М. Копне судочинство в Україні та особливості його здійснення (XIV-XVIII ст.) *Право України*. 2010. № 1. С. 69–70. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=pl&user=V0brFV0AAAAJ&citation_for_view=V0brFV0AAAAJ:7PzlFSSx8tAC (дата звернення: 25.01.2026).
7. Ясинский М. "Село" и "верв" Русской Правды. Антологія української юридичної думки / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда. Київ: Юридична думка, 2002. С. 272. URL:https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi44/0034449.pdf?utm_source=chatgpt.com .
8. Бедрій М. Розслідування злочинів в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) *Проблеми законності*. Вип. 111. Харків, 2010. С. 252–254. URL: http://plaw.nlu.edu.ua/issue/archive.
9. Бедрій М. Стадія судового розгляду в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) *Вісник Львівського університету. Серія юрид*. Вип. 51. Львів, 2010. С. 22–23. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bedrii_Marian/Stadiia_sudovoho_rozhliadu_v_ukrainskomu_kopnomu_sudochynstvi_XIV-XVIII_st.pdf?.
10. Бедрій М. Докази та доказування в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 12. Київ, 2009. С. 154–155. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2009/12_2009.pdf .
11. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні–Русі XVI–XVIII вв. Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. Київ, 1928. Вип. 4, 5. С. 493. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005665.
12. Бедрій М. Рішення українських копних судів: порядок прийняття, зміст, оскарження та виконання (XIV-XVIII ст.) *Держава і право*. Київ, 2009. Вип. 43. С. 176–178. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=JRN&P21DBN= JRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I=&S21COLORTERMS=0&S21STR=%D0%9669395.

Дата першого надходження рукопису до видання: 4.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Бойко І.Й., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК [340.1:342.56:321.01]:355.081](477.64)»15/17»(09)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.4

ПРАВОВА ПРИРОДА ВЛАДИ КОШОВОГО ОТАМАНА В СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Гутів Б.І.,
доктор філософії в галузі знань «Право»,
доцент кафедри
історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка,
ORCID: 0000-0001-8535-3590
e-mail: bohdan.gutiv@lnu.edu.ua

Гутів Б.І. Правова природа влади кошового отамана в системі військово-політичної організації Запорозької Січі.

У репрезентованій статті здійснено комплексний історико-правовий аналіз процесу формування козацької державності на Запорозькій Січі та визначено місце й роль кошового отамана у державно-правовому механізмі козацького суспільства. Особливу увагу приділено дослідженню владних повноважень кошового отамана в контексті функціонування законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, а також механізмам їх взаємодії в умовах військово-республіканського устрою Запорозької Січі.

На основі аналізу історико-правових джерел і праць вітчизняних дослідників доведено, що Запорозька Січ являла собою унікальну форму політико-правової організації, в якій поєднувалися елементи прямої демократії, виборності органів влади, колегіальності ухвалення рішень та сильної персоналізованої виконавчої влади. Центральним інститутом у системі органів влади виступала Січова (Загальна військова) рада – вищий законодавчий, адміністративний і судовий орган, рішення якого мали загальнообов'язковий характер для всіх членів козацького товариства, включно з кошовим отаманом і військовою старшиною.

Автором встановлено, що кошовий отаман займав особливе місце в державно-правовому механізмі Запорозької Січі та фактично виконував функції глави козацької держави. Інститут кошового отамана був виборним і строковим, що суттєво відрізняло його від монархічних правителів і водночас забезпечувало демократичний характер влади. Обрання кошового отамана здійснювалося на загальній військовій раді, яка залишалася основною інстанцією контролю за його діяльністю.

Досліджено повноваження кошового отамана у законодавчій сфері. Обґрунтовано, що він не був самостійним суб'єктом нормотворення у сучасному розумінні, однак відігравав ключову роль у процедурному забезпеченні законодавчого процесу. До його компетенції належало скликання та відкриття Січової ради, організація її роботи, оприлюднення ухвалених рішень і забезпечення їх виконання. Законодавча влада на Січі мала колегіальний характер і ґрунтувалася на принципі верховенства волі козацької громади, що виключало можливість одноосібного ухвалення нормативних актів кошовим отаманом.

Основний акцент автор робить на обсязі повноважень кошового у виконавчій гілці влади, у межах якої він виступав центральною посадовою особою. Він очолював Кіш Запорозький – військово-адміністративний уряд Січі, до складу якого входили військовий суддя, писар, осавул та інші представники старшини. Кошовий отаман здійснював загальне керівництво військом, організовував походи, відповідав за підтримання внутрішнього порядку, контролював фінансово-господарські справи, розподіл земель і ресурсів, а також представляв Запорозьку Січ у зовнішніх зносинах.

Окремий аспект дослідження присвячено судовим повноваженням кошового отамана. Доведено, що, попри колегіальний характер судочинства на Запорозькій Січі, у тяжких кримінальних справах саме кошовий отаман виступав вищою судовою інстанцією. Він мав право ухвалювати остаточні рішення або виносити найрезонансніші справи на розгляд ради старшини чи загальної військової ради.

Ключові слова: Запорозька Січ; кошовий отаман; глава держави; Січова рада; військова демократія; законодавча влада; виконавча влада; судова влада; козацьке право.

Gutiv B.I. The legal nature of the authority of the koshovo otaman in the military-political organization of the Zaporizhzhya Sich.

The article presents a comprehensive historical and legal analysis of the process of formation of Cossack statehood at the Zaporizhian Sich and determines the place and role of the Kosh Otaman in

the state and legal mechanism of Cossack society. Special attention is paid to the study of the powers of the Kosh Otaman in the context of the functioning of the legislative, executive, and judicial branches of power, as well as to the mechanisms of their interaction within the military-republican system of the Zaporizhian Sich.

Based on the analysis of historical and legal sources and the works of Ukrainian scholars, it is demonstrated that the Zaporizhian Sich constituted a unique form of political and legal organization that combined elements of direct democracy, the elective nature of public authorities, collegial decision-making, and a strong personalized executive power. The central institution within the system of governing bodies was the Sich (General Military) Council, which functioned as the supreme legislative, administrative, and judicial authority. Its decisions were binding on all members of the Cossack community, including the Kosh Otaman and the military elite.

The author establishes that the Kosh Otaman occupied a special place in the state and legal mechanism of the Zaporizhian Sich and effectively performed the functions of the head of the Cossack polity. The institution of the Kosh Otaman was elective and limited in term, which significantly distinguished it from monarchical forms of rule and simultaneously ensured the democratic nature of power. The election of the Kosh Otaman was carried out by the General Military Council, which also remained the primary body exercising control over his activities.

The article examines the powers of the Kosh Otaman in the legislative sphere. It is substantiated that he was not an independent subject of law-making in the modern sense; however, he played a key role in the procedural support of the legislative process. His competences included convening and opening the Sich Council, organizing its work, promulgating adopted decisions, and ensuring their implementation. Legislative power at the Sich was collegial in nature and was based on the principle of the supremacy of the will of the Cossack community, which excluded the possibility of unilateral adoption of normative acts by the Kosh Otaman.

The main emphasis is placed on the scope of the Kosh Otaman's powers within the executive branch of government, where he acted as the central official. He headed the Kosh of the Zaporizhian Host, the military-administrative government of the Sich, which included the military judge, clerk (scribe), osaul, and other members of the senior officer corps. The Kosh Otaman exercised overall command of the army, organized military campaigns, was responsible for maintaining internal order, supervised financial and economic affairs, controlled the distribution of land and resources, and represented the Zaporizhian Sich in external relations.

A separate aspect of the study is devoted to the judicial powers of the Kosh Otaman. It is proven that despite the collegial nature of judicial proceedings at the Zaporizhian Sich, in serious criminal cases the Kosh Otaman acted as the highest judicial authority. He was entitled to make final decisions or to refer the most significant cases for consideration by the council of senior officers or the General Military Council.

Key words: Zaporizhian Sich; Kosh Otaman; head of state; Sich Council; military democracy; legislative power; executive power; judicial power; Cossack law.

Постановка проблеми. Аналіз історико-правових джерел та наукових досліджень, присвячених процесам формування козацької державності й функціонуванню інституту кошового отамана, дає нам можливість виокремити основні риси державно-правового механізму Запорозької Січі. Розгляд повноважень, функцій і реальної практики здійснення влади кошовим отаманом дозволяє виявити специфіку козацької моделі управління, що поєднувала принципи прямої демократії та колегіальності у мирний час, та здійснення авторитарного керівництва під час війни. На основі цього, ми можемо зробити висновки щодо місця кошового отамана в системі органів влади Запорозької Січі та значення козацької державності для розвитку української політико-правової традиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика формування козацької державності та функціонування інституту кошового отамана в державно-правовому механізмі Запорозької Січі неодноразово ставала предметом наукових досліджень як вітчизняних, так і іноземних істориків та правознавців. Загальні засади розвитку української державної ідеї XVII–XVIII ст. та особливості політичної еволюції козацької спільноти ґрунтовно проаналізовано у працях В. Смолія та В. Степанкова, Б. Сушинського, В. Голобицького. Правові аспекти діяльності органів влади та судочинства Війська Запорозького висвітлено у працях С. Мартьянової, М. Бедрія, М. Рязанова, В. Щербатюка, Ю. Сокура, Ю. Орищенка, де козацьке право розглядається як самобутній різновид української правової традиції. Значну увагу постаті кошового отамана та його управлінській і військовій ролі приділено у дослідженнях Ю. Шовкуна та Д. Яворницького. Важливу джерельну базу для аналізу державно-правового механізму Запорозької Січі становлять козацькі літописи та документи, зокрема «Літопис Самовидця», «Архів Коша Нової Запорозької Січі», а також свідчення

іноземних дослідників – Еріка Лясоти та Ґійома Левассера де Боплана, що дають змогу простежити реальне функціонування органів влади та демократичні засади козацького управління.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного історико-правового аналізу інституту кошового отамана та визначенні його місця й ролі в державно-правовому механізмі Запорозької Січі.

Виклад основного матеріалу. Надзвичайно важливе значення для розвитку національної самосвідомості українців мав процес творення козацтвом підвалин державності в південному регіоні Наддніпрянщини (на південь від Білої Церкви). Внаслідок становлення тут самоврядування, судочинства, військової організації влада польського короля набуває формального характеру. Цей державотворчий процес спричинив глибоке занепокоєння в правлячих колах Речі Посполитої [1, с. 16].

Як зазначає Б. Сушинський: «Запорізька Січ – суто українська модель середньовічного європейського лицарського Ордену, в якій войовничість народу й потреби самозахисту найідеальніше поєднувалися з

його жертовною волелюбністю і природним аристократизмом духу» [2].

Особливе місце в державно-правовому механізмі Запорозької Січі займав глава держави – кошовий отаман. Інститут кошового отамана постав у межах унікальної політичної системи Запорозької Січі, де були закладені принципи прямої демократії, самоврядування й військово-республіканського устрою. Кошового обирали на загальній січовій раді – найвищому органі влади, рішення якого мали обов'язкову силу для всіх козаків, старшин і самого отамана. Владні структури Запорожжя мали певні особливості. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом влади була січова рада, ухвали якої набували обов'язкової для усіх козаків, старшин і кошового чинності». Саме на цій раді щороку обирали кошового отамана, інколи – всіх старшин Коша, які разом формували уряд Січі – Кіш [3, с. 68]. За твердженням В. Голубицького сюди входили кошовий отаман, писар, суддя і осавул [4, с. 71]. Хоча цей список не є вичерпним, до неї могли входити і інші високі чиновники Запорозької Січі.

Коло повноважень самого кошового отамана в історіографії ще не до кінця з'ясоване. Введений у науковий обіг документальний матеріал дає можливість лише реконструювати в загальних рисах функції кошового отамана [3, с. 68].

Проте, зважаючи на те, що кошовий отаман очолював Кіш, від так ми можемо стверджувати що саме він був головним в управлінському апараті, а відтак він контролював фінансово-господарські справи, дбав про порядок і дисципліну в межах території Січі, видавав розпорядження та накази, які мали силу закону для кожного козака. У мирний час він був верховним адміністратором і представником зовнішньої влади – контактував з гетьманським урядом, приймав іноземних послів, організовував охорону прикордонних територій.

У воєнний час кошовий був "головним командиром", "фельдмаршалом" війська, в своїх діях керувався звичаями і традиціями козацтва й діяв як необмежений диктатор. Обов'язки кошового отамана зводились також до затвердження обраних військовою радою службових осіб, визначення духовенства для січової та паланкової церков. [5, с. 64]

Це, на думку М. Бедрія, було потрібно виключно задля чіткого виконання складних військових операцій, в яких важливий авторитетний керівник із широкими повноваженнями. Натомість ця велика влада не була загрозою для демократії, оскільки урівноважувалася частотою переобрання кошового отамана. Засади існуючої на Запоріжжі традиції врядування видавалися цілком природними, а відтак – «своїми». Вони повною мірою перегукуються із сучасним розумінням теоретичних засад державотворення, в основі якого лежить пріоритет особистості над державою, «повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав» [6, с. 80]; [7, с. 44].

Влада кошового отамана трималася виключно на авторитеті та силі особистості конкретної людини. Від здатності козацького ватажка організувати успішний похід, розподілити військову здобич і уникати конфліктів залежала тривалість його порядкування на Коші [8, с. 50]. Д. Яворницький зазначає, що улюблених курінних отаманів запорізькі козаки часом слухали більше, ніж кошового чи суддю, тому кошовий отаман у важких і небезпечних питаннях часто діяв на все військо через курінних отаманів [9, с. 145].

Як приклад сильної влади кошового отамана над запорізьким військом можна навести фрагмент з Літопису Самовидця: «Того ж року Іван Сірко кошовий вишол з Запорожжа, и з ним козаков немало…» [10, с. 95]. Звідси ми бачимо, що кошовий отаман, який мав авторитет серед козацтва, виконував функцію воєначальника війська запорізького, мав повноваження мобілізувати та фактично управляти ним.

К. Одовець зазначав, що, незважаючи на таку, на перший погляд, необмеженість влади кошового отамана, в усіх найважливіших справах він не міг самовільно приймати рішення [11, с. 67-68].

Д. Яворницький стверджує, що він насправді був лише старшим серед рівних, "батьком" для всіх козаків, маючи більше моральні, аніж дисциплінарні права. Його владу обмежували три умови: звіт, час і рада [9, с. 139]. Ці питання розглядалися і приймалися по них рішення на раді – „як громада скаже на раді, так він мусив робити". Отамана вибирали на один рік, якщо він в чомусь провинився, то рада скидала його і до року, а коли справлявся зі своїми обов'язками, то міг бути обраний на наступний термін [8, с. 51].

Проте зловживання й авантюризм, аморальність козацького вожака, завдавання шкоди інтересам Січі ставали причинами того, що козацька рада достроково скидала кошового отамана з посади й карала за злочини. Демократія тут виявлялася повною мірою [12, с. 212].

Попри те, що кошовий отаман не був самостійним носієм законодавчої влади у сучасному розумінні, однак відігравав важливу роль у формуванні та реалізації рішень нормативного характеру, що приймалися Січовою радою, яка збиралася тричі на рік: у перший день нового року, на Великдень і на Покрову. Право участі в раді мали всі козаки. Рада відкривалася в урочистій обстановці, козаки ставали в коло, осавул виносив військові клейноди – прапор і бунчук, після чого кошовий оголошував раду відкритою. У відомстві козацької ради були найважливіші питання щодо виборів кошового отамана (щорічно у перший день нового року), судді, писаря, осавула і курінних отаманів, а також перерозподілу земель, лісів і водних угідь серед куренів, старшин і козаків. Також рада збиралася для прийняття таких найважливіших рішень, як оголошення війни та укладання миру, призначення військових походів, покарання злісних злочинців тощо. [13, с. 98-99]. Отже, як ми бачимо, Січова рада виступала вищим органом влади Запорозької Січі та здійснювала нормотворчу функцію через ухвалення загальнообов'язкових рішень в усіх сферах суспільного життя.

Ось, як це описує у своєму «Щоденнику» Еріх Лясота, австрійський посол до Запорозької Січі 1594 р., (що на нашу думку є одним із найцінніших джерел про ранню політико-адміністративну організацію українського козацтва): «Після дворазового заклику вождя усі й далі мовчали, то присутні розділилися… утворили два кола: одне зі старшин, а друге з простого люду, званого в них черню. Коли більшість висловила іншу думку, старшини відразу ж погодилися на все, не сміючи суперечити черні» [14]. Тобто ми прослідковуємо своєрідну двопалатність: старшинське коло та чернь, свідчить про елементи народного представництва і про фактичне верховенство громади над військовою старшиною. Навіть отаман, який є найвищою посадовою особою, не має права нав'язувати рішення. Це яскраво засвідчує демократичний, навіть охлократичний характер влади – народна воля переважає над старшинською.

Схожої позиції у своєму «Описі України» притримується французький інженер-фортифікатор, картограф і військовий діяч Ґійом Левассер де Боплан, який зазначав: «Всі йому дуже послушні і називають свого отамана їхньою мовою гетьманом. Влада його абсолютна, він має право стинати голови і карати на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка, якої може зазнати гетьман, примушує його бути надзвичайно розважним у військовому поході, аби не трапилася якась невдача...» [15, с. 291].

Отож, ми можемо виділити дві основні функції кошового отамана в законодавчій сфері: по-перше, це скликання та відкриття ради, а по-друге – оприлюднення та забезпечення виконання ухвалених постанов. Кошовий отаман головував на раді, спрямовував перебіг обговорення, міг висловлювати власну позицію щодо запропонованих рішень, однак не мав права одноосібно ухвалювати нормативні акти. Таким чином, законодавча влада на Січі мала колегіальний і демократичний характер, а кошовий отаман виступав радше гарантом реалізації волі козацького товариства, ніж самостійним законодавцем.

Щодо нормативно-правових актів, що виходили з Коша, то їх система була складною та багаторівневою. В паланки, курені, полковникам, курінним отаманам і в інші низові адміністративні структури надсилалися укази, ордери, накази, інструкції, пропозиції, вимоги, оголошення. Козакам, у разі потреби, ви давалися з Коша пашпорти, білети, абшити, атестати, на бажання зацікавлених осіб оформлялися угоди, векселі, квити, духівниці. Внутрішня документація, якою оформлялися судові процеси, скликання Ради, представлена приговорами (рішеннями), ухвалами, вироками, протоколами, опреділеннямн, наказами, «сказками» (свідченнями), постановами, при необхідності складалися описи земель, щоденники обстеження паланок. реєстри і списки козаків, «веденія» (відомості) й інші документи статистичного характеру [16, с. 26].

Основний же обсяг повноважень кошового отамана зосереджувався на виконавчій гілці влади. Він очолював військово-адміністративний апарат Запорозької Січі та відповідав за практичне виконання рішень Січової ради. До його компетенції належало керівництво військовими діями, організація походів, підтримання внутрішнього порядку, управління козацькими ресурсами та представництво Січі у зовнішніх зносинах. Кошовий наділявся надзвичайними повноваженнями під час

війни, але в мирний час він не смів нічого зробити без відома групи радників (ради), до складу якої пожиттєво входили старійшини – військова старшина похилого віку [13, с. 98-99].

Отже, у законодавчій сфері кошовий отаман виступав як організатор та виконавець волі Січової ради, а у виконавчій сфері він був центральною посадовою особою, що здійснювала військово-адміністративне управління. Поєднання широких виконавчих повноважень із чіткими механізмами контролю та відповідальності з боку козацької громади формувало унікальну модель влади, засновану на принципах виборності, колегіальності та військової демократії.

Кошовий отаман також був верховною судовою інстанцією на Запорізькій Січі. Попри те, що практично усі судові справи розглядалися військовою старшиною, однак у тяжких кримінальних справах право остаточного рішення залишалося за кошовим отаманом, якого вважали вищим суддею. За рішенням кошового отамана такі справи могли виносити на розгляд ради старшини, а справи про найрезонансніші злочини – передавати на розгляд загальної військової ради [17, с. 56]. Тобто, правосуддя мало колегіальний характер, але остаточне слово залишалося за кошовим, який виконував роль гаранта правопорядку та вищої апеляційної інстанції.

Висновки. Отже, аналіз державно-правового механізму Запорозької Січі засвідчує, що Запорозька Січ була свого роду військово-демократичною республікою, де поєднувалися принципи прямої демократії, виборності та колегіальності з сильною персоналізованою владою. Центральне місце в цій системі посідав кошовий отаман, який фактично виконував функції глави козацької держави, поєднуючи у своїй діяльності військово-адміністративні й судові повноваження. Водночас його влада не мала абсолютного характеру, оскільки була обмежена рішеннями Січової ради, строковістю перебування на посаді та постійним контролем з боку козацької громади. Такий баланс забезпечував стабільність козацького правопорядку та відображав демократичний характер політико-правової організації Запорозької Січі, значущий для розуміння еволюції української державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. 368 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Smolii_Valerii/Ukrainska_derzhavna_ideia_XVII__XVIII_stolit.
2. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть : іст. есе : наук.-літ. вид.: у 2 т. Т. 1, кн. 1–2. 2-ге вид., доповн. Одеса: ВМВ, 2004. 591 с. URL: http://search.nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0008295.
3. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.: у 2 кн. Кн. 1 / редкол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бачинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), О. Гуржій, В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.) ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 610 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0013665.
4. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 415 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0000255.
5. Мартьянова С.Я. Правовий статус суддів Війська Запорозького козацько-гетьманської доби дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / С.Я. Мартьянова; Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2011. 208 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0411U002843.
6. Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.) *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2015. Вип. 61. С. 78–86. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Vlnu_yu_2015_61_14.
7. Рязанов М. Особливості права Запорозької Січі у правовій спадщині України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 43–47. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/705.
8. Шовкун Ю.І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського: дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2008. 188 с.
9. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / пер. з рос. І.І. Сварника; упоряд., іл. О.М. Апанович; худож. В.М. Дозорець. Львів : Світ, 1990. 319 с.
10. Літопис Самовидця / підгот. до вид. Я.І. Дзира; АН УРСР, Ін-т історії. Київ: Наукова думка, 1971. 175 с.

11. Коцур В.П., Коцур А.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського). Київ; Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. 359 с.
12. Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред.), Т. Чухліб (упоряд.), О. Гуржій, В. Матях, А. Сокульський, В. Степанков; НАН України, Ін-т історії України ; Наук.-дослід. ін-т козацтва. Київ–Запоріжжя, 1998. 252 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Kozatski_sichi_narysy_z_istorii_ukrainskoho_kozatstva.
13. Основи вітчизняного парламентаризму підручник для студентів вищих навчальних закладів: у 2 т. / за заг. ред. В.А. Гошовської; уклад. Н.Б. Ларіна [та ін.]. Київ: НАДУ, 2011. Т. 1. 408 с. URL: https://www.researchgate.net/profile/Valentyna-Goshovska-2/publication/344404038_Osnovi_vitciznanogo_parlamentarizmu_pidruc_dla_stud_vis_navc_zakl/links/5f71dc36299bf1b53efa7f52/Osnovi-vitciznanogo-parlamentarizmu-pidruc-dla-stud-vis-navc-zakl.pdf.
14. Щоденник Е. Лясоти із Стеблева 1588 – 1594 рр. – Дніпропетровськ, 2005. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lassota_Erich/Schodennyk_Erikha_Liasoty_iz_Stebleva_za_1594_r.
15. Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ : Наук. думка ; Кембрідж (Мас.) : Укр. наук. ін-т, 1990. 256 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006395.
16. Архів Коша Нової Запорозької Січі корпус документів 1734–1775 / гол. редкол.: П.С. Сохань (голова), О.М. Апанович, Г.В. Боряк, І.Л. Бутич, Л.З. Гісцова, Я.Р. Дашкевич, Є.І. Дрозд (відп. секр.), А.І. Жуковський, Ю.А. Мицик, В.А. Смолій (заст. гол.), Р.Я. Пиріг, О.Й. Пріцак; упорядн. т.: Л.З. Гісцова (ст. упорядн.), Д.Л. Автономов, Є.І. Дрозд, Х. Г. Лащенко, А.Ю. Омельченко, О.Г. Полегайлов, В.В. Стафійчук, Л.А. Сухих; наук. ред. т. І.Л. Бутич; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України ; Центральний державний історичний архів України ; НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Т. 1. Київ, 1998. 698 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0009621.
17. Щербатюк В.М., Сокур Ю.В., Орищенко Ю.В. Козацьке право Запорозької Січі в контексті українського правотворення. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1 (114). С. 53–62. DOI: https://doi.org/10.33270/01201141.53.

Дата першого надходження рукопису до видання: 6.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Гутів Б.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.5

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Добробог Л.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави та права
Дніпровського державного університету внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0002-7149-7697

Добробог Л.М. Гендерна рівність як фактор розвитку правової системи.

У статті обґрунтовано гендерну рівність як системний фактор розвитку сучасної правової системи, що забезпечує її еволюцію від формальної декларації принципів до ефективного механізму матеріальної справедливості, інклюзивності та сталого розвитку. Гендерна рівність розглядається не як ізольований напрям політики чи сукупність спеціальних норм, а як наскрізний принцип, що впливає на формування, тлумачення й застосування права, а також на трансформацію інституцій публічної влади.

Доведено, що гендерна рівність пов'язана з доктриною людських прав і полягає в усуненні структурної асиметрії, яка історично обмежувала доступ до прав залежно від статі. Вона функціонує як критерій якості правопорядку, оскільки правова система, яка допускає системну дискримінацію, не відповідає вимогам правовладдя.

Досліджено ключові механізми впливу гендерної рівності на розвиток права: усунення дискримінаційних норм сприяє економічному зростанню та звуженню гендерного розриву в зайнятості й підприємництві; інтеграція гендерного підходу посилює верховенство права, зменшує корупцію та підвищує довіру до інституцій. В українському контексті акцентовано на ролі гендерно-правової експертизи законодавства, реформ у сімейному, трудовому та кримінальному праві, а також на гармонізації з європейськими стандартами в рамках Державної стратегії до 2030 року.

Особливу увагу приділено впливу повномасштабної війни, яка загострила гендерні диспропорції (зростання насильства, фемінізація бідності), але водночас прискорила прогрес у військовій сфері. Встановлено, що гендерна рівність сприяє інституційним реформам, підвищує чутливість судочинства до гендерних аспектів і є методологічною вимогою правотворчості та правозастосування.

Резюмовано, що гендерна рівність поєднує аксіологічний, інституційний і доктринальний виміри, виступаючи чинником модернізації права та переходу до ціннісно орієнтованого правового мислення. Її повна реалізація є необхідною умовою демократичної, справедливої та адаптивної правової держави в умовах євроінтеграції та поствоєнної відбудови.

Ключові слова: верховенство права, галузь права, гендерна рівність, євроінтеграція, права людини, правова система, рівність можливостей, судочинство.

Dobroboh L.M. Gender equality as a factor in the development of the legal system.

The article substantiates gender equality as a systemic factor in the development of the modern legal system, ensuring its evolution from a formal declaration of principles to an effective mechanism for substantive justice, inclusiveness, and sustainable development. Gender equality is considered not as an isolated policy area or a set of special rules, but as a cross-cutting principle that influences the formation, interpretation, and application of law, as well as the transformation of public institutions.

It has been proven that gender equality is linked to the doctrine of human rights and consists in eliminating the structural asymmetry that has historically limited access to rights based on gender. It functions as a criterion for the quality of law and order, since a legal system that allows systemic discrimination does not meet the requirements of the rule of law.

The key mechanisms of gender equality's impact on the development of law have been studied: the elimination of discriminatory norms contributes to economic growth and narrows the gender gap in employment and entrepreneurship; the integration of a gender approach strengthens the rule of law, reduces corruption, and increases trust in institutions. In the Ukrainian context, emphasis is placed on the role of gender and legal expertise in legislation, reforms in family, labor, and criminal law, as well as harmonization with European standards within the framework of the State Strategy until 2030.

Particular attention is paid to the impact of full-scale war, which has exacerbated gender disparities (increased violence, feminization of poverty), but at the same time has accelerated progress in the military sphere. It has been established that gender equality contributes to institutional reforms, increases the sensitivity of the judiciary to gender aspects, and is a methodological requirement for lawmaking and law enforcement.

It is summarized that gender equality combines axiological, institutional, and doctrinal dimensions, acting as a factor in the modernization of law and the transition to value-oriented legal thinking. Its full implementation is a necessary condition for a democratic, just, and adaptive law-based state in the context of European integration and post-war reconstruction.

Key words: rule of law, branch of law, gender equality, European integration, human rights, legal system, equal opportunities, jurisprudence.

Постановка проблеми. У сучасному світі гендерна рівність виступає не лише як фундаментальний принцип прав людини, але й як ключовий фактор стійкого розвитку суспільства, економіки та правової системи. Означена тематика набуває особливої актуальності в умовах глобальних трансформацій. За даними звіту UN Women «Гендерний огляд 2025», прогрес у досягненні гендерної рівності є реальним, але повільним: глобальний гендерний розрив закрито лише на 68,8%, з повною паритетністю, що очікується через 123 роки за поточними темпами, що підкреслює необхідність інтеграції гендерних аспектів у правові рамки для прискорення соціально-економічного розвитку, оскільки дискримінаційні норми стримують потенціал жінок, що становить втрату в 342 трильйони доларів США для глобальної економіки [1-2].

Як зазначається в аналізі Carnegie Endowment, спостерігається нова хвиля опору гендерній рівності та правам ЛГБТК+ у багатьох регіонах, зумовлена соціально-економічними змінами, демографічним спадом та стратегіями ультраконсервативних рухів [3], що робить дослідження ролі гендерної рівності в еволюції правових систем важливим для протидії таким тенденціям і забезпечення інклюзивного розвитку.

Прояви гендерної нерівності в сучасному суспільстві виявляються в низці соціальних феноменів, зокрема в домашньому насильстві, дискримінації на ринку праці та стереотипному сприйнятті осіб залежно від статі; зазначені явища є структурними наслідками глибоко вкорінених гендерних диспропорцій, що перешкоджають досягненню повної рівності між чоловіками та жінками.

В українському контексті термін «гендер», який позначає соціально сконструйовані ролі, норми та ідентичності, пов’язані зі статтю, досі часто викликає негативні емоційні реакції, такі як страх чи відторгнення, серед значної частини населення, що знаходить своє відображення в сексистських практиках у медіа та політичному дискурсі, традиційних моделях гендерного виховання дітей, коли дітям прищеплюються диференційовані очікування щодо поведінки та ролей, а також у системних упередженнях під час процесу рекрутингу та працевлаштування, попри законодавчі заборони на гендерну дискримінацію [4]. Такі прояви не лише відтворюють історично сформовані нерівності владних відносин між статями, але й гальмують соціальний прогрес, економічний розвиток та повноцінну реалізацію прав людини в суспільстві.

Удосконалення правового регулювання трудових відносин на основі гендерної рівності, як підкреслюється в наукових працях, сприяє зміцненню демократичних інститутів і підвищенню соціальної стабільності [5, с. 155-161]. Водночас, як зазначається в стратегії Європейського Союзу з гендерної рівності 2020–2025, яку Україна адаптує в рамках євроінтеграції, необхідне застосування гендерно чутливого підходу в інноваціях, освіті та цифровій безпеці [6]. Проблематика гендерної справедливості в сімейних правовідносинах та трудових відносинах залишається актуальною, оскільки міжнародні стандарти вимагають інституційних реформ для ефективної відбудови.

Мета дослідження – комплексне теоретичне обґрунтування гендерної рівності як системного фактору розвитку сучасної правової системи, з урахуванням глобальних тенденцій, європейських стандартів та специфіки українського правового поля в умовах євроінтеграції та воєнного стану

Стан опрацювання проблематики. Проблема гендерної рівності як фактору розвитку правової системи привертає значну увагу в сучасній правничій науці, як на глобальному, так і на національному рівнях. Дослідження цієї теми еволюціонували від теоретичних аналізів принципів рівності в праві до емпіричних вивчень впливу гендерних норм на економічне зростання, соціальну стабільність та інституційний розвиток правових систем [7-8].

У європейському та глобальному контексті науковці аналізують гендерну рівність як елемент верховенства права та демократичного розвитку. Дослідження доводять, що дотримання верховенства права є крос-куттинговим детермінантом гендерної нерівності, а реформи сприяють удосконаленню правових систем [9, с. 95-107].

В українській юридичній науці проблема гендерної рівності в правовій системі розробляється активно з початку 2000-х років, у контексті євроінтеграції та виконання міжнародних зобов’язань (Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Пекінська платформа дій, Угода про асоціацію з Європейським Союзом).

У наукових розробках вітчизняних дослідників аналізуються імплементація гендерних принципів у трудовому, сімейному та конституційному праві. Окремі роботи присвячені гендерним аспек-

там у конкретних сферах: у Збройних Силах України [10-11], освіті та трудових відносинах. У контексті війни з 2022 року акцент зміщується на поглиблення нерівностей через міграцію, насильство та гуманітарні виклики, що вимагає адаптації правового регулювання.

Незважаючи на значний прогрес у нормативному забезпеченні та науковому дискурсі, стан опрацювання проблеми характеризується певними прогалинами: недостатньою увагою до імплементації норм на практиці, розривом між декларативними принципами та реальними механізмами, а також обмеженим емпіричним аналізом впливу гендерної рівності на еволюцію правової системи в умовах воєнного стану та євроінтеграції. Більшість досліджень фокусується на окремих аспектах (трудове право, насильство, політична участь), тоді як комплексний аналіз гендерної рівності як системного фактора розвитку правової системи залишається недостатньо розробленим, що зумовлює необхідність подальших міждисциплінарних досліджень, спрямованих на розробку рекомендацій для інституційних реформ та посилення гендерно-чутливого підходу в правотворенні.

Виклад основного матеріалу. Гендерна рівність у сучасній правовій системі постає не лише як ціннісна засада демократичної держави, а й як структуроутворюючий чинник її розвитку. У правовій доктрині вона дедалі частіше розглядається не ізольовано – як окремий напрям політики чи сукупність спеціальних норм, – а як наскрізний принцип, що впливає на формування, тлумачення та застосування права, а також на еволюцію інституцій публічної влади.

Насамперед гендерна рівність має бути осмислена у зв'язку з доктриною людських прав. Ідеться не про механічне розширення переліку суб'єктивних прав чи про встановлення додаткових юридичних гарантій для окремих соціальних груп, а про усунення структурної асиметрії у правовому регулюванні, яка історично зумовлювала нерівний доступ до реалізації людських прав залежно від статі. У цьому контексті гендерна рівність функціонує як критерій якості правової системи: правопорядок, що формально декларує рівність, але допускає системні практики дискримінації, не може вважатися таким, що відповідає вимогам правовладдя.

Важливим є те, що гендерна рівність не зводиться до ідеї однаковості правового статусу. Йдеться про рівність у гідності та рівність у можливостях реалізації прав, що передбачає врахування соціальних, економічних і культурних чинників, які впливають на фактичне становище осіб. Відтак правове регулювання, зорієнтоване на гендерну рівність, неминуче виходить за межі формального нормативізму й апелює до матеріального змісту права, зокрема до принципів пропорційності, недискримінації та справедливості.

Загалом, гендерна рівність є невід'ємним елементом сучасної правової системи, оскільки сприяє її еволюції від формальної декларації принципів до ефективного механізму забезпечення справедливості та сталого розвитку.

Теоретичний аналіз поняття гендерної рівності в праві базується на визнанні, що рівний правовий статус жінок і чоловіків дозволяє особам обох статей однаково брати участь у всіх сферах суспільного життя, як це визначено в Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [12] від 2005 року. Відповідний принцип закріплений у Конституції України (статті 24, 51), де гарантується рівність прав незалежно від статі, а також у міжнародних стандартах, таких як Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та Цілі сталого розвитку ООН.

Відзначимо, що гендерна рівність виступає каталізатором розвитку правової системи через кілька ключових механізмів. По-перше, усунення дискримінаційних норм сприяє економічному зростанню. Реформи, спрямовані на юридичну гендерну рівність, розширюють економічні можливості жінок, що призводить до кращих показників у зайнятості, підприємництві та власності. Країни з вищим рівнем юридичної рівності мають вужчий гендерний розрив в економічній участі. По-друге, інтеграція гендерного підходу посилює верховенство права, зменшуючи корупцію та підвищуючи довіру до інституцій. Дослідження показують, що сильніші закони про гендерну рівність корелюють з кращими результатами в освіті, здоров'ї та політичній діяльності.

У контексті правової системи гендерна рівність сприяє переходу від патріархальних моделей до інклюзивних, у яких закон не лише забороняє дискримінацію, але й забезпечує механізми імплементації. Наприклад, гендерно-правова експертиза законодавства, запроваджена в Україні, дозволяє виявляти та усунути дискримінаційні норми на етапі правотворення, що особливо важливо в умовах правового плюралізму. Реформи в сімейному, трудовому та кримінальному праві (захист від домашнього насильства, рівна оплата праці, протидія сексуальному харрасменту) трансформують правову систему, роблячи її більш адаптивною до сучасних викликів.

В українському контексті гендерна рівність як фактор розвитку правової системи набуває особливого значення через євроінтеграційні процеси та наслідки повномасштабної війни. Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків до 2030 року (з операційними планами на 2022–2024 та 2025–2027 роки) передбачає гармонізацію законодавства з європейськими стандартами, включаючи Стратегію гендерної рівності Європейського Союзу [13].

Війна загострила гендерні диспропорції: зростання гендерно зумовленого насильства, фемінізація бідності серед внутрішньо перемішених осіб (де жінки становлять більшість), обмеження мобільності чоловіків через мобілізацію та закриті кордони. Водночас війна прискорила прогрес у військовій сфері: зняття бар'єрів для жінок у Збройних Силах, збільшення їхньої участі в обороні та освіті. Законодавчі ініціативи 2024-2025 років, такі як законопроєкти про гендерну рівність у війську та захист від дискримінації, спрямовані на усунення цих прогалин.

Емпіричний аналіз свідчить, що гендерна рівність сприяє інституційним реформам: фемінізація юридичної професії (жінки становлять значну частку суддів і адвокатів) підвищує чутливість правової системи до гендерних аспектів. У поствоєнний період інтеграція гендерного підходу в відбудову (освіта, соціальний захист, економіка) стане ключем до демократичного розвитку. Водночас, прогалини в імплементації (розрив між де-юре та де-факто рівністю) вимагають посилення механізмів моніторингу, гендерної освіти та інституційної спроможності.

Узагальнюючи, відзначимо, що у публічно-правовій площині гендерна рівність істотно впливає на трансформацію інститутів державної влади. З одного боку, вона зумовлює перегляд підходів до формування органів влади, публічної служби та судової системи, акцентуючи увагу на рівному доступі до публічних посад і процесів ухвалення рішень. З іншого боку, гендерна чутливість стає методологічною вимогою для правотворчої та правозастосовної діяльності, оскільки ігнорування гендерного виміру призводить до нормативних рішень, що відтворюють соціальну нерівність у прихованій формі.

Особливе значення гендерна рівність набуває у сфері судочинства. Суд, як інституція, покликана не лише застосовувати норму, а й забезпечувати ефективний захист людських прав, має враховувати, що формально нейтральні правові конструкції можуть мати непропорційний вплив на осіб різної статі. У цьому аспекті гендерна рівність кореспондується з вимогою справедливого суду, оскільки без урахування реального соціального контексту неможливо досягти справедливого балансу між правами та публічними інтересами.

Таким чином, гендерна рівність не є периферійним елементом, а системним фактором еволюції правової системи, що забезпечує її легітимність, ефективність та адаптивність. Подальший розвиток вимагає комплексних реформ, спрямованих на повну імплементацію принципів рівності в усіх галузях права, з урахуванням воєнних викликів та європейських стандартів.

У системному вимірі гендерна рівність виступає чинником модернізації права. Вона стимулює оновлення юридичних понять, відмову від патерналістських ієрархій та переосмислення традиційних ролей, що були імпліцитно закладені в багатьох галузях права. Таким чином, гендерна рівність впливає не лише на зміст окремих норм, а й на логіку правового мислення, сприяючи переходу від формального підходу до ціннісно орієнтованого розуміння права.

Отже, гендерна рівність у правовій системі доцільно розглядати як інтегративний фактор її розвитку. Вона поєднує в собі аксіологічний, інституційний та доктринальний виміри, забезпечуючи узгодженість між ідеєю людської гідності, принципом правовладдя та практикою правового регулювання. Саме в цьому сенсі гендерна рівність виходить за межі спеціалізованої тематики й набуває значення загальнотеоретичної категорії, здатної впливати на подальшу еволюцію правової системи.

Висновки. Проведене дослідження підтверджує, що гендерна рівність є системним фактором розвитку правової системи, забезпечуючи її перехід від формальної декларації принципів до матеріальної справедливості та інклюзивності. Гендерна рівність функціонує як каталізатор розвитку права через усунення дискримінації, розширення економічних можливостей, посилення верховенства права та модернізацію юридичного мислення. В українському контексті вона набуває особливої актуальності через євроінтеграційні процеси та наслідки війни, яка загострила гендерні диспропорції, але й прискорила прогрес у певних сферах, зокрема військовій. Подолання розриву між де-юре та де-факто рівністю вимагає посилення механізмів моніторингу, гендерної освіти та інституційної спроможності. Гендерна рівність поєднує аксіологічний, інституційний і доктринальний виміри, сприяючи трансформації інститутів влади та судочинства. Її повна реалізація є необхідною умовою побудови демократичної, справедливої та стійкої правової держави.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з міждисциплінарним аналізом впливу гендерної рівності на галузі права в поствоєнний період та оцінкою ефективності гендерно-чутливого підходу в процесі європейської інтеграції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Gender snapshot 2025. URL: https://www.unwomen.org/sites/default/files/2025-09/progress-on-the-sustainable-development-goals-the-gender-snapshot-2025-en.pdf.
2. World Economic Forum. How stronger laws and institutions can help close the global gender gap and boost the economy. URL: https://www.weforum.org/stories/2025/07/global-gender-gap-laws-institutions-world-bank-wef.

3. Carnegie Endowment. The New Global Struggle Over Gender, Rights, and Family Values. URL: https://carnegieendowment.org/research/2025/06/the-new-global-struggle-over-gender-rights-and-family-values?lang=en.
4. Гендерна рівність в Україні: досягнення та виклики. URL: https://vysochanska-rada.dosvit.org.ua/static-pages/genderna-rivnist-v-ukraini-dosyagnennya-ta-vikliki.
5. Середа О.Г., Бурнягіна Ю.М. Актуальні питання забезпечення гендерної рівності у трудових правовідносинах: зарубіжний досвід та вітчизняні перспективи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2025. Вип. 91. Ч. 2. С. 155–161. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.20.
6. ЮрФем. Шлях до рівності: Стратегія гендерної рівності Європейського Союзу 2020–2025 (ч. 1). URL: https://jurfem.com.ua/shlyah-do-rivnosti-strategia-gendernoi-rivnosti-2025-ch-1.
7. Бурнягіна Ю.М. Міжнародно-правові стандарти гендерної рівності у трудових правовідносинах. *Юридичний електронний журнал.* 2022. № 11. С. 327–331. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/77.
8. Кучко А.В. Правове регулювання недопущення дискримінації у сфері праці за ознакою статі: дис. ... д-ра філософ. Харків, 2023. 210 с.
9. Barajas-Sandoval E., Botero-Pinzón H., Botero J.C., Pinzón-Rondón A.M., Ruiz-Sternberg A.M. Gender Inequality and the Rule of Law. *Hague Journal on the Rule Law.* 2023. №15. P. 95–107. DOI: https://doi.org/10.1007/s40803-022-00175-9.
10. Андрощук А.Р. Особливості реалізації принципу гендерної рівності в Збройних силах України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування.* 2024. № 11. DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-11-02-08.
11. Бондарчук Н.В., Кравчук І.І. Правове забезпечення гендерної рівності у Збройних Силах України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2*024. № 82. Т. 2. С. 15–20. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.2.2.
12. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Закон України від 8 вересня 2005 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. Ст. 561. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text.
13. Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 р. № 752-р. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-%D1%80#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Добробог Л.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12:347.91/.95
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.6

ПРАВОРОЗУМІННЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ

Кіска Т.М.,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0003-0114-0830

Кіска Т.М. Праворозуміння як методологічна основа визначення місця судової практики в системі джерел права: актуальні питання.

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз судової практики як джерела права крізь призму основних концепцій праворозуміння. Досліджено зміст та співвідношення базових юридичних категорій «джерело права» та «праворозуміння», з'ясовано їхню функціональну роль у процесі відправлення правосуддя. Констатовано, що в юридичній науці існує значна різноманітність підходів до тлумачення цих понять, зумовлена як історичними особливостями розвитку правових систем, так і філософсько-світоглядними позиціями окремих наукових шкіл.

Проаналізовано особливості трактування джерел права у межах нормативістської концепції, представленої працями Г. Кельзена та Г.Л.А. Харта, та природно-правової традиції, що бере свій початок із філософських учень Ф. Аквінського, Т. Гоббса та Г. Гроція. Встановлено, що нормативістська доктрина заперечує правотворчу функцію судів, визнаючи джерелами права виключно акти уповноважених державних органів, тоді як природно-правова концепція відводить судовим інституціям ключову роль у процесі формування правових норм. Акцентовано увагу на тому, що вибір тієї чи іншої концепції праворозуміння має не лише теоретичне, а й суттєве практичне значення для правозастосовної діяльності судів.

Обґрунтовано, що в умовах динамічних соціально-економічних трансформацій та європейської інтеграції України роль судової практики неухильно зростає, особливо у сфері приватноправового регулювання. Судова практика забезпечує необхідну чіткість та передбачуваність у визначенні змісту правовідносин, слугує оперативним інструментом заповнення законодавчих прогалин та конкретизації оціночних понять. Окрему увагу приділено впливу практики Європейського суду з прав людини на національну правову систему, що фактично означає визнання прецедентного характеру його рішень. Зроблено висновок, що в умовах конвергенції англосаксонської та романо-германської правових традицій ігнорування судової практики та її невизнання джерелом права стає дедалі більш проблематичним як із доктринальної, так і з практичної точок зору. Сформульовано пропозиції щодо перспектив інтеграції судової практики до системи джерел вітчизняного права з урахуванням позитивного досвіду зарубіжних держав.

Ключові слова: судова практика, джерело права, праворозуміння, нормативізм, природне право.

Kiska T.M. Legal understanding as a methodological basis for determining the place of judicial practice in the system of sources of law: current issues.

The article carries out a theoretical and legal analysis of judicial practice as a source of law through the prism of the main concepts of legal understanding. The content and correlation of the basic legal categories «source of law» and «legal understanding» are studied, their functional role in the process of administering justice is clarified. It is stated that in legal science there is a significant variety of approaches to the interpretation of these concepts, due to both the historical features of the development of legal systems and the philosophical and worldview positions of individual scientific schools. The peculiarities of the interpretation of the sources of law within the framework of the normative concept, presented by the works of G. Kelsen and G.L.A. Hart, and the natural law tradition, originating from the philosophical teachings of F. Aquinas, T. Hobbes and G. Grotius, are analyzed. It is established that the normative doctrine denies the law-making function of courts, recognizing only the acts of authorized state bodies as sources of law, while the natural law concept assigns judicial institutions a key role in the process of forming legal norms. Attention is focused on the fact that the choice of a particular concept of legal understanding has not only theoretical, but also significant practical significance for the law-enforcement activity of courts.

It is substantiated that in the conditions of dynamic socio-economic transformations and European integration of Ukraine, the role of judicial practice is steadily growing, especially in the field of private law regulation. Judicial practice provides the necessary clarity and predictability in determining the content of legal relations, serves as an operational tool for filling legislative gaps and specifying evaluative concepts. Special attention is paid to the influence of the practice of the European Court of Human Rights on the national legal system, which actually means recognizing the precedential nature of its decisions. It is concluded that in the conditions of convergence of Anglo-Saxon and Romano-Germanic legal traditions, ignoring case law and its non-recognition as a source of law is becoming increasingly problematic both from a doctrinal and practical point of view. Proposals are formulated regarding the prospects for integrating case law into the system of sources of domestic law, taking into account the positive experience of foreign states.

Key words: case law, source of law, legal understanding, normativity, natural law.

Постановка проблеми. Проблема визначення правової природи судової практики та її місця в системі джерел права належить до числа найбільш дискусійних питань сучасної юридичної науки. Актуальність цієї проблематики зумовлена низкою чинників як теоретичного, так і практичного характеру. З одного боку, традиційна для романо-германської правової сім'ї доктрина, до якої історично належить і правова система України, по більшій мірі заперечує за судовою практикою статус самостійного джерела права, відводячи їй лише допоміжну роль у процесі тлумачення та застосування законодавства. З іншого боку, реалії сучасного правового життя свідчать про неухильне зростання фактичного впливу судових рішень на формування та розвиток правовідносин, особливо у сфері приватного права.

В умовах європейської інтеграції України та імплементації практики Європейського суду з прав людини у національну правову систему виникає нагальна потреба переосмислення усталених підходів до розуміння системи джерел права. Законодавче закріплення обов'язковості рішень ЄСПЛ для національних судів фактично означає визнання прецедентного характеру цих рішень, що вступає у певну суперечність із традиційною доктриною. Крім того, динамічний розвиток суспільних відносин, особливо у сфері цивільного обороту, об'єктивно випереджає можливості законодавця своєчасно реагувати на нові виклики, що підвищує роль судової практики як інструменту оперативного заповнення прогалин у правовому регулюванні. За таких обставин виникає потреба у комплексному теоретичному дослідженні судової практики як потенційного джерела права крізь призму різних концепцій праворозуміння.

Метою дослідження є теоретико-правовий аналіз судової практики як джерела права у контексті основних концепцій праворозуміння, а також визначення перспектив її інтеграції до системи джерел вітчизняного права в умовах європейської інтеграції України.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика судової практики як джерела права має багату історію наукового осмислення як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній літературі. Фундаментальні засади різних концепцій праворозуміння були закладені у працях класиків правової думки: нормативістська теорія знайшла своє обґрунтування у роботах Г. Кельзена («Чисте вчення про право») та Г.Л.А. Харта («Концепція права»), тоді як природно-правова традиція спирається на філософську спадщину Ф. Аквінського, Т. Гоббса, Г. Гроція та їхніх послідовників. Сучасний розвиток природно-правової доктрини пов'язаний передусім з ім'ям Дж. Фінніса, чия праця «Природне право і природні права» (1980) стала визначною подією у філософії права.

Питання судового прецеденту та судової практики як джерела права ґрунтовно досліджувалися у роботах зарубіжних учених. Класичною працею у цій сфері є монографія Р. Кросса та Дж. Харріса «Прецедент в англійському праві» (1991). Порівняльно-правовий аналіз ролі прецеденту в різних правових системах здійснено у колективній монографії за редакцією Д.Н. МакКорміка та Р.С. Саммерса «Інтерпретація прецедентів: порівняльне дослідження» (1997), яка охоплює досвід дев'яти юрисдикцій. Найновішим фундаментальним дослідженням є колективна праця «Філософські основи прецеденту» за редакцією Т. Ендікотта, Х.Д. Крістьянссона та С. Льюїса (2023), що містить сорок розділів і охоплює як системи загального, так і континентального права. Динаміку судової практики у країнах континентальної Європи досліджували В. Фон та Ф. Парізі у статті «Судові прецеденти в системах континентального права: динамічний аналіз» (2006).

У вітчизняній юридичній науці проблеми праворозуміння та джерел права висвітлювалися у працях П. Рабіновича, М. Кельмана, О. Скакун, М. Козюбри та інших провідних теоретиків права. Питання ролі судової практики у правовій системі України досліджували С. Шевчук, В. Смородинський, Б. Малишев, І. Марочкін та інші вчені. Водночас, незважаючи на значний обсяг наукових публікацій, проблема визнання судової практики джерелом права у контексті різних концепцій праворозуміння залишається недостатньо дослідженою та потребує подальшого комплексного

аналізу, особливо з урахуванням сучасних процесів європейської інтеграції та трансформації національної правової системи.

Виклад матеріалу дослідження. Для глибшого осмислення дорсліджуваної нами проблематики, насамперед доцільно звернутися до теоретичного аналізу ключових категорій – «право» та «джерело права», а також з'ясувати їхню функціональну роль у процесі відправлення правосуддя. Варто зазначити, що в юридичній науці існує значна різноманітність підходів до тлумачення цих понять, що зумовлено як історичними особливостями розвитку правових систем, так і філософсько-світоглядними позиціями окремих наукових шкіл. Саме тому однозначне визначення співвідношення між теоретичними конструкціями та їхнім практичним застосуванням залишається предметом наукових дискусій. Крім того, належне розуміння природи джерел права має безпосереднє значення для правозастосовної діяльності судів, оскільки від цього залежить як вибір нормативної бази для вирішення конкретних справ, так і забезпечення єдності судової практики в цілому.

В умовах сучасних перетворень правової системи держави, що зумовлені новими геополітичними та соціально-економічними викликами, особливо актуальним постає осмислення категорії «праворозуміння», яка безпосередньо пов'язана з процесами правотворчості та правозастосування. Попри те, що юридична наука має багатовікову історію та усталені традиції, зазначена категорія є порівняно новою для наукового дискурсу. Це пояснюється тим, що системний аналіз різноманітних концепцій праворозуміння став можливим лише після відходу від догматичного панування єдиної доктрини формування права, що відкрило простір для плюралістичного підходу до осягнення правової реальності [1, с. 44].

Незалежно від конкретного підходу до визначення категорії «праворозуміння», всі наукові інтерпретації ґрунтуються на спільному положенні: це продукт свідомої розумової діяльності, що охоплює сукупність уявлень про право як суспільне явище, форми його вираження та змістовне наповнення. Зважаючи на сферу практичного втілення цих уявлень, праворозуміння можна розглядати як фундамент осягнення правової дійсності, який має водночас ретроспективну та прогностичну спрямованість. При цьому змістовий аспект пізнання включає не лише право як таке, а й суспільне ставлення до цього феномену, що формується під впливом конкретних соціально-історичних та політичних обставин [2, с. 78].

Відзначимо, проблема дефініції поняття «праворозуміння» залишається предметом наукових дебатів, адже єдиного усталеного підходу до його інтерпретації досі не вироблено. Так, за твердженням М. Кельмана, у широкому сенсі праворозуміння можна визначити як цілеспрямовану пізнавальну діяльність фахівців, орієнтовану на осягнення природи та змістового наповнення права, а також як систему правових знань, здобутих у результаті цього процесу [3, с. 52]. В свою чергу видатний український правознавець П. Рабінович критично оцінює спроби визначати праворозуміння виключно через категорію пізнання права. На його переконання, хоча ототожнення праворозуміння з пізнанням права видається логічним, воно є неповним: адже перед тим як приступити до дослідження правової дійсності, науковець має попередньо сформувати власне уявлення про те, що саме становить феномен, який він позначає терміном «право». Саме ці вихідні знання, на думку вченого, і становлять сутнісне ядро праворозуміння [4, с. 6].

Розглянемо в загальних рисах окремі доктринальні підходи. Так, в першу чергу, нормативістська концепція праворозуміння, фундатором якої є Г. Кельзен та послідовником Г. Харт, ґрунтується на тому, що право ототожнюється з правилами поведінки, офіційно санкціонованими та ухваленими відповідно до визначеної державою процедури органами, легітимність яких походить безпосередньо від суспільства, а не від самої держави [5, с. 47].

Так, зокрема, за Г. Кельзеном, право становить собою систему норм, забезпечених державним примусом. Нормативізм як правова доктрина відкидає будь-який ідеологічний, психологічний, історичний чи соціальний вплив на правові норми, спираючись на розроблений Г. Кельзеном принцип «чистого вчення про право». Сутність цього принципу полягає в тому, що теорія має звільнитися від ідеологічних нашарувань і описувати право таким, яким воно об'єктивно є, уникаючи як його апології, так і критики. Щодо питання визнання судових актів джерелами права, Г. Кельзен виходив із засновку, що сам по собі акт владного веління ще не є правовою нормою. Нормою права виступає той зміст, який втілюється в цьому акті, та його значення для наступної правозастосовної практики [6].

В свою чергу Г.Л.А. Харт трактує право як владне веління суверена або розпорядження підпорядкованої особи, якій суверен делегував відповідні повноваження. Веління підлеглого набуває статусу права лише за умови, що воно видане на виконання волі самого суверена. Отже, згідно з позицією Харта, право виникає та функціонує через акт волевиявлення уповноваженого суб'єкта, який породжує обов'язкові для виконання правила поведінки [7]. Водночас, на наш погляд,

концепція Харта суттєво відрізняється від класичного позитивізму Дж. Остіна[1], оскільки передбачає складнішу структуру правової системи. Харт розмежовує первинні норми, що безпосередньо регулюють поведінку суб'єктів, та вторинні норми, які визначають порядок створення, зміни та застосування первинних. Саме поєднання цих двох типів норм, на переконання вченого, становить сутнісну характеристику розвиненої правової системи та відрізняє її від примітивних форм соціального регулювання.

Альтернативна концепція праворозуміння – теорія природного права – бере свій початок із філософських учень Г. Гроція, Ш.-Л. де Монтеск'є, Т. Гоббса, А. Августина та Ф. Аквінського. Згідно з цією доктриною, правові норми існують об'єктивно, незалежно від їх формального закріплення через встановлену державою процедуру та санкціонування уповноваженими органами влади. Така позиція передбачає визнання особливої ролі судових інституцій у процесі правоутворення, оскільки саме суди, здійснюючи правосуддя, формують правові норми на підставі напрацьованої судової практики. Природно-правова традиція виходить із того, що право має надпозитивний характер і черпає свою легітимність не з волі законодавця, а з універсальних принципів справедливості, розуму та людської природи. Це дозволяє суддям у процесі правозастосування звертатися до фундаментальних моральних цінностей та заповнювати прогалини в позитивному законодавстві, керуючись засадами розумності та справедливості [9, с. 51-58].

Розглянемо ідей лише окремих з наведених нами вчених. Так, зокрема, у розумінні Т. Гоббса категорія «природне право» охоплює свободу індивіда діяти на власний розсуд за відсутності зовнішніх обмежень для здійснення певних вчинків. За його визначенням, природне право являє собою свободу кожної людини застосовувати власні здібності та ресурси відповідно до свого волевиявлення з метою самозбереження, тобто захисту власного життя, а відтак - свободу вчиняти будь-які дії, які особа вважає найбільш доцільними для досягнення цієї мети. Водночас Т. Гоббс проводить принципове розмежування між правом та законом: право він тлумачить як свободу обирати той чи інший варіант поведінки, тоді як закон постає як необхідність та обов'язок діяти у визначений спосіб [10].

В свою чергу, Ф. Аквінський формулює своє розуміння права, спираючись на арістотелівську концепцію справедливості. У його інтерпретації право невіддільне від категорії справедливості: те, що є справедливим, водночас становить і право. Згідно з ученням Аквінського, право не може зводитися до суб'єктивних властивостей особи чи оцінки окремих людських вчинків – воно має тяжіти до автономності та максимально можливої об'єктивності, існуючи незалежно від індивідуальних уподобань та обставин [11].

Повертаючись до безпосередньої тематики нашого дослідження, відзначимо, проблема визначення системи джерел права у контексті різних правових концепцій і досі залишається предметом наукових дискусій. Для побудови цілісної системи джерел права необхідно насамперед з'ясувати зміст самого поняття «джерело права». У межах позитивістської (нормативістської) правової доктрини джерело права ототожнюється з формою права, тобто зовнішнім способом вираження правової норми, який надає їй властивості загальнообов'язковості через офіційне закріплення компетентним державним органом. Водночас таке визначення не розкриває всієї багатогранності та складності поняття джерела права, яке не може зводитися виключно до формального закріплення правової норми.

Так, зокрема, нормативізм визнає джерелами права виключно акти органів державної влади, ухвалені з дотриманням встановленої процедури [12, с. 37].

Натомість, природно-правова концепція пропонує принципово інший підхід: джерелом права визнається сама людська природа, сутність якої пов'язана з невідчужуваними правами людини, що набуваються від народження або даровані Богом. Природно-правова традиція значно розширює це коло, включаючи до джерел права, окрім нормативно-правових актів, також судову практику, правові звичаї та юридичну доктрину [13, с. 166].

Відзначимо, на наш погляд, така розбіжність у підходах має не лише теоретичне, а й суттєве практичне значення. Так, зокрема, визнання чи невизнання певних явищ джерелами права безпосередньо впливає на правозастосовну діяльність, зокрема на можливість суддів посилатися на прецеденти, доктринальні положення чи звичаєві норми при вирішенні конкретних справ. Таким чином, цілком очевидно, особливої актуальності ця проблема набуває в умовах глобалізації та зближення правових систем, коли традиційні межі між романо-германською та англосаксонською правовими сім'ями поступово стираються.

---

[1] Класичний позитивізм пояснював обов'язковість позитивного права існуванням у переважної більшості членів суспільства звичаю коритися примусовим наказам певного суверена [Див.напр.: 8].

Взагалі, відзначають А. Мерник та Д. Чоботар, функціональне призначення джерел права полягає у встановленні норм, правил та принципів, що регламентують поведінку суб'єктів та їхні взаємовідносини в межах певної правової системи. Джерела права характеризуються низкою сутнісних ознак, які визначають їхню природу та дієвість [14, с. 51]:

джерела права мають відповідати вимозі легітимності, що передбачає їх ухвалення або визнання відповідно до встановлених у правовій системі процедур та правил. Іншою визначальною ознакою є загальнообов'язковість: джерела права мають імперативний характер для всіх осіб, які перебувають у сфері їхньої юрисдикції, що зумовлює необхідність їх неухильного дотримання та застосування у відповідних правовідносинах;

джерелам права притаманна також ознака загальної дії – вони поширюються на всіх суб'єктів, які перебувають в аналогічних обставинах, без будь-яких проявів дискримінації чи необґрунтованих винятків. Водночас джерела права повинні відзначатися достатнім ступенем конкретності та деталізації, що забезпечує однозначне розуміння встановлених правил і мінімізує можливість їх неоднакового тлумачення;

важливою характеристикою джерел права є їхня здатність до адаптації — вони мають враховувати динаміку суспільного розвитку та відповідати актуальним потребам, забезпечуючи гнучкість правової системи перед новими викликами;

невід'ємним елементом дієвості джерел права є наявність механізмів контролю за їх реалізацією, що гарантує дотримання встановлених приписів та притягнення до відповідальності за їх порушення.

Звертаючись до питання про визнання судової практики джерелом права, необхідно насамперед визначитися з базовим розумінням природи права як такого. За умови дотримання нормативістської концепції судова практика не може бути включена до системи джерел права, оскільки це потребувало б наділення суду, поряд з органами державної влади, спеціальними повноваженнями, зокрема правотворчою функцією. Таке розширення компетенції судових органів суперечить фундаментальним засадам нормативізму, який визнає правотворчі повноваження виключно за законодавчими органами держави [17].

Відзначимо, принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, що застосовується як Україні, так і в ряді зарубіжних держав, передбачає надання повноважень щодо прийняття загальнообов'язкових нормативних приписів виключно спеціально уповноваженим державним інституціям. Водночас судові органи, основною функцією яких є здійснення правосуддя, традиційно не залучаються до правотворчого процесу. Разом із тим наділення судів можливістю формувати правові норми здатне підвищити дієвість правового регулювання та забезпечити необхідну адаптивність правових приписів до мінливих суспільних відносин. В той же час, власне судовий прецедент як джерело права виступає найбільш оперативним інструментом усунення законодавчих прогалин, адже ухвалюючи рішення у конкретній справі за відсутності належного нормативного регулювання, суд *de facto* здійснює коригування або розширення сфери правового впливу.

Цікаво, у межах природно-правової концепції судовим органам відводиться ключова роль серед усіх суб'єктів, що формують правила суспільної поведінки. Це зумовлено тим, що саме суд, безпосередньо стикаючись із практичним застосуванням правових норм, найбільш чітко усвідомлює існуючі недосконалості та прогалини законодавчого регулювання у різних сферах суспільних відносин. За такого підходу, якби суд був наділений правотворчими повноваженнями, він мав би змогу формулювати саме ті приписи, які недостатньо конкретизовані в чинному законодавстві або неналежно реалізуються на практиці, а також визнавати такими, що втратили чинність, застарілі норми та більш прецизійно окреслювати межі застосування окремих правових положень [18, с. 40-41].

Тобто, як бачимо, судові інституції, здійснюючи об'єктивний аналіз чинних правових норм крізь призму їх практичної реалізації, спроможні як жодний інший орган державної влади забезпечити необхідну гнучкість та адаптивність правового регулювання. Така здатність судів оперативно реагувати на динаміку суспільних відносин є особливо цінною в умовах швидких соціально-економічних трансформацій, коли законодавчий процес не завжди встигає за потребами правозастосовної практики. Більше того, визнання за судами правотворчої функції сприяло б формуванню більш цілісної та внутрішньо узгодженої правової системи, оскільки судді при ухваленні рішень керуються не лише буквою закону, а й загальними принципами справедливості та верховенства права.

У сучасних умовах судова практика, що кристалізується в ході правозастосовної діяльності судових органів, опинилася в епіцентрі науково-теоретичних дебатів. Найбільш виразно ця тенденція простежується у сфері приватного права, передусім при застосуванні цивільно-правових норм. Підвищена увага до судової практики саме в цій галузі пояснюється іманентними властивостями цивільних правовідносин, фундаментальними засадами яких виступають формальна рів-

ність учасників та свобода їхнього волевиявлення. У царині цивілістики значення судової практики неухильно зростає, адже вона слугує інструментом забезпечення визначеності та прогнозованості у встановленні змісту й структури цивільно-правових зв'язків. Саме завдяки систематичному узагальненню судових рішень стає можливою деталізація змісту суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників майнового обороту, що має неоціненне значення для стабільності договірних відносин та захисту законних очікувань сторін.

Варто наголосити, що в умовах ринкової економіки, де цивільний оборот характеризується надзвичайною різноманітністю та динамічністю, законодавець об'єктивно неспроможний передбачити й урегулювати всі можливі варіанти правовідносин. Саме тому судова практика виконує незамінну функцію «живого права», що адаптує абстрактні законодавчі приписи до конкретних життєвих ситуацій. Крім того, узагальнення судової практики вищими судовими інстанціями сприяє формуванню єдиних підходів до тлумачення оціночних понять цивільного права, таких як «добросовісність», «розумність», «справедливість», що є особливо важливим для забезпечення однакового застосування закону на всій території держави.

Паралельно з цим, в умовах взаємопроникнення елементів англосаксонської та романо-германської правових традицій, а також послідовного зміцнення авторитету судової практики у правовій системі, вітчизняний правопорядок виявився недостатньо адаптованим до вимог сучасного ринкового суспільства. Процеси глобалізації та європейської інтеграції України актуалізують необхідність перегляду традиційних уявлень про систему джерел права, адже практика Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу набуває обов'язкового характеру для національних судів. За таких умов подальше ігнорування судової практики та відмова від її визнання повноцінним джерелом права стає дедалі більш проблематичним як із доктринальної, так і з прикладної точок зору, оскільки створює розрив між правовою теорією та реальними потребами правозастосування.

Висновки. Отже, проведений теоретичний аналіз засвідчує, що проблема визнання судової практики джерелом права залишається однією з найбільш дискусійних у сучасній юридичній науці. Її вирішення безпосередньо залежить від обраної концепції праворозуміння: якщо нормативістська доктрина категорично заперечує правотворчу функцію судів, обмежуючи джерела права виключно актами уповноважених державних органів, то природно-правова традиція, навпаки, відводить судовим інституціям центральне місце у процесі формування та розвитку права. Така поляризація підходів зумовлена фундаментальними відмінностями у розумінні самої природи права: для позитивістів право є продуктом державної волі, тоді як для прихильників природно-правової концепції воно має надпозитивний характер і черпає легітимність з універсальних принципів справедливості та людського розуму.

Водночас сучасні тенденції розвитку правових систем свідчать про поступове зближення позицій та розмивання традиційних меж між романо-германською та англосаксонською правовими сім'ями. В умовах динамічних соціально-економічних трансформацій, коли законодавчий процес об'єктивно не здатен своєчасно реагувати на всі виклики суспільного розвитку, судова практика дедалі більше виконує функцію оперативного коригування та конкретизації правового регулювання. Особливо це проявляється у сфері приватноправових відносин, де принципи диспозитивності та автономії волі сторін вимагають гнучких механізмів правового впливу. Саме суди, безпосередньо стикаючись із практичними проблемами застосування правових норм, найкраще усвідомлюють існуючі прогалини та недосконалості законодавства, що об'єктивно підвищує їхню роль у правовій системі.

Таким чином, незалежно від формального визнання чи невизнання судової практики джерелом права на доктринальному рівні, її фактичний вплив на правозастосовну діяльність є беззаперечним. Ігнорування цієї реальності не лише суперечить потребам практики, а й гальмує розвиток національної правової системи в контексті європейської інтеграції України. Отже, перспективним напрямом подальших досліджень вбачається розробка оптимальної моделі інкорпорації судової практики до системи джерел вітчизняного права з урахуванням як національних правових традицій, так і позитивного досвіду зарубіжних держав, що дозволить забезпечити єдність правозастосування та підвищити ефективність судового захисту прав і законних інтересів учасників правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Giudice M. Social Construction of Law. Cheltenham. 2020. 224 p.
2. Tamanaha B.Z. A Realistic Theory of Law. 2017. 224 p.
3. Кельман М.С. Загальна теорія держави та права: *підручник*. 3-тє вид. Л.: Новий світ-2000, 2007. 584 с

4. Рабінович П. Загальносоціальна ("природна") правова система: поняття і структура. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 4 (55). С. 4–10.
5. Dickson J. Methodology in Legal Philosophy. Meta-theory of Law / Ed. by M. Carpentier. London: ISTE Ltd, 2022. P. 45–78.
6. Kelsen H. Pure Theory of Law / Trans. by M. Knight. Berkeley: University of California Press, 1967. 356 p.
7. Hart H.L.A. The Concept of Law. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2012. 380 p.
8. Austin J. The Province of Jurisprudence Determined. Indianapolis: Hackett Publishing, 1998. 232 p.
9. Hershovitz S. Law is a Moral Practice. 2023. 288 p.
10. Hobbes T. Leviathan. Part I. Chapter XIV: Of the First and Second Natural Laws, and of Contracts // Leviathan / Ed. by E. Curley. Indianapolis: Hackett Publishing, 1994. P. 79–92.
11. Aquinas T. Summa Theologiae: Latin Text and English Translation, Introductions, Notes, Appendices, and Glossaries / Ed. by T. Gilby: In 61 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 715 p.
12. Raz J. The Sources of Law. The Authority of Law: Essays on Law and Morality. 2009. P. 37–52.
13. Green L. The Forces of Law: Duty, Coercion, and Power. Ratio Juris. 2016. Vol. 29. No. 2. P. 164–181.
14. Мерник А.М., Чоботар Д.В. Підходи до розуміння категорії «джерела права». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 51–53. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/9. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2024/11.pdf.
15. Придачук О.А., Бєлов Д.М. Місце та роль судової влади в системі органів державної влади: реалізація принципу народовладдя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2023. С. 535-541. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/278579/273247.
16. Бєлова М.В., Бєлов Д.М., Гуманістичні засади правової системи: діалектика теорії та практики в умовах сучасних викликів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 5. 2024. С. 933–939. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.143.
17. Peczenik A. The Binding Force of Precedent. In: MacCormick D.N., Summers R.S. (eds.) Interpreting Precedents. Dartmouth, 1997. P. 461–479.
18. Banner S. The Decline of Natural Law: How American Lawyers Once Used Natural Law and Why They Stopped. New York: Oxford University Press, 2024. 320 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Кіска Т.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.15
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.7

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЗА ДОБИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Козаченко А.І.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін,
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-4568-7964

Козаченко А.І. Діяльність земського самоврядування за доби становлення Української Центральної Ради.

У статті розкрито діяльність Української Центральної Ради, що мала за мету залучити земське самоврядування до процесу розбудови української державності. Як суспільно-політичне об'єднання, Центральна Рада виникла 3 березня 1917 року в результаті Лютневої революції в Росії. У той час, в умовах Першої світової війни, спостерігався занепад земського господарства, збільшення обсягу несплачених земських податків, зменшення земських доходів та одночасне збільшення витрат. Як наслідок, стався фінансовий крах земств. З огляду на це, вони втратили довіру та підтримку населення. Тому однією з найважливіших реформ Тимчасового уряду Росії мала стати реформа земського самоврядування, яка отримала підтримку Центральної Ради. На думку очільників Центральної Ради, реформа мала забезпечити українізацію, демократизацію та модернізацію земств, створення на їхній основі таких місцевих органів влади, на які Центральна Рада спиралася б у своїй регіональній політиці. В результаті реформ та налагодження співпраці між Центральною Радою та земствами вони мали перетворитися на справжні місцеві органи влади та скласти основу української державності.

Навесні 1917 року земства висловили свою підтримку Центральній Раді. Вони розпочали українізацію власних установ, проводили активну громадсько-політичну та освітню діяльність, спрямовану на підтримку державотворчої діяльності Центральної Ради, поширення ідей української державності та проведення демократичних реформ. Земства сприяли створенню громадсько-політичного товариства «Просвіта». Однак у липні 1917 року Центральна Рада розпочала підготовку до запровадження нової системи місцевого самоврядування.

Згідно із законодавством Тимчасового уряду, у вересні 1917 року відбулися демократичні вибори гласних до губернських, повітових та волосних земств. Внаслідок виборів відбувся процес демократизації та українізації земств. Після виборів не дворяни, як раніше, а селяни становили понад 60% складу земств. Новообрані земства повністю підтримували політику Центральної Ради. Однак процес дистанціювання між Центральною Радою та земствами продовжився і після земських демократичних виборів. Таке суперечливе ставлення Центральної Ради до земського самоврядування було зумовлене двома основними факторами. З одного боку, земства активно підтримували національно-державний творчий процес, що спонукало Центральну Раду до співпраці з ними. Однак під час Першої світової війни спостерігався занепад земського господарства, земства втрачали довіру та підтримку населення. Тож, з іншого боку, співпраця із земським самоврядуванням дискредитувала Центральну Раду.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Генеральний секретаріат, земське самоврядування, земські вибори, демократична реформа, українізація.

Kozachenko A.I. Activities of zemstvo self-government during the formation of the Ukrainian Central Council.

The article reveals the activities of the Ukrainian Central Rada, which aimed to involve zemstvo self-government in the process of building Ukrainian statehood. As a social and political association, the Central Council emerged on March 3, 1917 as a result of the February Revolution in Russia. At that time, under the conditions of the First World War, there was a decline in zemstvo economy, increase in an amount of unpaid zemstvo taxes, decrease in a volume of zemstvo income and concurrently increase in spendings. As a consequence, there was a financial failure of zemstvos. Taking this into consideration, they lost public trust and support. Therefore, one of the most important reforms of the Provisional Government of Russia was to be a reform of zemstvo self-government that received a full support of the

Central Council. According to the leaders of the Central Council, the reform would provide ukrainization, democratization and modernization of zemstvos, establishing such local authorities on their basis which the Central Council would rest upon in its regional policy. As a result of the reforms and establishing cooperation between the Central Council and zemstvos, they had to be transformed into genuine local authorities and form the foundation of the Ukrainian statehood.

In the spring of 1917, zemstvos expressed their support for the Central Council. They started ukrainization of their own institutions, conducted active social, political and educational activities which were aimed at supporting nation creative activities of the Central Council, spreading the ideas of the Ukrainian statehood and carrying out democratic reforms. Zemstvos promoted in the making of the social and political association "Prosvita" (Enlightenment). However, in July 1917, the Central Council started preparations for introduction of a new system of local self-government.

According to legislation of the Provisional Government, in September 1917, democratic elections for councilors of provincial, county and township zemstvos were held. As a consequence of the elections, the process of democratization and ukrainization of zemstvos took place. Not nobles but peasants constituted more than 60% of zemstvo composition. The newly elected zemstvos fully supported the policy of the Central Council. However, the distancing process between the Central Council and zemstvos continued to develop after the democratic elections to zemstvos. This contradictory attitude of the Central Council to zemstvo self-government was due to two main factors. On the one hand, zemstvos actively supported the national state creative process that prompted the Central Council to cooperate with them. However, during the First World War, there was a decline in zemstvo economy, zemstvos lost public trust and support. So, on the other hand, cooperation with zemstvo self-government discredited the Central Council.

Key words: Ukrainian Central Council, General Secretariat, zemstvo self-government, zemstvo elections, democratic reform, ukrainization.

Постановка проблеми. Реформа місцевого самоврядування, що є складовою частиною децентралізації влади в Україні, як одного із засобів підвищення ефективності функціонування публічної влади, тривалий час перебуває у полі зору вітчизняної науки. Діяльність Української Центральної Ради (далі – УЦР) спонукає до осмислення історичного досвіду державного будівництва періоду визвольних змагань 1917-1921 рр., що супроводжувався процесом децентралізації влади. Дослідження характеру взаємовідносин між УЦР і земським самоврядуванням дає можливість краще зрозуміти традиції і національні особливості стосунків між вищими органами влади і місцевим самоврядуванням та врахувати набутий історичний досвід за умов військової агресії Росії проти України.

Мета дослідження – на прикладі Полтавського земства встановити характер взаємовідносин між УЦР і земським самоврядуванням у період з березня по жовтень 1917 р. та причини суперечливого ставлення УЦР до земського самоврядування.

Стан опрацювання проблематики. Проблема характеру взаємовідносин між УЦР і земським самоврядуванням залишається недостатньо вивченою, адже такі дослідження в Україні стали можливими лише у пострадянський період. До зазначеної проблеми зверталися Верстюк В.Ф., Верховцева І.Г., Гвоздик В.С., Єрмолаєв В.М, Зогаль С.О., Копиленко О.Л., Матвієнко Т.О., Мироненко О.М., Ревегук В.Я.

Виклад основного матеріалу. На початку Української революції навесні 1917 р. у політичних партій та громадських організацій не існувало єдності щодо запровадження в Україні нової системи місцевого самоврядування. Так, зокрема, серед лідерів УЦР виникла дискусія стосовно того, підтримувати реформовані Тимчасовим урядом Росії земства, чи запровадити власну систему місцевого самоврядування. Провідні політичні партії, котрі мали найчисельніші фракції у складі УЦР (Спілка українських автономістів-федералістів, Українська соціал-демократична партія, Українська радикально-демократична партія, Українська партія соціалістів-революціонерів), не змогли підготувати програму запровадження нової системи місцевого самоврядування. Їх ідеї співпадали лише у тому, що система місцевого самоврядування повинна ґрунтуватися на національних демократичних принципах.

Навесні 1917 р. земське самоврядування зазнало системних кризових явищ. За умов Першої світової війни набув подальшого розвитку процес одержавлення земств. Головною метою їх діяльності стало виконання військових замовлень уряду, а не забезпечення розвитку місцевих громад. Упродовж трьох років війни відбувався занепад земського господарства, збільшувалися суми несплачених земських податків, скорочувалися обсяги земських прибутків і одночасно зростали видатки. Як наслідок, відбулося фінансове банкрутство земств. Вони втратили довіру і підтримку населення. Тому однією із найважливіших реформ Тимчасового уряду повинна була стати реформа земського самоврядування, що отримало підтримку УЦР.

Голова УЦР М.С. Грушевський вважав, що шляхом розширення повноважень самоврядування, Україна може здобути статус автономії у складі демократичної Росії. Тому УЦР ставила перед собою за мету проведення земської реформи: «організацію на нових підставах органів міської і земської самоуправи» [1, с. 84]. Реформа мала б забезпечити українізацію, демократизацію і модернізацію земств, створення на їх основі таких органів місцевого самоврядування, на які у своїй регіональній політиці могла б спиратися УЦР. Як вважали очільники УЦР в результаті реформ і налагодження взаємодії між УЦР і земствами, вони трансформуються у справжні органи місцевого самоврядування і утворять фундамент української державності.

Українські земства заявили про підтримку УЦР до проведення демократичних виборів, ще тоді, коли за своїм складом вони залишалися переважно дворянськими. Так у квітні 1917 р. відповідні постанови ухвалили Лубенські та Миргородські повітові земські збори [2, с. 29, 31]. У травні Полтавські повітові земські збори надіслали телеграму УЦР, у якій визнавали її «єдиним правомочним органом українського народу» і заявляли їй про свою підтримку [3, с. 8]. 11 червня 1917 р. Лубенські земські збори визнали УЦР «вищою громадською установою на Україні» [2, с. 29].

Згідно рекомендації УЦР у травні-червні 1917 р. земства розпочали українізацію власних установ і, зокрема, земських шкіл. Так, Лубенське повітове земство на курси української мови для вчителів і телефоністок виділило 15 тис. крб. [2, с. 18]. На відміну від інших губернських земств, Полтавське земство де абсолютна більшість вільно володіла українською мовою, особливих проблем з проведенням українізації не виникало. Натомість у Харківському повітовому земстві, яке у квітні 1917 р. підтримало проведення українізації шкіл, з 300 земських учителів українською мовою володіли лише 10 [4, с. 103].

Про підтримку земствами національної державотворчої політики УЦР свідчить представництво земських гласних у її складі. Так, від Полтавського земства до складу УЦР було обрано М.Д. Токаревського, П.І.Чижевського, В.М. Шемета, О.П. Янка, М.К. Кияницю, який входив до складу комісії УЦР з розробки проєкту Конституції України, Я.М. Стенька – члена делегації УЦР на переговорах з Тимчасовим урядом Росії [5, с. 372, 404-418].

Першим Універсалом УЦР задекларувала право України на автономію у складі демократичної Росії та закликала органи місцевого самоврядування «мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою» [6, с. 103]. Полтавське земство вітало прийняття Універсалу. З цієї нагоди 22 червня 1917 р. губернські земські збори під вигуки «Слава!» прийняли відозву до УЦР [7, с. 6]. Ухвалена земськими зборами резолюція зазначала, що земство виконуватиме постанови Тимчасового уряду за умови погодження їх з УЦР. Збори підтримали задекларовану УЦР автономію України і висловили надію на порозуміння між Тимчасовим урядом і УЦР з цього питання. Земство протестувало проти заяв окремих російських політичних партій з приводу того, що УЦР ніби має намір відділити Україну від Росії. Губернське земство асигнувало УЦР 200 тис. крб. [7, с. 12-13]. Водночас від Тимчасового уряду Генеральний секретаріат отримав лише 300 тис. крб. [6, с. 373]. Підтримку УЦР у зв'язку з прийняттям Універсалу висловили Полтавські повітові земські збори і асигнували їй 13 тис. крб. [3, с. 1-4]. Проте Перший Універсал, як політико-правовий акт, що не мав юридичної сили, не врегульовував відносини між УЦР та земствами. З огляду на це, Полтавське земство звернулося до УЦР з проханням надати «докладні інструкції» щодо реалізації Універсалу [7, с. 18].

Не отримавши інструкцій від УЦР, Полтавська губернська земська управа 7 липня 1917 р. запровадила примусову оренду землі у великих землевласників, встановила фіксовані ціни на землю за її оренду, заборонила суборенду землі, підвищила мінімальну заробітну плату найманим працівникам [2, с. 37-38]. Такі дії земства є прикладом практичного підходу місцевого самоврядування до питання вирішення соціально-економічних проблем регіону.

У червні 1917 р. представники від селян у повітових земських зборах порушували питання про необхідність зміни назви земств. Лубенські земські збори прийняли постанову про перейменування їх у повітову раду селянських депутатів, а волосних земських зборів – у волосну раду селянських депутатів [2, с. 33]. Тому 20 липня 1917 р. на засіданні Малої Ради УЦР було розглянуто питання про необхідність проведення реформи земського самоврядування та зміни назви земства, до якої вороже ставилося селянство. Офіційно УЦР не ухвалювала рішення про зміну назви земств, але вперше повітові й волосні земські збори назвала Народними радами.

Влітку 1917 р. земства проводили активну громадсько-політичну та просвітницьку діяльність, що мала за мету підтримку державотворчої діяльності УЦР, поширення ідей української державності та проведення демократичних перетворень. Земство сприяло становленню громадсько-політичного об'єднання «Просвіта», фінансувало видання газети «Просвіта», що мала виходити українською мовою двічі на тиждень. Миргородська повітова управа у доповіді земським зборам від 10 липня 1917 р. наголошувала на тому, що така газета необхідна для інформування населення про найважливіші політичні події і, зокрема, про висування кандидатів до Всеросійських установчих

зборів [8, арк. 4-4зв]. 31 липня 1917 р. Миргородська повітова управа надала звіт земським зборам про діяльність бюро «Просвіти» та про проведення з'їзду, під час якого було визначено такі напрямки просвітницької діяльності: національна свідомість, державний лад та автономія України, програми політичних партій, вибори до Всеросійських установчих зборів та історія українського революційного руху [9, арк. 21-22].

Проте, не зважаючи на підтримку земством процесу національного державотворення, у липні 1917 р. УЦР розпочала підготовку до запровадження нової системи місцевого самоврядування. Так, відозва Генерального секретаріату від 27 липня 1917 р. проголосила, що реформа земського самоврядування відбудеться завдяки виборам: «замість старого цензового земства заводиться справжнє народоправство, і зараз скрізь, по всій Україні, мають відбутися вибори гласних до волосних та повітових народних рад, котрі потім оберуть з себе волосні та повітові народні управи, до яких від земства перейдуть усі діла та майно» [5, с. 206].

У вересні 1917 р. згідно законодавства Тимчасового уряду відбулися демократичні вибори гласних до губернських, повітових і волосних земств. УЦР закликала населення України взяти активну участь у виборах органів місцевого самоврядування – реформованих земств, а також доручила «урядовцям та інституціям ужити всіх заходів, аби допомогти тим установам, яким доручено керувати технікою виборів, провести цю справу якнайкраще» [6, с. 183-184]. Але УЦР не мала фінансових та адміністративних можливостей впливати на земську виборчу кампанію. Тому, як стверджує С.О. Зогаль, УЦР фактично «проігнорувала хід проведення земських виборів» [10, с. 264]. В результаті виборів відбувся процес демократизації та українізації земств. Із дворянського за своїм складом земство більше ніж на 60% перетворилося на селянське.

Новообрані земства повністю підтримували національну державотворчу політику УЦР. Земства рішуче засудили спробу державного перевороту генерала Л.Г. Корнілова, що мала за мету відновлення імперії та придушення національно-визвольного руху. Так, зокрема, у резолюції Полтавських повітових земських зборів від 1 жовтня 1917 р. говорилося: «виступ генерала Корнілова і його прибічників є наслідком політики Тимчасового уряду, який не веде рішучої боротьби проти заходів контрреволюційних груп, які намагаються повернути здобутки революції і установити старий самодержавний лад» [11, с. 594]. 16 жовтня Полтавське повітове земство заявило про свою підтримку діяльності УЦР, що мала за мету створення української автономії у складі демократичної Росії. Як повідомляла газета «Полтавський день» у залі засідань гласні вивісили синьо-жовтий український прапор [12]. Однак процес дистанціювання УЦР від земств продовжувався і після демократичних земських виборів. 18 жовтня 1917 р. Генеральний секретаріат запропонував Секретарству внутрішніх справ «виробити законопроєкт про заміну старого земства народними радами й управами» [5, с. 353].

Висновки. Таким чином, у період становлення УЦР як національного парламенту з березня по жовтень 1917 р. рада декларувала свою підтримку українських земств, визнавала їх повноправними органами місцевого самоврядування, намагалася залучити їх до процесу розбудови української держави. Водночас УЦР змушена була порушити питання про необхідність ліквідації земств та запровадження принципово нової системи місцевого самоврядування, яке б відмовилося від імперських традицій і спиралося на національну правову традицію. Таке суперечливе ставлення УЦР до земського самоврядування зумовлювалося двома факторами. З одного боку, земства активно підтримували національний державотворчий процес, що спонукало УЦР до співпраці з ним. Але у період Першої світової війни відбувався занепад земського господарства, земства втратили довіру і підтримку переважної частини населення і, зокрема, селянства. А отже, з іншого боку, співпраця із земством, діяльність якого врегульовувалася російським законодавством, дискредитувала УЦР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Копиленко О.Л. «Сто днів» Центральної Ради. Київ : «Україна», 1992. 204 с.
2. Ревегук В. Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 рр. Полтава: АСМІ, 2002. 188 с.
3. Постановлення надзвичайних земських зборів 11 березня та 23-25 травня 1917 р. Полтавське повітове земство. Полтава: Друк. Д. Підземського, 1917. 28 с.
4. Гвоздик В.С. Земства України в умовах революційних потрясінь 1917 року. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXIX. С. 98–105.
5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 2. (10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.). Ред. кол. В.А. Смолій, В.Ф. Верстюк та ін. Київ: Наук. думка, 1996. 421 с.
6. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1. (4 березня – 9 грудня 1917 р.). Ред. кол. В.А. Смолій, В.Ф. Верстюк та ін. Київ: Наук. думка, 1996. 587 с.

7. Журнали позачергового Полтавського губерніяльного земського зібрання 22-23 червня 1917 р. Полтава: Друк. І.Л. Фрішберга, 1917. 28 с.
8. Доклад № 3 Миргородської повітової земської управи про видання земської газети «Просвіта». *Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО)*, ф. 610, оп. 1, спр. 3, арк. 4-4 зв.
9. Доклад № 16 Миргородської повітової земської управи про діяльність Бюро Простіти від 20.08.1917 р. *ДАПО*, ф. 610, оп. 1, спр. 3, арк. 21-22зв.
10. Зогаль С. Земські вибори на Полтавщині (серпень-вересень 1917 р.). *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток* : зб. наук. статей. Редкол. Ю.В. Волошин, В. Д. Годзенко та ін. Вип. IV. Кн. 1. Полтава, 2008. С. 251–265.
11. Полтавські повітові земські збори. *Хуторянин*. 1917. 1 жовт. № 29-30. С. 590–597.
12. Уїзне земське зібрання. *Полтавський день*. 1917. 17 жовт.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Козаченко А.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.8

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПОДІЛУ ВЛАДИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Наливайко Л.Р.,
помічник ректора
Дніпровського державного університету внутрішніх справ,
головний науковий співробітник
сектору теоретико-методологічних проблем
організації державної влади
відділу проблем теорії держави і права
Науково-дослідного інституту державного
будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-7696-4223

Грицай І.О.,
професор кафедри теорії держави і права
Дніпровського державного університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-5467-839X

Наливайко Л.Р., Грицай І.О. Реалізація принципу поділу влади в умовах воєнного стану.

У науковій статті здійснено теоретико-правовий аналіз реалізації принципу поділу влади в умовах воєнного стану як особливого правового та політико-державного режиму. Принцип поділу влади розглядається не лише як елемент конституційного механізму організації державної влади, а як фундаментальна правова ідея та системоутворюючий принцип сучасної державності, здатний зазнавати функціональної трансформації в умовах надзвичайних обставин.

Автор виходить із положення, що воєнний стан як форма правової надзвичайності об'єктивно змінює класичну модель розподілу владних функцій, зумовлюючи перерозподіл владних повноважень, зміну співвідношення між стабільністю та ефективністю державної влади, а також трансформацію системи стримувань і противаг. У цьому контексті принцип поділу влади аналізується крізь призму теорії держави і права, теорії надзвичайних правових режимів та концепції конституційної надзвичайності.

Особливу увагу приділено теоретичному осмисленню змін у функціонуванні законодавчої, виконавчої та судової влади в умовах воєнного стану. Обґрунтовується, що посилення виконавчої влади та зменшення ролі парламентського і судового контролю мають не лише нормативний, а передусім структурно-функціональний характер і є проявом адаптації державної влади до екзистенційних загроз. Водночас наголошується, що така адаптація не є нейтральною з позицій теорії правової держави та може породжувати довгострокові ризики для демократичного правопорядку.

Окремо проаналізовано феномен «нормалізації надзвичайності» як теоретико-правову проблему, що полягає в поступовому закріпленні тимчасових надзвичайних управлінських практик у звичайній моделі державного управління. Доведено, що за відсутності внутрішніх механізмів самозгортання надзвичайного режиму принцип поділу влади втрачає матеріальний зміст і перетворюється на декларативну правову конструкцію.

Зроблено висновок, що з позицій теорії держави і права допустимою є лише така модель реалізації принципу поділу влади в умовах воєнного стану, що поєднує функціональну концентрацію виконавчої влади з теоретично та нормативно обґрунтованими обмеженнями, спрямованими на збереження правової ідентичності держави та забезпечення повернення до звичайного правового режиму після усунення надзвичайних обставин.

Ключові слова: поділ влади, система стримувань та противаг, воєнний стан, надзвичайний правовий режим, виконавча влада, парламентський контроль, Конституційний Суд України, верховенство права, демократична легітимність.

Nalyvaiko L.R., Hrytsai I.O. Implementation of the principle of separation of powers under martial law.

The scientific article provides a theoretical and legal analysis of the implementation of the principle of separation of powers in the conditions of martial law as a special legal and political-state regime. The principle of separation of powers is considered not only as an element of the constitutional mechanism of the organization of state power, but as a fundamental legal idea and a system-forming principle of modern statehood, capable of undergoing functional transformation in conditions of emergency circumstances.

The author proceeds from the position that martial law as a form of legal emergency objectively changes the classical model of the distribution of power functions, causing a redistribution of power, a change in the relationship between the stability and effectiveness of state power, as well as the transformation of the system of checks and balances. In this context, the principle of separation of powers is analyzed through the prism of the theory of state and law, the theory of emergency legal regimes and the concept of constitutional emergency.

Particular attention is paid to the theoretical understanding of changes in the functioning of the legislative, executive and judicial authorities under martial law. It is argued that the strengthening of the executive branch and the reduction of the role of parliamentary and judicial control are not only normative, but primarily structural and functional in nature and are a manifestation of the adaptation of state power to existential threats. At the same time, it is emphasized that such adaptation is not neutral from the standpoint of the theory of the rule of law and may generate long-term risks for the democratic legal order.

The phenomenon of «normalization of emergency» is separately analyzed as a theoretical and legal problem, which consists in the gradual consolidation of temporary extraordinary administrative practices in the usual model of state administration. It is proved that in the absence of internal mechanisms for self-termination of the emergency regime, the principle of separation of powers loses its material content and turns into a declarative legal construct.

It is concluded that from the standpoint of the theory of state and law, only such a model of implementing the principle of separation of powers under martial law is permissible, which combines the functional concentration of executive power with theoretically and normatively justified restrictions aimed at preserving the legal identity of the state and ensuring a return to the usual legal regime after the elimination of extraordinary circumstances.

Key words: separation of powers, system of checks and balances, martial law, emergency legal regime, executive power, parliamentary control,, Constitutional Court of Ukraine, normalization of emergency, democratic legitimacy.

Постановка проблеми. Принцип поділу влади є однією з базових правових ідей сучасної державності та фундаментальним теоретико-правовим конструктом, що забезпечує структурну організацію публічної влади, її внутрішню диференціацію та недопущення концентрації владних повноважень. У теорії держави і права цей принцип розглядається не лише як інституційний механізм, а як універсальна гарантія стабільності правопорядку та збереження демократичної природи державної влади.

Водночас реалізація принципу поділу влади не має статичного характеру й істотно залежить від типу політико-правового режиму та характеру загроз, з котрими стикається держава. Запровадження правового режиму воєнного стану як форми правової надзвичайності об'єктивно зумовлює трансформацію класичної моделі розподілу владних функцій, посилення виконавчого елементу державної влади та обмеження дії звичайних механізмів стримувань і противаг.

Проблема полягає в тому, що в умовах тривалого воєнного стану принцип поділу влади зазнає не лише нормативних, а й глибинних функціональних змін, котрі не завжди отримують належне теоретико-правове осмислення. У результаті виникає ризик підміни принципу поділу влади моделлю «функціонального розподілу», підпорядкованою логіці безпеки, що може призвести до трансформації надзвичайного режиму з тимчасового засобу захисту держави на стійкий елемент її правової організації.

У цьому контексті актуалізується необхідність теоретико-правового аналізу меж допустимої трансформації принципу поділу влади в умовах воєнного стану, з урахуванням категорій правової держави, легітимності публічної влади та стабільності правопорядку.

Мета дослідження – здійснення теоретико-правового аналізу реалізації принципу поділу влади в умовах воєнного стану як особливого правового режиму, з метою виявлення закономірностей його функціональної трансформації, визначення допустимих меж концентрації публічної влади та обґрунтування теоретичних критеріїв збереження правової ідентичності держави в умовах надзвичайних обставин.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика принципу поділу влади традиційно посідає одне з центральних місць у теорії держави і права та в історії політико-правової думки. У класичній правовій доктрині поділ влади розглядається як фундаментальна правова ідея, спрямована на структурну організацію державної влади, запобігання її концентрації та забезпечення стабільності правопорядку. Починаючи з праць Дж. Локка та Ш.-Л. Монтеск'є, цей принцип набув статусу універсальної теоретичної конструкції, що стала основою сучасного конституціоналізму та правової держави.

У вітчизняній теорії держави і права принцип поділу влади досліджувався в працях М. Козюбри, Н. Оніщенко, О. Петришина, В. Погорілка, П. Рабіновича, О. Скрипнюка, В. Тація, Ю. Шемшученка, у яких він осмислюється як системоутворюючий елемент механізму державної влади та ключова умова реалізації верховенства права. У зазначених роботах обґрунтовано, що поділ влади має не лише організаційний, а й глибинний функціонально-ціннісний характер, оскільки забезпечує внутрішній баланс державної влади та її підпорядкованість праву.

Водночас значна частина вітчизняних досліджень зосереджена на аналізі принципу поділу влади в умовах звичайного, стабільного функціонування держави. Надзвичайні правові режими, зокрема воєнний стан, у цих працях розглядаються або фрагментарно, або як виняткові, короткострокові явища, що не впливають істотно на теоретичну модель організації державної влади.

Окремий напрям теоретико-правових досліджень становлять праці, присвячені проблематиці надзвичайних та кризових правових режимів. У роботах В. Колісника, О. Петришина, М. Савчина, І. Усенка та ін. розкрито правову природу надзвичайного та воєнного стану, їх місце в системі правового регулювання та співвідношення з принципами правової держави. Водночас у цих дослідженнях акцент робиться переважно на нормативних та конституційних аспектах надзвичайних режимів, тоді як питання трансформації базових принципів організації державної влади, зокрема принципу поділу влади, залишаються недостатньо концептуалізованими.

У зарубіжній теоретико-правовій доктрині проблема поділу влади в умовах надзвичайних обставин аналізується в межах теорії «конституційної надзвичайності» та концепції надзвичайної влади. У працях К. Шмітта, Б. Акермана, М. Ташнета, Д. Дайзенгауза порушуються питання співвідношення суверенітету, легітимності та концентрації державної влади в кризових ситуаціях, а також ризиків перетворення надзвичайного стану на постійний елемент правового порядку. Ці напрацювання мають значну теоретичну цінність, однак сформовані переважно на матеріалі стабільних демократичних правопорядків і не враховують специфіки воєнного стану в умовах тривалої збройної агресії.

Таким чином, аналіз стану наукової розробленості проблематики свідчить про наявність суттєвого теоретико-правового розриву між класичним розумінням принципу поділу влади та сучасними реаліями функціонування державної влади в умовах тривалого воєнного стану. Вітчизняна юридична наука досі не виробила цілісного доктринального підходу до осмислення трансформації принципу поділу влади як базової правової ідеї в умовах надзвичайності. Недостатньо розробленими залишаються питання допустимих меж функціональної модифікації цього принципу, ризиків «нормалізації надзвичайності» та теоретичних критеріїв повернення до звичайної моделі організації державної влади після припинення дії воєнного стану.

Зазначене зумовлює необхідність подальшого теоретико-правового дослідження реалізації принципу поділу влади в умовах воєнного стану як складової сучасної доктрини держави і права та визначає наукову новизну і теоретичну значущість цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Принцип поділу влади в Україні, будучи однією з базових правових ідей сучасного конституціоналізму, має нормативне закріплення в статті 6 Конституції України та водночас функціонує як елемент загального механізму державної влади [1, 2]. У теоретико-правовому вимірі цей принцип виступає не лише як формула організаційного розмежування владних повноважень, а як інструмент внутрішнього обмеження публічної влади та підтримання стабільності правопорядку [3]. Запровадження правового режиму воєнного стану об'єктивно зумовлює функціональну модифікацію цієї моделі, що випливає з особливостей дії норм статей 64, 85, 106, 107 Конституції України та положень Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (2015) [1, 4].

Аналіз нормативної конструкції воєнного стану дає підстави стверджувати, що йдеться не про скасування принципу поділу влади як засадничої правової ідеї, а про зміну способів та інтенсивності його реалізації. У теорії держави і права така ситуація описується як функціональна трансформація механізму державної влади в умовах надзвичайності [5, 6]. Законодавець виходить із презумпції тимчасового характеру концентрації владних повноважень, що є типовою ознакою надзвичайних правових режимів, однак водночас закладає нормативну асиметрію між гілками влади, надаючи пріоритет виконавчій владі та главі держави [7].

Особливістю української моделі є те, що посилення виконавчої влади відбувається не через формальну дерогацію конституційних засад, а шляхом розширеного тлумачення чинних норм та делегування додаткових повноважень у сфері оборони й безпеки [2, 4]. У теоретико-правовому сенсі це створює ситуацію збереження принципу поділу влади на нормативному рівні за одночасної зміни його матеріального змісту. У результаті відбувається перехід від класичної моделі взаємного стримування до моделі функціонального підпорядкування, у котрій домінує логіка безпеки [8].

Таким чином, реалізація принципу поділу влади в умовах воєнного стану в Україні набуває рис функціональної, а не формально-правової трансформації. Водночас така модель містить потенційні ризики інституційного дисбалансу, оскільки закріплює перевагу виконавчої влади без достатньо розвинених компенсаторних механізмів.

Трансформація принципу поділу влади особливо виразно проявляється у зміні ролі законодавчої влади. Верховна Рада України як фундаментальний інститут державної влади [9] зберігає безперервність свого існування в умовах воєнного стану, що відповідає загальнотеоретичній вимозі стабільності представницьких органів у кризові періоди [10]. Водночас фактична реалізація законодавчої та контрольної функцій зазнає істотних обмежень.

По-перше, законодавчий процес у період воєнного стану характеризується високим ступенем концентрації ініціативи в руках виконавчої влади. У теорії держави і права це свідчить про зсув балансу між владними функціями на користь управлінської ефективності, що неминуче знижує рівень парламентської дискусії та нормативної рефлексії [5].

По-друге, контрольна функція парламенту, будучи ключовим елементом системи стримувань і противаг, у воєнний період втрачає реальну інтенсивність. Формальне збереження контрольних повноважень не компенсує фактичного звуження можливостей впливу на виконавчу владу, що з позицій теорії держави свідчить про ослаблення горизонтальних обмежень публічної влади [3].

По-третє, процедура затвердження указів про введення та продовження воєнного стану набуває характеру інституційної формальності, що трансформує парламент з активного суб'єкта владного балансу на інструмент легітимації надзвичайних управлінських рішень [4, 7].

У сукупності це означає, що законодавча влада в умовах воєнного стану зберігає інституційну присутність, але втрачає значну частину своєї функціональної автономії, що має принципове значення для теоретичного осмислення динаміки державної влади в надзвичайних умовах.

Домінування виконавчої влади в період воєнного стану є закономірним з точки зору загальної теорії надзвичайних правових режимів. Президент України як суб'єкт надзвичайної влади концентрує ключові управлінські повноваження у сфері оборони, безпеки та мобілізації [6, 7]. Така концентрація відповідає логіці оперативності, однак водночас створює ризик інституційної стабілізації надзвичайних повноважень [11].

Запровадження військових адміністрацій у теоретико-правовому вимірі означає тимчасову зміну моделі публічної влади на місцевому рівні, за котрої принцип поділу влади поступається принципу єдиноначальності [4]. Це ставить під сумнів сталість демократичних механізмів управління в умовах тривалої надзвичайності.

Судова влада, залишаючись формально незалежною, в умовах воєнного стану перебуває в стані інституційної вразливості. З точки зору теорії держави і права це означає ослаблення одного з ключових елементів системи стримувань і противаг [12]. Утім, обмежена доступність правосуддя, зниження ефективності судового контролю та пасивна роль органу конституційної юрисдикції свідчать про звуження гарантій правового обмеження виконавчої влади.

Водночас збереження судової влади як автономного інституту має принципове значення для недопущення легалізації свавільних управлінських рішень під прикриттям безпекової доцільності. У теоретичному сенсі саме судова влада залишається останнім інституційним бар'єром між надзвичайною владою та правовим нігілізмом.

Ключовим теоретико-правовим викликом реалізації принципу поділу влади в умовах тривалого воєнного стану є феномен «нормалізації надзвичайності», за котрого тимчасові управлінські механізми поступово інтегруються в звичайну модель державного управління [8, 11]. У такій ситуації принцип поділу влади ризикує втратити свій матеріальний зміст і перетворитися на декларативну норму.

З позицій доктрини держави і права допустимою є лише така модель надзвичайного правового режиму, що містить внутрішні механізми обмеження та самозгортання. Відсутність чітко визначених процедур повернення до звичайного правопорядку створює загрозу ерозії демократичної організації державної влади [11].

Слід також зазначити, що у теоретико-правовому контексті обмеження інституційних механізмів стримувань і противаг в умовах воєнного стану актуалізує роль позадержавних і процедурних гарантій обмеження публічної влади. Йдеться, насамперед, про прозорість діяльності органів дер-

жавної влади, доступ до публічної інформації та інститути громадського контролю, що в умовах звуження парламентського і судового впливу набувають компенсаторного значення для збереження демократичної легітимності управлінських рішень. Так, прозорість і відкритість діяльності публічної влади виступають не лише управлінськими стандартами, а й інструментами демократичного контролю за здійсненням владних повноважень, що набуває особливої ваги за умов обмеженого функціонування класичних інституцій контролю [13, 14]. Водночас діяльність неурядових правозахисних організацій постає важливою для опосередкованого контролю за реалізацією надзвичайних повноважень, сприяючи запобіганню їх інституційній стабілізації та підтриманню мінімального рівня публічної відповідальності держави [15].

Висновки. У підсумку слід зазначити, що реалізація принципу поділу влади в умовах воєнного стану в Україні засвідчує його збереження як фундаментальної правової ідеї та конституційної засади організації державної влади, але водночас демонструє глибоку функціональну трансформацію механізмів його практичного втілення. Воєнний стан не призводить до формальної дерогації принципу поділу влади, однак істотно змінює реальний баланс владних повноважень, зумовлюючи інституційну асиметрію в механізмі державної влади на користь виконавчої складової. За своєю суттю йдеться про перехід від класичної моделі стримувань і противаг до моделі домінуючого виконавчого управління, легітимізованого надзвичайними безпековими обставинами.

Проведений аналіз нормативного регулювання та практики функціонування органів державної влади свідчить, що законодавча влада, зберігаючи інституційну безперервність і формально визначений конституційний статус, у період воєнного стану зазнає істотного звуження функціональної автономії. Представницький орган втрачає властиву йому роль центрального елемента горизонтального балансу влади та дедалі більше виконує функцію легітимації управлінських рішень, сформованих у межах виконавчої влади. Така трансформація є наслідком не нормативного усунення парламентських повноважень, а зміни фактичних умов їх реалізації, що має принципове значення для теоретичного розуміння динаміки державної влади в умовах надзвичайності.

Виконавча влада в умовах воєнного стану набуває системоутворюючого значення в механізмі держави, а надзвичайні повноваження глави держави концентруються до рівня, що виходить за межі звичайного конституційного режиму. У теоретико-правовому вимірі така концентрація є об'єктивно зумовленою потребами збереження державності та забезпечення обороноздатності й не може оцінюватися виключно як негативне явище. Водночас відсутність чітко визначених правових меж, процедур і гарантій поствоєнного звуження надзвичайних повноважень створює ризик їх інституційного закріплення та трансформації тимчасових управлінських моделей у сталу практику державного управління.

Судова влада в умовах воєнного стану формально зберігає конституційно закріплені гарантії незалежності, проте фактично постає найбільш уразливою ланкою системи стримувань і противаг. Обмеження доступу до правосуддя, зниження інтенсивності судового контролю за актами публічної влади у сфері національної безпеки, а також відсутність активної ролі органу конституційної юрисдикції у перевірці меж надзвичайних повноважень істотно послаблюють судову владу як інститут правового обмеження державної влади. У такій ситуації суд втрачає не лише контрольну, а й превентивну функцію щодо можливих зловживань владою.

Ключовим системним викликом реалізації принципу поділу влади в умовах тривалого воєнного стану є загроза так званої «нормалізації надзвичайності», за якої тимчасові надзвичайні механізми управління поступово інтегруються в звичайну модель функціонування державної влади. За відсутності чітко визначених часових, процедурних та інституційних обмежень воєнний стан ризикує трансформуватися з інструменту захисту конституційного ладу на чинник його внутрішньої деформації, що призводить до втрати принципом поділу влади реального регулятивного значення.

З позицій сучасної теорії держави і права допустимою є лише така модель реалізації принципу поділу влади в умовах воєнного стану, що поєднує тимчасову концентрацію виконавчої влади з ефективними компенсаторними механізмами парламентського та судового контролю, а також із нормативно закріпленими процедурами повернення до звичайного правового режиму. Забезпечення такого балансу є необхідною умовою збереження демократичної легітимності державної влади в період війни та ключовою передумовою стабільності механізму держави в післявоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
2. Шаповал В. Феномен конституційного права: монографія. К.: Ін-т законодавства ВРУ, 2017. 422 с. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/shapoval_v.m._perelik_ naukovyh_prac_0.pdf.

3. Козюбра М. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2007. № 64. С. 3–9. URL: http https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee0fef65-20f7-4d0e-8830-e19403bf067d/content.
4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
5. Авер'янов В. Державне управління: теорія та практика. К.: НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 1998. 432 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Avtorskyi_kolektyv/Derzhavne_upravlinnia_teoriia_i_praktyka.pdf.
6. Gross, O., & Aoláin, F.N. (2009). Law in Times of Crisis: Emergency Powers in Theory and Practice. Cambridge: Cambridge University Press, 486 p. URL: https://www.cambridge.org/core/books/law-in-times-of-crisis/974A70D71A5F4599717675E87CA935DC.
7. Слінько Т., Летнянчин Л., Веніславський Ф. Конституційне право України: підручник. Харків: Право, 2021. 592 с. URL: https://document.kdu. edu.ua/info_zab/081_2037.pdf.
8. Kim B., & Schmitt K. (2020). Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty. *Theological Research Institute of Sahmyook University*, *22(1),* 163–169. URL: https://scholar.kyobobook.co.kr/article/detail/4050027907730.
9. Наливайко Л. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія. Харків: Право, 2009. 598 с. URL: https://www.er.dduvs.edu.ua/ bitstream/123456789/1998/1/Наливайко%20Л.Р._монографія.pdf.
10. Сатаренко В. Типологізація обмеження прав і свобод в умовах надзвичайних правових режимів. *Débats scientifiques et orientations prospectives du développement scientifique*: матер. І Міжнар. наук.-практ конф. (м. Париж, Франція, 5 лютого 2021 р.): у 6-ти т. Париж, Франція: ΛΌГОΣ, 2021. Т. 2. С. 80–82. URL: https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/ article/view/8435/8404.
11. Finkelman, J., & Dicey, A.V. (1940). Introduction to the Study of the Law of the Constitution. *The University of Toronto Law Journal, 3(2),* 484. URL: https://www.jstor.org/stable/824365?origin=crossref.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 08.12.2004 № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України): від 30.09.2010 № 1-45/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10#Text.
13. Наливайко Л.Р., Вітвіцький С.С. Право на доступ до публічної інформації в контексті контролю громадян за діяльністю держави. *Право і суспільство*. 2014. № 5(2). С. 28–33. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/ archive/2014/5_2014_part_2.pdf.
14. Nalyvaiko, L.R. (2014). Transparency as a democratic standard of the government functioning. *Evropský Politický a Právní Diskurs, 1(4),* 51–62. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2014/2014-1-4/05.pdf.
15. Наливайко Л.Р., Грицай І., Дніпров О.С. Неурядові правозахисні організації України: навч. посібник. К.: Хай-Тек Прес, 2014. 432 с. URL: https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/f/j/2017/0404/3/3.2.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Наливайко Л.Р., Грицай І.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 174:34:347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.9

ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ЮРИСТА ЯК ГАРАНТІЯ СПРАВЕДЛИВОГО ПРАВОСУДДЯ

Нітченко А.Г.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
та загальноправових дисциплін
Національний університет «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-2141-8137

Чумаченко В.Ю.,
здобувачка вищої освіти ІІ курсу магістратури
юридичного факультету
Національний університет «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0009-0007-7429-2690

Нітченко А.Г., Чумаченко В.Ю. Професійна етика юриста як гарантія справедливого правосуддя.

У статті здійснено ґрунтовне дослідження ролі професійної етики юриста як фундаментальної основи забезпечення справедливого правосуддя в сучасній Україні. Актуальність теми зумовлена об'єктивною необхідністю зміцнення суспільної довіри до правових інститутів, що безпосередньо залежить від неухильного дотримання правниками високих моральних імперативів. Автори розглядають етику як іманентну складову правової культури, що формує ціннісний каркас юридичного фаху. Метою статті є дослідження загальної характеристики професійної етики та впливу професійної етики юриста на здійснення справедливого правосуддя, а також виявлення проблем нормативного регулювання та перспектив уніфікації етичних стандартів у сучасній правничій діяльності. Дослідження базується на аналізі положень Конституції України, міжнародних стандартів, зокрема Бангалорських принципів, чинних етичних кодексів правничих спільнот та наукових праць провідних вчених.

У результаті проведеного дослідження доведено, що професійна етика юриста базується на фундаментальних принципах чесності, компетентності, конфіденційності, незалежності та поваги до суду, які формують стійкий моральний фундамент професії. Виявлено ключові дефекти сучасного регулювання: фрагментарність понятійного апарату, декларативність окремих норм та слабкий зв'язок між етичними проступками й дисциплінарними санкціями. На прикладі Кодексу суддівської етики у редакції 2024 року обґрунтовано ризики суб'єктивізму через надмірну кількість оціночних формулювань та брак чітких критеріїв щодо новітніх технологічних викликів, як-от використання штучного інтелекту чи комунікація в соціальних мережах. Встановлено, що відсутність прямого зв'язку між порушеннями та відповідальністю в Кодексі суддівської етики може нівелювати його практичну цінність.

Підкреслено недостатність формального підходу до добору кадрів у юридичні служби державних органів та юридичні клініки, де наявність лише диплома не гарантує високої моральної культури. Запропоновано комплекс заходів щодо термінологічної уніфікації через розробку єдиного понятійно-категорійного апарату, модернізацію Постанови КМУ № 1040 та впровадження рамкових стандартів для юридичних клінік. Впровадження цих змін дозволить перетворити етичні кодекси на дієвий інструмент зміцнення правопорядку та утвердження верховенства права в Україні.

Ключові слова: професійна етика, професійний обов'язок. юрист, кодекс етики, правосуддя.

Nitchenko A.G., Chumachenko V.Y. Professional ethics of a jurist as a guarantee of fair justice.

The article presents an in-depth study of the role of professional ethics of the lawyer as a fundamental basis for ensuring fair administration of justice in contemporary Ukraine. The relevance of the topic is conditioned by the objective need to strengthen public trust in legal institutions, which directly depends on the unwavering adherence by legal professionals to high moral imperatives. The authors view ethics as an immanent component of legal culture that forms the value framework of the legal profession. The purpose of the article is to examine the general characteristics of professional ethics and the impact of lawyers' professional ethics on the administration of fair justice, as well as to

identify problems of regulatory governance and prospects for the unification of ethical standards in modern legal practice. The research is based on an analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine, international standards, in particular the Bangalore Principles, current ethical codes of legal professional communities, and scholarly works of leading researchers.

The study demonstrates that professional ethics of the lawyer is grounded in the fundamental principles of honesty, competence, confidentiality, independence, and respect for the court, which together form a stable moral foundation of the profession. The analysis reveals key deficiencies in the current regulation: fragmentation of the conceptual framework, the declarative nature of certain provisions, and a weak link between ethical misconduct and disciplinary sanctions. Using the 2024 version of the Code of Judicial Ethics as an example, the article substantiates the risks of subjectivism arising from the excessive use of evaluative wording and the lack of clear criteria regarding new technological challenges, such as the use of artificial intelligence and communication in social networks. It is established that the absence of a direct correlation between violations and liability in the Code of Judicial Ethics may undermine its practical effectiveness.

The article highlights the insufficiency of a purely formal approach to the selection of personnel for legal departments of public authorities and for legal clinics, where the mere possession of a diploma does not guarantee a high level of moral culture. A set of measures is proposed, including terminological unification through the development of a single conceptual and categorical framework, the modernization of Resolution No. 1040 of the Cabinet of Ministers of Ukraine, and the introduction of framework standards for legal clinics. The implementation of these changes will make ethical codes an effective instrument for strengthening the rule of law and consolidating the principle of the rule of law in Ukraine.

Key words: professional ethics; professional duty; lawyer; code of ethics; administration of justice.

Постановка проблеми. Професійна діяльність – це не лише сукупність технологій, а й особливий зміст, що відокремлює одну спеціальність від інших. Ефективна робота вимагає від фахівця здібностей, які неминуче формують його особистість та світогляд. При цьому моральна цінність професії безпосередньо залежить від її суспільної значущості: чим важливіша роль фахівця у задоволенні потреб громади, тим вищим є його соціальний статус.

Водночас такий статус зумовлює зростання вимог до представників професії, що особливо відчутно у сферах, пов'язаних із постійною комунікацією. У таких випадках професійна етика потребує розгалуженої системи норм, а фахівець має орієнтуватися не лише на спеціальні навички, а й на високі морально-вольові якості. Саме тому висока моральність завжди була невід'ємною складовою юридичного статусу, тоді як низька культура правника однозначно свідчить про його професійну непридатність.

Ця вимога набуває особливої ваги сьогодні, коли держава розбудовується на правових засадах, а людина, її честь і гідність визнані найвищою соціальною цінністю. У таких умовах захист прав громадян стає ключовим обов'язком юриста. З огляду на це, дослідження моральних аспектів юридичної професії стає для правника настільки ж пріоритетним, як і опанування самих законів, адже лише через усвідомлення гуманістичної місії права можливе справжнє оволодіння професією.

Мета дослідження. Метою статті є комплексне дослідження загальної характеристики професійної етики юриста, аналіз її впливу на забезпечення справедливого правосуддя, а також виявлення проблем нормативного регулювання та перспектив уніфікації етичних стандартів у сучасній правничій діяльності України.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика професійної етики юриста та її детермінуючого впливу на справедливість правосуддя перебуває у фокусі прискіпливої уваги сучасної юридичної думки. Теоретичний базис дослідження складає праця Лозового В.О. та Петришина О.В. [1], яка концептуалізує професійну етику як складну систему моральних імперативів, що не лише регламентують поведінку юриста, а й виступають фундаментальним індикатором загальної правової культури суспільства. Розвиваючи цю думку, Кацавець Р.С. [2] обґрунтовує професійну етику як самостійну прикладну науку. Автор слушно акцентує увагу на міждисциплінарному характері етики, її нерозривному зв'язку з філософією та соціологією, що закладає підґрунтя для формування гуманістичного світогляду майбутнього правознавця. У свою чергу, Загурський О.Б. [3] доповнює цей аналіз категорією «фахової рефлексії», розглядаючи юридичну етику через призму соціального контексту та адаптивності моральних норм до специфіки окремих правничих субпрофесій.

Особливе місце у сучасній доктрині посідає питання міжнародної стандартизації. Так, у ґрунтовній розвідці Коваля Т.В. та Лубко І.М. [4] системно охарактеризовано деонтологічні орієнтири Ради Європи, зокрема положення Європейської хартії про статус суддів. Автори доводять, що ці акти є не просто формальними вимогами, а дієвими інструментами етичного саморегулювання

у демократичному середовищі. На важливості імплементації європейського досвіду наголошує і Клименко Г.О. [5], пропонуючи запровадити в Україні чіткі критерії доброчесності та «декларацію бездоганності» за прикладом країн ЄС (Литви, Естонії), де моральне обличчя кандидата оцінюється значно ширше, ніж відсутність судимості.

Процес формування професійної етики на етапі навчання досліджено Криштановичем М.Ф. та Біловусом Д.І. [6], які виокремлюють виховну функцію етики в академічному середовищі. Цей підхід розвиває Гальонкіна Ю.С. [7], вводячи категорію «професійної інкультурації», що трактує етику як невід'ємну частину внутрішнього світу правника, а не лише зовнішній звід правил.

Практичний вимір етичних дилем, зокрема конфлікт між лояльністю до клієнта та служінням правосуддю, став предметом вивчення Перцової Т.С. [8]. Співзвучною є позиція Богак Ю.З. [9], який розглядає етику як прагматичний механізм легітимізації судової влади в очах громадян. Водночас, М. Стефанчук [10] звертає увагу на інституційну сторону питання, обґрунтовуючи необхідність вдосконалення дисциплінарних процедур щодо суддів та встановлення чітких стандартів доказування етичних проступків.

Цілісний підхід до гарантій дотримання етичних норм пропонує А. Лапкін [11], який обстоює ідею уніфікації етичних стандартів для всіх категорій правників через їх єдину правову природу. Важливість такої уніфікації для ефективності правової системи підкреслює Ю.М. Гусєв [12], наголошуючи на синергії юридичної компетентності та етичної чутливості фахівця.

Окремий пласт сучасних досліджень пов'язаний із екстремальними викликами сучасності. Зокрема, Рассомахіна О.А. [13] аналізує вплив російсько-української війни на етичні імперативи, констатуючи, що в умовах воєнного стану традиційна місія юриста – охорона прав людини – набуває характеру морального подвигу, що потребує від правника особливої мужності та самоконтролю.

Попри значний масив наукових напрацювань, залишаються недостатньо вивченими аспекти прямого впливу цифрової трансформації та штучного інтелекту на етичну автономію юриста. Також потребує глибшого аналізу проблема декларативності деяких положень оновленого Кодексу суддівської етики (2024) та відсутність уніфікованих деонтологічних стандартів для працівників юридичних служб органів виконавчої влади, чия діяльність унормована переважно функціонально. Саме на розв'язанні цих питань зосереджено дане дослідження.

Виклад основного матеріалу. Формування професійної етики – це складний процес, що відбувається під впливом характеру роботи, корпоративних інтересів та культури особистості. Головна місія професійної етики полягає у визначенні тих моральних якостей та типів стосунків, які дозволять юристу максимально ефективно виконувати свої обов'язки. Її предмет охоплює не лише внутрішні якості фахівця, а й етичну взаємодію з клієнтами та суспільством загалом, а також методику виховання майбутніх правників [14, с. 36].

Фундаментом такої етики є універсальні моральні цінності, які в професійному середовищі трансформуються у стійку корпоративну єдність. Специфічне розуміння професійної честі та обов'язку формує особливий внутрішній алгоритм прийняття рішень: юрист усвідомлює наслідки своїх дій не лише перед законом, а й перед власною совістю. Така відповідальність має публічно-правовий характер, оскільки результати праці юриста завжди мають вагомі соціальні наслідки. Відтак, загальні етичні принципи знаходять своє остаточне втілення в моральних кодексах – системі обов'язкових вимог, що гарантують високу якість правничої допомоги та справедливість правосуддя.

Професійна етика юриста є фундаментальною основою для забезпечення справедливого правосуддя в будь-якій правовій системі. Дотримання високих етичних стандартів суддями, адвокатами та іншими представниками правничої спільноти не просто є вимогою професійної діяльності, а й виступає ключовою запорукою неупередженого та законного розгляду справ. Етичні принципи, такі як чесність, компетентність, конфіденційність, незалежність та повага до суду, формують стійкий моральний каркас юридичної професії.

Чесність та добропорядність юриста є наріжним каменем довіри суспільства до правосуддя. Надання правдивої інформації, уникнення конфлікту інтересів та категорична відмова від будь-яких форм корупційної чи іншої неправомірної поведінки є обов'язковими умовами для забезпечення об'єктивності судового процесу. Компетентність юриста, що передбачає перманентне підвищення кваліфікації та глибоке знання законодавства, гарантує надання якісної правової допомоги, що є особливо критичним для ефективного захисту прав та інтересів громадян.

Принцип конфіденційності є абсолютно необхідним для встановлення довірчих відносин між юристом та клієнтом. Без гарантії нерозголошення інформації забезпечення права на захист стає неможливим. Водночас незалежність юриста від будь-якого зовнішнього впливу, будь то з боку держави, інших осіб чи навіть власних особистих інтересів, є критично важливою для забезпечення неупередженості правосуддя. Лише вільний від впливу юрист–здатний об'єктивно оцінювати обставини справи, керуючись виключно законом та етичними нормами.

Повага до суду та інших учасників процесу є необхідною умовою для підтримання належного порядку та ефективності судочинства. Неухильне дотримання процесуальних норм та ввічливе ставлення до опонентів та суду сприяють створенню атмосфери, в якій можливе справедливе та прозоре вирішення спору. Таким чином, професійна етика не лише регулює поведінку окремого індивіда, а й виступає дієвим механізмом легітимізації державної влади в очах громадян.

Слід зазначити, що професійна етика фокусується насамперед на тих сферах діяльності, де рішення та дії фахівців мають визначальний вплив на долі окремих індивідів або життєдіяльність суспільства загалом. У такому контексті особливої ваги набуває переосмислення сутності та форм прояву професіоналізму як складного соціокультурного явища. Зокрема, Бралатан В.П. у своїх працях трактує професіоналізм як здатність здійснювати комплексну діяльність на стабільно високому рівні незалежно від зовнішніх умов, що ґрунтуються на глибокому оволодінні фахом та забезпечує надійне виконання професійних обов'язків [15, с. 110]. Науковець акцентує увагу на тому, що ключовими атрибутами професіоналізму є відповідність результатів праці установленим стандартам, а також висока кваліфікація та ділова компетентність, здобуті через спеціалізовану освіту.

Поряд із цим, автор виокремлює професійну корпоративність, яка виражається у відданості засадничим цінностям професії, пріоритетності етичних принципів над економічними інтересами та позапартійній орієнтації під час виконання професійних завдань. Такий підхід передбачає не лише індивідуальну майстерність, а й колективну відповідальність за збереження, трансляцію та поширення спеціальних знань, що гарантує сталий розвиток спільноти й спадковість досвіду.

Додатковим індикатором зрілості професійного середовища є висока автономність у питаннях відбору кадрів, їхньої підготовки та здійснення внутрішнього контролю за етичністю поведінки колег. Зрештою, невід'ємним елементом професіоналізму виступає прагнення до отримання адекватної винагороди, що розглядається як справедливий стимул для подальшого зростання компетентності та підвищення загальної ефективності праці [15, с. 110].

Диференційовані види професійної етики відображають специфічні особливості діяльності, що безпосередньо орієнтована на захист прав та інтересів людини в різноманітних умовах її життєдіяльності. Виникнувши первинно як прояв повсякденної моральної свідомості, професійна етика поступово еволюціонувала шляхом систематизації та узагальнення практичного досвіду поведінки представників різних професійних груп. Цей процес трансформації перетворив емпіричні правила на цілісну систему деонтологічних вимог, які сьогодні становлять основу юридичного фаху.

У науковому дискурсі професійна етика трактується як вчення, що охоплює сукупність правил поведінки певної соціальної групи, сформованих на фундаменті загальнолюдських моральних цінностей з урахуванням специфіки професійної діяльності та конкретних прикладних ситуацій. Вона фіксує моральний характер взаємовідносин у професійній сфері та представляє собою історично сформовану систему моральних норм адаптованих до особливостей конкретних фахових спільнот.

Професійна етика не лише узагальнює, систематизує та науково обґрунтовує принципи й норми моралі, а й доводить раціональність і прогресивність певних моральних настанов, піддаючи критичному аналізу застарілі підходи. Крім того, вона виступає дієвим інструментом морального виховання особистості, допомагаючи цілеспрямовано формувати професійні уявлення, переконання та ідеал поведінки, що відповідає високим стандартам правничої діяльності.

Правнича етика постає специфічною галузь професійної етики, формування якої відбувається на фундаменті тісного взаємозв'язку правових і морально-етичних принципів, нормативних засад, а також правової та моральної свідомості. Специфіка професійної діяльності фахівців юридичного профілю, їхній особливий соціально-правовий статус та відповідальність перед суспільством визначають унікальність та особливу значущість цієї сфери знань.

Юридична професія характеризується високим рівнем публічності та владних повноважень, що вимагає від її представників не лише бездоганного знання закону, а й неухильного дотримання етичних імперативів, які є запорукою відновлення справедливості.

Архітектоніка професійної етики юридичної спільноти охоплює три ключові компоненти:

морально-етичний аспект діяльності юриста з притаманними йому професійними особливостями;

етичні відносини у правовій сфері та процесі правозастосування;

специфіку професійно-етичної свідомості співробітників правоохоронних органів.

Відповідно до галузевої спеціалізації, правова етика диференціюється на декілька основних напрямів: суддівську, прокурорську, адвокатську етику, а також етику слідчого та нотаріуса. Кожен із цих напрямів базується на поєднанні офіційної (нормативної), корпоративної та традиційної етики.

Система формалізації етичних вимог представлена документами різних рівнів:

– Міжнародний рівень: акти, ухвалені глобальними юридичними форумами, що набувають обов'язкового характеру для держав-підписантів.

– Європейський рівень: стандарти, прийняті інституціями ЄС та Радою Європи, що є орієнтиром для правових систем держав-учасниць.

– Національний (вітчизняний) рівень: нормативні акти та джерела професійного самоврядування, такі як «Правила адвокатської етики», «Кодекс професійної етики нотаріусів України» та оновлений «Кодекс суддівської етики».

– Регіональний рівень: акти, затверджені колегіальними зборами представників професій певного регіону, які зазвичай мають рекомендаційний характер для фахівців конкретної місцевості [14, с. 80].

Правова етика як філософсько-правове вчення перебуває у стані постійного розвитку, спираючись на ґрунтовну базу джерел міжнародного та офіційного характеру. На сьогодні сучасна юридична спільнота керується понад десятьма засадничими міжнародними документами, що регламентують етичні аспекти правової діяльності.

Водночас Конституція України виступає найвагомішим вітчизняним офіційним джерелом юридичної етики. Зокрема, статтею 62 Основного Закону закріплено презумпцію невинуватості – фундаментальний принцип судочинства, який є одним із гуманістичних та морально-етичних надбань людства.

Не менш суттєвого етичного значення набуває положення статті 63 Конституції України про звільнення особи від відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Це положення не лише захищає права людини, а й легітимізує етичний пріоритет родинних цінностей у правовому полі [16].

У сучасному науковому дискурсі професійно-етичні норми розглядаються як специфічний комплекс зобов'язань, делегованих та прийнятих представниками окремих професійних спільнот. Попри різноманітність деонтологічних кодексів, що функціонують серед журналістів, медиків, правників та інших фахівців, їхня фундаментальна сутність, генезис, обґрунтування та юридичний статус залишаються спорідненими.

Подібні документи фактично становлять корпоративний кодекс честі, який проголошує добровільні самообмеження певної професійної корпорації задля реалізації її особливої соціальної місії. Наукова спільнота характеризує деонтологічні кодекси як систематизовані зведення правил корпоративної моралі, в яких закладені високі етичні стандарти діяльності.

Важливо підкреслити, що соціальним інститутом нормативно-орієнтуючого характеру виступає не матеріальний носій кодексу, а виключно його змістове наповнення – сукупність норм, які були інтеріоризовані (засвоєні) спільнотою, набули імперативного характеру та інтегрувалися в соціальну практику як стандарти належної поведінки. Кодекси постають як формалізована система норм, викладена у чіткій послідовності та логічній взаємозалежності.

Варто зазначити, що більшість деонтологічних кодексів за своєю природою є нормативними, проте не суто правовими актами, оскільки ухвалюються не державними органами, а структурами професійного самоврядування. Втім, існують численні випадки, коли окремі етичні норми через їхню високу суспільну значущість трансформуються у законодавчі положення. У таких ситуаціях йдеться вже не лише про етичні настанови, а про дотримання законності, що також виступає фундаментальною етичною вимогою.

Формалізація етичних вимог спричинила широку дискусію щодо розмежування понять «юридичне зобов'язання» та «професійний обов'язок». Юридичне зобов'язання нерозривно пов'язане з компетенцією, чітко регламентованою правовими нормами, та передбачає можливість застосування заходів державного примусу у разі недотримання. Натомість поняття професійного обов'язку характеризується значно ширшим змістовним обсягом. Він реалізується не стільки через механізми державного контролю, своєю чергою базуючись на переконаності, моральному імперативі та справедливості, що усвідомлюється як внутрішня необхідність.

Правове підґрунтя професійного обов'язку, зокрема у правничій сфері, органічно доповнюється та деталізується моральними уявленнями про належну поведінку. Правові гарантії виконання професійного обов'язку знаходять відображення в його моральному усвідомленні. Синтез правового та морального компонентів у професійному обов'язку юриста відбувається за принципом морального обґрунтування нормативних приписів. Іншими словами, правовий аспект професійного обов'язку має базуватися на моральних засадах суспільного життя, відображати їхні особливості у своїй структурі.

Зокрема, дослідник В.О. Лозовой, вважає, що значний вплив на формування та усвідомлення професійного обов'язку юриста здійснює суспільний обов'язок, який визначається загальноприйнятими моральними нормами та не залежить від корпоративних стандартів [1, с. 66]. Коли йдеться про представників конкретних правничих професій – прокурорів, адвокатів, суддів, нотаріусів – необхідно враховувати особливості мети їхньої діяльності та етично допустимі засоби її досягнення.

Дослідники здебільшого одностайні у визначенні природи правил професійної етики різних юридичних спеціальностей, підкреслюючи їхній яскраво виражений нормативний характер. Зовнішнім проявом цієї нормативності виступають правила поведінки, обов'язкові для виконання всіма членами відповідної професійної спільноти. За критерієм цієї нормативності етика юриста може характеризуватися як специфічне правове явище.

Однак нормативність не є виключно правовим феноменом ані за походженням, ані за суспільною функцією. Вона постає первинною, фундаментальною властивістю соціальної матерії, що зумовлена внутрішньою потребою суспільства в системній упорядкованості та здатністю соціуму до самоорганізації. Нормативність характеризує як окремі соціальні відносини, так і вектор суспільного розвитку загалом. Притаманна соціуму потреба в упорядкованості об'єктивується у різноманітних формах, серед яких фундаментальне місце посідає соціальна норма.

Категорія «соціальна норма» є широким родовим поняттям, що охоплює норми права, моралі, звичаї, політичні, релігійні, та культурні установки. Усі вони становлять певний шаблон поведінки, прийнятий членами соціальної групи для здійснення спільних узгоджених дій. Саме тому визначення норм професійної етики лише як різновиду соціальних норм є недостатнім для повного розкриття їхньої специфічної сутності Попри тісний зв'язок норм професійної етики з моральними засадами, їх повне ототожнення породжує певні суперечності. Традиційним моральним нормам зазвичай не властиве суворе текстуальне закріплення у нормативних документах. Ця обставина іноді зумовлює дискусії щодо доцільності документального оформлення норм професійної етики [17, с. 353].

Яскравим прикладом уніфікованих морально-етичних норм юриста є Правила професійної етики нотаріусів України, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 07.06.2021 № 2039/5 [18]. Положення Правил детально окреслюють загальне уявлення про сутність основних принципів професійної діяльності нотаріусів, регламентують етику із клієнтами та колегами, а також встановлюють норми поведінки в позаслужбовий час.

Законодавець чітко визначив перелік дій, які принижують професійну гідність нотаріуса. Варто зауважити, що у попередній редакції Правил 2013 року, яка була замінена сучасними нормами, були відсутні положення щодо наслідків порушення встановлених вимог, а також бракувало чітких дефініцій, таких ключових термінів, як «принципи професійної діяльності», «морально-етичні зобов'язання» чи «професійна гідність» [19]. У поточній редакції введено дефініцію поняття «принципи професійної етики нотаріуса», яка визначає стандарти поведінки нотаріуса у суспільстві, у процесі професійної комунікації, взаємодії з фізичними та юридичними особами, професійними об'єднаннями та органами державної влади. Особливо значущим нововведенням є встановлення конкретних санкцій за недотримання цих Правил. Зокрема, передбачено застосування таких дисциплінарних заходів, як зауваження, попередження або подання Нотаріальної палати України до Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату з вимогою анулювати свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю. Таким чином, комплексне оновлення нормативної бази сприяло створенню більш чіткого та ефективного механізму регулювання професійної діяльності нотаріусів.

Щодо етичних стандартів у системі прокуратури, то Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури первинно був затверджений відповідним наказом Генеральної прокуратури України. Проте у 2017 році набув чинності новий Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів, затверджений Всеукраїнською конференцією прокурорів [20]. Цей документ акумулює ключові принципи, моральні норми та правила, якими мають керуватися прокурори як під час виконання службових обов'язків, так і у позаслужбовий час.

Кодекс встановлює чіткі вимоги до поведінки прокурора у суспільстві, регламентує етику взаємовідносин у колективі, з органами державної влади, правоохоронними структурами та представниками медіа. Важливою складовою є передбачена можливість дисциплінарної відповідальності за порушення етичних норм. Водночас варто зауважити, що, як і в попередніх випадках, концептуальне тлумачення основних дефініцій у тексті Кодексу залишилося недостатньо розкритим.

Стандарти адвокатської діяльності були затверджені З'їздом адвокатів України в червні 2017 року у формі Правил адвокатської етики [21]. Цей акт вважається одним із найдеталізованіших у правничій сфері, оскільки уніфікує багаторічні традиції, досвід та систему критеріїв оцінювання етичних аспектів поведінки адвоката, одночасно встановлюючи відповідальність за їх порушення. Незважаючи на високий рівень деталізації, Правила також не містять теоретичного визначення ключових категорій: принципів, норм адвокатської етики, та правил адвокатської діяльності. Окремі положення відсилають до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», який у свою чергу, також не надає уніфікованого визначення принципів, правил або стандартів адвокатської практики [22].

Центральне місце у системі деонтологічних координат займає Кодекс суддівської етики, затверджений З'їздом суддів України у 2024 р., що становить фундаментальну нормативну базу регулювання професійної діяльності суддівського корпусу [23]. Він базується на міжнародних стандартах, зокрема Бангалорських принципах поведінки суддів [24], та спрямований на утвердження високих моральних імперативів у суддівському корпусі України, а також на зміцнення довіри суспільства до судової влади.

Кодекс охоплює як безпосередньо професійну діяльність судді, так і його позасудову поведінку, акцентуючи увагу на фундаментальних принципах незалежності, неупередженості, доброчесності, компетентності, поваги до закону і людської гідності. Водночас, попри очевидні позитивні аспекти та комплексний підхід розробників, глибокий аналіз тексту виявляє низку потенційних недоліків та невирішених проблем, які можуть невелювати його ефективність у процесі практичного застосування.

Найбільш суттєвим і дискусійним положенням є Стаття 4, яка прямо вказує, що порушення правил етичної поведінки, встановлених Кодексом, «не можуть самі по собі застосовуватися як підстави для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності» [23]. Таке положення створює фундаментальну проблему щодо реальної ваги та обов'язковості Кодексу. Якщо етичні норми, добровільно прийняті суддівським корпусом для демонстрації високих стандартів, не мають прямого зв'язку з механізмом відповідальності, Кодекс ризикує перетворитися на декларативний документ з обмеженим впливом на реальну поведінку.

Залишається дискусійним питання щодо того, яким чином забезпечується дотримання цих норм і яка практична цінність етичних стандартів, якщо їх порушення безпосередньо не тягне за собою формальних наслідків у межах дисциплінарних процедур. Така норма суттєво відрізняється від підходів у кодексах інших юридичних професій (наприклад, адвокатів чи прокурорів, де порушення етики виступає самостійною підставою для відповідальності) і потребує ґрунтовного обґрунтування або перегляду задля забезпечення дієвості Кодексу.

Другою важливою групою потенційних недоліків є значна кількість абстрактних формулювань, що мають оціночний та узагальнений характер. Такі вислови, як «високі стандарти поведінки» (ст. 1, 3), «сумлінно і компетентно виконувати обов'язки» (ст. 7), «виявляти тактовність, ввічливість, витримку й повагу» (ст. 8), «проявляти стриманість, виваженість, обачність та поміркованість» (ст. 12), є правильними за суттю, але залишають значний простір для суб'єктивного трактування. Стаття 3 апелює до думки «звичайної розсудливої людини», що є спробою об'єктивізації, проте сама по собі ця конструкція є виключно оціночною. Також вимога уникати поведінки, що «створює враження про недотримання етичних стандартів» (ст. 3) або «може викликати сумнів чи створити враження про наявність прихильності чи упередженого ставлення» (ст. 14), є надто залежною від суб'єктивного сприйняття [23]. Відсутність чітких критеріїв та конкретних прикладів у Кодексі ускладнює однакове розуміння та застосування цих норм, а також їх об'єктивну оцінку при розгляді можливих порушень.

Третій аспект критичного аналізу стосується регулювання викликів сучасності. Стаття 16 щодо використання штучного інтелекту (ШІ), є значущим кроком уперед, однак її формулювання виглядають надто загальними та мають переважно обмежувальний характер. Вона дозволяє ШІ, лише за умови, що це не впливає на незалежність і неупередженість судді, а також не стосується оцінки доказів чи безпосереднього ухвалення рішень. Проте такий підхід залишає відкритим питання про допустимі сфери застосування технологій (наприклад, допомога в узагальненні судової практики, автоматизований пошуку інформації чи підготовка проєктів документів) та не встановлює чітких вимог щодо прозорості такого використання.

Стаття 21, присвячена поведінці в соціальних мережах, також надає лише загальні рекомендації щодо стриманості та обережності. Вона не пропонує конкретних вказівок стосовно допустимих типів контенту, специфіки онлайн-взаємодій (вподобання, репости) чи чіткого розмежування особистого та професійного акаунтів, що в умовах інтенсивної онлайн-комунікації може виявитися недостатнім для запобігання репутаційним ризикам [23].

Таким чином, хоча нова редакція Кодексу суддівської етики встановлює важливі морально-етичні орієнтири, його реальна ефективність може бути невільована через відсутність прямого зв'язку між етичними порушеннями та дисциплінарною відповідальністю, значну кількість загальних та оціночних формулювань, а також недостатню конкретизацію вимог щодо сучасних технологічних викликів, що створюють ризики суб'єктивізму.

Усі ці аспекти потребують пильної уваги та подальшого доопрацювання – або через внесення змін до тексту, або шляхом деталізації через офіційні коментарі та практику органів суддівського врядування. Лише за умови чіткої регламентації та дієвості механізмів контролю Кодекс стане реальною запорукою зміцнення довіри до судової влади та забезпечення справедливого правосуддя.

Важливим елементом системи правового регулювання, також, виступає Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Загального положення про юридичну службу міністерства, іншого органу виконавчої влади, державного підприємства, установи та організації» від 26 листопада 2008 року № 1040. Цей акт спрямований на унормування та стандартизацію діяльності юридичних служб органів виконавчої влади й державних підприємств [25]. Значущість документа полягає в тому, що працівникам юридичних служб належить широкий спектр повноважень щодо забезпечення правомірності функціонування установи, налагодження ефективної взаємодії та стандартизації документообігу. Належне виконання вказаних обов'язків суттєво впливає на загальний рівень ефективності діяльності практично всіх державних органів та установ. Однак аналіз тексту Постанови демонструє, що її основні положення присвячено виключно питанням організації, підпорядкування та реалізації функціональних завдань. Документ фактично не містить унормованих принципів професійної етики, стандартів діяльності служби загалом, а також вимог до етики – психологічних та особистісних якостей працівників. Відсутність єдиного деонтологічного підходу до добору кандидатів на відповідні посади ставить під сумнів загальний рівень компетентності спеціалістів юридичних служб, професійна майстерність яких інколи обмежується лише наявністю диплома про вищу юридичну освіту. У сучасних умовах такий формальний підхід є недостатнім, оскільки юрист державного сектору має бути не лише технічним виконавцем, а й носієм високої правової культури та етичних чеснот.

Більш ґрунтовними та концептуально виваженими у сфері стандартизації юридичної діяльності видаються документи, прийняті Всеукраїнським з'їздом Асоціації юридичних клініку України: Стандарти діяльності юридичних клінік [26] та Етичний кодекс юридичної клініки [27]. Юридичні клініки функціонуючи як структурні підрозділи закладів вищої освіти, постають фундаментальною базою для практичного навчання студентів, що безпосередньо впливає на формування професійного світогляду та формування етичних орієнтирів майбутніх юристів. Згідно з положеннями Асоціації, стандарти діяльності юридичних клінік трактуються як характеристики, притаманні організації роботи, а також діяльності з надання безоплатної правової допомоги та правової просвіти. Ключовими принципами діяльності, регламентованими чинним Типовим положенням, визначено: повагу до права, справедливість та гідність; спрямованість на захист прав та свобод людини; гуманізм; законність і верховенство права; об'єктивність; конфіденційність; компетентність та добросовісність. Однак, варто зауважити, що нормативно закріпленого узагальненого визначення поняття «принципів діяльності клініки» документ не містить. Етичні норми та стандарти діяльності працівників юридичних клінік деталізовано в Примірному етичному кодексі юридичної клініки. Положення цього документа встановлюють не лише загальні засади діяльності, а й специфіку взаємовідносин клініки з клієнтами та колегами, такі параметри, як конкретні кваліфікаційні характеристики персоналу, чіткий обсяг професійних навичок, перелік посадових обов'язків, а також механізми притягнення до відповідальності, залишаються невизначеними на загальнонаціональному рівні.

Вказані параметри закріплюються в посадових інструкціях та інших внутрішніх актах юридичної клініки, відповідальність за розробку яких покладено на керівництво навчальних закладів. Загальноприйнятого трактування поняття принципів діяльності працівників юридичної клініки також не запропоновано. Це, у свою чергу, обмежує можливості для уніфікованого добору кадрів та забезпечення стабільно високої якості надання правової допомоги.

З метою усунення виявлених недоліків у нормативному регулюванні професійної етики представників правничої спільноти, Україні пропонується використовувати комплексний підхід, спрямований на уніфікацію, деталізацію та забезпечення превентивної дієвості етичних стандартів. Насамперед, стратегічним кроком має стати розробка та впровадження єдиного понятійно-категорійного апарату для всіх правничих професій. Вважаємо за необхідне нормативно закріпити або розробити узгоджені на міжпрофесійному рівні (можливо, під егідою Міністерства юстиції чи консультативно-дорадчого органу з питань правничої етики) визначення базових дефініцій: «принципи професійної діяльності», «морально-етичні зобов'язання», «професійна гідність», «стандарт професійної діяльності», «етична норма». Це забезпечить єдиний вектор розуміння та застосування цих категорій у всіх професійних кодексах нівелюючи існуючу термінологічну неузгодженість.

Окрему увагу слід приділити модернізації діяльності юридичних служб органів виконавчої влади та державного сектору. Постанову КМУ № 1040 доцільно доопрацювати, інтегрувавши до її змісту чіткі етико-професійні принципи та стандарти діяльності, а також валідовані кваліфікаційні вимоги до особистісних якостей працівників. Це дозволить трансформувати підхід до добору кадрів, змістивши акцент з формальної наявності диплома на оцінку професійної етики та ціннісних орієнтирів спеціаліста.

Для сфери юридичних клінік, попри наявну деталізацію, вбачається доцільним затвердити на рівні Асоціації юридичних клінік України або через нормативний акт МОН України загальні (рамко-

ві) кваліфікаційні вимоги до персоналу, типовий перелік посадових обов'язків та алгоритми притягнення до відповідальності. Це сприятиме подоланню локальних розбіжностей та гарантуватиме стабільну якість практичної підготовки майбутніх юристів.

Перспективним вбачається ініціювання постійно діючого міжпрофесійного діалогу за участю представників суддівського корпусу, прокуратури, адвокатури, нотаріату та наукової спільноти. Така синергія дозволить виробити цілісну стратегію гармонізації деонтологічних актів і закласти фундаментальні принципи правничої етики, що слугуватимуть непохитним підґрунтям для зміцнення правопорядку та утвердження справедливості в Україні.

Висновки. Результати проведеного дослідження дають підстави констатувати, що професійна етика юриста в сучасних умовах трансформується з теоретичної категорії у практичний фундамент справедливого правосуддя. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що легітимність будь-якої правової системи та рівень суспільної довіри до неї прямо детерміновані етичною бездоганністю правників, де моральний самоконтроль особистості виступає первинним запобіжником проти професійної деформації.

Важливим етапом дослідження стало переосмислення етичних імперативів крізь призму викликів російсько-української війни. Встановлено, що в умовах екстремального тиску традиційна місія юриста – охорона прав і законних інтересів громадян – набуває характеру морального обов'язку, що вимагає не лише фахової компетентності, а й особливої психологічної стійкості, мужності та здатності зберігати об'єктивність навіть у надскладних обставинах.

Особливу увагу в роботі приділено критичному розбору оновленого Кодексу суддівської етики (2024). Попри його прогресивний характер, виявлено ризики, пов'язані з декларативністю окремих положень, зокрема щодо механізмів дисциплінарної відповідальності за етичні проступки. Вважаємо, що для реальної дієвості етичних стандартів необхідно забезпечити їхню чітку кореляцію з процесуальними наслідками, уникаючи надмірно оціночних формулювань, які можуть нівелювати обов'язковість виконання корпоративних норм.

У контексті стрімкої діджиталізації правової сфери, окремим вектором дослідження став вплив штучного інтелекту на етичну автономію юриста. Аргументовано, що попри технологічну ефективність алгоритмів, вони позбавлені здатності до моральної рефлексії, яка є невід'ємною частиною правосуддя. Відтак, збереження статусу юриста як виключного суб'єкта етичної відповідальності є обов'язковою умовою для запобігання «цифровій дегуманізації» права.

Водночас виявлено інституційну неузгодженість у деонтологічному регулюванні різних правничих груп. Нагальною постає потреба в уніфікації етичних вимог для працівників юридичних служб органів державної влади та розробці стандартів поведінки правників у публічному цифровому просторі.

Підсумовуючи, зазначимо, що реформування системи правосуддя в Україні має відбуватися не лише через зміну процедурних норм, а насамперед через утвердження «етичного конституціоналізму», де совість та професійна честь юриста є головними запоруками справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лозовой В.О., Петришин О.В. Професійна етика юриста. Харків: Право, 2004. 176 с.
2. Кацавець Р.С. Професійна етика юриста: сутність моралі, завдання і принципи. *Безпека і право в умовах євроінтеграційних прагнень України: матеріали II Міжнародної наукової інтернет-конференції (08-09 жовтня 2024 року, Ukraine-United Kingdom)*. ВНЗ «Національна академія управління». Київ, 2024. С. 54–59.
3. Загурський О.Б. Юридична етика в контексті професійної діяльності юриста. *Правова політика України: історія та сучасність: матеріали IV Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Житомир, 6 жовтня 2023 року)*. Ж.: Житомирська політехніка, 2023. С. 34–36.
4. Коваль Т.В., Лубко І.М. Стандарти професійної діяльності юристів у документах Ради Європи*. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 5. С. 122–126. DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-18
5. Клименко Г.О. Морально-етичні вимоги як елемент доступу до професії адвоката: досвід країн Європейського Союзу як орієнтир для України. *Київський часопис права.* 2025. № 3. С. 345-353. DOI https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.49.
6. Криштанович М.Ф., Біловус Д.І. Особливості формування професійного етикету майбутніх юристів. *Академічні візії.* 2023. Випуск 18. DOI http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7874932.
7. Гальонкіна Ю.С. Інкультурація та професіна етика юриста*. Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 184–192.
8. Перцова Т.С. Щодо етичної поведінки юристів: на прикладі адвокатів. *Право та державне управління*. 2022. № 4. С. 367–371. DOI https://doi.org/10.32782/pdu.2022.4.54.

9. Богак Ю.З. Роль етичних норм у судовій практиці: генеза становлення та методи застосування. *Держава та регіони*. *Серія: Право*. 2022. № 2 (76). С. 276–281. DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2022.2.45.
10. Stefanchuk M. 'Disciplinary Proceedings Against Judges in Ukraine: Current Issues of Legislation' (2024) 7(3) Access to Justice in Eastern Europe 256-78. DOI https://doi.org/10.33327/AJEE-18-7.3-a000320.
11. Лапкін А. Гарантії дотримання норм професійної етики суддею, прокурором і адвокатом (на прикладі України). *Copernicus Political and Legal Studies. Vol. 1, Issue 2 (June 2022)*: pp. 76–85 DOI:10.15804/CPLS.20222.08.
12. Гусєв Ю.М. Етична поведінка юриста в механізмі реалізації правових норм. *Право і суспільство*. 2024. № 5. С. 775–780. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.111.
13. Рассомахіна О.А. Професійна етика та моральна відповідальність юристів в умовах війни. *Європейський правничий часопис.* 2024. Вип. 4. С. 20–29. DOI 36919/3041-1149(Print).4.2024.20-29.
14. Професійна етика юриста: *навчально-методичний посібник* (у схемах) / ред. В.С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 108 с.
15. Бралатан В.П., Гуцаленко Л.В., Здирко Н.Г. Професійна етика. *Навч. посіб.* К.: Центр учбової літератури, 2011. 252 с.
16. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січня 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 03.12.2025).
17. Перепелиця Н.В. Принципи професійної юридичної діяльності. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (17). С. 352–361.
18. Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: Наказ Міністерства юстиції України від 07.06.2021 № 2039/5: станом на 31 грудня 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0759-21#Text (дата звернення: 07.12.2025).
19. Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: Наказ Міністерства юстиції України від 04.10.2013 № 2104/5 : станом на 9 червня 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1730-13#Text (дата звернення: 07.12.2025).
20. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів: Кодекс Генеральної прокуратури України від 27.04.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17#Text (дата звернення: 07.12.2025).
21. Правила адвокатської етики: Правила від 09.06.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text (дата звернення: 07.12.2025).
22. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI : станом на 1 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text (дата звернення: 07.12.2025).
23. Кодекс суддівської етики. Опубліковано нову редакцію Кодексу суддівської етики. *Рада Суддів України*. URL: https://rsu.gov.ua/ua/news/kodeks-suddivskoi-etiki (дата звернення: 09.12.2025).
24. Бангалорські принципи поведінки суддів Схвалено резолюцією 2006/23 Економічної і Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 року. URL: https://court.gov.ua/userfiles/02.pdf (дата звернення: 1.12.2025).
25. Про затвердження Загального положення про юридичну службу міністерства, іншого органу виконавчої влади, державного підприємства, установи та організації: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.11.2008 № 1040: станом на 7 серпня 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1040-2008-п#Text (дата звернення: 09.12.2025).
26. Стандарти діяльності юридичних клінік України. *Асоціація юридичних клінік України*. URL: https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2017/07/ standarti-diyalnosti-yuridichnikh-klinik-ukrajini.pdf (дата звернення: 10.12.2025).
27. Примірний етичний кодекс юридичної клініки. *Асоціація юридичних клінік*. URL: https://legalclinics.in.ua/prymirnyj-etychnyj-kodeks-yurydychnoyi-kliniky (дата звернення: 10.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Нітченко А.Г., Чумаченко В.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 34.037
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.10

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВОТВОРЧОЇ ПОЛІТИКИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОСИЛЕННЯ

Олійник Б.І.,
здобувач освітньо-наукового ступеню «Доктор філософії»
за спеціальністю 081 Право (D 8 Право)
Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»
ORCID: 0009-0005-0584-7889

Олійник Б.І. Ефективність правотворчої політики: сучасні виклики та перспективи посилення.

Автором у науковій роботі запропоновано критеріальний підхід до виміру ефективності правотворчої політики. Відзначено важливість системного підходу до сприйняття правотворчості, оскільки саме через відсутність системності у прийнятті та оновленні правотворчих актів виникають дефекти законодавства, особливо через відсутність чітких орієнтирів, цілей та злагодженої роботи інституцій, які займаються розробкою нормативних правил, їх опрацюванням тощо. Зроблено висновок, що у науковій спільності переважно одностайно констатується те, що процес прийняття правотворчих актів дійсно має бути системним, послідовним та внутрішньо узгодженим.

Підсумовано, що правотворча політика відіграє вирішальну роль у створенні якісного та ефективного правового інструментарію, який забезпечує гармонійний розвиток правової системи. Головна мета такої політики – вибудувати внутрішньо несуперечливий і послідовний правотворчий процес, що усуває як суб'єктивні, так і об'єктивні системні правотворчі помилки. Однак для досягнення цієї мети сьогодні необхідно подолати певні виклики, що виникають на різних етапах правотворчої діяльності, а саме:

- по-перше, мінімізувати вплив суб'єктивних факторів на здійснення правотворчості, які часто виникають через недоліки в організаційно-технічному процесі підготовки актів правотворчості;
- по-друге, об'єктивні системні помилки часто є результатом недоліків у самій структурі правотворчого процесу. Одним із найбільш деструктивних факторів, що впливають на якість правотворчої діяльності, є ігнорування наукової технології розробки правотворчих актів;
- по-третє, науково обґрунтовані ідеї, що лежать в основі правотворчої політики, потребують ретельної концептуалізації.

Підсумовано, що правотворча політика повинна базуватися на глибокому розумінні як суб'єктивних, так і об'єктивних факторів, що впливають на якість правового інструментарію. Усунення системних помилок можливе лише за умови комплексного підходу, що включає як удосконалення юридичної техніки, так і впровадження наукових підходів до розробки нормативно-правових актів.

Ключові слова: правове регулювання, правотворчість, правоутворення, правотворча політика, юридична техніка, юридична технологія, законотворчість, моніторинг законодавства, ефективність правотворчої політики.

Oliynik B.I. Effectiveness of legislative policy: current challenges and prospects for strengthening.

The author of the scientific work proposed a criterion-based approach to measuring the effectiveness of legislative policy. The importance of a systematic approach to the perception of lawmaking is noted, since it is precisely due to the lack of systematicity in the adoption and updating of legislative acts that defects in legislation arise, especially due to the lack of clear guidelines, goals and coordinated work of institutions involved in the development of regulatory rules, their processing, etc. It is concluded that the scientific community mostly unanimously states that the process of adopting legislative acts should indeed be systematic, consistent and internally consistent. It is summarized that legislative policy plays a decisive role in creating a high-quality and effective legal toolkit that ensures the harmonious development of the legal system. The main goal of such a policy is to build an internally consistent and consistent lawmaking process that eliminates both subjective and objective systemic legislative errors. However, to achieve this goal today, it is necessary to overcome certain challenges that arise at different stages of lawmaking activity, namely: – firstly, to minimize the influence of subjective factors on the implementation of lawmaking, which often arise due to shortcomings in the organizational and

technical process of preparing lawmaking acts; – secondly, objective systemic errors are often the result of shortcomings in the structure of the lawmaking process itself. One of the most destructive factors affecting the quality of lawmaking activity is ignoring the scientific technology of developing lawmaking acts; – thirdly, scientifically sound ideas that underlie lawmaking policy require careful conceptualization. It is concluded that lawmaking policy should be based on a deep understanding of both subjective and objective factors that affect the quality of legal instruments. Elimination of systemic errors is possible only with a comprehensive approach, which includes both the improvement of legal techniques and the introduction of scientific approaches to the development of regulatory legal acts.

Key words: law-making, law-making policy, legislative activity, effectiveness of law-making policy, legal technique, legal technology, lawformation, legislation monitoring.

Постановка проблеми. Важливість системного підходу до правотворчості не можна недооцінювати, особливо в умовах сучасного розвитку державності. Тому що саме через відсутність системності у прийнятті та оновленні правотворчих актів виникають дефекти законодавства, особливо через відсутність чітких орієнтирів, цілей та злагодженої роботи інституцій, які займаються розробкою нормативних правил, їх опрацюванням, експертуванням, супроводом під час правотворчого опрацювання, моніторингом стану правового регулювання є надзвичайно актуальним. У науковій спільності переважно одностайно констатується те, що процес прийняття правотворчих актів дійсно має бути системним, послідовним та внутрішньо узгодженим. Це забезпечує не лише відповідність законодавства реальним потребам суспільства, але й створює основу для правової стабільності та передбачуваності. Також можна підкреслити, що важливо спиратися на результати наукового аналізу, враховувати суспільну думку і можливі наслідки правових рішень. Правотворча політика, як форма реалізації загальної правової політики, повинна відображати національні інтереси та сприяти розвитку правової держави. Справді, недоліки в законодавстві часто можуть бути своєчасно усунуті, якщо враховується системоутворююча (генералізуюча, на думку В.М. Тернавської. – *Прим. авт.*) функція правової політики. У своїй роботі В.М. Тернавська розкриває генералізуючу функцію через основині аспекти, які можуть сприйматись і з точки зору напрямів удосконалення її реалізації та підвищення ефективності правотворчої політики в цілому, а саме: а) формування єдиних принципів і цілей правотворчої діяльності; б) забезпечення внутрішньої узгодженості, прогнозування наслідків правотворчості; в) адаптація правової політики до суспільних змін, підвищення ефективності правотворчості, відображення національних інтересів.

Тобто генералізуюча функція правової політики має вирішальне значення для забезпечення цілісності та системності правотворчого процесу. Вона допомагає уникнути фрагментарності у правовій системі, забезпечує взаємозв'язок між різними правовими нормами та сприяє формуванню єдиного правового поля. Завдяки генералізуючій функції, правотворча діяльність стає більш передбачуваною, ефективною та орієнтованою на довгостроковий розвиток правової системи [1, с. 30]. Таким чином, стратегічний підхід до правотворчої діяльності є не лише бажаним, але й необхідним для ефективного розвитку правової системи України, що доводить актуальність наукового вивчення ефективності правотворчої політики крізь призму сучасних викликів та шляхів її удосконалення.

Стан опрацювання проблематики. У сучасній юридичній літературі відчувається гострий дефіцит наукових досліджень питань ефективності правотворчої політики. Окремі наукові дослідження С.В. Бобровник, Т.О. Дідича, С.С. Слинька, Д.Г. Манька, І.І. Оніщука, Н.М. Пархоменко та В.М. Тернавської стосуються в цілому феномену правотворчої політики та закладені в основу її доктринального розуміння. Проте, сьогодні в науковому плані суттєво актуалізується необхідність вивчення наявних викликів, які постають перед правотворчою політикою та її ефективністю. важливим залишається осучаснення уявлень про лобіювання, особливо в частині його правового забезпечення в Україні, а також практики його функціонування й шляхів удосконалення.

Мета та завдання наукового дослідження. Відзначаючи високий ступінь актуальності наукового дослідження наявних викликів та шляхів підвищення ефективності правотворчої політики, наголошуючи на її практико орієнтованому змісті та призначенні, вважаємо за доцільне в цій науковій праці: 1) проаналізувати погляди вчених на питання посилення ефективності правотворчої політики; 2) узагальнити наявні виклики, які сьогодні виникають перед правотворчою політикою; 3) обґрунтувати шляхи підвищення ефективності правотворчої політики.

Виклад основної частини. Ефективність правотворчої політики вимірюється не стільки кількісними показниками правового інструментарію, тобто кількістю прийнятих нормативно-правових актів і нормативно-правових договорів прийнято, а їх якісними характеристиками. На прикладі вітчизняної законотворчості цікавими є показники прийняття законів Верховною Радою України. Так у 2022 році було прийнято 399 законів. У протиставлення у парламентом Федеративної Республіки

Німеччини – 115 законів, Французькій Республіці – 62, Великій Британії – 48 [2]. В свою чергу у 2023 році Верховною Радою України було розглянуто і прийнято 262 законодавчі акти [3], а у 2024 році – 225 законів України [4]. Водночас за 9 місяців 2025 року Верховною Радою України розглянуто та прийнято 138 законів України різної форми (кодифікаційні, звичайні, первинні та про внесення змін тощо) [5]. Це засвідчує динаміку певного зменшення кількості прийнятих законодавчих актів, проте все одно показники залишаються одними з найвищих з країн Європи. Подібними є показники і по підготовленим, поданим й зареєстрованим законопроектним документам (1811 законопроектів у 2022 році; 1931 у 2023 році; 1664 у 2024 році та 1502 за період з 1.01.2025 р – 30.09.2025 р.) [6; 7; 8; 9]. Проте, одночасно виникає і інше риторичне питання – чи відповідають кількісні показники показникам якісним? На думку Р.О. Стефанчука така диспропорція між законодавчими актами, прийнятими в Україні, та актами, які приймаються в країнах Європи, а також між кількістю поданих законопроектів та прийнятих законів, зумовлюється об'єктивною необхідністю сформувати якісну, стабільну систему законодавства, що міститиме первинні законодавчі акти, за зразком правових систем країн сталої демократії. Тому у найближчій перспективі законодавча діяльність українського Парламенту лише посилюватиметься [10, с. 11].

Однак, в юридичні літературі як українській, так і західній, немає єдиного підходу до визначення поняття «ефективність правотворчої політики», а також інших суміжних понять, зокрема «якість правотворчості» та «якість закону». Це поняття вважається критерієм чи стандартом оцінки ефективності законодавства, але оскільки вказані поняття є складними, то немає впевненості щодо його змісту, який може визначатися залежно від конкретних історичних, політичних і соціальних контекстів, видів державного устрою, традицій та практики законопроєктування, опосередковуватися точкою зору різних акторів тощо. Важливість якості закону доводиться у поглядах Н.В. Артикуци, тому що саме від цього залежить його дієвість та ефективність реалізації. Фактично вчена наголошує на тому, що ефективність правотворчої політики вимірюється насамперед якісним і досконалим законом, що є необхідною передумовою ефективного правозастосування, забезпечення правопорядку, розбудови правової держави. Негативні ж наслідки прийняття законодавчого акта неналежної якості можуть бути обтяжливими як для суспільства в цілому, так і окремих категорій осіб. Помилки законотворця можуть негативно вплинути на правосвідомість і праворозуміння громадян, викривити уявлення про справедливість, рівність громадян перед законом, демократичні та гуманістичні принципи, викликати зневіру і навіть неповагу до закону (законодавчої влади, держави, яка встановлює «несправедливі закони») [11, с. 28].

Варто відзначити, що в юридичній літературі вченими досить активно сьогодні акцентується увага на значенні правотворчої політики, відзначається її роль в сучасному механізмі правотворення, в тому числі з точки зору викликів, які сьогодні є наявними перед правотворчою політикою. Так, правотворча політика визначається в основному як науково обґрунтована, послідовна і системна діяльність у сфері правотворчості. Загалом, ця діяльність спрямована на визначення стратегії і тактики правотворчості, створення необхідних умов для ефективної правотворчої роботи, пов'язана з розробкою і прийняттям якісних й ефективних правових рішень, що забезпечують стабільний розвиток держави та суспільства. Суб'єктами правотворчої політики виступають органи державної влади, органи місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства та народ [12, с. 112].

Представники європейської правової доктрини, зокрема Р.С. Дік, К. Ламботте, Г. Корню, М. Спарер, В. Шваб, Л. Піджен, Дж.С. Торнтон, М. Кац, Б. Еренберг-Сундін, Ж.-Л. Бержель та інші звертають увагу на те, що правотворець, формулюючи свою волю, має щонайперше подбати про те, як зробити правову норму зрозумілою і доступною читачу [13; 14; 15; 16]. Згідно із загальноєвропейським підходом головне завдання правотворця – викладення правової норми з максимальною ясністю, точністю, простотою, задля чого, за висловом Жан-Луї Бержеля, вони мусять докласти всю свою ретельність, міркування та технічну майстерність, на яку вони здатні [17, с. 22]. На тлі євроінтеграційних процесів та інтенсифікації міжнародної правової співпраці чітко простежується головний вектор законотворчих зусиль правотворців різних країн: застосування ясної мови, зрозумілої та доступної для пересічного користувача, адже законодавчі акти мають вплив на прийняття рішень і регулюють поведінку на всіх рівнях суспільства. Фактично вченими мова ведеться про посилення ефективності правотворчої політки шляхом удосконалення юридико-технічної будови правотворчих актів, що є фундаментальною основою всієї правотворчої діяльності.

Цікавим для подальшого виокремлення шляхів посилення ефективності правотворчої політики є досвід зарубіжних країн, тому вважаємо за доцільне розглянути закордонний досвід імплементації положень правотворчої політики на практиці. У західній доктрині вважається, що правотворча політика створює «дорожню мапу» або встановлює критерії для «agencies» (урядові або регуляторні органи, яким надано повноваження створювати, впроваджувати та забезпечувати дотримання

правил і норм у певних сферах державної політики), які створюють нормативно правові акти [18, с. 2]. Науковці наголошують на проблематиці посилення комунікації з громадянським суспільством в частині формування та реалізації положень правотворчої політики, що забезпечить виявлення об'єктивних потреб у зміні правового регулювання, а також посилить рівень подальшого сприйняття змінених правотворчих положень самим суспільством.

Висновок. Вважаємо, що правотворча політика відіграє вирішальну роль у створенні якісного та ефективного правового інструментарію, який забезпечує гармонійний розвиток правової системи. Головна мета такої політики – вибудувати внутрішньо несуперечливий і послідовний правотворчий процес, що усуває як суб'єктивні, так і об'єктивні системні правотворчі помилки. Однак для досягнення цієї мети сьогодні необхідно подолати певні виклики, що виникають на різних етапах правотворчої діяльності:

– по-перше, мінімізувати вплив суб'єктивних факторів на здійснення правотворчості, які часто виникають через недоліки в організаційно-технічному процесі підготовки актів правотворчості;

– по-друге, об'єктивні системні помилки часто є результатом недоліків у самій структурі правотворчого процесу. Одним із найбільш деструктивних факторів, що впливають на якість правотворчої діяльності, є ігнорування наукової технології розробки нормативно-правових актів. Це проявляється, зокрема, у відсутності належної концептуалізації правових рішень. Концептуальні акти як передумова правотворчої діяльності повинна бути основою для розробки будь-якого правового документа. Вона забезпечує системний підхід до правотворчості, що дозволяє уникнути випадкових і непослідовних рішень, які можуть негативно вплинути на правове середовище. На жаль, на практиці часто спостерігається зворотна ситуація, коли правотворчий процес розпочинається з підготовки проекту правотворчого акту без належного концептуального обґрунтування. Це може бути наслідком ігнорування наукових рекомендацій і пропозицій правознавців, науковців, міжнародних експертів та інших учасників правотворчої діяльності;

– по-третє, науково обґрунтовані ідеї, що лежать в основі правотворчої політики, потребують ретельної концептуалізації. Це дозволяє створювати правотворчі акти, що базуються на ґрунтовному аналізі та прогнозуванні правових наслідків. Важливо, щоб правотворча політика враховувала інтереси всіх зацікавлених сторін і забезпечувала ефективне функціонування правової системи.

Отже, правотворча політика повинна базуватися на глибокому розумінні як суб'єктивних, так і об'єктивних факторів, що впливають на якість правового інструментарію. Усунення системних помилок можливе лише за умови комплексного підходу, що включає як удосконалення юридичної техніки, так і впровадження наукових підходів до розробки нормативно-правових актів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тернавська В.М. Засоби реалізації правової політики: теоретико-методологічний аналіз. *Правова держава.* 2019. № 35. С. 25–32. DOI: https://doi.org/10.18524/2411-2054.2019.35.181343.
2. IPU Parline – global data on national parliaments. URL: https://data.ipu.org/dataexplorer/?fields=country_name,chamber_name,num_laws_adopt_parliament_per_year,total_laws_adopt_parliament_legislature&current_page=1&per_page=25&date=2025-10-01&sort=country_name.
3. Прийняті закони України за період з 1 січня 2023 р. по 31 грудня 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main?find=2&dat=20240000&user= a&text=&textl=1&bool=and&org=1&typ=1&yer=2024&mon=00&day=00&dat_from=2023-01-01&dat_to=2023-12-31&datl=3&numl=2&num=&minjustl=2&minjust=.
4. Прийняті закони України за період з 1 січня 2024 р. по 31 грудня 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main?find=2&dat=20240000&user= a&text=&textl=1&bool=and&org=1&typ=1&yer=2024&mon=00&day=00&dat_from=2024-01-01&dat_to=2024-12-31&datl=3&numl=2&num=&minjustl=2&minjust=.
5. Прийняті закони України за період з 1 січня 2025 р. по 30 вересня 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main?find=2&dat=20240000&user= a&text=&textl=1&bool=and&org=1&typ=1&yer=2024&mon=00&day=00&dat_from=2025-01-01&dat_to=2025-10-02&datl=3&numl=2&num=&minjustl=2&minjust=.
6. Законопроекти, зареєстровані Верховною Радою України у 2022 році. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/searchResults.
7. Законопроекти, зареєстровані Верховною Радою України у 2023 році. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/searchResults.
8. Законопроекти, зареєстровані Верховною Радою України у 2024 році. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/searchResults.

9. Законопроекти, зареєстровані Верховною Радою України за період 01 січня 2025 – 30 вересня 2025 року. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/ Bills/searchResults.
10. Стефанчук Р.О. Парламентські виміри правотворчої діяльності: стан, виклики, перспективи. *Нове українське право.* 2024. № 3. С. 9–16. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2024.3.1.
11. Артикуца Н.В. Якість закону як соціальна цінність. *Людина і закон: публічно-правовий вимір*: матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. «VII Прибузькі юридичні читання» (м. Миколаїв, 25–26 листопада 2011 року). Миколаїв : Іліон, 2011. С. 28–30.
12. Слінько С.С. Правотворча політика як юридична категорія. *Часопис Київського університету права.* 2011. № 4. С. 110–113. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/41/4-2011-pdf.
13. Pigeon L. P. Redactipn et interpretation des lois / Editeur Officiel du Quebec, 1978. 70 p.
14. Lambotte Ch. Technique legislative et codification / Ed. Story-Scientia, 1988. 275 p.
15. Cornu G. Linguistique juridique. 3e édition. Paris : Montchrestien, 1990. 412 p.
16. Sparer M. et Schwab W. Redaction des lois / Editeur Officiel du Quebec, 1978. 124 p.
17. Бержель Ж.-Л. Общая теория права. Киев : Изд. «КНТ», 2021. 464 с.
18. A Guide to the Rulemaking Process. Prepared by the Office of the Federal Register. 2011. 11 p. URL: https://www.federalregister.gov/uploads/2011/01/ the_rulemaking_process.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Олійник Б.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 338.28
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.11

ВПЛИВ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ЯКІСТЬ І ДОСТУПНІСТЬ ПОСЛУГ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ СЕРВІСНИХ ЦЕНТРІВ МВС

Палєха В.О.,
аспірант кафедри теорії, історії та філософії права,
Національна академія внутрішніх справ, Київ,
ORCID: 0009-0007-1290-3310

Палєха В.О. Вплив цифрових технологій на якість і доступність послуг у сфері діяльності сервісних центрів МВС.

Діяльність сервісних центрів Міністерства внутрішніх справ України в умовах сьогодення являє собою зразковий приклад державних інституцій, які активно впроваджують інноваційні рішення та сучасні мережеві комп'ютеризовані механізми з метою оптимізації процесів взаємодії громадян із органами публічної влади. Дана структура є флагманом щодо забезпечення вільного, рівного та зручного доступу до електронних послуг незалежно від місця проживання, соціального статусу та/або фізичних можливостей особи.

Виклики сучасних умов збройної агресії роблять онлайн-послуги особливо актуальними для віддалених громад, тимчасово окупованих територій, категорій осіб-переселенців з регіонів проведення активних бойових дій, людей з інвалідністю та маломобільних груп населення. У даному дослідженні автором підкреслено, що цифровізація в період воєнного стану виконує не лише функціональне, а й соціальне навантаження, оскільки є якісним інструментом забезпечення стабільності в кризових ситуаціях, зменшення корупційних ризиків, підвищення доступності та прозорості державних послуг. Розробка державою інтерфейсів і сервісів, що не потребують спеціальних знань або додаткової підтримки, стимулюють підвищений попит на них та активну редукцію паперових бюрократичних питань, а створення легких процесів навігації, інтуїтивно зрозумілі конструкції та мінімізація кількості кроків у процедурі отримання послуги полегшують масове впровадження цифрових рішень та новел. У статті комплексно проаналізовано перспективи розвитку цифрової інфраструктури Міністерства внутрішніх справ України крізь призму практичної ефективності використання її функціональних та технічних параметрів, а також визначено її значення й внесок у реалізацію принципів сталого розвитку, зокрема в частині забезпечення екологічної сталості навколишнього природного середовища відповідно до стандартів Європейського Союзу. Додатково автором охоплено аналіз формування створення інституту цифрового оформлення статусу належного користувача транспортного засобу, яке стало важливим правовим важелем впливу на зростання рівня правової свідомості та формування обережності серед водіїв внаслідок персоналізації відповідальності. Зокрема, проаналізовано подальший розвиток цифрових сервісів МВС як складову комплексної державної політики, електронного урядування, її інституційне закріплення та системне масштабування цифрових рішень у діяльності сервісних центрів МВС. В даній статті автор акцентує увагу, що структурований і всебічний підхід до цифровізації послуг формує підґрунтя для підвищення довіри громадян до органів публічної влади й утвердження сервісної моделі держави в умовах тривалих кризових викликів.

Ключові слова: цифровізація послуг, механізм діджиталізації, сервісні центри МВС, електронна взаємодія.

Palekha V.O. The impact of digital technologies on the quality and availability of services in the field of activities of the Ministry of Internal Affairs service centers.

The service centres of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine are currently a prime example of state institutions that actively implement innovative solutions and modern networked computerized mechanisms to optimize the processes of interaction between citizens and public authorities. This structure is one of the leaders in ensuring free, equal and convenient access to electronic services regardless of a person's place of residence, social status and/or physical abilities. The challenges of the current armed aggression make online services particularly relevant for remote communities, temporarily occupied territories, categories of displaced persons from regions of active hostilities, people with disabilities and low-mobility groups of the population. This study emphasizes that digitalisation during martial law fulfils not only a functional but also a social role, as it is an effective tool for ensuring stability in crisis situations, reducing corruption risks, and increasing the accessibility and transparency of public services. The development by the state of interfaces and services that do not

require special knowledge or additional support stimulates increased demand for them and actively reduces paper-based bureaucratic issues, while the creation of easy navigation processes, intuitive designs and minimisation of the number of steps in the service delivery procedure facilitate the mass implementation of digital solutions and innovations. The article comprehensively analyses the prospects for the development of the digital infrastructure of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine through the prism of the practical effectiveness of its functional and technical parameters, and also determines its significance and contribution to the implementation of sustainable development principles, in particular in terms of ensuring the environmental sustainability of the natural environment in accordance with European Union standards. In addition, the author covers the analysis of the formation of the institution of digital registration of the status of a proper vehicle user, which has become an important legal lever for influencing the growth of legal awareness and the formation of caution among drivers as a result of personalisation of responsibility. In particular, the author analyses the further development of the Ministry of Internal Affairs' digital services as a component of comprehensive state policy, e-government, its institutional consolidation and the systematic scaling of digital solutions in the activities of the Ministry of Internal Affairs' service centres.

In this article, the author emphasises that a structured and comprehensive approach forms the basis for increasing citizens' trust in public authorities and establishing a service model of the state in the context of ongoing crisis challenges.

Key words: digitalization of services, digitisation mechanism, Ministry of Internal Affair's service centres, electronic interaction.

Постановка проблеми. Основою для даного дослідження стало контекстно зумовлене питання щодо опортуністичного посилення цифровізаційної спроможності держави як активного процесу трансформації послуг шляхом стимулювання інформаційно-комунікаційних технологій. Феномен появи цифрового суверенітету як аспекту контролю держави над своїм цифровим простором, зокрема даними та кібербезпекою, став логічним продовженням модернізації формування електронного урядування на шляху до повної сторонньої недоторканності персональних даних. Розвиток віртуальної електронної демократії зі спрощеним доступом до сервісів став етапом у реалізації євроінтеграційних прагнень і, водночас, інструментом для покращення якості управлінських рішень з метою закриття потреб громадян в отриманні послуг. Зміщення фокусу цифровізації з відокремлено внутрішніх адміністративних процесів на потреби кінцевих користувачів, громадян, зумовило формування нової моделі взаємодії між державою та суспільством.

Мета дослідження полягає в аналізі сучасного стану цифровізації послуг у структурі МВС України, оцінці її впливу на якість надання сервісу громадянам, а також виявленні викликів та перспектив подальшого розвитку в умовах цифрової трансформації держави, а також якісних змін в суспільному устрої в ході реформування сфери електронного документообігу.

Стан опрацювання проблематики. До удосконалення недоліків правового регулювання відносин у сфері цифровізації адміністративних послуг зверталися такі науковці, як І.В. Слободенюк та В.Б. Авер'янов, наукові пошуки яких спонукали до глибшого дослідження даної тематики, аналізу змін у державному теоретико-правовому підґрунті та технологічних змін у цифрових технологіях з плином часу.

Виклад основного матеріалу слушно розпочати з розкриття поняття «адміністративна послуга», що має концептуальне значення для осмислення генералізованої моделі надання публічних електронних послуг в Україні. Закон України «Про адміністративні послуги» встановлює дефініцію «адміністративної послуги» як певний результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання таких послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або здійснення обов'язків такої особи відповідно до закону [1]. Відомий науковець та дослідник даної галузі В.Б. Авер'янов вважає, що під змістом даної категорії слід розуміти діяльність держави щодо задоволення певних потреб особи, яка здійснюється за зверненням (проханням) цієї особи [2]. Дотримуючись позиції даного тлумачення, варто зазначити, що в Україні зміна владного підходу та процесу регулювання надання адміністративних послуг з державноспрямованого на антропоцентристський стала фундаментальною для гарантій забезпечення основних конституційних прав людини, адже стаття 3 Конституції України затверджує собою, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Водночас стаття 40 Конституції України гарантує кожному громадянину право на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк [3].

Зважаючи на сучасні тенденції щодо мінливості соціально-побутових умов, спричинених дотриманням карантинного режиму на період пандемій, введенням правового режиму воєнного стану та

вимог, пов'язаних із ним (обмеження доступу до певних територій у зв'язку з веденням бойових дій, комендантська година тощо), важливим кроком до забезпечення прав та свобод людини стали електронні публічні адміністративні послуги, які набули статусу гідної, а подекуди й незамінної альтернативи особистому зверненню. Відповідно до Закону України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг», визначення «електронна публічна послуга» являє собою послугу, що надається органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, які перебувають в їх управлінні, у тому числі адміністративна послуга (у тому числі в автоматичному режимі), яка надається з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем на підставі заяви (звернення, запиту), поданої в електронній формі з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем (у тому числі з використанням Єдиного державного веб-порталу електронних послуг), або без подання такої заяви (звернення, запиту) [4].

Актуальність даної статті можна підтвердити, дослідивши офіційну статистику Головного сервісного центру МВС, згідно з якою впродовж 2024 року територіальними та регіональними підрозділами було видано 204 тис. посвідчень водія на керування транспортними засобами вперше. Це свідчить про великий попит на отримання послуги як складової підтримки якості регулювання суспільних відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху серед населення і має ґрунтуватися не лише на технічному оновленні діджитал-інфраструктури, а насамперед на її орієнтації на потреби та очікування громадян [5]. Державна політика цифровізації галузі надання електронних публічних послуг базується на принципах, які семантично та змістовно своїми назвами розкривають основну мету введення онлайн-послуг у сферу діяльності сервісних центрів МВС: принцип верховенства права, рівності перед законом, відкритості, прозорості, багаторазовості використання, технологічної нейтральності і портативності даних, орієнтованості на громадян, інклюзивності та доступності, безпечності та конфіденційності, підтримки прийняття рішень, адміністративного спрощення, збереження інформації, оцінювання ефективності та результативності [4]. На сьогоднішній день з дотриманням вищезазначених принципів в електронному кабінеті водія можна отримати широкий спектр послуг, який в сукупності відповідає запитам громадян з електронної взаємодії з державою, зокрема: отримання відповідних дозволів та свідоцтв про допущення транспортних засобів до перевезення визначених небезпечних вантажів; замовлення наявних у сервісному центрі МВС номерних знаків, що видаються за бажанням власників транспортних засобів та містять відповідну комбінацію цифр; видача посвідчень водія та свідоцтв на реєстрацію транспортного засобу; електронне протоколювання обов'язкового технічного контролю тощо.

Незамінною частиною сучасного законодавства, яка свого часу зазнала кардинальних змін в правовому регулюванні притягнення до відповідальності за адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі, та за порушення правил зупинки, стоянки, паркування транспортних засобів, зафіксовані в режимі фотозйомки (відеозапису), стало внесення до статті 14-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення коректив щодо покладення відповідальності саме на належного користувача, а не тривіально власника наземного транспортного засобу [6]. З допомогою даних правок в нормативно-правову базу України відбулась не лише систематизація порядку законності притягнення до відповідальності осіб, які керують транспортним засобом, а й було вжито низку заходів зі зменшення навантаження на судову систему, оскільки своєю появою послуга шерингу транспортних засобів суттєво зменшила загальну кількість звернень щодо оскарження постанов по справах про адміністративні правопорушення. Як слушно зауважив в своїй науковій праці Слободенюк І.В., дана послуга була першою з впроваджених електронних публічних послуг сервісних центрів МВС та була створена за принципом "digital by design", коли не переводять в онлайн вже наявні адміністративні послуги, а створюють нові, спираючись на онлайн-досвід користувачів [7]. Зручність даної опції викликала серед населення неабиякий попит, ще й завдяки факту, що доступ до відповідної послуги є безоплатним, в зручному онлайн-форматі за допомогою електронного кабінету водія або порталу «Дія», що регламентується положеннями Постанови Кабінету Міністрів України № 1145 «Про порядок внесення відомостей про належного користувача транспортного засобу до Єдиного державного реєстру транспортних засобів» [8]. Слід зазначити, що імплементація статусу «належного користувача» позбавила власника транспортного засобу зобов'язання постійного здійснення контролю за наявністю штрафів в особистому кабінеті водія в періоди, коли власник не користується особисто транспортним засобом, а також надала власнику впевненості, що особа, яка керує його рухомим майном, має дійсне посвідчення водія відповідної категорії і несе відповідальність за свої дії на проїзній частині самостійно згідно з чинним законодавством у випадках зникнення з місця дорожньо-транспортної пригоди, питань притягнення до адміністративної відповідальності за передачу керування транспортним засобом в стані сп'яніння тощо.

Окремої згадки серед усіх послуг потребує формування електронної черги для отримання послуг, які надаються територіальними сервісними центрами МВС. Електронна черга в сервісних центрах МВС - це важливий інструмент цифровізації державних послуг, який суттєво покращує досвід громадян при зверненні до установ, а її впровадження має сукупність переваг, що позитивно впливають як на громадян, так і на роботу самих центрів. До важливих профітів електронної черги можна віднести економію часового ресурсу (скорочення часу перебування в сервісному центрі, що особливо важливо для людей з обмеженим часом або фізичними можливостями, а також під час довготривалих повітряних тривог, які унеможливлюють персональне знаходження у територіальній установі), доступність через мобільні додатки та в онлайн-форматі, зменшення завантаженості сервісних центрів, що тягне за собою вдосконалення роботи та покращення якості надання офлайн-послуг на місці.

З-поміж сильних сторін формування електронної черги найвагомішою перевагою можна впевнено вважати саме прозорість у роботі сервісу, що полягає в повній автоматизації процесу керування чергою та унеможливленні сторонніх втручань. Запис в електронну чергу є винятково персоніфікованим, а кількість запитів на отримання послуги є обмеженою. Відповідно до статті другої та четвертої Розділу ІІІ Наказу МВС № 777 «Про затвердження Порядку реєстрації фізичних та юридичних осіб у системі керування чергою для отримання послуг, які надаються територіальними сервісними центрами МВС та Експертною службою МВС» одна реєстрація в системі керування чергою означає надання однієї послуги одному суб'єкту звернення. Невідповідність відомостей, введених (отриманих) під час реєстрації в системі керування чергою (прізвище, власне ім'я, по батькові (за наявності) або найменування юридичної особи, номерний знак або ідентифікаційний номер транспортного засобу та/або реквізити документів), відомостям, які містяться в документах, поданих суб'єктом звернення для отримання послуги, є підставою для скасування реєстрації в системі керування чергою. Кількість реєстрацій у системі керування чергою за допомогою онлайн-сервісу обмежується: для фізичних осіб - чотирма номерами реєстрації в системі керування чергою на поточний місяць, а для юридичних осіб - чотирма номерами реєстрації в системі керування чергою на поточний робочий день для одного уповноваженого представника юридичної особи [9]. Такі обмеження перешкоджають доступу до незаконного «сірого» отримання талонів зацікавленими особами з подальшим їх перепродажем, а також формують модель цифрового нагляду та контролю за дотриманням черги, прибираючи важелі впливу та тиску від заангажованих співробітників територіальних сервісних центрів МВС.

Окремим функціоналом, що потребує дослідження, є цифровізація порядку отримання та обміну посвідчення водія. Функціональними можливостями електронного кабінету водія є можливість замовлення послуги з обміну посвідчення водія, виданого особі вперше, після закінчення строку його дії - за умови вчинення особою протягом двох років з дня видачі такого посвідчення не більше двох адміністративних правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху та невчинення нею кримінального правопорушення, передбаченого статтею 286 Кримінального кодексу України; обміну посвідчення водія в разі непридатності його для подальшого користування; обміну посвідчення водія в разі зміни персональних даних власника; отримання посвідчення водія замість втраченого або викраденого. Цікавим та ситуативно важливим рішенням також є звільнення особи від сплати за адміністративну послугу з видачі й вартості бланка посвідчення водія за наявності заяви, поданої через електронний кабінет водія та порталу «Дія», та підтверджуючих документів на визнання особи потерпілою та такою, якій завдано майнової шкоди внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України.

Сучасним кроком до цифрової держави є створення можливості отримання посвідчення водія, виданого в електронній формі без окремого виготовлення його на бланку, наданого відповідно до положень статті 23-1 Постанови Кабінету Міністрів України № 340 «Про затвердження Положення про порядок видачі посвідчень водія та допуску громадян до керування транспортними засобами». Посвідчення водія без виготовлення його на бланку оформлюється та видається в електронній формі засобами Єдиного державного реєстру МВС на підставі заяви із подальшим його відображенням в електронній формі в застосунку «Дія», що не впливає на якість користування документом під час перевірки уповноваженими особами Національної поліції, оскільки має аналогічну інтегративність до інших цифрових сервісів за допомогою QR-коду або через державні реєстри, а додатковим бенефітом у замовленні послуги може стати менша її вартість у порівнянні з пластиковим фізичним документом [10]. Окремим аспектом важливості даної правової норми є її тотожність з основними спільними європейськими цінностями, адже згідно з підпунктом 11 пункту 1 Указу Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» з метою забезпечення національних інтересів України щодо сталого розвитку економіки, громадянського суспільства і держави для досягнення зростання рівня та якості життя населення, держава має здійснювати контроль

щодо забезпечення екологічної стійкості міст. До 2030 року плануванням впровадження механізмів забезпечення системного інформування споживачів і виробників щодо значення та переваг збалансованого споживання та виробництва і формування сучасної культури споживання, зокрема ощадливого використання ресурсів. Саме відмова від пластикових бланків позитивно впливає на довкілля, зменшує витрати природних ресурсів і слугує сприянням виконання даного Указу Президента в розрізі екології [11].

Висновки з дослідження. У висновках дослідження, підсумовуючи, можна сформулювати думку, що цифровізація надання послуг сервісними центрами МВС виявилася не лише реакцією на зовнішні та внутрішні виклики, спричинені повномасштабним вторгненням, а й стимулом до системного переосмислення ролі державних сервісів у новій безпековій і соціальній реальності. В теперішніх умовах цифровізація послуг у структурі Міністерства внутрішніх справ України посідає системоутворююче місце та виступає одним із основних адаптивних інструментів трансформації МВС від адміністративно-контрольної моделі до сервісно-орієнтованої публічної інституції. Вона інтегрує організаційні, правові та технологічні зміни, забезпечуючи узгодженість між внутрішніми управлінськими процесами та зовнішньою взаємодією з громадянами, бізнесом і іншими органами державної влади. Оцінюючи вплив цифровізації на якість надання сервісів громадянам, доцільно констатувати її безпосередній позитивний ефект у вигляді підвищення доступності послуг, скорочення часових і фінансових витрат, мінімізації людського фактору та зниження корупційних ризиків. Окремої важливості набуло впровадження електронних сервісів, яке своєю появою забезпечило більшу прозорість процедур, передбачуваність результатів та уніфікацію адміністративних процесів незалежно від територіального чинника та додаткових перемінних факторів. Інтеграція інструментів, таких як призначення належного користувача, онлайн-оформлення документів та доступ до отримання посвідчень і відповідних дозволів, сприяла як оперативному реагуванню на виклики війни, так і впевненому упорядкуванню низки процедур, що роками залишались важкодоступними й неефективними.

Водночас цифрові сервіси стали платформою для нової форми державної відповідальності: гнучкої, адаптивної та максимально орієнтованої на потреби людини. Цей досвід доводить, що цифровізація в умовах кризи не є тимчасовим рішенням, а, навпаки, визначає нові стандарти державного управління. Зокрема, на нашу думку, подальше посилене вдосконалення цифрових послуг має ґрунтуватися не лише на внутрішній, зональній, а й на міжвідомчій та міжнародній взаємодії, підвищенню цифрової грамотності громадян та довгостроковій державній стратегії цифрової стійкості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «Про адміністративні послуги», Закон України від 01.01.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#n12.
2. Адміністративне право України: академічний курс: підручник: у 2 т. Т. 1: Загальна частина / В.Б. Авер'янов. Київ: Юридична думка, 2004. С. 584. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4364/1/AdminPravo_28-03-2022.pdf.
3. Конституція України, від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради (ВВР).* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
4. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг, Закон України, від 02.09.2024 р., URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#Text.
5. Офіційна статистика Головного сервісного центру МВС щодо кількості виданих вперше посвідчень водія за 2024 рік, 2025 р. URL: https://hsc.gov.ua/2025/01/15/pidsumki-2024-ponad-200-tisyach-gromadyan-otrimali-svoye-pershe-posvidchennya-vodiya-v-servisnih-tsentrah-mvs/.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення, *Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)* 1984, додаток до № 51, ст. 1122. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.
7. Слободенюк І.В. Адміністративні процедури надання електронних послуг у діяльності сервісних центрів Міністерства внутрішніх справ України: поняття та елементи. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Вип. № 4. С. 167–178. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/4_2020/29.pdf.
8. «Про затвердження Порядку внесення відомостей про належного користувача транспортного засобу до Єдиного державного реєстру транспортних засобів», Постанова Кабінету Міністрів № 1145, від 08.10.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1145-2022-%D0%BF#Text.
9. «Про затвердження Порядку реєстрації фізичних та юридичних осіб у системі керування чергою для отримання послуг, які надаються територіальними сервісними центрами МВС

та Експертною службою МВС», Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 777, від 05.11.2020, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1152-20#Text.
10. «Про затвердження Положення про порядок видачі посвідчень водія та допуску громадян до керування транспортними засобами». Постанова Кабінету Міністрів України № 340, від 08.05.1993 р., URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/340-93-%D0%BF#n456.
11. «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», Указ Президента України, від 30.09.2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Палєха В.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.15(477.85)(091)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.12

«АВСТРІЙСЬКА СУДОВА ГАЗЕТА» ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПРАВНИЧОГО ЖИТТЯ БУКОВИНИ В АВСТРО-УГОРСЬКУ ДОБУ (ПОЧ. ХХ СТ.)

Паскаріу Л.-Т.,
доктор філософії, доцент,
декан факультету права та адміністративних наук
Сучавського університету «Штефан чел Маре», Румунія
ORCID: 0009-0004-2983-7485

Торончук І.Ж.,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
ORCID: 0000-0003-3887-4750

Грекул-Ковалик Т.А.,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії права та прав людини
Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
ORCID: 0000-0003-4339-3927

Паскаріу Л.-Т., Торончук І.Ж., Грекул-Ковалик Т.А. «Австрійська судова газета» як відображення правничого життя Буковини в австро-угорську добу (поч. ХХ ст.).

У статті здійснено комплексний історико-правовий аналіз ролі «Австрійської судової газети» як спеціалізованого періодичного видання та комунікаційної платформи для професійної взаємодії суддів і правників Буковини в австро-угорську добу початку ХХ ст. Обґрунтовано, що поява часопису була зумовлена сукупністю інституційних та соціально-правових чинників, дефіцитом кадрів у судовій системі краю, динамічними змінами імперського законодавства, специфікою правового статусу Буковини як багатонаціонального прикордонного регіону.

Проаналізовано функціонування газети як інструменту професійної самоорганізації суддівського корпусу, що забезпечував обмін доктринальними ідеями, систематизацію та узагальнення судової практики, а також формування спільного фахового дискурсу. Досліджено структуру видання, склад авторів та редакторів, тематичний спектр публікацій, що охоплював аналіз законодавчих новел, питання організації та діяльності судових установ, судову практику з цивільних і кримінальних справ, захист прав дітей, пенітенціарні та медико-правові аспекти правосуддя тощо. Окремо проаналізовано інституційні трансформації видання, зокрема перехід «Австрійської судової газети» у 1907 р. під контроль підготовчого комітету Асоціації австрійських суддів, що посилив її загальноімперський характер, сприяв консолідації суддівського корпусу та формуванню єдиного професійного органу комунікації.

Зроблено висновок, що часопис став першим фаховим суддівським виданням Буковини з відчутним загальноавстрійським впливом, відігравши важливу роль у формуванні професійної ідентичності суддів, підвищенні рівня правничої культури та розвитку правової думки регіону. Часопис відображав як локальні проблеми правозастосування, так і загальноімперські тенденції правового розвитку, виступав водночас дзеркалом правничого життя краю та ефективним інструментом інтеграції регіональних і загальноавстрійських правових норм.

Ключові слова: «Австрійська судова газета», судова практика, Буковина, Асоціація австрійських суддів, адвокатура, законодавство.

Pascariu L.-T., Toronchuk I.Zh., Hrekul-Kovalyk T.A. The «Austrian Judicial Gazettec» as a reflection of Bukovyna's legal life during the Austro-Hungarian Period (the early XX century).

The article provides a comprehensive historical and legal analysis of the role of the «Austrian Judicial Gazette» as a specialized periodical and a communication platform for professional interaction among judges and legal practitioners in Bukovyna during the Austro-Hungarian period of the early XX century. It substantiates that the emergence of this newspaper was stipulated by a combination of institutional

and socio-legal factors, including a shortage of personnel in the regional judicial system, dynamic changes in imperial legislation, and the specific legal status of Bukovyna as a multinational border area.

The article studies the functioning of the newspaper as an instrument of professional self-organization of the judiciary, highlighting its role in facilitating the exchange of doctrinal ideas, the systematization and generalization of judicial practice, and the formation of a common professional discourse. The article also examines the structure of the edition, the composition of its authors and editors, as well as the thematic range of its materials, which included analyses of legislative innovations, issues related to the organization and operation of judicial institutions, case law in civil and criminal matters, the protection of children's rights, penitentiary issues, and medico-legal aspects of justice. Particular emphasis has been laid on the institutional transformations of thenewspaper, particularly the transfer of the "Austrian Judicial Gazette" in 1907 under the control of the preparatory committee of the Association of Austrian Judges, which strengthened its empire-wide nature, promoted the consolidation of the judiciary, and contributed to the formation of a unified professional communication body.

The article concludes that the "Austrian Judicial Gazette" became the first professional judicial publication in Bukovyna with a significant all-Austrian influence, which played an important role in shaping judges' professional identity, enhancing legal culture, and advancing legal thought in the region. The newspaper reflected both local issues of law enforcement and general imperial trends in legal development, serving simultaneously as a mirror of the region's legal life and an effective instrument for integrating regional and all-Austrian legal norms.

Key words: the «Austrian Judicial Gazette», judicial practice, Bukovyna, the Association of Austrian Judges, advocacy, legislation.

Постановка проблеми. Початок ХХ ст. став періодом активного розвитку правничої науки, судової практики та професійної самоорганізації правників у межах Австро-Угорської імперії. Для її периферійних земель, зокрема Буковини, ці процеси мали особливе значення, адже поєднувалися з потребою інтеграції місцевих правових традицій у загальноімперську систему права та правосуддя. Умови багатонаціонального складу населення, окремий правовий статус краю, часті законодавчі зміни й кадровий дефіцит у судових та адміністративних органах зумовлювали необхідність створення ефективних механізмів фахової комунікації між представниками правничих професій. Важливим інструментом такої комунікації стали спеціалізовані юридичні періодичні видання, які забезпечували обмін доктринальними ідеями, узагальнення судової практики та формування спільного професійного дискурсу.

У цьому контексті поява «Австрійської судової газети» (Österreichische Richter-Zeitung) в Чернівцях у 1904 р. була не випадковим явищем, а закономірною відповіддю на нагальні потреби суддівського корпусу Буковини та всієї Австро-Угорської імперії. Видання стало першою фаховою платформою, зорієнтованою на суб'єктів здійснення судочинства, і відображало не лише локальні проблеми здійснення правосуддя, а й загальноімперські тенденції розвитку законодавства, судової практики та правничої науки. Через публікації доктринального та практичного характеру часопис сприяв професійному згуртуванню правників, формуванню критичного ставлення до законодавчих новел і виробленню спільних підходів до застосування права. Водночас «Австрійська судова газета» стала своєрідним дзеркалом правничого життя Буковини та відображала рівень правової культури краю, його інтегрованість у загальноавстрійський правовий простір.

Мета дослідження – з'ясування ролі та значення «Австрійської судової газети» як фахового юридичного періодичного видання у відображенні й формуванні правничого життя Буковини на початку ХХ ст., а також аналіз її внеску в розвиток професійної комунікації правників, узагальнення судової практики, поширення правничих ідей та інтеграцію регіонального правового досвіду в загальноімперський правовий простір Австро-Угорської імперії.

Стан опрацювання проблематики. Незважаючи на значущість «Австрійської судової газети» для історії права та правничої думки, проблема її становлення, функціонування й впливу на розвиток юриспруденції залишається недостатньо опрацьованою в сучасній науковій літературі. У вітчизняній історико-правовій науці відсутні комплексні дослідження, присвячені фаховим правничим періодичним виданням Буковини початку ХХ ст. Окремі аспекти цієї проблематики порушуються у дослідженнях науковців юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, однак вони мають переважно оглядовий або контекстуальний характер і не дають цілісного уявлення про роль часопису в правничому житті краю [1; 2; 3].

У зарубіжній літературі згадки про «Австрійську судову газету» також поодинокі та фрагментарні. Найчастіше вони з'являються у працях, присвячених історії Асоціації австрійських суддів, зокрема у виданні з нагоди 100-річчя її заснування, де звертається увага на парадоксальну відсутність згадок про «Австрійську судову газету» як про попередницю офіційного органу асоціації

[12]. Позитивні оцінки рівня публікацій та авторитетності видання містяться у працях румунських правників міжвоєнного періоду, які визнавали доктринальну цінність і фаховість цього часопису. Таким чином, низка ключових питань – змістовна структура видання, коло авторів, його вплив на формування суддівського корпусу та правничої думки – залишаються малодослідженими.

Виклад основного матеріалу. Становлення австрійського панування на теренах Буковини в 1774 р. супроводжувалося необхідністю впровадження австрійської системи не лише управління, а й здійснення правосуддя. Це стало серйозним викликом для імперської адміністрації, яка зіткнулася з браком професійних кадрів, здатних забезпечити належне функціонування крайових органів влади та судової системи.

Однією з ключових проблем ефективного функціонування судової системи Буковини залишалася недостатня комунікація як між самими представниками краю, так і між ними та суддівськими колами Відня. Часті законодавчі зміни, застарілі правові норми та специфічний правовий статус Буковини зумовлювали потребу у створенні дієвих механізмів професійної взаємодії, у межах яких правники краю могли б обговорювати законодавчі новації та практичні виклики правозастосування. Відсутність ефективної професійної комунікації спонукала юристів Буковини до згуртування та ініціювання створення власного фахового друкованого органу. Його завданням мало стати висвітлення актуальних питань юриспруденції, аналіз законодавчих ініціатив та судової практики, а також інформування про них урядових і судових інституцій Відня.

Зазначимо, що на початку XX ст. в Австро-Угорській імперії адвокатський і нотаріальний корпуси вже мали власні фахові періодичні видання, тоді як суддівський корпус у цьому питанні суттєво відставав. Причинами такої ситуації були переконання про суддів, яких не вважали науковцями, а тому й не мали підстав для публікацій, а також небажання декого з них ділитися професійним досвідом. У цьому контексті буковинські правники, відомі своєю толерантністю та прагненням до співпраці, стали прикладом успішного об'єднання суддівського корпусу навколо видання, покликаного висвітлювати проблеми здійснення правосуддя не лише на Буковині, а й у масштабах усієї імперії.

Ініціатором створення часопису «Австрійська судова газета» став знаний буковинський правник, суддя у відставці А. Невечерел. Заручившись підтримкою правничих кіл не лише Буковини, а й інших регіонів Австро-Угорської монархії, він домігся ухвалення рішення про випуск першого номера.

1 січня 1904 р. вийшов перший номер щомісячника «Австрійська судова газета», у передмові до якого головний редактор А. Невечерел підкреслив, що: *«З часу впровадження нових законів цивільного процесу в колах австрійських суддів пульсує нове духовне життя. Кожен австрійський суддя повинен із радістю та гордістю відчувати, що першими, хто наважився на тлумачення нових законів і створив фундаментальні праці, які в значній мірі сприяли розвитку цивільного судочинства на новому шляху, були саме судді. Щодо розвитку практичних навичок, наші фахові журнали також здобули незаперечну заслугу. Завдяки матеріалам, взятим із живого правового обігу, невеликим, але науково ґрунтовним статтям із різних галузей, а також повідомленням про рішення Верховного суду, наші знання з усіх галузей права збагачуються та розширюються, а багато хто отримує стимул і заохочення ступити на шлях самостійної письменницької праці, який ми зазвичай уникаємо. Насправді кожен суддя відстав би духовно і занепав, якби не підтримував постійного зв'язку із наукою та практикою через фахові журнали. Вже давно ми, судді, плекали бажання мати фаховий журнал, редагований самими суддями, пристосований до наших потреб і наповнений змістовними матеріалами. Нам потрібне видання, у якому публікувалися б наукові праці з юридичних тем, з яких ми могли б безпосередньо черпати користь для застосування права; у цьому ж виданні слід передбачити місце й для невеликих статей, присвячених цікавим питанням, що виникають у практиці. Оскільки нам часто бракує часу, а нерідко й можливості шукати в усіх фахових журналах саме те, що нас цікавить у даний момент, нам потрібен огляд усіх літературних явищ у галузі австрійської юриспруденції. Ми бажаємо також ознайомлюватися з найсвіжішими рішеннями Верховного суду; їхнє подання має бути чітким і стислим, але не обмежуватися лише беззмістовним абстрактним правовим положенням, а й показувати спірну справу з її суттєвими ознаками та містити мотиви рішення, щоб ми, на відміну від повідомлення лише правового положення, не були змушені гадати, не піддавалися помилкам і не спрощували мислення. Хоча зазвичай слід обмежуватися лише австрійським законодавчим матеріалом, наше прагнення розширити коло знань та підвищити кваліфікацію у праві робить незамінним також контакт із захоплююче розвиненою німецькою (рейхською) юриспруденцією. Ми, судді, потребуємо нарешті не лише фахового видання, редагованого у наведеному вище сенсі, для полегшення виконання наших професійних обов'язків; нам також потрібна професійна газета для суддівського стану. Для захисту наших інтересів наявність публіцистичного органу абсолютно необхідна, адже думка чи бажання окремої особи залишається не почутою, тоді як досягнення згоди має готуватися через роз'яснення в публіцистиці.*

Ми вважаємо, що настав час запропонувати юридичним колам нове фахове видання з наведеним вище програмним напрямом, яке має служити розвитку судочинства та науки, а також захисту інтересів суддівського корпусу. Нехай воно буде дружньо прийняте колегами всіх національностей Австрії, його зміст буде доброзичливо оцінений і не викличе упередженості лише тому, що воно видається на далекому Сході. Можливо, саме Буковина – край, який через змішане мовне населення називають Маленькою Австрією, де судді різних національностей співпрацюють у вірній колегіальності та який не має конфлікту інтересів з жодною іншою країною – найбільш придатний ґрунт для нашого підприємства, яке прагне служити загальним інтересам і тому ніде не повинно стикатися з антипатією» [5, с. 1].

Часопис був започаткований як приватне видання і виходив німецькою мовою, що стратегічно забезпечувало його доступність для широкого кола читачів з усіх куточків імперії. У перший рік публікація видання стала можливою завдяки співпраці з провідними правниками краю та Австро-Угорщини, серед яких переважали доктори права, професори та практикуючі юристи. До редакційного колективу входили, зокрема, майбутній суддя Верховного суду Австро-Угорської імперії Е. Мандичевський та генеральний прокурор М. Премінґер; співпрацювали також Є. Ерліх, С. Дністрянський, А. Хандлл та інші [4; 5; 7; 8; 10]. Це свідчить про цілеспрямовану діяльність редакції журналу щодо налагодження контактів із правниками з різних регіонів імперії та співпраці з редакторами провідних фахових юридичних видань [5, с. 264]. У першому номері було зазначено, що часопис виходитиме 1-го числа кожного місяця обсягом 4–5 аркушів, а передплату можна було оформити на квартал (5 крон/4,50 марок) або на півроку (10 крон/9 марок).

З огляду на склад редакційної колегії та авторського колективу розповсюдження часопису здійснювалося не лише в межах Австро-Угорської імперії, а й за її межами. Концепція змісту передбачала публікацію доктринальних досліджень, аналіз законодавчих новел і судової практики, матеріали з порівняльного правознавства, рецензії на нові правничі видання.

Упродовж першого року існування «Австрійської судової газети» світ побачили дванадцять номерів, що виходили регулярно. Високий інтерес до видання зумовив зміну редакційної політики: журнал було поділено на цивільну та кримінальну частини, які з 1905–1906 рр. почали виходити двічі на місяць (10-го та 25-го числа). Загалом за цей період було опубліковано близько 40 номерів.

Діяльність «Австрійської судової газети» зазнала суттєвих змін у 1907 р., коли редакційна колегія висловила активну підтримку ініціативі створення Асоціації австрійських суддів. З цією метою видання було передано під контроль підготовчого комітету асоціації для забезпечення ефективної комунікації між представниками суддівського корпусу та публічного висвітлення основних завдань новоствореної організації. Унаслідок цього випуски часопису стали виходити нерегулярно, а деякі номери були об'єднані (зокрема, № 7–8 за листопад та № 9–10 за грудень). Періодичність видання було змінено: випуски виходити 15-го та 30-го числа кожного місяця, за винятком канікулярних місяців. Встановлювалися й нові тарифи передплати. Так, за випуск з цивільного права – 8 крон (8 марок) на рік, за випуск із кримінального права – 7 крон (7 марок), за обидва випуски разом – 6 крон (6 марок) за півроку, окремий номер – 1 крона (1 марка).

Нумерація сторінок часопису проводилася наскрізна, а наприкінці кожного видавничого року друкувався окремий том, що сприяло збереженню більшості номерів до сьогодні. В останніх номерах часопису від 25 та 31 грудня 1907 р. у редакційних зверненнях зазначалося: *«Видання припиняє свою діяльність у зв'язку з неможливістю поєднання професійних обов'язків видавця з редакційною роботою. Усім охочим продовжити справу було запропоновано долучитися до ініціативи»* [9, с. 175; 10, с. 227]. Однак через початок видання власного органу Асоціації австрійських суддів (з 1 липня 1907 р.) відповідного рішення ухвалено не було.

З метою забезпечення єдності суддівського корпусу та уникнення дублювання інформаційної політики було вирішено залишити єдиним періодичним виданням орган Асоціації австрійських суддів. Твердження про припинення видання через «банкрутство», висловлене окремими австрійськими дослідниками історії Асоціації, не відповідає дійсності, оскільки буковинські правники свідомо утрималися від дублювання інформаційної діяльності асоціації, прагнули забезпечити консолідацію та єдність суддівського корпусу [12, с. 27–30]. З огляду на те, що лише після 1910 р. видання Асоціації досягло рівня змістовного наповнення, в порівнянні з «Австрійською судовою газетою», зазначене припущення видається малоймовірним.

Редакційна політика часопису була спрямована на систематичне вивчення та популяризацію провідної зарубіжної правничої практики в окремих галузях права. Це знаходило відображення у публікаціях, присвячених порівняльному аналізу законодавства та судової практики різних країн світу. Характерним прикладом є рецензія Ф. Кляйнвехтера-молодшого «Залізничне право, конспект залізничного права з особливим урахуванням Німеччини, Австрії та Швейцарії» (1906. № 4 (2). С. 120). Значна увага приділялася проблематиці міжнародного приватного права й арбітражу. У цьому контексті публікувалися статті П. Кляйна «Допомога у застосуванні приватно-міжнародно-

го права» (1904. № 12. С. 255–260), «Міжнародне приватне право: пропозиція щодо розвитку окремих державних міжнародних приватних прав» (1905. № 15. С. 504–507), а також Фокшанера М. «Про арбітражний договір та арбітражне провадження» (1904. № 2. С. 27–31).

Вагоме місце на сторінках часопису посідала проблематика захисту прав дітей та інституту опіки. Поряд із аналізом зарубіжного досвіду публікувалися матеріали, спрямовані на осмислення стану відповідних правових механізмів у краї. Водночас буковинські правники звертали увагу на критичний стан системи опіки в краї, що знайшло відображення у статті А. Перглера «Сирітська пенсія: контроль за отриманням пенсій для дітей державних службовців через опікунські суди» (1906. № 2. С. 55). Окремо висвітлювалася участь представників Буковини у Першому загальному австрійському конгресі із захисту прав дитини.

Систематично у часописі розглядалися законодавчі та судово-інституційні виклики, що постали перед Буковиною та іншими коронними землями зі схожим правовим статусом. Особливу увагу автори приділяли аналізу практики застосування законодавчих новел, які, на їхню думку, суперечили гарантіям, наданим краю під час його приєднання до Австрії, насамперед у сфері регулювання земельної власності. Ці питання порушувалися, зокрема, у статтях В. Дучака «Про громадські податки, заборгованість буковинського греко-орієнтального релігійного фонду» (1905. № 9. С. 288–291), «Угоди про внески, чинність угод, укладених між великими землевласниками та місцевими громадами на Буковині» (1906. № 3. С. 79–82) та С. Гільзенрада «Закон щодо виправлення земельних книг у Галичині та Буковині» (1907. № 1. С. 1–12).

Значний масив публікацій було присвячено питанням організації діяльності правничих професій (суддів, прокурорів, адвокатів і нотаріусів). У статті «Судова служба, поліпшення судової служби» (1906. № 7. С. 198–200) А. Невчерел порушував проблеми кадрового та інституційного забезпечення судової системи, а в публікації «Чи виключає суддівська професія політичну діяльність?» (1907. № 3. С. 38–391) аналізував межі допустимості політичної активності суддів.

Окрема увага приділялася питанням функціонування пенітенціарної системи та захисту прав обвинувачених і засуджених. Зокрема, Лімберґ у повідомлені «Навчальні курси з тюремної системи у Пруссії» (1905. № 24. С. 635–645) аналізував прусський досвід організації тюремної справи, а Г. Лелевр у рецензії «Самозахист і застосування зброї військовими» (1906. № 10. С. 248) розглядав правові межі застосування сили.

Помітне місце в часописі посідала медико-правова проблематика. Зокрема, у науковій праці д-ра К. Бюдінґера «Згода на медичні втручання» (1905. № 8. С. 254–258), рецензованій М. Премінґером, розглядалися правові підстави втручання лікаря та проблеми захисту прав пацієнтів. Окремо аналізувалися виклики, пов'язані з розвитком судової медицини та психіатрії. Публікації, які торкалися особливо болючих правничих та інституційних питань у часописі могли публікуватися під псевдонімом.

Цінні публікації, які дають змогу простежити глибоке вкорінення правничої традиції краю в європейський правовий простір, присвячені організації юридичної діяльності. У цьому контексті особливий науковий інтерес становлять матеріали часопису, що висвітлюють практику відзначення Дня юриста в Австро-Угорській імперії, а також процес формування та інституціоналізації Асоціації австрійських суддів [1; 2].

Специфічний правовий статус Буковини, що зумовлював особливості регулювання політико-правових відносин у краї, актуалізував потребу у постійному зверненні до практики вищих судових інстанцій Австро-Угорської імперії. У зв'язку з цим, на сторінках часопису систематично аналізувалися рішення імперських судів з метою з'ясування меж їх імплементації в локальний правопорядок, а також виявлення можливих колізій між загальноімперськими правовими підходами та регіональними особливостями правозастосування. Найважливішим результатом діяльності часопису стало формування відкритої платформи для фахової дискусії правників монархії, що сприяло підвищенню рівня правничої культури та професійної самоідентифікації суддівського корпусу.

Висновки. Дослідження засвідчує, що створення та діяльність «Австрійської судової газети» (1904–1907 рр.) були відповіддю на виклики судової системи Буковини, зумовлені специфічним правовим статусом краю, кадровим дефіцитом і динамікою законодавчих змін в Австро-Угорській імперії. Часопис виконував функцію платформи для професійної дискусії, поєднував аналіз законодавства, судової практики з практичними потребами суддів і правничої спільноти.

Видання сприяло інтеграції суддівського корпусу різних регіонів імперії, формуванню професійної ідентичності та підвищенню рівня правничої культури. Водночас воно слугувало дзеркалом правничого життя Буковини, демонструвало взаємодію локальних і загальноімперських правових норм.

«Австрійська судова газета» стала першим суддівським фаховим виданням краю з загальноімперським визнанням і зробила значний внесок у розвиток правничої думки, правозастосовної практики та європейської правової традиції на Буковинських землях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грекул-Ковалик Т.А., Торончук І.Ж. Буковина в контексті європейських правничих традицій Австро-Угорщини: до історії святкування Дня юриста. 8 жовтня 2025 р. URL: https://law.chnu.edu.ua/bukovyna-v-konteksti-yevropeiskykh-pravnychykh-tradytsii-avstro-uhorshchyny/ (дата звернення: 12.01.2026).
2. Грекул-Ковалик Т.А., Торончук І.Ж. Становлення Асоціації австрійських суддів у контексті «Австрійської судової газети» – першого правничого часопису Буковини. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні:* матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (31 жовтня 2025 р., м. Чернівці) / редкол.: О.В. Щербанюк та ін. Чернівці, 2025. С. 209–216.
3. Крайній П.І., Торончук І.Ж. Наукові новели Ганса Гросса на озброєнні буковинських правників. *IV Наукові читання пам'яті Ганса Гросса* : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 9 грудня 2024 р.). Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2025. С. 37–42.
4. Список опублікованих праць академіка С.С. Дністрянського. *Юридичні факти в системі правового регулювання:* зб. наук. праць: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 листопада 2015 р.) / за заг. ред. Н.М. Пархоменко, М.М. Шумила, І.О. Ізарової. Київ: ВД «Дакор», 2015. С. 88–101.
5. An unsere Leser. *Österreichische Richter-Zeitung.* Czernowitz: Czernowitzer Druckerei «Gutenberg», 1904. I Jahr. № 1 (1 Janner). S. 1.
6. Revue der österreichischen juristischen Fachzeitschriften. *Österreichische Richter-Zeitung.* Czernowitz: Czernowitzer Druckerei «Gutenberg», 1904. I Jahr. 1 (1 Janner). S. 264.
7. Dniestrzanski S. Das Gewohnheitsrecht und die sozialen Verbände. *Sonderabdruck aus der Österreichische Richter-Zeitung.* Czernowitz: Buchdruckerei «Gutenberg», 1905. 55 s.
8. Dniestrzanski S. Das Gewohnheitsrecht und die sozialen Verbände (Schluss). *Österreichische Richter-Zeitung.* Czernowitz: Czernowitzer Druckerei «Gutenberg», 1905. II Jahr. № 7 (10 April). S. 201–208.
9. Zur Nachricht*. Österreichische Richter-Zeitung (Strafrechtlicher Teil)*. Czernowitz: Czernowitzer Druckerei «Gutenberg», 1907. IV Jahr. Nr. 9 und 10 (25 Dezember 1907.). S. 175.
10. Zur Nachricht. *Österreichische Richter-Zeitung.* Czernowitz: Czernowitzer Druckerei «Gutenberg», 1907. IV Jahr. Nr. 9 und 10 (31 Dezember). S. 227.
11. Steinberg J. Kampf, Ueber den – gegen die Verbrechen der Minderjährigen und über die Notwendigkeit der Errichtung von Besserungsanstalten in Galizien und der Bukowina. *Österreichische Richter-Zeitung.* Czernowitz: Czernowitzer Druckerei «Gutenberg», 1906. III Jahr. № 4 (25 April). S. 106–111.
12. Neschwara C., Ostrawsky K. Die erste österreichische Richtervereinigung 1907–1918. In: Barbara Helige, Thomas Olechowski (Hrsg.): 100 Jahre Richtervereinigung. Beiträge zur Juristischen Zeitgeschichte. Linde Verlag, Wien 2007, S. 27–50.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Паскаріу Л.-Т., Торончук І.Ж., Грекул-Ковалик Т.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК [340.1:342.1:321.01]:329.733:355.425.4](477)»194/195»(091)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.13

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ПІДПІЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ: ПРАВОВА КЛАСИФІКАЦІЯ ІНСТИТУЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ

Петришин В.Ю.,
здобувач вищої освіти юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0000-6014-3650

Петришин В.Ю. Феномен Української підпільної держави: правова класифікація інституцій українського підпілля.

У статті проаналізовано явища та процеси боротьби українського національно-визвольного руху 1941-1954 років в призмі етапного національного державотворення України. Зроблено акцент на загальновизнаному та природньому праві народів та націй на самовизначення, яке на практиці реалізовував український національно-визвольний рух, здебільшого репрезентований Організацією Українських Націоналістів, Українською Повстанською Армією та Українською Головною Визвольною Радою як суб'єктами українського національного державотворення в підпіллі, що виражали суверенну волю Українського народу як джерела влади.

Запропоновано ввести в історико-правову науку категорію (термін і поняття) *«Українська підпільна держава»* для чіткого й об'єктивного трактування та якісної характеристики явищ та процесів боротьби українського національно-визвольного руху 1941-1954 років. У авторській концепції Українську підпільну державу слід розуміти як сукупність державних інституцій цивільного та військового українського підпілля, які вели збройну боротьбу проти антидемократичних режимів країн-окупантів та встановили українську національну державність в підпіллі в 1941-1954 роках**,** реалізовуючи на практиці право народів та націй на самовизначення. Наведено ключові характеристики, опис істотних ознак наведеного наукового терміну. Розставлено правові акценти на правовій природі та значенні для національного державотворення України декларативно-правового Акту Проголошення відновлення Української Держави 30 червня 1941 року та створення державно-політичної платформи – Українська Головна Визвольна Рада в 1944 році. Проведено компаративний аналіз Української підпільної держави та Української Радянської Соціалістичної Республіки, які одночасно репрезентували Українську державність, фактично маючи різні джерела влади. Також автор пропонує розглядати Українську підпільну державу як один з історичних етапів національної державності України поряд та на рівні, до прикладу, з Українською Народною Республікою, Західноукраїнською Народною Республікою чи Карпатською Україною.

Звертаючись до феномену Української підпільної держави та історичної ролі українського національно-визвольного руху для відновлення України в 1991 році, підкреслюється, що ця сторінка нашого минулого абсолютно природньо вписується у загальноєвропейський контекст рухів опору різним режимам у ХХ столітті. У компаративному аналізі Українська підпільна держава – це унікальне світове явище, яке було створене і функціонувало в особливо важких та екстраординарних умовах. Інші європейські рухи опору, об'єктивно оцінивши їх політико-правову природу і досягнення, зважаючи на їх відмінності від досліджуваного національного явища, дають підстави демонструвати безумовну автентичність Української підпільної держави у світовій історії.

Констатовано, що станом на зараз понятійно-категоріальний апарат історико-правничої науки, наукова термінологія, що характеризує національно-визвольну боротьбу 1941-1954 років потребують уточнень та доповнень. Відсутність ряду категорій (термінів та понять), тобто наявність свого роду прогалин, надмірно ускладнює об'єктивне розуміння характеру, правової природи та державницького змісту (значення) підпільної боротьби. Наголошено на науковому, суспільному та політичному значенні доповнення історико-правової науки новим терміном, що, зокрема, реалізується в дусі преамбули та норм ЗУ «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу». Створено наукове підґрунтя для подальшого закріплення на рівні законодавства державницької концепції «Українська підпільна держава».

Ключові слова: Українська підпільна держава, український національно-визвольний рух, національно-визвольна боротьба, державотворення, правотворення, право на самовизначення, Українська Самостійна Соборна Держава.

Petryshyn V.Yu. The phenomenon of the Ukrainian underground state: legal classification of the institutions of the Ukrainian underground.

The article analyzes the phenomena and processes of the struggle of the Ukrainian national liberation movement of 1941-1954 through the prism of the stage-by-stage national state formation of Ukraine. Emphasis is placed on the universally recognized and natural right of peoples and nations to self-determination, which was implemented in practice by the Ukrainian national liberation movement, primarily represented by the Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army and the Supreme Ukrainian Liberation Council, as subjects of Ukrainian national state-building in the underground, expressing the sovereign will of the Ukrainian people as a source of power.

It is proposed to introduce into historical and legal science the category (term and concept) *«Ukrainian underground state»* for a clear and objective interpretation and qualitative characterization of the phenomena and processes of the struggle of the Ukrainian national liberation movement of 1941-1954. In the author's concept, the Ukrainian underground state should be understood as a set of state institutions of the civil and military Ukrainian underground, which waged an armed struggle against the anti-democratic regimes of the occupying countries and established Ukrainian national statehood underground in 1941-1954 in the process of the practical implementation of the rights of peoples and nations to self-determination. The key characteristics and description of the essential features of the given scientific term are presented. Legal emphasis is placed on the legal nature and significance for the national state formation of Ukraine of the declarative-legal Act of Proclamation of the Renewal of the Independence of Ukraine of June 30, 1941 and the creation of a state-political platform - the Supreme Ukrainian Liberation Council in 1944. A comparative analysis of the Ukrainian underground state and the Ukrainian Soviet Socialist Republic, which simultaneously represented Ukrainian statehood, while having different sources of power, was conducted. The author also proposes to consider the Ukrainian underground state as one of the historical stages of the national statehood of Ukraine, alongside and on a par with, for example, the Ukrainian People's Republic, the Western Ukrainian People's Republic, or Carpathian Ukraine.

Turning to the phenomenon of the Ukrainian underground state and the historical role of the Ukrainian national liberation movement for the restoration of Ukraine in 1991, it is emphasized that this page of our past fits absolutely naturally into the pan-European context of resistance movements to various regimes in the 20th century. In comparative analysis, the Ukrainian underground state is a unique global phenomenon that was created and functioned in particularly difficult and extraordinary conditions. Other European resistance movements, having objectively assessed their political and legal nature and achievements, taking into account their differences from the national phenomenon under study, provide grounds to argue the unconditional authenticity of the Ukrainian underground state in world history.

It has been stated that as of now, the conceptual and categorical apparatus of historical and legal science, the scientific terminology characterizing the national liberation struggle of 1941-1954, require clarifications and additions. The absence of a number of categories (terms and concepts), which results in conceptual gaps, excessively complicates the objective understanding of the character, legal nature, and state content (meaning) of the underground struggle. The scientific, social, and political significance of supplementing historical and legal science with a new term is emphasized, which, in particular, is implemented in the spirit of the preamble and norms of the Law of Ukraine "On the Principles of the State Policy of the National Memory of the Ukrainian People". A scientific basis has been created for further consolidation of the state concept of the "Ukrainian underground state" at the legislative level.

Key words: Ukrainian underground state, ukrainian national liberation movement, national liberation struggle, state formation, law making, the right to self-determination, Ukrainian Independent United State.

Постановка проблеми: Дедалі більший розвиток історико-правничої науки та інститутів громадянського суспільства є закономірною реакцією на збройну агресію московського антидемократичного режиму проти суверенної та незалежної України. Довгі десятиліття українська наука перебувала під тиском та впливом ідеологічних та політичних чинників, що унеможливлювало її всебічний розвиток, об'єктивність та неупередженість в особливості щодо досягнень Українського народу та нації в їх стремлінні до самостійності й побудови власної національної державності в XX ст. Очевидно, що з проголошенням незалежності України та розпадом Радянського союзу наші науковці намагалися наздогнати втрачені роки в контексті наукових досліджень в прогресивному та об'єктивному руслі без зовнішнього впливу та тиску, однак питання Других національно-визвольних змагань та загалом національно-визвольної боротьби Українського народу все ще залишається не систематизованим, наукові підходи до розуміння ряду національних державотворчих явищ та

процесів не уніфікованими, а юридичні аспекти національно-визвольної боротьби в підпіллі малодослідженими. Наразі природно існує необхідність в розширенні понятійно-категоріального апарату історико-правничої науки і чіткій правовій класифікації явищ та процесів боротьби українського національно-визвольного руху 1920-1950 років. Об'єктом цього дослідження виступають процеси та явища національного державо та правотворення 1941-1954 років, а предметом дослідження – наукове та юридичне закріплення державо та правотвірних процесів 1941-1954 років у підпіллі.

Мета дослідження. Введення в історико-правову науку категорію (термін і поняття) *«Українська підпільна держава»* та визначення наукового підґрунтя такого відображення історіографічного явища є метою цього дослідження. Чітке трактування та якісна характеристика державотворчих процесів періоду 1941-1954 років є передумовою для досягнення поставленої мети.

Стан опрацювання проблематики. Іноді бувають явища, які не мають ще відповідного терміну у вітчизняній науці, з огляду на це запропоновано нову наукову категорію *«Українська підпільна держава»* для української історико-правової науки та її понятійно-категоріального апарату. Надзвичайно вагомим є не лише наукове, але й суспільно-політичне, міжнародне значення пропозиції введення нового терміну для позначення та охарактеризування відомих явищ та процесів нашої та світової історії. У ході розробки наукової концепції були досліджені здобутки передових науковців в галузі дослідження національно-визвольної боротьби Українського народу: к.ю.н. Мамонтова І.О., к.і.н. В'ятровича В.М., д.і.н., проф. Патриляка І.К., к.і.н. Посівнича М.Р., д.і.н. Гай-Нижника П.П. та ін.

Виклад основного матеріалу. Очевидно, дослідникам, які намагаються відтворити правдиву картину подій і процесів, треба вміти використовувати міждисциплінарний і міжгалузевий інструментарій та вміти об'єктивно і точно порівнювати національні явища з зарубіжними, аби подальша класифікація і характеристика була проведена у виключно об'єктивному і науковому руслі. Збільшення часового відрізку від досліджуваних явищ та процесів, розвиток наукових підходів та методів дослідження дає змогу науковцям, зокрема тим, що намагаються об'єднати (систематизувати) явища і процеси вітчизняної і світової історії, повніше чи по-новому висвітлювати минуле. Констатуємо, що станом на зараз понятійно-категоріальний апарат, наукова термінологія, що характеризує національно-визвольну боротьбу 1941-1954 років потребує уточнень та доповнень. Відсутність ряду категорій (термінів та понять), тобто наявність свого роду прогалин, надмірно ускладнює об'єктивне розуміння характеру, правової природи та державницького змісту (значення) підпільної боротьби. Для заповнення свого роду прогалин ми пропонуємо новий науковий термін та поняття, які об'єктивно охарактеризовують явища та процеси української національно-визвольної боротьби в підпіллі:

Українська підпільна держава – *це сукупність державних інституцій цивільного та військового українського підпілля, які вели збройну боротьбу проти антидемократичних режимів країн-окупантів, реалізовуючи на практиці право народів та націй на самовизначення для побудови Української Держави (Української Самостійної Соборної Держави), яку було відновлено декларативно-правовим Актом в 1941 році і яка юридично оформилася на державно-політичній платформі УГВР в 1944 році.*

Ключовими компонентами для характеристики запропонованого наукового терміну наводимо наступні ознаки:

1) **Збройна правомірна боротьба з антидемократичними режимами** та задекларованe як jus cogens в міжнародній доктрині **право народів і націй на самовизначення**, яке на практиці реалізовував український націоналістичний рух з початку окупації українських земель.

Після поразки І визвольних змагань поступово розгорталася підпільна боротьба з окупаційними режимами, у ході якої застосовувалися різні політичні, революційні, підривні та інші методи. Свого найбільшого розвитку національно-визвольна боротьба досягла в 1943-1944 роках, коли УПА почала боротьбу, окрім як з радянським тоталітарним режимом та польськими шовіністичними формаціями, також з нацистським окупаційним режимом. Рух опору абсолютно всім загарбникам став початком війни на три фронти, що закономірно призвело до остаточного формування і встановлення на підконтрольних територіях влади УПА у супроводі правового визначення і правового закріплення цієї влади. Діяльність ОУН і УПА як виразників волі поневоленого Українського народу була правомірною, оскільки ґрунтувалася на суверенному праві народу і нації на державність і відповідала нормам міжнародного гуманітарного права та принципу самовизначення народів і націй, визнаному міжнародною правовою системою й також закріпленому законодавствами країн-окупантів.

Важливо наголосити, що з огляду на Версальську міжвоєнну систему революційно-визвольна боротьба пригнічених народів сприймалася тогочасним світовим суспільством як законне право народу щодо реалізації власних життєвих прав та інтересів. Держави, до складу яких увійшли ті чи

інші українські землі, дотримувалися шовіністичного великодержавного підходу щодо права українців на державність, проводили політику асиміляції та наступу на українство. Це й спричинило розвиток національно-визвольного руху [1, с. 76-92].

Отже, підтримуючи позицію науковців І. Мамонтова та А. Камінського, боротьбу українського націоналістичного руху з антидемократичними режимами протягом 1920-1950 років слід кваліфікувати як таку, що мала правомірний характер, оскільки намагалася на практиці реалізувати право народів на самовизначення, апелюючи передовсім до національних законів держав, у складі яких перебували українські землі (радянського, польського), та до міжнародного законодавства[1, с.199-200].

2) **Наявність різної правової природи інституцій**, які функціонували та розвивалися **в підпіллі** протягом боротьби за УССД.

Самостійницькі, державницькі дії на українських землях виходили далеко поза межі суто політичних і військових операцій. Вони своїм змістом і формами фактично розвинулися в підпільне державне життя, яке на опанованих ними теренах охопило різні сфери (політично-адміністративну, цивільно-господарську, шкільництво й тд). Державно-політичну владу УПА встановлювала шляхом відвойовування у німецької окупаційної адміністрації населених пунктів та створення там власної адміністрації.

Зі спогадів Р. Шухевич читаємо: «Під виключним контролем УПА опинилися значні території Волині та Полісся. УПА вже не могла обмежуватися тільки до бойових дій, але мусила також зайнятися упорядкуванням територій і організуванням на них влади. Негайного втручання й організації вимагали адміністрація терену, шкільництво, земельна справа, господарське життя в цілому. Всі ці справи Командування УПА упорядковувало відповідними наказами» [2, с. 146].

Підсумовуючи викладене генералом нами стає очевидним, що військова влада та звільнені території неодмінно є передумовою та гарантом встановлення цивільної влади, що зрештою призводить до кінцевого політичного та юридичного оформлення українського підпілля в національну державність.

Принагідно слід зазначити, що, на думку проф. І.К. Патриляка, проголошуючи Акт 30.06.1941 року, ОУН прагнула спочатку війни оголосити незалежницьку декларацію і таким чином вона, як виразник волі Українського народу, створила юридичну підставу для подальшого державотворення і для розгортання опору новій окупації. Відповідно наслідком цього декларативно-правового акту є початок створення, формування різних політичних інститутів, які вже мали діяти і формувалися не на еміграції, а безпосередньо на українських землях і здійснювали свої функції «на місцях» [3, с. 127].

Зрештою говорячи про інституції військового і цивільного підпілля під призмою процесу державотворення, ми можемо говорити й про утворення різних інститутів у підпіллі, які є правовим виразником існування і функціонування інституцій. Такий процес природньо і стихійно почав відбуватися на українських землях ще до початку німецько-радянської війни, однак свій єдиний політико-державний курс він задекларував і з більшою інтенсивністю продовжив після Проголошення відновлення Української Держави в 1941 році.

3) Проголошення в 1944 році **УГВР як всенародної політичної платформи для консолідації й об'єднання сил і юридичного закріплення існування національної державності в підпіллі** – «примат» установчої влади народу.

Збори, які проголосили створення УГВР, як нового всеукраїнського провідного центру, ставили за мету створення широкої суспільно-політичної бази для боротьби з німецьким нацизмом та російським більшовизмом за державну самостійність України. Виразником волі Українського народу стала УГВР, яка здійснила установчу влада, що належить народові.

У тих умовах більше, ніж в умовах нормального державного життя, виявляється і постійно засвідчувалася правда і правність української самостійної державної формації з революційним, найвищим державним органом УГВР на чолі, її морально-політичний авторитет, позиція і значення. Український народ не виборами і голосуванням, а своєю жертвенною безнастанною боротьбою задокументував свою незламну волю до самостійного життя і підтвердив той мандат, що його він, як єдиний суверен України, дав УГВР, яка очолює і репрезентує незалежну українську державність. У виборі між дією і пасивною акцією-спостерігання і певного (незрозумілого) очікування український національно-визвольний рух обрав боротьбу всіма можливими способами, які відповідали складеній дійсності, воєнному часу та жорстоких реаліям [4, с. 124-127].

У процесі революційно-визвольної боротьби УГВР виконувала також роль української революційної влади на Рідних землях Це випливало з самого революційного процесу і відповідало тодішнім потребам української самостійницької політики. В основі УГВР не було закладено тенденції перетворити її на постійний державний орган. З відновленням суверенної Української Держави і

покликанням українським народом звичайної (обраної в мирний час) державної влади – скінчиться призначення УГВР. УГВР постала тому, що була і є потреба в такому верховному органі – центрі, який би виступав перед Українським народом і цілим світом як найвищий і відповідальний керманич безпосередньої революційно-визвольної боротьби [4, с. 124-127].

4) Прийняття Закону «Про Платформу УГВР» та Закону «Про Тимчасовий устрій УГВР» – **правове підґрунтя оформлення національної державності в підпіллі**.

Закон «Про платформу УГВР», який є важливим програмним документом конституційного характеру, сформулював політико-правові засади діяльності УГВР – цілі й завдання та її основні ідейно-програмні принципи боротьби. Відповідно до Закону носієм і джерелом влади є Український народ. У документі було визначено і закріплено принцип верховенства права і рівності всіх перед законом. Найвищою ціллю здорового національного організму декларувалося збереження життя нації, національної єдності і культури, а запорукою для її досягнення є власна національна суверенна держава. Основним прагненням УГВР була відбудова УССД на всіх землях Українського народу засобами самостійницької боротьби проти всіх ворогів державної самостійності Українського народу, зокрема проти більшовицьких і німецьких окупантів.

Відповідно до Закону «Про устрій УГВР» юридично визначилися загальні основи УГВР (три гілки влади та перелік і компетенція державних органів). Прийняті нормативно-правові акти проголосили і визнали демократію як устроєвий принцип побудови державної влади [5, с. 27-38].

5) **Наявність таких ознак держави** як: органи, установи та інституції, які здійснюють державну і публічну владу, наявність права, території, власні збройні сили, фінансова система, населення.

Відповідно не слід уникати констатації відсутності в силу геополітичних, історичних обставин: визнання міжнародною спільнотою, постійного суверенітету й постійно контрольованої території. З такої наявної сукупності ознак ми тому й не говоримо про державу як загальноприйнятий інститут, науково визначений теорією і філософією права. Загальновизнаним і універсальним підходом у визначенні держави є формулювання – універсальна політична організація суспільства, що володіє суверенітетом і здійснює управління суспільством за допомогою спеціального механізму з метою координації інтересів різних соціальних груп. Однак родовим і ключовим поняттям виступає «форма організації суспільства». До того ж проф. М. Грушевський визначав державу як сукупність людей, території та суверенної влади. Звідси висновок, що Українська підпільна держава як національна державність в підпіллі дійсно є формою організації суспільства.

У контексті поняття «національної державності» варто зазначити, що д.і.н., проф. В.А. Греченко наводить поняття «державність» як несталий стан територіально-політичної організації суспільства, що володіє обмеженою публічною владою, здійснюваною державним апаратом, який легітимно або легально є залежним від внутрішніх та зовнішніх чинників. Констатується, що таке державне утворення або не має усіх ознак, які властиві державі, або кількісне та якісне наповнення цих ознак є значно меншим, ніж у держави. Також вчений зазначає, що таке державне утворення може мати перехідний характер двоякого напрямку: 1)може привести до побудови незалежної самостійної держави; 2) може розчинитися в іншій державі, втративши сукупність елементів, які визначають її державність [6, с. 248].

Відтак, українська національна державність в підпіллі внаслідок дій радянського окупаційного режиму перестала існувати, втративши сукупність елементів, які визначали її державність, хоча її метою була побудова УССД, тобто незалежної самостійної держави. Однак тривала наявність таких елементів (ознак держави), про які зазначалося вище, з 1941 по 1954 рік є беззаперечним.

Тому ми доповнюємо українську науку, в першу чергу історико-правничу, новими поняттями, термінами і категоріями, які визначають складні унікальні історіографічні явища ХХ ст. Акцентуємо увагу, наша об'єктивна наукова історико-правнича концепція є логічним продовженням тих досліджень, які вже здійснили передові науковці в цій галузі, зокрема праці яких є теж джерелами цієї роботи і цих міркувань. Довгий час ця тема в об'єктивному, правовому вимірі була під суворою забороною в радянській науці, а в пострадянській продовжувала «викривлятися» і зазнавати негативного впливу з боку сторонніх пропагандистських російських чинників. Велику повагу заслуговують ті дослідники, які спромоглися якісно відтворити і подати ті реалії і ті здобутки національно-визвольної боротьби, які старалися стерти російські впливи. Виключно завдяки цим працям стає можливе впровадження такої історико-правової концепції як визначення «Української підпільної держави».

6) **Джерело влади є питомо й виключно суверенна воля Українського народу.**

Основна перевага концепції Української підпільної держави є протиставлення української національної державності в підпіллі до УРСР. Безспірним є те, що УРСР не є питомо українською національною державність Українського народу, а навпаки – силою встановлена радянська влада

російськими загарбниками за наслідками Перших визвольних змагань. Відтак, саме Українська підпільна держава, а не УРСР чи СРСР, представляла суверенну волю Українського народу, його національні та життєві інтереси. Цей факт надає процесу українського національного державотворення в підпіллі правової легітимності, адже джерелом влади був безпосередньо і фактично Український народ, на відміну від УРСР, де це було лише правовою декларацією чи фікцією, тобто – де-юре, а не де-факто.

ОУН, УПА та УГВР, будучи на чолі національно-визвольної боротьби Українського народу, безперервно втілювали на практиці загальновизнане та природнє право народу та нації на самовизначення, фактично проголосивши та розвиваючи українську національну державність в підпіллі на рідних землях. Розуміння ОУН, УПА та УГВР суб'єктами українського національного державотворення дає також змогу класифікувати комплекс інституцій, процесів, подій та явищ під єдиною науковою уніфікованою категорією. У свою чергу в її основі лежить правність (легітимність) влади ОУН, УПА та УГВР, джерелом якої були Український народ, його суверенна воля, життєві інтереси та загальновизнане і природнє право на самовизначення.

Отже, поняття можливо подати наступним чином, маючи на увазі та враховуючи все вищенаведене: **Українська підпільна держава – це сукупність державних інституцій цивільного та військового підпілля України, що вели боротьбу за Українську Самостійну Соборну Державу та встановили українську національну державність в підпіллі в 1941-1954 роках.** Зокрема в такому розумінні під призмою етапного процесу державотворення подане явище слід розглядати як один з історичних етапів національної державності України.

Варто зазначити, що автор чітко диференціює три часових відрізка національно-визвольної боротьби для правової класифікації явищ українського підпілля в призмі процесів національного державотворення: 1929-1941, 1941-1944, 1944-1954 роки.

Починаючи з 1929 року визвольна боротьба органічно оформилася ОУН в єдиному націоналістичному русі, який діяв на еміграції та на Рідних землях під окупацією. У 1941 році має місце Акт Проголошення відновлення Української державності у Львові в силу початку звільнення українських земель від радянської влади. Однак ОУН не змогла встановити державну владу через масові арешти членів Проводу ОУН нацистськими окупантами, початку терору та протидії як наслідку проголошення Акту 30 червня. Також створений уряд відновленої держави виявився «паралізованим» і недієздатним з тих же причин. Протягом наступних трьох років український національно-визвольний націоналістичний рух розбудовував різні інституції в підпіллі, з-поміж яких надаємо особливу увагу УПА, як революційно-визвольній армії Українського народу, її адміністративно-територіального і внутрішньо-організаційного поділу й устрою. Внаслідок розгортання в 1943 році боротьби й проти німецьких загарбників (маємо війну на три фронти: більшовицький, німецький, польський) і масового звільнення територій від німецької окупаційної адміністрації УПА починає встановлювати свою військову владу. Паралельно військовій закономірно встановлюється цивільна влада. У сукупності ці державотворчі процеси, які зокрема починають регулюватися власними правовими нормами, виходять з під компетенції УПА як першочергово військової формації. Отже, постає нагальна потреба, по-перше, в утворенні нових інститутів, по-друге, інститутів нового політичного формату, іншої правової природи і, по-третє, зміни політико-організаційного устрою, використання інших правових принципів та методів у процесі право і державотворення.

У 1944 році скликається і утворюється особливий всенародній революційний представницький верховний орган керівництва національно-визвольною боротьбою – УГВР, яку також можна розглядати як тимчасовий підпільний парламент, орган установчої влади народу. З цього моменту ми фіксуємо остаточний перехід до демократичних форм побудови держави, зокрема поділ влади на три гілки. УГВР як представник волі Українського народу та нації, що ґрунтується на різнопартійній, всенародній основі, на демократичних засадах, у воюючій Україні під окупацією різних антидемократичних режимів, юридично завершив процес побудови національної державності в підпіллі. Нарешті і де-юре, і де-факто, настали ті суспільно-політичні наслідки, які дають правові підстави говорити про утворення доконаної форми української національної державності в підпіллі. Ця подія могла настати в 1941 році, однак, як мінімум, у зв'язку з насильним призупиненням українських державотворчих процесів Німеччиною і у Львові, і в Києві ми не маємо узгодження військових, політичних і юридичних дій та настання відповідних наслідків, зокрема, щодо побудови єдиної всенародної революційно-визвольної державницької формації.

Тому під терміном «Українська підпільна держава» з правової точки зору потрібно розуміти сукупність тих державних інституцій цивільного та військового підпілля, які започаткувалися внаслідок Акту 30.06.1941 році і продовжували діяти далі, чи функціонували як елементи процесу державотворення на рідних землях до Акту, чи сформувалися після утворення УГВР в 1944 році та боролися за УССД. За рахунок усієї сукупності історико-правових ознак Української підпільної дер-

жави як історико-правового феномену з цих точок відліку можна говорити про юридичне оформлення та закріплення української національної державності в підпіллі.

Звісно подане поняття з історичного огляду розширюється, беручи до уваги всю боротьбу, діяльність та здобутки українського підпілля на теренах окупованих українських земель. Загалом ми говоримо про «Українську підпільну державу», починаючи із її проголошення 30 червня 1941 року – хронологічно першого декларативно-правового кроку в національному державотворенні на звільнених землях України. Для класифікації саме правової категорії застосовуємо обов'язкові відправні точки: хронологічно перший декларативно-правовий акт на Рідних землях, початок збройної боротьби, юридичне оформлення проголошеної в 1941 році відновленої держави на державно-політичній функціонуючій платформі УГВР в 1944 році.

Тим часом, звертаючись до феномену Української підпільної держави та історичної ролі українського національно-визвольного руху не варто забувати, що ця сторінка нашого минулого абсолютно добре вписується у загальноєвропейський контекст рухів опору різним режимам. У компаративному аналізі Українська підпільна держава – це унікальне світове явище, яке було створене і функціонувало в особливо важких, специфічних і революційно-комбатантських умовах. Інші рухи опору, об'єктивно оцінивши їх політико-правову природу і досягнення, є в різних аспектах відмінними від нашого національного, хоча ряд параметрів порівняння є схожими чи ідентичними. Однак автентичність Української підпільної держави є безумовною відповідно до її діяльності, внеску, об'єктивних досягнень у поєднанні з початковими умовами, з яких розпочиналася підпільна боротьба.

У цьому контексті проф. А.М. Русначенко акцентує увагу на певних відмінностях в організації руху опору в більшості країн Європи й України. Український національно-визвольний рух міг розраховувати лише на свої сили як за німецької, так і радянської окупації. Польське ж і західно- та центральноєвропейське підпілля розраховувало на допомогу від антигітлерівської коаліції через посередництво свої еміграційних урядів у Лондоні. Хоча схожою до української була ситуація із балтійськими рухами, які виникли після 1941 р., проте й вони намагалися шукати зовнішніх союзів, наприклад зі Швецією [1, с. 105-106].

Варто зазначити, що подана концепція «Української підпільної держави» створена в дусі преамбули та цілком відповідає нормам ЗУ «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу». Необхідність її наукового й в подальшому юридичного впровадження є беззаперечною, «беручи до уваги, що Український народ чинив опір іноземному пануванню та вів боротьбу за незалежність, наслідком якої стало відновлення української державності 24 серпня 1991 року; визнаючи відповідальність демократичної, правової держави за відновлення історичної справедливості та вшанування пам'яті осіб, які боролися за незалежність України, та жертв тоталітарних режимів; враховуючи, що у збройній агресії проти України, яка розпочалася у лютому 2014 року, держава-агресор маніпулює інтерпретаціями історичних подій»[7].

Відтак, формування спільного розуміння минулого шляхом відновлення та збереження національної пам'яті для зміцнення єдності Українського народу є першочерговою стратегічною ціллю концепції «Української підпільної держави». Це стає можливим завдяки науковим доробкам дослідників національно-визвольної боротьби, законодавчим положенням та загальному визнанню тяглості боротьби за незалежність України.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, не потрібно уникати нових наукових термінів і нововведень та помилково замінювати їх неповноцінними відповідниками чи розробками пострадянських концепцій, які не є до кінця державницькими й об'єктивними та певною мірою створені в рамках, визначених радянською наукою, чи, щонайгірше, просто залишати прогалини у вітчизняній науці. Тим більше, описуване поняття є унікальним, специфічним і автентичним для історії світу, хоча має певні подібні риси з іншими підпільними формаціями Європи. Слід сприймати і дивитися на українські історичні події як доконаний факт і охарактеризувати його у відповідності до тих реалій, досягнень та наслідків, які здобув національно-визвольний рух для становлення незалежної України.

Таким чином, з правової точки зору вважаємо, що доповнення новим терміном та поняттям категоріальний апарат української історико-правової науки є необхідним, суспільно затребуваним і науково обґрунтованим в призмі процесів національного державотворення і правотворення, водночас розуміючи, що однією із складових збройної агресії московського режиму є прагнення позбавити українців їхньої історичної пам'яті. Зокрема Українську підпільну державу слід розглядати як один з історичних етапів національної державності України. Пропонуємо правно класифікувати інституції українського підпілля, які вели збройну боротьбу за УССД під єдиним науковим терміном «Українська підпільна держава» в редакції, запропонованій вище.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мамонтов І.О. ОУН і УПА у правовому полі. Київ: Норма права, 2023. 272 с.
2. Шухевич Р. Українська Головна Визвольна Рада. Збірка документів за 1944-1950 рр. Мюнхен: Видавництво ЗЧ ОУН, 1956, 353 с.
3. Патриляк І.К. Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939-1960): Монографія. Київ: ВД АДЕФ-Україна, 2020. 712с. + 64с. ілл.
4. Бандера С. Перспективи Української Революції. Тернопіль: ТОВ Видавництво «Крила», 2021. 800 с.
5. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріяли. Книга перша, 1944-1945. Літопис Української Повстанської Армії. Том 8. Ред.: П. Потічний і Є. Штендера. Львів: Видавництво «Літопис УПА», 1992. 319 с.
6. Греченко В.А. До питання про сутність поняття «державність». *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2002. Вип. 20. С. 244-249. URL: https://share.google/5RkL3ULKXeKvkGDrp.
7. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу. Закон України від 21.08.2025 № 4579-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Петришин В.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.243:004.056
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.14

КІБЕРБЕЗПЕКА ЯК СКЛАДОВА ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Селіхов Д.А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави та права
Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-2109-9172

Селіхов Д.А. Кібербезпека як складова інформаційної безпеки: теоретичні та прикладні аспекти.

У статті розкрито теоретичні та практичні правові аспекти забезпечення кібербезпеки як складової інформаційної безпеки в Україні.

Зазначено, що інформаційна безпека є багатовимірною концепцією, що охоплює практично всі сфери суспільного життя унаслідок стрімкого та повсюдного поширення інформаційних технологій. В умовах воєнного стану, кібербезпека є одним із найбільш проблемних питань сучасності, оскільки кіберзагрози також постійно примножуються і ускладнюються. Кібербезпеку визначено як складову інформаційної безпеки, що реалізується в умовах використання комп'ютерних систем і телекомунікаційних мереж та спрямована на захист даних, інформаційних ресурсів і критично важливих інтересів особи, суспільства та держави від кіберзагроз і кібератак.

У правовому вимірі кібербезпека постає як цілісна система нормативно врегульованих інструментів і заходів, що реалізуються у кіберпросторі з метою гарантування національної безпеки. Нормативно-правова база у сфері кібербезпеки значною мірою не встигає за стрімким розвитком інформаційних технологій і трансформацією форм та методів кібератак, що зумовлює наявність прогалин у правовому регулюванні та ускладнює практичну реалізацію відповідних норм.

Доведено, що сучасний стан правового регулювання кібербезпеки в Україні виявляє низку системних проблем, зокрема фрагментарність законодавства, відсутність цілісної концепції державної політики, дублювання повноважень суб'єктів забезпечення кібербезпеки та недостатню координацію між ними. За умов постійного зростання кількості та складності кібератак, спрямованих, у тому числі, на критичну інфраструктуру та державні інформаційні ресурси, така ситуація істотно знижує ефективність протидії кіберзагрозам.

Зроблено висновок, що зв'язку з цим особливої актуальності набуває вдосконалення нормативно-правового забезпечення кібербезпеки шляхом його гармонізації з європейськими та міжнародними стандартами, а також запровадження дієвих механізмів міжвідомчої координації та публічно-приватного партнерства. Врахування досвіду Європейського Союзу та активна участь України у міжнародному співробітництві у сфері кіберзахисту можуть стати важливими чинниками підвищення стійкості національної системи кібербезпеки та ефективної відповіді на сучасні й майбутні кіберзагрози.

Ключові слова: інформаційна безпека, національна безпека, кібербезпека, кіберпростір, воєнний стан, європейська інтеграція, європейські стандарти.

Selikhov D.A. Cybersecurity as a component of information security: theoretical and applied aspects.

The article reveals the theoretical and practical legal aspects of ensuring cybersecurity as a component of information security in Ukraine.

It is noted that information security is a multidimensional concept that covers almost all spheres of public life due to the rapid and widespread spread of information technologies. In conditions of martial law, cybersecurity is one of the most problematic issues of our time, since cyber threats are also constantly multiplying and becoming more complex. Cybersecurity is defined as a component of information security that is implemented in the use of computer systems and telecommunication networks and is aimed at protecting data, information resources and critical interests of the individual, society and the state from cyber threats and cyber attacks.

In the legal dimension, cybersecurity appears as a holistic system of normatively regulated instruments and measures implemented in cyberspace in order to guarantee national security. The regulatory and legal framework in the field of cybersecurity largely lags behind the rapid development

of information technologies and the transformation of forms and methods of cyberattacks, which causes gaps in legal regulation and complicates the practical implementation of relevant norms.

It has been proven that the current state of legal regulation of cybersecurity in Ukraine reveals a number of systemic problems, in particular, fragmentation of legislation, the absence of a holistic concept of state policy, duplication of powers of cybersecurity entities and insufficient coordination between them. Given the constant increase in the number and complexity of cyberattacks, including those aimed at critical infrastructure and state information resources, this situation significantly reduces the effectiveness of countering cyber threats.

It is concluded that in this regard, the improvement of the regulatory and legal support for cybersecurity through its harmonization with European and international standards, as well as the introduction of effective mechanisms for interagency coordination and public-private partnership, is of particular relevance. Taking into account the experience of the European Union and the active participation of Ukraine in international cooperation in the field of cyber defense can become important factors in increasing the stability of the national cybersecurity system and an effective response to current and future cyber threats.

Key words: information security, national security, cybersecurity, cyberspace, martial law, European integration, European standards.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження кібербезпеки як складової інформаційної безпеки зумовлена не тільки стрімкою цифровізацією суспільних відносин і активним впровадженням інформаційних технологій у всі сфери життєдіяльності суспільства, а, перш за все, низкою загроз для кіберсфери України в умовах воєнного стану. В умовах війни кіберпростір є середовищем підвищених ризиків для національної безпеки.

Особливої уваги потребують саме правові аспекти забезпечення кібербезпеки України. Кіберзагрози безпосередньо впливають на реалізацію конституційних прав і свобод людини і громадянина, стабільність функціонування органів публічної влади та національну безпеку загалом, що актуалізує потребу в ефективному правовому механізмі протидії їм. Водночас сучасний стан правового регулювання кібербезпеки в Україні характеризується фрагментарністю, що знижує ефективність державної політики у сфері інформаційної безпеки.

З огляду на зазначене, наукове осмислення кібербезпеки як складової інформаційної безпеки в теоретичному та прикладному правовому вимірах є своєчасним і необхідним.

Метою статті є розкрити теоретичні та практичні правові аспекти забезпечення кібербезпеки як складової інформаційної безпеки в Україні в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти правового забезпечення кібербезпеки як складової інформаційної безпеки України досліджували такі вітчизняні вчені, як: О. Баранов, П. Берназ, В. Бурячок, С. Гнатюк, Г. Гончаренко, О. Горбенко, Є. Живило, М. Кондратюк, В.Куцаєв, В. Ліпкан, А. Марущак, Д. Мінін, О. Манжай, О. Остапенко, С. Петров, А. Пролорензо, Е.Рижков, І. Сопілко, В.Фурашев та ін. Однак, не втрачають актуальності питання удосконалення вітчизняного законодавства у сфері забезпечення кіберзахисту та реагування на новітні кіберзагрози, особливо в умовах воєнного стану. Залишаються невирішеними низка практичних питань, що мають юридичну природу.

Виклад основного матеріалу. Безпека – це якість або стан, що характеризується свободою від небезпеки, стан захищеності від супротивників – від тих, хто може завдати шкоди навмисно чи навмисно. Інформаційна безпека є багаторівневою системою, яка передбачає стан захищеності інформаційного суверенітету держави, її інформаційного простору та ресурсів, а також інформаційних прав та інтересів суспільства.

О. Горбенко під поняттям «інформаційна безпека» пропонує розуміти стан інформаційного середовища, за якого забезпечується стійкість до зовнішніх та внутрішніх загроз, гарантовано права та свободи громадян в інформаційній сфері, а також захищені національні інтереси держави, а під поняттям «кібербезпека» – здатність систем та мереж протидіяти кіберзагрозам, забезпечуючи безперебійну роботу інформаційно-комунікаційних технологій та захист даних від несанкціонованого доступу і модифікації [1, с. 77]. Інформаційна безпека є багатовимірною концепцією, що охоплює практично всі сфери суспільного життя унаслідок стрімкого та повсюдного поширення інформаційних технологій. В умовах сучасної цифрової епохи вона набуває особливої значущості, адже відомості про велику кількість фізичних осіб і організацій зберігаються та обробляються у різноманітних комп'ютерних системах, нерідко перебуваючи поза безпосереднім контролем їх власників.

Інформаційна безпека не є абсолютною. Навіть досконале планування, правове та технологічне забезпечення та впровадження не може гарантувати стабільної і постійної інформаційної безпеки. Інформаційна безпека – це процес постійного досягання єдиної мети.

Важливою складовою інформаційної безпеки держави є кібербезпека.

На сьогодні, в умовах воєнного стану, кібербезпека є одним із найбільш проблемних питань сучасності, оскільки кіберзагрози також постійно примножуються і ускладнюються.

Кібербезпека – це використання сучасних технологій, процесів і засобів контролю з метою захистити комп'ютерні системи та мережі, програми, пристрої і дані від кібернетичних атак, а також з метою зниження ризику здійснення кібератаки [2]. О. Баранов зауважує, що кібербезпека – це інформаційна безпека в умовах використання комп'ютерних систем та/або телекомунікаційних мереж. Кібербезпека – це такий стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави в умовах використання комп'ютерних систем та/або телекомунікаційних мереж, за якого мінімізується завдання їм шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки функціонування інформаційних технологій; несанкціоноване поширення, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації [3, с. 57]. М. Кондратюк визначає систему кібербезпеки держави як комплекс спеціальних врегульованих нормативно суб'єктів забезпечення кібербезпеки, а також відповідних методів, засобів, прийомів та заходів, які використовуються та здійснюються з даною метою у кіберпросторі [4, с. 46]. Отож, кібербезпеку можна визначити як складову інформаційної безпеки, що реалізується в умовах використання комп'ютерних систем і телекомунікаційних мереж та спрямована на захист даних, інформаційних ресурсів і критично важливих інтересів особи, суспільства та держави від кіберзагроз і кібератак.

Хоча кібербезпеку розглядають як підмножину інформаційної безпеки, обидва цих типи безпеки своєю основною метою мають захист даних. Інформаційна безпека орієнтована на захист від будь-яких загроз важливих даних, як у цифровій, так і в аналоговій формі. А кібербезпека, зосереджена на цифровій інформації, також нерозривно пов'язана із такими категоріями як кіберзлочини, кібератаки тощо [5, с. 113]. Зміст понять «інформаційна безпека» та «кібербезпека» вказує на їхню взаємопов'язаність, проте кожне з них має свої специфічні акценти. Інформаційна безпека охоплює всі аспекти захисту інформації, незалежно від її форми, тоді як кібербезпека спеціалізується на захисті цифрових систем і ресурсів у кіберпросторі [6, с. 469]. Інформаційна безпека і кібербезпека є тісно взаємопов'язаними, проте не тотожними категоріями. Обидва види безпеки мають спільну мету – захист даних, однак відрізняються за обсягом і спрямованістю.

В контексті нормативно-правового розуміння національної та інформаційної безпеки, кібербезпека може визначатися як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сфері функціонування інформаційно-телекомунікаційних систем [7, с. 45]. Кібербезпека в юридичному контексті спрямована на захист комп'ютерних систем і мереж від кіберзагроз, таких як атаки хакерів, віруси та інше шкідливе програмне забезпечення. Юридичні норми, що регулюють кібербезпеку, зосереджені на забезпеченні безпеки цифрових інфраструктур і протидії кіберзлочинності [6, с. 469]. У правовому вимірі кібербезпека постає як цілісна система нормативно врегульованих інструментів і заходів, що реалізуються у кіберпросторі з метою гарантування національної безпеки.

Однак кіберпростір характеризується підвищеною складністю з точки зору правового регулювання, що зумовлено його транскордонним характером, динамічним розвитком технологій та багатосуб'єктністю правовідносин.

Нині кіберпростір розглядається як важливий безпековий імператив, оскільки від його реалізації залежать економічна, військова, соціальна та інші сфери діяльності держави [8, с. 120]. Під кіберпростором розуміється кіберінформаційне середовище, що відображає семантику (сутність) об'єктів кіберінформаційної інфраструктури та системи відношень і зв'язків між цими об'єктами. До об'єктів кіберінформаційної інфраструктури відносять апаратно-технічні складові (сучасні гаджети, персональні комп'ютери тощо), програмно-технологічні складові (комп'ютерні мережі, ПЗ), інформаційні складові (інформаційні бази, веб-контенти, Інтернет-відомості тощо) [9, с. 78]. Кіберпростір – це інформаційне середовище (простір), яке виникає (існує) за допомогою технічних (комп'ютерних) систем при взаємодії людей між собою, взаємодії технічних (комп'ютерних) систем та управлінні людьми цими технічними (комп'ютерними) системами» [10, с. 145]. Кіберпростір можна визначити як складне середовище, що включає взаємодію між людьми (суб'єктами правовідносин) та програмним забезпеченням (об'єктом правовідносин). Він підтримується завдяки всесвітньому поширенню інформаційно-комунікаційних технологій, отож і його правове забезпечення не може мати суто локальний, національний характер.

Він є спільним простором для великою кількістю суб'єктів, що спільно користуються важливою інформаційною інфраструктурою.

Переміщення конфліктів із традиційного фізичного простору в кіберпростір, яке спостерігається вже тривалий час, породжує нові загрози та виклики в аспекті забезпечення кібербезпеки нашої

держави, особливо в умовах протидії агресору – російській федерації. Технології інформаційної війни приваблюють саме через відносну дешевизну, доступність та ефективність, а отже, інтенсивність їх використання тільки наростатиме [11, с. 34]. Кіберпростір знаходиться у перманентному стані еволюції та модернізації, тому очікувано, що він стане ще складнішим у найближчі роки. Отож, і значно складнішим об'єктом правового регулювання та контролю.

Останнім часом суспільство дедалі частіше стикається з різноманітними видами кібератак: збої при наданні електронних послуг, блокування роботи державних органів, фішингові атаки електронною поштою, кіберзлочини, порушення цілісності та конфіденційності даних, інформаційно-психологічний тиск на населення, кібертероризм, кібершпигунство, інформаційна експансія у національний інформаційний простір країни, блокування роботи або руйнування стратегічно важливих для економіки та безпеки держави підприємств, систем життєзабезпечення й об'єктів підвищеної небезпеки [12, с. 644; 17]. Російська агресія супроводжується масштабними кібератаками на критичну інфраструктуру, державні інформаційні системи та приватні підприємства [13, с. 80]. За таких умов щонайменше рівень і якість нормативно-правового забезпечення кібербезпеки та протидії кіберзагрозам повинні бути належними й адекватними сучасним викликам.

Сучасний стан правового регулювання кібербезпеки в Україні характеризується значними системними вадами, які суттєво обмежують ефективність протидії кіберзагрозам та не відповідають масштабам викликів цифрової доби. Чинне законодавство демонструє фрагментарність та відсутність цілісної концепції правового забезпечення кібербезпеки, що проявляється у дублюванні функцій різних державних органів, недостатній координації їхньої діяльності та відсутності чітких механізмів розмежування компетенції [14, с. 167]. Крім того, нормативно-правова база у сфері кібербезпеки значною мірою не встигає за стрімким розвитком інформаційних технологій і трансформацією форм та методів кібератак, що зумовлює наявність прогалин у правовому регулюванні та ускладнює практичну реалізацію відповідних норм. Відсутність уніфікованого понятійно-термінологічного апарату, а також недостатня узгодженість національного законодавства з міжнародними та європейськими стандартами знижують рівень правової визначеності та ефективність міжвідомчої і міжнародної співпраці у сфері протидії кіберзагрозам. У сукупності це актуалізує необхідність комплексного перегляду та систематизації законодавства про кібербезпеку, формування цілісної державної політики у цій сфері та запровадження дієвих механізмів координації, відповідальності й контролю.

З метою удосконалення правового, інституційного, фінансового, технологічного забезпечення кібербезпеки Україні слід враховувати напрацьовані дієві підходи, що використовуються, перш за все в Європі.

Спільні зусилля світової спільноти щодо обміну досвідом, технологіями, здобутками фахівців у сфері кіберзахисту, взаємна фінансова підтримка, скоординована спільна системна відповідь країн на кіберзлочини, запровадження нових світових стандартів з кібербезпеки та інформаційної безпеки, оновлення національних та міжнародних стратегій, законодавства, які б відповідали новим кібервикликам, є запорукою подолання спільними зусиллями нових сучасних викликів [15, с. 495]. Європейський Союз активно модернізує власні сектори безпеки у кіберпросторі у відповідності до викликів сучасності. Цей процес відбувається шляхом: впорядкуванням нормативної бази, що має забезпечити цілісність державної політики в даній сфері; вироблення європейських керівних принципів щодо забезпечення стійкості і стабільності мережі Інтернет та їхнє просування на міжнародній арені; збільшенням чисельності підрозділів, зайнятих у системі кіберзахисту; посилення контролю за національним інформаційним простором; зміцнення захисних механізмів для критичної інформаційної інфраструктури ЄС; проведення загальноєвропейських навчань та досліджень з проблем безпекових інцидентів в мережі Інтернет; посилення співпраці між державним і приватним секторами; створення європейського форуму для обміну інформацією між країнами-членами; створення європейської системи раннього сповіщення про кіберзагрози та ін. [16, с. 31]. У цьому контексті досвід Європейського Союзу є показовим для України, оскільки демонструє ефективність комплексного, скоординованого та проактивного підходу до формування системи кібербезпеки.

Адаптація європейських стандартів і практик, зокрема у частині гармонізації законодавства, розвитку інституційної спроможності суб'єктів кіберзахисту [18, с. 31; 19, с. 747; 20, с. 62], запровадження механізмів публічно-приватного партнерства та систем раннього реагування на кіберінциденти, здатна суттєво посилити національну систему кібербезпеки. Водночас активна участь у міжнародному співробітництві, обмін інформацією про кіберзагрози та спільні навчання сприятимуть підвищенню стійкості держави до кібератак, що є особливо актуальним в умовах збройної агресії та гібридних загроз.

Висновки. Кібербезпека є невід'ємною складовою інформаційної та національної безпеки в цілому, яка в умовах цифровізації суспільства та збройної агресії проти України набуває особливого

значення. Сучасний кіберпростір характеризується високим рівнем динамічності, транскордонності та складності, що значно ускладнює правове врегулювання та потребує системного й адаптивного підходу.

Сучасний стан правового регулювання кібербезпеки в Україні виявляє низку системних проблем, зокрема фрагментарність законодавства, відсутність цілісної концепції державної політики, дублювання повноважень суб'єктів забезпечення кібербезпеки та недостатню координацію між ними. За умов постійного зростання кількості та складності кібератак, спрямованих, у тому числі, на критичну інфраструктуру та державні інформаційні ресурси, така ситуація істотно знижує ефективність протидії кіберзагрозам.

У зв'язку з цим, особливої актуальності набуває вдосконалення нормативно-правового забезпечення кібербезпеки шляхом його гармонізації з європейськими та міжнародними стандартами, а також запровадження дієвих механізмів міжвідомчої координації та публічно-приватного партнерства. Врахування досвіду Європейського Союзу та активна участь України у міжнародному співробітництві у сфері кіберзахисту можуть стати важливими чинниками підвищення стійкості національної системи кібербезпеки та ефективної відповіді на сучасні й майбутні кіберзагрози.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горбенко О.І. Інформаційна та кібербезпека: концептуальні засади та практичні аспекти. Харків: «Фоліо». 2017. 320 с.
2. What is Cyber Security? Definition and Best Practices. IT Governance. 2020. URL: https://www.itgovernance.co.uk/what-iscybersecurity.
3. Баранов О.А. Про тлумачення та визначення поняття «кібербезпека». *Правова інформатика*. 2014. № 2 (42). С. 54–62. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/14boavpk.pdf.
4. Кондратюк М. В. Кібербезпека України в системі національної безпеки. *Право і суспільство.* 2019. № 6. Ч. 2. С. 42–48. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-6-2-7.
5. Сопілко І. Інформаційна безпека та кібербезпека: порівняльно-правовий аспект. *Наукові праці Київського авіаційного інституту. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право».* 2021. № 2 (59). С. 110–115. DOI: https://doi.org/10.18372/2307-9061.59.15603.
6. Гончаренко Г.А. До проблеми визначення та розмежування дефініцій «інформаційна безпека» і «кібербезпека». *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 5. С. 466–471. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.73.
7. Мельник С.В., Тихомиров О.О., Лєнков О.С. До проблеми формування понятійно-термінологічного апарату кібербезпеки. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*: зб. матер. наук.-практ. конф. (Київ, 22 березня 2011 р.). Київ: Вид-во НА СБ України, 2011. Ч. 2. С. 43–48.
8. Валюшко І. О. Кібербезпека України: наукові та практичні виміри сучасності. *Вісник НТУУ «КПІ»*. 2016. № 3/4 (31-32). С. 117–124. URL: https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/140496/137578.
9. Такаченко О., Ткаченко К. Кіберпростір і кібербезпека: проблеми, перспективи, технології. *Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері.* 2018. № (1). С. 75–86. DOI: https://doi.org/10.31866/2617-796x.1.2018.147257.
10. Манжай О.В. Використання кіберпростору в оперативно розшуковій діяльності. *Право і безпека. Науковий журнал*. 2009. № 4. С. 142–149. URL: https://files01.core.ac.uk/download/333962960.pdf.
11. Пролорензо А. Кібербезпека в українських літературних джерелах: політичний огляд. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія.* 2025. № 20. С. 31-35. DOI: https://doi.org/10.32782/2312-1815/2025-20-4.
12. Трофименко О., Прокоп Ю., Логінова Н., Задерейко О. Кібербезпека України: аналіз сучасного стану. *Захист інформації*. 2019. Том 21. № 3. С. 150–157. DOI: 10.18372/2410-7840.21.13951.
13. Остапенко О.В., Берназ П.С. Кіберзлочинність як загроза національній безпеці України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2024. № 1(130). С. 78–86. DOI:10.35774/app2025.02.164.
14. Мазепа С. Кібербезпека в Україні: сучасні виклики та шляхи вдосконалення законодавчого регулювання. *Актуальні проблеми правознавства*. 2025. № 2 (42). С. 164–171. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/2142/2163.
15. Ємельянов В.М., Бондар Г.Л. Кібербезпека як складова національної безпеки та кіберзахист критичної інфраструктури України. *Публічне управління та регіональний розвиток.* 2019. № 5. С. 493–523. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/purr_2019_5_4.

16. Войціховський А.В. Кібербезпека як важлива складова системи захисту національної безпеки європейських країн. *Журнал східноєвропейського права.* 2018. № 53. С. 26–37. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a2dd0ed8-c884-4205-8d60-df50918d943e/content.
17. Трофименко О. Моніторинг стану кібербезпеки в Україні. *Правове життя сучасної України:* матер. міжнар. наук.-практ. конф. (17 травня 2019 р.). 2019, Одеса: Видавничий дім «Гельветика». С. 642–646.
18. Наливайко Л.Р., Вітвіцький С.С. Право на доступ до публічної інформації в контексті контролю громадян за діяльністю держави. *Право і суспільство.* 2014. № 5(2). С. 28–33. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID= &I21DBN=UJRN&P21DBN.
19. Ряполов А.П. Захист інформаційного простору України в умовах гібридної війни: межі між свободою слова та інформаційною безпекою. *Національні інтереси України.* 2025. № 5 (10). С. 746–758. DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-5(10)-746-757.
20. Наливайко Л.Р. Інформаційна безпека та інформаційна політика в Україні: конституційно-правовий аспект. *Вісник Запорізького державного університету.* 2003. № 1. С. 60–65. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=U6ecyI4AAAAJ&citation_for_view=U6ecyI4AAAAJ:tuHXwOkdijsC.

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Селіхов Д.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9:351.74(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.15

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Ступник Я.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-8024-9735
e-mail: yaroslav.stupnik@uzhnu.edu.ua

Ступник Я.В. Трансформація правоохоронної діяльності в умовах правового режиму воєнного стану.

Стаття присвячена комплексному теоретико-правовому дослідженню правоохоронної функції держави в умовах воєнного часу на прикладі України в період повномасштабної збройної агресії російської федерації з 24 лютого 2022 року. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю наукового осмислення трансформації правоохоронної системи в екстремальних умовах воєнного стану, що вимагає переосмислення доктринальних підходів до розуміння сутності та змісту правоохоронної функції держави в особливий період. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання: діалектичний метод, системно-структурний аналіз, формально-юридичний, порівняльно-правовий та історико-правовий методи. У статті здійснено аналіз правових засад функціонування правоохоронних органів в особливих умовах правового режиму воєнного стану, досліджено трансформацію їх компетенції, організаційної структури та специфіку реалізації правоохоронної діяльності в умовах збройного конфлікту. Проаналізовано положення Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану», законодавства про Національну поліцію, Службу безпеки України, Національну гвардію та інших нормативно-правових актів, які регулюють діяльність правоохоронних органів в особливий період. Особлива увага приділена дослідженню концептуальних засад Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки та аналізу Плану заходів щодо його виконання, затвердженого Кабінетом Міністрів України у 2024 році. Досліджено особливості функціонування системи правоохоронних органів України, включаючи Національну поліцію, Національну гвардію, Службу безпеки України, Державне бюро розслідувань, органи прокуратури в умовах правового режиму воєнного стану. Проаналізовано теоретико-методологічні підходи до визначення поняття «правоохоронні органи» та критеріїв віднесення державних інституцій до системи правоохоронних органів. Систематизовано проблемні аспекти реалізації правоохоронної функції держави в умовах воєнного стану, включаючи питання збалансування національної безпеки та дотримання прав людини, кадрового та матеріально-технічного забезпечення, координації діяльності різних правоохоронних структур, документування та розслідування воєнних злочинів, міжнародного співробітництва. Визначено перспективні напрями удосконалення нормативно-правового регулювання діяльності правоохоронних органів в умовах особливих правових режимів.

Ключові слова: правоохоронна функція держави, воєнний стан, правоохоронна діяльність, національна безпека, правопорядок, воєнні злочини, міжнародне співробітництво.

Stupnyk Y.V. Transformation of law enforcement activities under the legal regime of martial law.

The article is devoted to a comprehensive theoretical and legal study of the law enforcement function of the state in wartime conditions using the example of Ukraine during the period of full-scale armed aggression of the Russian Federation from February 24, 2022. The relevance of the study is due to the need for a scientific understanding of the transformation of the law enforcement system in extreme conditions of martial law, which requires a rethinking of doctrinal approaches to understanding the essence and content of the law enforcement function of the state in a special period. The methodological basis of the study is made up of general scientific and special legal methods of cognition: dialectical method, system-structural analysis, formal-legal, comparative-legal and historical-legal methods. The article analyzes the legal principles of the functioning of law enforcement agencies in the special conditions of the legal regime of martial law, examines the transformation of their competence, organizational

structure and the specifics of the implementation of law enforcement activities in conditions of armed conflict. The provisions of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law», legislation on the National Police, the Security Service of Ukraine, the National Guard and other regulatory legal acts that regulate the activities of law enforcement agencies in a special period are analyzed. Special attention is paid to the study of the conceptual principles of the Comprehensive Strategic Plan for the Reform of Law Enforcement Agencies as Part of the Security and Defense Sector of Ukraine for 2023-2027 and the analysis of the Action Plan for its Implementation, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine in 2024. The features of the functioning of the system of law enforcement agencies of Ukraine, including the National Police, the National Guard, the Security Service of Ukraine, the State Bureau of Investigation, and prosecutor's offices under the legal regime of martial law are studied. Theoretical and methodological approaches to defining the concept of «law enforcement agencies» and the criteria for classifying state institutions as law enforcement agencies are analyzed. Problematic aspects of the implementation of the law enforcement function of the state under martial law are systematized, including issues of balancing national security and respect for human rights, personnel and material and technical support, coordination of the activities of various law enforcement structures, documentation and investigation of war crimes, and international cooperation. Promising directions for improving the regulatory and legal regulation of the activities of law enforcement agencies under special legal regimes are identified.

Key words: law enforcement function of the state, martial law, law enforcement activities, national security, law and order, war crimes, international cooperation.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України 24 лютого 2022 року кардинально трансформувало умови функціонування всієї системи державного управління, зокрема правоохоронної сфери, актуалізувавши фундаментальні питання теорії держави і права щодо реалізації правоохоронної функції держави в екстремальних умовах збройного конфлікту. Введення правового режиму воєнного стану на всій території України на підставі Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затвердженого Верховною Радою України, створило принципово нову правову реальність, що вимагає наукового переосмислення доктринальних підходів до сутності та змісту правоохоронної функції держави [1; 7; 9].

Правоохоронна функція держави, будучи однією з основних функцій сучасної демократичної держави, набуває особливого значення в умовах воєнного часу, оскільки саме від ефективності діяльності правоохоронних органів залежить не лише забезпечення внутрішньої безпеки та правопорядку, охорона прав і свобод людини і громадянина, але й загальна обороноздатність держави, її здатність протистояти зовнішній агресії та зберігати суверенітет і територіальну цілісність. Як справедливо зазначають дослідники, у сучасних соціально-економічних та політичних умовах функціонування нашої держави проблеми забезпечення її безпеки набувають особливої актуальності та потребують комплексного міждисциплінарного аналізу [8; 10; 14].

Метою статті є комплексний аналіз трансформації правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану, дослідити правові засади функціонування основних правоохоронних органів України в особливий період, систематизувати проблемні аспекти реалізації правоохоронної функції держави в умовах збройного конфлікту та визначити шляхи їх вирішення на основі аналізу Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку на 2023-2027 роки.

Стан опрацювання проблематики. Теоретико-методологічні засади дослідження правоохоронної функції держави закладені у працях вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема А.І. Мельника, Ю.О. Загуменної, Д.О. Рудь, В.І. Осадчого, Т.О. Пікулі, які досліджували поняття, ознаки та функції правоохоронних органів [6; 10; 14]. Водночас питання реалізації правоохоронної функції держави в умовах воєнного стану залишаються недостатньо дослідженими в сучасній юридичній науці, що обумовлює необхідність поглибленого наукового аналізу цієї проблематики. А. Романова у своїй роботі розглядає морально-правові особливості правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану, однак комплексного дослідження трансформації правоохоронної функції держави в особливий період на сьогодні в науковій літературі не проведено [7].

Виклад основного матеріалу. Правовий режим воєнного стану в Україні регулюється комплексом нормативно-правових актів, серед яких основоположне значення має Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12 травня 2015 року [1]. Згідно зі статтею 1 цього Закону, воєнний стан визначається як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, відсічі

і стримування збройної агресії, гарантування безпеки населення, в межах та на строк, визначені Конституцією України [9].

Категорія «правоохоронна функція держави» у теорії держави і права традиційно визначається як один із напрямів діяльності держави, спрямований на охорону конституційного ладу, прав і свобод громадян, усіх форм власності, законності та правопорядку, боротьбу зі злочинністю та іншими правопорушеннями. Проте в умовах воєнного стану зміст цієї функції суттєво трансформується, набуваючи нових аспектів та особливостей. Зокрема, на перший план виходять завдання забезпечення національної безпеки, протидії диверсійно-розвідувальній діяльності противника, документування та розслідування воєнних злочинів, забезпечення правопорядку на звільнених територіях, взаємодії з військовими адміністраціями та військовим командуванням [7; 11; 15].

Особливість функціонування правоохоронних органів в умовах воєнного стану полягає у значному розширенні їх компетенції та можливості застосування додаткових правових засобів для забезпечення національної безпеки. Статтею 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» встановлено вичерпний перелік заходів правового режиму воєнного стану, які можуть здійснюватися військовим командуванням разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) [1]. До таких заходів належать: встановлення (посилення) охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення, функціонування транспорту, зв'язку і комунікацій, об'єктів енергетики, а також об'єктів, що становлять підвищену екологічну та вогневу небезпеку, і об'єктів, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави; запровадження особливого режиму роботи об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення; захист комунікацій, об'єктів транспортної інфраструктури, зв'язку та інформатизації; посилення заходів щодо боротьби з диверсійно-розвідувальними силами, grupos противника та антидержавними елементами [9].

Інституційну основу реалізації правоохоронної функції держави в умовах воєнного стану становить система правоохоронних органів України, до якої, відповідно до чинного законодавства та доктринальних підходів, належать: Національна поліція України, Служба безпеки України, Національна гвардія України, Державне бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки, органи прокуратури України, Державна прикордонна служба України та інші органи, які здійснюють правоохоронні функції [2; 3; 6; 10]. Водночас слід зазначити, що в юридичній науці та законодавстві відсутнє єдине легальне визначення поняття «правоохоронні органи», що створює певні труднощі у правозастосовній практиці та теоретичних дослідженнях.

Національна поліція України, як центральний орган виконавчої влади, що служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, у відповідності до Закону України «Про Національну поліцію» від 02 липня 2015 року № 580-VIII [2], в умовах воєнного стану отримала розширені повноваження та додаткові функції. Зокрема, відповідно до внесених до законодавства змін, поліція має право безоплатно отримувати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності інформацію, необхідну для виконання покладених на неї повноважень та завдань, у тому числі інформацію стосовно військовополонених, що є критично важливим в умовах збройного конфлікту [11; 12].

Національна гвардія України займає особливе місце в системі правоохоронних органів, оскільки за своїм правовим статусом є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України [13]. Ця дуалістична природа Національної гвардії обумовлює специфіку її функціонування в умовах воєнного стану, коли на неї покладаються як правоохоронні функції (охорона громадського порядку, охорона об'єктів державної власності, конвоювання), так і військові завдання (участь у відбитті збройної агресії, охорона стратегічних об'єктів, участь у територіальній обороні). Головною метою діяльності Національної гвардії є захист і охорона життя, прав, свобод та законних інтересів громадян, що набуває особливого значення в умовах збройної агресії, коли загрози безпеці громадян багаторазово зростають.

Служба безпеки України як державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями в умовах воєнного стану активізувала свою контррозвідувальну та оперативно-розшукову діяльність [3; 13]. Відповідно до Закону України «Про Службу безпеки України», цей орган забезпечує державну безпеку України, здійснює контррозвідувальну діяльність, боротьбу з тероризмом, корупцією та організованою злочинною діяльністю у сфері управління і економіки та в інших сферах державного управління, а також із розвідувально-підривною діяльністю іноземних спеціальних служб. Для стабільного та належного розвитку держави, протидії міжнародним і внутрішнім загрозам безпеці України, боротьби зі шпигунською і терористичною діяльністю, виявлення та припинення діяльності агентурної мережі противника СБУ проводить активні контррозвідувальні заходи як на території України, так і за її межами в межах своєї компетенції.

Окремої уваги заслуговує питання створення та функціонування військових адміністрацій як тимчасових державних органів, що утворюються в умовах воєнного стану. Згідно зі статтею 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», на територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися військові адміністрації [1]. Рішення про утворення військових адміністрацій приймається Президентом України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування, що свідчить про надзвичайний характер цих органів та їх призначення для особливих умов.

Військові адміністрації здійснюють тісну взаємодію з правоохоронними органами у виконанні завдань забезпечення безпеки та правопорядку на відповідних територіях. Ця взаємодія будується на засадах координації, субординації та функціонального розподілу повноважень. Військові адміністрації разом з органами Національної поліції, Служби безпеки України, Національної гвардії здійснюють комплекс заходів щодо підтримання громадського порядку, протидії мародерству, забезпечення безпеки цивільного населення, евакуації громадян з небезпечних районів, охорони об'єктів критичної інфраструктури [1; 9; 11].

Особливу актуальність у контексті реалізації правоохоронної функції держави в умовах воєнного стану набуло питання створення та функціонування системи військової юстиції. Після початку повномасштабного вторгнення росії відновлення повноцінної системи військової юстиції в Україні різко актуалізувалося як з огляду на значне зростання чисельності військових формувань, так і у зв'язку зі стрімким збільшенням кількості правопорушень, що вчиняються військовослужбовцями [11]. За статистичними даними, чисельність військових формувань зросла зі 166 тисяч осіб у 2013 році до 880 тисяч людей станом на лютий 2024 року, що супроводжувалося суттєвим зростанням кількості правопорушень у військах: з 2013 року до 2023 року вона збільшилася у 78 разів, а кількість засуджених військовослужбовців – у 14 разів. У законодавстві також з'явилися нові види адміністративних правопорушень, кількість накладених стягнень за якими з 2015 року зросла у 6,5 разів.

З метою вирішення проблем правопорядку у військовій сфері розробляється законопроєкт про утворення нового військового формування з правоохоронними функціями – Військової поліції, завданням якої має стати забезпечення правопорядку і військової дисципліни у Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та Державній спеціальній службі транспорту. На даний час у складі Збройних Сил України функціонує Військова служба правопорядку (ВСП), однак її повноваження та структура потребують суттєвого вдосконалення з урахуванням сучасних викликів та загроз [11].

Незважаючи на складні умови воєнного часу, Україна продовжує процес системного реформування правоохоронної системи, що є невід'ємною складовою євроінтеграційного курсу держави та виконання зобов'язань у рамках Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273 затверджено Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки, який визначає стратегічні цілі, завдання та напрями модернізації правоохоронної системи [4]. Цей документ розроблений з урахуванням рекомендацій міжнародних партнерів України, зокрема Європейського Союзу та НАТО, та спрямований на приведення діяльності правоохоронних органів у відповідність до європейських стандартів і найкращих практик.

Кабінет Міністрів України розпорядженням від 23 серпня 2024 року № 792-р затвердив План заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку, який є деталізованим операційним документом, що містить конкретні завдання, індикатори виконання та очікувані результати [5]. Масштабність та міжвідомчий характер цього плану підтверджується тим, що він охоплює 199 конкретних дій, згрупованих у 49 завдань, а до його реалізації залучено майже 50 суб'єктів – державні органи, військові адміністрації, громадські організації та наукові установи. Серед основних виконавців плану заходів – Офіс Генерального прокурора, який координує діяльність правоохоронних органів та відповідає за реалізацію 97 завдань, Міністерство внутрішніх справ – 44 завдання, Міністерство юстиції – 14 завдань, ще 47 виконавців спільно реалізують 44 завдання.

Серед пріоритетних напрямів реформування правоохоронної системи в умовах воєнного стану варто виділити наступні. По-перше, уніфікація правового статусу правоохоронних органів, що передбачає проведення аудиту чинних повноважень різних правоохоронних органів та подальше ухвалення базового Закону України «Про органи правопорядку», який має визначити єдині засади організації та діяльності всіх правоохоронних органів, встановити чіткі критерії віднесення дер-

жавних органів до системи правоохоронних органів, унормувати питання координації та взаємодії [5; 6]. По-друге, впровадження інституту детективів у всі органи правопорядку, а не лише в Національне антикорупційне бюро України та Бюро економічної безпеки, як це є на сьогодні. По-третє, ухвалення Концепції реформування органів військового правопорядку України (військової юстиції) у післявоєнний період, що передбачає створення ефективної системи забезпечення правопорядку у військовій сфері з урахуванням досвіду країн-членів НАТО.

По-четверте, впровадження комплексу заходів, спрямованих на розвиток Служби безпеки України як державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, що включає розроблення необхідних законодавчих змін щодо оптимізації організаційної структури СБУ, чіткого розмежування контррозвідувальних та правоохоронних функцій, удосконалення механізмів демократичного цивільного контролю [3; 5]. По-п'яте, розробка проєкту Закону «Про кримінальну розвідку» (Criminal Intelligence), який має визначити правові засади функціонування системи гласних і негласних пошукових, розшукових заходів і засобів, що ґрунтуються на аналітиці (кримінальний аналіз, правоохоронна діяльність, керована аналітичною розвідкою – Intelligence-Led Policing model), що фактично означає реформування інституту оперативно-розшукової діяльності та приведення його у відповідність до європейських стандартів. По-шосте, удосконалення правових засад співпраці з Європолом, Європейським центром боротьби з кіберзлочинністю, Європейською міграційною мережею та іншими міжнародними правоохоронними структурами.

Реалізація правоохоронної функції держави в умовах воєнного стану супроводжується низкою проблем теоретико-методологічного та практичного характеру, які вимагають комплексного наукового аналізу та вироблення шляхів їх вирішення. Першочерговою проблемою є питання збалансування між забезпеченням національної безпеки, з одного боку, та дотриманням прав і свобод людини і громадянина, з іншого боку [7; 11]. Ця проблема має давню філософсько-правову традицію і завжди загострюється в умовах надзвичайних правових режимів. Навіть в умовах воєнного стану держава повинна гарантувати дотримання основних конституційних прав громадян, що закріплено у статті 64 Конституції України, згідно з якою конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Це вимагає від правоохоронних органів особливої виваженості, професіоналізму та правової культури у застосуванні обмежувальних заходів, дотримання принципів пропорційності та необхідності при прийнятті рішень, що обмежують права людини.

Другою важливою проблемою є кадрове забезпечення правоохоронних органів в умовах воєнного часу та загальної мобілізації [12]. Значна частина співробітників правоохоронних органів, особливо чоловіки призовного віку, призиваються до лав Збройних Сил України для виконання завдань безпосередньої участі у відбитті збройної агресії, що створює об'єктивний дефіцит кваліфікованих кадрів у правоохоронній сфері. Водночас потреба у правоохоронних послугах не зменшується, а навпаки, зростає, оскільки в умовах війни множаться різноманітні загрози правопорядку, виникають нові виклики (мародерство, колабораціонізм, дезертирство, незаконний обіг зброї). Це актуалізує питання оптимізації структури правоохоронних органів, впровадження сучасних інформаційних технологій для автоматизації та цифровізації правоохоронної діяльності, залучення резервістів та волонтерів до виконання окремих правоохоронних функцій, посилення ролі цивільних працівників у правоохоронних органах.

Третьою проблемою є координація діяльності різних правоохоронних органів та їх взаємодія з військовими адміністраціями, військовим командуванням, органами місцевого самоврядування в умовах воєнного стану [6; 9; 10]. Як зазначається у науковій літературі, у правовому середовищі наразі немає єдиної думки щодо поняття «правоохоронні органи», критеріїв віднесення того чи іншого органу до правоохоронних, його інститутів, видів, а також законодавчого визначення правоохоронних органів. Ця термінологічна та концептуальна невизначеність ускладнює побудову ефективної системи координації та взаємодії між різними суб'єктами правоохоронної діяльності. У зв'язку з цим важливого значення набуває розробка та прийняття базового Закону України «Про органи правопорядку», який має вирішити ці проблеми шляхом встановлення чітких критеріїв, визначень та механізмів координації.

Четвертою критично важливою проблемою є документування та розслідування воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду, що вчиняються збройними формуваннями російської федерації на тимчасово окупованих та деокупованих територіях України [11; 15]. Правоохоронні органи України повинні забезпечити належне, всебічне, повне та об'єктивне розслідування цих злочинів, збирання та фіксацію доказів відповідно до міжнародних стандартів доказування для подальшого притягнення винних осіб до міжнародної кримінальної відповідальності. Ця діяльність потребує спеціальних знань, навичок роботи з місцями масових поховань, експертизи та міжнародної технічної допомоги. З цією метою при Офісі Генерального прокурора створено спеціальний

підрозділ з розслідування воєнних злочинів, активно залучаються міжнародні експерти, здійснюється співпраця з Міжнародним кримінальним судом.

П'ятою проблемою є матеріально-технічне та фінансове забезпечення правоохоронних органів в умовах воєнного стану [15]. Значна частина ресурсів державного бюджету України справедливо спрямовується на потреби оборони, забезпечення Збройних Сил України, придбання озброєння та військової техніки. Водночас ефективна робота правоохоронної системи також потребує сучасного обладнання, транспортних засобів, засобів зв'язку, інформаційно-телекомунікаційних систем, лабораторного обладнання для криміналістичних досліджень та відповідного фінансування. Вирішення цієї проблеми можливе через раціональне використання наявних ресурсів, залучення міжнародної технічної та фінансової допомоги, оптимізацію витрат через цифровізацію правоохоронної діяльності.

Важливою складовою реалізації правоохоронної функції держави в умовах воєнного стану є міжнародне співробітництво в правоохоронній сфері. Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями та правоохоронними органами інших держав у сфері боротьби зі злочинністю, розслідування воєнних злочинів, обміну оперативною та криміналістичною інформацією, екстрадиції злочинців, надання правової допомоги у кримінальних справах [3; 15]. Стратегічне партнерство з міжнародними організаціями, структурами Європейського Союзу, державами-членами НАТО та іншими міжнародними партнерами є критично важливим для досягнення стратегічних цілей реформування правоохоронної системи України. Міжнародна підтримка включає професійний розвиток персоналу правоохоронних органів через навчальні програми, тренінги, стажування у правоохоронних органах країн ЄС та НАТО, експертну допомогу у розробці законодавства та стратегічних документів, технічну експертизу, консультації з питань правозастосування, організаційного розвитку та управління змінами.

Особливе значення має співпраця України з Міжнародним кримінальним судом (МКС) у розслідуванні воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду, вчинених на території України [11]. Прокурор Міжнародного кримінального суду відкрив розслідування щодо ситуації в Україні, що дає можливість притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності осіб, які вчинили найтяжчі злочини, що викликають занепокоєння міжнародного співтовариства. Правоохоронні органи України забезпечують належне документування злочинів, збирання та фіксацію доказів відповідно до стандартів доказування, що застосовуються у Міжнародному кримінальному суді, та надають необхідні матеріали міжнародним інституціям. Крім того, Україна активно співпрацює з Європолом у питаннях протидії транснаціональній організованій злочинності, тероризму, кіберзлочинності, торгівлі людьми.

Важливим аспектом міжнародного співробітництва є участь України у роботі Інтерполу, що дозволяє здійснювати міжнародний розшук злочинців, обмінюватися інформацією про злочини та злочинців, координувати спільні правоохоронні операції. Україна також розвиває двостороннє співробітництво з правоохоронними органами окремих держав на основі міжнародних договорів про правову допомогу у кримінальних справах, екстрадицію, передачу засуджених осіб. Таке співробітництво особливо актуальне в контексті необхідності притягнення до відповідальності осіб, які вчинили злочини на території України та переховуються в інших державах.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що правоохоронна функція держави в умовах воєнного стану характеризується значною трансформацією завдань, компетенції, організаційної структури, форм та методів діяльності правоохоронних органів. Особливий правовий режим воєнного стану вимагає від правоохоронної системи максимальної ефективності, оперативності реагування на загрози, професіоналізму співробітників та здатності швидко адаптуватися до динамічних змін безпекового середовища. Правові засади функціонування правоохоронних органів в умовах воєнного стану встановлені Конституцією України, Законом України «Про правовий режим воєнного стану», законами про окремі правоохоронні органи та іншими нормативно-правовими актами, які передбачають розширення повноважень правоохоронних органів при збереженні конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина [1; 2; 3; 7; 9].

Реформування правоохоронної системи продовжується навіть в умовах воєнного стану і спрямоване на приведення організації та діяльності правоохоронних органів у відповідність до європейських стандартів і найкращих практик [4; 5]. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку на 2023-2027 роки та План заходів щодо його виконання визначають конкретні кроки, завдання, індикатори та очікувані результати модернізації правоохоронної системи. Реалізація цих стратегічних документів сприятиме підвищенню ефективності правоохоронної діяльності, зміцненню довіри громадян до правоохоронних органів, інтеграції України до європейського правоохоронного простору.

До ключових проблем реалізації правоохоронної функції держави в умовах воєнного стану належать: збалансування між забезпеченням національної безпеки та дотриманням прав людини,

кадрове та матеріально-технічне забезпечення правоохоронних органів, координація діяльності різних правоохоронних структур та їх взаємодія з військовими адміністраціями, документування та розслідування воєнних злочинів, забезпечення ефективного міжнародного співробітництва [6; 10; 11; 12; 13]. Вирішення цих проблем потребує комплексного підходу, що включає удосконалення нормативно-правової бази, оптимізацію організаційної структури правоохоронних органів, впровадження сучасних інформаційних технологій, підвищення професійного рівня співробітників, залучення міжнародної технічної та фінансової допомоги.

Міжнародне співробітництво відіграє ключову роль у зміцненні інституційної спроможності правоохоронних органів України, забезпеченні їх відповідності міжнародним стандартам та сприяє поступовій інтеграції України до європейського правоохоронного простору [5; 13; 15]. Стратегічне партнерство з Європейським Союзом, НАТО, Міжнародним кримінальним судом, Інтерполом, Європолом та іншими міжнародними організаціями забезпечує доступ до найкращих практик, експертизи, технічної допомоги та ресурсів для модернізації правоохоронної системи України.

Висновки. Проведене дослідження підтверджує, що правоохоронна функція держави в умовах воєнного стану зазнає суттєвої трансформації: від традиційних завдань охорони правопорядку до пріоритетних напрямів забезпечення національної безпеки, протидії диверсійно-розвідувальній діяльності, документування воєнних злочинів та взаємодії з військовими адміністраціями. Теоретичне осмислення цих змін дозволило виявити, що правовий режим воєнного стану створює особливий нормативний простір, у якому розширення повноважень правоохоронних органів має збалансовуватися з конституційними гарантіями прав людини згідно зі статтею 64 Конституції України.

Аналіз функціонування окремих правоохоронних органів засвідчив практичну потребу у чіткій правовій регламентації їх взаємодії в екстремальних умовах. Встановлено, що відсутність легального визначення поняття правоохоронні органи та єдиних критеріїв віднесення державних інституцій до цієї системи створює теоретико-методологічні та практичні проблеми координації. Це обґрунтовує необхідність прийняття базового Закону України «Про органи правопорядку», який має усунути термінологічну невизначеність та встановити ефективні механізми міжвідомчої взаємодії.

Дослідження Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку на 2023-2027 роки та Плану заходів щодо його виконання показало, що реформування правоохоронної системи відбувається за європейськими стандартами навіть в умовах воєнного стану. Практична реалізація 199 заходів, згрупованих у 49 завдань, спрямована на впровадження інституту детективів, створення системи військової юстиції, запровадження моделі кримінальної розвідки (Intelligence-Led Policing) замість традиційної оперативно-розшукової діяльності. Ці зміни мають теоретичне значення для доктринального переосмислення сутності правоохоронної функції сучасної демократичної держави.

Систематизація проблем реалізації правоохоронної функції виявила ключові виклики: кадровий дефіцит внаслідок мобілізації, складність документування воєнних злочинів за міжнародними стандартами, обмеженість ресурсів. Практичне вирішення цих проблем вимагає оптимізації організаційної структури правоохоронних органів, цифровізації діяльності, залучення міжнародної технічної допомоги. Особливо важливим є міжнародне співробітництво з Міжнародним кримінальним судом, Європолом, Інтерполом, що забезпечує не лише обмін досвідом, але й інтеграцію України до європейського правоохоронного простору.

Перспективи подальших досліджень пов’язані з компаративним аналізом зарубіжного досвіду функціонування правоохоронних систем у надзвичайних ситуаціях, оцінкою ефективності реформаторських ініціатив, розробкою науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення механізмів координації між суб’єктами правоохоронної діяльності та впровадження інноваційних технологій для підвищення ефективності роботи правоохоронних органів в умовах обмежених ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250. URL: https://zakon.rada.gov.ua.
2. Про Національну поліцію: Закон України від 02 липня 2015 року № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua.
3. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241. URL: https://zakon.rada.gov.ua.
4. Про затвердження Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки: Указ Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023. *Офіційний вісник Президента України*. 2023. № 11. Ст. 373. URL: https://zakon.rada.gov.ua.

5. Про затвердження плану заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки та оборони України на 2023-2027 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 року № 792-р. *Урядовий кур'єр*. 2024. № 162. URL: https://zakon.rada.gov.ua.
6. Рудь Д.О. Правоохоронні органи України: сучасна концепція визначення поняття. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2023. Вип. 16 (28). С. 169–175. URL: https://visnyk.iful.edu.ua.
7. Романова А. Правоохоронна діяльність і воєнний стан: морально-правові особливості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2022. № 3 (35). С. 89–94. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/dec/29213/14.pdf.
8. Бєлов Д.М., Швед І.І., Бєлова М.В. Правоохоронна функція держави: роль та місце органів прокуратури. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2023. Т. 1. № 76. С. 13-19. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/281041.
9. Безкровний Ю.А. Адміністративно-правовий режим воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Т. 2. № 83. С. 139–142. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/309882.
10. Загуменна Ю.О. Правоохоронні органи: поняття, ознаки, функції, особливості діяльності. *Право і безпека*. 2010. № 3 (35). С. 145–150. URL: https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/f537355d-ed07-4770-baed-4fdbe6e4082d.
11. Права людини та правоохоронна діяльність в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*: Науковий журнал. Спеціальний випуск № 1 (132). 2024. 304 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/15802.
12. Зозуля І.В. Правове забезпечення діяльності органів системи МВС України під час воєнного стану. Проблеми сучасної поліцеїстики: тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2022 р.). – Харків, 2022. – С. 85–90. URL: https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/e00cb7ed-e27a-4199-bc8a-8309c52ce4dc.
13. Чайка Є.С. Нормативно-правове регулювання контррозвідувального забезпечення Національної гвардії України. *Академічні візії*. 2024. Вип. 29. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/980.
14. Мельник М.І., Хавронюк М.І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність: навч. посіб. Київ: Атіка, 2002. 576 с.
15. Воєнна доктрина України : затверджена Указом Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015. *Офіційний вісник Президента України*. 2015. № 22. Ст. 1008. URL: https://zakon.rada.gov.ua.
16. Правоохоронна діяльність органів Національно поліції. Законодавство. Коментар. Роз'яснення / за заг. ред. В.С. Ковальського, С.С. Чернявського. Київ: Юрінком Інтер, 2022. 336 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Ступник Я.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.1(075.8)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.16

АНОМАЛІЇ ПРАВОВОЇ СФЕРИ В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОЇ СПАДЩИНИ: ГЕНЕЗИС, ПРОЯВИ ТА ВПЛИВ НА СУЧАСНИЙ ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК

Чувакова Г.М.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальної теорії права та держави
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0001-6380-1233

Рязанов М.Ю.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальної теорії права та держави
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-0404-2841

Чувакова Г.М., Рязанов М.Ю. Аномалії правової сфери в контексті правової спадщини: генезис, прояви та вплив на сучасний правовий розвиток.

Стаття присвячена комплексному дослідженню аномалій правової сфери як структурного та концептуального елементу правової спадщини, що відображає динаміку історичного розвитку права. У роботі розкрито зміст правових аномалій як відхилень від нормативної моделі, які виникають у результаті суперечностей між усталеними правовими традиціями та новими соціальними реаліями. Підкреслено, що аномалії не лише засвідчують дисфункції правових інститутів, але й виконують роль каталізаторів правової еволюції, стимулюючи трансформацію правосвідомості та оновлення правових принципів. На основі історико-правового аналізу охарактеризовано найпоширеніші форми аномалій, зокрема правовий нігілізм, правовий інфантилізм тощо. Особливу увагу приділено чинникам, що спричиняють появу аномалій: політичним, правовим, організаційно-управлінським, морально-психологічним. Зазначено, що в умовах суспільних трансформацій України аномалії правової сфери стають маркерами глибинних процесів переосмислення правової спадщини, виявляючи напруження між нормативним і фактичним рівнями правового життя. Аргументовано, що подолання негативних наслідків правових аномалій потребує системного теоретичного осмислення, критичного аналізу історичного досвіду, посилення ролі правової культури та забезпечення сталості правотворчих процесів. Отримані результати відкривають нові перспективи для формування сучасних підходів до дослідження правової спадщини, уточнення понятійного апарату та вироблення практичних механізмів мінімізації правових відхилень у сучасній правовій системі. Окрему увагу приділено тому, як аномалії проявляються у різних історичних періодах. Результати наукового дослідження дозволяють окреслити наслідки правових аномалій, зокрема порушення прав і свобод громадян, правові конфлікти, нестабільний правовий порядок та загроза легітимності правової сфери. Зроблено обґрунтований висновок стосовно того, що розгляд аномалій правової сфери у контексті правової спадщини є актуальним питанням на сьогодні і відкриває нові перспективи та методологічні орієнтири для здійснення подальших наукових, теоретичних й практичних розробок.

Ключові слова: право**,** аномалія, правова аномалія, аномалія правової сфери, аномалії у правовій спадщині, правосвідомість, правовий розвиток, правова поведінка, правова культура, верховенство права, держава, громадянське суспільство.

Chuvakova H. M., Ryazanov M. Yu. Anomalies of the legal sphere in the context of legal heritage genesis, manifestations and influence on modern legal development.

The article is devoted to a comprehensive study of anomalies in the legal sphere as a structural and conceptual element of the legal heritage, reflecting the dynamics of the historical development of law. The work reveals the content of legal anomalies as deviations from the normative model, which arise as a result of contradictions between established legal traditions and new social realities. It is shown that anomalies not only testify to the dysfunctions of legal institutions, but also act as catalysts of legal evolution, stimulating the transformation of legal consciousness and the renewal of legal principles. Based on historical and legal analysis, the most common forms of anomalies are characterized, in particular, legal nihilism, legal infantilism, etc. Special attention is paid to the factors that cause the appearance of anomalies: political, legal, organizational and managerial, moral and psychological.

It is noted that in the conditions of social transformations of Ukraine, anomalies of the legal sphere become markers of deep processes of rethinking the legal heritage, revealing the tension between the normative and actual levels of legal life. It is argued that overcoming the negative consequences of legal anomalies requires systematic theoretical understanding, critical analysis of historical experience, strengthening the role of legal culture and ensuring the sustainability of law-making processes. The results obtained open up new prospects for the formation of modern approaches to the study of legal heritage, clarification of the conceptual apparatus and development of practical mechanisms for minimizing legal deviations in the modern legal system. Special attention is paid to how anomalies manifest themselves in different historical periods. The results of the scientific research allow us to outline the consequences of legal anomalies, in particular, violations of the rights and freedoms of citizens, legal conflicts, unstable legal order and the threat to the legitimacy of the legal sphere. A well-founded conclusion has been made that the consideration of anomalies in the legal sphere in the context of legal heritage is a relevant issue today and opens up new prospects and methodological guidelines for further scientific, theoretical and practical developments.

Key words: law, anomaly, legal anomaly, anomaly of the legal sphere, anomalies in legal heritage, legal consciousness, legal development, legal behavior, legal culture, rule of law, state, civil society.

Постановка проблеми. Виникнення аномалій правової сфери нерозривно пов'язане з генезисом права, оскільки аналізуючи цю проблематику можна прослідкувати ставлення людей до права, визначити рівень їх правосвідомості та виявити специфічні прояви правових аномалій на різних етапах становлення правових систем. До того ж дослідження аномалій правової спадщини відіграє важливу роль у контексті загроз соціальній безпеці, адже вони взаємопов'язані з якістю світогляду людей, а також із єдністю суспільства стосовно конкретної мети, певних цілей, цінностей.

Мета дослідження. Мета полягає в здійсненні всебічного теоретико-правового аналізу аномалій правової сфери в контексті правової спадщини, з'ясуванні їх генезису, сутності та форм прояву, визначенні ключових чинників їх виникнення, а також обґрунтуванні їхнього впливу на сучасний правовий розвиток і формування ефективних підходів до мінімізації негативних наслідків таких відхилень у правовій системі. Крім того, робота спрямована на виявлення закономірностей трансформації правових аномалій у різні історичні періоди та аналіз їх ролі як каталізаторів еволюції правової свідомості. Отримані результати покликані сприяти глибшому розумінню природи правових відхилень і зміцненню правової культури, враховуючи умови сучасних суспільних трансформацій.

Стан опрацювання проблематики. Деякі аспекти, які стосуються аномалій правової сфери описуються в працях українських дослідників, а саме у роботах Дьоміної К.А., Герасіної Л.М., Погрібної В.Л. тощо. Значна кількість наукових публікацій, присвячених правовій спадщині, належить Рязанову М.Ю., Оборотову Ю.М. Напрацювання вітчизняних науковців становлять важливий внесок у вивченні цього феномену. Проте питання аномалій правової сфери в контексті правової спадщини все ще досліджене недостатньо й потребує ґрунтовнішого теоретичного осмислення. Здійснення такого аналізу суттєво збагатило б теоретичну базу сучасної юридичної науки.

Виклад основного матеріалу. В епоху різноманітних трансформацій, активної глобалізації та інших чинників, що можуть розхитувати стабільність національного права, актуальною проблемою є збереження цілісності права, його використання та забезпечення наступності у подальшому розвитку. Рішення вказаної проблеми полягає у відтворені національного правового минулого, яке можна визначити як – правова спадщина [1, с. 119].

Під правовою спадщиною можемо розуміти відповідну сукупність ідей, принципів, норм, інститутів й правових традицій, що сформувалися в межах історичного розвитку людства і котрі передаються з покоління в покоління.

Отже, правова спадщина є не лише історичною сукупністю норм і доктрин, а цілісним духовно-культурним феноменом, який відображає еволюцію людського розуміння справедливості, свободи та порядку. Вона формує основу сучасного правового мислення, з'єднуючи минуле й майбутнє, традицію й інновацію.

З філософсько-правової точки зору аномалії певною мірою відображають суперечності між нормативним та реальним. Саме в аномаліях здебільшого проявляється діалектика розвитку, а конфлікти між старим й новим відкривають шлях до якісної трансформації суспільних відносин та переосмислення сутності права. Враховуючи сутність права, його зміст, закономірності й форми, аномалії не вважаються істотними, проте вони дійсно існують в правовій реальності та становлять одну із сторін права. Аномалії можуть бути проявом нестабільності, в той час як стабільність ми шукаємо у спадщині.

Продовжуючи думку підкреслимо, що загальна теорія права розуміє юридичну аномалію як відхилення від норми, що має негативне, шкідливе значення. У цьому контексті аномалія розгля-

дається як відхилення від норми, від загальної закономірності; неправильність, ненормальність [2, с. 33].

Загалом правова спадщина має досить широкий зміст і охоплює весь комплекс правових явищ, враховуючи законодавство у його реальному втіленні та рівень розвитку правової культури певного суспільства. Кожна історична епоха передає не лише великий нормативний матеріал, результати правозастосувальної діяльності, а також їх сприйняття попередниками, відображене у наукових концепціях та повсякденній правосвідомості.

Аномалії правової спадщини проявляються у тих моментах, коли традиційні принципи, інститути чи норми права перестають відповідати новим соціальним реаліям, моральним орієнтирам або рівню розвитку суспільної свідомості.

Проблема аномалій правової сфери вважається досить поширеною як у науковій, так і в практичній сферах, вона проявляється у свідомості людей, культурі, політиці, законотворчості, в державній, громадській діяльності, а також серед представників певних груп населення. Водночас рівень соціальної безпеки безпосередньо залежить від світоглядної зрілості населення та єдності суспільства навколо спільних цілей і цінностей, тому дослідження правових аномалій як чинника загроз соціальній безпеці набуває особливої актуальності в сучасних умовах.

Загалом термін «аномалія» дуже широкий і може містить як фізичний, так і психічний стан, тобто деяку патологію. Однак нас цікавить протилежність та відхилення від правових приписів, від правових норм, тому ми говоримо про аномалії у правовій сфері [3, с. 157].

Розглядаючи аномалію крізь філософський аспект, можна стверджувати, що вона постає як явище, що виходить за межі звичних закономірностей буття, підриває встановлені норми та принципи. У найширшому сенсі аномалії являються відхиленнями від того порядку, який вважався усталеним у певній системі цінностей або світогляді. У правовому контексті аномалії набувають свого особливого значення, оскільки право за своєю сутністю тяжіє до стабільності, передбачуваності та рівноваги. Проте історія цивілізацій свідчить, що саме через аномальні явища відбувався поступовий розвиток правових систем, оновлення їхніх засад та принципів.

Найдавніший різновид правових аномалій, виникнення якого вдається прослідкувати ще з часів Київської Русі – це правовий нігілізм. У вказаний період відбувалося формування писаного права та утверджувалась держава. Основними джерелами цих процесів були: звичаєве право, устави, уставні грамоти князя, Візантійські збірки норм. Це породжувало певну розбіжність між новими установками та усталеними практиками правового життя. Вказане віддзеркалювалось на несприйнятті народом установлених правил, породженням дуалізму у правовому регулюванні і, як наслідок, підвищення репресій. Тобто відбувалась розсинхронізація між тим, що очікував народ (внутрішні установки) і що від народу вимагала влада (зовнішні установки).

Головними факторами поглиблення та поширення правового нігілізму в той час були: відсутність демократичних традицій державотворення; неконтрольований самосуд і відсутність рівності перед судом; значна кількість репресій з боку органів влади; декларативний характер правових норм; викорінення інакомислення; відсутність у більшої частини населення доступу до нормативних документів; маніпулювання правовими нормами з боку первинних знавців норм на свій розсуд, обмежуючи тим самим права та свободи людини; застосування насилля у вирішенні конфліктів у суспільстві, беззаконня [4, с. 489].

За радянських часів певною мірою проявлявся такий вид правових аномалій, як правовий інфантилізм. На той час здебільшого домінували прагматичні підходи до права. Право визначали як знаряддя, «силовий» інструмент перетворень в суспільстві. У населення переважала позиція, згідно якої для вирішення проблем в певній галузі суспільних відносин достатньо було прийняти відповідний закон. Проте поспішне закріплення абсолютно нових принципів в законах призвело до «оксамитового» втілення демократії в Україні. Невиконання «ідеальних проєктів», які були спрямовані на інфантильно налаштовані маси призвело до втрати довіри до влади [5, с. 219].

Проблема аномалій правової сфери у правовій спадщині розглядалася через різноманітні філософсько-правові підходи, кожен із яких по-своєму пояснював природу відхилень у розвитку права. Сучасне розуміння цієї проблеми тяжіє до системно-діалектичного підходу, який бачить у аномаліях не тільки загрозу, а й ресурс для оновлення правових структур.

Після здобуття Україною незалежності збільшилась кількість чинників, що зумовлюють появу правових аномалій та які здійснюють вплив на правосвідомість. У суспільствах перехідного типу різного роду відхилення у правосвідомості мають здатність до поширення. Як правило, одним із основних об'єктивних факторів виникнення правових аномалій являється історично успадкована неповага до права численними суб'єктами від часів, коли Україна знаходилась під впливом інших держав.

Варто зазначити, що правові аномалії можуть виникати під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Зокрема, одним із таких чинників є наступність нігілістичних традицій: впродовж

попередніх століть в суспільстві формувалося нігілістичне, зневажливе відношення до норм, прийнятих в інтересах влади та впроваджувалися з порушеннями принципів справедливості, свободи, рівності. Саме в радянський період описане набуло особливого поширення, оскільки на державному рівні активно аргументовувалися ідеї щодо відмирання права і держави за соціалізму, а також пріоритету всесвітньої пролетарської революції над правами людини.

Недосконаліть та дещо низька розвиненість демократичної й правової держави призводить до порушення принципу поділу влад, збоїв у функціонуванні державного механізму та правової системи. У результаті виникає протистояння між гілками влади, поширюються корупційні прояви державних службовців. Зазначений об'єктивний чинник породжує недовіру до діяльності державного апарату, невпевненість у майбутньому, знижує віру в регулятивну силу права. Деякі учасники суспільних відносин применшують значення правових цінностей, що, зі свого боку, сприяє появі нових видів правових аномалій.

Так, можна підкреслити, що на формування правових аномалій впливають різного роду чинники політичного, правового, організаційно-управлінського та іншого характеру. Зокрема, серед політичних чинників варто виокремити правову нестабільність, допущення помилок у процесі проведення державних реформ, непослідовність у внесенні змін до різних сфер суспільного життя, а також відсутність належного нагляду за діяльністю вищих посадових осіб.

До правових належать: недостатня спроможність державних органів забезпечити реалізацію принципів верховенства права, законності, дотримання прав та свобод людини і громадянина; розповсюдження правового нігілізму серед населення, а також серед органів державної влади та місцевого самоврядування; відсутність системності в законотворчій діяльності; часті зміни й доповнення до законів, що не сприймаються суспільством; наявність прогалин і колізій у законодавстві; вибіркове застосування правових норм, яке сприяє поширенню корупції та злочинності.

Організаційно-управлінські чинники охоплюють недосконаліть органів влади, проблему з формуванням кадрового складу державних структур та неефективність механізмів державного управління.

В державах перехідного типу незрілість громадянського суспільства являється провідним об'єктивним чинником деформації правосвідомості. Незріле громадянське суспільство не в змозі забезпечити належний контроль за діяльністю державних органів, що призводить до впевненості посадових осіб у безкарності та до непрозорої діяльності влади [6, с. 11].

Таким чином, серед найпоширеніших причин виникнення аномалій правової сфери доцільно назвати невисокий рівень правової культури, недосконаліть і неефективність правових актів, неузгоджене, суперечливе та нестабільне законодавство.

На думку М. П. Козирєва, на основі вказаних чинників проявляються і морально-психологічні, пов'язані з деморалізацією суспільства, нехтуванням усталеними цінностями, відчуттям безкарності за порушення законності, зневірою населення в позитивні наміри політичного керівництва, професійною і моральною деформацією посадових осіб [7, с. 200].

Аномалії правової сфери обумовлюються, крім того, внутрішніми чинниками, з-поміж яких варто виокремити: вразливість особи перед тиском суспільства; наявність стереотипного мислення та усталених шаблонів уявлень, поведінки; індивідуалістичну позицію й небажання брати на себе ті чи інші зобов'язання та нести відповідальність; існування правового вакууму; прояви політичного радикалізму та ін..

Вказане пояснюється тим, що, по-перше, аномалії виявляються у колізіях між правовими традиціями і сучасними цінностями. Наприклад, спадкові норми римського чи феодального права довгий час вступали в суперечність із ідеями рівності, свободи осіб та прав людини. Подібні зіткнення старого й нового права є класичними проявами аномалій правової сфери, які сигналізують про необхідність переосмислення основоположних принципів.

По-друге, спостерігається викривлення функцій правових інститутів, коли вони діють всупереч своїй первинній меті. У вказаному випадку аномалії проявляються у функціонуванні правових інститутів, які втрачають свій первісний сенс або починають діяти всупереч меті, для якої першочергово були створені**.** Так, судові чи конституційні органи, що замість охорони прав сприяють утвердженню авторитарних режимів, стають прикладом аномального викривлення правового механізму.

По-третє, можна виділити цивілізаційні зіткнення правових культур, коли запозичення чужих правових моделей призводить до появи «гібридних» систем, що не повністю відповідають ані традиції, ані новим реаліям.

Висновки. Комплексне дослідження аномалій правової сфери в контексті правової спадщини стосовно гарантій прав і свобод людини в історичному вимірі та в умовах сучасних викликів, дає змогу детальніше усвідомити витоки та розвиток правової спадщини й визначити ефективні шляхи подолання правових аномалій.

Зважаючи на вказані положення, під правовою спадщиною можна розуміти складну систему, що містить в собі весь спектр правових норм, які були історично сформовані й успадковані від попередніх поколінь, а також принципів, інститутів, цінностей і досвіду. Вона виступає ключовим підґрунтям для функціонування, підтримки та розвитку національної правової системи, гарантуючи її стабільність, наступність і закономірність еволюції.

Отже, правова спадщина має вагоме значення в українському політико-правовому просторі та покликана відіграти важливу роль у здійсненні правової реформи. Її осмислення дає змогу науковцям, законодавцям і політичним діячам визначити найдоцільніші шляхи для відродження національного права й правової культури.

Держава, своєю чергою, повинна докладати всіх зусиль задля збереження правової спадщини свого народу, особливо тієї, що відображає правовий досвід поколінь і є невід'ємною складовою соціального та правового розвитку. Адже формуючи сучасне правове суспільство, важливо активно застосовувати надбання, створені й збережені нашими предками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рязанов М Ю. Правова спадщина: питання інтерпертації. Юриспруденція сьогодні: між апологією і креативністю. Пам'яті проф. Ю.М. Оборотова: (до 75-річчя від дня народж. д. ю. н., проф. Ю.М. Оборотова): матер. Міжнар. наук.-практ. конф.(Одеса, 17 верес. 2021 р. / Нац. ун-т «Одеська юрид. академія»; за заг. ред. А.Ф. Крижановського. Одеса: Фенікс, 2021. С. 119–122. URL: https://hdl.handle.net/11300/19561.
2. Новий тлумачний словник української мови. Для студ. вищих та серед. навч. закл. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. К.: Аконіт, 1998. (Нові словники). Т. 1: А–Є. [Б. м.]: [б.в.], 1998. 910 с.
3. Чувакова Г.М. Деякі аспекти правових аномалій. *Юридичний науковий журнал Lex Portus.* Одеса. 2017. № 3(5). С. 155–161. URL: http://hdl.handle.net/11300/8676.
4. Дьоміна К.А. Правовий нігілізм в Україні: випадковість чи закономірність? Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 488–490. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/ 123456789/63977.
5. Герасіна Л.М., Погрібна В.Л. Позиція правового інфантилізму як деформація правосвідомості українського соціуму. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2016. No 2 (29). С. 219–222.
6. Ганьба Б.П., Ганьба О.Б. Фактори, що спричиняють формування дефектної правосвідомості у суспільствах перехідного типу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. Вип. 2. С. 6–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2012_2_3.
7. Козирєв М.П. Чинники та форми деформації правосвідомості *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. No 2. С. 196–206. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/1040.

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Чувакова Г.М., Рязанов М.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7(477)+342.72/73(438)(043.5)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.17

ІНСТИТУТ БІЗНЕС-ОМБУДСМАНА У ВИМІРІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ: ДОКТРИНАЛЬНІ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Бабій Р.В.,
аспірант відділу конституційного та муніципального права
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0004-0812-2624

Бабій Р.В. Інститут бізнес-омбудсмана у вимірі конституційної економіки: доктринальні та праксеологічні аспекти.

У статті здійснено комплексний доктринальний та праксеологічний аналіз конституційно-правового забезпечення діяльності бізнес-омбудсмана в Україні у контексті конституційної економіки. Автор виходить з того, що у сучасному світі відбувається трансформація і модифікація класичного інституту омбудсмана, що, насамперед, проявляється у появі нових моделей та розвитку його функціональної спеціалізації щодо захисту окремих категорій суб'єктів конституційно-правових відносин, що обумовлено внутрішніми потребами та національними інтересами держав, необхідністю посилення захисту найбільш вразливих у правовому відношенні верств чи груп населення або використання можливостей омбудсмана щодо захисту прав людини в окремих сферах життєдіяльності. Таким інститутом для України є бізнес-омбудсман.

Стверджується, що поява інституту бізнес-омбудсмана є свідченням кардинальної зміни уявлень про механізми правового захисту. У парадигмальному вимірі інститут бізнес-омбудсмана є інструментом подолання монополії судового захисту як єдиного легітимного способу відновлення прав шляхом утвердження багаторівневої моделі, де правовий вплив реалізується через рекомендації, soft law, репутаційний тиск, медіацію. Це свідчить про трансформацію конституційного принципу верховенства права від суто формально-юридичного до процедурно-комунікативного розуміння.

Доводиться, що бізнес-омбудсман займає особливе місце у парадигмі «доброго врядування», що інституціоналізує принципи підзвітності, прозорості, ефективності; виступає індикатором зрілості адміністративної культури держави; поєднує правові й управлінські механізми регуляції економічних та пов'язаних із ними відносин. Враховуючи це, робиться висновок, що парадигмально бізнес-омбудсман – це не стільки інструмент контролю, скільки інструмент корекції управлінських дисфункцій та усунення недоліків та наслідків поганого публічного адміністрування бізнес-сфери.

Розглядаються основні фактори виникнення інституту бізнес-омбудсмана. На основ цього доведено, що генезис інституту бізнес-омбудсмана є результатом сукупної дії різнорівневих детермінуючих позитивних і негативних історико-культурних, політико-правових, соціально-економічних та ідеологічних чинників, що формувалися історично та інституційно в процесі трансформації сучасних держав і правових систем. Йдеться не про одноразовий політико-правовий акт, а про закономірний етап еволюції публічно-правових механізмів захисту прав людини, зумовлений ускладненням соціально-економічних відносин, кризою класичних інструментів адміністративного та судового захисту, зміною ціннісних орієнтирів публічної влади тощо. Таким чином, інститут бізнес-омбудсмана постає як похідний інститут, детермінований усім попереднім розвитком суспільного життя.

Ключові слова: омбудсман, бізнес-омбудсман, права людини, конституційна економіка, економічні права, підприємництво, підприємницька діяльність, конституційне право на підприємницьку діяльність, бізнес, правова держава, верховенство права, демократія.

Babiy R.V. The institute of business ombudsman in the context of constitutional economics: doctrinal and praxeological aspects.

The article provides a comprehensive doctrinal and praxeological analysis of the constitutional and

legal framework for the activities of the business ombudsman in Ukraine in the context of constitutional economics. The author's position is based on the fact that in the modern world, the classic institution of the ombudsman is undergoing transformation and modification, which is primarily manifested in the emergence of new models and the development of its functional specialisation in protecting certain categories of subjects of constitutional and legal relations, which is determined by the internal needs and national interests of states, the need to strengthen the protection of the most vulnerable segments or groups of the population in legal terms, or the use of the ombudsman's powers to protect human rights in specific areas of life. For Ukraine, this institution is the business ombudsman.

It is argued that the emergence of the business ombudsman institution is evidence of a fundamental change in perceptions of legal protection mechanisms. In a paradigmatic sense, the institution of the business ombudsman is a tool for overcoming the monopoly of judicial protection as the only legitimate means of restoring rights by establishing a multi-level model where legal influence is exercised through recommendations, soft law, reputational pressure and mediation. This indicates a transformation of the constitutional principle of the rule of law from a purely formal legal understanding to a procedural and communicative one.

It is argued that the business ombudsman occupies a special place in the paradigm of «good governance», which institutionalises the principles of accountability, transparency, and efficiency; acts as an indicator of the maturity of the state's administrative culture; and combines legal and managerial mechanisms for regulating economic and related relations. With this in mind, it can be concluded that, paradigmatically, the business ombudsman is not so much a control tool as a tool for correcting management dysfunctions and eliminating the shortcomings and consequences of poor public administration of the business sphere.

The main factors behind the emergence of the business ombudsman institution are considered. On this basis, it is proven that the genesis of the business ombudsman institution is the result of the combined action of various determining positive and negative historical, cultural, political, legal, socio-economic and ideological factors that have been formed historically and institutionally in the process of transformation of modern states and legal systems. This is not a one-off political and legal act, but a natural stage in the evolution of public legal mechanisms for the protection of human rights, caused by the complication of socio-economic relations, the crisis of classical instruments of administrative and judicial protection, changes in the value orientations of public authorities, etc. Thus, the institution of the business ombudsman emerges as a derivative institution, determined by all previous developments in social life.

In the context of constitutionalism and constitutional economics, this primarily concerns the institutional response to structural imbalances between economic freedom, public administration and excessive regulatory influence of the state on business.

Key words: ombudsman, business ombudsman, human rights, constitutional economics, economic rights, entrepreneurship, entrepreneurial activity, constitutional right to entrepreneurial activity, business, rule of law, supremacy of law, democracy.

Постановка проблеми. Розвиток України як демократичної, правової, соціальної держави, удосконалення правозахисної системи у відповідності до закріплених у Конституції України принципів та з урахуванням міжнародно-правових стандартів зумовлює появу нових соціальних суб'єктів конституційно-правових відносин та демократичних інститутів громадянського суспільства, створення дієвих механізмів реалізації та захисту прав людини. Одним з таких інститутів, діяльність якого направлена на вирішення проблемних питань у сфері забезпечення прав суб'єктів конституційно-правових відносин, є інститут омбудсмана, який, будучи неформальним, незалежним, деполітизованим органом, займає унікальне місце в правозахисній системі як посередник між державою та громадянами. Затребуваність у такому інституті обумовлена доведеною світовим досвідом ефективністю його діяльності щодо утвердження і захисту конституційних прав людини від неправомірних дій держави в особі її органів та посадових осіб.

Трансформація і модифікація класичного інституту омбудсмана у сучасному світі проявляється у появі нових моделей та розвитку його функціональної спеціалізації щодо захисту окремих категорій суб'єктів конституційно-правових відносин, що обумовлено внутрішніми потребами та національними інтересами держав, необхідністю посилення захисту найбільш вразливих у правовому відношенні верств чи груп населення або використання можливостей омбудсмана щодо захисту прав людини в окремих сферах життєдіяльності.

Таким абсолютно новим інститутом для України є інститут бізнес-омбудсмана, функції та повноваження якого дозволяють більш ефективно налагоджувати конструктивний діалог між державою та бізнес-спільнотою. Йдеться насамперед про створення сприятливих умов, нормативно-правової

бази та стимулювання підприємництва, яке відіграє важливу роль у досягненні інноваційного, продуктивного і сталого економічного розвитку країни, зміцнення конституційного права підприємців щодо захисту свободи підприємницької діяльності, сприяння бізнес-спільноті у боротьбі з сучасними викликами та проблемними питаннями розвитку підприємництва в складних політичних та соціально-економічних умовах.

Стан опрацювання. Формування наукової думки щодо інституту бізнес-омбудсмана ґрунтується на широкому діапазоні публікацій вітчизняних і зарубіжних авторів, які досліджували генезис, розвиток та окремі аспекти функціонування як інституту класичного омбудсмана, так і подальших його модифікацій. Так, висвітленню проблематики розвитку інституту омбудсмана, в яких обґрунтовані наукові концепції щодо різних моделей інституту омбудсмана та особливостей їх функціонування, присвятили свої дослідження такі вітчизняні вчені, як О. Агєєв, С. Банах, Ю. Барабаш, О. Батанов, Л. Голяк, І. Дідковська, Н. Заворотнюк, К. Закоморна, Н. Карпачова, О. Марцеляк, Г. Мурашин, Н. Наулік, Ю. Шемшученко та ін.

Метою статті є обґрунтування доктринальних та праксеологічних підходів до розуміння інституту бізнес-омбудсмана з позиції конституційної економіки.

Виклад основних положень. Конституція України встановлює фундаментальні засади функціонування держави. Ключова роль серед цих засад належить тим, які стосуються економічної організації держави, оскільки саме від неї багато в чому залежить практична реалізація тих чи інших прав та свобод. Тому не дивно, що останнім часом питанням конституційного закріплення економічної організації держави приділяється значна увага вітчизняних науковців, а конституційна економіка як новий перспективний напрям досліджень є предметом підвищеного наукового інтересу.

У частині економічної організації держави ключова роль належить економічним правам, зокрема, праву на підприємницьку діяльність. Значення підприємницької діяльності у системах ринкової економіки, яку розбудовує Україна, важко переоцінити. Тому не дивно, що свого часу право на підприємницьку діяльність було конституціоналізоване на рівні Основного Закону України аби надати йому особливої ваги та значення у процесі перетворень планової економіки на ринкову. Варто зазначити, що Україна не є винятком в частині конституціоналізації вказаного права, подібний підхід був застосований у переважній більшості країн Європи [1, с. 269].

Особливо ілюстративним та пізнавальним у цьому контексті є досвід так званих нових індустріальних країн, де перехід до ринкової економіки та її стрімкий розвиток відбулися за самої активної участі та підтримці держави. Фундаментальні перетворення в економіко-правовій сфері сучасних постсоціалістичних держав із усією визначеністю порушують питання щодо необхідності докорінного перегляду ролі і місця органів державної влади різних рівнів у системі життєзабезпечення суспільства. Досвід закордонних країн, як розвинутих, так і тих, що розвиваються, свідчить про те, що успішний розвиток економіки залежить від досконалості механізму конституційно-правового регулювання економічних відносин, а також визначення місця і ролі держави в управлінні економічним процесом [2, с. 6].

Як засвідчує розвиток ринкових відносин, еволюції конституціоналізму та глобалізації доктрини прав людини, економічні фактори усе більше впливають як на життя людини і його соціальне і природне довкілля, так і процеси формування демократичної державності в цілому, функціонування й організацію публічної влади. Сучасні суспільство і держава з метою свого оптимального та цивілізованого функціонування, об'єктивно вимагають наявності системи взаємопов'язаних ринків, що втягує у свій обіг не тільки звичайні товари і послуги, але і саму працю, продукти культурної та інтелектуальної діяльності тощо. Вплив «ефекту економіки» відчувається практично на всіх суспільних структурах та інститутах. Політичне життя суспільства і держави чимдалі більше концентрується навколо створення умов для динамічного економічного розвитку [3, с. 142].

Повномасштабна війна ставить перед Україною значні виклики, в першу чергу, в частині втримання економіки на плаву на час війни та її успішного відновлення та розвитку після. Останнє особливо актуальне з огляду на глобальний напрям України на подальшу євроінтеграцію та вступ до ЄС. Невід'ємною складовою успішного післявоєнного економічного відновлення та розвитку України є, серед іншого, забезпечення адекватного, ефективного та передбачуваного правого поля здійснення підприємницької діяльності, яке б стимулювало розвиток національних виробників та притік іноземних інвестицій в розвиток бізнесу на території України.

За умов економічної турбулентності, а також та фрагментарності й мінливості законодавчого регулювання підприємницької діяльності особливої ваги набуває інституційне забезпечення балансу між публічною владою та економічною свободою, що є ключовою проблематикою конституційної економіки. У цьому контексті інститут бізнес-омбудсмана та активна реалізація ним своїх функцій та повноважень виступають не лише реакцією на поточні дисфункції регулювання, а й елементом конституційного механізму гарантування економічних прав в цілому.

Адже такі базові конституційні цінності як право людини на здійснення підприємницької діяльності, принцип вільного підприємництва, засади ринкової економіки та підзвітності публічної влади громадянському суспільству формують функціонально-телеологічну основу діяльності бізнес-омбудсмана. Доцільність його інституціоналізації та практика функціонування зумовлені необхідністю подолання структурних дисбалансів між економічною свободою та владним регулюванням, забезпечення конституційної раціональності економічної політики держави та запобігання свавільному втручанню публічної влади у сферу приватної ініціативи.

В Україні відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. № 691 «Про утворення Ради бізнес-омбудсмена», утворено Раду бізнес-омбудсмана як «постійно діючий консультативно-дорадчий орган Кабінету Міністрів України», діяльність якої фінансується через мультидонорський рахунок Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), та схвалене відповідне Положення про Раду бізнес-омбудсмана.

Новизна цього інституту не лише для вітчизняної, а зарубіжної правозахисної практики об'єктивно вимагає його дослідження з методологічних позицій сучасної конституційної науки. Так, наприклад, окреслюючи засади соціетального конституціоналізму, «в рамках якого суспільство на засадах субсидіарності та самоорганізації забезпечує функціонування ефективної системи забезпечення прав людини та економічну демократію», М. Савчин доводить, що в «в умовах перехідної конституційної демократії багато що залежатиме від вирішення дилем права «людини – безпека» та «демократія – соціальна ринкова економіка» [4, с. 75].

Як відомо, вибір методології дослідження у кожному конкретному випадку залежить від завдань, які стоять перед дослідником, від складності та особливостей об'єкту і предмету цього дослідження, багатоаспектності їх аналізу. Так, інститут бізнес-омбудсмана можна представити у вигляді складного багатокомпонентного об'єкту, складовими якого є: загальне уявлення про інститут омбудсмана та інститут спеціалізованого омбудсмана, історичні особливості їх становлення, фактори виникнення та тенденції розвитку; конституційно-правовий статус інституту бізнес-омбудсмана як інституту, що, залежно від типу обраної моделі, має ознаки як державного правозахисного органу, так і неурядового інституту і належить рівною мірою державі та громадянському суспільству; розвиток конституційного права на підприємницьку діяльність, на захист якого направлена діяльність омбудсмана, в системі конституційних прав людини тощо.

З методологічної точки зору в межах дослідження інституту бізнес-омбудсмана вважаємо за необхідне насамперед звернути увагу на феномен конституційної економіки, який вже знайшов своє концептуальне обґрунтування у вітчизняній науці конституційного права [5–8]. Так, традиційно конституційна економіка розглядається як свого роду міждисциплінарна методологічна конструкція, що поєднує інструментарій конституційного права, економічної теорії та інституціонального аналізу. Наприклад, як зазначає М. Савчин, конституційна економіка – це «міждисциплінарна концепція вибору моделі втручання держави в економічні свободи за допомогою юридичних засобів з метою забезпечення певного економічного порядку, що ґрунтується на певних інститутах, процедурах і правилах, на основі чого формулюються моделі ліберального, ліберально-демократичного та соціетального ринку» [9].

Такий комплексний методологічний підхід дозволяє вийти за межі формально-нормативного тлумачення суб'єктивних економічних прав людини, насамперед, права на підприємницьку діяльність, і зосередитися на інституційних механізмах обмеження публічної влади у сфері економічного регулювання. Тобто методологічно конституційна економіка використовується не як опис економічних процесів, а як пояснювальна модель, що дозволяє дослідити, яким чином конституційні принципи формують «правила гри» для взаємодії держави та бізнесу.

З парадигмальної точки зору конституційна економіка ґрунтується на ідеї первинності конституційних обмежень щодо економічної політики держави. У контексті дослідження бізнес-омбудсмана це означає, що, по-перше, економічна свобода розглядається як конституційна цінність, а не лише як об'єкт державного регулювання; по-друге, ефективність економічних інститутів залежить від якості конституційних і квазіконституційних гарантій; по-третє, правові інститути, які не мають імперативних повноважень (зокрема і бізнес-омбудсман), можуть відігравати ключову роль у непрямому обмеженні дискреції держави.

Таким чином, методологія конституційної економіка насамперед дозволяє інтерпретувати бізнес-омбудсмана як інституційний інструмент реалізації конституційних обмежень у практиці публічного адміністрування. Адже інституціональний аналіз у межах конституційної економіки орієнтований на дослідження не лише формальних норм, а й реальних правил і практик, що впливають на економічну поведінку суб'єктів. У цьому вимірі бізнес-омбудсман розглядається як частина «економічної конституції» держави у широкому розумінні: ефективність прав людини є визначальним критерієм наявності конституції в матеріальному розумінні та водночас індикатором рівня кон-

стиуціоналізму в державі. Методологічно це дозволяє дослідити, яким чином діяльність бізнес-омбудсмана впливає на стабільність економічних очікувань і довіру до держави.

Методологічний аналіз проблем виникнення, становлення, організації, функціонування та тенденцій розвитку інституту бізнес-омбудсмана в сучасному світі в цілому та, зокрема, в Україні у межах та за допомогою концепту конституційної економіки спрямований на виявлення того, як загальні конституційні принципи функціонують у реальній економічній взаємодії на практиці. У процесі дослідження інституту бізнес-омбудсмана це означає, наприклад, аналіз реальних практик розгляду скарг підприємців, або його рекомендацій як форми свого роду «м'якого» конституційного впливу. Такий підхід дозволяє показати, що конституційна економіка реалізується не лише через суди та закони, а й через інститути довіри та комунікації, до яких належить бізнес-омбудсман.

Нарешті, з аксіологічної точки зору конституційна економіка ґрунтується на поєднанні системи конституційних цінностей: верховенство права, економічна свобода, правова визначеність, пропорційність державного втручання, відповідальність публічної влади тощо. У цьому контексті правильне методологічне застосування цього підходу дозволяє інтерпретувати інститут бізнес-омбудсмана як ціннісно зумовлений механізм конституційного захисту підприємців, спрямований на досягнення балансу між публічними інтересами та конституційною свободою економічної діяльності.

Підсумовуючи, можна зробити **висновок**, що наукова методологія дослідження феномену конституційної економіки у контексті інституту бізнес-омбудсмана ґрунтується на інтеграції парадигмального, інституціонального, феноменологічного та аксіологічного підходів. Така методологія дозволяє розглядати бізнес-омбудсмана не лише як субсидіарний інструмент захисту прав підприємців, а як елемент механізму конституційного обмеження економічної влади держави та інституційну форму реалізації принципів сучасного конституціоналізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кириченко Ю.В. Конституційно-правове регулювання прав людини в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав: дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02. Ужгород, 2018. 512 с.
2. Лощихін О.М. Конституція як правова основа розвитку економічних функцій держави: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2016. № 6 (176). С. 6–11.
3. Правове регулювання та економічні свободи і права: *монографія* / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. 224 с.
4. Савчин М.В. Методологія юридичних досліджень у сфері публічного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія «Право». 2017. Випуск 44. Том 1. С. 68–76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2017_44%281%29__18.
5. Батанов О.В. Тенденції розвитку конституційного права та проблеми трансформації Конституції України у вимірі конституційної економіки. *Альманах права.* Трансформація законодавства України в сучасних умовах. Випуск 14. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2023. С. 139–144. URL: https://almanahprava.org/almanac-of-law-14.
6. Бедрій Р. Поняття конституційної економіки та необхідність оновлення Конституції України в частині регулювання фінансово економічних відносин. *Український часопис конституційного права.* 2023. № 4. С. 68-76. URL: https://www.constjournal.com/pub/4-2023/poniattia-konstytutsiinoi-ekonomiky-neobkhidnist-onovlennia-konstytutsii-ukrainy.
7. Іванова Р.Ю. Конституційна економіка як механізм організації правової демократичної держави : *монографія*. Київ: Ін Юре, 2017. 184 с.
8. Лощихін О.М. Конституційна економіка та економічні функції сучасної держави в умовах глобалізації: концептуальний аспект. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*. 2018. № 26(2). С. 239–246.
9. Савчин М.В. Конституційна економіка. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т.: Т. 4: Конституційне право / редкол.: Ю.Г. Барабаш (голова) та ін. Харків: Право, 2024. С. 324–325.

Дата першого надходження рукопису до видання: 2.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Бабій Р.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.18

ЖІНОЧИЙ РУХ ЗА АДВОКАЦІЮ РІВНОСТІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА СУЧАСНІ РЕТРОСПЕКТИВИ

Бисага Ю.М.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного
права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-8797-5665

Бисага Ю.М. Жіночий рух за адвокацію рівності: історико-правові та сучасні ретроспективи.

Автор статті аналізує громадську активність в контексті її історичної ретроспективи. Основну увагу зосереджено на дослідженні історико-правових та сучасних суспільно-правових аспектів функціонування жіночих рухів, особливо у світлі їх діяльності щодо запобіганню та протидії нерівності й дискримінації.

У статті умотивовано, що утвердження прав жінок на рівність не відбувалося одномоментно, цьому передував довгий процес історичної боротьби суспільства, що супроводжувався трансформацією права, роль жіночих рухів у цьому процесі є дуже суттєвою.

Констатується, що жіночий рух в Україні пройшов складний, але вражаючий шлях від перших культурно-освітніх ініціатив до потужної політичної та правозахисної сили. Від діяльності «Товариства руських жінок», «Союзу українок» до сучасної участі жінок у військовому, громадському та законодавчому житті. Такі організації стали справжнім осередком жіночої самосвідомості та активізму. Її учасниці займались просвітницькою діяльністю, організовували школи, бібліотеки, курси для дівчат, допомагали вразливим верствам населення та розбудовували громадське життя. У цей час жінки все активніше брали участь у політичних дискусіях, культурному житті та національно-визвольному русі.

У висновку аргументовано, що така громадська активність жіночої спільноти не лише сприяла емансипації жінок, а й стала важливою частиною національного поступу. Особливої ваги він набув у контексті війни, коли жіноча участь в обороні країни, волонтерстві, адвокації прав захисниць і реалізації гендерної політики стала ключовим елементом демократичного розвитку та державної стійкості. Жіночі організації активно підключаються до волонтерської діяльності, пов'язаної із військовими діями, до повномасштабної війни їхня діяльність стає все більш активною, особливо у сфері досягнення гендерної рівності, де жіночий рух все наполегливіше демонструє потребу безпосередньої участі жінки та її впливу на внутрішньополітичні процеси місцевого та національного рівня. Сьогодні український жіночий рух – це не лише боротьба за права, а й формування нової моделі суспільства, заснованої на рівності, солідарності та соціальній відповідальності.

Ключові слова: жіночий рух, фемінізм, Союз українок, боротьба за права, рівність, недискримінація, громадська активність, військовослужбовці, військові дії, волонтерська діяльність, громадянське суспільство.

Bysaga Yu.M. Women's movement for advocacy of equality: historical-legal and contemporary retrospectives.

The author of the article analyzes public activism in the context of its historical retrospective. The main attention is focused on the study of historical-legal and contemporary socio-legal aspects of the functioning of women's movements, especially in the light of their activities to prevent and counteract inequality and discrimination.

The article motivates that the assertion of women's rights to equality did not occur in one moment, it was preceded by a long process of historical struggle of society, accompanied by the transformation of law, the role of women's movements in this process is very significant.

It is stated that the women's movement in Ukraine has gone through a difficult but impressive path from the first cultural and educational initiatives to a powerful political and human rights force. From the activities of the «Society of Russian Women», the «Union of Ukrainian Women» to the modern

participation of women in military, public and legislative life. Such organizations have become a real center of women's self-awareness and activism. Its participants were engaged in educational activities, organized schools, libraries, courses for girls, helped vulnerable groups of the population and built public life. At this time, women were increasingly participating in political discussions, cultural life and the national liberation movement. The conclusion argues that such public activity of the women's community not only contributed to the emancipation of women, but also became an important part of national progress. It acquired particular importance in the context of war, when women's participation in the defense of the country, volunteering, advocacy for the rights of women defenders and the implementation of gender policy became a key element of democratic development and state stability. Women's organizations are actively involved in volunteer activities related to military operations, and before a full-scale war their activities become increasingly active, especially in the field of achieving gender equality, where the women's movement increasingly demonstrates the need for women's direct participation and their influence on domestic political processes at the local and national levels. Today, the Ukrainian women's movement is not only a struggle for rights, but also the formation of a new model of society based on equality, solidarity and social responsibility.

Key words: women's movement, feminism, Union of Ukrainian Women, struggle for rights, equality, non-discrimination, public activism, military personnel, military actions, volunteer activity, civil society.

Постановка проблеми. Соціальна рівність за ознаками статі є однією з визначних передумов формування суспільства, де панує верховенство права та недискримінація. Історичні періоди формування сучасного інтелектуального та правового середовища супроводжуються аспектами активної боротьби за рівність чоловіків та жінок. Таку боротьбу слід розуміти не тільки як соціальний рух чи громадську активність, але й глибинний політико-правовий процес реформування системи та устрою держави. У світі, де формальна рівність усе ще не завжди відповідає фактичній, жіночий рух постає як потужна відповідь на системну дискримінацію, правову нерівність і соціальну несправедливість.

Жіночий рух за рівність має розширене тлумачення у порівнянні з іншими громадськими адвокаціями, що стосуються протидії дискримінації, цей рух – це не лише про права жінок, а про захист базових прав людини, про рівний доступ до освіти, праці, участі в ухваленні рішень, про захист від насильства, особливо в домашньому середовищі, про репродуктивні права людини та й багато інших пов'язаних вагомих юридичних проблематик.

Утвердження прав жінок на рівність не відбувалося одномоментно, цьому передував довгий процес історичної боротьби суспільства, що супроводжувався трансформацією права. Тому важливо проаналізувати сферу генезису та сучасної репрезентації діяльності жіночих рухів у світовому та національному вимірі.

Стан дослідження. Останнім часом питання гендерної рівності, протидії дискримінації, протидії домашнього насильства активно досліджується фахівцями у галузі юриспруденції. Вагомий внесок у цю сферу внесли такі науковці як Д. Бєлов, І. Жаровська, Н. Оніщенко, Н. Ортинська, Л. Дешко, І. Андрусяк та інші. Однак проблематика є доволі складною та комплексною, соціально затребуваною, тому вимагає додаткової наукової аргументації.

Гендерна рівність особливо пов'язана з феміністичними рухами в світовому та національному масштабі, оскільки тільки прояви громадської активності адвокували розвиток правової системи в контексті забезпечення та захисту прав окремих членів суспільства.

Дослідження жіночих рухів в історичній та сучасній парадигмі виступає вагомим елементом оновлення історико-правових досліджень.

Метою статті є дослідження історико-правових та сучасних суспільно-правових аспектів функціонування жіночих рухів, особливо в контексті їх діяльності щодо запобіганню та протидії нерівності й дискримінації.

Виклад основних положень. На теренах України статус жінки завжди поважали, сприймаючи її як берегиню родинного затишку та матір. Попри те все ж говорити що історично складалися правові чи соціальні аспекти рівності між чоловічою та жіночою статтю все ж не приходиться.

Формування жіночого руху в Україні має глибоке історичне коріння, що сягає ще XIX століття, коли під впливом загальноєвропейських ідей про рівність, свободу та просвіту українські жінки почали суттєву громадську активність за свої права, в першу чергу політичного характеру.

Перші осередки утвердження жіночого руху відбувалися в другій половині XIX століття.

Вплив європейського «духу» сформував саме на території Австро-Угорської імперії можливість громадської активності. 8 грудня 1884 році у Львові була заснована перша українська жіноча організація «Товариство руських жінок» (перші збори відбулися у Станиславові), метою якої було поширення освіти серед жінок та культурне пробудження. 1884 року (нині Івано-Франківськ) було

організовано перші загальні збори «Товариства руських жінок». Саме ця подія оцінюється істориками як зародження феміністичного руху на територіях нашої держави.

Провідні інтелектуалки цього періоду — Наталія Кобринська, Олена Пчілка, Ольга Кобилянська – не лише активно виступали за емансипацію жінок у своїх творах і статтях, а й брали участь у створенні жіночих об'єднань, що сприяли формуванню феміністичної свідомості в українському суспільстві.

Історики права зазначають, що «характер, перших жіночих організацій, що діяли в Галичині і Буковині, визначався передусім особливостями розвитку тогочасного суспільства. Доволі численну групу творили клерикально-доброчинні жіночі організації, їх підтримували церква, офіційні світські кола, частина національної інтелігенції. Правда, у публікаціях учасниць жіночого руху того часу подібні товариства навіть не розглядались в рамках руху за емансипацію жінки» [1].

Однією з найяскравіших сторінок історії жіночого руху в Україні, як стверджує Л. Петришина, «є боротьба за національну державу в період визвольних змагань 1917-1921 рр. Напередодні революції жіночий рух в Україні набув сили і приніс значні успіхи. Найяскравішим свідченням цього був факт, що жінкам не треба було виборювати право увійти до Української Центральної Ради - їх делегували, вибирали від різних організацій й українських громад поряд з чоловіками» [2, с. 145].

У міжвоєнний період жіночий рух на західноукраїнських землях, що залишались під владою Польщі, продовжував розвиватися завдяки діяльності таких організацій, як «Союз українок», заснований у 1920 році у Львові. Ця організація стала справжнім осередком жіночої самосвідомості та активізму. Її учасниці займались просвітницькою діяльністю, організовували школи, бібліотеки, курси для дівчат, допомагали вразливим верствам населення та розбудовували громадське життя.

У цей час жінки все активніше брали участь у політичних дискусіях, культурному житті та національно-визвольному русі.

Статуті «Союзу українок» вказувалося, що просвітницька місія була головною у роботі усіх відділень. У ньому чітко окреслено основні напрямки діяльності членів товариства: «Секції мають дбати про найширшу освіту і товариське життя українського жіноцтва через збори, наукові відчити, бібліотеки, читальні, театральні вистави, концерти, вечорниці, видавати часописи; засновувати дитячі захорони, вакаційні оселі, бурси для убогої молоді, курси для неграмотних; засновувати школи і курси із обсягу жіночого господарства і домашнього жіночого промислу; заохочувати жіноцтво до просвіти і науки» [3, с.120]

Перша світова війна ознаменувала кризу для жіночих рухів, як у країни так і світу. що стрімко розвивалися в Європі та Сполучених Штатах, і випробувала на міцність міжнародні зв'язки, які рух прагнув встановити з кінця XIX століття. Початок війни змусив активних учасників жіночого руху зробити вибір між підтримкою власної країни в час кризи та збереженням вірності домінуючому баченню «природного» пацифізму та міжнародного сестринства всіх жінок. У більшості країн, що воювали, заклик до зброї поляризував жінок, часто розділяючи тих, хто тісно співпрацював: одні безпроблемно згуртовувалися під прапором своєї країни, інші призупинили свою боротьбу за просування жінок і відвернулися від своїх міжнародних контактів «на час війни», тоді як інші залишалися (або ставали) непохитними пацифістами, розвиваючи та вдосконалюючи свою ідеологічну позицію в міру розвитку війни [4].

Середина XX століття характеризуються значними правовими досягненнями світових жіночих рухів. Науковці називають сановні з юридичних досягнень хоча б у США: «Закон про рівну оплату праці 1963 року заборонив роботодавцям платити жінкам менше, ніж чоловікам, за рівну роботу на одній і тій самій посаді. Поправка до Розділу VII Закону про громадянські права 1964 року заборонила роботодавцям дискримінувати за статтю . Розділ VII також заснував у 1965 році Комісію з рівних можливостей працевлаштування (EEOC), яка надала жінкам доступ до додаткових можливостей працевлаштування в усіх сферах економіки. Також у 1965 році Верховний суд виніс рішення на користь конституційного права подружніх пар використовувати контрацепцію у справі Грізвольд проти штату Коннектикут, що поставило основу рівність у реалізації репродуктивних прав жінок [5].

В подальшому розвивалися жіночі рухи під впливом глобалізаційної ідеології, розвитку ідентичності та прав людини. Разом з тим ідентирадикальний фемінізм другої хвилі відкрив нове розуміння гендеру та влади, переосмислив солідарність між рухами, втілив поняття феміністичної практики.

У противагу цьому нерадикальні течії жіночих рухів фокусувалися на поступових змінах у межах чинної системи, підкреслюючи важливість інституційних реформ, правових механізмів, освітніх програм і політики рівних можливостей. Ліберальний фемінізм зосереджений на доступі жінок до освіти, праці, політики, в той час як інтерсекційний фемінізм піднімає питання перетину статі з расою, класом, сексуальністю та іншими чинниками дискримінації, роблячи акцент на унікальних

досвідах різних соціальних груп жінок. Такі напрямки не опозиціонували, радше розвивалися поступально заради досягнення позитивного соціально значимого результату.

Новий етап розвитку жіночого руху в Україні характеризується активною інституціалізацією гендерної політики, посиленням правозахисного компоненту та зростанням участі жінок у всіх сферах суспільного життя — від громадського сектору до оборонної сфери. Визначальними чинниками цього етапу стали суспільно-політичні трансформації після Революції Гідності та початку російсько-української війни, що актуалізували питання гендерної рівності як елементу національної безпеки та демократичного розвитку. У законодавчому полі спостерігається поступова імплементація міжнародних стандартів, зокрема у зв'язку з ратифікацією Стамбульської конвенції у 2022 році, прийняттям Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, а також розширенням інструментів боротьби з домашнім насильством.

Від 2014 року жіночі організації активно підключаються до волонтерської діяльності, пов'язаної із військовими діями, до повномасштабної війни їхня діяльність стає все більш активною, особливо у сфері досягнення гендерної рівності, де жіночий рух все наполегливіше демонструє потребу безпосередньої участі жінки та її впливу на внутрішньополітичні процеси місцевого та національного рівня.

Найбільш важливим досягненнями правової політики на реалізацію яких в тому числі вплинула діяльність жіночих громадських організації стали: ухвалення Національної стратегії подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року; стратегія гендерної рівності в освіті; посилення гендерної рівності у дипломатичній сфері; законодавчі зміни щодо роботи та розлучення під час вагітності; програма протидії торгівлі людьми та робота над законопроектом щодо постраждалих від сексуального насильства під час війни [6].

Трьома основними сферами діяльності жіночого руху під час війни стала така: волонтерська діяльність, національно-патріотичний супротив та підтримка жінок на військовій службі.

З приводу останнього науковці зауважують, що «допомога військовослужбовицям здійснюється як частина загальної допомоги воїнству, проте цілеспрямована опіка та адвокація проблем жінок у війську є справою доволі невеликої кількості громадських об'єднань» [8, с. 147]. Вони доводять, що роль таких організацій надзвичайно важлива, оскільки саме вони, почасти, підміняють своєю медіацією те, що має робити держава. «Вони руйнують стереотипи, показують справжні долі захисниць, захищають та відстоюють їхні права. Вага цієї роботи також зумовлена безпосередньою обізнаністю з проблемами та труднощами, з якими стикаються жінки, а отже пошук рішень є більш ефективним і цілеспрямованим. Попри невелику, порівняно із чоловіками, кількість учасниць військового супротиву, увага до них не може зменшуватись. Зважаючи на невтішну перспективу довготривалої війни, добровільна мобілізація жінок є важливим вирішенням проблеми» [8].

На цьому етапі активізується співпраця жіночих ініціатив із державними структурами, міжнародними організаціями та медіа, що дозволяє посилити не лише правозахисний, а й політичний потенціал руху. У цьому контексті особливе значення мають проєкти, спрямовані на реінтеграцію жінок-військовослужбовиць у суспільство, запобігання вторинній травматизації, розробку адаптаційних програм та захист від дискримінації в армії. Таким чином, жіночий рух не лише реагує на наслідки війни, а й формує політику майбутнього – де гендерна рівність постає не як декларація, а як інструмент ефективного суспільного управління.

Висновок. Жіночий рух в Україні пройшов складний, але вражаючий шлях від перших культурно-освітніх ініціатив до потужної політичної та правозахисної сили. Від діяльності «Товариства руських жінок», «Союзу українок» до сучасної участі жінок у військовому, громадському та законодавчому житті. Така громадська активність жіночої спільноти не лише сприяла емансипації жінок, а й стала важливою частиною національного поступу. Особливої ваги він набув у контексті війни, коли жіноча участь в обороні країни, волонтерстві, адвокації прав захисниць і реалізації гендерної політики стала ключовим елементом демократичного розвитку та державної стійкості. Сьогодні український жіночий рух — це не лише боротьба за права, а й формування нової моделі суспільства, заснованої на рівності, солідарності та соціальній відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рибак О. Перші жіночі організації у Східній Галичині і Північній Буковині URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Malanchuk-Rybak_Oksana/Pershi_zhinochi_orhanizatsii_u_Skhidnii_Halychyni_i_Pivnichnii_Bukovyni.pdf.
2. Петришина Л.В. Жіночий рух в Україні у 1917 р. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія.* 2006. Вип. 11. С. 145–150.

3. Марчук О.О. «Просвітницька діяльність «Союзу українок» на Волині на початку XX століття». *Психологопедагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ*. 2014. Вип. 2. С. 117–124.
4. Fell A.S., Sharp I. Introduction: The Women's Movement and the First World War. In: Fell, A.S., Sharp, I. (eds) The Women's Movement in Wartime. Palgrave Macmillan, London. 2007. URL: https://doi.org/10.1057/9780230210790_1.
5. McDonough M. Second wave of feminism URL: https://www.britannica.com/topic/second-wave-feminism.
6. Гендерна рівність в Україні: досягнення 2023 року. Жінки – це 50% успіху України. URL: https://50vidsotkiv.org.ua/genderna-rivnist-v-ukrayini-dosyagnennya-2023-roku.
7. Бєлова М.В., Бєлов Д.М., Гуманістичні засади правової системи: діалектика теорії та практики в умовах сучасних викликів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 5. 2024. С. 933–939. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.143.
8. Чоп Т.О. Роль жіночих громадських організацій у підтримці військовослужбовиць. *Матеріали IV Міжнародної наукової конференції „Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки",* 18-19 квітня 2024 року. Т.: ФОП Паляниця В. А., 2024. С. 144–147.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Бисага Ю.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.6:342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.19

ЩОДО ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ

Власов О.В.,
здобувач ступеня «Доктор філософії»,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0009-0004-2433-7852

Власов О.В. Щодо змісту поняття права на безпечне довкілля.

Стаття присвячена комплексному дослідженню трансформації змісту права людини на безпечне довкілля в умовах нових глобальних викликів та збройної агресії проти України. Автор обґрунтовує, що традиційне розуміння цього права, сформоване переважно в мирний період і зосереджене на національних механізмах охорони довкілля, вже не відповідає сучасним реаліям. Ескалація кліматичних змін, деградація екосистем, стрімка втрата біорізноманіття, а також масштабні екологічні наслідки бойових дій актуалізують потребу у перегляді як концептуальних засад, так і інструментів гарантування екологічних прав людини. У цьому контексті підкреслюється необхідність переходу від вузького природоохоронного підходу до ширшої, інтегративної парадигми, яка поєднує безпековий, гуманітарний та міжнародно-правовий виміри.

У статті проаналізовано еволюцію правового регулювання екологічної сфери в Україні – від радянських норм, що переважно встановлювали обов'язки щодо охорони природи, до конституційного закріплення права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Особливу увагу приділено проблемам термінології: доводиться необхідність чіткого розмежування понять «довкілля» та «екологія», усунення усталеної плутанини між ними та впровадження коректних похідних термінів у науковий обіг.

На основі критичного аналізу сучасних доктринальних підходів запропоновано оновлене авторське визначення права на безпечне довкілля. Воно охоплює як класичні елементи – доступ до екологічної інформації, участь у процесах прийняття рішень та доступ до правосуддя, – так і нові складові, що зумовлені воєнними та глобальними екологічними загрозами. Серед них виокремлено право на захист від екоциду, право на достовірну інформацію про екологічні наслідки війни та право на ефективну екологічну реабілітацію постраждалих територій. Також наголошується на важливості міжнародного виміру цього права, потребі адаптації чинних міжнародно-правових інструментів та розробленні нових механізмів, здатних забезпечити реальний захист екологічних прав людини в умовах збройних конфліктів і глобальних екологічних криз.

Ключові слова: право на безпечне довкілля, екологічна безпека, збройний конфлікт, екоцид, доступ до інформації, міжнародно-правовий захист.

Vlasov O.V. On the content of the concept of the right to a safe environment.

The article is devoted to a comprehensive study of the transformation of the content of the human right to a safe environment in the context of new global challenges and armed aggression against Ukraine. The author argues that the traditional understanding of this right, formed mainly during the peaceful period and focused on national mechanisms for Environmental Protection, no longer corresponds to modern realities. The escalation of climate change, ecosystem degradation, rapid loss of biodiversity, as well as the large-scale environmental consequences of military operations actualize the need to review both the conceptual framework and tools for guaranteeing environmental human rights. In this context, the need to move from a narrow environmental approach to a broader, integrative paradigm that combines security, humanitarian and international legal dimensions is emphasized.

The article analyzes the evolution of legal regulation of the environmental sphere in Ukraine – from Soviet norms, which mainly established duties for nature protection, to the constitutional consolidation of the right of everyone to a safe environment for life and health. Special attention is paid to the problems of terminology: it is necessary to clearly distinguish between the concepts of «Environment» and «ecology», eliminate the established confusion between them and introduce correct derived terms into scientific circulation.

Based on a critical analysis of modern doctrinal approaches, an updated copyright definition of the right to a safe environment is proposed. It encompasses both classic elements-access to environmental information, participation in decision – making processes and access to justice-and new components caused by military and global environmental threats. Among them, the right to protection from ecocide, the right to reliable information about the environmental consequences of war and the right to effective

environmental rehabilitation of affected territories are highlighted. It also emphasizes the importance of the international dimension of this right, the need to adapt existing international legal instruments and the development of new mechanisms that can provide real protection of environmental human rights in the context of armed conflicts and global environmental crises.

Key words: right to a safe environment, environmental security, armed conflict, ecocide, access to information, international legal protection.

Постановка проблеми. У сучасній правовій доктрині право на безпечне довкілля, яке закріплене у ст. 50 Конституції України [1] традиційно розглядається як соціальне право, що гарантує кожному можливість проживати в довкіллі, безпечному для життя та здоров'я. Однак глобальні екологічні виклики на кшталт зміни клімату, втрати біорізноманіття та забруднення навколишнього природного середовища, а також безпрецедентна екологічна шкода, заподіяна збройною агресією рф проти України демонструють недостатність традиційного трактування цього права.

Сучасні загрози, пов'язані з руйнуванням інфраструктури, забрудненням територій, знищенням екосистем та мінним забрудненням створюють тривалі ризики для життя та здоров'я людей, а відтак вимагає переосмислення змісту та структури суб'єктивного права людини на безпечне довкілля. Водночас спостерігається суттєвий розрив між нормативним закріпленням цього права та реальними механізмами його захисту в умовах воєнного стану. Класичне розуміння права на безпечне довкілля як гарантії від шкоди, заподіяної господарською діяльністю у мирний час виявляється неефективним для протидії новим формам екологічних загроз, пов'язаних із збройними конфліктами.

Окремої уваги заслуговує питання співвідношення національних та міжнародних аспектів захисту права на безпечне довкілля. Міжнародно-правові механізми, приміром Орхуська конвенція [2], потребують адаптації до умов збройних конфліктів задля ефективного захисту екологічних прав. Значні дискусії в доктрині викликає питання щодо структури права на безпечне довкілля. Ю.С. Шемшученко наголошував на його комплексному характері, що включає як матеріальні, так і процедурні елементи, однак сучасні умови вказують на необхідність розширення його змісту шляхом включення права на екологічну безпеку.

Мета дослідження: визначення змісту поняття «право на безпечне довкілля» у сучасних реаліях.

Стан опрацювання проблематики. Існуючі наукові підходи не повною мірою враховують його комплексний характер, що поєднує індивідуальні та колективні елементи, превентивні та компенсаційні механізми, а також національні та міжнародні аспекти захисту. Зміст поняття права на на безпечне для життя і здоров'я довкілля досліджували Г.В. Анісімова, В.І. Андрейцев, Н.В. Барбашова, Н.Б. Болотіна, А.П. Гетьман С.Г. Грицкевич, С.Л. Лисенков, В.В. Кравченко, Н.В. Кобецька, В.В. Костицький, П.М. Рабінович, О.М. Хіміч, Ю.С. Шемшученко та інші.

Виклад основного матеріалу. Сутність і призначення права на безпечне довкілля розкриваються шляхом його наукової дефініції, що виступає фундаментальним інструментом для глибинного правового аналізу.

Окрему проблему становить термінологічна багатоманітність у сфері екологічно-правового регулювання, зокрема вживання термінів «довкілля» та похідного прикметника «довкільний». Лексема «довкілля», будучи лексикографічно зафіксованою щонайменше з середини XX століття, з 1990-х років XX ст. функціонує як адекватний відповідник міжнародному поняттю «environment» (з англ. – навколишнє середовище). Термін переважає синонімічне словосполучення «навколишнє середовище» завдяки більшій стислості та зручності для словотворення, що пояснює його утвердження в законодавстві та офіційному діловодстві.

Слово «довкілля» не є новотвором, воно давно функціонує в українській мові й зафіксоване в словниках щонайпізніше 1943р. [3, с. 141]. Саме цей термін є логічним відповідником англійського «environmental», тоді як повсюдне використання прикметника «екологічний» у цьому контексті є семантично некоректним, оскільки воно відноситься до галузі науки екології, а не до об'єктів та явищ навколишнього середовища.

Ця термінологічна плутанина безпосередньо впливає на формування понятійного апарату екологічного права. Вихідним пунктом для подолання цих суперечностей має стати чітке розмежування понять «довкілля» як системи взаємопов'язаних природних та антропогенних об'єктів і «екологія» як науки про взаємовідносини живих організмів з навколишнім середовищем [4, с. 310]. Відповідно похідні від цих понять мають застосовуватися контекстуально: «екологічний» – щодо наукової сфери, «довкільний» – щодо об'єктів, явищ та політики.

Прогресивні тенденції в українському законодавстві підтверджують життєздатність такого підходу, що ілюструється еволюцією термінології від «екологічних злочинів» до «злочинів проти до-

вкілля» у кримінальному законодавстві. У контексті назви галузі права термін «довкільне право» визначається як оптимальний, оскільки точно відображає предмет регулювання – суспільні відносини у сфері взаємодії з довкіллям, а не лише у сфері екологічної науки.

Крім того, спостерігається необґрунтоване семантичне звуження поняття «охорона довкілля», яке часто використовується як універсальний термін для позначення всієї сукупності еколого-правових відносин. Водночас охорона є лише одним із напрямів діяльності у цій сфері, поряд з раціональним використанням природних ресурсів, відтворенням екосистем та забезпеченням екологічних прав. Для позначення ширшого кола питань доречнішими є терміни «довкільні проблеми» або «питання у галузі довкілля».

Згідно із ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» терміни «довкілля» та «навколишнє природне середовище» як тотожні категорії можуть розглядатися у випадках, коли навколишнє природне середовище виступає як сукупність природних та природньо-соціальних умов і процесів та ідентифікується з довкіллям [5].

Таким чином, поняття довкілля має багатоаспектну природу, інтегруючи як природні об'єкти, так і соціокультурні детермінанти, що визначають умови існування індивіда та обумовлюють його фізичний і психічний стан. Український законодавець, на відміну від зарубіжних аналогів, що використовують категорію «сприятливого навколишнього середовища», запровадив дефініцію «право на безпечне для життя і здоров'я довкілля».

Згідно з позицією академіка Ю.С. Шемшученка, поняття «безпечне» та «сприятливе» є тотожними за своїм змістом. Саме він, беручи до уваги принцип I Стокгольмської декларації 1972 року, запропонував теоретичну конструкцію «права на сприятливе навколишнє середовище» [6, с. 10].

Проведений аналіз нормативно-правової бази розвитку екологічного законодавства в республіках колишнього СРСР дозволяє стверджувати, що зародки екологічної політики були частково присутні вже в Конституції СРСР 1936 року. Однак ст. 135 Основного Закону обмежувалася закріпленням обов'язку громадян берегти природу, не передбачаючи екологічних прав людини.

Значним поступом у розвитку екологічного права стало прийняття в 60-х роках XX ст. комплексних законів про охорону природи. Зокрема, Закон УРСР «Про охорону природи» від 30 червня 1960 р. [7] встановив широке коло об'єктів, що підлягають охороні, включно з землею, надрами, водами, лісами, атмосферним повітрям та тваринним світом. Подальшим прогресом стало закріплення у ст. 40 Конституції УРСР 1978 р. права громадян на сприятливе природне середовище, що означало визнання цього права на конституційному рівні, хоча пряме формулювання права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в законодавстві УРСР відсутнє [8].

Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. закріпила обов'язок держави щодо забезпечення екологічної безпеки громадян, збереження генофонду нації та її молодого покоління. Цим актом вперше на конституційно-установчому рівні було проголошено право громадян на екологічно безпечне навколишнє середовище. Декларація також встановила повновладдя українського народу, який має виняткове право на володіння, користування та розпорядження національним багатством, що включає землю, надра, воду та інші природні ресурси. Зазначені положення, сконцентровані у спеціальному розділі «Екологічна безпека», стали правовим підґрунтям для формування національної екологічної політики [9].

Таким чином, формування інституту екологічних прав в Україні пройшло еволюційний шлях від закріплення обов'язків громадян до визнання комплексного права людини на безпечне довкілля, що знайшло своє відображення в ключових законодавчих актах періоду становлення державності.

У доктрині конституційного права спостерігаються різні підходи до визначення права на безпечне довкілля. Зокрема, П. Рабінович визначає це право як можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб [10, с. 10]. С. Грицкевич розглядає його як закріплену нормами Конституції якісно нову, самостійну групу можливостей, спрямовану на задоволення екологічних потреб та інтересів [11, с. 57].

В. Корольова обґрунтовує позицію полісемічного підходу до розуміння категорії «довкілля». Дослідницею висловлено аргументи на користь розуміння довкілля складним поняттям, що включає у свій зміст як об'єкти природного середовища, так і інші соціальні фактори, які визначають умови життєдіяльності людини і впливають на її фізичний та психічний стан [12, с. 39].

Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля розглядається в юридичній науці в об'єктивному та суб'єктивному аспектах. Об'єктивний аспект права виступає як сукупність правових норм, що опосередковують, регулюють та охороняють суспільні відносини, пов'язані з реалізацією цього права. Суб'єктивний аспект являє собою юридично гарантовану можливість окремої людини користуватися довкіллям, яке відповідає критеріям екологічної безпеки, з метою задоволення власних життєво важливих потреб.

Об'єктом даного права виступає довкілля в цілому, розглянуте як комплексна система природних, природно-антропогенних та інших чинників, що безпосередньо впливають на фізичний і психічний стан людини та детермінують умови її життєдіяльності. Суб'єктом права визнається будь-яка фізична особа без обмежень за ознаками віку, статі, громадянства чи національної приналежності, що знаходить своє підтвердження в конституційній формулі «кожен має право».

Зміст права на безпечне довкілля розкривається через систему конкретних правомочностей, серед яких у цивільному та конституційному законодавстві України виокремлюються, зокрема, право на отримання достовірної інформації про стан навколишнього середовища та якість продуктів, право на безпечні умови праці і проживання, а також право на відшкодування заподіяної шкоди внаслідок порушення екологічних норм.

Сучасний етап розвитку права на безпечне довкілля відзначається необхідністю глибокого переосмислення традиційних підходів до поняття цього права у світлі двох ключових факторів: масштабної збройної агресії росії проти України та поглиблення глобальної екологічної кризи. Ці явища виступають як каталізатори, що вимагають трансформації доктринального розуміння цього права з пасивної гарантії на активний, динамічний інструмент захисту.

Збройна агресія росії проти Україні продемонструвала абсолютно новий вимір екологічних загроз, які не вкладаються в мирну парадигму господарської діяльності. Руйнування дамб, забруднення ґрунтів і водних ресурсів внаслідок бойових дій, підпали лісів, мінне забруднення великих територій – все це створює довгострокові, інколи незворотні наслідки для довкілля, безпосередньо впливаючи на право мільйонів людей на безпечне існування. У цих умовах класичне трактування права на безпечне довкілля виявляється недостатнім, оскільки воно не враховує джерела загроз, пов'язаних із збройними конфліктами, та не містить адекватних механізмів відшкодування екологічної шкоди воєнного часу. Виникає нагальна потреба інтегрувати до його змісту концепцію екологічної безпеки в умовах збройного конфлікту, що включає право на захист від екоциду, право на доступну та правдиву інформацію про екологічні наслідки війни та право на ефективні механізми реабілітації довкілля.

Одночасно глобальна екологічна криза, що проявляється у кліматичних змінах, масовому зникненні біорізноманіття та трансграничному забрудненні підкреслює колективну природу права на безпечне довкілля. Це право більше не може розглядатися виключно в національних рамках. Воно набуває яскраво вираженого міжнародного виміру, де обов'язки держави щодо його забезпечення поширюються на участь у міжнародних екологічних ініціативах, дотримання глобальних стандартів та вжиття заходів для запобігання трансграничної шкоди.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок щодо нагальної необхідності переосмислення змісту права на безпечне довкілля відповідно до сучасних викликів. Воно вже не може розглядатися лише як гарантія захисту від шкоди, заподіяної господарською діяльністю в мирний час. Масштабна збройна агресія та глобальна екологічна криза вимагають трансформації цього права з пасивної конституційної гарантії на активний, динамічний інструмент захисту, що включає нові загрози. Урахування воєнного контексту, зокрема ризиків екоциду, мінного забруднення та довгострокового руйнування екосистем, а також колективного міжнародного виміру боротьби з кліматичними змінами, стає запорукою його ефективності.

Таким чином, право на безпечне довкілля слід визначати як закріплену в Конституції України та гарантовану державою можливість кожної людини на безпечне для життя та здоров'я довкілля, яке включає захист від воєнних та глобальних екологічних загроз і реалізується через інформаційні, процедурні та відновлювальні механізми на національному та міжнародному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 16.11.2025).
2. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція): Конвенція ООН від 25.06.1998: із змінами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення: 17.11.2025).
3. Кузеля З., Рудницький Я. Українсько-німецький словник. Ляйпціґ: Отто Гаррасовіц, 1943. 1494 с.
4. Словник-довідник з екології / За ред. К.М. Ситник. Київ.: Наукова думка, 1994. 666 с.
5. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text (дата звернення: 17.11.2025).

6. Шемшученко Ю.С. Правові проблеми екології. К.: Наукова думка, 1989. 231 с.
7. Закон про охорону природи Української РСР 1960 р. URL: https://cyclop.com.ua/content/view/1081/58/1/20/ (дата звернення: 18.11.2025).
8. Конституція (Основний Закон) України : від 20.04.1978 № 888-IX: станом на 28 черв. 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text (дата звернення: 18.11.2025).
9. Декларація про державний суверенітет України: Декларація Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки від 16.07.1990 № 55-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text (дата звернення: 18.11.2025).
10. Рабінович П.М. Права людини і громадянина: навч. посібник. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
11. Грицкевич С. Екологічні права в системі конституційних прав людини і громадянина. *Право України*. 2001. № 8. С. 54–57.
12. Koroleva V.V. The right to an environment safe for life and health in the system of personal non-property rights of an individual. *Legal Bulletin*. 2022. Vol. 64, no. 3. P. 37–41. URL: https://doi.org/10.31732/2708-339x-2022-03-37-41 (date of access: 19.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 4.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Власов О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341:342:352(477)+327.5(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.20

АГРЕСІЯ ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ВИМІРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Волощук О.Т.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри загальнотеоретичної юриспруденції та прав людини
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-0991-5605
e-mail: ok.voloschuk@chnu.edu.ua

Волощук О.Т. Агресія як фактор трансформації регіональної політики держави: міжнародно-правові та конституційно-правові виміри забезпечення прав людини.

Вказується, сучасні виклики безпеки та зовнішньополітичної ситуації України визначають необхідність переосмислення регіональної політики держави у контексті збройної агресії. Традиційні моделі розподілу повноважень між центральною владою та регіонами виявляються недостатньо адаптованими до умов воєнного стану, що створює потребу у правовому та інституційному перегляді механізмів управління регіональним розвитком, забезпечення безпеки населення та відновлення постраждалих територій. Стаття присвячена дослідженню національної та регіональної безпеки України в умовах актуальних безпекових загроз, детермінованих збройною агресією. Зазначено, що сучасний вимір безпеки виходить за межі суто оборонного чи військового підходу й охоплює правові, управлінські, економічні, соціальні та гуманітарні компоненти, які визначають життєздатність регіонів і здатність територій до функціонування в кризових умовах. На основі аналізу нормативно-правової бази, наукових підходів, огляду практичних кейсів регіонального відновлення визначено комплекс чинників ефективності державної регіональної політики: рівень міжвідомчої координації, інституційна спроможність органів влади, стратегічність планування, адаптивність механізмів реагування, залучення місцевих громад до формування безпекової політики. Підкреслено: трансформація регіональної політики в умовах агресії неможлива поза контекстом міжнародно-правових та конституційно-правових гарантій прав людини, адже забезпечення доступу до базових прав (безпеки, житла, освіти, охорони здоров'я тощо) є ключовою умовою повернення населення, реінтеграції деокупованих територій, легітимності державних рішень у сфері відновлення. Зроблено висновок: формування довготривалої, життєздатної системи національної та регіональної безпеки можливе лише за умов синергії державних та суспільних інституцій, модернізації державного управління та переходу до стратегічної моделі розвитку, яка враховує регіональні особливості й будується на принципах стійкості, адаптивності, комплексності, пріоритетності прав людини як фундаментальної складової безпекової політики.

Ключові слова: регіональна політика, конституційне право, міжнародне право, права людини, конституційні гарантії прав людини, міжнародно-правовий захист прав людини, національна та регіональна безпека, збройна агресія, воєнний стан, регіональний розвиток.

Voloshchuk O.T. Aggression as a factor in the transformation of state regional policy: international legal and constitutional legal dimensions of human rights protection.

It is indicated that the current security challenges and foreign policy situation of Ukraine determine the need to rethink the regional policy of the state in the context of armed aggression. Traditional models of the distribution of powers between the central government and the regions are insufficiently adapted to the conditions of martial law, which creates the need for a legal and institutional review of the mechanisms for managing regional development, ensuring the security of the population and the restoration of affected territories. The article examines the national and regional security of Ukraine under contemporary security threats caused by armed aggression. It is argued that the modern concept of security extends beyond purely military or defensive dimension and includes legal, administrative, economic, social, and humanitarian components that determine regional resilience and the capacity of territories to function in crisis conditions. On the basis of analysis of the legal framework, academic approaches, and selected practices of regional recovery, the article identifies key factors influencing the effectiveness of state regional policy, including interagency coordination, institutional capacity

of public authorities, strategic planning, adaptability of response mechanisms, and the involvement of local communities in security-related decision-making. It is emphasized that the transformation of regional policy in conditions of aggression cannot occur outside the framework of international legal and constitutional legal guarantees of human rights, as ensuring access to fundamental rights such as personal security, housing, education, and healthcare constitutes a prerequisite for population return, reintegration of deoccupied territories, and the legitimacy of state decisions in the sphere of recovery. The article concludes that a sustainable system of national and regional security requires synergy between state and societal institutions, modernization of public administration, and a strategic development model based on regional specificities, resilience, adaptability, comprehensiveness, and the primacy of human rights in security policy.

Key words: regional policy, constitutional law, international law, human rights, constitutional guarantees of human rights, international legal protection of human rights, national and regional security, armed aggression, martial law, regional development.

Постановка проблеми. Сучасні виклики безпеки та зовнішньополітичної ситуації України визначають необхідність переосмислення регіональної політики держави у контексті збройної агресії. Традиційні моделі розподілу повноважень між центральною владою та регіонами виявляються недостатньо адаптованими до умов воєнного стану, що створює потребу у правовому та інституційному перегляді механізмів управління регіональним розвитком, забезпечення безпеки населення та відновлення постраждалих територій. Актуальність цієї проблематики визначається не лише практичною потребою інтеграції державних і регіональних стратегій у кризових умовах, але й науковою необхідністю дослідження конституційно-правових та міжнародно-правових аспектів трансформації регіональної політики під впливом агресії, що до цього часу залишаються недостатньо висвітленими у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях.

Мета даної статті полягає у комплексному аналізі впливу збройної агресії на трансформацію регіональної політики держави України, визначенні конституційно-правових і міжнародно-правових аспектів цього процесу та формуванні наукового підґрунтя для розробки ефективних правових і управлінських механізмів, здатних забезпечити безпеку та стабільний розвиток регіонів у кризових умовах.

Стан опрацювання проблематики. Питання регіонального розвитку традиційно цікавили науковців у контексті державної політики та публічного управління. Існують численні праці, що висвітлюють соціально-економічні трансформації, функціонування місцевого самоврядування та механізми державного регулювання територій, серед яких доробки В. Авер'янова, О. Батанова, А. Берези, Р. Білика, О. Велевського, Б. Данилишина, Е. Забарної, А. Кравця, В. Малиновського та Я. Олійника. Водночас ці дослідження не охоплюють проблем регіональної політики в умовах збройної агресії, що обумовлює необхідність подальших спеціалізованих досліджень щодо механізмів забезпечення стійкості та розвитку регіонів у кризових умовах.

Виклад основного матеріалу. Агресія проти України є одним із найгостріших викликів сучасності, що має багатовимірний вплив не лише на політичну та військову сфери, а й на регіональний розвиток у найширшому сенсі. Україна змушена одночасно забезпечувати оборону від зовнішнього агресора та підтримувати життєдіяльність, розвиток і безпеку регіонів, особливо тих, що були під окупацією або перебувають поряд із зоною бойових дій. Саме поєднання цих завдань – захист національної цілісності й збереження потенціалу регіонального розвитку – формує ключову проблему української регіональної політики [9].

За таких кризових умов агресії є каталізатором трансформації регіональної політики держави. Збройна загроза змушує переглядати не лише механізми розподілу повноважень між центральною та регіональною владою, а й концептуальні засади стратегічного розвитку територій. Агресія стає фактором, що прискорює інтеграцію оборонних, соціально-економічних та правових механізмів управління на регіональному рівні, стимулюючи появу нових моделей державного регулювання, які враховують специфіку кризових ситуацій. Це створює можливість для наукового осмислення регіональної політики як інструменту одночасного забезпечення безпеки, соціальної стабільності та економічного відновлення, що є актуальним у світовому контексті досліджень трансформацій під впливом зовнішніх загроз.

Військова агресія суттєво впливає на економічний, соціальний та інфраструктурний потенціали регіонів. За оцінками Світового банку, ЄС та ООН, прямі збитки інфраструктури на кінець 2024 року перевищують $176 млрд., а загальні потреби у відновленні та відбудові економіки України сягають $524 млрд. [9], і у 2025 році вони, ймовірно, зросли. Масштабні руйнування знижують здатність громад та регіональних економік функціонувати: систематичні атаки на енергетику та транспорт ускладнюють стабільність електропостачання, логістику та виробництво [1]; виробни-

цтво та ділова активність переміщуються до безпечніших регіонів, концентруючи економічні ресурси у центрах і західних областях [2]; скорочення податкових надходжень у постраждалих регіонах зменшує можливості фінансування місцевої інфраструктури та соціальних послуг [1]. Наприклад, у 2024 році Київ формував близько 39% усіх місцевих доходів, тоді як у значної частини малих міст та селищ вони впали майже на 45% [2].

Агресія має значний соціальний вимір: внутрішнє переміщення населення змінює демографічну структуру регіонів і створює додаткове навантаження на соціальні служби західних та центральних областей; мінні загрози та забруднення знижують придатність територій для сільського господарства і бізнесу [1]; атаки на критичну інфраструктуру у відносно безпечних регіонах ускладнюють виробництво, освіту, медицину та повсякденне життя [2]. Ці явища мають і міжнародні наслідки, впливаючи на безпеку Європи та глобальну стабільність [4].

З погляду міжнародного права, агресія проти України тестує ефективність глобальних правових механізмів захисту населення та територій. Міжнародно-правові стандарти, включаючи принципи Статуту ООН, заборону агресії, норми гуманітарного права та міжнародно-правові гарантії прав людини, формують рамки, у яких держава повинна діяти, навіть у воєнний час. Регіональна політика у цьому сенсі виступає практичним полем реалізації міжнародних норм: від забезпечення безпеки та життєдіяльності громад до реінтеграції деокупованих територій та контролю за дотриманням прав внутрішньо переміщених осіб.

У продовження цього аналізу війна трансформує регіональну політику держави, змушуючи узгоджувати оборонні, економічні та соціальні механізми на рівні регіональних стратегій: створювати особливі режими управління для зон високого ризику, впроваджувати адаптаційні програми підтримки підприємництва та нові моделі фінансування відбудови. Без таких заходів регіони не можуть виконувати свою соціально-економічну функцію та забезпечувати обороноздатність держави [4]. Агресія створює безпрецедентний тиск на регіональний розвиток і безпеку, змінюючи не лише стан інфраструктури або економіки, а й базові умови життєдіяльності громад, стимулюючи трансформацію регіональної політики у напрямі інтегрованого управління військовою, економічною та соціальною сферами.

Конституційно-правовий вимір трансформації регіональної політики полягає у збереженні пріоритету прав людини як ядра стратегічного планування. Адаптація регіональної політики під агресію демонструє, що навіть у кризових умовах принципи верховенства права, забезпечення базових прав і свобод та координації між різними рівнями влади залишаються критично важливими для легітимності державних рішень і стійкості територій. Такий підхід дозволяє поєднувати оборонні потреби з розвитком регіонів, інтегруючи правові, соціальні та економічні механізми в єдину систему, яка забезпечує адаптивність і комплексність політики в умовах постійних загроз.

У таких умовах держава повинна забезпечувати ефективне функціонування регіональної політики, здатної підтримувати життєдіяльність громад та розвиток територій навіть у кризових ситуаціях, що неможливо без конституційно-правових та законодавчих механізмів. Конституція України закріплює принципи прав і свобод людини, територіальної цілісності та верховенства права навіть у кризових ситуаціях [6]. Навіть за воєнного стану права людини не можуть бути скасовані, що ґрунтується на внутрішньому конституційному регулюванні та міжнародних стандартах, закріплених у таких важливих міжнародно-правових документах, як Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.

У воєнний час звертаються до норм міжнародного гуманітарного права, передусім Женевських конвенцій 1949 р. та Додаткових протоколів, які забезпечують захист цивільного населення. «Право Гааги» визначає ведення війни, тоді як «право Женеви» гарантує захист цивільних, військовополонених і поранених. Ці стандарти особливо актуальні для регіонів, де ведуться бойові дії або є ризик обстрілів і окупації.

У практичній площині регіональна політика має поєднувати безпеку та розвиток громад із доступом до базових послуг, соціального захисту, освіти, житла та участі у місцевому самоврядуванні. Тимчасові обмеження за воєнного стану повинні бути законними, пропорційними та обґрунтованими. Закон України «Про засади державної регіональної політики» встановлює мету, принципи та суб'єктів регіональної політики, визначає обов'язок держави забезпечувати збалансований розвиток територій та зміцнення територіальної цілісності [8]. Закон «Про правовий режим воєнного стану» визначає обмеження та повноваження органів влади, ВЦА та місцевого самоврядування [7]. Водночас обмеження повинні бути адекватними та розумними, забезпечуючи оборону без надмірного порушення прав людини. Особлива увага приділяється захисту прав внутрішньо переміщених осіб – житлові, медичні, освітні та соціальні права ВПО повинні реалізовуватися за умов обмежених ресурсів [8]. Необхідна координація між державними органами, місцевим самоврядуванням та громадським сектором, включно з цільовими програмами та фондами підтримки [8].

Обмеження прав під час воєнного стану мають бути пропорційними, аргументованими та прозорими. Вони стосуються пересування, підприємницької діяльності, доступу до освіти, медичних послуг та житла, що безпосередньо впливає на можливості регіонального розвитку. Обмеження повинні супроводжуватися компенсаторними механізмами для підтримки соціальної стабільності у кризових регіонах [9].

Аналіз показує, що адаптація державної політики до умов збройної агресії потребує балансування між безпекою, правами людини та розвитком регіонів. Конституційні та законодавчі механізми створюють правову основу для дій держави, а правильне застосування обмежень разом із координацією державних органів і громадського сектору забезпечує життєдіяльність територій і захист прав ВПО. Міжнародно-правові механізми, сформовані на основі заборони агресії та принципу поваги до прав людини, відіграють ключову роль у визначенні рамок регіональної політики під час війни. Антропоцентрична парадигма, проголошена після Другої світової війни та закріплена, зокрема, у статті 2 Статуту ООН [5, трансформувала міжнародне право з інструменту сили у систему, спрямовану на захист людини. Агресія проти України виступає не лише викликом національній безпеці, але й тестом на дієвість міжнародних правових інструментів – від механізмів відповідальності держав-агресорів до інструментів міжнародної допомоги, реабілітації регіонів та захисту цивільного населення. Регіональна політика стає частиною глобальної архітектури безпеки та прав людини, адже саме на рівні громад проявляється ефективність міжнародних норм у період війни.

Таким чином, сучасна регіональна політика поєднує національні та міжнародні правові стандарти, військові, економічні та соціальні механізми управління, формуючи нову парадигму, спрямовану на стійкість та адаптивність територій навіть в умовах збройної агресії. Разом з цим регіональний розвиток в умовах триваючої агресії стикається з комплексом інфраструктурних, соціальних, правових та управлінських викликів. Найгостріша проблема - відновлення критичної інфраструктури (енергетики, транспорту, медичних та освітніх закладів), руйнування якої обмежує життєдіяльність громад і економічну активність, особливо на деокупованих територіях. Соціальні наслідки війни проявляються у зростанні потреб ВПО та постраждалого населення в житлі, медичній і освітній підтримці, а також у підвищеному навантаженні на місцеві бюджети та соціальні служби. Виникають правові проблеми забезпечення прав людини у воєнний час, зокрема дотримання принципу пропорційності обмежень та доступу до базових послуг. Суттєвим фактором є недостатня координація між центральною владою, місцевим самоврядуванням і громадським сектором, що уповільнює реалізацію відновлювальних програм і знижує ефективність використання ресурсів.

Шляхи подолання виявлених проблем потребують системної трансформації нормативно-правового забезпечення регіональної політики держави в умовах збройної агресії, що має здійснюватися у межах конституційної моделі правової, демократичної та соціальної держави. Відповідно до статей 3, 8 та 19 Конституції України держава несе позитивний обов’язок забезпечення та захисту прав і свобод людини, а діяльність органів публічної влади повинна здійснюватися виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачений Конституцією і законами України. У цьому контексті пріоритетне відновлення критичної інфраструктури – енергетичної, транспортної, житлово-комунальної, медичної та освітньої – набуває не лише управлінського або економічного, а насамперед конституційно-правового значення як умова реалізації соціально-економічних прав людини. Це зумовлює необхідність внесення змін і доповнень до законодавства про регіональний розвиток, публічні інвестиції та відновлення територій з метою закріплення спеціальних правових режимів для деокупованих і прифронтових регіонів, включно з особливими процедурами планування, фінансування, землекористування та публічних закупівель за умов посиленого парламентського, фінансового та судового контролю.

Формування адаптивних регіональних механізмів управління вимагає перегляду чинних законодавчих підходів до розмежування компетенції між центральними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, з урахуванням принципів децентралізації, субсидіарності та пропорційності. Доцільним є нормативне закріплення міжінституційних механізмів координації у сфері відновлення та захисту прав людини із залученням громадського сектору як повноцінного суб’єкта реалізації публічного інтересу в умовах воєнного стану. Запровадження цільових програм підтримки внутрішньо переміщених осіб і постраждалого населення потребує подальшої гармонізації національного законодавства з міжнародним гуманітарним правом і міжнародним правом прав людини, зокрема шляхом імплементації стандартів щодо права на адекватне житло, соціальний захист, доступ до охорони здоров’я та освіти, а також створення спеціальних правових механізмів відновлення підприємницької діяльності у регіонах, що зазнали наслідків агресії.

Окремого значення набуває інституціоналізація системи правового моніторингу обмежень прав і свобод людини в умовах воєнного стану з урахуванням статті 64 Конституції України та статті 15 Європейської конвенції з прав людини, спрямованої на оцінювання законності, необхідності, про-

порційності та часової обмеженості таких заходів і забезпечення ефективних засобів правового захисту. У цьому аспекті регіональний рівень постає ключовим простором практичної реалізації дерогаційних режимів і перевірки їх відповідності національним та міжнародно-правовим стандартам.

Комплексність зазначених заходів формує нову модель регіональної політики, у межах якої регіон розглядається як особливий правовий простір взаємодії режимів обмеження та реінтеграції прав людини. У цьому вимірі збройна агресія виступає каталізатором оновлення правової системи, зумовлюючи перехід до **стратегічної, правозорієнтованої та антропоцентричної моделі регіонального розвитку**, в якій *людина, її гідність і права набувають статусу системоутворюючого елемента державної політики*.

Висновки. Національна та регіональна безпека України в умовах збройної агресії постають не лише як сфера державної політики, а як системоутворюючий чинник, що визначає можливості стійкого функціонування територій та їхнього розвитку. Комплексність безпекових викликів потребує поєднання правових, організаційних, економічних та військово-управлінських механізмів, а також тісної взаємодії центральної влади, місцевого самоврядування і силових інституцій у форматі багаторівневої та скоординованої політики. Важливо враховувати специфіку регіонів та їхню різну спроможність до самовідновлення, що зумовлює необхідність адресних інструментів підтримки та стратегічного планування. Поглиблення аналітичної бази, імплементація інституційних реформ, посилення міжвідомчої координації й активне залучення громад до безпекової політики є ключовими кроками на шляху зміцнення державної стійкості та повернення деокупованих територій до повноцінного соціально-економічного життя. Отже, синергія державних і суспільних зусиль створює підґрунтя для довготривалої та ефективної моделі національної і регіональної безпеки, здатної реагувати на сучасні й майбутні загрози та забезпечувати стійкість громад у умовах війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дашко І., Михайліченко Л. Розвиток економіки України під час війни. *Молодий вчений*. 2024. № 4 (128). URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/6177/6044.
2. Жила Г. Вплив війни в Україні на економічний розвиток, наслідки для світової торгівлі. *Галицький економічний вісник*. 2023. Том 81. № 2. С. 164–170. DOI: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2023.02.164.
3. Качмарський Є.І. Регіональна політика в умовах військового стану в Україні. *Політичне життя*. 2024. № 4. С. 37–43. DOI: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2023.4.5.
4. Сохацький О. Економічні наслідки російсько-української війни для європейської безпеки. *Вісник економіки*. 2024. № 4. С. 137–154. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/53638.
5. Статут Організації Об'єднаних Націй. 24.10.1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text.
6. Конституція України 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
7. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». 12.05.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19.
8. Закон України «Про засади державної регіональної політики». 05.02. 2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text.
9. World Bank. Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment. World Bank Group, 2025. URL: https://surl.li/zlpyja.

Дата першого надходження рукопису до видання: 7.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Волощук О.Т., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.21

ІНСТИТУТ ОМБУДСМАНА В УКРАЇНІ ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Лисенко І.В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0003-3392-6056

Кузьменко О.В.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0001-8870-3285

Лисенко А.М.,
кандидат юридичних наук, професор,
докторант кафедри економіки бізнесу
і міжнародних економічних відносин
Національного політехнічного університету
«Харківській політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0003-0780-2148

Лисенко І.В., Кузьменко О.В., Лисенко А.М. Інститут омбудсмана в Україні та проблеми його конституційно-правового регулювання.

У статті з'ясовано історичні аспекти і нинішні особливості конституційного регулювання омбудсмана в Україні, проаналізовано спроби внесення змін до Конституції України у 2019 році із приводу спеціалізованих парламентських уповноважених, надано оцінку законодавчого регулювання спеціалізованих уповноважених в Україні, висловлено власні пропозиції щодо подальших змін. Зроблено висновок, що український парламентський омбудсман є доволі сильною інституційною фігурою в нинішній конституційній системі України. Доведено, що замість ідеї щодо створення спеціалізованих омбудсманів, у тому числі і через неможливість створення на практиці додаткових парламентських омбудсманів (висновок КСУ від 20 листопада 2019 року № 6-в/2019), достатньо поширеною стала модель омбудсманів непарламентських. Обґрунтовано, що кожен випадок слід аналізувати окремо, адже поняття омбудсмана поступово трансформувалося в більш широку модель органу, який здійснює захист прав людини (відомі такі поняття, як «студентський омбудсман» тощо). Водночас в деяких випадках можлива певна конкуренція із традиційним омбудсманом. Вважаємо, що важливою є суто конституційна проблема – як бути із конституційними повноваженнями певних вищих органів, які призначають тих чи інших омбудсманів. Якщо щодо Кабінету Міністрів України це питання вирішується шляхом використання ст. 117 Конституції (відповідно до п.10 він здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України), то щодо Президента України питання залишається відкритим. З одного боку, п. 28 ст. 106 Конституції дозволяє Президенту створювати «у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби», з іншого, та ж ст. 106 (п. 31) чітко визначає, що повноваження Президента визначені виключно самою Конституцією. Зроблено висновок, що якщо омбудсман не є дорадчим чи консультативним допоміжним органом, то він має бути конституціоналізований в самій Конституції із правом відповідного призначення його очільника саме Президентом.

Ключові слова: верховенство права; конституція; конституціоналізм; Конституційний Суд України; конституційний контроль; омбудсман; обмеження влади; поділ влади; парламент; парламентський контроль; Президент; права людини; Кабінет Міністрів України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Lysenko I.V., Kuzmenko O.V., Lysenko A.M. The ombudsman institute in Ukraine and the problems of its constitutional and legal regulation.

The article clarifies the historical aspects and current features of the constitutional regulation of the Ombudsman in Ukraine, analyzes attempts to amend the Constitution of Ukraine in 2019 regarding specialized parliamentary commissioners, provides an assessment of the legislative regulation of specialized commissioners in Ukraine, and makes its own proposals for further changes. It is concluded that the Ukrainian Parliamentary Ombudsman is a fairly strong institutional figure in the current constitutional system of Ukraine. It is proven that instead of the idea of creating specialized ombudsmen, including due to the impossibility of creating additional parliamentary ombudsmen in practice (Conclusion of the Constitutional Court of Ukraine dated November 20, 2019 No. 6-v/2019), the model of non-parliamentary ombudsmen has become quite widespread. It is justified that each case should be analyzed separately, because the concept of an ombudsman has gradually transformed into a broader model of a body that protects human rights (there are such concepts as "student ombudsman", etc.). At the same time, in some cases, a certain competition with the traditional ombudsman is possible. We believe that a purely constitutional problem is important - what to do with the constitutional powers of certain higher bodies that appoint certain ombudsmen. If this issue is resolved with regard to the Cabinet of Ministers of Ukraine by using Art. 117 of the Constitution (in accordance with Clause 10, it exercises other powers defined by the Constitution and laws of Ukraine), then with regard to the President of Ukraine, the issue remains open. On the one hand, Clause 28 of Article 106 of the Constitution allows the President to create "within the limits of the funds provided for in the State Budget of Ukraine, to exercise his powers, consultative, advisory and other auxiliary bodies and services", on the other hand, the same Art. 106 (clause 31) clearly states that the powers of the President are determined exclusively by the Constitution itself. It was concluded that if the Ombudsman is not an advisory or consultative auxiliary body, then it should be constitutionalized in the Constitution itself with the right to appoint its head by the President.

Key words: rule of law; constitution; constitutionalism; Constitutional Court of Ukraine; constitutional review; ombudsman; limitation of power; separation of powers; parliament; parliamentary control; President; human rights; Cabinet of Ministers of Ukraine; Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine.

Постановка проблеми. Інститут парламентського омбудсмана має довгу історію і глибоко вкорінений в європейську традицію демократичного обмеженого правління і конституціоналізму. Водночас в світі цей інститут проходить свій розвиток і еволюцію з огляду на появу нових прав і викликів для захисту прав людини. Україна має використовувати як позитивний досвід зарубіжних країн, але водночас потрібно усі інновації узгоджувати із конституційним текстом. Саме Конституція України має визначати фундамент діяльності омбудсмана, а також правових засад, якими він керується у своїй діяльності. Це в повній мірі стосується як класичного інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, так і спеціалізованих омбудсманів, які стали сьогодні достатньо поширеними

Стан опрацювання проблематики. До наукових досліджень, присвячених зарубіжній практиці і вітчизняним засадам діяльності омбудсмана віднести праці Є.С. Артюхова [1], С.В. Банаха [2], Ю.Г. Барабаша [3], В.Б. Барчук [4], О.В. Бондарева [5], О.В. Бурдак [6], Л.В. Голяк [7], К.О. Закоморної [8], Н.І. Карпачова [9], І.В. Кушнір [10], О.В. Марцеляка [11; 12], О.О. Майданик [13], Н.С. Наулік [14], І.М. Нєдова [15], Н.С. Пузирної [16], О.В. Супрунової [17] та багатьох інших.

Метою статті є з'ясування історичних аспектів і нинішніх особливостей конституційного регулювання омбудсмана в України; аналіз спроби внесення змін до Конституції України у 2019 році із приводу спеціалізованих парламентських уповноважених; оцінка законодавчого регулювання спеціалізованих уповноважених в Україні; висловлення власних пропозицій щодо подальших змін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інститут парламентського омбудсмана отримав свій розвиток завдяки його запровадженню в чинній Конституції України у 1996 році. Йдеться про ст. 101 Конституції, за якою «Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини». Також було передбачено, що призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні (п. 17 ст. 85). Не менш важливим є те, що омбудсман прямо визначений у ст. 55 Конституції України (ч. 3) серед засобів захисту прав людини («Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»).

Реальними повноваженнями омбудсман був наділений в Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР [18]. Окрім щорічних доповідей, які мають конституційний характер омбудсман згідно з Конституцією України є також суб'єктом конституційного подання до Конституційного Суду України. А от на рівні закону зафіксоване його право на подання, що визначено у ст. 15 профільного закону як його акт реагування.

Ст. 19-1 Закону визначила за омбудсманом функцію виконання національного превентивного механізму (закон доповнено статтею 19-1 згідно із Законом № 5409-VI від 02.10.2012). Відповідно до ст. 255 Кодексу України про адміністративні правопорушення уповноважені особи секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або представники Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини належать до тих, хто має право складати протоколи про адміністративні правопорушення за відповідними статтями (йдеться про статті 188-39 «Порушення законодавства у сфері захисту персональних даних», 188-40 «Невиконання законних вимог Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», 212-3 «Порушення права на інформацію та права на звернення» (окрім порушень права на інформацію відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та Закону України «Про відкритість використання публічних коштів»).

Так чи інакше з цього ми вже можемо скласти певну картину. Омбудсман має як аналітичні повноваження, так і виконує роль інформування (щорічні доповіді). Тим самим він звертає увагу на існуючі проблеми, показує, акцентує увагу на наявних фактах порушень, виокремлює тенденції, закономірності, а також виголошує це перед парламентом. І далі як сам парламент, так і інші органи можуть робити як системні висновки, так і втручатися в конкретних випадках. Друга частина повноважень – це те, що може робити омбудсман у конкретних випадках порушень. Усі норми чинного закону ми не маємо на меті цитувати, достатньо вже сказаного. Подання і конституційне подання як акти реагування, право складати протоколи – це доволі прикладні інструменти. До речі, правом на конституційне подання омбудсман користується доволі часто і неодноразово Конституційний Суд України визнавав неконституційними ті чи інші акти за такими поданнями.

Але ми би хотіли звернути увагу на одну проблему, яка стосується постійного прагнення зробити діяльність омбудсмана більш спеціалізованим. У цього прагнення на сьогоднішній день є два прояви – теоретичний і практичний. Йдеться як про наукові розвідки і дослідження, в яких пропонується створити спеціалізованих омбудсманів, а також практичні спроби щодо врегулювання цього питання (частина із них була реалізована, а частина – ні).

Отже, вкажемо на теоретичні пропозиції. Висловлюються ідеї щодо запровадження окремого інституту уповноваженого із захисту персональних даних з огляду на наявний зарубіжний досвід [19]. Щодо цифрових прав, то існує думка про те, щодо необхідності запровадження «окремого інституту Уповноваженого із захисту цифрових прав або розширення повноважень чинного омбудсмена» [20, с. 138]. Також «розглядається доцільність запровадження в Україні інституту омбудсмана з питань міграції як одного із засобів посилення законодавчого забезпечення міграційної політики держави» [21].

Таких пропозицій існує значна кількість. Ідеї розширити функції чинного омбудсмана або навіть створити якийсь спеціалізований орган парламентського контролю в певній сфері є дуже популярними (причому створення спеціалізованого органу є навіть більш популярною ідеєю, ніж розширення повноважень чинного омбудсмана).

Наразі окремі пропозиції щодо спеціалізованих омбудсманів частково втілені в життя, але доволі специфічним чином. Цьому передувала невдала спроба внести зміни до Конституції України (до статей 85 та 101 Конституції України – щодо уповноважених Верховної Ради України, законопроект № 1016). На цей проект Конституційний Суд України (далі – КСУ) надав негативний висновок, встановивши порушення ст. 157 Конституції України в частині обмежень прав людини.

Здавалося би, що захист прав людини спеціалізованими омбудсманами, які пропонувалося дозволити створювати парламенту законами, це є тим конституційним механізмом, який і мав би бути спрямований на захист прав людини. Проте КСУ побачив юридичну невизначеність у формулюванні «за додержанням Конституції України і законів в окремих сферах», що своєю чергою «призведе до встановлення невизначених меж повноважень Верховної Ради України усупереч конституційному принципу поділу державної влади та до порушення системи стримувань і противаг між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, що є загрозою для забезпечення прав і свобод людини і громадянина» (абз. 19. п. 2.1. висновку КСУ у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статей 85 та 101 Конституції України (щодо уповноважених Верховної Ради України) (реєстр. № 1016) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 20 листопада 2019 року № 6-в/2019 [22]).

Як зазначають Т.М. Слінько і Г.В. Берченко, цей висновок перебуває у переліку доволі дискусійних з приводу аргументації і загального підходу, який обрав КСУ, пославшись при цьому на порушення такого критерію, як обмеження прав і свобод [23, с. 82].

А які ж спроби, про які ми зазначили раніше, виявилися вдалими? Йдеться про інститут непарламентських омбудсманів, створення яких санкціонує парламент у вигляді прийняття законів, проте кадрово такі уповноважені призначаються Президентом або Кабінетом Міністрів України. І це при тому, що жодних змін до Конституції України не вносилося. Тобто це все президентські або урядові уповноважені, відповідно і контролюються вони не парламентом.

Можемо навести такі приклади. Так, відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України «Про Військового омбудсмана» від 17 вересня 2025 року № 4603-IX [24] військовий омбудсман призначається на посаду Президентом України строком на п'ять років. У ст. 1 цього закону визначено, що через військового омбудсмана Президент здійснює демократичний цивільний контроль. Тим самим це саме президентський омбудсман.

У структурі офісу Президента функціонує інститут радників - уповноважених (з питань реабілітації учасників бойових дій, з прав людей з інвалідністю, з прав дитини та дитячої реабілітації, з питань безбар'єрності) [25; 26; 27]. Причому до 2021 року частина із цих посад були просто Уповноваженими Президента [28; 29]. Як бачимо, ці органи скоріше є дорадчими і консультативними за своєю юридичною природою, проте мають у своїй назві термін «уповноважений» і їх сфера якраз і стосується питань додержання прав різних категорій осіб, що об'єднує їх із більш-менш класичними омбудсманами, проте роль дорадчого органу в цьому сенсі навряд чи робить із них таких омбудсманів.

Ст. 49 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII [30] запроваджує Уповноваженого із захисту державної мови, якого відповідно до ч. 1 ст. 50 цього ж закону призначає на посаду та звільняє з посади Кабінет Міністрів України.

Ще один урядовий омбудсман наділений компетенцією в сфері освіти. Ст. 73 Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII [31] визначає статус інституту освітнього омбудсмана. Відповідно до ч. 3 цієї статті «освітній омбудсмен призначається на посаду Кабінетом Міністрів України строком на п'ять років без права повторного призначення». Діяльність цього інституту детально проаналізували А.В. Меляков, А.В. Зуб і О.І. Машкіна [32]. Тобто тут ми навели два приклади суто урядових омбудсманів.

Постановою Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. № 691 «Про утворення Ради бізнес-омбудсмена» [33] було утворено Раду бізнес-омбудсмена (створена як один із консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів уряду). Це приклад лише формального наближення органу до інституту омбудсмана, оскільки він все ж таки створений як консультативний (дорадчий). Схожу ситуацію ми вже могли побачити із деякими президентськими уповноваженими.

Висновки. Український парламентський омбудсман є доволі сильною інституційною фігурою в нинішній конституційній системі України. Водночас, постійно звучать ідеї щодо розширення його повноважень або створення спеціалізованих омбудсманів. У тому числі і через неможливість створення на практиці додаткових парламентських омбудсманів (висновок КСУ від 20 листопада 2019 року № 6-в/2019) достатньо поширеною стала модель омбудсманів непарламентських. Наскільки вдалим і коректним є вказаний підхід? Вважаємо, що кожен випадок слід аналізувати окремо, адже поняття омбудсмана поступово трансформувалося в більш широку модель органу, який здійснює захист прав людини (відомі такі поняття, як «студентський омбудсман» тощо). Водночас в деяких випадках можлива певна конкуренція із традиційним омбудсманом. Наприклад, у класичного Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є представник з прав дитини, а також окремий уповноважений із цього ж питання є у Президента [34]. Крім того, виникає суто конституційна проблема – як бути із конституційними повноваженнями певних вищих органів, які призначають тих чи інших омбудсманів? Якщо щодо Кабінету Міністрів України це питання вирішується шляхом використання ст. 117 Конституції (відповідно до п. 10 цієї статті уряд здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України), то щодо Президента України питання залишається відкритим. З одного боку, п. 28 ст. 106 Конституції дозволяє Президенту створювати «у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби», з іншого, та ж ст. 106 (п. 31) чітко визначає, що повноваження Президента визначені виключно самою Конституцією. Тобто якщо омбудсман не є дорадчим чи консультативним допоміжним органом, то він має бути конституціоналізований в самій Конституції із правом відповідного призначення його очільника саме Президентом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Артюхов Є.С. Адміністративно-правове регулювання інституту омбудсмена в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право; НДІ публіч. права, Київ. нац. економіч. ун-т ім. В. Гетьмана. Київ, 2023. 22 с.
2. Банах С.В. Функції омбудсманів у сучасному світі: порівняльно-правове дослідження. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Спеціальність 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Маріуполь, 2014. 236 с.
3. Барабаш Ю.Г. Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект). Харків: Легас, 2004. 192 с.
4. Барчук В.Б. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини як суб'єкт забезпечення національної безпеки України: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 Конституційне право. Київ., 2006. 19 с.
5. Бондарев О.Б. Інститут омбудсмана у справах захисту прав військовослужбовців: українська модель та зарубіжний досвід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – Конституційне право; муніципальне право, 081 – Право; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2019. 19 с.
6. Бурлак О.В. Міжнародні стандарти щодо статусу і функціонування національних установ із захисту і заохочення прав людини; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, Київ. ун-т права. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2012. 212 с.
7. Голяк Л.В. Інститут спеціалізованого омбудсмана: світовий досвід організації та діяльності: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 Конституційне право; муніципальне право. Київ., 2010. 20 с.
8. Закоморна К.О. Інститут омбудсмана як засіб забезпечення прав і свобод людини та громадянина (порівняльно-правовий аналіз): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; Ун-т внутр. справ МВС України. Харків, 2000. 215 с.
9. Карпачова Н.І. Перший омбудсман України на захисті прав людини: взаємовплив теорії і практики; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Київ: Парлам. вид-во, 2023. 496 с.
10. Кушнір І.В. Конституційне право особи на доступ до публічної інформації та його забезпечення уповноваженим Верховної Ради України з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – Конституційне право; муніципальне право; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2018. 20 с.
11. Марцеляк О.В. Інститут омбудсмана: теорія і практика: монографія ; Національний університет внутрішніх справ. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 450 с.
12. Марцеляк О.В., Коломієць Ю.М., Зубенко Г.В. Спеціалізовані органи парламентського контролю в Україні: статус і функціонування; Харківський національний університет внутрішніх справ. Х.: ТОВ «Прометей-Прес», 2006. 268 с.
13. Майданник О.О. Інститут омбудсмана у механізмі забезпечення прав людини в Україні. *Адвокат*. 2010. № 7. С. 15.
14. Наулік Н.С. Інститут омбудсмана в Україні та Республіці Польща: порівняльне дослідження: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 Конституційне право. Київ., 2007. 19 с.
15. Нєдов І.М. Місцевий омбудсман як суб'єкт адміністративного права: канд. юрид. наук: 12.00.07 – Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право; Запорізький національний університет. Запоріжжя., 2011. 16 с.
16. Пузирна Н.С. Адміністративно-правові засади забезпечення діяльності омбудсмана в Україні: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право; Національний авіаційний університет. Київ., 2013. 20 с.
17. Супрунова О.В. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини як учасник кримінально-процесуальних відносин: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 – Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність; Національна академія внутрішніх справ. Київ., 2013. 19 с.
18. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80.
19. Кардаш А.В. Уповноважений орган у сфері захисту інформації про особу: зарубіжний досвід. *Право і суспільство*. 2017. № 6. С. 7-13.
20. Роговенко О.В., Лозін А.О. Інститут омбудсмена як гарант захисту цифрових прав людини в Україні: сучасні виклики та зарубіжний досвід. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Випуск № 05, Частина 1. С. 134-139. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/10/25.pdf.

21. Агєєв О.Д. Конституційно-правовий статус омбудсмана з питань міграції: зарубіжні моделі та перспективи запровадження в Україні. Одеса: Фенікс. 2018. 248 с.
22. Висновок КСУ від 20 листопада 2019 року № 6-в/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001v710-99.
23. Слінько Т., Берченко Г. Заборона скасовувати чи обмежувати права і свободи людини і громадянина як частина формули незмінюваності української Конституції. *Право України*. 2025. № 10. С. 63-91. DOI: https://doi.org/ 10.33498/louu-2025-10-063.
24. Закон України «Про Військового омбудсмана» від 17 вересня 2025 року № 4603-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4603-20#Text.
25. Указ Президента України №248/2021 «Про призначення Т.Ломакіної Радником – уповноваженим Президента України з питань безбар'єрності» від 15 червня 2021 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2482021-39181.
26. Указ Президента України №245/2021 Про призначення Д. Герасимчук Радником – уповноваженим Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації від 15 червня 2021 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2452021-39169.
27. Указ Президента України №246/2021 «Про призначення В.Свириденка Радником – уповноваженим Президента України з питань реабілітації учасників бойових дій» від 15 червня 2021 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2462021-39173.
28. Указ Президента України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України» від 27 вересня 2021 року № 489/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489/2021#n5.
29. Зеленський трансформував інститут уповноважених президента. URL: https://lb.ua/news/2021/06/15/487120_zelenskiy_transformuvav_institut.html.
30. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text.
31. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text
32. Меляков А.В., Зуб А.В., Машкіна О.І. Освітній омбудсмен в Україні: функції, повноваження, напрями діяльності. *Актуальні проблеми державного управління.* 2019. № 1(55). С. 190–197. DOI: https://doi.org/ 10.34213/ap.19.01.25.
33. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. № 691 «Про утворення Ради бізнес-омбудсмена». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/691-2014-%D0%BF#Text.
34. Представник Уповноваженого з прав дитини провела зустріч із заступником Міністра освіти і науки України. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/predstavnik-upovnovazhenogo-z-prav-ditini-provela-zustrich-iz-zastupnikom-ministra-osviti-i-nauki-ukrayini.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Лисенко І.В., Кузьменко О.В., Лисенко А.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.733
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.22

ОСВІТНІЙ ОМБУДСМЕН В СИСТЕМІ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ОСВІТУ В УКРАЇНІ

Мочульська М.Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0004-7946-0276

Мочульська М.Є. Освітній омбудсмен в системі захисту конституційного права на освіту в Україні.

В статті досліджено місце та роль інституту освітнього омбудсмена в системі захисту конституційного права на освіту, зокрема, охарактеризовано порядок призначення освітнього омбудсмена, проаналізовано встановлені вимоги до кандидата на посаду освітнього омбудсмена та висловлено позиції щодо їх уточнення. Окрему увагу приділено завданням та повноваженням освітнього омбудсмена та дослідженню практики їх реалізації. Визначено, що попри наявність права представляти інтереси особи в суді, судова практика стосовно цього питання є неоднозначною. На основі аналізу судових рішень виявлено практику залучення освітнього омбудсмена до судового розгляду окремих справ щодо порушення прав людини. Проаналізовано діяльність освітнього омбудсмені у сфері захисту права на освіту, а також інформаційно-просвітницьку діяльність та діяльність щодо удосконалення правового регулювання відносин у сфері забезпечення, реалізації та захисту конституційного права на освіту.

Встановлено, що попри нещодавнє запровадження цього інституту, практика його діяльності свідчить про ефективність діяльності та взаємодії з учасниками освітнього процесу, органами влади та іншими стейкхолдерами. Підкреслено, що способи захисту освітнім омбудсменом права на освіту є обмеженими, але при цьому залишаються характерними для цього інституту. На основі аналізу порядку звернення до освітнього омбудсмена, порядку та практики розгляду цих звернень, аргументовано висновок про наявність зрозумілої та доступної процедури звернення, а також затребуваності цього інституту серед учасників освітнього процесу.

Обґрунтовано доцільність закріплення обов'язковості залучення освітнього омбудсмена (особисто, або шляхом надання письмової позиції) в ході удосконалення правового регулювання забезпечення, реалізації та захисту права на освіту в Україні.

Окрему увагу приділено незалежності освітнього омбудсмена як важливої гарантії його діяльності.

Виокремлено шляхи подальшого розвитку інституту освітнього омбудсмена в Україні в контексті удосконалення правого регулювання, посилення співпраці з органами влади та міжнародними партнерами.

Ключові слова: права людини, право на освіту, захист прав людини, конституційні гарантії, освітній омбудсмен, судовий захист, судова влада, правосуддя, реалізація Конституції України.

Mochulska M.Ye. Educational ombudsman in the system of protection of the constitutional right to education in Ukraine.

The article examines the place and role of the educational ombudsman institution in the system of protection of the constitutional right to education, in particular, the procedure for appointing an educational ombudsman is characterized, the established requirements for a candidate for the position of educational ombudsman are analyzed, and positions are expressed on their clarification. Special attention is paid to the tasks and powers of the educational ombudsman and the study of the practice of their implementation. It is determined that despite the right to represent the interests of a person in court, judicial practice on this issue is ambiguous. Based on the analysis of court decisions, the practice of involving the educational ombudsman in the judicial consideration of individual cases of human rights violations is revealed. The activity of the educational ombudsman in the field of protection of the right to education, as well as information and educational activities and activities to improve the legal regulation of relations in the field of ensuring, implementing and protecting the constitutional right to education, is analyzed.

It is established that despite the recent introduction of this institution, the practice of its activities indicates the effectiveness of its activities and interaction with participants in the educational process,

authorities and other stakeholders. It is emphasized that the methods of protecting the right to education by the educational ombudsman are limited, but at the same time remain characteristic of this institution. Based on the analysis of the procedure for applying to the educational ombudsman, the procedure and practice of considering these applications, the conclusion is argued about the presence of a clear and accessible application procedure, as well as the demand for this institution among participants in the educational process.

The expediency of establishing the mandatory involvement of the educational ombudsman (in person or by providing a written position) in the course of improving the legal regulation of ensuring, implementing and protecting the right to education in Ukraine is substantiated.

Special attention is paid to the independence of the educational ombudsman as an important guarantee of his activities.

The ways of further development of the educational ombudsman institute in Ukraine in the context of improving legal regulation, strengthening cooperation with authorities and international partners are highlighted.

Key words: human rights, right to education, protection of human rights, constitutional guarantees, educational ombudsman, judicial protection, judiciary, justice, implementation of the Constitution of Ukraine.

Постановка проблеми. Конституційний механізм захисту права на освіту набуває особливої значущості в умовах війни в Україні, а також в контексті виконання Україною зобов'язань в ході європейської інтеграції. Безпекові, економічні, соціальні та інші виклики, перед якими стоять учасники освітнього процесу, можуть суттєво вплинути на стан забезпечення та реалізації права на освіту здобувачами, а також прав закладів освіти. Саме тому важливим є належне функціонування системи захисту прав людини, в тому числі права на освіту. Одним з елементів конституційного механізму захисту права на освіту є діяльність інституту освітнього омбудсмена, який створений з метою підсилення механізмів та створення нових можливостей для захисту освітніх прав.

Мета дослідження. Для комплексної характеристики системи захисту конституційного права на освіту в Україні необхідно здійснити дослідження конституційно-правового статусу та практики функціонування інституту освітнього омбудсмена та запропонувати шляхи удосконалення його статусу та діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання правового статусу та діяльності освітнього омбудсмена досліджували Л. Рябовол, С. Дяченко, О. Яворська, Т. Репеде, О. Науменко та інші науковці. Разом з тим, існує необхідність комплексного дослідження місця та ролі освітнього омбудсмена в системі захисту конституційного права на освіту в Україні.

Виклад основного матеріалу. Реалізація положень Конституції України щодо права на освіту потребує запровадження правових та інституційних гарантій та механізмів. Саме тому для захисту права на освіту в Україні було запроваджено інституту освітнього омбудсмена. Правовий статус освітнього омбудсмена визначається статтею 73 Закону України «Про освіту» [1] та Положенням про освітнього омбудсмена, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання освітнього омбудсмена» від 6 червня 2018 р. № 491 (далі – Положення) [2]. Освітній омбудсмен є посадовою особою, на яку Кабінетом Міністрів України покладається виконання завдань щодо захисту прав у сфері освіти [1]. Це визначення підкреслює важливий характер цієї посади та особливе місце освітнього омбудсмена в системі правозахисту освітніх прав.

Здійснюючи характеристику правового статусу освітнього омбудсмена, варто підкреслити важливість та доцільність темпоральних меж його діяльності – освітній омбудсмен призначається на посаду Кабінетом Міністрів України строком на п'ять років без права повторного призначення [2]. Саме це дозволяє забезпечити стабільність і послідовність у його роботі, при цьому забезпечуючи оновлення підходів та запобігання надмірній концентрації впливу в руках однієї особи. На нашу думку, п'ятирічний термін є достатнім для реалізації стратегічних ініціатив та напрацювання необхідних змін у сфері захисту освітніх прав.

Призначення освітнього омбудсмена здійснюється за поданням Міністра освіти і науки України, однак у своїй діяльності він є незалежним, що є важливою гарантією виконання ним своїх повноважень. Роль Міністерства освіти та науки України в ході призначення освітнього омбудсмена забезпечує його професійну відповідність специфіці покладених завдань та функцій [2].

Встановлені в законодавстві вимоги до кандидата на позицію освітнього омбудсмена є виправданими з огляду на необхідність розуміння особою освітньої системи України задля ефективного виконання своїх повноважень, тому вимога щодо наявності не менше п'яти років досвіду роботи у сфері освіти або науки є цілком доцільною. Разом з тим, погоджуємося з позицією Л.Т. Рябовол щодо вимоги вищої освіти: «Водночас вимогу щодо наявності вищої освіти, на наш погляд, доцільно

деталізувати і вказати на наявність вищої педагогічної та/або вищої юридичної освіти. Ідеальним видається поєднання педагогічної та юридичної освіти, що дало б змогу призначеній на цю посаду особі вільно орієнтуватися у педагогічних та правових основах провадження освітньої діяльності та реалізації освітнього процесу, а також розуміти різні аспекти його організації у закладах освіти і науки.вимогу щодо наявності вищої освіти, на наш погляд, доцільно деталізувати і вказати на наявність вищої педагогічної та/або вищої юридичної освіти» [3, с. 524].

Особливе значення для функціонування інституту освітнього омбудсмена має гарантія його незалежності, яка забезпечується, в тому числі, забороною здійснювати певні види діяльності. Так, освітній омбудсмен не має права суміщати свою посаду з будь-якою посадою в органі державної влади або органі місцевого самоврядування, із статусом народного депутата України, депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, районної у місті, сільської, селищної ради, з підприємницькою діяльністю, обіймати будь-яку іншу оплачувану посаду, виконувати будь-яку іншу оплачувану роботу або отримувати іншу заробітну плату (за винятком провадження викладацької, наукової чи творчої діяльності та отримання винагороди за неї), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради юридичної особи, що має на меті одержання прибутку. Також, освітній омбудсмен не може брати участі у будь-якій політичній діяльності [2].

Така заборона покликана запобігти конфлікту інтересів, забезпечити політичну нейтральність освітнього омбудсмена та гарантувати його незалежність.

Комплексне дослідження інституту освітнього омбудсмена неможливе без характеристики його основних завдань, які закріплені в пункті 8 Положення. Сприяння реалізації державної політики, спрямованої на забезпечення права людини на здобуття якісної та доступної освіти свідчить про те, що освітній омбудсмен сприяє її реалізації, виступаючи захисником прав окремих осіб. Здійснюючи заходи щодо додержання законодавства про освіту, освітній омбудсмен проводить моніторинг дотримання норм законодавства всіма учасниками освітніх відносин, в тому числі закладами освіти та органами влади. Освітній омбудсмен вживає заходів для забезпечення належних умов для рівного доступу до здобуття освіти, адже принципи рівності прав та доступності освіти є конституційними гарантіями права на освіту.

Сприяння впровадженню інклюзивної форми навчання набуває все більшої актуальності в Україні - інклюзивна освіта є пріоритетним напрямом удосконалення системи освіти в Україні, і омбудсмен покликаний забезпечити, щоб ті учасники освітнього процесу, які мають особливі освітні потреби мали можливість навчатися в середовищі, яке є доступним та комфортним для них. Сприяння виконанню Україною міжнародних зобов’язань щодо додержання в Україні прав людини на освіту підкреслює міжнародний вимір діяльності омбудсмена та його роль в імплементації міжнародних стандартів права на освіту в Україні.

Співпраця та взаємодія з Міністерством освіти і науки України та іншими центральними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, закладами освіти всіх рівнів незалежно від форми власності та підпорядкування, органами управління освітою, правоохоронними органами, міжнародними організаціями, неурядовими громадськими організаціями з питань, що належать до компетенції освітнього омбудсмена визначає омбудсмена як кординатора у системі захисту освітніх прав, що взаємодіє з широким колом стейкхолдерів задля ефективного виконання своїх завдань [2].

Для виконання покладених завдань освітній омбудсмен наділений широким колом повноважень, передбачених Законом України «Про освіту» та Положенням. Серед них ключовим є право розглядати подані учасниками освітнього процесу звернення, перевіряти викладені у них факти.

Інші повноваження освітнього омбудсмена спрямовані на забезпечення реального механізму реалізації цього базового повноваження: право отримувати від закладів освіти та органів управління освітою інформацію, необхідну для виконання своїх функцій, у тому числі інформацію з обмеженим доступом, право вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок фактів, викладених у зверненнях учасників освітнього процесу, право залучати до розгляду звернень радників та консультантів освітнього омбудсмена, представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об’єднань громадян, а також експертів, учених та фахівців, у тому числі на договірній основі, право аналізу дотримання законодавства стосовно учасників освітнього процесу, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування), право за результатами розгляду звернень та/або проведених перевірок надавати рекомендації керівникам та/або засновникам закладів освіти, органам управління освітою, державним органам, органам місцевого самоврядування, вимагати від них припинення порушення та/або відновлення порушених прав чи законних інтересів учасників

освітнього процесу, спрямовувати до них подання про проведення службових розслідувань, повідомляти правоохоронні органи щодо виявлених фактів порушення законодавства [1].

Про важливість виконання наведених повноважень свідчить статистика. Так, освітній омбудсмен у 2024 році надав 4108 консультацій та рекомендацій учасникам освітнього процесу, громадянам та громадським організаціям (з них письмових відповідей на офіційні звернення – 1823, консультацій телефоном – 1850, консультацій у месенджерах на офіційних каналах освітнього омбудсмена – 435) [4].

Особливого значення набуває право освітнього омбудсмена безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, заклади освіти всіх рівнів, не заважаючи освітньому процесу, а також брати участь у засіданнях державних органів, органів місцевого самоврядування з питань, що належать до його компетенції [2].

Окремої уваги варта інформаційно-просвітницька діяльність освітнього омбудсмена, яка полягає в його участі в комунікаційних заходах, взаємодія з медіа, учасниками освітнього процесу, іншими стейкхолдерами, поширення інформації в соціальних мережах, адже саме вона сприяє підвищенню рівня обізнаності щодо змісту права на освіту та способів його захисту.

Важливим для захисту права на освіту є право освітнього омбудсмена представляти інтереси особи у суді, адже судовий захист прав людини залишається ключовим способом захисту права на освіту. Як відзначають дослідники Дяченко С.В. та Яворська О.М., «освітній омбудсмен відіграє важливу роль у розгляді цивільних справ у сфері освіти, зокрема він може виступати як позивач, відповідач і третя особа, якщо суд дійде висновку, що є така необхідність» [5, с. 74]. Попри це, основною формою участі освітнього омбудсмена залишається надання консультаційної підтримки та роз'яснень особам, які звертаються за захистом своїх прав.

Зважаючи на важливість цього повноваження освітнього омбудсмена, проаналізуємо окремі судові справи за його участю.

Згідно матеріалів справи № 229/272/23, розглянутої Дружківським міським судом Донецької області працівниця Бахмутського індустріального фахового коледжу ДонНТУ звернулася до Служби освітнього омбудсмена щодо невиплати заробітної плати в умовах воєнного стану та евакуації закладу. Освітній омбудсмен листом № 22/2478-03 від 09.09.2022 підтвердив, що контроль за виконанням наказів про функціонування закладу освіти належить до повноважень Міністерства освіти і науки України, та направив запит до міністерства для врегулювання питання. Хоча справа була вирішена без безпосередньої участі омбудсмена в судових засіданнях, його позиція слугувала додатковим аргументом для позивачки. Суд частково задовольнив позов, стягнувши заборгованість по заробітній платі за період з 10.05.2022 по 31.10.2022 [6].

У справі № 766/8422/20, розглянутій Херсонським районним судом у вересні 2020 року суд використав роз'яснення освітнього омбудсмена. Викладач Херсонського фахового спортивного коледжу, яка працювала за сумісництвом, звернулася до освітнього омбудсмена щодо відмови у виплаті заробітної плати під час карантину COVID-19. На онлайн-звернення №20-0433 омбудсмен роз'яснив, що «під час карантину працівники закладів освіти, в т. ч. ті, котрі працюють за сумісництвом, продовжують виконувати свою роботу дистанційно і, відповідно, отримувати за неї зарплату». Це роз'яснення було використано судом при розгляді справи, що завершилася частковим задоволенням позову про стягнення заборгованості по заробітній платі за період з квітня по червень 2020 року [7].

Освітній омбудсмен може брати участь у судовому процесу як третя особа, хоча судова практика в таких справах є різною. У справі № 562/3381/19, розглянутій Здолбунівським районним судом Рівненської області в березні 2020 року, позивач просив залучити Службу освітнього омбудсмена як третю особу, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору на стороні позивача. Проте суд відмовив у задоволенні цього клопотання, зазначивши, що рішення в цій справі жодним чином не впливатиме на права й обов'язки Служби освітнього омбудсмена, а отже відсутні підстави для залучення їх як третіх осіб [8].

Аналогічна ситуація склалася у справі № 635/11281/23 про оскарження звільнення бібліотекаря Русько-Тишківського ліцею Циркунівської сільської ради Харківського району, розглянутій у 2025 році. Служба освітнього омбудсмена була зазначена як третя особа, однак представник Служби надав письмові пояснення про те, що «не можуть бути залучені як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору на сторині позивача у зв`язку із відсутністю відповідних повноважень» [9].

Водночас у справі № 761/13951/22, розглянутій Верховним Судом у грудні 2024 року, Освітній омбудсмен України був формально залучений як третя особа у справі про оскарження звільнення директорки школи № 292 у Києві, яка не змогла своєчасно повернутися з АР Крим через повномасштабне вторгнення. [10].

Окремо варто згадати про справу № 682/2856/24, розглянуту Славутським міськрайонним судом Хмельницької області в листопаді 2025 року. Вчителька фізики Березdівського ліцею з 50-річним педагогічним стажем оскаржувала незаконне зменшення педагогічного навантаження з 18 до 10 годин без її згоди. Позивачка отримала від Служби освітнього омбудсмена відповідь від 18.10.2024, в якій роз'яснювалося: «якщо працівник прийнятий з повним педагогічним навантаженням, керівник не може зменшити його без письмової згоди працівника». Це роз'яснення було використане судом в ході прийняття рішення – судовий розгляд завершився повним задоволенням позову та скасуванням незаконного наказу директора ліцею [11].

Проаналізувавши судову практику, можемо зробити висновок про те, що освітній омбудсмен в Україні відіграє насамперед консультативно-роз'яснювальну роль, сприяючи таким чином учасникам освітнього процесу у захисті їхнього права на освіту. Незважаючи на законодавчо закріплене право представляти інтереси особи в суді, освітній омбудсмен не є активним у реалізації цього права, позаяк роз'яснення та правові позиції омбудсмена використовуються позивачами як додаткові аргументи при захисті своїх прав у суді.

Зважаючи на те, що однією з основних форм діяльності освітнього омбудсмена в Україні є розгляд звернень, важливою є наявність доступної та зрозумілої системи їх подання та згодом розгляду. Як слушно підкреслює Т.С. Репеде, «роль омбудсмена має вирішальне значення у просуванні належного врядування та підтримці верховенства права», що обумовлює необхідність створення максимально доступного та зрозумілого механізму звернення, позбавленого зайвих бюрократичних перешкод [12 с. 11].

Порядок та умови звернення до освітнього омбудсмена регламентуються постановою Кабінету Міністрів України від 6 червня 2018 р. № 491 (далі– Порядок) [2]. Видається, що порядок звернення до освітнього омбудсмена є доступним та зрозумілим, що виявляється в наступному: можливість подачі скарги освітньому омбудсмену в письмовій (електронній) формі; відсутність вимоги застосування електронного цифрового підпису під час надсилання скарги в електронній формі; закріплення широкого кола осіб, які можуть звернутися до освітнього омбудсмена.

Погоджуємося з думкою О.П. Науменко про те, що «розробниками було здійснено спробу створити гнучку, позбавлену зайвого формалізму, з передбаченою можливістю зворотного зв'язку з заявником, процедуру звернення» [13, с. 194].

Про доступність та ефективність розгляду освітнім омбудсменом звернень свідчать статистичні дані за 2024 рік щодо його діяльності. Так, у 2024 році Служба освітнього омбудсмена отримала 1712 звернень та запитів на доступ до публічної інформації (звернень від учасників освітнього процесу надійшло 1571, від громадських організацій, адвокатів, органів влади – 116, запитів на публічну інформацію – 25) [4]. У межах розгляду звернень було надано 360 рекомендацій закладам освіти та 152 рекомендації органам управління освітою, спрямовано 406 звернень до органів державної влади, надіслано 21 повідомлення до правоохоронних органів щодо виявлених фактів порушень. Наведені показники демонструють різноманітність інструментів захисту права на освіту, які використовує освітній омбудсмен. Водночас звернемо увагу на те, що кількість звернень до правоохоронних органів є відносно невеликою, а саме близько 1,2% від загальної кількості розглянутих звернень, що свідчить про те, що більшість порушень не є ні адміністративними, ні кримінальними правопорушеннями [4].

Проаналізувавши тематику звернень до освітнього омбудсмена у 2024 році, робимо висновок про її релевантність сучасному стану освітньої системи в Україні та проблемам реалізації конституційного права на освіту. Так, 299 звернень стосувалися дій у випадку надзвичайного стану або воєнних дій; 159 звернень щодо утворення, реорганізації, ліквідації та перепрофілювання закладу освіти; 146 звернень щодо булінгу; 104 звернення щодо умов праці працівників закладів освіти; 100 звернень щодо питання оплати праці; 81 звернення щодо атестації педагогічних працівників; 71 звернення щодо вільного вибору виду і форми здобуття освіти; 68 звернень щодо мобінгу та конфліктів між учасниками освітнього процесу [4].

Освітній омбудсмен в межах покладених повноважень також сприяє удосконаленню правового регулювання забезпечення, реалізації та захисту конституційного права на освіту в Україні, зокрема, у 2024 році він підготував та надав пропозиції до 25 нормативно-правових актів у сфері освіти[4].

Висновки. Дослідивши місце освітнього омбудсмена в системі захисту конституційного права на освіту в Україні, можемо ствердити, що попри нещодавнє запровадження цього інституту, практика його діяльності свідчить про ефективність діяльності та взаємодії з учасниками освітнього процесу. Попри те, що способи захисту освітнім омбудсменом права на освіту є обмеженими, але при цьому залишаються характерними для цього інституту. Зважаючи на значну кількість звернень до освітнього омбудсмена, приходимо до висновку про наявність зрозумілої та доступної процедури звернення, а також затребуваність цього інституту серед учасників освітнього процесу.

Досліджуючи правовий статус освітнього омбудсмена та практику його діяльності, робимо висновок про доцільність закріплення обов'язковості його залучення (особистого, або шляхом надання письмової позиції) в ході удосконалення правового регулювання права на освіту в Україні.

Розуміючи важливість незалежності освітнього омбудсмена як гарантії його діяльності, підкреслимо необхідність закріплення та реалізації заходів щодо її забезпечення.

Видається, що інститут освітнього омбудсмена в Україні потребує подальшого розвитку в контексті удосконалення правого регулювання, посилення співпраці з органами влади та міжнародними партнерами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «Про освіту»: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19.
2. «Про деякі питання освітнього омбудсмена»: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.06.2018 р. № 491. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018-п.
3. Рябовол Л.Т. Правовий статус освітнього омбудсмена. С. 518–533.URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/58/1064/2323-1?inline=1 (дата звернення: 01.12.2025 р.).
4. Офіційний вебсайт освітнього омбудсмена. URL: https://eo.gov.ua.
5. Дяченко С.В., Яворська О.М. Освітній омбудсмен у цивільному судочинстві. *Юридичний науковий журнал*. 2021. № 1. С. 72–74. URL: http://lsej.org.ua/1_2021/17.pdf.
6. Рішення Дружківського міського суду Донецької області від 11.12.2023 р. у справі № 229/272/23 (провадження № 2/229/445/2023). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115632506.
7. Рішення Херсонського міського суду Херсонської області від 07.09.2020 р. у справі № 766/8422/20 (провадження № 2/766/7987/20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91393828.
8. Ухвала Здолбунівського районного суду Рівненської області від 12.03.2020 р. у справі № 562/3381/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88147730.
9. Рішення Харківського районного суду Харківської області від 07.08.2025 р. у справі № 635/11281/23 (провадження № 2/635/1005/2025). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129579016.
10. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 09.12.2024 р. у справі № 761/13951/22 (провадження № 61-12932сво23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123851139.
11. Рішення Славутського міськрайонного суду Хмельницької області від 03.11.2025 р. у справі № 682/2856/24 (провадження № 2/682/108/2025). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131649165.
12. Репеде Т.С. Загрози інституту освітнього омбудсмена у сфері захисту прав людини в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2023. № 3. С. 10–15. URL: http://apnl.dnu.in.ua/3_2023/2.pdf.
13. Науменко О.П. Щодо правового статусу освітнього омбудсмена. Правовий моніторинг і правова експертиза: теоретичні засади. *Альманах Права*. 2019. Вип. 10. С. 190–197.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Мочульська М.Є., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.23

ІНСТИТУТ ВІЙСЬКОВОГО ОМБУДСМАНА КРІЗЬ ПРИЗМУ НОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Росяк С.Т.,
здобувачка вищої освіти
навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0000-6196-8363

Росяк С.Т. Інститут Військового омбудсмана крізь призму нового законодавства.

Вказується, становлення демократичної, правової держави вимагає постійного вдосконалення механізмів контролю за діяльністю органів сектору безпеки та оборони, особливо в період воєнного стану. Ефективність Збройних Сил України та інших військових формувань певною мірою залежить не тільки від матеріально-технічного рівня забезпечення, а й від стану дотримання прав та свобод військовослужбовців. Питання забезпечення ефективного демократичного контролю у сфері національної та воєнної безпеки набуває особливого значення в умовах триваючої збройної агресії проти України. Одним із ключових елементів даного контролю виступає нововведений інститут Військового омбудсмана, створення якого передбачає запровадження незалежного механізму захисту прав військовослужбовців та цивільного персоналу у секторі оборони. Важливим кроком у розбудові демократичної моделі управління у сфері воєнної безпеки стало прийняття Закону України «Про Військового омбудсмана», проте, на практиці реалізація цієї інституції, на нашу думку, може стикнутись з низкою правових, організаційних та процедурних викликів. Актуальність теми також зумовлена потребою у формуванні науково обґрунтованих підходів до визначення місця нової інституції у системі органів, що забезпечують національну безпеку, а також ефективні механізми взаємодії з іншими органами державної влади, громадським суспільством та Збройними силами України. У роботі вперше здійснено спробу розкрити інститут Військового омбудсмана не лише як суб'єкта захисту прав військовослужбовців, а й як структурний компонент механізму забезпечення воєнної та національної безпеки держави. Також обґрунтовано концептуальні підходи визначення місця та ролі Військового омбудсмана в системі національної безпеки, проаналізовано проблеми реалізації положень нового Закону України «Про Військового омбудсмана» та запропоновано шляхи вдосконалення правового регулювання його діяльності. Сформульовано науково-практичні рекомендації щодо посилення інституційної незалежності Військового омбудсмана та удосконалення процедур звернень військовослужбовців.

Ключові слова: Військовий омбудсман, національна безпека, воєнний стан, захист прав військовослужбовців, воєнна безпека, демократичний контроль.

Rosiak S.T. The Institution of the Military ombudsman through the prism of the new legislation.

It is indicated that the formation of a democratic, legal state requires constant improvement of mechanisms for controlling the activities of security and defense sector bodies, especially during martial law. The effectiveness of the Armed Forces of Ukraine and other military formations to a certain extent depends not only on the material and technical level of support, but also on the state of observance of the rights and freedoms of servicemen. Ensuring effective democratic oversight in the field of national and military security has acquired particular significance in the context of the ongoing armed aggression against Ukraine. One of the key elements of such oversight is the newly introduced institution of the Military Ombudsman, the establishment of which предусматриеs the creation of an independent mechanism for the protection of the rights of servicemen and civilian personnel within the defence sector. An important step towards the development of a democratic model of governance in the sphere of military security was the adoption of the Law of Ukraine "On the Military Ombudsman"; however, in practice, the implementation of this institution may, in our view, encounter a number of legal, organizational, and procedural challenges.

The relevance of the topic is also обусловлена the need to develop scientifically grounded approaches to determining the place of the new institution within the system of bodies ensuring national security, as well as to establishing effective mechanisms of interaction with other public authorities, civil society, and the Armed Forces of Ukraine. This article makes an initial attempt to conceptualize the institution of the Military Ombudsman not only as a subject for the protection of the rights of servicemen, but

also as a structural component of the mechanism for ensuring military and national security of the state. Furthermore, the paper substantiates conceptual approaches to defining the place and role of the Military Ombudsman within the national security system, analyses the problems related to the implementation of the provisions of the new Law of Ukraine "On the Military Ombudsman", and proposes ways to improve the legal regulation of its activities. Scientific and practical recommendations are formulated with regard to strengthening the institutional independence of the Military Ombudsman and improving procedures for lodging complaints by servicemen.

Key words: Military Ombudsman, national security, martial law, protection of the rights of servicemen, military security, democratic oversight.

Постановка проблеми. Становлення демократичної, правової держави вимагає постійного вдосконалення механізмів контролю за діяльністю органів сектору безпеки та оборони, особливо в період воєнного стану. Ефективність Збройних Сил України та інших військових формувань певною мірою залежить не тільки від матеріально-технічного рівня забезпечення, а й від стану дотримання прав та свобод військовослужбовців. Саме в цьому контексті особливого значення набуває інститут Військового омбудсмана – спеціалізований орган, основним вектором діяльності якого є забезпечення законності, гуманності та справедливості у сфері військової служби. Тривалий час проблематика діяльності військових омбудсманів залишалась поза увагою наукової спільноти України, адже дана інституція була характерною переважно для держав із розвиненими демократичними традиціями. Її радше розглядали як категорію, що варто впровадити у систему правозахисних органів України, а не як самостійного суб'єкта контролю у сфері безпеки та оборони, із правовим статусом, завданнями, повноваженнями та процедурною проблематикою їх реалізації. Враховуючи ухвалення Закону України «Про Військового омбудсмана» та початок інституційного формування цього органу, дослідження його правової природи, повноважень, місце у системі національної безпеки та практичних аспектів реалізації набуває важливого наукового та прикладного значення.

Метою дослідження є: наукове осмислення сутності, правового статусу ролі, теоретичних засад, правових підстав та проблем реалізації інституту Військового омбудсмана в Україні як інструменту демократичного контролю у сфері національної та воєнної безпеки, а також його перспектив та ефективного функціонування на основі положень нового законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика інституту Військового омбудсмана та його ролі у механізмі захисту прав людини неодноразово ставала предметом наукових досліджень як у вітчизняній, так і в зарубіжній правовій доктрині. Загальнотеоретичні та конституційно-правові засади функціонування омбудсманських інституцій, питання їх правового статусу, гарантій незалежності та місця у системі органів публічної влади розглядалися у працях Б Бакленд Б., Макдермотт В., Марцеляк О.В., Сарнавський М., Росяк С.Т., Проць І.М., Єсімов С.С., Шопіна І.М. та інших науковців.

Виклад основного матеріалу. Становлення інституту Військового омбудсмана в Україні є результатом сукупності політичних, соціальних, правових та безпекових чинників. Його створення є не лише кроком у напрямі посилення захисту прав військовослужбовців, але й важливим елементом розбудови демократичного державного управління в умовах воєнного стану та підтримання євроінтеграційного курсу держави. Можемо виділити п'ять основних, на наш погляд, передумов заснування інституту Військового омбудсмана в Україні: 1. Загострення безпекової ситуації у зв'язку із збройним конфліктом в Україні; 2. Потреба у незалежному контролі за дотриманням прав людини у військовому середовищі; 3. Підтримка євроінтеграційного курсу та наближення до стандартів НАТО; 4. Реформа сектору безпеки та оборони; 5. Соціальний запит на підвищення довіри до державних інституцій у військовій сфері.

Першою та найважливішою передумовою стало погіршення безпекової ситуації після початку російської агресії у 2014 році, та особливо після повномасштабного вторгнення у 2022 році. Чисельність Збройних Сил України та інших військових формувань значно зросла, що призвело до розширення кола правовідносин, у яких виникають проблеми із забезпеченням прав військовослужбовців. Найпоширенішими є неналежні умови служби, несвоєчасне фінансове забезпечення, неналежна медична допомога, порушення у сфері дисципліни, проблеми із соціальними гарантіями для членів сімей загиблих військовослужбовців. Водночас механізми реагування, наявні в системі Міністерства оборони та інших відомств, обмежені та залежать від командування. Також є необхідність у незалежному моніторингу прав людини у військовому середовищі. Система внутрішніх перевірок та дисциплінарних комісій не забезпечує достатньої неупередженості, а скарги від військовослужбовців часто не розглядаються об'єктивно. Водночас Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має широкі, але неспеціалізовані повноваження, що не дозволяє йому приділяти достатньо уваги конкретним питанням військової служби.

У п. 63 Стратегії національної безпеки України, затвердженій рішенням РНБО від 14 вересня 2020 року, акцентується, що належний рівень захисту держави від загроз національній безпеці можливий лише за умови розвитку сектору безпеки і оборони. Ключовими напрямами такого розвитку визначено посилення демократичного цивільного контролю, удосконалення управлінських механізмів, зміцнення нагляду та підвищення відповідальності посадових осіб відповідних органів [1]. Тому виникла потреба у створенні компетентного органу, що спеціалізується на захисті прав військовослужбовців та діє незалежно від командних структур, передумовою цьому стала реформа сектору безпеки та оборони, яка розпочалася з прийняття Закону України «Про національну безпеку України» (2018), що визначає принципи демократичного цивільного контролю. У рамках цієї реформи передбачається створення нових інституцій, покликаних забезпечити прозорість діяльності правоохоронних органів, включаючи парламентський та громадський контроль. Запровадження посади військового омбудсмена є логічним продовженням цього процесу, оскільки це інституція, яка має стати самостійним суб'єктом контролю у військовій сфері.

Дотримання Україною стандартів НАТО та ЄС, підкреслює важливість створення посади військового омбудсмена, оскільки у розділі 1 Політичні та економічні Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ) питання є вимога: «г) встановити належний демократичний та цивільний контроль над своїми Збройними силами» [2]. Створення інституту Військового омбудсмана на 30% приблизило Україну до виконання даного припису. Для реального виконання припису Військовому омбудсману необхідно фактично проявити свою інституційну спроможність впливати на управлінські рішення, забезпечити ефективний розгляд скарг військовослужбовців, а також ініціювати внесення змін до нормативних актів у випадку систематичних порушень прав. При таких умовах можна говорити про дотримання стандартів НАТО та ЄС. Подібна практика існує в більшості країн-членів Альянсу (Німеччина, Норвегія, Канада, Польща), де військові омбудсмени не лише розглядають індивідуальні скарги, а й беруть участь у формуванні політики у сфері військової служби. Врахування цього досвіду є важливим елементом оборонної реформи України.

Масова участь громадян в обороні країни створює очікування справедливого, відкритого та законного ставлення до військовослужбовців. Відсутність ефективної системи захисту їхніх прав може призвести до зниження морального духу, недовіри до держави, внутрішньої напруженості у військовому середовищі. Військовий омбудсман, здатний виступати посередником між військовими та владою, забезпечує довіру та комунікацію між військовими та суспільством. Тобто, ще однією важливою передумовою є суспільна потреба у підвищенні довіри до державних інституцій у військовій сфері.

Згідно із Законом України «Про національну безпеки України», дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки і оборони є одним із основних принципів, що визначають порядок формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони. Його суть полягає у підзвітності військових структур суспільству через парламент, уряд, судову владу та незалежні інституції. Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 1 цього Закону: «демократичний цивільний контроль – комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням у визначених законом випадках прав і свобод людини, сприяння їх ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України» [3]. Якщо порівняти елементи, що становлять предмет цивільного контролю та ст. 8 Закону України «Про Військового омбудсмана» - «Основні завдання Військового омбудсмана» [4] – то можна зробити висновок, що частину нормального функціонування складових предмету цивільного контролю забезпечує діяльність Військового омбудсмана.

Чинне законодавство визначає, що Військовий омбудсман є посадовою особою, через яку Президент України відповідно до статті 106 Конституції України та статей 4 і 5 Закону України «Про національну безпеку України» здійснює демократичний цивільний контроль за сектором безпеки і оборони з питань забезпечення дотримання органами військового управління (органами управління), командирами (начальниками) прав військовослужбовців у зв'язку з виконанням ними обов'язків військової служби, резервістів та військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, членів добровольчих формувань територіальних громад у зв'язку з їх участю в підготовці та виконанні завдань територіальної оборони чи безпосередньою участю у бойових діях, осіб, які на добровільній і конфіденційній основі залучаються до виконання завдань руху опору на тимчасово окупованих територіях України, а також особового складу правоохоронних органів, залучених до безпосередньої участі в бойових діях [5, с. 74].

Аналізуючи ст. 9 «Права Військового омбудсмана», Військовий омбудсман зобов'язаний займати особливе місце в структурі демократичного контролю. На відміну від класичного парламентського

Уповноваженого з прав людини, який має широкі повноваження, військовий омбудсмен спеціалізується на питаннях, пов'язаних з діяльністю збройних сил, інших військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення та територіальної оборони. Його завдання полягає не лише в розгляді скарг, а й у проведенні незалежного моніторингу умов служби, розслідуванні порушень гуманітарного права, підготовці аналітичних звітів та пропозицій щодо вдосконалення законодавства. Водночас, інститут Військового омбудсмана має виконувати й просвітницьку функцію, тобто сприяти формуванню культури дотримання прав людини, правосвідомості та поваги до верховенства права у військовому середовищі, а також допомогою звітів, звернень та рекомендацій мав би забезпечити комунікацію між військовими та суспільством і підвищить прозорість діяльності сектору безпеки та оборони.

На відміну від класичних органів військового управління, Військовий омбудсман не бере участі у прийнятті командних чи адміністративних рішень, а виконує контрольні, превентивні та аналітичні функції. Він аналізує законність дій командування, ефективність систем соціального захисту, дисциплінарних методів та забезпечення належних умов служби військовослужбовцям. Метою таких повноважень є не лише реагування на вже скоєні порушення, а й запобігання їх виникненню, що відповідає принципу превентивного контролю у сфері прав людини. Одним з основних обов'язків військового омбудсмена є участь у нормативному вдосконаленні правової системи регулювання військової служби. У процесі аналізу скарг та звернень він може виявляти прогалини в законодавстві, невідповідності між актами різних рівнів або неефективність певних процедур. Таким чином, ця інституція може виконувати не лише регуляторну, а й експертно-консультативну функцію, сприяючи підвищенню якості законодавчої роботи у сфері оборони. Крім того, Військовий омбудсман може виконувати роль інституційного гаранта психологічної безпеки особового складу. В умовах збройного конфлікту, тривалих бойових дій та мобілізаційного тиску питання морально-психологічного стану військовослужбовців набуває особливого значення. Наявність незалежної системи захисту прав людини, до якої солдат може звернутися, не боячись переслідувань, зміцнює довіру до системи та знижує ризик дестабілізації у військовому середовищі.

Таким чином, у системі безпеки Військовий омбудсман виступає посередником між військовим середовищем та державою, забезпечуючи діалог між командуванням та суспільством. Саме завдяки цьому інституту формується зворотний зв'язок між військовими структурами, громадянами та органами влади, що необхідно для зміцнення суспільної довіри до оборонного сектору.

Актуалізація питання запровадження інституту військового омбудсмана в Україні зумовлена зростанням викликів у сфері забезпечення прав і свобод військовослужбовців в умовах воєнного стану. Масовий характер проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях об'єктивно потребує формування дієвих механізмів контролю за дотриманням прав осіб цієї категорії, що й стало підґрунтям для появи відповідних законодавчих ініціатив як форми спеціалізованого парламентського контролю у сфері оборони [5, с. 75].

Варто зазначити, що до прийняття Закону України «Про Військового омбудсмана» в системі державних органів існувала посада Уповноваженого Президента з питань захисту прав військовослужбовців. Вона була створена з метою реагування на численні звернення військовослужбовців та членів їхніх сімей у період активних бойових дій. Однак правовий статус цієї посади мав консультативний та дорадчий характер, оскільки Уповноважений Президента не був незалежним державним органом, а діяв у складі Офісу Президента, виконуючи переважно представницькі, аналітичні та координаційні функції. Він не мав процесуальної чи інституційної незалежності, йому не було надано право запитувати документи чи ініціювати службові перевірки у Збройних Силах чи Міністерстві оборони. Незважаючи на певні результати у сфері взаємодії військових та влади, ця модель не забезпечувала системного контролю за дотриманням прав військовослужбовців, особливо в умовах воєнного стану. Президентський уповноважений фактично відіграв перехідну роль, слугуючи основою для подальшого формування інституційно незалежного інституту – військового омбудсмена, який би отримав власну правосуб'єктність, процесуальні механізми реалізації мандата та законодавчо визначену компетенцію.

Інститут омбудсмена був створений у Швеції більш ніж за сто років до появи подібних інституцій в інших країнах і вважається взірцем для концепції «омбудсмена» в її сучасному тлумаченні [6, с. 13]. М. Сарнавський зазначає: «Незалежно від обраної державою моделі – парламентської, урядової чи військової – ефективність інституту омбудсмена визначається не формальним статусом, а наявністю реальних інструментів функціональної незалежності. Відтак, навіть у випадках, коли омбудсмен діє в межах військової ієрархії або формально підзвітний парламенту, він повинен мати гарантовану автономію у своїй діяльності. Зокрема, повноваження щодо прийому скарг, ініціювання розслідувань, збору доказів, проведення виїзних перевірок та формулювання обов'язкових до розгляду рекомендацій мають бути чітко визначені на законодавчому рівні та захищені від втру-

чання виконавчої влади. Саме перераховані повноваження забезпечують омбудсмену можливість діяти неупереджено, об'єктивно та незалежно» [7, с. 44]. І з його твердженням важко не погодитись, оскільки першою та визначальною проблемою, на наш погляд, при впровадженні інституту Військового омбудсмана є саме питання його незалежності та підзвітності.

Хоча основні принципи діяльності Військового омбудсмана визначені у відповідному законі, його правовий статус недостатньо врегульований. Зокрема, інститут Військового омбудсмена не включено до Конституції України, а також він не згадується в інших законах, окрім Закону України «Про Військового омбудсмана». Це створює певну правову невизначеність щодо місця цього інституту в системі державних інституцій та його взаємодії з іншими суб'єктами публічної влади. Фактична відсутність конституційного закріплення посади Військового омбудсмена ставить під сумнів стабільність та незалежність цього інституту, оскільки його існування та повноваження можуть бути змінені або скасовані звичайним законом.

Конституція України у ст. 3, ст. 17 та ст. 55 закріплює обов'язок держави забезпечувати права та свободи людини, зокрема військовослужбовців, та гарантувати право на захист у разі їх порушення [8]. Тобто, слід звернути увагу на суперечливий правовий статус Військового омбудсмена та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Законодавець не передбачив чіткого розмежування компетенції між цими двома органами або механізму взаємодії між ними. Наразі не врегульовано процедуру передачі скарг чи звернень від громадян у випадках, коли предмет порушення може належати до сфери діяльності обох уповноважених органів одночасно. Це створює правову невизначеність у питаннях інституційної відповідальності та може призвести до дублювання діяльності, бюрократизації процесу реагування або, навпаки, залишення деяких скарг без належного розгляду.

Відсутність норм щодо взаємодії Уповноваженого з прав людини та Військового омбудсмена Верховної Ради України суперечить європейській практиці, де військові омбудсмени діють у рамках скоординованої системи органів захисту прав людини, координуючи свою діяльність з парламентськими структурами з прав людини. Для України такий пробіл може стати фактором зниження ефективності демократичного контролю у секторі безпеки та оборони. Крім того, не визначено жодної форми інформаційної взаємодії між згаданими інститутами – зокрема, щодо обміну результатами перевірок, аналітичними матеріалами, узагальненими звітами чи пропозиціями щодо вдосконалення військового законодавства. Відсутність таких процедур ускладнює формування єдиної політики у сфері прав людини у сфері безпеки та оборони. З огляду на це, виникає потреба в нормативній уніфікації моделі співпраці між Уповноваженим Верховної Ради та Військовим омбудсменом у сфері науки. У зв'язку з цим доцільно було б розробити підзаконний акт або спільний нормативний акт, що регулює процедуру передачі звернень, обміну інформацією, координації військових частин під час спостереження та підготовки аналітичних звітів. Такий підхід дозволить уникнути правових колізій та підвищити ефективність обох інституцій у реалізації конституційних гарантій прав і свобод військовослужбовців.

Згідно із ч.1 ст. 4 Закону України «Про Військового омбудсмана»: «Військовий омбудсман призначається на посаду Президентом України строком на п'ять років. Рішення про призначення Військового омбудсмана на посаду оформлюється Указом Президента України» [4], та фактично діятиме в структурі, що перебуває під політичним впливом глави держави. Така модель інституційного оформлення свідчить про включення військового омбудсмана до системи органів, що перебувають у сфері політичного впливу глави держави. Це відходить від класичних стандартів функціонування омбудсманських інституцій, закріплених у Паризьких принципах ООН 1993 року, які передбачають високий рівень автономії та незалежності від органів виконавчої влади. У науковій доктрині саме парламентська модель підзвітності омбудсмана розглядається як найбільш збалансована, оскільки вона істотно знижує ризики політичного тиску. Натомість законодавче закріплення підзвітності військового омбудсмана Президенту України фактично інтегрує його в президентську вертикаль влади, що ставить під сумнів реальність інституційної незалежності такого органу [5, с. 75].

Особливу проблемність така конструкція набуває з огляду на специфіку військової сфери, у якій порушення прав військовослужбовців найчастіше пов'язані з діяльністю органів виконавчої влади, зокрема Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних Сил України та територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки. Якщо омбудсман структурно залежить від Президента, який одночасно є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України – виникає потенційний конфлікт інтересів, оскільки омбудсман, структурно залежний від глави держави, може бути обмежений у можливості неупередженого реагування на скарги щодо дій органів оборонного сектору [8, 9 с. 34]. Це насамперед ставить під сумнів оперативну незалежність інституції, яка проявляється у спроможності самостійно визначати пріоритети розгляду справ, безперешкодно отримувати доступ до інформації, у тому числі з обмеженим доступом, обирати методи діяльності,

залучати незалежних експертів, публічно комунікувати результати своєї роботи та оприлюднювати звіти і рекомендації без зовнішнього впливу чи цензури.

Аналіз положень ст. 20 Закону України «Про Військового омбудсмана» свідчить про закріплення моделі подвійної підзвітності цієї інституції, оскільки обов'язок щорічного звітування покладено як перед Президентом України, так і перед Верховною Радою України. Така конструкція є проблемною з огляду на особливості системи демократичного цивільного контролю у сфері безпеки і оборони, яка включає президентський, парламентський, урядовий, судовий та громадський контроль. Поєднання в межах одного органу елементів підзвітності різним суб'єктам цивільного контролю створює ризики розмивання інституційної відповідальності та ускладнює визначення реального центру впливу на діяльність військового омбудсмана.

Подвійна підзвітність перед двома різними гілками влади може призвести до розмиття інституційної підзвітності та втрати справжньої незалежності інституції. З одного боку, дії Військового омбудсмана у випадках, коли вони впливають на рішення Верховного Головнокомандувача або військового керівництва, ймовірно, поставлять під сумнів його автономію. З іншого боку, парламентська підзвітність, за якої Верховна Рада не має права впливати на призначення або звільнення омбудсмана, позбавляє цей елемент контролю реального змісту. Таким чином, модель військового омбудсмена є гібридною: вона не відповідає класичним критеріям парламентського омбудсмена (як у Німеччині, Литві, Норвегії), але не є суто виконавчою інституцією. У науковій доктрині її можна визначити як квазінезалежну форму контролю, призначену для забезпечення правового захисту військовослужбовців, але схильну до політичного впливу через свою невизначеність у системі влади.

Окремі застереження викликає й порядок розгляду та оприлюднення щорічного звіту військового омбудсмана, визначений Законом. Передбачена можливість заслуховування звіту у закритому режимі за наявності в ньому інформації з обмеженим доступом, а також обов'язок оприлюднення лише відкритої частини документа у стислий строк після його подання Президенту України та Верховній Раді України. Такий підхід, хоча й обґрунтовується потребами захисту державної таємниці, водночас може істотно звузити рівень публічності та прозорості діяльності інституції, що суперечить базовим стандартам відкритості омбудсманських органів і знижує ефективність громадського контролю. З одного боку, це відображає прагнення забезпечити парламентський контроль за діяльністю інституту, що відповідає європейським стандартам прозорості, з іншого боку, її практичне впровадження викликає низку безпекових та правових питань. Зокрема, невизначеність щодо обсягу та змісту інформації з обмеженим доступом, до якої Військовий омбудсман може включити до свого звіту, створює ризики неналежного розголошення інформації, що становить державну або службову таємницю. На відміну від органів виконавчої влади, апарат Верховної Ради не має спеціальних механізмів перевірки статусу секретності матеріалів, а деякі народні депутати не завжди мають доступ до державної таємниці. Це створює потенційний конфлікт між принципом парламентської відкритості та вимогами національної безпеки.

Крім того, в сучасних умовах масштабного збройного нападу на Російську Федерацію навіть непряме поширення конфіденційної інформації про обороноздатність, дислокацію військових частин, стан забезпечення чи морально-психологічний клімат в армії може бути використано державою-агресором у деструктивних цілях. У цьому випадку доречно було б порушити питання про необхідність попереднього розгляду звіту якимось уповноваженим органом (наприклад, Службою безпеки України чи Міністерством оборони) з метою визначення ступеня конфіденційності інформації, що підлягає декларуванню на парламентському рівні. Такий підхід дозволив би зберегти баланс між принципом демократичного контролю з боку парламенту та захистом державної таємниці, не підриваючи незалежності самого інституту військового омбудсмена.

Висновок. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що створення інституту Військового омбудсмана в Україні є природним етапом розвитку системи демократичного контролю в секторі безпеки та оборони, а також важливим кроком на шляху наближення нашої країни до стандартів НАТО та Європейського Союзу. Його запровадження відображає прагнення держави забезпечити не лише належне функціонування Збройних Сил, але й дотримання прав, свобод та гарантій кожного військовослужбовця, що є фундаментальним елементом сучасної концепції верховенства права у сфері національної безпеки.

Аналіз показав, що правовий статус Військового омбудсмана є дещо невизначеним. Конституція України не згадує про цю інституцію, тому її існування ґрунтується виключно на спеціальному законі. Така ситуація створює ризики нестабільності для інституції, оскільки будь-які зміни в політичному середовищі чи реформуванні сектору безпеки можуть призвести до зменшення її повноважень або навіть до її ліквідації. Саме тому видається доцільним конституційно закріпити цю інституцію, загалом кажучи, як елемент системи демократичного контролю над збройними силами. Ще одним

проблемним аспектом є нечітко визначена процедура взаємодії Військового омбудсмана з іншими державними органами, зокрема щодо розгляду скарг і запитів і запобігання дублюванню роботи.

Водночас важливо наголосити, що створення інституту Військового омбудсмана є не лише організаційним нововведенням, а й показником зрілості української демократії. Його діяльність сприяє утвердженню принципів верховенства права у військовій сфері, забезпеченню прозорості управлінських процесів у Збройних Силах, створенню атмосфери довіри між військовими та державою. Запровадження цього інституту відповідає європейським принципам належного управління та є важливим сигналом для міжнародних партнерів України щодо її відданості демократичним нормам у секторі безпеки. На завершення можна констатувати, що інститут військового омбудсмена в Україні має значний потенціал стати ефективним механізмом захисту прав військовослужбовців, але ефективність його роботи безпосередньо залежатиме від рівня нормативно-правового забезпечення, реальної незалежності та належного ресурсного забезпечення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України № 392/2020 від 14.09.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12.
2. План дій щодо членства в НАТО (ПДЧ) від 24.04.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_009#Text.
3. Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21.06.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.
4. Про Військового омбудсмана: Закон України № 4586-IX від 17.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4603-IX#Text.
5. Росяк С.Т., Проць І.М. Проблема підзвітності та незалежності інституту Військового омбудсмана в Україні. Національна безпека України: виклики та реалії сьогодення: тези доп. учасників круглого столу (м. Вінниця, 31 жовт. 2025 р.): у 2 ч. / МВС України; Харків. нац. ун-т внутр. справ; Нац. акад. правових наук України. Вінниця: ХНУВС, 2025. Ч. ІІ. С. 74-75. URL: file:///C:/Users/ACER/Downloads/20(3).pdf.
6. Бакленд Б., Макдермотт В. Інститути омбудсмена у справах збройних сил: Практичний посібник. К.: DCAF, 2015. 162 с. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Ombudsman_book_Ukrainian.pdf.
7. Сарнавський М. Формування інституту військового омбудсмена в Україні: роль і значення принципу незалежності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія ПРАВО. Випуск 88: частина 3. 2025. С. 41-48. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.6.
8. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
9. Військове право : *підручник* / за ред. І.М. Коропатніка, І.М. Шопіної. Київ: Алерта. 2019. 648 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Росяк С.Т., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 352.07:342.553
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.24

РОЗВИТОК МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ В АСПЕКТІ ЙОГО ІННОВАЦІЙНОСТІ

Турченко М.А.,
аспірантка юридичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0009-0001-1846-0377

Турченко М.А. Розвиток місцевого самоврядування в Україні за роки незалежності в аспекті його інноваційності.

У статті досліджуються витоки становлення місцевого самоврядування в незалежній Україні й аналізуються основні етапи його розвитку за формою та змістом у інноваційному аспекті. Такий підхід дозволяє виявити спадкоємність історичних традицій та намагання впровадити інноваційні практики у розвитку місцевого самоврядування.

На думку автора, зосередження тільки на правовому аспекті еволюції муніципальних відносин не є достатніми для повного розуміння природи та динаміки розвитку місцевого самоврядування. Комплексний підхід, за якого поєднуються міждисциплінарні зв'язки, дозволяє врахувати реальні потреби громади та надати нового бачення у їх майбутньому розвитку.

Розвиток місцевого самоврядування в Україні від проголошення незалежності мав інноваційний характер, проте здебільшого обмежувався юридичними рамками – удосконаленням структур та компетенцій. Нині ж екстенсивний потенціал цього розвитку фактично вичерпано: підвищення ефективності та наближення до європейських стандартів можливе лише через інноваційні підходи, що виходять за межі права й спираються на здобутки політології, урбаністики, публічного менеджменту, з подальшим закріпленням у законодавстві. В інноваційному аспекті у еволюції місцевого самоврядування можна виділити такі етапи: 1) 1991-1996 рр. – запровадження інституту місцевого самоврядування як інноваційного підходу до територіальної організації публічної влади, пошук її оптимальної вітчизняної моделі; 2) 1996-2004 рр. – конституціоналізація вітчизняної моделі місцевого самоврядування та її приведення у відповідність до міжнародно-правових стандартів; 3) 2004-2014 рр. – функціонально-компетенційне зростання місцевого самоврядування, поєднане з накопиченням протиріч в його організації та діяльності; 4) 2014-2022 рр. – реформування місцевого самоврядування в аспекті децентралізації як інноваційного шляху розвитку територіальної організації публічної влади; 5) від лютого 2022 р. – дотепер – інноваційне зростання ролі місцевого самоврядування у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного стану.

Ключові слова: місцеве самоврядування, інновації в праві, інноваційний розвиток, сталий розвиток, публічна влада, правове регулювання.

Turchenko M.A. Development of local self-government in Ukraine during the years of Independence in the context of innovation.

The article examines the origins of the formation of local self-government in independent Ukraine and analyzes the main stages of its development in terms of both form and content from an innovative aspect. This approach make it possible to identify the continuity of historical traditions and attempts to introduce innovative practices in the development of local self-government.

In the author's opinion, focusing only on the legal aspect of the evolution of municipal relations is not sufficient for a full understanding of the nature and dynamics of the development of local self-government. A comprehensive approach, combining interdisciplinary perspectives, make it possible to take into account the real needs of communities and to offer a new vision for their future development.

The development of local self-government in Ukraine since the declaration of independence has been innovative in nature, but has been mostly limited to the legal framework - improving structures and competencies. At present, the extensive potential of this development has largely been exhausted: increasing efficiency and approaching European standards is possible only through innovative approaches that go beyond the law and are based on the achievements of political science, urban studies, and public administration, with further consolidation in legislation.

From the innovative perspective of the evolution of local self-government, the following stages can be distinguished: 1) 1991-1996 – the introduction of the institution of local self-government as an innovative approach to the territorial organization of public authority and the search for its optimal domestic model; 2) 1996-2004 – constitutionalization of the domestic model of local self-government

and its alignment with international legal standards; 3) 2004-2014 – functional and competence-based growth of local self-government, combined with the accumulation of contradictions in its organization and activities; 4) 2014-2022 – reform of local self-government in the context of decentralization as an innovative way of developing the territorial organization of public authority; 5) from February 2022 to the present – innovative growth of the role of local self-government in the field of national security and defense under martial law.

Key words: local self-government, innovations in law, innovative development, sustainable development, public authority, legal regulation.

Постановка проблеми. Участь в управлінні державними справами є запорукою розбудови сучасного демократичного суспільства. Локальна активність ще з часів магдебурзького права виявляла у своїй діяльності інноваційний характер. Управління містом потребувало гнучкості, адаптивності і стійкості у вирішенні питань місцевого значення. Саме ці історичні традиції місцевого самоврядування заклали основи для сучасних форм громадської участі і трансформувалися в інструменти партисипаторної демократії. Кожен історичний період мав свої виклики, і відповідно особливі шляхи їх рішення. Сучасна парадигма розбудови місцевого самоврядування характеризується переходом від адміністративно-командної моделі до людиноцентриської. Громада більше не об'єкт управління, а активний учасник місцевої політики. Водночас дослідження інноваційних інструментів взаємодії влади і громади створює нові можливості до розбудови інституту місцевого самоврядування.

Стан наукового дослідження теми. Значний внесок у дослідження розвитку вітчизняного місцевого самоврядування внесли такі вчені, як М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, І.І. Бодрова, В.М. Борденюк, О.М. Бориславська, М.М. Воронов, В.П. Гробова, О.В. Делія, І.В. Дробуш, Н.М. Кондрацька, М.М. Корнієнко, П.М. Любченко, О.Ю. Лялюк, А.М. Онупрієнко, М.О. Петришина, О.В. Прієшкіна, С.Г. Серьогіна та інші. Науковці розглядають у своїх роботах різні аспекти існування місцевої влади, втім підходи, що сформовані здебільшого акцентують свою увагу тільки на правовій площині, не приділяючи уваги факторам, зокрема, що носять інноваційний характер.

Метою цієї статті є дослідження інноваційних аспектів у розвитку місцевого самоврядування в Україні за роки незалежності, аналіз відповідного нормативного матеріалу та визначення перспектив та викликів для нашої держави в контексті сучасних реалій.

Результати дослідження. За більш як 30 років незалежності наша держава пройшла доволі складний шлях розбудови місцевого самоврядування. В радянський період традиції місцевого самоврядування, які існували в минулому було відкинуто, оскільки передбачалася повна централізації вертикалі влади («повновладдя рад»). Це призвело до того, що на момент проголошення незалежності ні політична еліта, ні пересічні громадяни не бачили єдиного шляху розвитку для місцевого самоврядування. Різка зміна парадигми бачення місцевого самоврядування в черговий раз підтвердила необхідність інноваційного підходу.

У науковій думці сформувалися два основних підходи етапізації розвитку місцевого самоврядування в Україні. У першому випадку критерієм для окреслення часових меж виступають нормативно-правові акти, що мали значний вплив на розгортання реформ у сфері організації та діяльності місцевого самоврядування. Зокрема, Утвенко В.В. використовує наведений підхід орієнтуючись на основні документи в сфері місцевого самоврядування [29, с. 178]. За такого погляду увага акцентується на зовнішній формі актів, а не підходах у правовому регулюванні. Від так таку позицію можна назвати позитивістською чи формально-правовою.

Інший підхід виявляється у визначенні змістовного наповнення етапів розвитку. Так, Загуменна Ю.О. та Лазарєв В.В. визначають три етапи: становлення інституту (1990-1996), розвиток конституційних засад місцевого самоврядування (1996-2014), реформування місцевого самоврядування (2014 – дотепер)[6, с. 107]. Такий підхід носить матеріально-правовий характер.

Більш цілісним є комбінований підхід, використаний Н. Кондрацькою [7, с. 218-219], за якого матеріальний (системно-структурні зміни) та формальний (нормативно-правове закріплення) поєднуються.

Втім, усі зазначені підходи акцентують свою увагу лише на правовій площині питання, ігноруючи інші чинники розвитку суспільних відносин. У цьому сенсі розвиток місцевого самоврядування доцільно розглядати як багатовимірний процес, у межах якого правове регулювання виступає необхідною, але не єдиною умовою ефективних змін.

Інновації є рушієм прогресу, що забезпечують покращення процесів, продуктів чи методів управлінської діяльності, або нововведення, що якісно покращують діяльність будь-якої суспільної структури. Аналізуючи феномен інноваційності, Супрун А.Г. розглядає нововведення чи модифікації як інновації за умови задоволення конкретних суспільних інтересів і наявності вигоди (еко-

номічної, науково-технічної, соціальної, екологічної) [27, с. 28]. Безперечно ми можемо говорити і про наявність правової користі від інновацій. У сфері місцевого самоврядування вони сприяють не лише оптимізації управлінських процедур, а й зміцнення довіри між інституціями, розширенню можливостей участі та підвищенню якості публічних послуг. Саме тому інноваційність слід розглядати як елемент сучасного правового урбанізму, в межах якого правові норми, управлінські практики та міський простір взаємодіють для розбудови муніципальної політики. Інновації за такого підходу не є самоціллю, а засобом для забезпечення сталого розвитку. Ключові прояви інноваційності місцевого самоврядування можна узагальнити наступним чином:

1. відмова від однобокого розуміння публічної влади, виключно як державної; та утвердження думки про муніципальну владу як окрему форму публічної влади, що має власну автономію у взаєминах із державною владою;

2. усвідомлення територіальних громад як спільнот людей, об'єднаних спільними інтересами й потребами, що зумовлені проживанням у межах одного населеного пункту, та визнання їх первинним носієм муніципальної влади.

3. розширення інструментів парсипаторної демократії (демократії участі), що забезпечують мешканцям можливості безпосередньо впливати на рішення, які є важливими для повсякденного життя (через вибори, референдуми, місцеві ініціативи та інші форми прямої участі);

4. сприяння розвитку громадянського суспільства шляхом підвищення рівня політичної та правової культури населення й активного залучення його до процесів публічного управління;

5. підвищення результативності публічного управління завдяки здатності оперативно і адресно вирішувати локальні проблеми з урахуванням особливостей конкретного муніципального утворення;

6. посилення відповідальності та відкритості місцевої влади через пряму підзвітність виборних органів і забезпечення прозорості процесу ухвалення рішень, що формує довіру до влади;

7. відсутність жорстких політико-ідеологічних обмежень та орієнтація на практичне вирішення господарських питань, від яких залежить якість життя й добробут місцевого населення.

За таких умов місцеве самоврядування змінюється під впливом внутрішньо і зовнішньо політичних обставин, локальних особливостей, що обумовлює диференціацію методів та форм самоврядної діяльності.

Більшість вітчизняних вчених схиляється до думки, що відродження місцевого самоврядування в Україні відбулося під час перших демократичних виборів у березні 1990 р., на яких були обрані депутати не тільки до Верховної Ради України, але й до місцевих рад народних депутатів [2, с. 172]. Інші автори наголошують, що пошук власної моделі розбудови місцевого самоврядування розпочався з Акту проголошення незалежності в серпні 1991 р. [9, с. 16]. Окремою є думка про відсутність еволюційного розвитку системи місцевого самоврядування в Україні [5].

На нашу думку, інновації за своєю сутністю не завжди є повним антиподом традицій. Еволюція місцевого самоврядування, не зважаючи на зміну політичної парадигми буття української держави, є продовження усіх попередніх процесів у нових історичних умовах. Після руйнації командно-адміністративної системи Радянського Союзу з його однопартійною системою, розбудова місцевого самоврядування була «ковтком свіжого повітря», тою інновацією, що змінювала структуру державного будівництва і забезпечувала побудову плюралістичного суспільства з багатоманітністю форм і способів публічно-владної діяльності. Слід погодитися з позицією В.М. Віліжінського та М.П. Попова, що реформи відбувалися «згори», і на місцях призвели до стану «розгубленості» і відсутності бачення щодо реалізації наданих повноважень на місцях [24, с.85]. Органи місцевого самоврядування ще не набули суб'єктності і відповідно не могли повною мірою реалізувати права, які їм були надані.

Закон «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» прийнятий у грудні 1990 р., що був продовженням ідей закладених у Декларації про державний суверенітет України, окреслив інституціоналізацію місцевого самоврядування в Україні. Згаданий Закон визначав місцеве самоврядування як «територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через державні і громадські органи, які ними обираються, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів України та власної фінансово-економічної бази» [15]. Законодавець на той час не визначає муніципальну владу як підсистему публічної влади, але повертає у вжиток сам термін «місцеве самоврядування», а також відмовляється від принципу «демократичного централізму».

Вже на рівні основоположних засад організації та функціонування місцевої влади відбулися істотні інновації. Поряд із принципами, що проголошувалися ще в радянський період (народовладдя, законність, виборність, гласність), було закріплено і нові (інноваційні за своєю суттю положення). Серед них самостійність та незалежність Рад народних депутатів у межах їхніх повноважень щодо вирішення питань місцевого значення, забезпечення прав і свобод і законних інтересів громадян,

поєднання державних та місцевих інтересів, інтересів окремих осіб та населення відповідної території, утвердження економічної та фінансової автономії території, принципи самофінансування й самозабезпечення, а також оптимальна децентралізація.

У 1992 році Закон зазнає змін і отримає і отримав назву «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [14]. Ним було закладено основи процесу регіоналізації, що отримали популярність під впливом розгортання ідей європейської ідентичності, зокрема, концепції «Європа регіонів». Підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (1994) стало ще одним свідченням долучення України до загальноєвропейських тенденцій розвитку, що в контексті муніципальної влади полягало в утвердженні важливості співробітництва регіональної і місцевої влад сторін-підписантів про шляхи і методи сприяння регіональному розвитку (ст. 70) [28].

Початкова редакція Закону України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» в початковій редакції 1994 року [22] зберігала статус обласних, районних, Київської і Севастопольської міської Ради як органів державної влади. Але в липні цього ж року було внесено зміни [10], що розмежовували органи державної влади і органи місцевого самоврядування, позбавляючи місцеві ради статусу державних органів.

Ще одним кроком у розбудові місцевого самоврядування став Конституційний договір між Верховною Радою та Президентом України 1995 року [8]. Він став одним із рідкісних прикладів у новітній історії України конституційно-правового вирішення надзвичайно гострої політичної кризи, – це приклад інноваційності не тільки за змістом, але й за формою. Уперше первинними суб'єктами місцевого самоврядування було визнано не органи чи територіальні одиниці, а територіальні колективи громадян, які проживають у селах (сільрадах), селищах, містах, тобто центр уваги зміщувався з муніципальних органів на мешканців певних адміністративно-територіальних одиниць. Місцеве самоврядування набувало більш демократичної основи своєї діяльності. При цьому були і прогалини, зокрема, у частині участі в місцевому самоврядуванні іноземців та осіб без громадянства та регіонального самоврядування.

Новий етап розвитку місцевого самоврядування розпочався з прийняттям Конституції України. Конституція заклала модель муніципальної влади, за якої вона була відмежована від вертикалі державної влади, що відхід від державницької концепції побудови місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування було визнане і гарантоване Конституцією (ст. 7), а відповідний принцип посів чільне місце серед засад конституційного ладу України. При цьому на державу було покладено обов'язок створювати умови для належного функціонування муніципальної влади.

Варто зазначити, що Конституція України не лише формально закріпила місцеве самоврядування як елемент публічної влади, а й започаткувала процес його концептуального переосмислення.

На виконання приписів ст. 146 Конституції та з урахуванням положень ратифікованої українським парламентом Європейської хартії місцевого самоврядування, у травні 1997 року було прийнято Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [13]. Цей документ мав стати рамковим законом, визначаючи системно-структурну та функціонально-компетенційну організацію місцевого самоврядування. Але конкретизація повноважень мала відбуватися через прийняття галузевих (спеціальних) законів, що одразу призвело до необхідності гармонізації рамкового закону «Про місцеве самоврядування» з галузевим законодавством.

Як принагідно зазначає С. Серьогіна: «На сьогодні в Україні ідея прогресу місцевого самоврядування іноді некоректно ототожнюється з ідеєю кількісного накопичення юридичних актів. Часто прирощування нових нормативних актів розглядають як панацею у вирішенні проблем державного будівництва, місцевого самоврядування, соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць» [25, с. 45]. Такий підхід законодавця свідчить про переважання формально-нормативного розуміння реформ над їх змістовним наповнення. Однак ефективність місцевого самоврядування визначається не кількістю прийнятих актів, а якістю правового регулювання, узгодженістю норм, реальністю механізмів їх реалізації та здатністю інституцій відповідати на потреби громади. У цьому контексті особливої уваги потребує інноваційний вимір реформ, що орієнтований на впровадження нових управлінських підходів та форм активізації участі громадян у місцевій політиці.

Намагання кодифікувати муніципальне законодавство відбулося лише раз. Такою спробою став Проєкт Кодексу законів про місцеве самоврядування в Україні (Муніципального кодексу України), реєстр. № 6287 від 13 грудня 2000 р. [23]. Однак через відсутність політичної волі щодо активізації кодифікаційних процесів наукова спільнота фактично відмовилася від пошуків інновацій у даному напрямку. Це призвело до накопичення нормативного матеріалу і на сьогодні муніципально-правові відносини в Україні регулюються кількома тисячами нормативно-правових актів різної юридичної сили [25, с. 45].

Події «Помаранчевої революції» ознаменували новий виток конституційних змін. 8 грудня 2004 року Верховна Рада України на позачерговому засіданні підтримала законопроєкт №3207-1 про зміни до Конституції щодо вдосконалення місцевого самоврядування [18]. Документ мав інноваційний характер і ґрунтувався на широкому науковому обговоренні, і попри позитивний висновок Конституційного Суду, повторно на голосування не виносився. У Конституційній Асамблеї (2012-2014) та Конституційній комісії (2015-2019) діяли робочі групи, проте, не зважаючи на продуктивність, окреслилася проблема дефіциту пропозицій інноваційного характеру, тож обговорення змін і доповнень до Конституції України в частині місцевого самоврядування продовжувала точитися навколо питань імплементації міжнародно-правових стандартів та використання кращого зарубіжного досвіду системно-структурної та функціонально-компетенційної організації муніципальної влади.

Важливим часом у розвитку місцевого самоврядування став квітень 2014 року, коли Кабінет Міністрів України затвердив Концепцію реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади в Україні [20]. Даний документ став результатом співпраці уряду з науковцями і містив чимало положень інноваційного характеру. Зокрема, у ньому було чітко окреслено нагальні проблеми, що склалися у сфері місцевого самоврядування, шляхи і способи їх розв'язання, а також конкретні строки здійснення відповідних реформ. На жаль, серед принципів, що затверджені Концепцією відсутній принцип належного управління або доброго врядування (англ. *good governance*), хоча ще у 2008 році Комітет Міністрів Ради Європи затвердив Європейську Стратегію інновацій та належного управління на місцевому рівні [1], а в 2009 році Міністерство регіонального розвитку і будівництва України своїм ухвалило план її реалізації [21]. До складових належного управління, у тому числі відноситься інноваційність та відкритість до змін. Урядовці не наважилися закріпити поняття «належного управління» в загальному вигляді, незважаючи на його цілісний, концептуальний характер.

Реформи у сфері місцевого самоврядування з 2014 року безперечно пов'язані з децентралізацією, що в свою чергу вимагало підвищення спроможності територіальних громад. Вирішити дане завдання планувалося через укрупнення територіальних громад і підвищення їх матеріально-фінансової самостійності. При цьому виразно спостерігалися дві протилежно спрямовані тенденції: якщо передача повноважень на місця наближала місце надання публічних послуг до місця проживання населення, то об´єднання територіальних громад його віддаляло [26]. «Зони доступності», що утворювалися згідно з Методикою формування спроможних територіальних громад [12] призвели до збільшення віддаленості суб'єктів надання адміністративних та соціально-культурних послуг від місць проживання населення, що зробило деякі послуги для населення марними, оскільки очікування швидкої медичної чи пожежної допомоги у 30 хвилин зробили відповідні служби не результативними.

На тлі загальної політики щодо децентралізації в Україні нове дихання отримала концепція регіоналізації. Засади цієї політики втілилася у Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року, яка була розвинута у Законі України «Про засади державної регіональної політики» [11]. Названим законом у зв'язку зі змінами, які були внесені у 2022 році, розрізняються функціональні види територій: території відновлення; регіональні полюси зростання; території з особливими умовами для розвитку; території сталого розвитку. Така градація територій має свої проблемні питання, але ці зміни демонструють поступову зміну парадигми бачення державного простору не як пасивної адміністративної площини, а як до територій з різними функціями, викликами та потенціалами.

Принагідно зазначимо, що попри масштабність реформи децентралізації, на конституційному рівні її основоположні закріпити досі не вдалося, хоча спроб це зробити було декілька. Через відсутність належного правового закріплення, ми знову отримали чисельні акти підзаконного характеру чи спеціального законодавства, що породило системну невизначеність і правовий дисбаланс. Усе це не дає змоги здійснити справді інноваційні зміни і створює ризики відкату реформи у разі зміни політичного курсу або політичної волі, оскільки без конституційної фіксації реформа залишається зворотньою і може бути переглянута законом.

Як і на будь-які відносини у нашій державі, істотного вливу на розвиток муніципальної влади здійснило повномасштабне вторгнення рф. У відповідь на нові виклики, що постали перед Україною в умовах воєнного стану, було прийнято низку законодавчих актів, які мали забезпечити ефективне функціонування всіх рівнів публічної влади, у тому числі й влади муніципальної. Зокрема, держава законодавчо обмежила повноваження місцевої влади для потреб оборони. Ці заходи були вимушеними, але часом ці інновації суперечили інтересами самоврядування й іноді навіть закону. Так, у березні 2022 року уряд позбавив бюджетних повноважень не тільки обласні та районні ради, які опинилися під окупацією чи в зоні військових дій, але й усі інші ради цих щаблів

на територіях, які знаходяться в тилу [4]. Втім, у зв'язку зі змінами Закону України «Про правовий режим воєнного стану», що вступили у дію 20 травня 2022 року, було відновлено їхні повноваження [19]. Також проблемним аспектом стало позбавлення територіальних громад податку на доходи фізичних осіб від військових та інших силовиків. Це було зроблено з міркувань відсутності повноважень органів місцевого самоврядування на закупівлю зброї.

Повномасштабна агресія рф загострила проблему кадрового забезпечення місцевого самоврядування. Масова міграція з прифронтових територій спричинила гострий дефіцит фахівців, особливо у сільських громадах [3].

Не зважаючи, на це можна констатувати, що місцеве самоврядування має потужний потенціал, і активно включилося у роботу по забезпеченню обороноздатності нашої держави (у питаннях призову на військову службу [17], матеріального забезпечення, гуманітарних [13], контрольних, ідеологічних і так далі) [16]. Така діяльність дійсно носить інноваційний характер, що пов'язано з значним (і багато в чому трагічним) досвідом функціонування муніципальної влади в умовах воєнного стану.

Висновки. Розвиток місцевого самоврядування в Україні від проголошення незалежності мав інноваційний характер, проте здебільшого обмежувався юридичними рамками – удосконаленням структур та компетенцій. Нині ж екстенсивний потенціал цього розвитку фактично вичерпано: підвищення ефективності та наближення до європейських стандартів можливе лише через інноваційні підходи, що виходять за межі права й спираються на здобутки політології, урбаністики, публічного менеджменту, з подальшим закріпленням у законодавстві. В інноваційному аспекті у еволюції місцевого самоврядування можна виділити такі етапи:

1991-1996 рр. – запровадження інституту місцевого самоврядування як інноваційного підходу до територіальної організації публічної влади, пошук її оптимальної вітчизняної моделі;

1996-2004 рр. – конституціоналізація вітчизняної моделі місцевого самоврядування та її приведення у відповідність до міжнародно-правових стандартів;

2004-2014 рр. – функціонально-компетенційне зростання місцевого самоврядування, поєднане з накопиченням протиріч в його організації та діяльності;

2014-2022 рр. – реформування місцевого самоврядування в аспекті децентралізації як інноваційного шляху розвитку територіальної організації публічної влади;

від лютого 2022 р. – дотепер – інноваційне зростання ролі місцевого самоврядування у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Strategy for Innovation and Good Governance at Local Level. URL: https://rm.coe.int/1680746f16 (дата звернення: 06.11.2025).
2. Батанов О.В. Муніципальне право України: підручник. Харків: Одіссей, 2008. 528 с.
3. Від викликів до можливостей: як війна трансформувала управління персоналом в громадах. *Mind.ua.* URL: https://mind.ua/publications/20277111-vid-viklikiv-do-mozhlivostej-yak-vijna-transformuvala-upravlinnya-personalom-v-gromadah (дата звернення: 05.11.2025).
4. Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2022 р. № 252. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-2022-п#Text (дата звернення: 07.11.2025).
5. Заблоцький В.В. Особливості розвитку та роль місцевого самоврядування в системі публічної влади на теренах України. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2015. № 4. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=836. (дата звернення: 07.11.2025).
6. Загуменна Ю.О., Лазарєв В.В. Становлення та розвиток органів місцевого самоврядування в Україні (1991–2019 роки). *Право і безпека.* 2020. № 2 (77). С. 106-117. URL: https://doi.org/10.32631/pb.2020.2.15_(дата звернення: 05.11.2025).
7. Кондрацька Н.М. Системно-структурна організація місцевого самоврядування в Україні: дис… канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2015. 257 с.
8. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 08.06.1995 р. № 1к/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 09.11.2025).
9. Могильончик І. Реформування системи місцевого самоврядування – другий етап конституційної реформи. *Віче.* 2007. № 22. С. 16-17.
10. Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування»: Закон України від 28.06.1994 р. № 64/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/94-вр/ed19940702#Text (дата звернення: 10.11.2025).

11. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 р. № 156-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text (дата звернення: 05.11.2025).
12. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад: постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 р. № 214. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF (дата звернення: 06.11.2025).
13. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text (дата звернення: 05.11.2025).
14. Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування: Закон України від 07.12.1990 р. № 533-XII: станом на 26 берез. 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-12/ed19920326#Text (дата звернення: 09.11.2025).
15. Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування: Закон Української РСР від 07.12.1990 р. № 533-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 2. Ст. 5.
16. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 05.11.2025).
17. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 05.11.2025).
18. Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України: Постанова Верховної Ради України від 08.12.2004 р. № 2223-IV. URL: https://web.archive.org/web/20140226071024/http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2223-15 (дата звернення: 06.11.2025).
19. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/ed20220520#Text (дата звернення: 07.11.2025).
20. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-р#Text (дата звернення: 06.11.2025).
21. Про утворення робочої групи з питань впровадження в Україні Європейської стратегії інновацій та доброго врядування на місцевому рівні: наказ Міністерства регіонального розвитку і будівництва України від 09.02.2009 № 62. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0062661-09#Text (дата звернення: 06.11.2025).
22. Про формування місцевих органів влади і самоврядування: Закон України від 03.02.1994 р. № 317-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 22. Ст. 144.
23. Проект Кодексу законів про місцеве самоврядування в Україні (Муніципального кодексу України) від 13.12.2000 р. № 6287. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=9491 (дата звернення: 05.11.2025).
24. Віліжінський В.М., Попов М.П. Реформування системи місцевого самоврядування в Україні з урахуванням національних традицій врядування : монографія. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2016. 182 с.
25. Серьогіна С.Г. Напрями вдосконалення правового регулювання місцевого самоврядування в аспекті європейської інтеграції. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2016. № 3 (86). С. 43-48. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/JNALSV-43-48.pdf (дата звернення: 06.11.2025).
26. Серьогін В.О., Олійник Я.В. Децентралізація… шляхом централізації? (український варіант муніципальної реформи). *Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри*: збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 684-689. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/14160/2/sbornik1.pdf (дата звернення: 06.11.2025).
27. Супрун А.Г. Філософські основи феномену інноваційності в умовах транзитивного суспільства. *Науковий вісник НУБІП України. Серія: Гуманітарні студії*. 2017. С. 27-35. URL: http://journals.nubip.edu.ua/ index.php/Gumanitarni/article/viewFile/9598/8584 (дата звернення: 07.11.2025).
28. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами: Міжнародний договір від 14.06.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text (дата звернення: 07.11.2025).
29. Утвенко В.В. Теорія та історія місцевого самоврядування: навч. посіб. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. 234 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Турченко М.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.2.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.25

ПРАВА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ ПІД ЧАС ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ У XXI СТОЛІТТІ

Цебенко С.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-9247-1867

Цебенко С.Б. Права військовополонених: міжнародні стандарти та українські реалії під час війни росії проти України у XXI столітті.

У статті проаналізовано комплексну архітектуру правового статусу та режиму захисту військовополонених у контексті сучасної російсько-української війни, що розглядається як виклик глобальній системі міжнародного гуманітарного права (МГП). Досліджено генезис гуманітарних стандартів, закладених Женевськими конвенціями 1949 року. Особливу увагу приділено доктринальному тлумаченню Статті 13 Третьої Женевської конвенції, де гуманне поводження інтерпретується не лише як відсутність насилля, а й як активний обов'язок держави запобігати «незаконній бездіяльності» та захищати полонених від «публічної цікавості» у цифровому просторі.

Зазначено, що статус комбатанта та презумпція права на статус військовополоненого є фундаментальними процесуальними гарантіями, які мають діяти автоматично з моменту потрапляння особи під владу супротивника. Описано механізм «імунітету комбатанта», який звільняє військовослужбовця від відповідальності за законну участь у воєнних діях, та наголошує на непорушності захисних прав особи навіть у разі підозри у вчиненні нею воєнних злочинів.

Констатовано, що в умовах сучасної агресії відбувається небезпечна деградація інституту військового полону, який державою-агресором свідомо перетворюється з превентивного інструменту на засіб терору, політичного шантажу та психологічного тиску. Відмова росії у наданні доступу міжнародним спостерігачам до місць інтернування кваліфікується як створення «зон правового вакууму», де життя людини опиняється поза межами дії конвенційних гарантій. Підкреслено відданість України міжнародним стандартам, що виражається у створенні прозорої інституційної бази для утримання полонених супротивника та забезпеченні їхніх базових прав.

Зроблено висновок, що гуманне поводження з військовополоненими еволюціонувало у правовий імператив, порушення якого має тягнути за собою невідворотну міжнародну кримінальну відповідальність. Доведено, що головним викликом сучасності є не дефіцит нормативного регулювання, а відсутність ефективних операційних механізмів примусу агресора до виконання гуманітарних зобов'язань.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, військовополонені, правовий статус військовополонених, Женевські конвенції, Міжнародний Комітет Червоного Хреста, МКЧХ, статус комбатанта, гуманне поводження, воєнні злочини, збройні конфлікти, права людини, захист прав людини.

Tsebenko S.B. The rights of prisoners of war: international standards and Ukrainian realities during Russia's war against Ukraine in the 21st century.

The article analyzes the complex architecture of the legal status and protection regime of prisoners of war in the context of the current Russian-Ukrainian war, which is seen as a challenge to the global system of international humanitarian law. It examines the genesis of humanitarian standards laid down in the 1949 Geneva Conventions. Particular attention is paid to the doctrinal interpretation of Article 13 of the Third Geneva Convention, where humane treatment is interpreted not only as the absence of violence, but also as the active duty of the state to prevent "unlawful inaction" and protect prisoners from "public curiosity" in the digital space.

It is noted that combatant status and the presumption of the right to prisoner of war status are fundamental procedural guarantees that should apply automatically from the moment a person falls into the hands of the enemy. It describes the mechanism of "combatant immunity," which exempts a military servicemember from liability for lawful participation in military operations, and emphasizes the inviolability of a person's protective rights even if they are suspected of committing war crimes.

It has been established that, in the context of the current aggression, there is a dangerous degradation of the institution of military captivity, which the aggressor state is deliberately transforming from a preventive tool into a means of terror, political blackmail, and psychological pressure. Russia's refusal to grant international observers access to places of internment is classified as the creation of "legal vacuum zones" where human life is outside the scope of conventional guarantees. Ukraine's commitment to international standards is emphasized, as expressed in the creation of a transparent institutional framework for the detention of enemy prisoners and the protection of their basic rights.

It is concluded that the humane treatment of prisoners of war has evolved into a legal imperative, the violation of which must entail inevitable international criminal responsibility. It has been proven that the main challenge of our time is not a lack of regulatory framework, but the absence of effective operational mechanisms to compel the aggressor to fulfill its humanitarian obligations.

Key words: international humanitarian law, prisoners of war, legal status of prisoners of war, Geneva Conventions, The International Committee of the Red Cross, ICRC, combatant status, humane treatment, war crimes, armed conflicts, human rights, protection of human rights.

Постановка проблеми. Збройні конфлікти – це не просто сторінки історії чи інструмент міжнародної політики; це критичний етап, що випробовує на міцність цивілізаційні здобутки людства. Попри те, що Статут ООН ще у 1945 році фактично оголосив війну поза законом, світова історія останніх десятиліть продовжує поповнюватися трагічними сценаріями як міждержавних, так і внутрішніх міжусобиць. У центрі цього протистояння завжди опиняється людина, чиї права, попри існування фундаментальних Женевських конвенцій 1949 року, стають найбільш вразливою мішенню. Проблема в тому, що існує великий розрив між формальними вимогами міжнародного права та їх фактичним ігноруванням у зоні бойових дій. Сьогодні ми спостерігаємо парадоксальну ситуацію: наявність розгалуженої системи правового захисту не гарантує автоматичного запобігання жорстокості, а порушення основоположних прав – на життя, здоров'я та гідність – дедалі частіше стають супутниками збройної агресії.

Для України це питання перейшло з теоретичної площини у площину щоденної боротьби за виживання. З моменту Революції Гідності, анексії Криму, тривалої агресії у східній частині України, повномасштабного вторгнення росії на суверенну територію України 24 лютого 2022 року, українське суспільство зіткнулося з безпрецедентною кількістю правопорушень, які потребують належної юридичної оцінки. Складність збору доказів та недосконаліть механізмів притягнення до відповідальності створюють небезпечний вакуум безкарності. Саме це зумовлює критичне зростання навантаження на національні суди та Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), які перетворилися на «останній бастіон» захисту справедливості.

Мета дослідження полягає в аналізі правового статусу військовополонених в умовах російсько-української війни у відповідності до міжнародних стандартів щодо гуманного поводження з ними.

Стан опрацювання проблематики. Складність та багатоаспектність захисту прав людини в умовах війни обумовили значний інтерес до цієї тематики серед вітчизняних науковців, зокрема М. Гнатовський, Т. Короткий, В. Ковальчук, Ю. Щокін, М. Грушко, Є. Лук'янченко, В. Ласковський. Попри таку ґрунтовну наукову базу, динаміка сучасних конфліктів потребує постійного переосмислення механізмів захисту прав людини.

В. Ковальчук звертав увагу, що в умовах воєнного стану проблема цінностей відчувається особливо гостро, адже саме війна дає змогу перевірити справжність обраних цінностей і готовність громадян та державної влади їх дотримуватися і захищати [1, с. 117].

Виклад основного матеріалу. Фундаментальний базис прав людини, що залишаються недоторканими навіть у розпал збройного протистояння, був закладений ще у 1949 році з прийняттям чотирьох Женевських конвенцій. Ці договори стали своєрідним «гуманітарним кодексом» людства, зосередивши увагу на захисті тих, хто найбільше страждає від жахіть війни. Конвенції детально регламентують долю поранених і хворих, чиє життя опинилося під загрозою, визначають стандарти гідного поводження з військовополоненими та, що є критично важливим для сучасності, встановлюють механізми захисту цивільного населення, яке мимоволі опиняється в епіцентрі бойових дій.

Аналізуючи зміст цих документів, можна виділити ядро «непорушних заборон», які покликані зберегти людське обличчя навіть у нелюдських обставинах. Йдеться про категоричне табу на будь-які посягання на життя та фізичну цілісність особи, недопустимість взяття заручників як інструменту тиску, а також захист від приниження людської гідності. Особливе місце посідає правовий захист від свавілля: жодна людина не може бути засуджена чи покарана без справедливого судового розгляду. Водночас обов'язковим стандартом залишається право на невідкладну медичну та гуманітарну допомогу для кожного, хто отримав поранення чи захворів [2].

Сучасна ситуація в Україні докорінно змінила обличчя війни – від її технологічного оснащення до методів ведення – засаднича мета законодавства залишилася незмінною. Вона полягає у прагненні максимально гуманізувати кожен аспект ведення бойових дій, наскільки це дозволяє сувора реальність конфлікту [3, с. 31].

Сьогодні міжнародне право виступає стримуючим фактором, що обмежує сторони у виборі засобів і методів ведення війни. Головне завдання цих норм – встановити чітку межу для жорстокості, забороняючи нелюдські дії навіть тоді, коли запобігти самому факту збройного конфлікту виявилося неможливим. Таким чином, право стає останньою лінією оборони людської гідності там, де панує зброя [4, с. 200].

Стаття 13 Третьої Женевської конвенції [5] займає центральне місце в архітектурі захисту військовополонених, проголошуючи принцип, згідно з яким військовополонені «завжди повинні бути захищеними, особливо від актів насильства чи залякування, а також від образ та цікавості публіки». Оновлений Коментар Міжнародного Комітету Червоного Хреста 2020 року пропонує розширене тлумачення цього положення, наголошуючи на його абсолютному характері. Наукова цінність цього документа полягає у введенні концепції «незаконної бездіяльності»: держава несе відповідальність за шкоду здоров'ю полоненого не лише через активні дії (катування), а й внаслідок ненадання медичної допомоги чи належного харчування. Будь-яка дія або бездіяльність держави-утримувача, що призводить до смерті або серйозної загрози здоров'ю військовополоненого, кваліфікується як серйозне порушення Конвенції [6].

Особливого значення в умовах гібридної та інформаційної війни набуває заборона на виставлення полонених на «цікавість публіки». В еру соціальних мереж та миттєвої передачі даних цей обов'язок трансформувався у сувору заборону на оприлюднення фото- та відеоматеріалів, що дозволяють ідентифікувати полонених, транслювати їхні допити або змушувати до публічних політичних заяв. Такий захист необхідний не лише для збереження честі особи, а й для запобігання репресіям щодо родин військовослужбовців на окупованих територіях. Окрім того, Стаття 13 категорично забороняє будь-які медичні чи наукові експерименти, вказуючи, що навіть добровільна згода полоненого на такі дії не має юридичної сили через стан його повної фізичної та психологічної залежності від держави-утримувача [6]. Юридична доктрина стверджує, що в полоні не існує поняття «вільної згоди», оскільки середовище несвободи апріорі є примусовим.

В основі міжнародно-правового захисту військовополонених лежить принцип гуманності, що транслюється через чітке визначення статусу особи. Сучасна доктрина МГП базується на імперативній нормі про автоматичне надання статусу військовополоненого будь-якому комбатанту. Під комбатантами розуміються особи, що входять до складу збройних сил сторони конфлікту, мають ієрархічне керівництво, відкрито носять зброю та мають розрізнювальні знаки. Цей статус активується безпосередньо в момент потрапляння особи під контроль ворога.

Ключові теоретичні та нормативні засади статусу військовополонених:

- принцип презумпції захисту Правовий режим захисту військовополонених активується безпосередньо в момент потрапляння особи під контроль супротивника. Цей процес не потребує офіційних підтверджень чи видачі спеціальних документів. Важливою процесуальною гарантією є принцип, закріплений у п. 1 ст. 45 ДП I: у разі виникнення обґрунтованих сумнівів щодо права особи на статус військовополоненого, вона продовжує зберігати такий статус і користуватися відповідним захистом до моменту, поки її правове становище не буде остаточно визначено компетентним судовим органом.
- Стала природа правового статусу: Принциповим для МГП є положення про те, що навіть у разі порушення комбатантом норм права війни, він не позбавляється статусу військовополоненого (п. 2 ст. 44 ДП I). Хоча такі особи підлягають розслідуванню та притягненню до кримінальної відповідальності за скоєні правопорушення, вони зберігають право на гуманне поводження та інші гарантії Третьої Женевської конвенції протягом усього періоду перебування під вартою [7; 8, с. 95].

Більше того, військовополонені не можуть бути притягнуті до відповідальності за сам факт участі у бойових діях – це і є суттю «імунітету комбатанта» [8, с. 95].

Аналіз ситуації в Україні за звітами ООН. Реалії російсько-української війни виявили глибокий і трагічний розрив між теоретичною нормативною базою та польовою практикою. Звіти Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні (HRMMU), зокрема за період 2024 – 2025 роки, підтверджують критичну асиметрію у дотриманні норм МГП. Верифіковані дані свідчать про системний характер катувань українських військовополонених, що охоплює понад 90% задокументованих випадків.

Згідно зі звітом від червня 2025 року, понад 95% опитаних звільнених українських полонених надали детальні свідчення про систематичне жорстоке поводження. Катування застосовувалися як засіб випитування інформації, так і як метод залякування та приниження. Вони включали: викори-

стання електроструму; сексуальне насильство та погрози ним, напади службових собак, тривале позбавлення сну, їжі та води, виснажливі фізичні вправи під тиском.

Документовано «армуючий сплеск» позасудових страт: станом на лютий 2025 року HRMMU оцінила як достовірні дані про щонайменше 79 страт українських військовополонених у 24 окремих інцидентах з серпня 2024 року [8]. Такі дії, що часто знімаються на відео самими виконавцями, свідчать про повне ігнорування права на життя та імунітету комбатанта, а також про ерозію військової дисципліни в лавах агресора.

Ключовою перешкодою для захисту прав залишається категорична відмова росії у наданні доступу незалежним спостерігачам МКЧХ та ООН до більшості місць інтернування. Це створює умови «правового вакууму», де затримані особи стають абсолютно беззахисними перед свавіллям. На противагу цьому, Україна демонструє відданість стандартам міжнародного гуманітарного права, забезпечуючи транспарентність умов утримання та створюючи спеціалізовані табори (наприклад, «Захід-1»), що повністю відповідають вимогам Третьої Женевської конвенції. Проте звіти ООН також фіксують окремі випадки жорстокого поводження з російськими військовополоненими на початкових етапах евакуації. Важливо зазначити, що українська сторона офіційно розслідує ці випадки в межах власної правоохоронної системи, що підтверджує функціонування правової держави [9, 10].

Таблиця 1. Порівняльний аналіз нормативних стандартів та фактичного режиму захисту військовополонених в умовах російсько-української війни

Категорія захисту	Теоретичний стандарт	Реальний стан
Фізична недоторканність	Категорична заборона катувань, насильства та залякування. Гуманність – абсолютний обов'язок.	Системні катування: понад 90% полонених піддалися тортурам (електрострум, побиття, сексуальне насильство).
Право на життя	Заборона вбивств та каліцтва. Полон – це не покарання, а превентивне затримання.	Позасудові страти: зафіксовано численні випадки розстрілів полонених безпосередньо під час здачі в полон.
Умови утримання	Забезпечення їжею, одягом та медичною допомогою на рівні не нижчому за стандарти держави-утримувача.	Навмисне виснаження: критичний брак їжі, води та медикаментів, що призводить до смертей у місцях інтернування.
Публічність та гідність	Заборона на виставлення полонених на «публічну цікавість», включаючи фото та відео в інтернеті.	Медійна експлуатація: трансляція «зізнань» та допитів у соцмережах як інструмент пропаганди та тиску.
Міжнародний моніторинг	Обов'язковий доступ представників МКЧХ та ООН до всіх місць утримання без обмежень [6].	Блокування доступу: РФ категорично відмовив міжнародним спостерігачам у доступі до таборів на своїй території [9].

Положення українських військовополонених і цивільних осіб у російському полоні характеризується системними та грубими порушеннями міжнародного гуманітарного права, що було підтверджено під час засідання Ради Безпеки ООН за формулою Аррія [11]. Формула Аррії – це неформальний формат зустрічей членів РБ ООН, спрямований на отримання експертних свідчень та альтернативної інформації від безпосередніх учасників подій поза межами офіційного протоколу [12].

Згідно з останнім звітом Міжнародної комісії з розслідування подій в Україні, тортури та жорстоке поводження, які застосовуються російськими органами влади до українських цивільних і військовополонених, мають системний характер і кваліфікуються як злочини проти людяності. Задокументовані практики спричиняють тяжкі фізичні та психічні страждання і свідчать про повне ігнорування принципів людської гідності та фізичної недоторканності.

Попри неодноразові звернення міжнародних органів, Російська Федерація забезпечує лише обмежений і вибірковий доступ до утримуваних осіб, тоді як значна кількість українців перебуває в умовах ізоляції та нелюдського поводження. Міжнародне співтовариство має посилити тиск з метою забезпечення повного та безперешкодного доступу до всіх незаконно утримуваних українських громадян, включно з військовополоненими, цивільними особами та депортованими дітьми [11].

На основі проведеного аналізу стає очевидним, що головною проблемою сучасної системи захисту військовополонених є не дефіцит правових норм, а криза їх виконання та відсутність миттєвих санкційних механізмів. Статті 12, 13 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими чітко вказують, що відповідальність за поводження з полоненими несе Держава-утримувач, незалежно від індивідуальної відповідальності конкретних осіб. Для подолання «правового вакууму» необхідне:

- Посилення ролі Міжнародного кримінального суду (МКС) у розслідуванні катувань як злочинів проти людяності.
- Створення нових механізмів примусового допуску моніторингових місій до місць несвободи.
- Використання концепції універсальної юрисдикції для переслідування порушників МГП у національних судах третіх країн.

Висновки. Гуманне поводження еволюціонувало з етичного орієнтиру в жорсткий правовий стандарт, порушення якого тягне за собою міжнародну кримінальну відповідальність. Для України ці положення мають прикладне значення у процесі документування порушень прав українських військовополонених та підготовки позовів до міжнародних судових інстанцій. Особливого значення набуває цифрова гігієна та медійна грамотність у поводженні з образами полонених, що безпосередньо випливає з оновлених стандартів МКЧХ.

Матеріали звіту ООН підтверджують, що попри наявність чітких норм Статті 13 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими, міжнародна спільнота стикається з кризою їх імплементації. Головною проблемою є відсутність реальних механізмів примусу агресора до виконання гуманітарних зобов'язань. Дані 40-ї доповіді ООН свідчать про те, що Російська Федерація перетворила режим полону на інструмент терору. Системність порушень права на життя та заборони катувань вказує на свідоме нехтування положеннями Женевських конвенцій.

В умовах російсько-українського конфлікту відбувається системна деградація інституту військового полону. З превентивного заходу полон перетворюється на засіб позасудової розправи та політичного шантажу. Ігнорування РФ вимог Статті 13 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими створює «зони правового вакууму», де життя військовополоненого залежить від волі агресора, а не від норм права. Факт дотримання Україною стандартів МГП підкреслює асиметрію конфлікту та вимагає від міжнародної спільноти створення більш дієвих інструментів примусу до гуманності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ковальчук В. Конституціоналізм в умовах війни: питання цінностей, прав та ідентичності. Право України. 2023. № 7. С. 115-127. DOI: 10.33498/louu-2023-07-115.
2. Про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі: Женевська конвенція від 12 серпня 1949 р. № 995_152. База даних «Законодавство України» ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text (дата звернення: 07.12.2025).
3. Ситняківська С.М. Права людини під час війни, збройного конфлікту (Human rights during the war, armed conflict). Енциклопедія прав людини : соціально-педагогічний аспект: колективна монографія. Житомир, 2014. С. 30-36.
4. Булгак Д.В. Захист прав людини під час збройних конфліктів. Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти: тези доп. всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Київ, 24 гр. 2015 р.). Київ, 2015. С. 200–202.
5. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року: Міжнародний документ від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153 (дата звернення: 10.01.2026).
6. Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949. Commentary of 2020. Article 13: Humane treatment of prisoners. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciii-1949/article-13/commentary/2020 (Accessed: 08.01.2026).
7. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : Міжнар. документ від 8 черв. 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 12.01.2026).
8. Міжнародне гуманітарне право : посібник для працівників Держ. кримінал.-викон. служби України / Т. Короткий, А. Галай, М. Єлігулашвілі, І. Заворотько, М. Пашковський, В. Пузирний, Н. Хендель; за заг. ред. віце президента УАМП Т. Короткого; Пенітенціарна академія України; УГСПЛ. Київ; Одеса: Фенікс, 2023. 236 с. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/POSIBNYK-FINAL-11.12.pdf (дата звернення: 10.01.2026).

9. Report on the human rights situation in Ukraine: 1 December 2024 – 31 May 2025 / UN HRMMU Report. Office of the High Commissioner for Human Rights, 2025. June. URL: https://ukraine.ohchr.org/en/Report-on-the-Human-Rights-Situation-in-Ukraine-1-December-2024-31-May-2025 (Accessed: 08.01.2026).
10. United Nations Ukraine. UN Human Rights in Ukraine released reports on treatment of prisoners of war and overall human rights situation, 2023. URL: https://ukraine.un.org/en/224744-un-human-rights-ukraine-released-reports-treatment-prisoners-war-and-overall-human-rights (Accessed: 08.01.2026).
11. UN General Assembly. Statement by the Delegation of Ukraine at the informal interactive dialogue on "Preserving human dignity in armed conflict: Promoting compliance with International Humanitarian Law" . 28 January 2025. URL: https://un.mfa.gov.ua/news/un-general-assembly-statement-delegation-ukraine-informal-interactive-dialogue-preserving-human-dignity-armed-conflict-promoting-compliance-international-humanitarian-law (Accessed: 10.01.2026).
12. Дієго Аррія, творець «формули Аррії» в Раді Безпеки ООН: інтерв'ю / Д. Аррія; розмовляв В. Олійник / Укрінформ: [вебсайт]. 2023. 21 січ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3656896-diego-arria-tvorec-formuli-arrii-v-radi-bezpeki-oon.html (дата звернення: 11.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Цебенко С.Б., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ ІІІ. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.26

ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: ПРОБЛЕМА КВАЛІФІКАЦІЇ МІЖ МАЙНОМ, МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ ТА «ЦИФРОВОЮ РІЧЧЮ»

Болдирева В.М.,
доцент МКА, старший викладач кафедри «Правознавство»
Північноукраїнського інституту імені Героїв Крут
ПрАТ «ВНЗ «МАУП»
ORCID: 0000-0003-4502-595X
e-mail:Viktoria.maup@gmail.com

Іващенко П.А.,
здобувач вищої освіти, групи ІНЗ-9-25-М1Пр
Північноукраїнського інституту імені Героїв Крут
ПрАТ «ВНЗ «МАУП»
ORCID: 0009-0000-2279-8656

Болдирева В.М., Іващенко П.А. Віртуальні активи як об'єкти цивільних прав: проблема кваліфікації між майном, майновими правами та «цифровою річчю».

Статтю присвячено комплексному дослідженню віртуальних активів як об'єктів цивільних прав та аналізу проблеми їх правової кваліфікації між майном, майновими правами та «цифровою річчю». У роботі акцентовано увагу на зростанні ролі цифрових активів у сучасному цивільному обороті, що зумовлено розвитком цифрових технологій, блокчейн-систем та децентралізованих фінансових інструментів. Зазначено, що відсутність усталеного підходу до визначення правової природи диджитальні цінності створює труднощі для їх ефективного правового регулювання та захисту прав учасників цивільних правовідносин.

Авторкою проналізовано основні наукові підходи до розуміння цифрових активів як різновиду майна, як об'єкта майнових прав або як самостійного нового об'єкта цивільних прав - «цифрової речі». Розкрито особливості кожної з цих концепцій, їх переваги та недоліки, а також межі застосування традиційних цивільно-правових конструкцій до цифрових об'єктів, що не мають матеріальної форми, але володіють економічною цінністю та оборотоздатністю. Окрему увагу приділено співвідношенню електронне майно із класичними об'єктами цивільних прав, питанням виникнення, здійснення та припинення прав на них.

У статті досліджено чинне законодавство України у сфері обігу віртуальних активів, положення Цивільного кодексу України та спеціальних нормативно-правових актів, а також виявлено наявні прогалини й колізії правового регулювання. Зроблено висновок, що невизначеність правової природи криптоактивів негативно впливає на можливість їх використання у договірних відносинах, спадкуванні, забезпеченні зобов'язань і судовому захисті. За результатами дослідження обґрунтовано необхідність формування узгодженого та комплексного підходу до кваліфікації віртуальних активів у системі об'єктів цивільних прав з метою забезпечення правової визначеності та стабільності цивільного обороту в умовах цифрової економіки.

Ключові слова: віртуальні активи, об'єкти цивільних прав, майно, майнові права, цифрова річ, правова природа, цивільно-правова кваліфікація, цифрова економіка.

Boldyreva V.M., Ivaschenko P.A. Virtual assets as objects of civil rights: the problem of qualification between property, property rights, and a "digital thing".

The article is dedicated to a comprehensive study of virtual assets as objects of civil rights and analyzes the issue of their legal qualification between property, property rights, and «digital things.»

The paper emphasizes the growing role of digital assets in modern civil circulation, driven by the development of digital technologies, blockchain systems, and decentralized financial instruments. It notes that the lack of a well-established approach to defining the legal nature of digital values creates difficulties for their effective legal regulation and the protection of the rights of participants in civil legal relations.

The author analyzes the main scientific approaches to understanding digital assets as a type of property, as an object of property rights, or as an independent new object of civil rights-a «digital thing.» The peculiarities of each of these concepts, their advantages and disadvantages, as well as the limits of applying traditional civil law constructs to digital objects that do not have a material form but possess economic value and transferability, are revealed. Special attention is given to the relationship between electronic property and classic objects of civil rights, including issues related to the emergence, exercise, and termination of rights over them.

The article examines the current legislation of Ukraine regarding the circulation of virtual assets, provisions of the Civil Code of Ukraine and special regulatory acts, as well as identifies existing gaps and conflicts in legal regulation. The conclusion is drawn that the uncertainty regarding the legal nature of crypto-assets negatively impacts their use in contractual relations, inheritance, securing obligations, and judicial protection. Based on the research findings, the necessity of forming a coordinated and comprehensive approach to the qualification of virtual assets within the system of objects of civil rights is substantiated, with the aim of ensuring legal certainty and stability in civil turnover in the context of the digital economy.

Key words: virtual assets, objects of civil rights, property, property rights, digital thing, legal nature, civil-law qualification, digital economy.

Постановка проблеми. У сучасних умовах цифровізації економіки та стрімкого розвитку технологій блокчейн цифрові цінності набувають дедалі більшого значення у цивільному обороті. Водночас їх правова природа залишається дискусійною та недостатньо визначеною в теорії цивільного права й національному законодавстві. Проблема полягає у відсутності єдиного підходу до кваліфікації віртуальних активів: чи слід розглядати їх як різновид майна, як майнові права, чи як самостійний об'єкт цивільних прав – так звану «цифрову річ». Невизначеність у цьому питанні ускладнює застосування традиційних цивільно-правових конструкцій щодо володіння, користування, розпорядження, а також захисту прав учасників цивільних правовідносин.

Зазначена проблема має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки від правильної правової кваліфікації цих активів залежить можливість їх включення до цивільного обігу, оподаткування, спадкування, забезпечення зобов'язань та судового захисту. Неврегульованість статусу електронних ресурсів створює правову невизначеність для учасників ринку та перешкоджає формуванню сталої правозастосовної практики. У зв'язку з цим актуалізується потреба у науковому осмисленні співвідношення понять «майно», «майнові права» та «цифрова річ» у контексті цифрове майно з метою вироблення узгодженого підходу до їх правової природи в цивільному праві.

У цьому контексті актуалізується потреба не лише в описі наявних наукових підходів, а й у їх систематизації з урахуванням положень Цивільного кодексу України та спеціального законодавства у сфері віртуальних активів. Стаття орієнтована на формування комбінованої моделі цивільно-правової кваліфікації віртуальних активів, яка дозволяє відмежувати цифрові об'єкти, що функціонально наближені до «цифрових речей», від майнових прав та зобов'язальних вимог. Такий підхід спрямований на зменшення правової невизначеності у цивільному обороті.

Метою дослідження є визначення правової природи віртуальних активів та обґрунтування їх цивільно-правової кваліфікації як майна, майнових прав або «цифрової речі».

Стан опрацювання теми. Дослідження правової природи та цивільно-правового статусу віртуальних активів привернуло увагу значної кількості видатних науковців. Серед них можна виокремити таких дослідників, як Пантєлєєва Н.М., Рогова Н.В, Гуріна Н.В., Кудь О.О., Ушинкіна О.А. та інші.

Виклад основного матеріалу. Правова природа блокчейн-майно давно стала предметом дискусії між цивілістами, фінансовими регуляторами та технічними експертами. Ключове питання: чи є вони майном у класичному розумінні, різновидом речі (у цивілістичному сенсі), чи новою самостійною категорією об'єктів цивільних прав. Від відповіді залежать режим власності, способи захисту прав, порядок обороту, оподаткування та застосування норм про забезпечення зобов'язань і банкрутство.

Передусім окреслимо базові дефініції. У цивільному праві «майно» – це широка категорія, що охоплює речі, гроші, цінні папери, майнові права та інші блага з економічною вартістю. «Річ» – це, як правило, матеріальний предмет зовнішнього світу, який можна відокремити та перебувати

у володінні. Криптоактиви за своєю природою нематеріальні, існують як записи в інформаційних системах (здебільшого у блокчейні), не мають фізичної субстанції та не є вимогою до конкретного боржника (за винятком окремих токенів, забезпечених зобов'язаннями емітента). Тому віднесення їх до «речей» у традиційному сенсі зазвичай відхиляється, хоча в деяких правопорядках допускають аналогію для застосування норм про володіння та віндикацію у цифровому середовищі.

На нашу думку, віднесення віртуальних активів до «речей» у класичному цивілістичному розумінні є методологічно вразливим, оскільки ігнорує їх нематеріальну природу та залежність від інформаційної інфраструктури. Водночас повне заперечення речово-правових елементів також видається надмірним, адже фактичний контроль над віртуальним активом через приватні ключі функціонально наближений до володіння та дозволяє застосовувати окремі засоби речово-правового захисту з урахуванням цифрової специфіки.

Водночас більшість правопорядків схиляються до визнання криптовалютних активів як виду майна або майнових прав. Аргументи на користь такого підходу: наявність економічної цінності, можливість відчуження, спадкування, арешту та звернення стягнення, а також фактичний контроль власника через приватні ключі. Судова практика в низці країн визнавала криптоактиви майном, яке підлягає судовому захисту та може бути предметом трасту чи забезпечення. Це дозволяє застосовувати загальні засоби захисту майнових прав (визнання права, витребування з чужого незаконного володіння, відшкодування збитків) із певними технічними адаптаціями [10].

Вважаємо дискусійним підхід, за яким усі віртуальні активи без винятку кваліфікуються як майно або майнові права, оскільки він не враховує внутрішню різнорідність цифрових активів. Зокрема, децентралізовані криптовалюти, токени з правом вимоги до емітента та NFT мають різний юридичний зміст, що унеможливлює застосування до них єдиного цивільно-правового режиму [7, с. 31-34].

Разом із тим, універсальна класифікація ускладнюється різнорідністю самих віртуальних активів. Криптовалюта без емітента (наприклад, біткоїн) – це децентралізований запис у реєстрі, що надає контроль над певною кількістю одиниць; utility-токен може втілювати право доступу до сервісу; стейблкоїн – вимогу до емітента чи право на викуп; NFT – унікальний маркер ідентичності, який може посвідчувати право на цифровий об'єкт або лише посилатися на нього. Через це один і той самий термін «віртуальний актив» накриває різні за юридичною природою об'єкти: від «чистих» цифрових речей до зобов'язальних прав.

У деяких юрисдикціях регулятори запровадили окрему категорію «віртуальні активи/криптоактиви» як специфічний об'єкт цивільних прав, що не є ані грошима, ані традиційними цінними паперами. Така конструкція слугує техніко-правовим інструментом для спеціальних правил обігу, ліцензування провайдерів послуг, AML/KYC, оподаткування та споживчого захисту. Вона не відкидає їх «майновості», але підкреслює самостійність режиму, пов'язаного з децентралізованою технологією, ризиками ключів, незворотністю транзакцій і транскордонним характером.[9]

З позиції класичної теорії цивільного права можливі три підходи. Перший: функціонально-економічний – трактувати віртуальні активи як майно (або майнові права) та застосовувати загальні норми з уточненнями щодо способів ідентифікації та передачі права. Другий: «цифрова річ» – розширити поняття речі до нематеріальних об'єктів, які мають автономну оборотоздатність і перебувають під фактичним контролем особи через ключі; цей підхід спрощує застосування речово-правових засобів, але потребує доктринних змін. Третій: спеціальна категорія - визнати віртуальні ресурси окремим видом об'єктів цивільних прав із власними дефініціями володіння, розпорядження та способів захисту; цей шлях уже втілюється в окремих законодавчих актах [5, с. 42-52].

Запропонований у доктрині підхід до концепції «цифрової речі» заслуговує на увагу, однак, вбачається, що він не враховує повною мірою різнорідність блокчейн-активів та ризик надмірного розширення речово-правових конструкцій. Універсалізація цього підходу може призвести до штучного пристосування класичних інститутів цивільного права до цифрових об'єктів, які за своєю правовою природою потребують спеціального, а не загального речового режиму.

Практичні наслідки вибору підходу істотні. Для обігу та забезпечення зобов'язань важливо, чи можливе встановлення застави/обтяження на активи цифрової природи та як фіксується пріоритет кредитора. Для спадкування – чи входить актив до складу спадщини і як організувати доступ спадкоємців до ключів. Для деліктів і безпідставного збагачення – який застосовний закон у транскордонних спорах та як довести титул у мережі з псевдоанонімними адресами. Для банкрутства – чи включаються активи, що зберігаються у кастодіана, до конкурсної маси клієнтів чи провайдера. Для NFT – чи переходить інтелектуальна власність разом із токеном, чи лише право користування відповідно до ліцензії.

Оптимальний сучасний підхід – комбінований. На рівні приватного права доцільно визнавати ці активи майном з можливістю деталізації підвидів залежно від їх правової суті: децентралізовані криптовалюти – як нематеріальні речі/цифрові об'єкти під фактичним контролем; стейблкоїни з пра-

вом викупу – як зобов'язальні вимоги до емітента; токени, що надають корпоративні чи інвестиційні права, – як фінансові інструменти/цінні папери; NFT – як унікальні цифрові маркери, які самі по собі є майном, але не тотожні авторським правам на пов'язаний контент. На рівні публічного права логічним є спеціальний режим для провайдерів послуг із віртуальними активами, вимог до розкриття інформації, резервів, зберігання ключів, протидії відмиванню коштів і захисту споживачів.

Підсумовуючи, зазначені активи варто розглядати як майно у широкому сенсі, але з огляду на їх техніко-правові особливості доцільно виділяти їх у спеціалізовану категорію об'єктів цивільних прав. Вони не є «річчю» у класичному матеріальному значенні, проте можуть бути функціонально наближені до «цифрової речі» для цілей речово-правового захисту. Конкретна кваліфікація залежить від типу активу, наданих ним прав і механіки контролю, а також від національної моделі регулювання, яка визначає режими обігу, забезпечення, оподаткування та відповідальність учасників. Для правозастосування це означає: кожен віртуальний актив слід аналізувати індивідуально за його економічною функцією, джерелом вартості, наявністю емітента, змістом прав користувача та технічним механізмом контролю.

Криптовалютні активи як об'єкти цивільних прав в українському праві - це тема на стику цивільного, фінансового та IT-права. Станом на сьогодні в Україні триває поступова інтеграція цифрових активів у систему цивільно-правових відносин, але повної кодифікації в Цивільному кодексі України (далі – ЦКУ) ще немає. Водночас низка норм ЦКУ дозволяє кваліфікувати відповідні активи як об'єкти цивільних прав, а спеціальні закони і підзаконні акти формують окремий режим їх обігу.

Цивільний кодекс України визначає загальну категорію «об'єкти цивільних прав». Згідно зі статтею 177 ЦКУ об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні й нематеріальні блага. Ці активи прямо не названі, але можуть підпадати під категорії «інше майно», «майнові права» або «інформація» залежно від їхньої природи та функції у конкретних правовідносинах [1].

Стаття 178 ЦКУ встановлює оборотоздатність об'єктів цивільних прав: об'єкти можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої, якщо вони не вилучені з цивільного обороту чи не обмежені в ньому законом. Це правило застосовне до віртуальних активів: за загальним принципом вони оборотоздатні, але можуть підлягати спеціальним обмеженням (наприклад, вимоги фінмоніторингу, ліцензування провайдерів, заборона використання як законного платіжного засобу).

Статті 179-190 ЦКУ деталізують види об'єктів і поняття «майна». Стаття 190 ЦКУ визначає майно як окремі речі, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Зазначені активи, зокрема криптовалюти чи токени, часто кваліфікуються як майнові права (право вимоги до мережі/реєстру або до емітента у випадку токенів, що закріплюють права) або як інше нематеріальне благо, що має вартість і може бути предметом відчуження.

Правочини з віртуальними активами підпадають під загальні положення ЦКУ про правочини (статті 202-238), форму правочину (ст. 205-210), підстави недійсності (ст. 215-236), а також договірні зобов'язання (книга п'ята). З практичної точки зору найчастіше застосовують договори купівлі-продажу (ст. 655 і далі), міни (ст. 715), доручення та комісії (ст. 1000, 1011) для біржових послуг, зберігання (ст. 936) у контексті кастодіальних сервісів, а також ліцензійні та інші змішані договори для NFT або токенів, що підтверджують права інтелектуальної власності.

Питання права власності та володіння. За статтею 316 ЦКУ право власності - це право особи на річ (майно), яке вона здійснює за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Власність на нематеріальні активи допускається, а зміст правомочностей власника (володіння, користування, розпорядження) застосовний і до цифрових активів, якщо це не суперечить їхній природі. Для криптовалют контроль приватних ключів фактично є елементом володіння й розпорядження, хоча юридично це виражається через можливість вчиняти правочини і доводити титул набуття.

Захист цивільних прав щодо віртуальних активів здійснюється за загальними способами, визначеними статтею 16 ЦКУ: визнання права, відшкодування збитків, витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикація), припинення дій, що порушують право, тощо. У практиці з цифровими активами це може бути: судова заборона проводити транзакції з конкретними адресами (через зобов'язання сервісів), стягнення вартості активу у гривневому еквіваленті, зобов'язання провайдера відновити доступ до акаунта тощо.

Важливо враховувати спеціальний режим віртуальних активів за профільним законодавством. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про віртуальні активи» № 2074-IX від 17.02.2022, проте станом на дату звернення до джерела, він не набрав чинности, а його введення в дію пов'язане з ухваленням змін до Податкового кодексу України. Цей закон:

визначає віртуальний актив як нематеріальне благо у формі цифрового запису, що має вартість та може бути об'єктом цивільних прав;

розрізняє забезпечені та незабезпечені віртуальні активи;

встановлює вимоги до постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів (VASP), у тому числі реєстраційні/дозвільні процедури та вимоги фінмоніторингу;

підкреслює, що віртуальні активи не є законним платіжним засобом в Україні.

Водночас повноцінний запуск цього закону пов'язаний із внесенням змін до Податкового кодексу та фінансового законодавства, а також з інтеграцією підходів ЄС (зокрема, MiCA та AML-пакет). Тому на практиці регулювання частково здійснюється через загальні норми ЦКУ, законодавство про фінмоніторинг та підзаконні акти НБУ і НКЦПФР [6].

Антивідмивне законодавство прямо впливає на обіг віртуальних активів. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» № 361-IX від 06.12.2019 поширює фінмоніторинг на операції з віртуальними активами через суб'єктів первинного фінмоніторингу (біржі, кастодіальні гаманці, платіжні установи), передбачаючи KYC/AML-процедури, моніторинг транзакцій та обов'язок повідомляти про підозрілі операції [4].

З точки зору кваліфікації конкретних видів віртуальних активів:

криптовалюти (Bitcoin, Ethereum тощо) у доктрині найчастіше визнаються нематеріальними благами/майновими правами, оборотоздатними об'єктами цивільних прав, але не грошима і не електронними грошима у розумінні Закону України «Про платіжні послуги» [2];

токени, що надають права вимоги до емітента (наприклад, токени доступу до послуг або до частки доходів), можуть кваліфікуватися як майнові права; за наявності ознак цінних паперів – потрапляти під регулювання НКЦПФР;

NFT зазвичай виконують функцію унікального цифрового маркера, який посвідчує право на цифровий об'єкт або доступ/ліцензію, і в цивільному праві розглядаються як нематеріальні об'єкти, що можуть бути предметом правочинів і спадкування.

ЦКУ допускає спадкування і дарування віртуальних активів. Загальні правила спадкування (книга шоста, статті 1216-1308) дозволяють передавати майнові права і інше майно за заповітом або за законом. Ключовим практичним аспектом є належне документування доступу (ключів/фраз відновлення) та правового титулу набуття. Дарування (ст. 717-727 ЦКУ) також може застосовуватися, за умови дотримання форми договору і відсутності заборон.

Податкові наслідки обігу віртуальних активів регулюються Податковим кодексом України, який поки що не містить спеціального режиму для всіх видів віртуальних активів, але загальні правила оподаткування доходів фізичних і юридичних осіб застосовуються: прибуток від відчуження може оподатковуватися як інвестиційний дохід або інший дохід залежно від структури операції; для ПДВ важливе розмежування постачання послуг/прав і обігу «валюти» (крипто не визнано валютою). Законопроектні ініціативи пропонували окремі ставки й визначення, однак стан їх ухвалення слід перевіряти на момент здійснення операції [8, с. 70-77].

Судова та відомча практика поступово формується. Є кейси, де суди визнають криптоактив майном, що підлягає поділу чи стягненню у грошовому еквіваленті, а правоохоронні органи застосовують арешт цифрових активів через звернення до кастодіальних сервісів. Також зростає значення доказування походження активів, ідентифікації власника адреси та ланцюжкового аналізу.

Отже, хоча ЦКУ прямо не кодифікує поняття «віртуальні активи», його загальні норми дозволяють розглядати їх як об'єкти цивільних прав - насамперед як майно або майнові права, що є оборотоздатними й можуть бути предметом правочинів, спадкування та захисту. Спеціальний закон «Про віртуальні активи» задає рамку галузевого регулювання, а антивідмивні та платіжні норми визначають комплаєнс-вимоги для учасників ринку [3].

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що такі активи мають складну правову природу та не повною мірою охоплюються традиційними цивільно-правовими категоріями майна чи майнових прав. Відсутність єдиного підходу до їх кваліфікації зумовлює правову невизначеність і ускладнює практику застосування цивільного законодавства.

Наукова новизна статті полягає у формулюванні комбінованої моделі цивільно-правової кваліфікації віртуальних активів, яка поєднує визнання їх майнової природи з диференціацією правового режиму залежно від економічної функції та юридичного змісту конкретного виду активу. Обґрунтовано відмежування NFT як самостійних цифрових об'єктів від об'єктів авторського права, а також здійснено систематизацію наукових підходів до кваліфікації електронне майно крізь призму положень Цивільного кодексу України та спеціального законодавства.

У зв'язку з цим, обґрунтовано необхідність формування комплексної та узгодженої моделі правового регулювання віртуальних активів як самостійних об'єктів цивільних прав з урахуванням їх цифрової специфіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. (редакція чинна). (дата звернення: 05.01.2026).
2. Про платіжні послуги: Закон України від 30 червня 2021 р. № 1591-IX. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20 (дата звернення: 05.01.2026).
3. Про віртуальні активи: Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2074-IX. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20 (дата звернення: 05.01.2026).
4. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» *Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2020, № 25, ст.171.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20.
5. Гуріна Н.В. Економічна сутність криптовалюти як методологічна передумова відображення її в бухгалтерському обліку. Економічний вісник. Серія: фінанси, облік, оподаткування. 2020. Вип. 5. С. 42–52. URL: https://journals.dpu.kyiv.ua/public/site/5_2020/6.pdf.
6. Кудь О.О. Комплексна класифікація віртуальних активів. URL: https://virtualasset.science/kompleksna-klasifikacziya-virtualnikh-aktiviv.pdf.
7. Пантєлєєва Н.М., Рогова Н.В. Криптоактиви: проблеми типізації та регулювання. Регулювання та перспективи ринку криптоактивів: зб. матеріалів наукового форуму (23 жовтня 2018 року, м. Київ). Київ: КНЕУ, 2018. С. 31–34.
8. Ушинкіна О.А. Концептуальні підходи до визначення поняття «віртуальні активи» в Україні та у світі. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2022. № 3 (64). С. 70–77. URL: https://www.researchgate.net/publication/366607295_KONCEPTUALNI_ PIDHODI_DO_ VIZNACENNA_PONATTA_VIRTUALNI_AKTIV_V_UKRAINI_TA_U_SVITI.
9. European Parliament. Regulation (EU) 2023/1114 on Markets in Crypto-assets (MiCA). Official Journal of the European Union. 2023. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj (date of access: 05.01.2026).
10. UK Jurisdiction Taskforce. *Legal Statement on Cryptoassets and Smart Contracts*. London, 2019. URL: https://technation.io/wp-content/uploads/2019/11/6.6056_JO_ Cryptocurrencies_ Statement_FINAL_WEB _111119-1.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 4.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Болдирева В.М., Іващенко П.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.9:366
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.27

ПРАВОВА ПРИРОДА ДОГОВОРІВ, ЩО РЕГУЛЮЮТЬ РЕКЛАМНУ ДІЯЛЬНІСТЬ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ

Бориславський Р.А.,
доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-8941-7942

Бориславський Р.А. Правова природа договорів, що регулюють рекламну діяльність у віртуальному просторі.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що цивільно-правове регулювання рекламної діяльності недостатньо розроблено, необхідний комплексний підхід до дослідження з урахуванням законодавчого та правозастосовного досвіду, що склався за час, коли набрав чинності комплекс нормативно-правових актів, які на якісно новому рівні регулює суспільні відносини щодо реклами у віртуальному просторі. Стаття ґрунтується на сукупності комплексного системного аналізу і діалектичному, формально-логічному та інших методах наукового пізнання. Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, що складаються у рекламній діяльності, які розглянуті в теоретичному та практичному аспектах. Предметом дослідження є норми законодавства України, у тому числі цивільного, і Європейського Союзу, що регулюють відносини у рекламній діяльності. Зазначено, що реклама це інформація, розповсюджена певним способом, у будь-якій формі та з використанням різних засобів, у тому числі інформаційно-комунікаційних, не заборонених законом, адресовану споживачам і спрямована на привернення уваги до об'єкта рекламування. Правове регулювання реклами здійснюється Законом України «Про рекламу» та нормами цивільного законодавства. Цивільне законодавство не містить норм про договір на рекламні послуги, тому застосовуються норми, що регулюють аналогічні відносини з урахуванням специфіки досліджуваних зобов'язань. Правові відносини, що виникають у сфері реклами, мають внутрішню специфіку щодо особливостей правового регулювання, у тому числі таких як: наявність певної кількості нормативних актів, які містять вимоги до виробництва та розповсюдження реклами; наявність спеціальних суб'єктів – рекламодавців, виробників, розповсюджувачів і споживачів реклами. Найбільш поширеними юридичними фактами, з якими закон пов'язує виникнення зобов'язання щодо рекламної діяльності, є публічні договори, про надання послуг, що містять зобов'язання з виробництва та розповсюдження реклами. Юридичний зміст зобов'язань надання рекламних послуг визначається через взаємозумовлені зобов'язаннями права і обов'язки рекламодавців, виробників і розповсюджувачів реклами.

Ключові слова: інформація, інформаційно-комунікаційні технології, послуги, цивільні правовідносини, права і обов'язки.

Boryslavskyi R.A. The legal nature of contracts regulating advertising activities in virtual space.

The relevance of the research topic is due to the fact that civil law regulation of advertising activities is insufficiently developed, and a comprehensive approach to research is needed, taking into account the legislative and law enforcement experience that has developed since the entry into force of a set of regulatory and legal acts that regulate social relations regarding advertising in virtual space at a qualitatively new level. The article is based on a combination of comprehensive systematic analysis and dialectical, formal-logical, and other methods of scientific cognition. The object of the study is the social relations that arise in advertising activities, which are considered in theoretical and practical terms. The subject of the study is the norms of Ukrainian legislation, including civil law, and European Union legislation regulating relations in advertising activities. It is noted that advertising is information disseminated in a certain way, in any form and using various means, including information and communication means not prohibited by law, addressed to consumers and aimed at attracting attention to the object of advertising. Advertising is regulated by the Law of Ukraine "On Advertising" and civil law. Civil law does not contain provisions on advertising service agreements, therefore provisions regulating similar relations are applied, taking into account the specifics of the obligations in question. Legal relations arising in the field of advertising have internal specifics regarding the features of legal regulation, including such as: the existence of a certain number of normative acts containing requirements for the

production and distribution of advertising; the existence of special entities – advertisers, producers, distributors, and consumers of advertising. The most common legal facts with which the law associates the emergence of obligations regarding advertising activities are public contracts for the provision of services that contain obligations for the production and distribution of advertising. The legal content of obligations to provide advertising services is determined by the interdependent obligations and rights of advertisers, producers, and distributors of advertising.

Key words: information, information and communication technologies, services, civil legal relations, rights and obligations.

Постановка проблеми. З розвитком електронно-комунікаційних технологій особливої значущості набуває правове регулювання інформаційних відносин, до складу яких входять відносини надання послуг у сфері реклами. Договірне регулювання рекламної діяльності у віртуальному просторі має важливе значення для економічної, соціальної, політичної та правової складових життєдіяльності суспільства. Рекламна інформація, що розповсюджується у віртуальному просторі, надає позитивний вплив на розвиток суспільних відносин представляючи інформацію про товари, послуги та соціальну інформацію. Реклама у віртуальному просторі займає лідируюче становище на ринку у зв'язку з доступністю для споживача. Нормативно врегульована діяльність у сфері реклами сприяє створенню та розповсюдженню ефективної реклами у віртуальному просторі за дотримання принципів розумності, справедливості та сумлінності. Одночасно чинне законодавство не регулює рекламні відносини повною мірою через відсутність ефективних механізмів цивільно-правової регламентації закріплення створення та розповсюдження реклами у віртуальному просторі. Рекламні відносини активно розвиваються випереджаючи розвиток нормативного регулювання. Визначення юридичної природи договорів, що регулюють рекламну діяльність у віртуальному просторі має значення для підвищення ефективності правового регулювання даної сфери господарської діяльності.

Аналіз наукових досліджень. Правову природу договорів, що регулюють рекламну діяльність досліджували: І. Адасюк, О. Дубовик, О. Євсейцева, Д. Збрик, А. Левченко, Л. Мамчур, Д. Меркулова, М. Мальчик, О. Мартинюк, Т. Куклінова, А. Олійник, К. Попович, Л. Романенко, К. Третяк, В. Тринчук, Н. Федорова, С. Ю. Хамініч, Т. Шальман, І. Шиндировський, Т. Яковенко, С. Ясечко і інші вчені. Внесення змін у законодавство про рекламу щодо використання інформаційно-комунікаційних технологій, з приведення правових норм до вимог Європейського Союзу, потребує теоретико-правового дослідження з позиції цивільного права для забезпечення ефективного договірного регулювання у сфері, що досліджується.

Мета дослідження – наукові розвідки щодо правової природи договорів, що регулюють рекламну діяльність у віртуальному просторі.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі підкреслено багатовимірність поняття «реклама» і вирізняють основні характеристики реклами як одного з головних засобів маркетингових комунікацій: неособистий характер; одностороння спрямованість рекламного звернення від продавця до покупця; невизначеність з погляду виміру ефекту реклами; суспільний характер; чітке визначення спонсора; реклама не претендує на неупередженість; помітність і здатність до умовляння [1, с. 214].

Основним нормативним актом, що здійснює правове регулювання відносин у рекламі, є Закон України «Про рекламу» [2]. У ньому містяться визначення, що регулюють публічно-правові аспекти у рекламних відносинах, порядок здійснення державного нагляду щодо розповсюдження реклами.

Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про рекламу» та інших законів України щодо імплементації норм європейського законодавства у національне законодавство України шляхом імплементації окремих положень законодавства Європейського Союзу у сфері аудіовізуальної реклами (Європейської конвенції про транскордонне телебачення, Директиви Європейського парламенту та Ради 2010/13/ЄС про аудіовізуальні медіапослуги від 10 березня 2010 року із змінами, внесеними Директивою (ЄС) 2018/1808 від 14 листопада 2018 року)» доповнив чинний закон положеннями щодо реклами на платформах спільного доступу до відео та платформах спільного доступу до інформації, реклами з використанням електронних комунікацій; реклами послуг, що надаються з використанням електронних комунікацій [3].

На думку К. Попович, до нормативно-правових актів, що регулюють підприємницьку діяльність у сфері надання рекламних послуг можна віднести: міжнародні договори; Конституцію України; Цивільний кодекс (далі – ЦК) України; закони України: «Про зовнішньоекономічну діяльність»; «Про захист від недобросовісної конкуренції»; «Про інформацію»; «Про захист прав споживачів»; «Про авторське право і суміжні права»; «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»; «Про медіа»; «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкід-

ливого впливу на здоров'я населення»; «Про забезпечення функціонування української мови як державної» та інші [4, с. 218].

У Європейському Союзі регулювання реклами у віртуальному просторі відрізняються балансом повноважень між органами саморегулювання та державою. В Україні держава відповідно до розділу VII Закону України «Про медіа» заохочує спільне регулювання та сприяє розвитку саморегулювання у сфері реклами, у тому числі щодо визначення вимог до реклами, шляхом прийняття кодексів (правил) створення та розповсюдження реклами, зокрема: шляхом спільного регулювання: шляхом саморегулювання (Стаття 3^{-1} «Спільне регулювання та саморегулювання у сфері реклами» Закону «Про рекламу»).

Регулювання рекламних відносин у віртуальному просторі здійснює законодавство та система договорів як цивільно-правових конструкцій і регуляторів правових відносин у господарській діяльності.

Розкриття правової природи даного договору сприяє виявленню ознак, необхідних для закріплення правових норм, присвячених договорам у сфері реклами. За допомогою договору проводиться юридичне оформлення об'єктів цивільних прав. Договірне регулювання реклами у віртуальному просторі має здійснюватися з урахуванням особливостей рекламної діяльності. Будучи господарською діяльністю реклама має регулюватися договором.

Закон України «Про рекламу» регулювання договірних відносин не здійснює. Договір – категорія цивільного права, що виражає цивільно-правові угоди про зобов'язання. Правове регулювання договірних відносин у рекламній сфері здійснюється через застосування норм Цивільного кодексу України [5].

Нормативні конструкції становлять основу договірного регулювання. Вони складаються із трьох груп норм. Перша група – норми опосередкованої дії, регулюють окремі види договірних зобов'язань залежно від волі сторін договору, наділених свободою вибору. До другої групи входять норми, що містять загальні положення про зобов'язання та договори. Третя група норм, це норми-принципи, які визначають загальні положення цивільного права.

Для встановлення природи договору необхідний аналіз предмета, що охоплює зобов'язання сторін з урахуванням мети. Мета договорів щодо реклами – поширення інформації рекламного характеру, застосовуючи різні засоби для залучення споживачів реклами, невизначеного кола осіб, на яких спрямовується реклама.

Як особливий об'єкт договірних зобов'язань рекламного характеру виступає діяльність, пов'язана з виробництвом та розповсюдженням інформації. Прийняття Європейським Союзом Акту про цифрові послуги (The Digital Services Act) та Акту про цифрові ринки (The Digital Markets Act) сприяє подальшому розвитку цифрової економіки, що безпосередньо впливає на розвиток реклами у віртуальному просторі [6, с. 353].

Нормативно-правове регулювання відносин у сфері реклами у віртуальному просторі доповнюється договірним регулюванням, яке включає окремі положення визначені у статтях: 14^{-1} «Реклама в онлайн-медіа»; 14^{-2} «Реклама на платформах спільного доступу до відео та платформах спільного доступу до інформації»; 14^{-3} «Реклама з використанням електронних комунікацій»; 15 «Реклама послуг, що надаються з використанням електронних комунікацій» Закону України «Про рекламу».

Договірні відносини щодо реклами у віртуальному просторі є частиною рекламних правовідносин. Рекламна діяльність у віртуальному просторі пов'язана із укладанням договорів, що регулюють організаційні правовідносини. Договір у сфері реклами, зокрема у віртуальному просторі, не закріплений у законодавстві. Загальні характеристики рекламних відносин дають можливість визначити зміст договірних зобов'язань у даній сфері і умови договору відповідно до статті 628 «Зміст договору» Цивільного кодексу України.

Відповідно до статті 627 «Свобода договору» Цивільного кодексу України сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

Умови договору не повинні суперечити чинному законодавству. Свобода договору є багатогранним принципом і включає абсолютні та відносні свободи. До першої групи свобод належать свобода укладання договору, свобода вибору мети укладання. Предмет договірного регулювання щодо реклами у віртуальному просторі – дії задля виконання договірних зобов'язань.

М. Мальчик та І. Адасюк зазначають, що віртуальна аудиторія дуже вимоглива до реклами, що зумовлює популярність нових її видів, які витісняють з ринку застарілі інструменти та методи просування [7, с. 77].

Діяльність у сфері реклами включає створення та розповсюдження реклами, що дозволить віднести договір до самостійної групи договорів. Господарська діяльність у контексті рекламних пра-

вовідносинах потребує особливого регулювання, що вимагає законодавчого врегулювання різних видів договорів. Виділення договорів реклами у віртуальному просторі ґрунтується на господарському характері рекламної діяльності та статусі виробника і розповсюджувача реклами, як сторін договору реклами. Наявність у договорі підприємців як обох сторін договору або сторони договору, діяльність якого характеризує конкретний вид договору визначає зобов'язання як господарське.

Рекламодавець є стороною договору і здійснює діяльність у сфері реклами. Діяльність виробника та розповсюджувача реклами здійснюється на професійній основі для невизначеного кола осіб, що дозволяє виділити договори у рекламній сфері із загальної групи договорів і віднести до публічних договорів. У Цивільному кодексі України категорія таких договорів представлена, зокрема, поняттям «публічний договір» (ст. 633).

Публічний договір, що регулює рекламу у віртуальному просторі відноситься до оцінних понять, мало апробованих у господарській і правозастосовній практиці. При укладанні, реалізації публічних договорів необхідно керуватися положеннями статті 1 «Відносини, що регулюються цивільним законодавством» Цивільного кодексу України.

На думку В. Збрижької, за своєю природою договори у сфері реклами підпадають під загальні положення щодо укладення договорів про надання послуг [8]. Даний підхід дозволяє проводити розподіл обсягу змісту договірної цивільно-правової конструкції за певними самостійними, внутрішньо корелюючими підставами в залежності від методу застосування інформаційно-комунікаційних технологій та від поставленої мети.

Рекламна діяльність є специфічним видом господарської діяльності, що здійснюється прибутковою (комерційною) організацією або фізичною особою-підприємцем на професійній основі. З метою впорядкування, розмежування та виділення з усієї сукупності відносин саме тих, що виникають з приводу надання послуг у сфері реклами у віртуальному просторі, доцільно визначити договір з надання послуг реклами як договір оплатного надання інформаційних послуг, де виконавець за завданням замовника розробляє рекламу, що є результатом творчого виконання, розповсюджувач реклами застосовує рекламні засоби електронної комунікації для ознайомлення споживачів реклами.

Вплив реклами на свідомість споживачів і зміна їхньої поведінки в необхідному напрямі вимагає від творців і розповсюджувачів реклами спеціальних знань. Закон «Про рекламу» виділяє суб'єктів діяльності у сфері реклами у віртуальному просторі – це рекламодавець, виробник і розповсюджувач.

Р. Ваксман визначає Інтернет рекламу як рекламу, яка поширюється в електронній формі, створюваній за допомогою використання електронно-технічних засобів фіксації, обробки і передачі інформації, з подальшою фіксацією на сервері рекламодавця [9, с. 164].

Д. Ківелюк виокремлює три групи суб'єктів, які діють в мережі Інтернет: суб'єкти, які створюють програмно-технічну частину інформаційної інфраструктури Інтернет, в тому числі засоби зв'язку і телекомунікації, забезпечують її експлуатацію, розширення та розвиток; суб'єкти, які виробляють та поширюють інформацію в Інтернеті, які надають послуги по підключенню до мережі; споживачі інформації з мережі Інтернет, тобто вся сукупність суб'єктів, які підключаються до нього для отримання необхідної інформації і використовують її для своїх потреб. Із вказаних категорій учасниками рекламних відносин в мережі Інтернет є друга та третя групи суб'єктів [10, с. 13].

Статус виробника реклами визначає діяльність із приведення інформації у форму, готову для розповсюдження як рекламу. Діяльність розповсюджувача включає розповсюдження реклами певним способом, у будь-якій формі та з використанням різних засобів. Професіоналізм виконавців договору реклами свідчить про наявність особливого комплексу знань, необхідних для даної сфери.

Юридичний зміст діяльності у сфері реклами включає рекламний процес, пов'язаний з комерційною та соціальною рекламою. Актами цивільного законодавства можуть бути встановлені правила, обов'язкові для сторін при укладенні та реалізації публічного договору, що має пряме відношення до соціальної реклами.

Умови договору, що укладається в рекламній сфері для регулювання відносин щодо розповсюдження реклами у віртуальному просторі, визначаються спільно рекламодавцем і виробником або розповсюджувачем реклами.

Укладаючи договір, рекламодавець, виробник і розповсюджувач реклами несуть певні ризики. Творчий характер рекламної діяльності не дозволяє чітко встановити її результат, може призвести до недосягнення мети, яку рекламодавець ставить перед виробником і розповсюджувачем реклами.

Договір щодо реклами має певні особливості: неуречевлений результат дій виробника та розповсюджувача реклами, що дозволяє розглядати його окремо від договору підряду; процес створення реклами має творчий характер, що має відношення до інтелектуальної власності. Замовник коригує напрями діяльності виконавця і може вносити зміни до реклами, що створюється. Рекламодавець визначає діяльність з розповсюдження реклами, як процес знаходження реклами на носії у встановлених сторонами термінах.

Рекламні відносини не є одноманітними, тому окремі рекламні договори можуть мати додаткові особливості, наприклад щодо соціальної реклами. Законодавство не встановлює можливість розповсюдження реклами іншими засобами, ніж розміщення на рекламному носії. Наприклад, розміщення реклами установи на власному веб-сайті.

Спрямованість рекламного договору у віртуальному просторі дозволяє встановити внутрішню структуру. Виходячи зі змісту рекламної діяльності і засобів розповсюдження рекламні зобов'язання можна розділити на групи: з розробки реклами; з розповсюдження реклами; комплексні, які включають процес розробки та розповсюдження реклами, інші супутні зобов'язання.

С. Деледівка щодо договору про розміщення реклами зазначає, що юридичними ознаками предмета договору про розміщення реклами є: діяльність виконавця не втілюється в речовому й у предметненому результаті; споживання послуги відбувається в процесі її надання; ризик недосягнення належного ефекту наданої послуги лежить на замовнику; досягнення позитивного результату не можна гарантувати; безповоротність, неповторність, ексклюзивність й індивідуальний характер; нездатність до зберігання, накопичення чи перерозподілу; площі розміщення зовнішньої реклами не мають індивідуальних ознак, не передаються у фактичне володіння замовника розміщення реклами. Істотними умовами договору про розміщення реклами є предмет, ціна та строк виконання зобов'язань за ним [11, с. 187-188].

Недоліки у правовому регулюванні діяльності у сфері реклами обумовлено відсутністю систематизації прав і обов'язків суб'єктів рекламної діяльність у Законі України «Про рекламу». Поняття рекламної діяльності необхідно закріпити у вказаному Законі як діяльність з надання рекламних послуг, розповсюдження рекламної інформації до споживачів.

Висновки. Розгляд правової природи договорів, що регулюють рекламу у віртуальному просторі у цивільно-правовому аспекті має важливе значення. Правове регулювання реклами у віртуальному просторі є новою категорією для права України, як наслідок, недостатньо вивчене. Наявність прогалин у правовому регулюванні у сфері реклами викликає складність у правозастосовника. За природою договори щодо реклами у віртуальному просторі підпадають під загальні положення щодо укладення договорів про надання оплатних послуг. Договірні зобов'язання щодо реклами у віртуальному просторі включають зобов'язання створення та розповсюдження реклами. Особливий зміст договірних відносин, що складаються у сфері реклами, свідчить про доцільність внесення у Закон України «Про рекламу» положень, присвячених даному договору у контексті рекламних зобов'язань і договірних відносин. Доцільно у цивільному праві виділити окрему групу договорів, які за функціональним призначенням відносяться до сфери реклами, але мають різну правову природу. Формування моделі договірного регулювання надання послуг у сфері реклами у віртуальному просторі дозволить враховувати у процесі правозастосування всі можливі прояви фактичних відносин. Це буде сприяти стабілізації суспільних відносин щодо реклами у віртуальному просторі у контексті правового регулювання договору надання інформаційних послуг і публічного договору. Складність створення норм, що мають загальний характер для зобов'язань у сфері реклами у віртуальному просторі, викликана різноманітністю правовідносин. Подальша розробка теоретичних положень щодо цивільно-правового регулювання реклами у віртуальному просторі як одного з видів інформаційних послуг з урахуванням положень оплатного публічного договору, сприятиме вдосконаленню законодавства та правозастосовної практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с. https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/4844.
2. Про рекламу: Закон України від 03.07.1996 р. № 270/96-ВР. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/270/96-%D0%B2%D1%80/conv.
3. Про внесення змін до Закону України «Про рекламу» та інших законів України щодо імплементації норм європейського законодавства у національне законодавство України шляхом імплементації окремих положень законодавства Європейського Союзу у сфері аудіовізуальної реклами (Європейської конвенції про транскордонне телебачення, Директиви Європейського парламенту та Ради 2010/13/ЄС про аудіовізуальні медіапослуги від 10 березня 2010 року із змінами, внесеними Директивою (ЄС) 2018/1808 від 14 листопада 2018 року): Закон України від 30.05.2023 р. № 3136-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 3136-20#Text.
4. Попович К.Г. Правове регулювання реклами (цивілістичний аспект). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*. 2023. Випуск 78: частина 1. С. 216–220. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.35.

5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15.
6. Єсімов С.С. Цифрові платформи у контексті надання публічних послуг. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 352-357. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.56.
7. Мальчик М.М., Адасюк І.П. Реклама в Інтернеті: теоретичний аналіз та особливості. *Journal of Lviv Polytechnic National University Series of Economics and Management Issues*. 2021. Вип. 5 (1). С. 75–85. DOI: http://doi.org/10.23939/ semi2021.01.075.
8. Збризька В. Договори у сфері маркетингу, реклами, медіа: на що звернути увагу. URL. https://jurliga.ligazakon.net/news/225333_dogovori-u-sfer-marketingu-reklami-meda-na-shcho-zvernuti-uvagu.
9. Ваксман Р.В. Окремі питання правового регулювання реклами в соціальних мережах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 164-166. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/36.
10. Ківелюк Д.І. Цивільно-правове регулювання рекламних відносин в мережі Інтернет: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец.: 12.00.03. Хмельницький, 2019. 23 с. URL: http://old.univer.km.ua/doc/specvr/Aref_Kiveliuk.pdf.
11. Деледивка С.Г. Договір про розміщення реклами в цивільному праві України: дис. … д-ра філософії спец.: 081-право. Київ, 2020. 212 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8382e394-36f7-4d12-822c-5032e8d21e04/content.

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Бориславський Р.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.61/.64
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.28

ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ У СІМЕЙНОМУ ПРАВІ

Гаврилов Р.В.,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0006-7290-0595

Гаврилов Р.В. Генезис правового регулювання батьківських прав та обов'язків у сімейному праві.

У статті розглядається сім'я як первинний соціальний інститут, що забезпечує становлення особистості дитини, а реалізація батьківських прав та обов'язків має вирішальний вплив на її майбутнє.

Окреслюються три головні етапи у розвитку правового регулювання батьківських прав та обов'язків в Україні: дореволюційний етап (від Київської Русі – до 1917 р.) – характеризується пануванням батьківської влади, патріархальними традиціями та релігійними нормами. В таких умовах дитина розглядалася як об'єкт права. Аналізується роль «Руської правди», яка, попри свій відносний гуманізм (відсутність смертної кари), закріплювала нерівність у спадкових правах. Правовий захист дитини, особливо сироти, реалізовувався переважно в межах сімейної общини. Радянський етап (1917–1991 рр.) – означений пріоритетом колективного виховання, включенням сімейного законодавства УРСР у загальносоюзну систему. Регламентація батьківських прав і обов'язків відбувалася в рамках ідеологічної доцільності. Сучасний етап (з 1991 р. – дотепер) – період, коли відбувається законодавче оновлення на засадах міжнародної правової культури, з домінуванням принципу пріоритету найкращих інтересів дитини. Спостерігається перехід до моделі партнерства батьків і держави.

Стверджується, що у Київській Русі, до прийняття християнства, батьки дитини мали досить широкі повноваження щодо неї. Стародавні літературні джерела свідчать про те, що влада батьків не була дуже суворою, діти мали певну свободу, але визначити точно рамки, в яких здійснювали свої права й обов'язки батьки й діти, не є можливим.

Підкреслюється, що історичний розвиток інституту батьківських прав і обов'язків у сімейному праві демонструє зміщення акценту від батьківської влади до батьківської відповідальності та необхідності постійного вдосконалення національного сімейного законодавства відповідно до міжнародних стандартів.

У процесі рекодифікації цивільного законодавства України інститут батьківської відповідальності пропонується передбачити в книзі «Сімейне право» оновленого Цивільного кодексу України.

Ключові слова: батьківські права, батьківські обов'язки, сімейне право, Київська Русь, «Руська правда», генезис, найкращі інтереси дитини.

Gavrylov R.V. Genesis of legal regulation of parental rights and duties in family law.

The author of the article has studied a family as a primary social institution ensuring the formation of the child's personality, and the implementation of parental rights and duties has a decisive impact on the child's future.

The author has outlined three main stages in the development of legal regulation of parental rights and duties in Ukraine: the pre-revolutionary stage (from Kievan Rus up to 1917) – it is characterized by the dominance of parental power, patriarchal traditions and religious norms. A child in such conditions was considered as an object of law. The author has analyzed the role of "Russkaia Pravda" that, despite its relative humanism (absence of the death penalty), entrenched inequality in the rights of inheritance. The legal protection of a child, especially an orphan, was mainly implemented within the family community. The Soviet stage (1917–1991) – it is marked by the priority of collective education, the inclusion of family legislation of the Ukrainian Soviet Socialist Republic into the all-Union system. The regulation of parental rights and duties took place within the framework of ideological expediency. The current stage (from 1991 to the present time) is the period, when legislative renovation is taking place on the basis of international legal culture, with the dominance of the principle of priority of the best interests of the child. The transition to the partnership model between parents and the state is observed.

It has been argued that the child's parents in Kievan Rus, before the adoption of Christianity, had quite broad powers. Ancient literary sources indicate that parents' authority was not very strict, children had a certain freedom, but it is not possible to determine the exact framework how parents and children exercised their rights and responsibilities.

It has been emphasized that the historical development of parental rights and duties' institution in family law demonstrates a shift in emphasis from parental authority to parental responsibility and the need for constant improvement of national family legislation in accordance with international standards.

The institution of parental responsibility in the process of Ukrainian civil legislation's recodification is offered to include into the Book «Family Law» of the updated Civil Code of Ukraine.

Key words: parental rights, parental duties, family law, Kyivan Rus, "Russkaia Pravda" genesis, best interests of the child, family legal relations.

Постановка проблеми. Сім'я традиційно визнається первинним соціальним інститутом, який забезпечує основу для становлення особистості дитини. Вирішальну роль у цьому вихованні відіграє глибокий зв'язок батьків зі своїми дітьми, оскільки реалізація батьківських прав та обов'язків має значний вплив – як позитивний, так і негативний – на майбутнє життя дитини. Незалежно від того, народжені діти в шлюбі або поза шлюбом, виховання цілісної особистості передбачає абсолютну відданість та відповідальність кожного з батьків, що є неможливим без систематичного здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків.

Метою дослідження є визначення генезису правового регулювання батьківських прав та обов'язків шляхом здійснення історико-правового аналізу становлення та розвитку інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в національному сімейному праві.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання батьківських прав та обов'язків є актуальною темою для наукових досліджень. Різні аспекти правового регулювання батьківських прав та обов'язків були предметом дослідження таких вчених як В. Борисова, І. Жилінкова, О. Калітенко, Л. Красицька, Н. Крестовська, Б. Левківський, Л. Ольховик, З. Ромовська та ін. Проте генезис правового регулювання батьківських прав та обов'язків у сімейному праві досі залишається предметом активних наукових дискусій, що й актуалізує цю тему. При цьому в правничій літературі було досить ретельно досліджено правове регулювання прав та обов'язків батьків і дітей на українських землях, які були під владою Російської імперії, та у радянський період. Тому в межах цього дослідження більше уваги приділимо аналізу правових пам'яток, що діяли на українських землях до 1917 року.

Виклад основного матеріалу. Сім'я та батьківський вплив розглядаються як головний природний простір, необхідний для повноцінного фізичного, соціального й духовного розвитку дитини в будь якій соціальній системі. Власне сімейне виховання забезпечує структуризацію та організацію життєдіяльності дитини, тим самим створюючи індивідуальні передумови для її розвитку. Сукупність батьківських дій підпорядковано одній меті – всебічному розвитку та вихованню дитини в сімейному оточенні .

Сімейний кодекс України регулює сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання (ч. 1 ст. 2 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 року [1].

Правове регулювання відносин між матір'ю, батьком і дитиною має свою давню історію.

У сучасній правничій науці виокремлено три ключові етапи розвитку правового регулювання інституту батьківських прав та обов'язків у сімейному праві, кожен з яких характеризується певними соціальними установками:

І етап – дореволюційний (період з часів Київської Русі до 1917 р.), який характеризувався наявністю інституту батьківської влади, коли фактично діяв принцип пріоритету прав та інтересів батьків над правами та інтересами дитини;

ІІ етап – радянський (період з 1917 р. до 1991 р.), який вирізнявся закріпленням пріоритету колективного громадського виховання дітей та становленням сімейного законодавства УРСР, відповідно до якого батьківство щодо дитини встановлювалося за вибором матері в реєстраційному або судовому порядку, обов'язки батьків щодо виховання дітей цілком корелювалися із цілями держави і державним завданням виховання; регламентовано особисті та майнові права та обов'язки батьків і дітей;

ІІІ етап – сучасний (з 1991 р. до сьогодні), який став періодом законодавчого оновлення інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини. У цей період формується та розвивається національне сімейне законодавство з дотриманням міжнародних стандартів прав дитини, проголошених Конвенцією ООН про права дитини [2].

Варто погодитися з Л. Слюсар, що у ході історичного розвитку сім'ї, «її внутрішня інституційна архітектоніка зазнала значних змін. Її складові – інститути шлюбу, батьківства, спорідненості – не тільки істотно трансформувались, змінились і форми їх взаємодії, збільшилась автономність, ускладнилась система взаємозв'язків, що обумовлено формуванням спочатку індустріального типу соціуму, пізніше – постіндустріального, і відповідною перебудовою всієї інституційної системи» [3, с. 15].

У Київській Русі, до прийняття християнства, батьки дитини мали досить широкі повноваження щодо неї. Стародавні літературні джерела свідчать про те, що влада батьків була дуже великою.

Перші кроки становлення інституту прав та обов'язків батьків і дітей відбулися під час існування на території українських земель княжої держави Київської Русі. Правову основу Київської Русі становила «Руська правда» (1036-1037 рр.) – перший писаний кодифікаційний акт руського феодального права, з яким пов'язують ім'я Ярослава Мудрого та його нащадків [4].

Із моменту появи тексту «Руської Правди» в науці до цього часу тривають дискусії і спроби тлумачення цієї правової пам'ятки. Кожне наступне покоління істориків права вносить свій вклад у розуміння її змісту й сутності. Відомо близько трьох сотень списків даної пам'ятки, які вміщені у літописах, «Кормчих книгах», «Мірилі праведному», інших письмових джерелах XIII-XVIII ст.

Списки «Руської Правди» поділяються на короткі (кількість статей або розділів сягає близько 40, взірцем є Академічний список, який об'єднує 43 статті), списки поширеної редакції (понад 100 статей), середні [5, с. 40, 41].

О. Токарчук зазначає, що попередній розвиток права, яке міститься в «Руській правді», відбувався не в московському, а в українському праві, елементи якого увійшли в «Грамоту Казимира 1457 р.», в «Судебник Казимира 1468 р.», у «Грамоту Олександра 1494 р.», у «Литовський Статут 1529 р.» та інші пам'ятки українського права [6, с. 205].

Перші кроки з метою захисту прав дітей були зроблені Ярославом Мудрим, упорядником Руської правди – першого давньоруського джерела світського права, у якому регулюється становище неповнолітніх. У Київській Русі часів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха існувало гуманне ставлення до дітей, особливо тих, які залишилися без батьків, і покинутих. Найбільшим обов'язком для себе великі князі вважали опіку над бідними, тими, хто потребує допомоги, та дітьми [7, с. 24].

У Повчанні Володимира Мономаха йдеться: «убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступітесь самі, а не давайте сильним погубити людину» [8].

Як стверджує В.І. Озель, діти були безправними суб'єктами сімейних правовідносин. Вони відповідали за борги батька, могли бути віддані в найм або в закуп для відробітку боргу. Відомі також випадки, коли батьки продавали чи віддавали дітей. До XVI ст. батькам належало право вирішення долі своїх дітей щодо вибору їх майбутнього подружжя [9, с. 196, 202].

У розвитку правової системи на українських землях у період Великого князівства Литовського науковці виокремлюють три періоди:

1) сер. XIV ст., період захоплення території руських князівств – 1385 р., підписання Кревської унії між Литвою і Польщею (пріоритет місцевого права в усіх галузях);

2) 1385 р. – 1566 р., прийняття II Литовського статуту (процес руйнації адміністративних одиниць, заміна князів на воєвод;

3) початок західноєвропейських впливів на українське право, та польських (прадавня українська правова культура практично два століття успішно боролася з польською правовою культурою; з підписанням Люблінської унії (1569 р.) впливи польського права стали достатньо помітними) [6, с. 73, 74, 82].

Як зазначається в правничій літературі, «Литовські статути, так само як і давньоруське право, розрізняли законнонароджених і незаконнонароджених дітей. Підставами для визнання дитини незаконною були: відмова чоловіка від батьківства шляхом усної заяви або застереження у заповіті, а також народження дитини поза шлюбом (арт. 12 розд. III Статуту 1529 р.). Тому, відмовитися від рідної дитини міг батько, навіть спираючись на її неслухняну поведінку. Слова батька було достатньо для позбавлення дитини статусу законнонародженої. За Литовсько-Руським правом діти, народжені поза шлюбом, не мали жодних прав на опіку, а також позбавлялися права спадкування. Діти успадковували соціальний статус своїх батьків. Вільною від народження визнавалася дитина вільних батьків. А діти невільних верств населення успадковували статус своїх батьків» [9, с. 179].

Після Визвольної війни середини XVII ст. та формування національної правової системи, права дитини набули подальшого розвитку. У Козацько-Гетьманській Україні був створений всеохоплюючий акт національного права – «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). XIII глава Кодексу присвячена правилам про спадкування по закону низового, горового й бічного коліна з додатком правил про інститут усиновлення та про батьківську владу над дітьми [10].

В.І. Озель зазначає, що «аналізуючи норми Кодексу 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ», у частині регулювання правовідносин батьків і дітей, можна зробити висновок, що здебільшого правовому захисту підлягали майнові права дітей, у той час коли особиста сфера правовідносин практично поза увагою законодавців. Проте, можна зробити висновок, що батьківська влада не припинялася і не обмежувалася навіть щодо «виділених» дітей. Виділеними вважалися діти, що вийшли з-під батьківської опіки шляхом добровільного виділення їх у самостійне господарство та набуття дітьми майнової незалежності. Процедура виділення регламентувалася як звичаєвим, так і світським правом. Так, виділення синів проводилося в присутності свідків та підлягало реєстрації в урядових книгах. Виділені сини не мали права на спадщину після смерті батька. Але батьківська влада припинялася щодо виділених дітей лише у сфері майнових правовідносин. Водночас обов'язки дітей щодо батьків залишалися в силі» [9, с. 185].

Під час входження українських земель Наддніпрянщини до складу Російської імперії і боротьби за українське національне відродження важливої ролі у сфері захисту прав і свобод дітей набуло «Зібрання малоросійських прав» (1807 р.). Цей нормативно-правовий акт увів чітке поняття «неповноліття» та визначив межі цивільної дієздатності: хлопчики – 18 років; дівчатка – 13 років.

Ці положення були передбачені в § 23 глави «Про дітей» «Зібрання малоросійських прав» 1807 року [11, с. 904].

На українських землях, що перебували під владою Російської імперії, відносини між батьками та дітьми будувалися за принципом здійснення батьками батьківської влади в певних межах, причому врегульовано було в більшості своїй майнові відносини. Правовий статус дітей, народжених в шлюбі і поза шлюбом, був по-різному врегульований правовими актами того часу.

За радянського періоду відносини між батьками та дітьми регулювалися, виходячи з пріоритету колективного громадського виховання дитини, якому надавався пріоритет у порівнянні з вихованням дитини в сім'ї.

Л. В. Красицька, враховуючи стан розвитку української державності та вплив певних нормативно-правових актів на регулювання сімейних відносин батьків і дітей, виділяє «такі етапи розвитку в Україні законодавства щодо визначення прав та обов'язків батьків і дітей: перший етап – період до 1919 р. (імперський період та період визвольних процесів, коли національного сімейного законодавства Україна не мала); другий етап – період з 1919 р. по 1926 рік (період зародження сімейного законодавства УСРР); третій етап – період з 1926 р. до 8 липня 1944 р. (період становлення сімейного законодавства УРСР); четвертий етап – період з 8 липня 1944 р. до 1 жовтня 1968 р. (період стагнації сімейного законодавства УРСР); п'ятий етап – період з 1 жовтня 1968 р. до 1 січня 1970 р. (період відновлення сімейного законодавства УРСР); шостий етап – період з 1 січня 1970 р. до 24 серпня 1991 р. (період розвитку сімейного законодавства УРСР); сьомий етап – період з 24 серпня 1991 р. до 1 січня 2004 р. (період зародження сімейного законодавства незалежної України); восьмий етап – період з 1 січня 2004 р. до сьогодення (період розвитку сімейного законодавства незалежної України)» [12, с. 54-55].

Вбачається, що доцільніше згрупувати періоди правового регулювання прав та обов'язків батьків та дітей більш концентровано, враховуючи історичні періоди розвитку державності на українських землях.

Прийняття Сімейного кодексу України і набрання ним чинності з 1 січня 2004 року істотно змінило правове регулювання сімейних прав та обов'язків батьків та дітей в напряму збільшення диспозитивних норм в цій сфері.

Нині триває процес рекодифікації цивільного законодавства України, що передбачає врегулювання сімейних відносин оновленим ЦК України. Для громадського обговорення на офіційному сайті Верховної Ради України опубліковано проект Книги 7 «Сімейне право» ЦК України, в якій пропонується в ст. 63 визначити поняття батьківської відповідальності: «Батьківська відповідальність охоплює сукупність прав та обов'язків батьків щодо виховання та розвитку дитини, її законного представництва, а також управління майном дитини. Батьківська відповідальність належить обом батькам з моменту народження дитини. У разі усиновлення дитини батьківська відповідальність виникає в усиновлювача з дня набрання рішенням суду законної сили» [13].

Отже, в процесі рекодифікації цивільного законодавства України пропонується ввести інститут батьківської відповідальності, що свідчить про врахування положень міжнародних договорів про батьківську відповідальність.

Висновки. Таким чином, досліджуючи генезис правового регулювання батьківських прав та обов'язків у сімейному праві, вбачається за доцільне підтримати підхід правників, які виокремили три головні етапи у розвитку правового регулювання батьківських прав та обов'язків в Україні: дореволюційний етап (від Київської Русі – до 1917 р.); радянський етап (1917–1991 рр.); сучасний етап (з 1991 р. – дотепер).

Проведений історико-правовий аналіз засвідчує, що генезис правового регулювання батьківських прав та обов'язків в українському сімейному праві відображає еволюцію державного впливу на сімейні відносини. На сучасному етапі українського державотворення, ґрунтуючись на принципі найкращих інтересів дитини, правове регулювання відносин щодо здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків відбувається в аспекті закріплення на законодавчому рівні інституту батьківської відповідальності з метою забезпечення повноцінного фізичного, соціального та духовного розвитку дитини як особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 20.12.2025).
2. Резвова О.В. Права та обов'язки батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України: дис. ... доктора філософії : 081 Право / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0821U102439/ (дата звернення: 20.12.2025).
3. Слюсар Л.І. Шлюб в Україні у демографічному вимірі: історія і сучасність / НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. Київ, 2021. 180 с. URL: https://idss.org.ua/arhiv/%D0%A8%D0%BB%D1%8E%D0%B1%20%D0%B2%20%D0% A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96.pdf (дата звернення: 20.12.2025).
4. «Руська правда» – джерело історії та правової системи Київської Русі. URL: https://biblio.lib.kherson.ua/ruska-pravda.htm (дата звернення: 20.12.2025).
5. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. 1. Княжа доба. Друк державної друкарні в Празі. Прага, 1923. 150 с. URL: http:// diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3471/file.pdf (дата звернення: 20.12.2025).
6. Токарчук О.В. Розвиток державно-правових учень представниками української еміграції (1920-1930-і рр.) : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. 477 с.
7. Ортинська Н.В. Історико-правовий аналіз розвитку правового статусу неповнолітніх (від додержавного суспільства до XVIII століття). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2015. Вип. 15 (1). С. 23–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_15(1)__8 (дата звернення: 23.12.2025).
8. Літопис руський. Володимир Мономах. Поучення. Літопис руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. XVI+591 с. URL: http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm (дата звернення: 23.12.2025).
9. Озель В.І. Становлення та розвиток основних інститутів українського шлюбно-сімейного права в X-XIX ст.: історико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2012. 237 с. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0412U006124/ (дата звернення: 22.12.2025).
10. Яковлів А. Український Кодекс 1743 року «Права по которымъ судится малороссійскій народъ». Кооперативне Видавництво «Заграва». Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Мюнхен, 1949. 211 с. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2296/file.pdf (дата звернення: 23.12.2025).
11. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях. Т. 1 / Уклад.: Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько, та ін. / за ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. 1168 с.
12. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2014. 628 с.
13. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень сімейного права». URL: https://www.rada.gov.ua/files/knyga7.pdf (дата звернення: 24.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Гаврилов Р.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.453.1:332.28
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.29

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПРАВА ПЕРЕВАЖНОЇ КУПІВЛІ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ, ЩО ЗНАХОДИТЬСЯ В ОРЕНДІ

Гаращенко Д.Р.,
аспірант кафедри цивільного та господарського права
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0009-0000-4739-5159
e-mail: Dmitriy7182@gmail.com

Гаращенко Д.Р. Особливості використання права переважної купівлі земельної ділянки сільськогосподарського призначення, що знаходиться в оренді.

У статті досліджено особливості використання переважного права купівлі земельної ділянки сільськогосподарського призначення, що перебуває в оренді, крізь призму його цивілістичної природи та практики застосування в умовах функціонування ринку землі. Показано, що переважне право не є самодостатнім правомочністю, а випливає з уже наявного правового статусу особи щодо майна (зокрема з права користування чи права власності). Урахування цього зв'язку дає змогу точніше окреслити підстави виникнення переважного права орендаря, умови його актуалізації та межі застосування під час відчуження земельної ділянки.

Проаналізовано законодавчі зміни, запроваджені Законом України № 1423-IX, який істотно деталізував процедуру забезпечення переважного права при відчуженні земель сільськогосподарського призначення, що стало особливо актуальним після скасування мораторію та запуску вільного обігу земель. Основну увагу приділено механізму, закріпленому у ст. 130-1 Земельного кодексу України, зокрема умовам виникнення переважного права, черговості суб'єктів (надрокористувач як перша черга та орендар як друга), порядку повідомлення, ролі нотаріуса, строкам реалізації та правовим наслідкам бездіяльності, що фактично прирівнюється до відмови від права. Розкрито значення реєстрації наміру продажу у Державному реєстрі речових прав як ключового процесуального елементу, від якого залежить належність процедури.

Окремо висвітлено можливість передачі переважного права іншому суб'єкту за наявності законодавчих обмежень для первинного носія, вимоги до оформлення такої передачі та її одноразовий характер. Проаналізовано вплив воєнного стану на реєстраційні процедури, зокрема можливість здійснення державної реєстрації прав незалежно від місцезнаходження майна у визначених регіонах. Зроблено висновок, що ефективна реалізація переважного права орендаря залежить від дотримання формалізованих процедур, узгодженості реєстрових даних та належного нотаріального супроводу, що в сукупності забезпечує баланс інтересів власника, орендаря та інших потенційних набувачів.

Ключові слова: ринок землі, земельне право, переважне право, оренда землі.

Harashchenko D.R. Peculiarities of using the right of preemption for the purchase of a leased agricultural land plot.

The article examines the features of the use of the preemptive right to purchase a leased agricultural land plot through the prism of its civil nature and the practice of its application in the conditions of the functioning of the land market. It is shown that the preemptive right is not a self-sufficient right, but arises from the already existing legal status of the property owner (in particular, from the right of use or ownership). Taking into account this connection allows us to more precisely outline the grounds for the emergence of the tenant's preemptive right, provided that it is actualized and the limits of its application during the alienation of the land plot. The legislative changes introduced by the Law of Ukraine No. 1423-IX are analyzed, which significantly detailed the procedure for ensuring the preemptive right in the alienation of agricultural land, which became especially relevant after the abolition of the moratorium and the introduction of free circulation of land. The main attention is paid to the mechanism enshrined in Art. 130-1 of the Land Code of Ukraine, in particular the conditions for the emergence of a preemptive right, the order of subjects (subsoil user as the first priority and tenant as the second), the notification procedure, the role of the notary, the terms of implementation and the legal consequences of inaction, which is actually equivalent to the waiver of the right. The significance

of registering the intention to sell in the State Register of Real Rights as a key procedural element on which the appropriateness of the procedure depends is revealed.

The possibility of transferring a preemptive right to another subject in the presence of legislative restrictions for the primary carrier, the requirements for the registration of such a transfer and its one-time nature are separately highlighted. The impact of martial law on registration procedures is analyzed, in particular the possibility of state registration of rights regardless of the territory of the property in certain regions. It is concluded that the effective implementation of the tenant's preemptive right depends on the maintenance of formalized procedures, consistency of registration data and proper notarial support, which together ensure a balance of interests of the owner, tenant and other acquirers.

Key words: land market, land law, preferential right, land lease.

Постановка проблеми. Здійснення великотоварного сільськогосподарського виробництва в Україні з технологічного погляду вимагає консолідації земельних масивів, їхнього розміщення в межах логістичної досяжності та чіткого розуміння перспектив подальшого користування відповідними ділянками.

До запровадження ринку землі переважна частина таких площ перебувала в оренді у виробників, які укладали договори з сотнями тисяч громадян. Із появою (хоч і доволі обмеженої нині) можливості набуття права власності виробники закономірно зацікавлені у трансформації орендованих земель у власні активи.

Водночас порядок розпорядження землями сільськогосподарського призначення в Україні традиційно має специфіку, зумовлену насамперед паюванням: власниками земельних ділянок стали мільйони громадян. За таких умов консолідація земель потребує здійснення значної кількості правочинів і ретельного контролю за їх належним оформленням.

Переважне право на купівлю сільськогосподарських земель, передусім, спрямоване на захист інтересів орендарів, які протягом тривалого часу інвестували в обробіток і розвиток землі. У практичному вимірі цей механізм, зокрема, дає змогу мінімізувати участь спекулятивних посередників у взаєминах між виробником та власником ділянки, на якій здійснюється господарювання.

Метою дослідження є комплексний аналіз особливостей реалізації права переважної купівлі земельної ділянки сільськогосподарського призначення, що перебуває в оренді, у контексті консолідації земельних масивів та відкриття ринку землі в Україні, а також визначення практичних проблем застосування цього механізму для захисту інтересів орендарів і мінімізації спекулятивних посередницьких практик у відносинах між орендарем і власником земельної ділянки.

Стан опрацювання проблематики. Питання переважного права купівлі земель сільськогосподарського призначення завжди знаходились у межах опрацювань науковцями у сфері земельного та аграрного права. Особливого значення зазначена тематика набула після відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення. Багато науковців присвятили свої праці темі, досліджуваній у даній роботі, зокрема В.В. Боднар, Н.І. Майданик, В.К. Правдюк, Ю.О. Носік, І.М. Ворон та інші.

Виклад основного матеріалу. У цивілістичній доктрині переважні права зазвичай відносять до вторинних прав. Так, В.І. Крат, характеризуючи їхню правову природу, зазначає, що переважне право є «вторинним стосовно тих суб'єктивних прав, які обумовлюють їх виникнення» [1, с. 49]. Тобто воно не виникає автономно, а є похідним від уже наявного у суб'єкта первинного права, яке й слугує підставою для появи переважного права.

Це простежується на типових прикладах: право переважної купівлі частки у спільній власності належить співвласнику, оскільки він уже є власником частки майна; переважне право на придбання акцій приватного акціонерного товариства має акціонер, якому вже належить певний пакет акцій; переважне право купівлі об'єкта найму виникає у наймача на підставі чинного права користування відповідним майном тощо.

У травні 2021 року набрав своєї чинності Закон № 1423-IX [2], яким істотно уточнено порядок забезпечення переважного права при продажу земель сільськогосподарського призначення. Хоча переважне право орендаря існувало й раніше, через мораторій такі угоди були поодинокими та практичних проблем майже не виникало. Після запуску вільного обігу сільгоспземель кількість продажів зростатиме, тому законодавець детальніше врегулював механізм реалізації цього права.

Реалізація переважного права на купівлю земельних ділянок сільськогосподарського призначення відбувається за процедурою, встановленою Земельним кодексом України. Власник (орендодавець) у разі наміру продати ділянку третій особі має письмово поінформувати орендаря про майбутній продаж із зазначенням ціни та інших істотних умов відчуження.

Загалом переважне право виникає за сукупності кількох передумов: особа повинна користуватися ділянкою на законних підставах за чинним договором оренди, належно виконувати договірні

обов'язки, а продаж має відбуватися у період дії такого користування. Спеціальні правила щодо умов, способів і порядку реалізації переважного права купівлі сільськогосподарських земель закріплені у ст. 130-1 ЗКУ [3].

Вказана норма встановлює черговість суб'єктів переважного права. Першочергово ним наділяється надрокористувач, який має спеціальний дозвіл на видобування корисних копалин загальнодержавного значення, якщо відповідна земельна ділянка, згідно з даними Державного земельного кадастру, розташована в межах наданої йому ділянки надр. Водночас закон передбачає винятки, зокрема щодо певних категорій земель та випадків, коли на ділянці розміщені об'єкти нерухомості на законних підставах. Другою чергою суб'єктом переважного права виступає орендар земельної ділянки, який може реалізувати його за відсутності першочергового суб'єкта або у разі відмови останнього від використання цього права. Відмова оформлюється шляхом подання нотаріусу заяви із нотаріальним посвідченням справжності підпису; для земельних торгів відмова здійснюється за процедурою, визначеною нормами Земельного кодексу про торги.

Окремим елементом механізму є обов'язкова реєстрація наміру продажу. Якщо щодо ділянки існує переважне право, власник має не пізніше ніж за два місяці до укладення договору купівлі-продажу зареєструвати намір відчуження у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Коли продаж відбувається поза земельними торгами, відповідна заява подається нотаріусу, який посвідчуватиме договір, разом із проєктом договору в межах належної територіальної компетенції. Після цього нотаріус у встановлений строк повідомляє суб'єктів переважного права (цінним листом з описом вкладення та повідомленням про вручення або особисто під розписку). При цьому особа вважається належно повідомленою також у разі відмови отримати лист чи повернення кореспонденції після спливу строку зберігання.

Повідомлення нотаріуса має відображати факт реєстрації наміру продажу та, з огляду на його призначення, містити дані про ціну і ключові умови, на яких власник готовий продати ділянку. Інших спеціальних вимог до змісту такого повідомлення закон, по суті, не деталізує.

Суб'єкт переважного права, який має намір ним скористатися, повинен заявити про це нотаріусу у визначений строк шляхом направлення повідомлення (цінним листом з описом вкладення та повідомленням про вручення або особисто під розписку). Таке волевиявлення подається у формі заяви, а справжність підпису на ній підлягає нотаріальному засвідченню. Надалі нотаріус, погодивши з продавцем, визначає дату і час укладення договору та інформує про це заявника належним способом.

Якщо протягом установленого законом місячного строку після належного повідомлення особа не подасть нотаріально посвідчену заяву, відмовиться від укладення договору або не з'явиться у призначений час для його підписання (за умови підтвердження вручення чи фіксації відмови/повернення кореспонденції), презюмується відмова від переважного права. У такому разі, а також коли суб'єкти першої та другої черги не реалізували своє право у визначений спосіб, договір купівлі-продажу може бути укладений із третьою особою на умовах, закладених у проєкті договору. Водночас, якщо після спливу передбачених строків угоду не укладено, процедура повідомлення та реалізації переважного права підлягає повторенню у порядку, визначеному ст. 130-1 ЗКУ.

Відповідно до ч. 3 ст. 130-1 Кодексу, визначення суб'єктів переважного права купівлі земельної ділянки сільськогосподарського призначення першої черги здійснюється на підставі витягу з Державного земельного кадастру щодо відповідної ділянки. Якщо у такому витягу відсутні відомості про надання спеціального дозволу на користування надрами, презюмується, що власник цього дозволу не набуває переважного права на придбання зазначеної земельної ділянки.

Разом із тим абз. 2 п. «б» ч. 1 ст. 130-1 Кодексу передбачає, що переважне право другої черги може бути реалізоване лише за умови відсутності суб'єкта першої черги або у випадку відмови суб'єкта першої черги від реалізації такого права. Відмова оформлюється шляхом подання нотаріусу відповідної заяви із нотаріальним засвідченням справжності підпису. Якщо йдеться про реалізацію переважного права під час земельних торгів, відмова від участі/реалізації цього права відбувається за процедурою, встановленою ст. 135-139 Кодексу. Встановлення суб'єктів переважного права другої черги здійснюється шляхом отримання інформації з Державного земельного кадастру та Державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

Також ст. 9 Закону України «Про оренду землі» встановлює, що орендар, який за законом має право набувати у власність орендовану земельну ділянку, користується переважним правом на її купівлю у разі продажу. Реалізація цього права можлива за умови сплати ціни, за якою ділянку відчужують, а при продажу на конкурсі (аукціоні) – якщо пропозиція орендаря не є нижчою та відповідає найвищій із запропонованих учасниками [4].

Якщо суб'єкт, який має переважне право купівлі земельної ділянки, відповідно до закону не може реалізувати його особисто, він може передати це право іншій особі, яка має законне право

набувати у власність такі землі. На практиці це актуально, зокрема, тоді, коли орендарем сільськогосподарської ділянки є юридична особа, яка у певний період не мала права купувати сільгоспземлю: у такому випадку вона може переуступити переважне право фізичній особі – громадянину України.

Передача переважного права здійснюється на підставі письмового договору між первинним носієм права (орендарем) та особою, якій воно передається. Після укладення договору передане переважне право підлягає обов'язковій державній реєстрації у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно (ч. 5 ст. 130-1 ЗКУ). Водночас реєстрація можлива лише за умови, що земельна ділянка має кадастровий номер, а право оренди належним чином зареєстроване; за відсутності реєстрації оренди передати переважне право фактично неможливо [5].

Після внесення запису про перехід переважного права необхідно письмово повідомити власника земельної ділянки у встановлений законом строк, щоб уникнути спорів щодо належного інформування та добросовісності сторін. Якщо ж відчуження ділянки відбувається через земельні торги, передача переважного права допускається лише до визначеного процесуального моменту (до початку торгів) із додатковим обов'язком повідомити організатора торгів.

Важливо, що закон встановлює обмеження: переважне право купівлі може бути передано лише один раз, а подальша передача цього вже переданого права третім особам прямо забороняється.

Оскільки військові дії на територіях нашої країни змінили звичний порядок речей та правових процесів, необхідно зазначити вплив і на досліджувану автором тему. Зокрема, наказом Мін'юсту від 30.08.2022 № 3642/5 передбачено, що під час воєнного стану та протягом місяця після його припинення державна реєстрація прав на нерухомість, розташовану в АР Крим, м. Севастополі та окремих областях (зокрема Донецькій, Луганській, Запорізькій, Херсонській, Харківській, Миколаївській), може проводитися незалежно від місцезнаходження такого майна.

У процедурі реалізації переважного права нотаріус протягом трьох робочих днів повідомляє суб'єктів переважного права про намір продажу (листом з описом вкладення або під розписку), і особа вважається повідомленою також у разі відмови отримати лист чи повернення кореспонденції після закінчення строку зберігання. Суб'єкт, який хоче скористатися переважним правом, має належним чином повідомити про це нотаріуса; після цього нотаріус за погодженням із продавцем призначає дату укладення договору та інформує заявника. Якщо протягом місяця після належного повідомлення суб'єкт не заявив про намір, відмовився від укладення договору або не з'явився у призначений час, вважається, що він відмовився від переважного права.

У разі зміни ціни чи інших істотних умов продажу, а також якщо договір не укладено у визначені строки, процедура повідомлення проводиться повторно. Коли суб'єкти першої і другої черги не скористалися переважним правом або подали нотаріально посвідчені відмови, ділянку можна продати третій особі. Вимоги щодо цієї процедури не застосовуються, якщо продаж здійснюється суб'єкту першої черги, суб'єкту другої черги за відсутності/відмови першої, за наявності відмов усіх суб'єктів переважного права або на земельних торгах [6].

Висновки. Переважні права у цивілістичній доктрині обґрунтовано розглядаються як вторинні (похідні) суб'єктивні права, оскільки вони виникають не самостійно, а на базі вже існуючого первинного права конкретного суб'єкта – права власності, корпоративної участі чи права користування майном. У сфері земельних відносин така похідність проявляється через зв'язок переважного права з чинним титулом користування земельною ділянкою та належним виконанням орендарем своїх договірних обов'язків.

Запровадження вільного обігу сільськогосподарських земель зумовило практичну актуалізацію інституту переважної купівлі та потребу деталізації механізму його реалізації. Відповідні зміни, внесені Законом № 1423-IX, спрямовані на зменшення правової невизначеності, уніфікацію процедур та забезпечення балансу інтересів власника земельної ділянки, орендаря і потенційних набувачів.

Ключовим нормативним осередком регулювання є ст. 130-1 ЗКУ, яка встановлює передумови, порядок та процесуальні наслідки реалізації переважного права, зокрема через закріплення черговості суб'єктів. Надрокористувач як суб'єкт першої черги отримує пріоритет за наявності спеціального дозволу та підтвердження розташування ділянки в межах відповідної ділянки надр за даними ДЗК, тоді як орендар набуває можливості реалізувати переважне право лише за відсутності першочергового суб'єкта або за умови його належно оформленої відмови. Таким чином, законодавець запровадив модель, у якій визначення суб'єктів переважного права прив'язане до офіційних реєстрових даних, що мінімізує спори щодо "належного" суб'єкта.

Процедура реалізації переважного права має чітко виражений формалізований характер і значною мірою залежить від нотаріального супроводу та реєстраційних дій. Обов'язкова реєстрація наміру продажу у Державному реєстрі речових прав, встановлені способи повідомлення, нотарі-

альне посвідчення підпису на заяві про намір скористатися правом, а також презумпція відмови у разі бездіяльності або неявки формують процесуальні гарантії передбачуваності, але одночасно підвищують ризики втрати переважного права через недотримання строків чи процедурних вимог. Водночас закріплення повторюваності процедури у разі зміни істотних умов продажу або неукладення договору в межах визначених строків забезпечує коректність реалізації права та запобігає його фактичному нівелюванню.

Співвідношення ст. 130-1 ЗКУ зі ст. 9 Закону України «Про оренду землі» підтверджує, що переважне право орендаря має не лише охоронну, а й економічну функцію: воно спрямоване на збереження правомірного користування та захист інвестицій орендаря в обробіток землі, водночас не обмежуючи власника у праві продажу за умови дотримання визначеної процедури та ціни/умов відчуження.

Окремої уваги заслуговує можливість передачі переважного права у випадках, коли первинний носій права не має законної можливості набути землю у власність. Такий механізм дає інструмент практичного "збереження" переважного права за орендними відносинами, однак поєднаний із реєстраційними передумовами (кадастровий номер, зареєстроване право оренди) та обмеженням одноразовості передачі, що загалом спрямовано на недопущення неконтрольованого обігу переважних прав.

В умовах воєнного стану спеціальні правила державної реєстрації прав на нерухомість у визначених регіонах (Наказ Мін'юсту № 3642/5) мають істотне практичне значення для реалізації переважного права, оскільки впливають на доступність реєстраційних процедур та безперервність нотаріального супроводу. Отже, ефективність застосування переважного права купівлі сільськогосподарських земель у сучасних умовах залежить не лише від матеріальних норм, а й від стабільності реєстраційної та нотаріальної інфраструктури, а також від належного документування дій усіх учасників процедури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Носік Ю. Реалізація принципів цивільного права у відносинах купівлі-продажу земельної ділянки сільськогосподарського призначення. *Історико-правовий часопис*. 2020. № 1 (15), м. Луцьк. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/18301/1/12.pdf.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин: Закон України від 21.05.2021 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2023, № 9-10, ст. 25. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1423-20#Text.
3. Земельний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2002, № 3-4, ст. 27. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text.
4. Правдюк В. Переважне право купівлі земельних ділянок. Клуб успішних аграріїв. Вересень 2021, № 18, Київ. URL: https://kadm-dev.molfar.net/storage/web/source/1/v89nbIO56tl6ptkXYltTXw2Q_e0rTeHD.pdf.
5. Про оренду землі: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1998, № 46-47, ст. 280. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text.
6. Орлова Н. Основні аспекти переважного права на придбання земельних ділянок сільськогосподарського призначення. URL: https://dominanta-law.com/osnovni-aspekty-perevazhnoho-prava-na-prydbannya-zemelnykh-dilyanok-silskohospodarskoho-pryznachennya.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Гаращенко Д.Р., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.91/.95
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.30

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРИНЦИПІВ ПРОПОРЦІЙНОСТІ ТА ВІДШКОДУВАННЯ СУДОВИХ ВИТРАТ СТОРОНИ, НА КОРИСТЬ ЯКОЇ УХВАЛЕНЕ СУДОВЕ РІШЕННЯ, У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Голубенко Т.В.,
аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0009-0001-6109-5678

Голубенко Т.В. Взаємозв'язок принципів пропорційності та відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, у цивільному судочинстві України.

Стаття присвячена дослідженню юридичної природи принципів пропорційності та відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, у цивільному судочинстві України, їх взаємозв'язку у системі основних засад (принципів) цивільного судочинства, а також розгляду окремих аспектів інтеграції цих принципів в інститут судових витрат.

У статті розглядаються доктринальні положення щодо юридичної природи принципів пропорційності та відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, у площині історичних тенденцій систематизації та трансформації основних засад (принципів) цивільного судочинства, джерелом формування яких є Європейський суд з прав людини. Обґрунтована доцільність нормативної форми закріплення принципів пропорційності та відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, що слугує оптимізації цивільного судочинства. У цій площині підтримана наукова позиція, що ступінь нормативності основних засад (принципів) цивільного судочинства, а саме закріплення їх у законодавстві як принципів-норм, впливає на ефективність їх реалізації у правозастосовній діяльності та є орієнтиром у правотворчій діяльності з огляду на визначеність змісту таких основних засад.

Аргументовано, що принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, характеризується низкою функцій, які притаманні основним засадам (принципам) цивільного судочинства, інтегрується у норми права як окремого інституту (інституту судових витрат), так і у взаємозв'язку з іншими принципами цивільного судочинства слугує визначенню процесуальної форми розгляду і вирішення цивільних справ, а також виконує регулятивну і інтерпретаційну функцію щодо норм цивільного процесуального законодавства.

На підставі системного аналізу положень Цивільного процесуального кодексу України доведено, що принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, у контексті регулятивної функції як основної засади, варто розглядати у взаємозв'язку та взаємозалежності з іншими принципами цивільного судочинства, зокрема принципом пропорційності.

Ключові слова: принципи цивільного судочинства, доступ до правосуддя, судові витрати, витрати, пов'язані з розглядом справи, практика Європейського суду з прав людини, критерій співмірності, розподіл судових витрат.

Golubenko T.V. Interrelationship between ratability principles and compensation of the party's litigation expenses in behalf of whom the judgement is issued within civil judiciary of Ukraine.

The article is focused on studying the legal nature of ratability principles and compensation of litigation expenses of the party in behalf of whom the judgement was issued within civil judiciary of Ukraine, their relationship in the system of basic principles of civil legal proceedings, as well as considering certain aspects of these principles' integration into the institution of litigation expenses.

The author of the article has studied the doctrinal provisions in regard to the legal nature of the principles of ratability and compensation of litigation expenses of the party in behalf of whom the judgement was issued, in the context of historical tendencies for the systematization and transformation of the basic principles of civil legal proceedings, whose source of the formation is the European Court of Human Rights. The author has substantiated the expediency of the normative form of enshrining the principles of ratability and compensation of litigation expenses of the party in behalf of whom the judgement was issued, which serves to civil legal proceedings optimization. The author has supported

the scientific position in the plane that the normativity degree of the basic principles of civil legal proceedings, namely their consolidation in the legislation as principles-norms, affects the effectiveness of their application within law-enforcement activities, as well can be a guideline in law-making activities in view of the content precision of such basic principles.

It has been argued that the principle of compensation of litigation expenses to the party in behalf of whom the judgement was issued is characterized by a number of functions inherent in the basic principles of civil legal proceedings, is integrated into law norms of both an individual institution (the institution of litigation expenses) and in interrelationship with other principles of civil legal proceedings serves to determine the procedural form of hearing and resolving civil cases, as well as performs a regulatory and interpretative function regarding the norms of civil procedural legislation.

Based on the systematic analysis of the provisions of the Civil Procedural Code of Ukraine, the author has proved that the principle of litigation expenses compensation to the party in behalf of whom the judgement was issued in the context of regulatory function, as the basic principle, should be considered within interrelationship and interdependence with other principles of civil legal proceedings, in particular the principle of ratability.

Key words: principles of civil legal proceedings, access to the courts, litigation expenses, claim costs, case-law of the European Court of Human Rights, ratability criterion, distribution of litigation expenses.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції розвитку цивільного процесуального законодавства України свідчать про його поступову уніфікацію та приведення у відповідність до європейських стандартів з метою створення спільного правового простору та сприятливих умов для міжнародного економічного співробітництва.

Модернізація правової системи України була започаткована шляхом прийняття Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Законом України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV (далі – Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства ЄС), а також низки програмних та прогнозних документів публічної політики. Відповідно до розділу III Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС державна політика України щодо адаптації законодавства формується як складова частина правової реформи в Україні та спрямовується на забезпечення єдиних підходів до нормопроектування, обов'язкового врахування вимог законодавства Європейського Союзу під час нормопроектування, підготовки кваліфікованих спеціалістів, створення належних умов для інституціонального, науково-освітнього, нормопроектного, технічного, фінансового забезпечення процесу адаптації законодавства України [1]. В подальшому, з метою формування єдиних підходів у правовій політиці, Україною було здійснено низку реформ у галузевому законодавстві та системі судоустрою.

Внаслідок реформування цивільного процесуального законодавства України, зокрема шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03 жовтня 2017 р. № 2147-VIII, суттєво модернізована процесуальна форма розгляду і вирішення цивільних справ, зокрема диференційовано позовне провадження цивільного судочинства, розширено дискреційні повноваження суду, а також запроваджено нові інститути, які спрямовані на створення умов для забезпечення доступу до правосуддя. У світлі відповідних нововведень законодавець здійснив кардинальні підходи щодо систематизації принципів цивільного судочинства та легального закріплення низки основних засад (принципів) цивільного судочинства, які до цього часу не були закріплені на законодавчому рівні, а виводилися зі змісту норм права або були сформовані практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, в систему принципів цивільного судочинства ввійшли принципи пропорційності, розумності строків розгляду справи судом, неприпустимості зловживання процесуальними правами, відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судове рішення (пункти 6, 10 –12 ч. 3 ст. 2 ЦПК України).

Варто зазначити, що необхідність легального закріплення таких основних засад (принципів) цивільного судочинства як пропорційність і відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, обумовлювалося розширенням спрощених процедур у цивільному судочинстві, і пов'язаними з цим дискреційних повноважень суду щодо визначення порядку розгляду та вирішення цивільних справ, а також запровадженням забезпечувальних заходів, які застосовуються у сфері відшкодування судових витрат – забезпечення та попередня оплата судових витрат.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню основних засад (принципів) права як на монографічному рівні, так і при розгляді окремих аспектів їх інтеграції у норми конституційного та

галузевого права, а також реалізації у правозастосовній діяльності, приділялася увага таких науковців як: А.В. Андрушко, С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, О В. Гетьманцев, О.С. Гусак, А.М. Колодій, В.В. Комаров, В.А. Кройтор, А.О. Маляренко, В.Ю. Мамницький, О.В. Немировська, С.П. Погребняк, С.О. Погрібний, Г.П. Тимченко, С.Я. Фурса, та ін.

Принципи пропорційності та відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, в межах дослідження інститутів судових витрат та спрощених процедур у цивільному судочинстві України, були предметом наукових пошуків таких учених як: І.А. Боровська, В.Е. Беленевич, О.А. Беленевич, І.О. Гелецька, А.В. Петровський, Н.Ю. Сакара та ін.

Наукові доробки указаних учених є підґрунтям для подальшого розроблення відповідної тематики. Разом з тим у доктрині цивільного процесуального права не існує одностайності щодо доцільності легального закріплення окремих принципів, які ввійшли в систему основних засад (принципів) цивільного судочинства як принципи-норми, з урахуванням їх сутності та юридичної природи. Динамічний розвиток галузевого законодавства, що обумовлюється, у тому числі, поступовою імплементацією європейських спільних мінімальних стандартів цивільного судочинства як одного із векторів реалізації державної політики у сфері інтеграції України до Європейського Союзу, створюють необхідність подальших досліджень тематики основних засад (принципів) цивільного судочинства, які відіграють надважливу роль у розвитку як галузевого законодавства так і системи права загалом.

Метою статті є дослідження юридичної природи принципів пропорційності та відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, у цивільному судочинстві України, їх взаємозв'язку у системі принципів цивільного судочинства, а також окремих аспектів інтеграції в інститут судових витрат.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж звернутися до наукових пошуків юридичної природи принципів пропорційності та відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, розглянемо загальні правові тенденції щодо формування системи основних засад (принципів) цивільного судочинства та її трансформацію у межах реформування цивільного процесуального законодавства України.

Оминаючи детальний аналіз еволюції правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин та підходи законодавця до легального закріплення принципів цивільного судочинства, варто зазначити, що на різних етапах історичного розвитку системи права уявлення про систематизацію принципів цивільного судочинства, а також розширення чи звуження комплексу принципів-норм залежали від загальних тенденцій державної політики та правотворчої діяльності, притаманних кожному із таких історичних періодів.

Як у цій площині зазначає В.А. Кройтор, що у теорії процесуального права щодо трансформації системи принципів простежуються такі дві тенденції як обмеження комплексу принципів уже наявними й визнаними, так і установлення абсолютно нових процесуальних принципів або надання вже відомим положенням статусу принципових. Варто погодитися із думкою вченого, що «перший підхід, притаманний правотворчій діяльності, не відповідає розвитку доктрини принципів цивільного судочинства, оскільки систему принципів цивільного судочинства неможливо розглядати як сталу, застиглу систему. Система принципів права є сама собою системою динамічною, зважаючи на розвиток суспільних відносин» [2, с. 290].

Безсумнівно, динамічний розвиток цивільного процесуального законодавства України потребує введення нових принципів-норм не тільки з метою формування основних правових ідей (засад), що інтегруватимуться у процесуальні норми і окремі інститути цивільного процесуального права, а й для забезпечення його цілісності, що впливатиме на ефективність правозастосування. Такі тенденції обумовлюються також процесами уніфікації національного цивільного процесуального законодавства з положеннями права Європейського Союзу та необхідності його адаптації до сучасних суспільних потреб, у тому числі, пов'язаних з введенням воєнного стану в Україні.

У цьому контексті принагідно зауважити, що історичний період розвитку національного цивільного процесуального законодавства до внесення змін Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03 жовтня 2017 р. № 2147-VIII характеризувався відсутністю системного підходу до формування основних засад (принципів) цивільного судочинства. Із прийняттям указаного Закону було втілено нові законодавчі підходи до систематизації принципів цивільного судочинства (ч. 3 ст. 2 ЦПК України) та легально закріплено принципи, на значенні яких як додаткових елементів доступу до правосуддя неодноразово наголошувалося у практиці Європейського суду з прав людини [3, с. 49]. Такі зміни були обумовлені інтеграційними процесами України у європейський простір та створення умов для співробітництва у різних сферах міжнародних правовідносин [4, с. 71].

Щодо доцільності віднесення принципів пропорційності, розумності строків розгляду справи судом, неприпустимості зловживання процесуальними правами, відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судове рішення (пункти 6, 10–12 ч. 3 ст. 2 ЦПК України) до принципів-норм у системі основних засад (принципів) цивільного судочинства науковцями висловлюються неоднозначні позиції. Обґрунтовуючи свої твердження, вчені здебільшого виходять з юридичної природи вищенаведених принципів як вимог або елементів інших принципів цивільного судочинства та, у зв'язку з цим, відсутністю об'єктивної необхідності вважати їх основними засадами (принципами) взагалі.

Так, відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судове рішення розглядається у доктрині цивільного процесуального права як певний стандарт доступності правосуддя, «неможливість реалізації якого історично і концептуально пов'язувалася з перешкодами фінансового характеру» [5, с. 47], який «передбачає регрес (у правовому сенсі) судових витрат сторони, що виграла справу» [6, с. 94] та визначається однією із умов доступу до правосуддя – «матеріальними чинниками, які мають дві основні складові: витрати при зверненні до суду та витрати на отримання правової допомоги» [7, с. 118]. В обґрунтування відповідної позиції Н.Ю. Сакара зазначає, що реалізація доступності правосуддя забезпечується організаційними, правовими та економічними умовами. У цій площині до економічних обмежень доступності правосуддя вчена відносить, зокрема «надмірно великий розмір судових витрат, неможливість отримання правової допомоги внаслідок її дорожнечі або відсутності процесуальних механізмів її надання». На її думку «елементом доступності як стандарту безперешкодного звернення будь-якої зацікавленої особи до суду повинен бути процесуальний інститут судових витрат, який передбачає можливість та умови звільнення особи від їх сплати, надання відстрочки або розстрочки в їх сплаті» [5, с. 87, 88].

Аналізуючи юридичну природу нововведених у законодавство принципів-норм, В.А. Кройтор доходить висновку, що немає вагомих підстав для виділення категорії «відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення» як принципу цивільного судочинства. Тому, на його думку, є «усі підстави говорити про зазначену категорію як складову доступності судового захисту» [2, с. 302, 303].

Натомість інші науковці вважають, що закріплення відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, як однієї із основних засад в системі принципів цивільного судочинства є достатньо логічним у світлі новітніх тенденцій розвитку цивільного процесуального законодавства.

Так, на думку В.І. Медвєдєва «закріплення правила про відшкодування судових витрат саме як принципу, а не лише як однієї чи кількох норм, має низку суттєвих переваг, пов'язаних із забезпеченням вищого ступеня правової передбачуваності та підвищеної нормативної стабільності, обмеженням можливостей для необґрунтованих відступів, більшою фактологічною адаптивністю, опцією застосування за аналогією у випадках прогалин у нормативному регулюванні. Важливим наслідком такого підходу вбачається реальне втілення у цивільному судочинстві ідеї процесуальної рівності сторін з тим, щоб особа, яка реалізує своє право на судовий захист, не несла невиправданого фінансового тягаря» [8, с. 375].

Варто погодитися, що легальне закріплення принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, обумовлюється як загальноєвропейськими тенденціями розвитку цивільного процесуального права, так і доктринальними положеннями, що відмежовують юридичну природу основних засад (принципів) права від суміжних чи схожих за сутністю категорій.

При визначенні юридичної природи основних засад (принципів) у теорії права прийнято виходити із їх функціонального призначення як «критерію оцінки права і методологічної основи його подальшого вдосконалення» [9, с.4].

У доктрині цивільного процесуального права виділяють два вектори функціонального призначення, а саме: як основа галузі цивільного процесуального права принципи вказують орієнтири з удосконалення цієї галузі національного права; впливають на правозастосовну діяльність як при тлумаченні норм цивільного процесуального права, так й при подоланні прогалин права (застосування аналогії) [10, с. 10].

У контексті дослідження функціонального призначення принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, В. І. Медвєдєв виокремлює компенсаційну функцію цієї засади, що забезпечує відновлення майнового становища сторони, на користь якої ухвалено судове рішення (процесуальне втілення доктрини *restitution in integrum*); детерентну (превентивну) функцію, що сприяє запобіганню завідомо безпідставним або надмірно ризикованим позовам, а також стримує учасників справи від зловживання процесуальними правами або зайняття недобросовісної позиції у справі; регулятивну функцію, що формує у сторін усвідомлення

фінансових наслідків тих чи інших рішень, дій або бездіяльності у судовому процесі, тим самим впливаючи на їхню процесуальну поведінку; правозахисну функцію як гарантію ефективного доступу до правосуддя, що унеможливлює невиправдане (надмірне) покладення витрат на сторону, що програла справу, та безпідставне отримання переваг стороною-переможцем [8, с. 374].

Обґрунтовуючи доцільність легального закріплення принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, варто погодитися із науковою позицією Н.Ю. Сакари, яка визначає поняття принципів цивільного судочинства через призму ознак, що дозволяють відмежувати їх від інших суміжних правових категорій, а саме як «нормативно закріплених вимог, що відбивають цінності цивільного процесуального права, відтворюють стандарти справедливого судочинства та визначають порядок його здійснення, які пред'являються до суду та інших учасників судового процесу, що носять загальний, стабільний та імперативний характер, виконуючи регулятивну й інтерпретаційну функції щодо звичайних норм цивільного процесуального права» [11, с. 87].

У розрізі відповідності вищенаведеним вимогам, можна стверджувати, що принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення характеризується низкою функцій та ознак, які притаманні основним засадам (принципам) цивільного судочинства, інтегрується у норми права як окремого інституту (інституту судових витрат), так і у взаємозв'язку з іншими принципами цивільного судочинства слугує визначенню процесуальної форми розгляду і вирішення цивільних справ, а також виконує регулятивну і інтерпретаційну функцію щодо норм цивільного процесуального права.

Водночас принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, у контексті регулятивної функції неможливо розглядати окремо від інших принципів цивільного судочинства, зокрема принципу пропорційності.

Сутність принципу пропорційності та його взаємозв'язок з принципом відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, змістовно виводиться із диспозиції ст. 11 ЦПК України. Так із аналізу указаної статті можна дійти висновку, що принцип пропорційності знаходить своє головне втілення у визначенні судом порядку здійснення провадження у справі. Одним із критеріїв, який впливає на визначення судом порядку здійснення провадження у справі, а також вирішення інших процесуальних питань у межах провадження у справі, є розмір судових витрат.

Принагідно зауважити, що новітнє розуміння сутності та змісту принципу пропорційності, а також головний вплив на його втілення в національні правові системи країн континентального права, в тому числі й у вітчизняне процесуальне законодавство, було інтерпретовано практикою ЄСПЛ [12, с. 65]. У низці теоретико-правових досліджень принцип пропорційності розглядається у правовому зв'язку з верховенством права в контексті визначення меж дискреційних повноважень суду. Так, на думку С. П. Головатого, верховенство права не вимагає скасування широких дискреційних повноважень, а зумовлює вимогу існування правових засобів ефективного контролю за їх здійсненням – дотримання правил і принципів, що обмежують дискреційні повноваження [13, с. 677].

Водночас науковці приділяють вагому увагу дослідженню реалізації принципу пропорційності у правозастосовній діяльності суду. Як слушно зазначає В.В. Комаров, що ЦПК України передбачає певні умови застосування пропорційності при розгляді цивільних справ, коли це пов'язано не тільки з дотриманням певного балансу приватних і публічних інтересів, але й в аспекті належного здійснення судочинства з точки зору його завдань і мети, тобто визначає межі дискреційних повноважень суду при виборі процедури розгляду справи та судовому керівництві розглядом справи, забезпечуючи ефективність цивільного судочинства з точки зору дотримання балансу між публічними інтересами в доступному і ефективному правосудді для кожного та приватними інтересами особи, яка звернулася до суду за захистом [14, с. 590].

У площині реалізації принципу пропорційності можна виокремити процесуальні дії суду, необхідність вчинення яких зумовлюється завданням цивільного судочинства (ч. 1 ст. 2 ЦПК України) та які водночас можуть обмежувати права учасників справи, зокрема вирішення судом питання про: розгляд справи в порядку спрощеного позовного провадження (ч. 3 ст. 274 ЦПК України), забезпечення позову (ч. 3 ст. 150 ЦПК України), зустрічне забезпечення (ч. 5 ст. 154 ЦПК України), відкриття касаційного провадження або відмову в його відкритті в разі касаційного оскарження судових рішень у малозначних справах та справах із ціною позову, що не перевищує двохсот п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, у випадках, установлених п. 2 ч. 3 ст. 389 ЦПК України. Що стосується інституту судових витрат права учасників справи можуть обмежуватися опосередковано – у разі попереднього визначення суми судових витрат (ч. 2 ст. 134 ЦПК України), попередньої оплати судових витрат (ч. 3 ст. 135 ЦПК України) [15, с. 47] із урахуванням наслідків не виконання указаних вимог.

При цьому ученими висловлюються неоднозначні підходи щодо особливостей реалізації основних засад (принципів) цивільного судочинства у правозастосовній діяльності суду залежно від форми їх закріплення у законодавстві (ступеня нормативності), а саме як принципів-норм чи принципів, які виводяться зі змісту положень норм права (змістовного закріплення).

У відповідному контексті варто підтримати наукову думку, що принципи права та норми цивільного процесуального права взаємопов'язані та взаємообумовлені. Принципи як правові ідеї, що виражають уявлення про регулювання діяльності суду з відправлення правосуддя у цивільних справах визначають зміст норм права при їх розробці, що відрізняє їх від норм, у яких вони виражені, тобто норми цивільного процесуального права є формою вираження його принципів [2, с. 196]. Водночас варто погодитися, що ступінь нормативності основних засад (принципів) цивільного судочинства, а саме закріплення їх у законодавстві як принципів-норм, в певній мірі буде впливати на ефективність їх застосування з огляду на визначеність змісту таких основних засад. А отже, беззаперечно, що нормативне закріплення принципів пропорційності та відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, є своєчасним законодавчим підходом як у площині ефективності правозастосування, так і правотворчої діяльності у межах підвищення гарантій справедливого правосуддя.

У свою чергу, взаємозв'язок принципів пропорційності і відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, виводитися із системного аналізу положень ч. 4, 6 ст. 137, ч. 7–9 ст. 139, ч. 5 ст. 141 ЦПК України. Так при визначенні розміру виплат на оплату послуг адвоката (ч. 4 ст. 137 ЦПК України), на оплату робіт залученого стороною експерта, спеціаліста, перекладача (ч. 7 ст. 139 ЦПК України) урахуванню підлягає «співмірність» таких витрат за критеріями, зокрема складності справи, часом, витраченим відповідними учасниками судового процесу та обсягом наданих ними послуг (робіт), а також ціною позову та (або) значенням справи для сторони, в тому числі впливом вирішення справи на репутацію сторони або публічним інтересом до справи – для визначення витрат на оплату адвоката. У разі не дотримання таких вимог та не урахування стороною (учасником справи) критеріїв для визначення «співмірності» суд може, за клопотанням іншої сторони, зменшити розмір таких витрат, які підлягають розподілу між сторонами [16].

Аналогічні підходи щодо взаємозалежності і взаємозв'язку досліджуваних принципів у площині їх реалізації у ході вирішення питання про розподіл судових витрат наведені у рішеннях ЄСПЛ із урахуванням ст. 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – ЄКПЛ). Зокрема у пункті 268 рішення ЄСПЛ у справі «*East/West Alliance Limited» проти України*», заява № 19336/04 зазначається, що «згідно з практикою Суду, заявник має право на компенсацію судових та інших витрат, лише якщо буде доведено, що такі витрати були фактичними і неминучими, а їхній розмір – обґрунтованим (див., наприклад, рішення у справі «*Ботацці проти Італії*» (*Bottazzi v. Italy*), заява № 34884/97, п. 30, ECHR 1999-V)» [17]. У пункті 27 мотивувальної частини рішення від 29 листопада 2005 року у справі «*Вишневська проти України*», заява № 16881/03 ЄСПЛ зазначає, що «заявниця не може отримати відшкодування своїх витрат, окрім як у випадку, якщо вони справді були, в них існувала потреба та якщо вони є реальними з точки зору їх розміру [18].

Водночас разом із загальними правилами розподілу судових витрат, визначеними частинами 1, 2 ст. 141 ЦПК України, що здійснюється за принципом «платить той, хто програв» (повного відшкодування судових витрат), при здійсненні правосуддя суд має враховувати і інші обставини, які впливатимуть чи вплинули на розгляд справи, ухвалення рішення суду, а також його виконання. Системний аналіз ст. 11, ч. 3 ст. 141 ЦПК України дає підстави констатувати взаємозв'язок досліджуваних принципів, що виявляється у втіленні принципу пропорційності у низку положень ЦПК України щодо відшкодування судових витрат, які суд враховує при вирішенні питання про їх розподіл, відходячи від загальних правил. Зокрема при вирішенні питання про розподіл судових витрат суд враховує «чи є розмір таких витрат обґрунтованим та пропорційним до предмета спору з урахуванням ціни позову, значення справи для сторін, в тому числі чи міг результат її вирішення вплинути на репутацію сторони або чи викликала справа публічний інтерес» (п. 2 ч. 3 ст. 141 ЦПК України).

Принагідно зауважити, що нормативне закріплення таких правил корелюється з рекомендаціями наданими у документах «м'якого права», зокрема Рекомендації № R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, ухвалених Комітетом Міністрів Ради Європи на 367 засіданні заступників міністрів 28 лютого 1984 року, у преамбулі яких зазначається, що «цивільний процес слід спростити і зробити гнучкішим і оперативнішим з одночасним збереженням гарантій, наданих учасникам процесу традиційними процесуальними нормами, і високого рівня правосуддя, який вимагається в демократичному суспільстві» [19].

Висновки. У підсумку варто зазначити, що принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, характеризується низкою функцій та ознак, які притаманні основним засадам (принципам) цивільного судочинства, інтегрується у норми права як окремого інституту (інституту судових витрат), так і у взаємозв'язку з іншими принципами цивільного судочинства слугує визначенню процесуальної форми розгляду і вирішення цивільних справ, а також виконує регулятивну і інтерпретаційну функцію щодо норм цивільного процесуального права. Принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення у контексті регулятивної функції неможливо розглядати окремо від інших принципів цивільного судочинства, зокрема принципу пропорційності. Нормативне закріплення принципів пропорційності та відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, є своєчасним законодавчим підходом як у площині ефективності правозастосування, так і правотворчої діяльності у межах підвищення гарантій справедливого правосуддя. У площині правотворчої діяльність нормативне закріплення принципів відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, та пропорційності слугуватиме оптимізації цивільного судочинства, з одночасним забезпеченням дискреційних повноважень суду та гарантій учасників судового процесу, передбачених загальними правилами провадження у цивільних справах, підвищення ефективності правосуддя та досягненню завдання цивільного судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1496-99-п#Text_(дата звернення: 06.01.2026).
2. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система проблеми сучасної теорії і практики: монографія. Харків: Право, 2020. 672 с.
3. Боровська І.А. Відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення в системі принципів цивільного судочинства. *Науковий вісник публічного та приватного права. Збірник наукових праць*. 2020. Вип. 2. С. 44–49. URL: http://nvppp.in.ua/vip/2020/2/10.pdf (дата звернення: 06.01.2026).
4. Боровська І.А. Ґенеза принципів цивільного судочинства в контексті сучасних тенденцій розвитку цивільного процесуального законодавства України. *Журнал східноєвропейського права.* 2024. № 128. С. 67–75. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/11/borovska_128.pdf (дата звернення: 06.01.2026).
5. Сакара Н.Ю. Проблеми доступності правосуддя в цивільних справах. Монографія. Харків: Право, 2010. 256 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2010/Sakara_2010.pdf (дата звернення: 06.01.2026).
6. Свірін О.Ф. Застосування в господарському та цивільному судочинстві принципу судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 3. С. 93–97. URL: http://lsej.org.ua/3_2018/28.pdf (дата звернення: 06.01.2026).
7. Ханик-Посполітак Р.Ю. Доступність правосуддя в цивільному процесі в контексті Закону України «Про судовий збір». *Наукові записка НаУКМА*. 2012. Т. 129. Юридичні науки. С. 117–119. https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4b12bbb8-3117-49ce-aa9a-6b66aa572262/content (дата звернення: 06.01.2026).
8. Медвєдєв В.І. Принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, у цивільному судочинстві України та країн ЄС. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. 2025. Вип. 91. Ч. 1. С. 372–381. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/11/56.pdf (дата звернення: 06.01.2026).
9. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : автореф. дис. … д. ю. н.: 12.00.01. Київ, 1999. 36 с.
10. Штефан О. Поняття і значення принципів цивільного процесуального права в умовах воєнного стану. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2022. № 3. С. 5–14. DOI: https://doi.org/10.33731/32022.262616 (дата звернення: 06.01.2026).
11. Сакара Н.Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 142. С. 77–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2018_142_8 (дата звернення: 06.01.2026).
12. Боровська І.А. Принцип пропорційності у цивільному судочинстві. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав* : матеріали наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Ч.Н. Азімова (Харків, 16 груд. 2020 р.). Харків, 2020. С. 64–67. URL: https://nauka.nlu.edu.ua/

nauka/download/zbirniki_konf/Azimov_2020.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 06.01.2026).
13. Головатий С.П. Верховенство права: монографія: у 3 кн. Київ: Фенікс, 2006. Кн. 2: Верховенство права. 1747 с.
14. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків Право, 2016. Т. 10. Цивільний процес / редкол.: В.В. Комаров (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2025. 872 с.
15. Боровська І.А., Петровський А.В. Сутність та окремі аспекти правової реалізації принципу пропорційності у цивільному судочинстві. *Правова позиція*. 2021. № 2 (31). С. 44–49. URL: http://legalposition.umsf.in.ua/archive/2021/2/9.pdf_(дата звернення: 06.01.2026).
16. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 06.01.2026).
17. Рішення Європейського суду з прав людини від 23 січня 2014 року (остаточне 02/06/2014) у справі «East/West Alliance Limited» проти України», заява № 19336/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_994#Text (дата звернення: 06.01.2026).
18. Рішення Європейського суду з прав людини від 29 листопада 2005 року у справі «Вишневська проти України», заява № 16881/03. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_086?find=1&text=витрат#w1_1_(дата звернення: 06.01.2026).
19. Рекомендації № R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, ухвалених Комітетом Міністрів Ради Європи на 367 засіданні заступників міністрів від 28 лютого 1984 р. URL: https://vkksu.gov.ua/page/rekomendaciyi-ta-rezolyuciyi-komitetu-ministriv-rady-yevropy (дата звернення: 06.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Голубенко Т.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.9, 347.942
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.31

ВПЛИВ ПРИНЦИПУ ДИСПОЗИТИВНОСТІ НА СТАДІЮ ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Грабар Н.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5533-6765

Парасюк М.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-8600-5264

Грабар Н.М., Парасюк М.В. Вплив принципу диспозитивності на стадію доказування у цивільному судочинстві України.

У науковій статті комплексно досліджується принцип диспозитивності як фундаментальна засада цивільного судочинства та його визначальний вплив на стадію подання та розкриття доказів. Здійснюється аналіз законодавчих положень Цивільного процесуального кодексу України, які регулюють подання доказів, заявлення клопотань та реалізацію сторонами своїх процесуальних прав. Проаналізовано ключові аспекти прояву принципу диспозитивності на етапі ініціювання процесу доказування, включаючи право сторін самостійно визначати предмет доказування, обсяг необхідних доказів та способи їх подання до суду.

Особливу увагу приділено питанню того, яким чином диспозитивність впливає на процес доказування: зокрема, розкривається роль сторін у збиранні, поданні та оцінюванні доказового матеріалу, а також межі активності суду, який не може виходити за межі заявлених вимог і поданих доказів, проте зобов'язаний сприяти реалізації сторонами їхніх прав. Окремо підкреслюється, що диспозитивність не є абсолютною – суд зберігає певні інструменти для забезпечення повного і всебічного з'ясування обставин справи, проте їх застосування суворо врегульоване законом і не може підміняти ініціативу сторін.

Досліджуються також, проблемні питання практичної реалізації принципу диспозитивності на стадії доказування, включаючи необхідність забезпечення балансу між диспозитивністю сторін та ефективністю судового розгляду.

Узагальнення отриманих результатів дало змогу зробити висновок, що ефективність стадії доказування значною мірою залежить від належної реалізації сторонами своїх процесуальних прав, добросовісності поведінки та активності в поданні доказів. Принцип диспозитивності виступає не лише гарантією автономії волевиявлення учасників процесу, але й ключовим чинником забезпечення справедливого та ефективного розгляду цивільних справ.

На основі проведеного аналізу сформульовано практичні рекомендації щодо удосконалення процесуального законодавства та правозастосовної практики з метою оптимізації застосування принципу диспозитивності на стадії подання та розкриття доказів у цивільному судочинстві, забезпечення справедливого та своєчасного вирішення цивільних спорів.

Ключові слова: принцип диспозитивності, цивільне судочинство, докази, подання доказів, розкриття доказів, стадія доказування.

Grabar N.M., Parasyuk M.V. The influence of the principle of dispositivity on the stage of proof in civil proceedings in Ukraine.

The scientific article comprehensively examines the principle of dispositivity as a fundamental principle of civil proceedings and its determining influence on the stage of presentation and disclosure of evidence. An analysis is being carried out of the legislative provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine, which regulate the submission of evidence, filing of motions, and the exercise by the parties of their procedural rights. The key aspects of the manifestation of the principle of dispositivity at the stage of initiating the evidentiary process are analyzed, including the right of the parties to independently

determine the subject of proof, the volume of necessary evidence, and the methods of submitting it to the court.

Particular attention is paid to the question of how dispositiveness affects the process of proof: in particular, the role of the parties in collecting, presenting and evaluating evidentiary material is revealed, as well as the limits of the court's activity, which cannot go beyond the stated claims and presented evidence, but is obliged to facilitate the exercise of their rights by the parties. It is separately emphasized that the discretion is not absolute - the court retains certain tools to ensure a full and comprehensive clarification of the circumstances of the case, but their use is strictly regulated by law and cannot replace the initiative of the parties.

The problematic issues of the practical implementation of the principle of dispositivity at the evidentiary stage are also investigated, including the need to ensure a balance between the dispositivity of the parties and the efficiency of the trial.

The generalization of the obtained results allowed us to conclude that the effectiveness of the evidentiary stage largely depends on the proper exercise by the parties of their procedural rights, good faith behavior, and activity in presenting evidence. The principle of dispositivity serves not only as a guarantee of the autonomy of the will of the participants in the process, but also as a key factor in ensuring the fair and effective consideration of civil cases.

Based on the analysis, practical recommendations were formulated to improve procedural legislation and law enforcement practice in order to optimize the application of the principle of dispositivity at the stage of submission and disclosure of evidence in civil proceedings, ensuring fair and timely resolution of civil disputes.

Key words: principle of dispositiveness, civil procedure, evidence, submission of evidence, disclosure, evidence stage, adversariality, procedural equality, burden of proof, subject of proof, procedural rights and obligations of the parties, efficiency of judicial review.

Постановка проблеми. В сучасних умовах цивільне процесуальне право України та цивільне судочинство ґрунтуються на засадах, у котрих відображені головні принципи здійснення судочинства. Принцип диспозитивності є одним з основоположних в цивільному судочинстві України, який визначає можливість учасників процесу на розпорядження своїми правами, у тому числі правом на подання доказів та ініціювання доказування. Вплив цього принципу на стадію доказування виявляється через основні механізми, які регулюють надання доказів, ініціювання доказової діяльності та участь суду в процесі збирання доказів. Він вимагає, щоб судова діяльність була орієнтована на рівність учасників та на максимальну ініціативу сторін, що може як стимулювати їх до активності, так і зумовлювати певні обмеження для суду в дослідженні обставин справи.

Реформування процесуального законодавства, орієнтація на стандарти ЄСПЛ щодо забезпечення справедливого судового розгляду й активне впровадження електронного правосуддя актуалізують питання про межі автономії сторін у доказуванні та ступінь допустимого втручання суду в цей процес. Поширеність у правозастосовній практиці нормативних колізій, а також відсутність єдності у підходах судів до розуміння та практичного застосування принципу диспозитивності в процесі доказування свідчать про наявність суттєвої наукової й прикладної проблеми. Це обумовлює потребу у ґрунтовному комплексному теоретико-практичному дослідженні диспозитивності як засадничого принципу цивільного процесу, зокрема з позиції її впливу на перебіг і результативність судового розгляду.

Мета дослідження. Всебічне теоретичне обґрунтування впливу принципу диспозитивності на формування, перебіг та результати стадії доказування у цивільному судочинстві України, а також виявлення оптимального балансу між диспозитивністю та активною процесуальною роллю суду з огляду на забезпечення ефективного та справедливого розгляду цивільних справ.

Стан опрацювання проблематики. Проблемам, що дотично пов'язані із впливом принципу диспозитивності на стадію доказування у цивільному судочинстві України було присвячено достатньо наукових публікацій. Значна увага в українській процесуальній науці приділялася вивченню принципів цивільного судочинства, зокрема принципу диспозитивності. Цій проблематиці присвячено чимало наукових праць, зокрема: Т.В. Войтенко, О.О. Грабовська, І. Ізарова, М.В. Жушман, В.А. Кройтор, А. Штефан та інші.

Дослідження цих учених формують методологічну основу сучасного розуміння змісту та функціонального призначення принципу диспозитивності у цивільному процесі. Їхні напрацювання охоплюють питання меж процесуальної самостійності сторін, співвідношення диспозитивності із судовою активністю, впливу цього принципу на доказову діяльність та формування засад справедливого судового розгляду.

Утім, питанню вплив принципу диспозитивності на стадію доказування у цивільному судочинстві України не було приділено достатньої уваги. Наявність у правозастосовній практиці колізій і нео-

днакових підходів до тлумачення та застосування диспозитивності під час доказування свідчить про потребу комплексного теоретико-практичного аналізу цього принципу та його впливу на результативність судового розгляду

Виклад основного матеріалу. Принцип диспозитивності є одним із фундаментальних засадничих положень цивільного процесуального права України, що визначає межі ініціативи та активності учасників процесу. Важливість принципів цивільного судочинства визначається їх впливом на нормотворчу та правозастосовчу діяльність. При розробці законодавства та внесенні змін до нього, не може допускатися суперечностей нових норм права наявним засадам [1, с. 70].

Вагомим здобутком є те, що принцип диспозитивності у цивільному процесуальному праві України став основою, характерною для цивільно-правових відносин, де кожна особа має свободу вибору – використовувати своє право чи ні, виявляючи таким чином свою волю. Він забезпечує сторонам можливість реалізації їхніх матеріальних і процесуальних прав на всіх етапах судового процесу, від його початку до завершення. Саме цей принцип часто розглядається як головна рушійна сила цивільного судочинства.

З наукової точки зору диспозитивність – це постійне корегування сторонами процесу умов діяльності суду, спонукання до вчинення активних дій, або утримання від них [2, с. 92].

Варто відзначити, що принцип диспозитивності знаходить своє практичне втілення через надання учасникам процесу широкого спектру диспозитивних прав. Ці права дозволяють сторонам активно впливати на рух судової справи. Свобода сторін щодо розпорядження своїми правами, передбачає право ініціювати доказування, надавати докази, заявляти клопотання та визначати предмет спору.

Вказаний принцип закріплений у ст. 13 Цивільного процесуального кодексу України, за якою, суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, поданим відповідно до Цивільного процесуального кодексу України, в межах заявлених ними вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі [3].

У відповідності до ст. 14 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК), суд не вживає заходів щодо збору доказів, якщо цього не потребують інтереси правосуддя або якщо це прямо не передбачено законом [3]. Це означає, що основна відповідальність за збори доказів покладається на учасників справи, а суд лише координує цей процес, контролюючи дотримання законності та справедливості. Загалом, загальне правило полягає в тому, що суд не зобов'язаний діяти в ролі активного збирача доказів, якщо один з учасників справи бездіяльний у цьому процесі. Відповідно, суд не повинен виконувати обов'язки сторін, зокрема, проводити збір доказів, якщо це не передбачено прямо процесуальними нормами.

Проте, на практиці існують ситуації, коли закон покладає на суд певні обов'язки щодо збору доказів, зокрема, у випадках, коли відсутність судової активності в цьому напрямі може призвести до серйозних помилок у встановленні обставин справи. Такі випадки визначаються законодавством та зазвичай стосуються справ, які мають важливі юридичні наслідки, наприклад, у справах про визнання особи безвісно відсутньою або недієздатною. У таких ситуаціях суд має можливість втрутитись у процес збору доказів, оскільки це може вплинути на правові підсумки, які матимуть суттєві наслідки для правового статусу фізичних осіб.

Важливим є те, що у цивільному судочинстві суд уповноважений здійснювати збирання доказів з власної ініціативи лише у виняткових випадках, прямо визначених процесуальним законом. Передусім це стосується ситуацій, коли така активність суду є необхідною для забезпечення належного захисту прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб, а також осіб, визнаних судом недієздатними або таких, чия дієздатність обмежена. Надання суду відповідних повноважень спрямоване на компенсацію обмежених можливостей цих учасників процесу щодо самостійної реалізації своїх процесуальних прав, зокрема – щодо збирання та подання доказів.

Така судова активність зумовлена особливим статусом вказаних осіб, які через вік або юридично встановлені обмеження не можуть у повному обсязі здійснювати свої права у цивільному процесі. З огляду на це держава покладає на суд додатковий обов'язок забезпечити процесуальні гарантії таким учасникам, що, серед іншого, може проявлятися у здійсненні судом власних дій зі збирання доказів для повного й об'єктивного встановлення фактичних обставин справи.

Окремо слід зазначити, що суд має право ініціювати збирання доказів і шляхом призначення судової експертизи, коли вирішення спору потребує спеціальних знань, недоступних суду. Призначення додаткової або повторної експертизи також належить до форм самостійного доказового пошуку суду. Це пояснюється необхідністю отримання фахових висновків для забезпечення всебічного, повного та об'єктивного розгляду справи, що є однією з ключових засад цивільного судочинства. Наприклад, у справі № 826/17546/18 судом було призначено судову експертизу для визначення ринкової вартості майна, оскільки позивач не зміг надати достатньо переконливих до-

казів цієї вартості. Суд, хоча й в принципі не мав права ініціювати збори доказів, зробив це для забезпечення справедливості і точності розгляду справи. Цей випадок демонструє важливість судової ініціативи у ситуаціях, коли сторонам бракує спеціальних знань для підтвердження фактів [4].

В науковій літературі слушно вказується на те, що розгляд цивільних справ здійснюється виключно на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених законом випадках. Дані, що містяться в будь-яких інших матеріалах, які не були залучені у справу як докази, не можуть досліджуватися судом та покладатися в основу вирішення справи. За винятком загальновідомих обставин та преюдиційних фактів, а також обставин, визнаних іншою стороною у справах позовного провадження, які пізнаються судом в окремому специфічному порядку, єдиним джерелом інформації про обставини справи виступають наявні у ній докази. При цьому основне навантаження з наповнення справи доказами покладається на учасників справи, а суд сприяє їм в одержанні доказів шляхом їх витребування виключно у випадках, встановлених законом [5, с. 74].

Отже, принцип диспозитивності через надання широких диспозитивних прав учасникам цивільного судочинства забезпечує їхню активну роль у процесі.

Основними ознаками диспозитивності в цивільному процесі є ініціатива сторін, яка виражається у том, що учасники цивільного процесу мають право не лише на подання доказів, але й на вибір способу їх надання та доказування.

Серед ключових диспозитивних прав учасників цивільного процесу можна виокремити наступні: порушення цивільної справи відбувається виключно у випадку волевиявлення фізичної чи юридичної особи; можливість зміни підстав або предмету позову; можливість збільшення або зменшення позовних вимог; можливість укладення між сторонами мирової угоди; можливість відмовитися від позову; право визнання позову і право заперечувати проти нього; обов'язок доказування обставин, що мають значення по справі, покладається на сторони або інших осіб, що беруть участь у справі; особиста участь у справі під час судового розгляду [6].

Тим не менш, можна стверджувати, що принцип диспозитивності пов'язує рух і розвиток справи по стадіях цивільного судочинства, долю предмета спору з розсудом самих заінтересованих осіб – позивача і відповідача [7, с.53].

Беззаперечним фактом є те, що саме процес доказування є тією правовою процедурою, яка надає підстави констатувати про об'єктивне існування доказів у рамках судового розгляду.

У цивілістичній науці сформувалася значна кількість різних підходів до розкриття сутності категорії «доказування». Проведений аналіз наявних доктринальних позицій дає підстави заявляти, що процес доказування нерозривно пов'язаний з поняттям доказів, оскільки саме через дії, спрямовані на збирання, подання, дослідження та оцінку доказів, досягається мета встановлення обставин справи[8,с.66].

Узагальнюючи викладені положення, слід підкреслити, що сучасна модель цивільного процесу в Україні ґрунтується на принципі змагальності та диспозитивності, які передбачають провідну роль учасників справи у формуванні доказової бази. Суд у загальному порядку виступає арбітром, що оцінює докази, надані сторонами, і не замінює їхню процесуальну активність власними діями. Такий підхід забезпечує баланс між автономією сторін та нейтральністю суду.

Втім, аналіз процесуального законодавства та судової практики свідчить про те, що змагальність у цивільному процесі не має абсолютного характеру. Існують категорії справ і суб'єктів, які потребують підвищеного рівня судового втручання з огляду на їхню підвищену вразливість або на особливість юридичних наслідків, які породжує рішення суду. Активна роль суду, обмежена чіткими законодавчими рамками, застосовується у справах, які стосуються малолітніх та неповнолітніх осіб, недієздатних чи обмежено дієздатних громадян, а також у випадках, коли обставини справи неможливо встановити без спеціальних знань, що обумовлює необхідність призначення експертиз.

З наукової точки зору, такі винятки з принципу змагальності виконують надзвичайно важливу функцію: вони забезпечують реалізацію принципу справедливості та рівності сторін, запобігаючи ситуаціям, у яких обмежені можливості окремих учасників могли б призвести до викривлення результатів правосуддя. Активність суду в межах, визначених законом, компенсує структурну нерівність учасників демократичного правосуддя та підтримує ефективність судового захисту.

Таким чином, система збирання доказів у цивільному процесі є багаторівневою та збалансованою: з одного боку, вона стимулює сторони до максимальної процесуальної ініціативи, а з іншого – передбачає механізми коригування цього принципу задля захисту найуразливіших суб'єктів та забезпечення повного й об'єктивного з'ясування обставин справи. Це свідчить про еволюцію цивільного процесу в напрямі поєднання класичної змагальності з елементами соціально орієнтованої судової активності, що є характерним для правових систем, зорієнтованих на високі стандарти правового захисту.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що принцип диспозитивності, попри свою фундаментальну важливість для цивільного судочинства та забезпечення автономії сторін у процесі доказування, стикається з низкою суттєвих практичних перешкод, які можуть нівелювати його позитивний вплив.

Нерівномірність доступу до доказів проявляється у тому, що одна сторона, завдяки кращому фінансовому становищу, зв'язкам або адміністративному ресурсу, має значно ширші можливості для збирання, фіксації та подання необхідних доказів. Інша сторона, обмежена у ресурсах, може опинитися у не вигідному становищі, що викривлює принцип змагальності та ускладнює встановлення об'єктивної картини подій, незважаючи на формальну рівність прав.

Зловживання процесуальними правами, що є прямим наслідком широти диспозитивних повноважень, може мати різні форми. Недобросовісні учасники можуть навмисно затягувати розгляд справи шляхом безпідставних клопотань про витребування доказів, приховувати ключову інформацію, яка могла б свідчити не на їхню користь, або подавати явно неналежні чи недопустимі докази з метою введення суду в оману або затягування часу. Суду часто бракує ефективних інструментів для оперативного реагування на такі зловживання без ризику надмірного втручання у сферу диспозитивних прав сторін.

Нарешті, вплив принципу диспозитивності на оцінку доказів є опосередкованим, але значущим. Оскільки суд оцінює лише ті докази, які були подані сторонами, відсутність важливого доказу, навіть за наявності непрямих вказівок на його існування, не може бути врахована судом при ухваленні рішення. Таким чином, пасивність або недобросовісність однієї зі сторін у поданні доказів може безпосередньо вплинути на кінцевий результат розгляду справи.

Вплив диспозитивності на стадію доказування можна оцінити як ефективний засіб для забезпечення процесуальної рівності сторін, однак існуючи винятки показують, що законодавство надає суду необхідні інструменти для підтримки правосуддя в специфічних ситуаціях. Тому в цивільному судочинстві України принцип диспозитивності збалансовано поєднується з можливістю суду для активного втручання в збір доказів у разі потреби та за вказівкою закону.

Ефективне подолання цих практичних перешкод вимагає комплексного підходу, що включає вдосконалення процесуального законодавства, підвищення рівня правової культури учасників процесу та активнішу роль суду у межах, дозволених принципом диспозитивності, для забезпечення балансу між автономією сторін, ефективністю судового процесу та справедливим вирішенням цивільних спорів.

У сучасному цивільному судочинстві суди часто стикаються з ситуаціями, коли сторонам бракує достатніх доказів, особливо у складних випадках, де потрібні спеціалізовані знання (експертизи). Чітке визначення цієї ролі суду дозволить забезпечити справедливість і точність розгляду справ, а також уникнути затримок через недостатнє забезпечення доказової бази.

Варто також, розширити перелік ситуацій, коли суд може призначати експертизи на власний розсуд, зокрема у справах, де сторони не мають можливості навести достатні докази через відсутність доступу до спеціальних знань, оскільки це надасть можливість точніше з'ясувати обставини справи та скоротити терміни розгляду.

Розробити та впровадити навчальні програми для осіб, які беруть участь у цивільному процесі, з метою підвищення їхнього розуміння процесу доказування, прав і обов'язків щодо подання доказів. Багато учасників процесу не мають належної правової освіти, що може призвести до недооцінки важливості доказування або неправильної реалізації своїх прав. Підвищення правової обізнаності допоможе знизити рівень помилок у поданні доказів та полегшить ефективне застосування принципу диспозитивності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Работинська В. О. Механізм реалізації принципу гласності цивільного процесу. *Право і суспільство. 2015.* № 5-2 частина 2. 73 с.
2. Дем'янова О.В. Диспозитивність як риса цивільного судочинства. *Актуальні проблеми держави і права.* 2016. Вип. 77. С. 88-94. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/660918d9-e687-4b24-8dee-02a64f2bd747.
3. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41,41 - 42. Ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
4. Рішення Верховного Суду від 2018 року. Справа № 826/17546/18. URL: https://www.reyestr.court.gov.ua.
5. Штефан А. Принцип диспозитивності у цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. № 5. 2020. С. 72-81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpiv_2020_5_9.

6. Сахно Я.О. Порушення принципу диспозитивності в цивільному процесі України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Київ. 2012р. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/1303/1247.
7. Котуха Н.С., Гентош Р.Є. Диспозитивність – принцип захисту суб'єктивних прав. *Львівський вісник торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2018. Вип. 7. С. 52–60. URL: https://www.lute.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/DOI/2616-7611-2018-07-06.pdf.
8. Круглова О.О., Ліщенко О.О. Докази та доказування в цивільному процесі. Ужгородський національний університет. *Порівняльно-аналітичне право.* Ужгород. 2017. № 1. С. 65–67. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/09/1_2017.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Грабар Н.М., Парасюк М.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.32

ПРИНЦИПИ НАЛЕЖНОГО ВИКОНАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ЇХ ПОРУШЕННЯ В СФЕРІ ОБІГУ ЦИФРОВИХ ОБ'ЄКТІВ

Гринько Р.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративної діяльності
факультету правоохоронної діяльності,
Національна академія
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0001-9900-7090

Гринько Р.В. Принципи належного виконання цивільних договірних зобов'язань та правові наслідки їх порушення в сфері обігу цифрових об'єктів.

Вказується, принципи належного виконання цивільних договірних зобов'язань становлять фундаментальну основу цивільно-правового регулювання, оскільки саме через їх реалізацію забезпечується стабільність договірних відносин, правова визначеність та довіра між учасниками цивільного обороту.

Метою статті є визначення особливостей принципів належного виконання цивільних договірних зобов'язань та правових наслідків їх порушення в сфері обігу цифрових об'єктів.

Обґрунтовано, що принцип належного виконання договірних зобов'язань у сфері обігу цифрових об'єктів охоплює дотримання сторонами вимог щодо суб'єктного складу, строків, місця, способу, повноти та якості виконання з урахуванням нематеріальної природи цифрових об'єктів і технічних особливостей їх функціонування. Доведено самостійний характер принципу реального виконання зобов'язання, який у цифрових правовідносинах проявляється у фактичному створенні, передачі або забезпеченні доступу до цифрового об'єкта, а також у можливості трансформації цього принципу у вимогу виконання зобов'язання в натурі у разі його порушення.

Встановлено, що порушення принципів належного та реального виконання у сфері обігу цифрових об'єктів має комплексні правові наслідки, серед яких пріоритетне значення належить відновлювальним способам захисту цивільних прав, спрямованим на забезпечення функціональної придатності цифрового об'єкта. Обґрунтовано доцільність активного застосування заходів оперативного впливу як ефективного інструменту реагування на порушення договірних зобов'язань у цифровому середовищі за умови дотримання принципів добросовісності та недопущення зловживання правом.

Виявлено, що класичні підходи до цивільно-правової відповідальності не завжди забезпечують належний захист прав кредитора у цифрових правовідносинах, що зумовлює необхідність переорієнтації правозастосування на виконання зобов'язання в натурі та усунення наслідків порушення. Зроблено висновок, що визначення правових наслідків порушення договірних зобов'язань у сфері обігу цифрових об'єктів має здійснюватися з урахуванням принципів добросовісності, розумності та справедливості, а також технологічної специфіки відповідних правовідносин.

Ключові слова: цивільно-правові відносини, договір, зобов'язання, цифрові об'єкти, належне виконання, принципи, стягнення збитків, відповідальність, способи захисту, заходи оперативного впливу.

Hrynko R.V. Principles of proper implementation of civil contractual obligations and legal consequences of their violation in the field of circulation of digital objects.

It is indicated that the principles of proper performance of civil contractual obligations constitute the fundamental basis of civil law regulation, since it is through their implementation that the stability of contractual relations, legal certainty and trust between participants in civil turnover are ensured.

The purpose of the article is to determine the specifics of the principles of proper fulfillment of civil contractual obligations and the legal consequences of their violation in the field of circulation of digital objects.

It is substantiated that the principle of proper fulfillment of contractual obligations in the field of circulation of digital objects covers compliance by the parties with requirements regarding the subject composition, terms, place, method, completeness and quality of execution, taking into account the intangible nature of digital objects and the technical features of their functioning. The independent nature of the principle of real fulfillment of the obligation, which in digital legal relations is manifested in the actual creation, transfer or provision of access to the digital object, as well as in the possibility of transforming this principle into a requirement for fulfillment of the obligation in kind in case of its violation, has been proven.

It has been established that the violation of the principles of proper and real implementation in the field of circulation of digital objects has complex legal consequences, among which the priority value belongs to restorative methods of protecting civil rights aimed at ensuring the functional suitability of the digital object. The expediency of active application of operational influence measures as an effective tool for responding to violations of contractual obligations in the digital environment, provided that the principles of good faith are observed and abuse of rights is not allowed, is substantiated.

It was found that classical approaches to civil liability do not always provide adequate protection of the creditor's rights in digital legal relations, which necessitates a reorientation of law enforcement to the fulfillment of the obligation in kind and elimination of the consequences of the violation. It is concluded that the determination of the legal consequences of the violation of contractual obligations in the field of circulation of digital objects should be carried out taking into account the principles of good faith, reasonableness and fairness, as well as the technological specificity of the relevant legal relations.

Key words: civil law relations, contract, obligations, digital objects, proper execution, principles, recovery of damages, liability, methods of protection, measures of operational influence.

Постановка проблеми. Принципи належного виконання цивільних договірних зобов'язань становлять фундаментальну основу цивільно-правового регулювання, оскільки саме через їх реалізацію забезпечується стабільність договірних відносин, правова визначеність та довіра між учасниками цивільного обороту. У сфері обігу цифрових об'єктів зазначені принципи зазнають суттєвих змін, зумовлених нематеріальною природою об'єкта, автоматизованими способами виконання договорів, використанням смарт-контрактів та дистанційною формою взаємодії сторін.

Наявні положення цивільного законодавства України, сформовані переважно з урахуванням класичних майнових зобов'язань, не завжди забезпечують ефективне застосування принципів належного виконання в цифровому середовищі. Це породжує правову невизначеність щодо моменту та способу виконання зобов'язання, критеріїв його належності, а також співвідношення принципів диспозитивності та свободи договору з вимогами добросовісної поведінки сторін. Особливої актуальності набуває проблема визначення правових наслідків порушення зазначених принципів, оскільки традиційні заходи цивільно-правової відповідальності не завжди адекватно відображають специфіку цифрових об'єктів та механізмів захисту.

У зв'язку з цим наукове осмислення принципів належного виконання цивільних договірних зобов'язань у сфері обігу цифрових об'єктів є необхідною умовою вдосконалення теоретичних засад цивільного права, розвитку договірної практики та формування ефективних правових механізмів захисту прав і законних інтересів учасників цифрових цивільних правовідносин.

Стан опрацювання цієї проблематики. Проблематика принципів належного виконання цивільних договірних зобов'язань та правових наслідків їх порушення традиційно належить до фундаментальних інститутів цивільного права та ґрунтовно розроблена у вітчизняній цивілістичній доктрині, зокрема такими вченими, як С.М. Бервено, Т.В. Боднар, С.Ю. Бурлаков, С.Б. Булеца, Н.Ю. Голубєва, А.Б. Гриняк, С.Д. Гринько, І.В. Давидова, О.В. Дзера, І.С. Канзафарова, В.М. Коссак, О.О. Кот, В.І. Крат, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, В.В. Луць, Д.Г. Павленко, С.О. Погрібний, В.Д. Примак, С.В. Сарбаш, Р.О. Стефанчук, М.О. Стефанчук, І.В. Спасибо-Фатєєва, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, Я.М. Шевченко, Р.Б. Шишка, О.С. Яворська та ін.

Водночас відзначається відсутність комплексного дослідження принципів належного виконання цивільних договірних зобов'язань та правових наслідків їх порушення в сфері обігу цифрових об'єктів, що обумовлює необхідність самостійного та системного наукового осмислення зазначеної проблематики.

Метою статті є визначення особливостей принципів належного виконання цивільних договірних зобов'язань та правових наслідків їх порушення в сфері обігу цифрових об'єктів.

Виклад основного матеріалу. Виконання договірного зобов'язання здійснюється відповідно до принципів. У ЦК України принципами виступають загальні засади цивільного законодавства [1, с. 10–11]. Перелік загальних засад цивільного законодавства закріплено у ст. 3 ЦК України

[2]: 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; 3) свобода договору; 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; 5) судовий захист цивільного права та інтересу; 6) справедливість, добросовісність та розумність. У ч. 3 ст. 509 ЦК України закріплено, що «зобов'язання має ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості» [2].

Принцип належного виконання є базовим принципом виконання договірного зобов'язання. Дотримання цього принципу залежить від умов виконання зобов'язання, які передбачені у главі 48 ЦК України [2] та змісті конкретного цивільно-правового договору.

Основною умовою належного виконання цивільного договірного зобов'язання є його виконання належними сторонами, оскільки відповідно до ст. 626 ЦК України договір є домовленістю двох або більше сторін [2]. У сфері обігу цифрових об'єктів дана умова набуває особливого значення, оскільки виконання договірних зобов'язань нерідко здійснюється з використанням цифрових платформ, програмних рішень або автоматизованих механізмів, що може ускладнювати ідентифікацію належного боржника та кредитора. Так, при укладенні договорів щодо створення програмного забезпечення, передачі прав на цифровий контент, адміністрування вебресурсів або управління цифровими активами принцип виконання зобов'язання належними сторонами є визначальним для досягнення договірної мети. Це зумовлено тим, що до цифрових об'єктів віднесено цифрову річ, якою є «благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність» (ч. 1 ст. 179-1ЦК України) [2].

Згідно із загальним правилом, закріпленим у ст. 527 ЦК України, боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок, а кредитор - прийняти виконання особисто [2]. У контексті договорів, предметом яких є цифрові об'єкти, це означає, що, наприклад, за договором доручення з управління цифровими активами (обліковими записами, доменними іменами, токенізованими правами чи криптографічними ключами) виконання має здійснюватися безпосередньо повіреним, якому довіритель надав відповідні повноваження та доступ. Особистий характер виконання у таких випадках зумовлений підвищеним рівнем ризику втрати або неправомірного використання цифрових об'єктів.

Водночас законодавством, договором, суттю зобов'язання або звичаями ділового обороту можуть бути передбачені винятки з принципу особистого виконання. Зокрема, відповідно до ст. 1005 ЦК України повірений має право передати виконання доручення іншій особі лише у двох випадках: якщо це прямо передбачено договором або якщо повірений був вимушений до цього обставинами з метою охорони інтересів довірителя [2]. У сфері цифрових об'єктів така передача може мати місце, наприклад, у разі залучення спеціалізованого IT-фахівця для відновлення доступу до цифрового гаманця, усунення кіберінциденту або підтримки функціонування інформаційної системи, якщо без цього існує загроза втрати цифрового активу.

Подібний підхід простежується й у договорах підряду, предметом яких є створення або модифікація цифрових об'єктів. Відповідно до ст. 838 ЦК України підрядник має право, якщо інше не встановлено договором, залучити до виконання роботи інших осіб (субпідрядників), залишаючись відповідальним перед замовником за результат їхньої роботи [2]. У практиці цифрового обігу це проявляється, зокрема, при розробці програмного забезпечення, створенні цифрових платформ, мобільних застосунків або NFT-проєктів, коли основний підрядник залучає дизайнерів, програмістів або спеціалістів з кібербезпеки. При цьому принцип належного виконання зобов'язання зберігається, оскільки відповідальність перед замовником за кінцевий результат виконання договору покладається саме на підрядника як сторону договору.

Більшість цивільно-правових договорів є строковими, що зумовлює обов'язок сторін виконувати зобов'язання у строк, встановлений договором або законом. Відповідно до ст. 530 ЦК України зобов'язання підлягає виконанню у строк, визначений договором [2]. У сфері обігу цифрових об'єктів дотримання строку виконання набуває особливої актуальності, оскільки значна частина таких об'єктів пов'язана з динамічними технологічними процесами, швидкою зміною програмного середовища та економічною цінністю, яка безпосередньо залежить від часу. Наприклад, несвоєчасна передача цифрового контенту, програмного продукту або доступу до інформаційної системи може призвести до втрати його комерційної привабливості або функціональної актуальності.

Строк виконання зобов'язання у договорах щодо цифрових об'єктів може бути встановлений у договорі різними способами: шляхом визначення конкретної дати передачі прав на цифровий об'єкт (наприклад, передання виключних майнових прав на програмне забезпечення або цифровий твір), встановлення періоду часу, протягом якого має бути виконано зобов'язання (розробка та тестування програмного продукту протягом визначеного строку), або вказівки на подію, яка неминуче має настати, зокрема завершення етапу розробки, запуску платформи чи проходження сертифікації програмного продукту.

Законодавець надає боржнику договірного зобов'язання право на дострокове виконання свого обов'язку. Водночас можливість реалізації цього права обмежується застереженням, згідно з яким дострокове виконання допускається, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не випливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту (ст. 531 ЦК України) [2]. У сфері обігу цифрових об'єктів дострокове виконання зобов'язання є поширеним явищем, зокрема при передачі цифрового контенту, програмного забезпечення або наданні доступу до хмарних сервісів. Наприклад, розробник програмного продукту може передати замовнику готовий цифровий об'єкт раніше встановленого строку, однак таке дострокове виконання не завжди відповідає інтересам кредитора, якщо програмне забезпечення ще не пройшло погоджене тестування або не інтегроване з іншими цифровими системами.

Подібне правило передбачено й для окремих договірних зобов'язань. Так, відповідно до ч. 2 ст. 1049 ЦК України позичальник має право достроково повернути позику, надану за договором безпроцентної позики, якщо інше не встановлено договором [2]. У цифровій сфері аналогічний підхід може застосовуватися до договорів фінансування цифрових проєктів або надання цифрових активів у тимчасове користування, де дострокове виконання може впливати на економічну модель проєкту або домовленості сторін щодо подальшого використання цифрових об'єктів.

Виконання будь-якого договірного зобов'язання має здійснюватися у визначеному місці. Відповідно до загального принципу свободи договору, закріпленого у п. 3 ст. 3 ЦК України [2], ст. 532 ЦК України надає сторонам право самостійно визначати місце виконання зобов'язання [2]. У договорах щодо цифрових об'єктів місце виконання часто має умовний або віртуальний характер і може визначатися як місце розташування серверів, дата-центрів, інформаційних систем або юридичне місцезнаходження сторони, відповідальної за передачу доступу до цифрового об'єкта. Наприклад, у договорі про надання послуг хмарного зберігання даних місцем виконання зобов'язання може бути визначено місце розташування відповідної серверної інфраструктури або місцезнаходження провайдера цифрових послуг.

Якщо сторони не визначили місце виконання зобов'язання у договорі, воно встановлюється відповідно до правил ст. 532 ЦК України залежно від виду та предмета зобов'язання [2]. У випадку цифрових об'єктів застосування цих правил потребує доктринального тлумачення, зокрема при визначенні місця виконання зобов'язань щодо передачі цифрових даних, надання електронних послуг або виконання грошових зобов'язань, пов'язаних із використанням цифрових платформ. Так, грошові зобов'язання за договорами щодо цифрових об'єктів підлягають виконанню за місцезнаходженням кредитора, тоді як інші зобов'язання - за місцезнаходженням боржника, якщо інше не випливає із суті договору або звичаїв ділового обороту.

Місце виконання окремих зобов'язань може випливати із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту. Якщо традиційні послуги виконуються за місцем їх фактичного надання, то у сфері цифрових об'єктів місце виконання часто пов'язується з цифровим середовищем. Наприклад, онлайн-концерт або трансляція театральної вистави виконується у віртуальному просторі, а цифрові освітні або медичні послуги надаються через інформаційні платформи незалежно від фізичного місцезнаходження сторін. У разі відсутності договірного регулювання місце виконання таких зобов'язань визначається за правилами ст. 532 ЦК України з урахуванням специфіки цифрового об'єкта та характеру договірного зобов'язання [2].

Виконання цивільного договірного зобов'язання визнається належним лише за умови здійснення його належним способом. Законодавець встановлює базові вимоги до способів виконання зобов'язань, серед яких ключовою є вимога повноти виконання. Відповідно до ст. 529 ЦК України боржник зобов'язаний виконати зобов'язання у повному обсязі, тоді як виконання зобов'язання частинами допускається лише у випадках, коли це прямо передбачено договором, актами цивільного законодавства або випливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту [2]. У сфері цифрових об'єктів дана вимога означає, що передача цифрового продукту має охоплювати всі погоджені елементи - програмний код, документацію, ліцензійні права, доступи та ключі активації. Часткове виконання, наприклад передача лише частини функціоналу програмного забезпечення або обмеженого доступу до цифрової платформи, можливе лише за умови чіткого договірного закріплення поетапного виконання. Наприклад, договори щодо розробки цифрових об'єктів нерідко передбачають поетапне створення та передачу результатів робіт (етапи розробки, тестування, впровадження). У таких випадках належний спосіб виконання зобов'язання полягає у дотриманні погоджених технічних завдань і строків на кожному етапі.

Особливості способу виконання притаманні також двостороннім договорам, виконання яких має зустрічний характер. Відповідно до ст. 538 ЦК України сторони повинні виконувати свої обов'язки одночасно, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не випливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту [2]. У договорах щодо цифрових об'єктів принцип зустрічного виконання реалізується, зокрема, шляхом одночасної оплати та надання доступу до цифрового контенту, передання ліцензійного ключа або активації облікового запису. Якщо одна зі сторін наперед

знає про неможливість виконання свого обов'язку, наприклад через технічні збої або відсутність прав на цифровий об'єкт, вона зобов'язана своєчасно повідомити про це іншу сторону.

Спосіб виконання договірного зобов'язання залежить і від його виду. Так, при альтернативному зобов'язанні боржник має право вибору предмета виконання (ст. 539 ЦК України) [2]. У цифровій сфері це може проявлятися, наприклад, у виборі між наданням доступу до хмарного сервісу або передачею локальної версії програмного забезпечення, якщо такий вибір передбачено договором. У солідарних зобов'язаннях, які також можуть виникати у відносинах щодо цифрових об'єктів (наприклад, спільне створення програмного продукту кількома розробниками), кожний із кредиторів має право пред'явити боржникові вимогу у повному обсязі, а виконання боржником зобов'язання одному із солідарних кредиторів звільняє його від виконання щодо інших (ст. 542 ЦК України) [2].

Таким чином, належний спосіб виконання договірних зобов'язань у сфері обігу цифрових об'єктів передбачає дотримання загальних цивільно-правових вимог із урахуванням нематеріальної природи цифрових об'єктів, технічних особливостей їх передачі та специфіки договірних моделей, що використовуються у цифровій економіці. Як слушно зазначає К.Г. Некіт, основною спеціальною ознакою цифрової речі є її нематеріальність, оскільки цифрові речі не мають тілесної субстанції, відповідно, на відміну від матеріальних речей не піддаються амортизації [3, с. 42].

У юридичній літературі поряд із принципом належного виконання зобов'язання традиційно виділяють принцип реального виконання. Як слушно зазначає С.М. Бервено, зміст принципу реального виконання зобов'язання полягає у вчиненні боржником конкретних дій на користь кредитора щодо предмета договору, зокрема передачі товару, виконання роботи або надання послуги [4, с. 97]. У сфері обігу цифрових об'єктів принцип реального виконання означає здійснення боржником фактичних дій, спрямованих на передачу або створення цифрового об'єкта, наприклад надання доступу до програмного забезпечення, передання цифрового файлу, активацію ліцензії, розгортання інформаційної системи чи надання функціонуючого цифрового сервісу. Таким чином, реальне виконання зобов'язання у цифровому середовищі, як і в класичних договірних конструкціях, ототожнюється з виконанням зобов'язання в натурі.

Законодавче закріплення принципу реального виконання простежується в нормах, присвячених окремим видам договорів, оскільки основним обов'язком боржника є обов'язок вчинити певну дію. Водночас у цифрових правовідносинах законодавець та договірна практика дедалі частіше встановлюють спеціальні вимоги до порядку вчинення таких дій. Так, за аналогією до положень ст. 664 ЦК України щодо способів передачі товару [2], передача цифрового об'єкта може здійснюватися шляхом безпосереднього надання цифрового файлу або шляхом надання доступу до нього через інформаційну систему чи хмарний сервіс. Обраний спосіб має принципове значення для визначення моменту виконання зобов'язання та його належності.

У цивілістичній науці тривають дискусії щодо співвідношення принципів належного та реального виконання зобов'язання. Так, Є.О. Харитонов і Н.О. Саніахметова включають реальне виконання до змісту виконання зобов'язання належним чином [5, с. 378]. Аналогічної позиції дотримується й С.М. Бервено, визнаючи в договірному праві існування лише принципу належного виконання, яким охоплюється і виконання зобов'язання в натурі [4, с. 100].

Подібну точку зору підтримує і Т. В. Боднар, яка вважає можливим вести мову лише про принцип виконання зобов'язання належним чином, розглядаючи виконання зобов'язання в натурі не як самостійний принцип, а як одну із засад застосування заходів цивільно-правової відповідальності [6, с. 54–55]. Такий підхід набуває особливої актуальності у цифрових правовідносинах, де заміна реального виконання грошовою компенсацією не завжди забезпечує відновлення порушеного інтересу кредитора, зокрема у випадках унікальних цифрових об'єктів або спеціалізованих програмних рішень.

Водночас обґрунтованою видається позиція В.В. Луця, який відстоює самостійність принципів реального та належного виконання зобов'язання, підкреслюючи їх різноплощинний характер [7, с. 644]. У сфері обігу цифрових об'єктів таке розмежування має принципове значення: по-перше, необхідно встановити, чи здійснив боржник фактичні дії щодо створення або передачі цифрового об'єкта (реальне виконання), і по-друге, оцінити, чи були ці дії вчинені з дотриманням умов договору, технічних вимог, строків, якості та безпеки (належне виконання). Саме поєднання цих двох критеріїв дозволяє дійти висновку про припинення зобов'язання.

Подібні міркування поділяють Н. С. Кузнєцова, І. Б. Утєхін та інші науковці [8, с. 144–152; 9, с. 74]. Зокрема, І. Б. Утєхін зазначає, що принципи належного та реального виконання співпадають у разі належного виконання договору, однак у випадку його порушення автономного значення набуває принцип реального виконання, який трансформується у вимогу виконання зобов'язання в натурі [9, с. 74]. У цифрових правовідносинах це проявляється, зокрема, у вимогах кредитора щодо примусового надання доступу до цифрового об'єкта, передачі вихідного коду або відновлення функціонування цифрового сервісу

Таким чином, договірне зобов'язання у сфері обігу цифрових об'єктів припиняється шляхом його виконання лише за умови поєднання реального та належного виконання, здійсненого на засадах добросовісності, розумності та справедливості. Порушення принципів належного та реального виконання цивільних договірних зобов'язань у сфері обігу цифрових об'єктів має комплексні правові наслідки, що охоплюють як загальні заходи цивільно-правової відповідальності, так і спеціальні способи захисту цивільних прав, зумовлені нематеріальною природою цифрових об'єктів та особливостями їх функціонування.

Порушення принципу реального виконання у сфері обігу цифрових об'єктів проявляється насамперед у невчиненні боржником дій, які становлять предмет зобов'язання: не створенні цифрового продукту, не переданні цифрового файлу, не наданні доступу до інформаційної системи, не активації ліцензії або відмові від розгортання цифрового сервісу. Водночас порушення принципу належного виконання має місце у випадках, коли відповідні дії формально вчинені, але з відхиленням від умов договору - із порушенням строків, технічних вимог, стандартів якості, безпеки, сумісності або функціональності цифрового об'єкта.

Особливістю цифрових правовідносин є те, що навіть незначне відхилення від умов договору може призвести до повної втрати споживчої цінності цифрового об'єкта. Наприклад, програмне забезпечення, передане без належної документації або з істотними технічними помилками, не може вважатися належно виконаним зобов'язанням, навіть якщо формально факт передачі цифрового об'єкта мав місце.

Відповідно до загальних положень цивільного законодавства, порушення зобов'язання тягне за собою застосування передбачених законом або договором правових наслідків. До таких наслідків у сфері обігу цифрових об'єктів належать: відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання; стягнення неустойки (штрафу, пені); відшкодування моральної шкоди (у випадках, передбачених законом); розірвання договору; застосування заходів оперативного впливу.

Водночас застосування традиційних заходів цивільно-правової відповідальності у цифрових правовідносинах стикається з певними труднощами. Зокрема, визначення розміру збитків є ускладненим через складність оцінки вартості цифрових об'єктів, втрати даних, зниження ділової репутації або упущеної вигоди внаслідок недоступності цифрового сервісу. Таку ситуацію пояснює Р.А. Майданик тим, що цифрова річ зберігається, відображається та управляється виключно в електронному вигляді, на віртуальній платформі чи базі даних або через неї [10, с. 25]. У зв'язку з цим дедалі більшого значення набуває не компенсаційна, а відновлювальна функція цивільно-правових способів захисту.

Особливе місце серед правових наслідків порушення принципів виконання займають заходи оперативного впливу, які застосовуються без звернення до суду [11]. У цифрових правовідносинах до таких заходів можуть належати: одностороннє припинення доступу до цифрового сервісу; блокування облікових записів порушника; призупинення виконання зустрічних зобов'язань; самостійне усунення недоліків цифрового об'єкта за рахунок боржника.

Застосування таких заходів є ефективним інструментом забезпечення належного виконання зобов'язань, однак потребує чіткого договірного регулювання з метою запобігання зловживанням правом та порушенню принципу добросовісності.

Порушення принципів належного та реального виконання може також бути підставою для розірвання договору. У цифрових правовідносинах розірвання договору часто поєднується з обов'язком припинити використання цифрового об'єкта, видалити копії програмного забезпечення, повернути доступи або знищити дані.

Особливу складність становить визначення правових наслідків розірвання договорів щодо довгострокового використання цифрових платформ або хмарних сервісів, де фактичне повернення сторін у первісний стан є неможливим. Це зумовлено тією обставиною, цифрові об'єкти становлять віртуальне майно, яке, як зазначає С.Б. Булеца «не має фізичної субстанції, існує у віртуальному світі» [12, с. 147].

У таких випадках особливого значення набуває баланс інтересів сторін та застосування принципів справедливості й розумності.

При визначенні правових наслідків порушення зобов'язань у сфері обігу цифрових об'єктів вирішальну роль відіграє принцип добросовісності. Зокрема, оцінці підлягає добросовісна поведінка сторін щодо: своєчасного інформування про технічні проблеми; вжиття заходів для мінімізації шкоди; співпраці з метою досягнення договірного результату. Відповідно недобросовісна поведінка боржника може обумовлювати застосування більш жорстких правових наслідків, тоді як добросовісні дії можуть бути підставою для зменшення розміру відповідальності.

Висновки. У результаті проведеного дослідження було визначено особливості принципів належного виконання цивільних договірних зобов'язань та правові наслідки їх порушення в сфері обігу цифрових об'єктів, що виявляються у таких положеннях.

1. Принцип належного виконання договірних зобов'язань у сфері обігу цифрових об'єктів охоплює дотримання сторонами вимог щодо суб'єктного складу, строків, місця, способу, повноти та якості виконання з урахуванням нематеріальної природи цифрових об'єктів і технічних особливостей їх функціонування.

2. Самостійний характер принципу реального виконання зобов'язання у цифрових правовідносинах проявляється у фактичному створенні, передачі або забезпеченні доступу до цифрового об'єкта, а також у можливості трансформації цього принципу у вимогу виконання зобов'язання в натурі у разі його порушення.

3. Порушення принципів належного та реального виконання у сфері обігу цифрових об'єктів має комплексні правові наслідки, серед яких пріоритетне значення належить відновлювальним способам захисту цивільних прав, спрямованим на забезпечення функціональної придатності цифрового об'єкта.

4. Заходи оперативного впливу є ефективним інструментом реагування на порушення договірних зобов'язань у цифровому середовищі за умови дотримання принципів добросовісності та недопущення зловживання правом.

5. Традиційні підходи до розуміння цивільно-правової відповідальності не завжди забезпечують належний захист прав кредитора у цифрових договірних правовідносинах, що зумовлює необхідність переорієнтації правозастосування на виконання зобов'язання в натурі та усунення наслідків порушення.

6. Визначення правових наслідків порушення договірних зобов'язань у сфері обігу цифрових об'єктів має здійснюватися з урахуванням принципів добросовісності, розумності та справедливості, а також технологічної специфіки відповідних правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Басай О.В. Загальні засади (принципи) цивільного законодавства України: дис… канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2014. 422 с.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
3. Некіт К.Г. Цифрові дані та інформація як об'єкти права власності. *Часопис цивілістики. Одеса: Гельветика,* 2021. Вип. 42. С. 38–43. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/c30a588f-a484-4d7e-8ab9-630850e3ad65.
4. Бервено С.М. Проблеми договірного права України: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
5. Харитонов Є.О. Цивільне право України: підручник. К.: Істина, 2003. 776 с.
6. Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві : монографія. К.: Юрінком Інтер, 2005. 272 с.
7. Цивільне право України: підручник: у 2 кн. / О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. Кн. 1. К.: Юрінком Інтер, 2002. 720 с.
8. Кузнєцова Н.С. Принципи сучасного зобов'язального права України Методологія приватного права (За матеріалами наук.-теорет. конф., м. Київ,30 травня 2003 р.). К.: Юрінком Інтер, 2003. С. 144–152.
9. Утєхін І.Б. Виконання договорів з передачі майна у власність: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2009. 216 с.
10. Майданик Р. Цифрова річ як майно та її оборотоздатність. *Журнал Цивілістична платформа.* 2025. № 1 (4). С. 19-59. URL: https://clp.org.ua/wp-content/uploads/2025/03/roman-majdanyk.-tsyfrova-rich-iak-majno-ta-ii-oboronozdatnist.pdf.
11. Гринько Р.В. Заходи оперативного впливу у зобов'язальних правовідносинах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 198 с.
12. Булеца С.Б. Право власності на об'єкти віртуальної власності. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 3. С. 143–148. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/284592.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Гринько Р.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.33

ОБ'ЄКТ НЕЗАВЕРШЕНОГО БУДІВНИЦТВА ТА СПЕЦІАЛЬНЕ МАЙНОВЕ ПРАВО: СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ПІДСТАВИ ЇХ РОЗМЕЖУВАННЯ

Деледивка С.Г.,
доктор філософії в галузі права,
докторант ПВЗН «Європейський університет»,
ORCID: 0009-0009-6597-1856

Деледивка С.Г. Об'єкт незавершеного будівництва та спеціальне майнове право: способи захисту прав та підстави їх розмежування.

Вказується, нове житлове, комерційне та промислове будівництво є не тільки локомотивом розвитку більшості галузей вітчизняної економіки, а і потужним фактором соціальної стабільності, поліпшення житлових умов населення. У статті досліджується статус об'єктів незавершеного будівництва, спеціального майнового права на об'єкт незавершеного будівництва та майбутній об'єкт нерухомості в аспекті захисту прав інвесторів та вибору належних та ефективних способів такого захисту.

Констатовано, що при порушенні забудовником умов і вимог інвестиційно-будівельного процесу, при недотриманні організаційно-правових та договірних умов залучення коштів на майбутнє будівництво, юрисдикційний захист інвестора на отримання кінцевого об'єкту інвестування стає вкрай проблематичним. Формулюється висновок, що для можливого потенційного захисту власних прав кошти інвестора на майбутнє будівництво мають залучатись через укладення договорів купівлі-продажу неподільних об'єктів незавершеного будівництва/майбутніх об'єктів нерухомості (частки неподільного об'єкта незавершеного будівництва); укладення договорів про участь в фонді фінансування будівництва; емісії цільових корпоративних облігацій, погашення яких здійснюється шляхом передачі об'єкта житлового будівництва.

Проводиться аналіз наукових джерел і наголошується на неповній юридичній коректності визначення в законі поняття спеціального майнового права, його правової природи та застосування щодо його захисту положень про захист права власності.

Здійснюється розмежування зобов'язально-правових та речово-правових способів захисту прав інвесторів із зазначенням, що зобов'язально-правові способи захисту притаманні стадії будівництва, речово-правові застосовуються після закінчення будівництва та прийняття об'єкта до експлуатації. При закінченні будівництва та прийнятті об'єкту до експлуатації належними способами захисту прав інвестора є такі речово-правові вимоги як вимога про визнання майнових прав на об'єкт будівництва та віндикаційна вимога про витребування такого об'єкта.

Ключові слова: спеціальне майнове право на об'єкт незавершеного будівництва та майбутній об'єкт нерухомості, захист прав, зобов'язально-правові та речово-правові способи захисту прав.

Deledyvka S.G. Unfinished construction object and special property right: remedies for the protection of rights and grounds for their distinction.

It is indicated that new residential, commercial and industrial construction is not only the engine of development of most sectors of the domestic economy, but also a powerful factor in social stability and improvement of housing conditions for the population. The article examines the legal status of unfinished construction objects, the special property right to an unfinished construction object, and the future real estate object in the context of protecting investors' rights and selecting appropriate and effective legal remedies.

It is stated that in cases where a developer violates the conditions and requirements of the investment-construction process or fails to comply with the legal and contractual provisions regarding the attraction of funds for future construction, the investor's judicial protection in securing the final investment object becomes extremely problematic.

The article concludes that, in order to ensure potential protection of their rights, investors' funds for future construction should be attracted through one of the following mechanisms: entering into agreements for the sale of indivisible unfinished construction objects or future real estate (shares in such objects); participation agreements in construction financing funds; or the issuance of target corporate bonds repayable through the transfer of a residential construction object.

An analysis of scholarly sources highlights the legal inaccuracy of the statutory definition of the special property right, its legal nature, and the application of ownership protection rules to it.

The article distinguishes between obligatory and proprietary remedies for protecting investors' rights, noting that obligatory remedies are applicable during the construction phase, while proprietary remedies apply after construction is completed and the object is commissioned. Upon completion and commissioning of the object, the appropriate proprietary remedies include claims for recognition of property rights to the construction object and vindication claims for its recovery.

Key words: special property right to an unfinished construction object and future real estate, protection of rights, obligatory and proprietary legal remedies.

Постановка проблеми. Нове житлове, комерційне та промислове будівництво є не тільки локомотивом розвитку більшості галузей вітчизняної економіки, а і потужним фактором соціальної стабільності, поліпшення житлових умов населення. Однак на протязі десятиліть наслідком нового будівництва стали не тільки нові об'єкти нерухомого майна, а і величезна кількість законсервованих об'єктів, масштабні оборудки в будівельній галузі та десятки тисяч постраждалих інвесторів.

Специфіка захисту прав на об'єкти незавершеного будівництва залежать не тільки і не стільки від юридичної складової, скільки від економічних факторів. Є загальновідомою ситуація істотних складнощів захисту прав інвесторів, а також того, що вжиття ними всіх можливих юрисдикційних заходів в абсолютній більшості випадків не приносило результату для захисту порушених прав. Прийнятий 15 серпня 2022 року Закон України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» запровадив ряд організаційних, економічних, технічних та юридичних запобіжників для виправлення ситуації на ринку первинної нерухомості. Однак такі заходи хоча і можуть послабити наявні негативні прояви, однак повністю усунути їх вони не здатні.

Крім того, запровадження новим законом нового категоріального апарату, в тому числі спеціального майнового права на об'єкт незавершеного будівництва та майбутній об'єкт нерухомості, розповсюдження на таке право режиму захисту права власності, в тому числі із застосуванням речових способів захисту, не в повній мірі відповідає класичній концепції володіння та способам захисту речових прав. Зазначені нововведення стали предметом гострої критики з боку представників юридичної науки ще на етапі обговорення законопроекту.

Також є важливим визначення правильних, належних та ефективних способів захисту прав на об'єкти незавершеного будівництва, розмежування зобов'язально-правових та речових способів захисту прав, визначення можливості юрисдикційного захисту порушених прав в залежності від стадії будівництва та наявності порушень інвестиційно-будівельного процесу. Все зазначене свідчить про необхідність додаткових теоретичних досліджень в цій складній сфері суспільних відносин.

Метою даної статті є визначення умов, підстав і можливостей юрисдикційного захисту прав на об'єкти незавершеного будівництва, уточнення правової природи спеціального майнового права на об'єкт незавершеного будівництва та майбутній об'єкт нерухомості, визначення належних способів захисту такого права та їх правильного розмежування.

Стан опрацювання проблематики. Статус об'єктів незавершеного будівництва, набуття прав на такі об'єкти, особливості їх захисту були предметом уваги таких науковців як А.С. Мацюк, Є.О. Мічурін, Ю.В. Мица, Т.Я. Рим, С.О. Сліпченко, І.В. Спасибо-Фатеева, Д.С. Спєсівцев, Г.Г. Харченко Г.Г. та інших. Однак масштабність наявних проблем в галузі нового будівництва, перманентна зміна чинного законодавства та запровадження цими змінами нових та неадаптованих правових конструкцій зумовлює необхідність подальших теоретичних досліджень.

Виклад основного матеріалу.

Відповідно до статей 178, 656 Цивільного кодексу України [11], особливості оборотоздатності об'єктів незавершеного будівництва, майбутніх об'єктів нерухомості та особливості їх купівлі-продажу встановлюються законом. Таким законом наразі є Закон України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» [8]. Крім того, певні елементи інфраструктури захисту прав інвесторів містяться також в Законі України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» [9].

Разом із запровадженими законом про гарантування прав посиленими вимогами до забудовників та інших суб'єктів ринку первинної нерухомості, державною реєстрацією спеціального майнового права на майбутній об'єкт нерухомості, як підстави для легітимації такого права, необхідності створення забудовником гарантійного фонду нерухомості, який до закінчення будівництва не підлягає відчуженню, закон закріпив спеціальні організаційно-правові форми залучення коштів для будівництва об'єктів нерухомого майна, зокрема шляхом: укладення договорів купівлі-продажу неподільних об'єктів незавершеного будівництва/майбутніх об'єктів нерухомості (частки неподільного об'єкта незавершеного будівництва); укладення договорів про участь в фонді фінансування

будівництва; емісії цільових корпоративних облігацій, погашення яких здійснюється шляхом передачі об'єкта (частини об'єкта) житлового будівництва.

Є всі підстави для тверджень, що запроваджені заходи можуть дещо зменшити наявні негативні тенденції на ринку первинної нерухомості, однак повністю їх усунути вони не в змозі. Законодавче регулювання до прийняття зазначеного закону також містило обмеження договірних та організаційних форм залучення коштів у нове будівництво. Зокрема Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів» № 3201-IV від 15 грудня 2005 року [7] ст. 4 Закону України «Про інвестиційну діяльність» була викладена в новій редакції. За такою новою редакцією статті закону, інвестування та фінансування будівництва об'єктів житлового будівництва може здійснюватися виключно через фонди фінансування будівництва, фонди операцій з нерухомістю, інститути спільного інвестування, недержавні пенсійні фонди, які створені та діють відповідно до законодавства, а також через випуск безпроцентних (цільових) облігацій, за якими базовим товаром виступає одиниця такої нерухомості,

Втім внесені в 2005 році зміни не стали умовою значного поліпшення ситуації як з причин невиконання запроваджених законодавчих обмежень забудовниками, наявністю прогалин в підзаконному регулюванні, так і з причин, що не мають юридичного характеру. Відмежовуючись від суто економічних чинників є всі підстави зазначити, що більшість зазначених вище організаційно-правових форм залучення коштів в будівництво в більшій чи меншій мірі мають в своїй основі елементи договору купівлі-продажу.

Взагалі дискусія який саме вид або тип цивільно-правового договору є переважним у відносинах інвестування у будівництво нерухомості мала доволі гострий характер ще до прийняття вищевказаного закону про гарантування прав. Ю.В. Мица проводив аналіз відповідних позицій в цивілістичній доктрині відмічаючи певну відсутність єдності підходів. Так, відповідний договір кваліфікувався як підрядний, як самостійний підрядноорієнтований, як змішаний, як договір купівлі-продажу майна, що буде укладений в майбутньому, як договір про здійснення ризикових інвестицій тощо. Однак разом з демонстрацією різних підходів науковець більш схиляється до змішаного характеру відповідного договору з переважанням елементів купівлі-продажу, обґрунтовуючи свою позицією практикою господарських судів тих часів. Цікавою є думка зазначеного автора щодо правової природи самого об'єкту незавершеного будівництва, який він не відносить ні до об'єктів нерухомого, ні до об'єктів рухомого майна, називаючи такий об'єкт річчю sui generis (свого, особливого роду) [6, с. 82].

Т.Я. Рим досліджуючи способи захисту прав на об'єкти незавершеного будівництва, звертає увагу на таку, що не має свого розв'язання проблему вибору речових або зобов'язальних способів захисту, оскільки станом на момент укладання відповідного договору окремого об'єкту нерухомості ще не існує [6, с. 259]. Слід зазначити, що після прийняття закону про гарантування прав проблематика розмежування речових та зобов'язальних способів захисту стала більш гострішою, про що буде зазначено нижче.

Крім власне інвестора і забудовника законодавство, створюючи відповідну забезпечувальну і гарантійну інфраструктуру захисту прав, визначає і інших суб'єктів інвестиційно-будівельного процесу, наділяючи їх правами і обов'язками, а також відповідними їм способами захисту прав. Так, стаття 18 Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» надає управителю фонду фінансування будівництва інструменти захисту прав у відносинах із забудовником, зокрема правом на припинення фінансування будівництва, розірвання договору, повернення забудовником усіх спрямованих на фінансування будівництва цього об'єкта коштів, відшкодування заподіяних забудовником збитків, перерахування на рахунок ФФБ коштів, необхідних для розрахунків із довірителями та іншими правомочностями [8]. Однак як вбачається, такі заходи мають тільки профілактичний характер і як показує практика в більшості випадків не захищають права інвестора ні на отримання об'єкту інвестування, ні на відшкодування збитків. Аналогічної думки дотримується і Т.Я. Рим, відзначаючи, що ефективність застосування передбачених законом механізмів є достатньо сумнівною в контексті повернення інвесторам залучених коштів [6, с. 271].

Втім після прийняття закону про гарантування прав з формально-юридичного боку ситуація дещо змінилась. Зокрема статтями 1, 4 Закону було закріплено визначення спеціального майнового права на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості (далі - спеціальне майнове право) як різновиду майнового права, яке полягає *у володінні* і розпорядженні таким об'єктом за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. На спеціальне майнове право поширюються гарантії щодо захисту права власності (у тому числі усунення перешкод у здійсненні спеціального майнового права; визнання спеціального майнового права у разі його невизнання, порушення, оспорювання; визнання права власності після прийняття в експлуатацію об'єкта).

Аналізуючи передбачені законом потенційні способи захисту є всі підстави для тверджень, що останні є типовими речовими способами захисту, зокрема усунення перешкод – класичний речовий негаторний позов, визнання спеціального майнового права чи визнання права власності – речовий позов про визнання. Як вбачається, застосування конструкцій захисту речових прав для спеціального майнового права на майбутню нерухомість, як і наділення носія такого права правомочністю володіння не відповідає як правовій природі спеціального майнового права, так і класичним концепціям володіння майном.

Таке юридичне врегулювання відносин будівництва нерухомості вже на стадії обговорення законопроекту було піддано гострій критиці з боку представників юридичної науки. Так Д.С. Спєсівцев цілком підставно зауважив, що проблема полягає в намаганні поєднати в межах суб'єктивного цивільного права речі, що мисляться як полярно протилежні: зобов'язально-правові і речово-правові елементи суб'єктивного цивільного права. Науковець також категорично заперечив можливість *володіння* таким спеціальним майновим правом, а також можливість застосування гарантій захисту, тотожних праву власності. Загалом ним констатується, що відповідні конструкції не забезпечують достатньої юридичної влади інвестора над об'єктом інвестування, а використання зобов'язальних або речових способів захисту залежить від стадії будівельного процесу, зокрема на початковій стадії належними будуть виключно зобов'язально-правові способи захисту, після прийняття будівництва до експлуатації та реєстрації прав – речово-правові [10, с. 102]. Останній висновок щодо розмежування зобов'язально-правових та речово-правових способів захисту прав інвестора є доволі важливим з методологічної точки зору та для подальших висновків дослідження.

В. Анатійчук, досліджуючи способи захисту прав на об'єкти будівництва виокремила в достатньо повному обсязі найбільш поширені порушення прав сторони інвестора у цих правовідносинах, до яких зокрема відносяться відчуження забудовником майнових прав на об'єкт, який не введено в експлуатацію, порушення строків введення об'єкту в експлуатацію, порушення строків передачі об'єкта інвестору, відсутність передачі об'єкту з різноманітних причин тощо [1, с. 82].

Не наводячи тут статистичних даних та не аналізуючи причини і умови таких порушень, оскільки вони не відносяться до предмета дослідження, є всі підстави зазначити наступне. Недотримання дозвільних процедур на початку або при здійснені будівництва, порушення приписів земельного та адміністративного законодавства, фінансові помилки або зловживання призводять до ситуації неможливості завершення будівництва. Така неможливість може мати місце при скасуванні дозвільних документів, вилученні земельної ділянки або припиненні прав забудовника на неї, відсутності коштів для подальшої забудови, що може бути пов'язане як з непрофесійними діями забудовника, так із зловживаннями та шахрайствами. За такого стану справ закінчити будівництво не уявляється можливим, як і неможливо вести мову про повноцінне застосування способів захисту права в судовому порядку.

Справді, застосування примусу до виконання договірного зобов'язання очевидно не буде достатнім до того, щоб будинок був добудований. Визнання недійсним відповідного договору при порушеннях забудовника не буде мати наслідком повернення коштів за механізмом реституції з причин відсутності у забудовника останніх. З цих же самих причин можна отримати судове рішення про стягнення збитків, пені або інших штрафних санкцій, але без реального їх виконання. Розірвавши договір із забудовником внаслідок допущених ним істотних порушень інвестор не зможе повернути інвестовані кошти з тих же самих причин. У всіх перерахованих випадках для виправлення таких проблемних ситуацій необхідні рішення в політичній сфері, в сфері законодавчого регулювання та залучення додаткових економічних ресурсів. Це і механізми залучення інших забудовників із наданням останнім всіх прав на добудову, і механізм залучення додаткового фінансування, і інші організаційно-правові заходи, які наразі відсутні не стільки з причин відсутності законодавчої волі, скільки в силу соціально-економічних чинників.

Повертаючись до юрисдикційного захисту є всі підстави для тверджень, що такий захист буде мати матеріальні наслідки, тобто отримання інвестором результату інвестицій у вигляді квартири чи нежитлового приміщення тільки при наявності наступних умов: дотримання забудовником всіх передбачених законом вимог для здійснення будівництва; закінчення будівництва і прийняття об'єкта до експлуатації; наявність порушень прав інвестора виключно на цій стадії інвестиційного процесу. Варто повторити, що при відсутності зазначених умов суто юрисдикційні способи захисту не призведуть до реального результату.

Винятком тут можуть бути певні порушення забудовником або управителем прав інвестора за ситуацій, не пов'язаних із вадами самого будівництва та можливістю подальшого продовження і, головним чином, завершення будівельного процесу. В останньому випадку у інвестора дійсно є всі підстави для застосування в юрисдикційному порядку відповідних правопорушенню зобов'язально-правових способів захисту. Це зокрема і примус забудовника до виконання договірних зобов'я-

зань, в тому числі щодо здійснення тих чи інших дій організаційного або майнового характеру на стадії будівництва; це і можливість зміни договору, в тому числі в частині зміни набувача прав за різноманітними підставами зміни осіб в зобов'язанні; це і можливість стягнення із забудовника штрафних санкцій за порушення зобов'язань; врешті це може бути і розірвання договору за можливості повернення забудовником інвестованих коштів.

Також і управитель ФФБ має ряд інструментів захисту у відносинах із забудовником, зокрема припинення фінансування будівництва, розірвання договору, повернення забудовником усіх спрямованих на фінансування будівництва цього об'єкта коштів, відшкодування заподіяних забудовником збитків тощо. Такі заходи в основному мають профілактичний з точку з забезпечення інвестиційно-будівельного процесу характер і здійснюються односторонніми діями уповноваженої особи, які відносяться до самозахисту, хоча і звернення до суду в даному випадку не виключається.

Слід зазначити, що формулювання правильних, належних та ефективних способів захисту прав інвесторів будівництва наразі здійснюється судовою практикою. Крім того, підлягають врахуванню також висновки науки цивільного права, в тому числі вказані вище підстави розмежування зобов'язально-правових та речово-правових способів захисту. Головним висновком на цьому етапі дослідження може бути наступна позиція: на стадії будівництва при відсутності вад самого процесу та можливості його завершення інвестору притаманні більше зобов'язально-правові способи захисту, а при завершенні такого процесу – речово-правові.

На стадії після завершення будівництва найбільш поширеними порушеннями прав інвесторів, як покупців об'єктів майбутньої нерухомості, є відсутність передачі забудовником збудованого об'єкту за різноманітних причин, в тому числі за запереченням факту виконання зобов'язань з боку інвестора, а також передача такого об'єкта третій особі. За наслідками таких порушень судова практика сформулювала відповідні підходи для застосування належних та ефективних способів захисту, які є всі підстави віднести до речово-правових способів захисту.

В інших роботах автора при дослідженні такого способу захисту як визнання права власності вже наводились цитати і позиції представників науки цивільного права про переважно правопідтверджуючий характер цього позову, про можливість його конститутивного, тобто правостворюючого характеру тільки у випадках, прямо передбачених законом. Іншими словами – захищається тільки наявне та існуюче право власності, для його наступного набуття мають застосовуватись інші механізми [2, с. 63]. Враховуючи необхідність захисту прав інвестора об'єктів будівництва, як більш слабкої сторони правовідносин, Верховний Суд певним чином відійшов від цієї імперативної позиції в доктрині.

З урахуванням виключної правової проблеми щодо застосування способів захисту прав, справу № 367/5136/13-ц Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду передав на розгляд Великої Палати ВС. У постанові ВП ВС від 14 вересня 2021 року, відступаючи від попередніх висновків Верховного Суду України, сформувала наступну правову позицію. Інвестор після виконання ним фінансових зобов'язань за укладеними договорами отримує документи, які підтверджують реальність такого правочину та встановлюють для нього його майнові права на конкретний об'єкт нерухомого майна. Для отримання права власності на такий об'єкт нерухомості інвестор має трансформувати свої майнові права у власність шляхом державної реєстрації речових прав на цей об'єкт нерухомості, але виконати це можна лише за умов завершення будівництва новоствореного об'єкта нерухомості відповідно до вимог чинного законодавства та прийняття такого нерухомого майна до експлуатації (статті 328, 331 ЦК України). Разом з тим у разі здійснення самочинного будівництва об'єкта нерухомого майна інвестор, так само як і забудовник, не набуває права власності на об'єкт самочинного будівництва (ст. 376 ЦК України). Інвестор наділений правами, тотожними правам власника нерухомого майна, пов'язаними зі створенням об'єкта нерухомого майна. Тому в разі порушення його речових прав він має право на звернення до суду за їх захистом шляхом пред'явлення позову про визнання за ним його майнових прав та витребування своєї власності з незаконного володіння іншої особи (статті 392, 388 ЦК України) [3].

Визнання майнових прав є підвидом такого способу захисту як визнання права власності, про що свідчить пряме посилання ВП ВС на ст. 392 ЦК України. Отже, належним і ефективним способом захисту права інвестора є вимога про визнання майнових прав на об'єкт будівництва, однак за умов повного виконання ним власних фінансових зобов'язань, відсутності у новобудови статусу самочинного будівництва, завершення будівництва та прийняття його до експлуатації. За відсутності будь-якої з цих умов підстави для задоволення такого позову будуть відсутні. Мотивуючи власну правову позицію, ВП ВС вказала також інший потенційний спосіб захисту права інвестора майбутнього будівництва, зокрема шляхом витребування своєї власності з незаконного володіння іншої особи згідно 388 ЦК України.

Продовжуючи зазначений вектор в правозастосуванні КЦС ВС у постанові від 25 червня 2025 року у справі № 553/1091/19 зазначила, що якщо інвестор повністю виконав умови інвестиційно-

го договору та набув майнові права на об'єкт інвестування, але забудовник незаконно відчужив квартиру третій особі, належним способом захисту є витребування майна в добросовісного набувача відповідно до ст. 388 ЦК України, а не визнання права власності [4]. Отже за умов виконання власних зобов'язань інвестором, належним способом захисту права буде така речово-правова вимога як визнання майнових прав на об'єкт інвестування. У випадку відчуження такого об'єкту забудовником третій особі, правильним способом захисту прав інвестора буде віндикаційна вимога про витребування такого об'єкта, тобто речовий позов до особи, з яким позивач не перебуває в договірних відносинах.

Варто додатково зауважити, що можливість захисту прав інвестора наявна виключно за вищевказаних умов щодо дотримання всіх законодавчих вимог інвестиційно-будівельного процесу, в тому числі в частині організаційно-правових форм залучення забудовником коштів інвесторів. В іншому випадку захист таким прав стає проблематичним, про що свідчать матеріали судової практики.

Так, КЦС ВС в постанові від 22 січня 2025 року у справі № 753/7776/22 досліджував питання щодо невизнання майнових прав на об'єкт незавершеного будівництва за попереднім договором купівлі продажу і виклав наступну правову позицію. З огляду на те, що відповідно до умов попереднього договору покупець набуває право власності на майнові права після підписання ним акту прийому-передачі майнових прав, передача та приймання майнових прав між сторонами договору не відбулася, суд дійшов обґрунтованого висновку про відсутність підстав для задоволення позову, оскільки саме по собі укладання попереднього договору купівлі-продажу квартири не породжує переходу майнових прав на останню [5].

Вище зазначалось про встановлені законодавством організаційно-правові форми, або іншими словами види договорів, за якими можуть залучатися кошти на нове будівництво. За своєю правовою природою попередній договір очевидно таким договором бути не може, в тому числі внаслідок змін до цивільного законодавства, але така очевидність відсутня при застосуванні інших видів договорів, які також не в повному обсязі відповідають вимогам закону про гарантування прав. В будь-якому випадку проблемою для майбутнього захисту прав може бути фінансування інвестором об'єкту нового будівництва через договори пайової участі в будівництві, купівлі-продажу майнових прав без або до державної реєстрації спеціального майнового права, про спільну діяльність, інвестиційні договори та інші правові конструкції, що нерідко застосовуються на практиці. Для можливого потенційного захисту власних прав такі кошти мають залучатись через договірні форми, що прямо передбачені в законі про гарантування прав.

На підставі вищевикладеного, можна сформулювати такі **висновки**.

Повноцінний юрисдикційний захист прав покупця на об'єкти незавершеного будівництва можливий тільки за наявності наступних умов: дотримання забудовником всіх передбачених законом вимог для здійснення будівництва; дотримання організаційно-правових та договірних умов залучення коштів на майбутнє будівництво. При відсутності зазначених умов суто юрисдикційні способи захисту не призведуть до реального результату, а вирішення відповідних проблем лежить в площині соціально-економічного характеру та необхідності впровадження істотних законодавчих змін.

За наявності вищевказаних умов захист прав інвестора здійснюється за допомогою зобов'язально-правових способів захисту, які притаманні стадії будівництва, речово-правових способів захисту, які застосовуються після закінчення будівництва та прийняття об'єкта до експлуатації.

Управитель ФФБ також має ряд інструментів захисту у відносинах із забудовником, зокрема припинення фінансування будівництва, розірвання договору, повернення забудовником усіх спрямованих на фінансування будівництва цього об'єкта коштів, відшкодування заподіяних забудовником збитків тощо. Такі заходи в основному мають профілактичний з точку з забезпечення інвестиційно-будівельного процесу характер і здійснюються односторонніми діями уповноваженої особи, які відносяться до самозахисту, хоча і звернення до суду в даному випадку не виключається.

При завершенні будівництва інвестору в більшій мірі притаманні речово-правові способи захисту прав. Належним і ефективним способом захисту права інвестора є вимога про визнання майнових прав на об'єкт будівництва, однак за умов повного виконання ним власних фінансових зобов'язань, відсутності у новобудови статусу самочинного будівництва, завершення будівництва та прийняття його до експлуатації. У випадку відчуження такого об'єкту забудовником третій особі, правильним способом захисту прав інвестора буде віндикаційна вимога про витребування такого об'єкта, тобто речовий позов до особи, з яким позивач не перебуває в договірних відносинах.

Для можливого потенційного захисту власних прав кошти інвестора на майбутнє будівництво мають залучатись через укладення договорів купівлі-продажу неподільних об'єктів незавершеного будівництва/майбутніх об'єктів нерухомості (частки неподільного об'єкта незавершеного бу-

дівництва); укладення договорів про участь в фонді фінансування будівництва; емісії цільових корпоративних облігацій, погашення яких здійснюється шляхом передачі об'єкта (частини об'єкта) житлового будівництва, які в тій чи іншій мірі містять елементи договору купівлі-продажу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анатійчук В. Способи захисту прав сторін договору купівлі-продажу майнових прав на об'єкт будівництва. *Юридичний вісник*. 2022. № 4. С. 81–87. DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2022.10.
2. Деледивка С.Г. Позов про визнання права власності в сучасній практиці правозастосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 6. С. 58–63. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/11.
3. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 вересня 2021 року, Справа N 367/5136/13-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101584598 (дата звернення: 01.12.2025).
4. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 25 червня 2025 року, справа № 553/1091/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128485260 (дата звернення: 01.12.2025).
5. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 22 січня 2025 року, справа № 753/7776/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124833639 (дата звернення: 01.12.2025).
6. Право нерухомості: крізь призму судової практики: монографія / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС. 2021. 344 с.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів: Закон України від 15 грудня 2005 року № 3201-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3201-15#Text (дата звернення: 09.12.2025).
8. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: Закон України від 15 серпня 2022 року № 2518-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text (дата звернення: 01.12.2025).
9. Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю: Закон України від 19 червня 2023 року № 978-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/978-15#Text (дата звернення: 09.12.2025).
10. Спєсівцев Д.С. Спеціальне майнове право на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості: проблеми правової природи та захисту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 99–102. URL:https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/23.
11. Цивільний кодекс України: Закон України від 13 березня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 30.04.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Деледивка С.Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.34

ДОВІРЧА ВЛАСНІСТЬ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Ільченко Г.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права,
Державний торговельно-економічний університет
ORCID: 0000-0003-1996-7062

Назарова Ж.С.,
здобувачка 2 курсу факультету міжнародної торгівлі та права,
Державний торговельно-економічний університет
ORCID: 0009-0003-1709-4365

Ільченко Г.О., Назарова Ж.С. Довірча власність в Україні: проблеми правового регулювання.

У статті розглядається інститут довірчої власності в Україні, який є відносно новим явищем для національної правової системи та досі викликає чимало дискусій. Актуальність теми зумовлена тим, що у світовій практиці довірча власність використовується як один з способів забезпечення виконання зобов'язань, який дозволяє поєднати інтереси кредитора і боржника, забезпечити стабільність майнового обороту та підвищити рівень довіри між учасниками цивільних відносин. При цьому довірча власність розглядається не лише як механізм забезпечення виконання зобов'язань, а й як самостійний різновид права власності, при якому права на майно розділяються між довірчим власником і бенефіціаром, що дозволяє забезпечити ефективне управління майном, захист інтересів усіх учасників відносин та гнучке розпорядження майновими правами. В Україні ж правове регулювання цього інституту є неповним і неоднозначним, що зумовлює труднощі в його практичному застосуванні. Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що чинне законодавство не містить достатньо чітких правил щодо правової природи довірчої власності, порядку її виникнення та припинення. Для перевірки цієї гіпотези використано комплексний підхід: аналіз положень Цивільного кодексу України, наукових статей, а також порівняльно-правове дослідження досвіду європейських держав та англо-саксонської правової системи. Застосування системного, логіко-правового та історико-правового методів дало змогу визначити основні проблеми регулювання й окреслити напрями їх вирішення. Результати дослідження показали, що довірча власність в Україні має значний потенціал, проте для її ефективного використання необхідне уточнення законодавчої бази, запровадження гарантій захисту прав учасників та гармонізація з європейськими стандартами. Зроблено висновок, що в процесі рекодифікації ЦК України потрібно врахувати зарубіжні підходи до розуміння та застосування інституту довірчої власності, щоб уникнути колізій.

Ключові слова: право власності, довірча власність, довірчий власник, бенефіціар, управління майном, рекодифікація ЦК України.

Ilchenko H.O. Nazarova Z.S. Trust ownership in Ukraine: problems of legal regulation.

The article examines the institution of trust ownership in Ukraine, which remains a relatively new phenomenon for the national legal system and continues to provoke considerable debate among scholars and practitioners. The relevance of the study is explained by the fact that in international practice trust ownership serves as one of the key legal instruments for securing obligations, enabling a balance between the interests of creditors and debtors, ensuring stability in property turnover, and increasing trust between participants of civil relations. At the same time, trust ownership is considered not only as a mechanism for securing the performance of obligations but also as an independent type of property right, in which the rights to the property are divided between the trustee and the beneficiary, allowing for effective management of the property, protection of the interests of all parties involved, and flexible disposition of property rights. In Ukraine, however, the legal regulation of this institution is incomplete and ambiguous, which creates significant difficulties in practice. The hypothesis of the research suggests that the current Ukrainian legislation does not provide sufficiently clear rules regarding the legal nature of trust ownership, the procedure of its creation and termination. To test this hypothesis, a comprehensive methodological approach was applied, including the analysis of the Civil Code of Ukraine, scientific articles and a comparative legal study of European and common law

legal systems. The use of systemic, logical-legal, and historical-legal methods made it possible to identify the main shortcomings of regulation and propose possible solutions. The results demonstrate that trust ownership in Ukraine possesses significant potential, but for its effective implementation, the legislative framework must be improved, with clear guarantees for the protection of both creditors' and debtors' rights, and harmonization with European legal standards. It was concluded that in the process of recodifying the Civil Code of Ukraine, foreign approaches to the understanding and application of the trust ownership institution should be taken into account in order to avoid legal conflicts.

Key words: property rights, trust ownership, trustee, beneficiary, property management, recodification of the Civil Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції розвитку цивільного права в Україні пов'язані з пошуком ефективних правових механізмів, здатних забезпечити належне виконання зобов'язань і водночас захистити інтереси як кредиторів, так і боржників. Одним із таких механізмів є довірча власність, яка у світовій практиці вважається дієвим способом регулювання майнових відносин. Її поява в українському законодавстві стала відповіддю на потребу у створенні нових інструментів правового регулювання, однак сьогодні довірча власність все ще перебуває на етапі адаптації до особливостей української правової системи, що зумовлює численні теоретичні дискусії та труднощі у застосуванні. Проблема полягає в тому, що чинні норми не дають чіткого розуміння правової природи цього інституту, меж його застосування та того, що довірча власність є не лише механізмом забезпечення зобов'язань, а й самостійним видом права власності, який передбачає розподіл прав на майно між довірчою особою та бенефіціаром.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що довірча власність в Україні є перспективним інститутом, однак чинне законодавство не забезпечує достатньої визначеності для його ефективного застосування. А з внесенням змін у 2019 році до ЦК України і визначенням довірчої власності, як одного із способів забезпечення зобов'язань, ще більше віддалило роль та значення довірчої власності в Україні від її розуміння та практики застосування в країнах англо-саксонської правової системи.

Метою дослідження є з'ясування проблем правового регулювання довірчої власності в Україні та напрацювання пропозицій щодо їх вирішення. Для досягнення цієї мети передбачено виконання таких завдань: дослідити історію становлення інституту, проаналізувати чинні норми Цивільного кодексу України, проєкти змін до нього в контексті рекодифікації та судову практику.

Стан опрацювання проблематики. Варто зазначити, що в Україні вивчення питань довірчої власності здійснювали І.В. Венедіктова [1], К.Г. Некіт [2], В.В. Дєктярьов [3] та інші. Питання зарубіжного досвіду функціонування інституту довірчої власності досліджували Саймон Дуглас та Антонія Леярд [4], Хуей Цзинґ [5], Х.Р. Сіткофт [6]. Однак наявні дослідження не повною мірою охоплюють усі аспекти правового регулювання довірчої власності в Україні, зокрема її правової природи, порядку виникнення та припинення, а також співвідношення із заставою та іншими речово-правовими механізмами.

Водночас залишається невирішеним питання про належне законодавче врегулювання довірчої власності в Україні, її гармонізацію з європейськими правовими стандартами та захист прав учасників цих відносин. Зокрема, нові проєкти книг до Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), запропоновані в контексті його рекодифікації у 2025 році [7], демонструють абсолютно інші підходи до регулювання довірчої власності.

Виклад основного матеріалу. Фідуціарна власність як інструмент забезпечення виконання зобов'язань бере свій початок ще в римському приватному праві. Першою формою застави була fiducia cum creditore, за якою боржник передавав кредитору річ у власність для гарантування виконання боргу. Після виконання зобов'язання кредитор мав повернути річ боржнику. Спочатку такий обов'язок мав виключно моральний характер і залежав від добросовісності кредитора. Однак із розвитком римського права та діяльністю преторів було запроваджено позов actio fiducia, який забезпечив юридичний захист боржника у разі порушення умов домовленості [8, с. 78].

Подальший розвиток довірчої власності відбувався в Англії, де виник інститут трастів (trusts). Його поява пов'язується з часами Хрестових походів, коли лицарі залишали свої землі та передавали їх у володіння довіреним особам для забезпечення інтересів своїх сімей. Такі угоди мали на меті захистити власність від неправомірного відчуження або привласнення [9, с. 123].

Наступний етап становлення інституту довірчої власності припадає на період середньовіччя. У цей час діяло правило, яке забороняло конфіскацію церковного майна. Саме цією нормою активно користувалася знать, щоб уникнути переслідувань з боку королівської влади чи кредиторів, передаючи власність у розпорядження церкви. У XVI столітті трасти почали застосовувати як заміну заповітам, оскільки дозволяли обійти сплату високих податків на спадщину. Унаслідок цього

англійські правники сформували й удосконалили конструкцію довірчої власності, яка зберігає актуальність і сьогодні [9, с. 123].

Отже, інститут довірчої власності сформувався як результат тривалої еволюції правових механізмів передачі майна – від римської fiducia до англійських трастів. Його розвиток відображає поступовий перехід від моральної домовленості між сторонами до юридично закріпленої конструкції, що поєднує елементи довіри, управління та захисту майнових інтересів. Сучасне розуміння довірчої власності є спадком цієї історичної традиції, що поєднує принципи справедливості, добросовісності та ефективного розпорядження майном.

Щодо законодавчого регулювання довірчої власності, то поняття довірчої власності було запроваджено в українське законодавство Законом України від 19 червня 2003 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України», яким були внесені зміни до ЦК України. Це право є особливим різновидом абсолютних правовідносин, що ґрунтуються на фідуціарному характері взаємин – відносинах довіри між сторонами, у межах яких здійснюється управління та використання майна титульним володільцем в інтересах його власника [10, с. 50].

Базовим джерелом правового регулювання виступає ЦК України. Зокрема, у статті 1029 ЦК України визначено правову природу договору управління майном, за яким одна сторона (установник управління) передає іншій (управителю) майно в управління з метою здійснення управлінських функцій в інтересах самого установника або третьої особи – бенефіціара. При цьому стаття 1030 ЦК України розкриває перелік можливих об'єктів управління: це можуть бути підприємства як єдиний майновий комплекс, окремі об'єкти нерухомості, цінні папери та інші майнові права. Таким чином, законодавець поступово закладав фундамент для розвитку правовідносин, характерних для довірчої власності в її класичном розумінні, проте нормативно закріпив це у формі «договору управління майном».

У ч. 2 ст. 316 ЦК України зазначено, що особливим видом права власності є право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору. Проте не конкретизується зміст такого права. А в 2019 році Главу 49 ЦК України було доповнено параграфом 8 «Довірча власність» згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» [11]. Як показав час, ідея стимулювання інвестицій за рахунок впровадження абсолютно не властивого розуміння довірчої власності не дала позитивних результатів. Що ще раз демонструє наскільки виваженими повинні бути зміни до законодавства. Дозволимо собі припустити, що це могло також стати підставою для того, що у запропонованій на громадське обговорення Книзі 3 рекодифікованого ЦК України взагалі видалили довірчу власність з переліку способів забезпечення виконання зобов'язань.

У діючій редакції ЦК України у статті 597[1] зазначено, що довірча власність може виникати як спосіб забезпечення або виконання зобов'язання на підставі договору, за яким майно передається у власність довірчого власника до моменту повного виконання боржником своїх обов'язків. У цьому разі довірчий власник отримує право володіння, користування та розпорядження майном, однак його повноваження чітко обмежуються умовами договору та цільовим призначенням передачі – забезпечити належне виконання зобов'язання і захистити інтереси бенефіціара (вигодонабувача).

Якщо боржник належним чином виконує свої зобов'язання, майно повертається довірчому засновнику, а у випадку порушення – довірчий власник має право задовольнити вимоги кредитора за рахунок цього майна. Для кредитора такий спосіб забезпечення є більш вигідним, оскільки на відміну від застави, відповідно до ч. 3 ст. 597[1] ЦК України з моменту встановлення довірчої власності право власності особи, яка передала своє майно у довірчу власність, припиняється. Таким чином, довірча власність виступає ефективним механізмом забезпечення виконання зобов'язань для кредитора, і менш вигідним для боржника. Саме через це законодавець і прописав норму в ч. 4 згаданої вище статті, що до надання кредиту або позики, що забезпечується переданням нерухомого майна, об'єкта незавершеного будівництва та майбутнього об'єкта нерухомості у довірчу власність, кредитор зобов'язаний запропонувати боржнику надання такого кредиту, позики, можливість забезпечити виконання цих зобов'язань в інший спосіб. Тобто, використання довірчої власності, як способу забезпечення виконання зобов'язань може мати місце лише після того, як боржник не скористався іншими можливими варіантами, передбаченими законодавством. Хоча тут залишається дискусійним питання наскільки боржник обізнаний в особливостях різних способів забезпечення виконання зобов'язань та може обрати дійсно кращий для себе, а не кредитора, варіант.

Окрему увагу законодавець приділяє державній реєстрації довірчої власності. Згідно зі статтею 597[3] ЦК України, довірча власність на нерухоме майно підлягає обов'язковій реєстрації у Державному реєстрі речових прав, що підтверджує її юридичну чинність і забезпечує публічність обтяження. Відповідно до Постанови КМУ «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх

обтяжень», така реєстрація встановлює порядок подання документів, підстави для реєстраційних дій та правові наслідки внесення відомостей [12].

Важливу роль у сфері довірчої власності відіграє і нотаріальне право. Відповідно до статті 55 Закону України «Про нотаріат» [13], договори про встановлення довірчої власності, об'єктом якої є нерухоме майно, що належить третім особам і має перейти у власність довірчого засновника після укладення такого договору, посвідчуються до моменту оформлення передбаченого законодавством документа про право власності довірчого засновника на цю нерухомість. Після оформлення встановленого законом документа, що підтверджує право власності довірчого засновника на нерухомість – об'єкт довірчої власності, довірчий власник здійснює державну реєстрацію довірчої власності у порядку, визначеному законом. Це забезпечує дотримання правової форми правочину та створює додаткові гарантії захисту прав як довірчого власника, так і бенефіціара.

Довірча власність в Україні визначається також постановою Верховного Суду від 5 червня 2019 року у справі No 755/12638/15 як надання довірчому власнику обмеженого речового права, що використовується виключно в інтересах конкретних осіб. Правова природа довірчої власності полягає в наданні довірчому власнику речового права, що має обмежений і цільовий характер його здійснення в інтересах визначених осіб. Довірчий власник реалізує право власності на об'єкт довірчої власності виключно для досягнення встановленої мети, яка обмежує зміст цього права [14].

Зважаючи на виняткову обмеженість розгляду справ, пов'язаних із застосуванням інституту довірчої власності, що має місце у площині вітчизняного правозастосування, позиції вищих судових органів здебільшого полягають у виокремленні лише певних юридичних властивостей досліджуваної категорії, не маючи у своєму змісті комплексного цілісного бачення її правової природи, що суттєво ускладнює виникнення та формування усталеної судової практики у цій сфері.

Таким чином, сучасне українське законодавство формує фрагментарну, місцями суперечливу систему правового регулювання довірчої власності. Водночас відсутність єдиного комплексного закону, який би визначав усі аспекти цього інституту (від порядку створення до припинення і захисту прав сторін, і конкретизував би сферу використання довірчої власності), створює певні прогалини і суперечності в правозастосуванні. Саме тому у наукових колах і серед практикуючих юристів дедалі частіше порушується питання про необхідність кодифікації та систематизації норм, що регулюють довірчу власність, а також про запозичення позитивного досвіду країн романо-германської та англо-саксонської правових сімей.

Слід наголосити, що однією з ключових проблем практичного застосування довірчої власності в Україні є відсутність однозначного розуміння правової природи довірчої власності. У наукових роботах відзначається, що законодавчо інститут поєднує ознаки речового й зобов'язального права, через що виникає дискусія: чи є довірча власність повноцінним речовим правом, чи – специфічним обмеженим правом власності або ж змішаною конструкцією (що має складну природу фідуціарних відносин). Ця нечіткість ускладнює кваліфікацію правомочностей довірчого власника, визначення меж його повноважень та механізмів захисту прав установника і бенефіціара.

Загалом аналіз законодавчих нововведень щодо довірчої власності свідчить про те, що регламентація цих правовідносин у більшій мірі орієнтована на захист інтересів кредиторів, водночас покладаючи на боржників надмірні обов'язки. При цьому основна мета забезпечення виконання зобов'язань полягає не лише у захисті кредиторів від ризику невиконання або неналежного виконання зобов'язання, а й у гарантуванні прав боржників, зокрема запобіганні необґрунтованих втрат та безпідставного позбавлення предмета забезпечення [15].

Так, відповідно до ч. 3 ст. 597-8 ЦК України, довірчий власник самостійно визначає ціну продажу об'єкта довірчої власності, яка не може бути нижчою за мінімальну ціну, повідомлену боржнику (користувачу або установнику довірчої власності). Фахівці у галузі права зауважують, що така норма суттєво порушує баланс інтересів кредитора і боржника. На відміну від іпотеки, де ціна об'єкта визначається за погодженням сторін або оцінювачем, у довірчій власності ключове рішення залишається за кредитором. Відсутність обов'язку довірчого власника враховувати ринкову вартість майна створює потенційні ризики маніпуляцій із ціною об'єкта та підвищує невизначеність для боржника [15].

Ще однією проблемою у застосуванні інституту довірчої власності є положення ч. 4 ст. 597[1] ЦК України, яке зобов'язує кредитора запропонувати боржнику альтернативне забезпечення перед використанням довірчої власності. На практиці це створює ризик того, що інститут довірчої власності залишиться непопулярним, оскільки боржники можуть відмовлятися від нього, надаючи перевагу більш звичним та зрозумілим способам забезпечення виконання зобов'язань, таким як іпотека [15]. І шестирічний термін дії цієї норми з 2019 по 2025 роки є тому підтвердженням.

У законодавстві України щодо довірчої власності існує проблема неузгодженості термінології суб'єктів правовідносин, що створює значні труднощі у практичному застосуванні цього інституту.

У ЦК України для позначення основних учасників довірчих відносин використовуються терміни «довірчий власник», «установник довірчої власності» та «вигодонабувач». Водночас у деяких публікаціях та законопроєктах зустрічаються альтернативні назви, такі як «довірчий засновник» та «користувач», що відрізняються від закріплених у законодавстві.

Неефективність термінології проявляється у першу чергу у складності розуміння прав та обов'язків кожного суб'єкта. Не завжди зрозуміло, хто саме відповідає за управління майном та яким чином це здійснюється. Це призводить до невизначеності у правозастосуванні та підвищує ризики для учасників правовідносин, оскільки сторони можуть мати різне розуміння того, які повноваження вони отримують у межах довірчої власності.

Також, слід виділити проблему у регулюванні майна, яке може бути передане у довірчу власність. Законодавство зазначає, що об'єктом може бути будь-яке відчужуване майно, проте не встановлює чіткі вимоги щодо його індивідуалізації та виділення. В результаті, на практиці виникають труднощі при визначенні меж прав довірчого власника та прав бенефіціара, особливо якщо майно є частиною більшого комплексу або змішане з іншими активами. Також невизначеність об'єкта створює проблеми при передачі майна у забезпечення виконання зобов'язань, адже важливо, щоб майно було відокремлене як від власності установника, так і від інших активів довірчого власника. Ці проблеми ускладнюють застосування правових норм на практиці та підвищують ризики для сторін відносин довірчої власності.

Для підвищення ефективності функціонування інституту довірчої власності в Україні та вирішення існуючих проблем необхідно здійснити комплексне вдосконалення законодавства. По-перше, доцільним є уніфікування термінології у ЦК України та інших нормативно-правових актах, що регулюють довірчу власність, із закріпленням чітких понять «довірчий власник», «установник довірчої власності» та «вигодонабувач». Це дозволить усунути неоднозначності у визначенні прав і обов'язків учасників правовідносин та забезпечити єдність судової практики.

Також необхідно детальніше окреслити права й обов'язки довірчого власника, включаючи механізми контролю за його діями та підстави притягнення до відповідальності у разі порушень. Слід впровадити вимоги щодо дотримання принципів добросовісності, цільового використання майна і прозорості у розпорядженні ним, а також обов'язок звітувати перед установником та вигодонабувачем.

Важливо уточнити умови передачі майна в довірчу власність. Зокрема, об'єкти довірчої власності мають бути індивідуально визначеними, неспоживними та відокремленими як від майна установника, так і від активів довірчого власника. Це зменшить ризик незаконного відчуження або втрати майна і підвищить рівень правової визначеності. Окрему увагу слід приділити врегулюванню питань державної реєстрації довірчої власності, зокрема щодо нерухомого майна. Запровадження уніфікованих правил для подання документів, внесення інформації до Державного реєстру та забезпечення відкритості даних про права власності сприятиме зниженню ризику зловживань і зміцненню довіри до цього інституту з боку учасників правовідносин. Не менш важливим є розвиток можливостей застосування довірчої власності як механізму забезпечення виконання зобов'язань, враховуючи баланс інтересів кредиторів і боржників. Наприклад, встановлення правил продажу об'єкта довірчої власності, мінімальної ринкової ціни і залучення боржника у процес ціноутворення дозволить уникнути ризиків одностороннього збагачення кредитора та забезпечить справедливий розподіл прав і зобов'язань.

Особливо важливим кроком є аналіз та адаптація зарубіжного досвіду використання трастів і фідуціарної власності, зокрема у Великій Британії та США. На основі таких досліджень можна створити систему, яка відповідатиме національним особливостям та потребам учасників правовідносин. Це дозволить розробити стійку й ефективну модель законодавчого регулювання, здатну забезпечити стабільність і практичну користь інституту довірчої власності в Україні. Також вважаємо доцільним, враховуючи євроінтеграційний курс України, окремо дослідити підходи до розуміння та застосування довірчої власності в європейських країнах. Але це потребує окремого ґрунтовного дослідження, тому може бути подальшим науковим доробком авторів цієї статті.

Висновки. У ході проведеного дослідження було проаналізовано особливості правового регулювання довірчої власності в Україні, визначено ключові проблемні аспекти її практичного застосування та окреслено шляхи вдосконалення законодавчої бази. Виявлено, що існуючий інститут довірчої власності залишається недостатньо врегульованим: нечітке визначення прав та обов'язків довірчого власника, термінології, а також обмежений захист прав установника і вигодонабувача. Аналіз практичних проблем показав, що законодавче регулювання інституту переважно орієнтоване на захист інтересів кредиторів, водночас не забезпечуючи достатніх гарантій для боржників. Це створює ризики зловживань, невиправданих втрат та ускладнює застосування довірчої власності як ефективного механізму забезпечення виконання зобов'язань.

Дослідження підтвердило гіпотезу про те, що наявні правові прогалини ускладнюють практичне застосування довірчої власності та потребують комплексного законодавчого врегулювання. Крім того, було виявлено додатковий результат: незважаючи на формальну наявність правового інституту, низький рівень обізнаності учасників правовідносин та судової практики з довірчою власністю стримує його використання.

Наукова новизна дослідження полягає у систематизації проблем правового регулювання довірчої власності в Україні, виокремленні ключових перешкод її практичного застосування та формулюванні конкретних пропозицій щодо їх подолання. Практична цінність отриманих результатів полягає у можливості використання висновків для вдосконалення законодавства, розробки рекомендацій для суб'єктів правовідносин та формування єдиної судової практики щодо довірчої власності.

Перспективи подальших досліджень передбачають більш детальний аналіз зарубіжного досвіду застосування інституту трастів, моделювання оптимальних механізмів захисту прав установника і вигодонабувача, а також розробку пропозицій щодо підвищення ефективності використання довірчої власності як засобу забезпечення виконання зобов'язань.

Окремо слід звернути увагу на запропоновані Проекти Законів про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із його оновленням (рекодифікацією). Так, на сайті Верховної Ради України вже зареєстровано проєкти змін до книги першої та другої [16,17]. Проте наразі ці книги та пропозиції до них не містять чітких норм щодо інституту довірчої власності, а ось проект Книги третьої має назву «Речеве право» [18] та кардинально відрізняється від діючої редакції. Зокрема, пропонують внести суттєві зміни, які змінюють підхід до управління майном та забезпечення зобов'язань. Головна зміна полягає в тому, що з ЦК прибирають інститут довірчої власності, який був раніше у статтях 597^{1} – 597^{13} та в главі про управління майном. Натомість вводяться нові конструкції – фідуціарний фонд і фідуціарну забезпечувальну власність.

Перший – це фідуціарний фонд. Він передбачає, що засновник передає майно управителю, який управляє ним окремо від свого майна. Управитель діє не у своїх інтересах, а в інтересах вигодонабувачів та відповідно до мети, визначеної засновником. Така модель схожа на міжнародний траст і робить управління майном окремою правовою конструкцією, чітко виписаною у статтях 394^{1} – 394^{31}.

Другий новий механізм – фідуціарна забезпечувальна власність. Суть у тому, що боржник або інша особа передає майно кредитору на особливому праві. Кредитор отримує право власності, але не може вільно продавати або відчужувати це майно. Він може використати його лише для звернення стягнення або в разі викупу майна для суспільних потреб. Таким чином цей механізм формалізують у статтях 417^{50} – 417^{62}.

У статтю 546 також додають фідуціарну забезпечувальну власність як один із видів забезпечення виконання зобов'язань поряд із заставою, порукою, завдатком тощо.

У результаті довірча власність зникає повністю, у ст. 316 ЦК також зникає частина друга, яка зараз визначає довірчу власність, як особливий вид права власності. Натомість система поділяється на два чітко відокремлені інститути: управління майном через створення фонду та забезпечення зобов'язань через фідуціарну забезпечувальну власність. Це, на думку розробників законопроєкту, робить правове регулювання більш зрозумілим і передбачуваним.

Враховуючи те, що процес рекодифікації ЦК України відбувається шляхом окремого обговорення кожної книги, що вносять зміни до діючого ЦК України прийнятого у 2003 році, а не поданням до парламенту одного кодифікованого акту (тобто оновленого ЦК 2025 року), вважаємо, що це може порушити логіку та взаємозв'язки норм, розміщених в різних книгах і призвести до колізій чи прогалин. Також, враховуючи зміст нових книг рекодифікованого ЦК України, в цілому, не зрозумілим залишається підхід авторів законопроєктів, чому вони не пропонують прийняти новий ЦК України. Вважаємо доцільним та логічним підходити до розпочатого процесу оновлення ЦК системно, а саме шляхом подання до парламенту не окремих книг з кардинальними змінами до діючого кодексу 2003 року, а проєкту закону про прийняття нового Цивільного кодексу України. Це в свою чергу допоможе уникнути можливих непорозумінь і щодо інституту довірчої власності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Венедіктова І.В. Договір довірчого управління майном як форма реалізації правового інституту довірчого управління майном в Україні: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, Харків, 2003. 19 с.
2. Некіт Катерина Георгіївна (2018). Поняття довірчої власності (трасту) у законодавстві європейських країн та модельних правилах європейського приватного права. DSpace Repository: Репозитарій Національного університету «Одеська юридична академія» URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9ee8fec9-2780-4599-8668-a772adc52f4c/content.

3. Дєктяръов Віктор Вікторович (2024). Об'єкт довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань за кредитним договором. Нове українське право. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/600/547.
4. Simon Douglas, Antonia Layard. Ownership Beneath: Transparency of Land Ownership in Times of Economic Crime (2024). Oxford Journal of Legal Studies, Volume 44, Issue 1, Pages 74–103. URL: https://academic.oup.com/ojls/article/44/1/74/7457999.
5. Hui Jing. Third-Party and Bankruptcy Effects under Chinese Trust Law: Comparisons with English Trust Law | *Asian Journal of Comparative Law* (2024). Cambridge Core. URL: https://www.cambridge.org/core/journals/asian-journal-of-comparative-law/article/thirdparty-and-bankruptcy-effects-under-chinese-trust-law-comparisons-with-english-trust-law/DDD7A18B34F54 4E9EC733DC63AAA1D91.
6. Robert H. Sitkofft. An agency costs theory of trust law (2004, 3 march). Scholarship@Cornell Law: A Digital Repository | Cornell University Law School Research. URL: https://scholarship.law.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2956&context=clr.
7. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги третьої». Проект для громадського обговорення. URL: https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/76376.pdf.
8. Некіт К.Г. (2016) Довірча власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язань: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства. Часопис цивілістики. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/43b7727d-2857-49ae-a12f-14f5ba2fc4b7/content.
9. Баранова Л.М., Ковтун В.В. (2023) Правова категорія довірчої власності: порівняльно-правовий аналіз цивільного законодавства України та міжнародного приватного права. *Юридичний науковий електронний журнал,* № 6. URL: http://lsej.org.ua/6_2023/27.pdf.
10. Ільків О.В. (2021) Правова природа довірчої власності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. № 50 URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc50/13.pdf.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні: Закон України від 20 вересня 2019 року № 132-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-20#n25.
12. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Постанова Каб. Міністрів України від (2015, 25 грудня) № 1127. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-п#Text.
13. Про нотаріат: Закон України від (1993, 2 вересня) № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text.
14. Постанова Верховного Суду від 5 червня 2019 року у справі No 755/12638/15. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/82308714.
15. Довірча власність: чи є у неї майбутнє в Україні?. Юридичні послуги, адвокати | Василь Кісіль і Партнери. (2019, 6 грудня). URL: https://vkp.ua/publication/dovircha-vlasnist-chi-ie-u-neyi-maybutnie-v-ukrayini.
16. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої №14056 від 21.09.2025. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356.
17. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої № 14057 від 21.09.2025. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57355.
18. Порівняльна таблиця до проєкту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги третьої». URL: https://www.rada.gov.ua/files/knyga3.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Ільченко Г.О., Назарова Ж.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.35

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ЦИВІЛЬНО–ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Каплиста В.М.,
здобувачка вищої освіти 2 курсу групи ПР–241
Навчально-наукового інституту права і соціальних технологій
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0009-0009-7513-7929

Кочина О.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Навчально-наукового інституту права і соціальних технологій
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-5625-8703

Каплиста В.М., Кочина О.С. Актуальні проблеми застосування цивільно-правової відповідальності в Україні.

Статтю присвячено дослідженню сучасних проблем застосування цивільно-правової відповідальності в Україні в умовах воєнного стану, цифровізації та розвитку новітніх технологій. Наголошується, що повномасштабна збройна агресія Російської Федерації істотно вплинула на характер цивільних правовідносин, спричинивши зростання кількості спорів, пов'язаних із невиконанням договірних зобов'язань, відшкодуванням шкоди та застосуванням форс-мажорних обставин. Особливу увагу приділено проблемам доказування елементів цивільного правопорушення, зокрема причинного зв'язку, в умовах обмеженого доступу до доказів і втрати майна внаслідок бойових дій.

У статті проаналізовано наукові підходи до розуміння специфіки цивільно-правової відповідальності під час воєнного стану, а також окреслено ризики зловживання інститутом форс-мажору як підставою для ухилення від виконання договірних зобов'язань. Обґрунтовано необхідність удосконалення законодавчого регулювання порядку підтвердження обставин непереборної сили та визначення правових наслідків їх недобросовісного використання.

Окремий блок дослідження присвячено проблемам цивільно-правової відповідальності у сфері використання штучного інтелекту. Вказано на відсутність чіткого нормативного визначення суб'єктів відповідальності за шкоду, завдану автономними системами, та обґрунтовано доцільність запровадження диференційованого підходу до відповідальності залежно від рівня ризику таких технологій, а також механізмів страхування.

Також розглянуто цивільно-правові аспекти протидії кібербулінгу, зокрема проблеми ідентифікації правопорушників, фіксації цифрових доказів і визначення розміру моральної шкоди. Зроблено висновок про необхідність формування єдиних підходів судової практики та комплексного вдосконалення законодавства з метою забезпечення ефективного захисту прав учасників цивільних правовідносин в умовах сучасних викликів. У роботі акцентовано увагу на превентивній функції цивільно-правової відповідальності та її значенні для мінімізації негативних наслідків воєнних і технологічних ризиків.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність; воєнний стан; форс-мажор; відшкодування збитків; штучний інтелект; цифрові правопорушення; кібербулінг.

Kaplysta V.M., Kochyna O.S. Current issues of applying civil liability in Ukraine.

The article is devoted to the study of contemporary problems in the application of civil liability in Ukraine under the conditions of martial law, digitalization, and the development of advanced technologies. It emphasizes that the full-scale armed aggression of the Russian Federation has significantly affected the nature of civil legal relations, leading to an increase in disputes related to non-performance of contractual obligations, compensation for damage, and the application of force majeure circumstances. Particular attention is paid to the difficulties of proving the elements of a civil offense, especially the causal link, in situations of limited access to evidence and loss of property as a result of hostilities.

The article analyzes scholarly approaches to understanding the specifics of civil liability during martial law and outlines the risks of abusing the force majeure doctrine as a universal ground for avoiding contractual liability. The necessity of improving legislative regulation of the procedure for

confirming force majeure circumstances and defining the legal consequences of their bad-faith use is substantiated.

A separate part of the study focuses on issues of civil liability in the field of artificial intelligence. The absence of a clear normative definition of the subjects liable for damage caused by autonomous systems is highlighted, and the feasibility of introducing a differentiated liability approach depending on the risk level of such technologies, as well as liability insurance mechanisms, is justified.

The article also examines civil law aspects of counteracting cyberbullying, including problems of identifying offenders, collecting digital evidence, and determining the amount of moral (non-pecuniary) damage. The conclusion emphasizes the need to develop unified approaches in judicial practice and to comprehensively improve legislation in order to ensure effective protection of the rights of participants in civil legal relations under modern challenges. The paper highlights the preventive function of civil liability and its importance for minimizing the negative consequences of military and technological risks.

Key words: civil liability; martial law; force majeure; compensation for damages; artificial intelligence; digital offenses; cyberbullying.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку цивільних правовідносин в Україні характеризується суттєвими викликами, зумовленими запровадженням воєнного стану, масштабними соціальними трансформаціями та стрімким розвитком цифрових технологій. Повномасштабна збройна агресія вплинула не лише на економічні процеси, а й на здатність традиційних правових механізмів забезпечувати належний захист порушених прав. Зростання кількості цивільних спорів, ускладнення доказування, поширення форс-мажорних посилань і неоднорідність судової практики свідчать про необхідність переосмислення підходів до застосування цивільно-правової відповідальності в умовах надзвичайних обставин.

Поряд із воєнними факторами істотного значення набуває вплив цифровізації та використання новітніх технологій, зокрема штучного інтелекту й соціальних мереж, що породжують нові види правопорушень і ризиків для особистих та майнових прав. Невизначеність суб'єктів відповідальності, складність фіксації доказів у цифровому середовищі та відсутність єдиних підходів до відшкодування моральної шкоди зумовлюють потребу в науковому осмисленні й удосконаленні законодавчого регулювання. Це дозволить забезпечити баланс між захистом прав людини, свободою слова та стимулюванням інноваційного розвитку в умовах сучасних суспільних змін.

Метою дослідження є визначення основних проблем застосування цивільно-правової відповідальності в Україні та аналіз впливу воєнного стану, розвитку технологій і цифрової комунікації на практику реалізації цього інституту з метою визначення можливих напрямків його подальшого розвитку.

Стан опрацювання проблематики свідчить, що цивільно-правова відповідальність є предметом активного наукового дослідження в Україні. Значний внесок у вивчення актуальних проблем її застосування зробили Н.М. Рудюк, Р.О. Шпирка, О.В. Піхурець, які розглядають питання впливу воєнного стану, розвитку технологій та цифрової комунікації на реалізацію цього інституту. Водночас незважаючи на значний науковий доробок, залишається актуальною потреба в подальшому дослідженні механізмів правозастосування та вдосконаленні законодавства з урахуванням сучасних соціальних і технологічних викликів.

Виклад основного матеріалу. В умовах, коли Україна переживає повномасштабну агресію з боку росії з лютого 2022 року, інститут цивільно–правової відповідальності фактично проходить перевірку на здатність забезпечувати реальний захист прав. Воєнні події впливають на характер спорів, і судова практика постійно стикається з випадеами, коли сторона не може виконати свої зобов'язання через обставини, що не залежать від її волі. Статистика, наведена головою Касаційного цивільного суду, лише підтверджує масштаб проблеми: у 2024 році в Україні судами розглянуто понад 1,2 мільйона цивільних справ, що на 9% більше, ніж у 2023 році, і значна частина цих спорів стосується відшкодування збитків, пов'язаних з воєнними діями або порушенням договірних зобов'язань [1]. Такий приріст показує, що потреба в чітких і стабільних підходах до застосування норм цивільно–правової відповідальності сьогодні є особливо гострою, адже від цього залежить не лише захист порушених прав, а й довіра громадян до судової системи.

Воєнний стан призвів не лише до зростання кількості цивільних спорів, а й істотно ускладнив доведення окремих елементів цивільного правопорушення, передусім причинного зв'язку між протиправною поведінкою та завданою шкодою. У багатьох випадках шкода виникає внаслідок поєднання воєнних дій, дій третіх осіб та інших об'єктивних обставин, що ускладнює її однозначне пов'язання з діями конкретного відповідача. У зв'язку з цим суди все частіше змушені відходити від формального підходу до доказування та оцінювати обставини справи комплексно, з урахуванням загального контексту воєнних подій.

Це, у свою чергу, загострює проблему стандартів доказування у цивільному процесі, адже в умовах війни сторони не завжди можуть надати повний обсяг доказів через втрату документів, обмежений доступ до майна або неможливість проведення експертиз. У таких ситуаціях особливого значення набувають принципи справедливості та розумності, які дозволяють суду враховувати об'єктивні обмеження, зумовлені воєнним станом, і водночас зберігати баланс інтересів сторін.

Н.М. Рудюк визначає кілька основних положень щодо специфіки цивільно–правової відповідальності в умовах воєнного стану. По-перше, вона наголошує, що війна суттєво впливає на цивільні правовідносини, змінюючи як обсяг прав і обов'язків учасників, так і сам механізм застосування відповідальності. Авторка зазначає, що воєнний стан може впливати на строки позовної давності, порядок виконання зобов'язань і можливість компенсувати збитки, а законодавство постійно адаптується, запроваджуючи мораторії та особливі правила для договорів. По-друге, доступ до правосуддя в умовах війни значно ускладнюється через руйнування інфраструктури, небезпеку, мобілізацію та загальну нестабільність роботи судів. По–третє, авторка звертає увагу на розширення застосування форс–мажору, який звільняє сторону від відповідальності, але потребує ретельного доказування причинного зв'язку між війною та неможливістю виконання зобов'язання. По–четверте, під час війни держава посилює контроль над певними сферами, що може проявлятися в реквізиції майна, обмеженнях використання ресурсів та інших формах втручання [2, с. 194–195].

Більшість із цих положень є логічними та відповідають реаліям сучасного правозастосування. Ми повністю погоджуємося з твердженням про суттєвий вплив війни на цивільно–правові відносини. Дійсно, збройний конфлікт створює ситуації, в яких традиційні механізми відповідальності не працюють або працюють не так ефективно, як у мирний час. Також про обмежений доступ до правосуддя: бойові дії, відключення електроенергії та руйнування судів об'єктивно ускладнюють можливість громадян захистити свої права.

Щодо форс–мажору, то В.З. Чорнописька та О.І. Капітан вірно зазначають, що воєнний стан і зумовлені ним події безумовно можуть розглядатися як обставини непереборної сили, проте сам факт їх наявності не означає автоматичного звільнення сторін від виконання всіх договірних зобов'язань. Вирішальне значення має доведення прямого причинного зв'язку між воєнними обставинами та реальною неможливістю виконання конкретного договору. Разом із тим, зазначають науковці, узагальнення правозастосовної практики вказує на випадки недобросовісного посилання на воєнний стан як універсальну підставу для ухилення від договірної відповідальності, що негативно впливає на стабільність цивільного обороту та збільшує навантаження на суди. У зв'язку з цим доцільним є законодавче уточнення порядку підтвердження форс-мажорних обставин, зокрема встановлення чітких строків повідомлення контрагента та визначення правових наслідків зловживання цим інститутом [3, с. 102-103].

Окремої уваги заслуговує проблема цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану джерелами підвищеної небезпеки в умовах воєнного стану. Зруйновані промислові об'єкти та елементи інфраструктури, залишена військова техніка або пошкоджені транспортні засоби становлять реальну загрозу для життя, здоров'я та майна людей. Водночас визначити особу, яка має нести відповідальність за таку шкоду, часто складно, оскільки власники або володільці відповідного майна не завжди мають можливість здійснювати належний контроль за ним.

За відсутності чітких законодавчих орієнтирів суди змушені вирішувати подібні спори в кожному конкретному випадку окремо, що призводить до різної практики застосування норм права. Це свідчить про потребу подальшого уточнення на законодавчому рівні правил розподілу ризиків і відповідальності за шкоду, заподіяну внаслідок обставин, пов'язаних із веденням бойових дій.

Р.О. Шпирка порушує ще одну важливу сучасну проблему – визначення цивільно–правової відповідальності у сфері використання штучного інтелекту. Насамперед він звертає увагу на те, що ШІ сьогодні виступає умовно самостійним «учасником» правовідносин, здатним приймати автономні рішення, що ставить питання про можливість надання йому окремого правового статусу, а також про визначення суб'єктів відповідальності за шкоду, яку може бути заподіяно внаслідок його використання. Автор підкреслює, що українське законодавство практично не врегульовує ці питання: існують лише загальні урядові документи, які декларують розвиток ШІ, але не визначають механізмів відповідальності за його помилки. Крім того, він акцентує на проблемному питанні визначення суб'єктів відповідальності: чи це оператор, власник, чи розробник відповідної системи [4, с. 334–335].

Поява штучного інтелекту суттєво змінює традиційні підходи до цивільно–правової відповідальності. Дійсно, якщо система приймає автономні рішення, складно однозначно визначити суб'єкта, який має відповідати за можливі негативні наслідки. Позиція автора про необхідність розмежування відповідальності користувачів, операторів і розробників видається цілком обґрунтованою, адже різні учасники взаємодіють із ШІ на різних етапах – від створення до фактичної експлуатації. З цим важко не погодитися.

Водночас надмірне прагнення до швидкого запровадження суворих правил інколи може гальмувати технологічний розвиток. Регулювання повинно бути достатньо гнучким, щоб не створювати бар'єрів для інновацій. І тут слушною видається згадка про підхід ЄС, який пропонує диференційовану відповідальність залежно від рівня ризику системи. Такий підхід здатен забезпечити баланс між потребою у захисті прав потерпілих і стимулюванням технологічного прогресу.

Введення страхування відповідальності за шкоду, яку може завдати високоризикова система ШІ, дійсно є дуже важливим. Такий механізм дозволив би компенсувати збитки навіть у ситуаціях, коли складно встановити конкретного винуватця, а також сприяв би підвищенню довіри учасників ринку до нових технологій.

У цьому контексті важливо також враховувати превентивну функцію цивільно-правової відповідальності, яка набуває особливого значення у сфері використання штучного інтелекту. Чітке визначення меж відповідальності та запровадження обов'язкових стандартів безпеки для високоризикових систем дозволяє не лише відшкодовувати завдану шкоду, а й заохочує учасників правовідносин до більш відповідального використання новітніх технологій.

Таким чином, цивільно-правова відповідальність у сфері штучного інтелекту має розглядатися не лише як реакція на вже вчинене правопорушення, а й як механізм запобігання можливим ризикам, що відповідає сучасним тенденціям розвитку приватного права.

Ще однією проблемою цивільно–правової відповідальності в сучасних умовах є кібербулінг. О.В. Піхурець підкреслює, що соціальні мережі стали невід'ємною частиною життя українців, однак поряд з розвитком комунікацій виникають серйозні ризики, зокрема цькування, погрози, публічне розголошення особистих даних та мова ворожнечі. Ключовими проблемами у цивільно–правовому реагуванні є доведення неправомірних дій та встановлення особи, яка їх вчинила. Він наголошує на складнощах фіксації доказів через швидке видалення або зміну повідомлень, необхідність проведення цифрової експертизи, високі витрати на її організацію та анонімність користувачів, що ускладнює ідентифікацію правопорушника. Науковець також відзначає проблему визначення меж між допустимою критикою та цькуванням, адже оціночні судження можуть бути образливими залежно від контексту, а суб'єктивне сприйняття користувачів відрізняється. Важливою є також роль адміністраторів платформ, які мають контролювати контент і оперативно реагувати на скарги користувачів, а у випадку невиконання – нести відповідальність. Автор підкреслює необхідність законодавчого врегулювання, створення стандартів цифрової експертизи та розширення кола суб'єктів відповідальності, включно з авторами контенту [5, с. 244–246].

Важливим питанням у справах про кібербулінг є також відшкодування моральної шкоди, адже саме немайнові втрати зазвичай завдають основної шкоди потерпілому. Проте через відсутність чітких критеріїв для оцінки моральної шкоди судові рішення можуть значно відрізнятися, що ускладнює передбачуваність і стабільність правозастосування.

У цій ситуації доцільно розробити єдині підходи до визначення розміру компенсації, враховуючи характер правопорушення, тривалість його впливу та публічність поширення інформації. Такий підхід дозволить зберегти баланс між правом на свободу слова і захистом особистих немайнових прав.

Межа між допустимою критикою та цькуванням дійсно потребує чіткого визначення, з урахуванням контексту та впливу на потерпілого. Це дозволяє збалансувати право на свободу слова і захист особистих немайнових прав. Ще дуже важлива відповідальність адміністраторів платформ та авторів контенту, адже без їхньої активної участі механізм захисту в цифровому середовищі буде неповноцінним.

Разом з тим, варто зазначити, що надмірне покладання відповідальності на користувачів або модераторів може створювати ризик цензури та видалення контенту через страх відповідальності. Тому законодавче врегулювання має бути збалансованим і включати чіткі критерії для оцінки образливості або шкоди від висловлювань, а також передбачати технічні та процедурні механізми для доказування порушень.

Висновки. Цивільно-правова відповідальність в Україні в сучасних умовах зазнає суттєвих змін під впливом воєнного стану, розвитку цифрових технологій та трансформації суспільних відносин. Війна ускладнила доведення елементів цивільного правопорушення, застосування інституту форс-мажору та визначення меж відповідальності за завдану шкоду, що зумовлює необхідність більш гнучких і водночас чітких підходів у правозастосуванні. Одночасно поява штучного інтелекту та поширення цифрової комунікації актуалізували проблеми визначення суб'єктів відповідальності, стандартів доказування та компенсації моральної шкоди, зокрема у справах про кібербулінг.

Отже, подальший розвиток інституту цивільно-правової відповідальності потребує удосконалення законодавства з урахуванням воєнних реалій і технологічних викликів, формування єдиних підходів судової практики та посилення превентивної функції відповідальності з метою забезпечення ефективного захисту прав і законних інтересів учасників цивільних правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Інформація голови КЦС ВС про стан здійснення правосуддя у цивільній юрисдикції у 2024 році. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/KCS_2024.pdf.
2. Рудюк Н.М. Цивільно–правова відповідальність в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів*. 2025. С. 193–196. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9c4e40ea–0428–4cc0–ab1c–a2f97da09294/content.
3. Чорнописька В.З., Капітан О.І. Вплив воєнного стану на виконання цивільно-правових договорів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* Випуск № 06, 2025, частина 1. С. 99-103. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.15.
4. Шпирка Р.О. Цивільно–правова відповідальність у сфері штучного інтелекту. *Сучасні проблеми цивільно–правової відповідальності* : Матеріали XXIII науково–практ. конф., присвяч. 103–й річниці з дня народж. д–ра юрид. наук, проф., члена–кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін–ту (1962–1987 рр.) В.П. Масл., м. Харкі.в, 7 лют. 2025 р. Харків, 2025. С. 332–336. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.34
5. Піхурець О.В. Окремі питання цивільно–правової відповідальності за кібербулінг. *Сучасні проблеми цивільно–правової відповідальності* : Матеріали XXIII науково–практ. конф., присвяч. 103–й річниці з дня народж. д–ра юрид. наук, проф., члена–кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін–ту (1962–1987 рр.) В. П. Масл., м. Харків, 7 лют. 2025 р. Харків, 2025. С. 243–250. DOI: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/20452/ 3/konf_Maslov-2025.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 8.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Каплиста В.М., Кочина О.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.168
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.36

ОРГАНИ КОНТРОЛЮ В КОРПОРАТИВНОМУ УПРАВЛІННІ

Кернякевич-Танасійчук Ю.В.,
професор, доктор юридичних наук,
завідувач кафедри судочинства
НН юридичний інститут
Карпатський національний університет ім. В. Стефаника
ORCID: 0000-0002-9165-2818

Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Органи контролю в корпоративному управлінні.
У статті досліджено систему органів корпоративного контролю в товариствах капіталу в контексті розвитку сучасного корпоративного управління та реформування корпоративного законодавства України. Актуальність теми зумовлена зростанням масштабів господарської діяльності, ускладненням організаційних структур компаній, підвищенням вимог до прозорості й підзвітності діяльності органів управління, а також недостатньою ефективністю державного нагляду й поширеністю корпоративних зловживань. Метою дослідження є визначення системи органів корпоративного контролю та з'ясування їх ролі в організації нагляду і моніторингу діяльності товариства.

Проаналізовано еволюцію підходів до здійснення контролю в товариствах капіталу, зокрема перехід від ревізійних органів до моделей, заснованих на функціонуванні наглядової ради, ради директорів, служби внутрішнього аудиту та спеціалізованих органів комплаєнс-контролю. Обґрунтовано ключову роль наглядової ради як центрального елементу системи корпоративного контролю, покликаного забезпечувати баланс між інтересами акціонерів і ефективністю управління, запобігати зловживанням менеджменту та здійснювати стратегічний нагляд за діяльністю виконавчих органів. Розкрито особливості ради директорів у межах однорівневої моделі корпоративного управління, у якій поєднуються виконавчі та контрольні функції, а також значення незалежних невиконавчих директорів у забезпеченні прозорості та підзвітності.

Окрему увагу приділено службі внутрішнього аудиту як обов'язковому елементу системи контролю, що здійснює незалежну оцінку ефективності управління ризиками, внутрішнього контролю та корпоративного управління, сприяє захисту інтересів акціонерів і підвищенню фінансової дисципліни. Досліджено специфіку комплаєнс-служби як особливого органу контролю у фінансовому секторі, насамперед у банках, її правовий статус, компетенцію та особливості призначення з урахуванням регуляторних вимог Національного банку України.

Зроблено висновок, що сучасна система органів корпоративного контролю в товариствах капіталу включає наглядову раду або раду директорів (залежно від обраної моделі корпоративного управління), службу внутрішнього аудиту та, для окремих суб'єктів фінансового сектору, комплаєнс-службу. Така система забезпечує комплексний нагляд за діяльністю органів управління і посадових осіб, сприяє підвищенню ефективності корпоративного управління, запобіганню зловживанням та удосконаленню правозастосовної практики.

Ключові слова: органи контролю, корпоративне управління, корпоративне право, корпоративні правовідносини, товариство, наглядова рада, рада директорів.

Kernyakevych-Tanasiychuk Y.V. Control bodies in corporate governance.
The article examines the system of corporate control bodies in capital companies in the context of the development of modern corporate governance and reform of corporate legislation in Ukraine. The relevance of the topic is due to the growth of the scale of economic activity, the complexity of the organizational structures of companies, increased requirements for transparency and accountability of the activities of management bodies, as well as the insufficient effectiveness of state supervision and the prevalence of corporate abuses. The purpose of the study is to determine the system of corporate control bodies and clarify their role in organizing supervision and monitoring of the company's activities.

The evolution of approaches to exercising control in capital companies is analyzed, in particular, the transition from audit bodies to models based on the functioning of the supervisory board, board of directors, internal audit service and specialized compliance control bodies. The key role of the supervisory board as a central element of the corporate control system, designed to ensure a balance between the interests of shareholders and the efficiency of management, prevent management abuse and exercise strategic supervision over the activities of executive bodies, is substantiated. The features

of the board of directors within the framework of a one-tier model of corporate governance, which combines executive and control functions, as well as the importance of independent non-executive directors in ensuring transparency and accountability, are revealed.

Special attention is paid to the internal audit service as a mandatory element of the control system, which independently assesses the effectiveness of risk management, internal control and corporate governance, contributes to the protection of shareholders' interests and increasing financial discipline. The specifics of the compliance service as a special control body in the financial sector, primarily in banks, are studied, its legal status, competence and features of appointment, taking into account the regulatory requirements of the National Bank of Ukraine.

It is concluded that the modern system of corporate control bodies in capital companies includes a supervisory board or a board of directors (depending on the chosen model of corporate governance), an internal audit service and, for individual entities of the financial sector, a compliance service. Such a system provides comprehensive supervision over the activities of management bodies and officials, contributes to increasing the efficiency of corporate governance, preventing abuse and improving law enforcement practice.

Key words: control bodies, corporate governance, corporate law, corporate legal relations, company, supervisory board, board of directors.

Постановка проблеми. В сучасних умовах розвитку корпоративних відносин особливого значення набуває формування ефективної системи контролю в органах управління товариствами. Посилення ролі корпоративного управління зумовлене зростанням масштабів господарської діяльності, ускладненням організаційних структур компаній та підвищенням вимог до прозорості й підзвітності їх функціонування. Недостатня ефективність державного контролю та поширеність корпоративних зловживань актуалізують необхідність розвитку внутрішніх механізмів нагляду за діяльністю виконавчих органів і посадових осіб. У процесі реформування корпоративного законодавства України відбувається трансформація традиційних підходів до контролю та формування відповідної системи органів товариства, які забезпечують дану функцію.

У зв'язку з вище зазначеним постає потреба в комплексному науковому осмисленні системи органів корпоративного контролю в товариствах капіталу. Дослідження цієї проблематики має важливе значення для вдосконалення корпоративного управління, правозастосовної практики та подальшого розвитку корпоративного законодавства України.

Стан опрацювання. Окремі аспекти правового регулювання діяльності органів корпоративного контролю були предметом досліджень таких вчених як О.А. Беляневич, Т.В, Блаженко, О. Гарагонич, О.Р. Кібенко, О.Р. Ковалишин, В.І. Кравець, О.В. Переверзєв, Ю.Ю. Попов, А.В. Смітюх, І.В. Спасибо-Фатєєва, В.В. Щербаков та інші. Однак комплексного аналізу системи органів нагляду не здійснювалося.

Тому **мета дослідження** полягає у встановленні системи органів корпоративного контролю та з'ясуванні їх ролі в організації нагляду та моніторингу господарської діяльності товариства.

Виклад основного матеріалу. Корпоративне управління – це сукупність механізмів, процедур та інститутів, за допомогою яких здійснюється керівництво та контроль за діяльністю корпорації, прийняття стратегічних рішень і моніторинг їх виконання органами управління. В літературі неодноразово акцентувалося на необхідності налагодження дієвого контролю за діяльністю виконавчих органів управління АТ та посадових осіб, що входять до їх складу, а також недостатності заходів державного контролю для запобігання зловживань через їхній масовий характер та корупцію. При цьому підкреслювалась необхідність встановлення системи внутрішнього контролю за безпосередніми керівниками АТ [1, с. 8]. З метою забезпечення ефективного управління товариством, зокрема пропонувалося створити збалансований механізм прийняття рішень в межах встановлених законодавством та локальними актами товариства повноважень органу, поточного контролю за їх виконанням та відповідальності у випадку порушень, що призвели до настання збитків товариства [2, с. 38].

Система органів нагляду не є статичною та змінюється у відповідності з тими викликами та тенденціями, які мають місце в економіці держави. За раніше чинним законодавством єдиним органом контролю в товариствах капіталу була ревізійна комісія. Перевірки фінансової діяльності товариства здійснювалися державними податковими інспекціями, іншими державними органами у межах їх компетенції, *ревізійними органами товариства* та аудиторськими організаціями (ч. 1 ст. 17 Закону України «Про господарські товариства») [3]. Контроль за фінансово-господарською діяльністю правління акціонерного товариства провадився ревізійною комісією, яка обирається з числа акціонерів (ч. 1 ст. 49 Закону). Аналогічно функція контролю за діяльністю дирекції (директора) покладалася на ревізійну комісію і в товаристві з обмеженою відповідальністю (ч. 1 ст. 63 Закону).

Однак з оновленням корпоративного законодавства ревізійні органи втратили своє значення. У вітчизняному корпоративному праві утвердився типовий для країн ринкової економіки підхід, у відповідності з яким контроль здійснюється наглядовою радою (радою директорів) та аудиторською службою.

Наглядова рада. Наглядова рада є ключовим органом корпоративного контролю. Її основним завданням є моніторинг прийняття рішень виконавчим органом, їх відповідність дійсним інтересам компанії, запобігання неправомірному тиску на виконавчий орган.

Для інвесторів, зокрема іноземних, утвердження ключової ролі наглядової ради в структурі управління компанією – частина правової традиції та корпоративної культури, найприйнятніший та найефективніший інструмент контролю за менеджментом в умовах географічної віддаленості, мовних і культурних бар'єрів [4, с. 259].

Обов'язковість створення наглядової ради залежить від низки факторів, таких як структура корпоративної власності, величини підприємства, сфери народного господарства. На думку В.В. Щербакова, імперативне визначення механізму корпоративного управління та відповідне імперативне закріплення наглядової ради в системі органів управління доцільно застосовувати лише щодо великих АТ, залишаючи щодо середніх та малих АТ простір диспозитивного та рекомендаційного регулювання. Тому, з урахуванням наведеного вище зарубіжного досвіду, автор обґрунтовує необхідність обов'язкового створення наглядової ради лише у великих АТ з урахуванням інших пропозицій щодо складу такої ради та її компетенції, а щодо малих та середніх АТ передбачити відповідне диспозитивне регулювання [5, с. 57-58].

Стосовно вдосконалення діяльності наглядових рад пропонується також: 1) узгодити міжнародні принципи корпоративного управління, норми законодавства та внутрішні документи для усунення неточностей та суперечностей; розробити типові статути акціонерних товариств, типове положення про корпоративного секретаря, про інформаційну політику тощо; 2) закріпити на законодавчому рівні не тільки кількісний склад незалежних директорів, але й представників міноритарних акціонерів, працівників, фахівців приватного сектора, науковців та іноземних експертів; 3) визначити на законодавчому рівні необхідність створення комітетів для розподілу обов'язків, наявності персональної відповідальності директорів; 4) запровадити механізми розкриття особистої інформації про директорів наглядової ради, дані про обсяг їх винагород і політику визначення обсягу винагород для підвищення відкритості та прозорості товариств; 5) запровадити чіткі критерії відбору кандидатів у члени наглядової ради для дотримання високої ефективності їх діяльності [6, с. 477].

Окрім того, мають місце пропозиції щодо удосконалення процедури проведення засідань ради. А.В. Смітюх вважає доцільним доповнити диспозитивними положеннями про процедуру скликання засідання наглядової ради та формування його порядку денного з інформуванням членів наглядової ради за допомогою погоджених засобів електронної комунікації за тиждень до проведення засідання про час, місце, порядок денний засідання з наданням інформації, матеріалів, необхідних для розгляду питань порядку денного та проектів документів, що виносяться на обговорення, а також закріпити право членів наглядової ради вносити пропозиції до порядку денного засідання наглядової ради [7, с. 131-132].

Таким чином, наглядова рада виступає центральним елементом системи корпоративного контролю, покликаним забезпечити баланс між інтересами акціонерів та ефективністю управління товариством. Удосконалення її правового статусу, складу, процедури діяльності повинно відбуватися з урахуванням національної правової традиції.

Рада директорів. Рада директорів є відносно новим елементом системи управління та контролю одночасно. Можливість її запровадження закріплена Законом України «Про акціонерні товариства» (2022р.) [8], одночасно із запровадженням альтернативи між однорівневою та дворівневою моделями корпоративного управління.

У відповідністю з легальною дефініцією рада директорів є колегіальним виконавчим органом, що здійснює поточне керівництво товариством. Однак її особливість полягає в тому, що поряд з виконавчими функціями вона поєднує також контрольні, оскільки наглядова рада, як окремий орган, не створюється.

Функції управління ризиками та контролю за діяльністю виконавчих директорів і товариства загалом покладаються на невиконавчих директорів, зокрема на незалежних невиконавчих директорів, які не залучені до оперативного управління та не перебувають у відносинах підпорядкування з менеджментом. Саме завдяки такому статусу вони здатні здійснювати об'єктивний і неупереджений нагляд за діяльністю органів управління, оцінювати управлінські рішення з позиції довгострокових інтересів товариства та всіх груп стейкхолдерів, а також забезпечувати баланс між інтересами акціонерів, керівництва та інших учасників корпоративних відносин. Незалежні невиконавчі директори відіграють провідну роль у протидії зловживанням з боку менеджменту,

запобіганні конфліктам інтересів і підвищенні рівня прозорості та підзвітності діяльності підприємства.

На відміну від виконавчих директорів, які безпосередньо здійснюють поточне керівництво та відповідають за оперативну діяльність підприємства, невиконавчі директори зосереджуються на наглядових і контрольних функціях стратегічного характеру. До їх повноважень належить, зокрема, контроль за фінансовими потоками, оцінка ефективності системи управління ризиками, участь у формуванні та роботі комітетів ради, стратегічне консультування щодо розвитку товариства, а також забезпечення дотримання вимог законодавства, політики корпоративного комплаєнсу та принципів належного управління. Реалізація цих функцій сприяє підвищенню якості управлінських рішень, зміцненню довіри інвесторів та інших заінтересованих осіб, а також формуванню ефективної, прозорої та відповідальної системи управління підприємством.

*Служба внутрішнього аудиту***.** Незалежно від системи корпоративного управління (однорівнева чи дворівнева) обов'язковим елементом контролю в АТ є служба внутрішнього аудиту. Необхідність її функціонування обумовлена тим, що вища ланка управління (наглядова рада, рада директорів) не займається безпосереднім контролем щоденної фінансової діяльності товариства. Система бухгалтерського обліку не забезпечує повної інформації, необхідної для своєчасного прийняття рішень, а керівники структурних підрозділів та окремі фахівці не завжди володіють відповідними знаннями і досвідом ухвалення рішень, які мають важливе значення для підприємства [9, с. 41]. У зв'язку з цим для акціонерних товариств передбачено створення підрозділу, який здійснює аудит діяльності товариства.

Відповідно до ч. 1 ст. 109 Закону України «Про акціонерні товариства» перевірка фінансово-господарської діяльності за результатами фінансового року здійснюється суб'єктом аудиторської діяльності та службою внутрішнього аудиту (внутрішнім аудитором). Таким чином, служба внутрішнього аудиту також відноситься до органів корпоративного контролю.

З метою забезпечення діяльності комітету з питань аудиту наглядова рада приймає рішення про запровадження в товаристві посади внутрішнього аудитора (утворення служби внутрішнього аудиту), основне завдання якого полягає в незалежній оцінці ефективності управління ризиками, системи внутрішнього контролю та корпоративного управління. Служба внутрішнього аудиту сприяє захисту інтересів акціонерів шляхом виявлення порушень, неефективного використання ресурсів і потенційних загроз діяльності товариства. До її компетенції належить перевірка фінансово-господарських операцій, дотримання внутрішніх політик, процедур та вимог законодавства. Внутрішній аудит також оцінює надійність інформаційних систем і процесів формування фінансової та управлінської звітності. Важливою функцією служби є надання рекомендацій органам управління щодо вдосконалення фінансових аспектів бізнес-процесів та підвищення фінансових показників ефективності діяльності товариства.

Комплаєнс-служба. Вище було наведено органи контролю, які є спільними для всіх акціонерних товариств незалежно від структури корпоративної власності та виду господарської діяльності. Поряд з тим спеціальним законодавством передбачено певні додаткові органи контролю для окремих видів суб'єктів господарювання. Зокрема, посилені вимоги ставляться до корпоративного нагляду в банках.

Обов'язковим елементом системи органів контролю є комплаєнс-служба банку (головний комплаєнс-менеджер). До її компетенції, як правило, належить контроль за дотриманням засад прозорості, недискримінації посадових осіб та працівників структурних підрозділів банку. Головний комплаєнс-менеджер – це посадова особа банку, відповідальна за здійснення контролю за дотриманням норм комплаєнсу (абз. 5-3 п. 3 Положення про організацію системи управління ризиками в банках України та банківських групах) [10].

У відповідності із Законом України «Про банки і банківську діяльність» головний комплаєнс-менеджер поряд з іншими посадовими особами такими як керівники банку, головний ризик-менеджер, керівник підрозділу внутрішнього аудиту та особи, які мають істотну участь у банку, зобов'язані протягом усього часу, упродовж якого вони зберігають свій статус або мають істотну участь у банку, відповідати вимогам цього Закону, інших законів України та нормативно-правових актів Національного банку України.

Варто відзначити, що порядок призначення головного комплаєнс-менеджера дещо відрізняється від решти посадових осіб органів контролю. Якщо процедура призначення (обрання) останніх є повністю автономною – тобто залежить виключно від волі учасників (акціонерів), то особливість вступу на посаду головного комплаєнс-менеджера полягає в тому, що попри рішення учасників необхідним є відповідне погодження Національним банком України.

Організаційна структура та компетенція комплаєнс-контролю варіюється в залежності від величини банку, його основних бенефіціарів, структури послуг, які надаються банком. Однак зага-

лом його функції зводяться до наступного: 1) подання звітів щодо комплаєнс-ризику раді банку, комітету з управління ризиками та правлінню з урахуванням вимог положення; 2) забезпечення координації роботи з питань управління комплаєнс-ризиком між структурними підрозділами банку; 3) інформування ради, комітету з управління ризиками, правління банку про надмірні ризики; 4) повідомлення НБУ про підтверджені факти неприйнятної поведінки в банку/порушення в його діяльності та конфлікти інтересів, що виникли в банку, якщо його радою не були застосовані заходи, що забезпечили їх усунення.

Висновки. 1. Таким чином, органами корпоративного контролю в товариствах капіталу є наглядова рада, рада директорів, аудиторська служба, комплаєнс-служба. При цьому наглядова рада та рада директорів здійснюють загальний нагляд за діяльністю органів товариства та їх посадових осіб в залежності від обраної системи корпоративного управління.

2. Служба внутрішнього аудиту провадить виключно контроль (перевірку) фінансово-господарської діяльності товариства. Комплаєнс-служба є особливим органом контролю, який утворюється виключно в структурі органів суб'єктів господарювання фінансового сектору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Переверзєв О.М. Господарсько-правове забезпечення корпоративного контролю в акціонерних товариствах: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2004. 20 с.
2. Молявко О.М. Проблеми відповідальності органів управління господарських товариств. *Вісник Одеського національного університету.* №32. 2011. С. 34–40.
3. Про господарські товариства: Закон України № 1576-XII від 19 вересня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12/ed19910919.
4. Попов Ю.Ю. Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»: наук.-практ. коментар. Київ, 2019. 392 с.
5. Щербаков В.В. Диференціація правового положення органів акціонерних товариств. Дис. канд.. юрид. наук. 2011. 142 с.
6. Харченко Н.В. Ефективність наглядової ради промислових підприємств: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Бізнесінформ.* № 12. 2014. С. 473–478.
7. Смітюх А.В. Щодо застосування аналогії закону до відносин із скликання та проведення засідань наглядових рад АТ. *Рекодифікація Цивільного Кодексу України: перспективи правового регулювання корпоративних відносин: Збірник наукових праць за матеріалами XIX Міжнародної науково-практичної конференції* (24 вересня 2021 року, м. Івано-Франківськ). С. 131–134.
8. Про акціонерні товариства: Закон України №2465-IX від 27 липня 2022 р. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 18-19. ст. 81.
9. Чуєнков А.Є. Сутність та організація служби внутрішнього аудиту. *Економічний часопис-XXI.* №7-8. 2010. С. 38–42.
10. Про затвердження Положення про організацію системи управління ризиками в банках України та банківських групах: Постанова Правління Національного банку України від 1.06.2018 № 64. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0064500-18#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Кернякевич-Танасійчук Ю.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.168
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.37

ПРАВО ЄС В СФЕРІ ОНЛАЙН ПОСЛУГ ТА ПРОДУКТІВ

Ковалишин О.Р.,
старший дослідник, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник Лабораторії корпоративного права
імені академіка Володимира Луця
НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України
ORCID: 0000-0002-1734-9853

Ковалишин О.Р. Право ЄС в сфері онлайн послуг та продуктів.

Стаття присвячена комплексному аналізу правового регулювання онлайн-послуг і цифрових продуктів у Європейському Союзі в умовах швидкої цифровізації суспільних та економічних відносин. Актуальність дослідження зумовлена зростаючим впливом цифрових платформ на реалізацію основоположних прав користувачів, функціонування внутрішнього ринку ЄС та формування нових моделей відповідальності учасників цифрової економіки. У роботі досліджено еволюцію підходів ЄС до регулювання цифрового середовища – від Директиви про електронну комерцію до сучасних регламентів, що формують цілісну та проактивну нормативну систему.

Метою статті є визначення та характеристика основних нормативно-правових актів Європейського Союзу, які регулюють надання онлайн-послуг і цифрових продуктів, а також з'ясування їх ролі у забезпеченні балансу між інноваційним розвитком, економічною свободою та захистом основоположних прав.

Особливу увагу приділено Регламенту про цифрові послуги (Digital Services Act), який запроваджує єдині правила відповідальності, прозорості та належної поведінки для постачальників цифрових послуг, зокрема великих онлайн-платформ. Проаналізовано значення Директиви про електронну конфіденційність, Директиви про відкриті дані та Регламенту про дані у формуванні правових засад захисту персональних даних, забезпечення доступу до інформації та справедливого використання даних. Окрему увагу присвячено Регламенту ЄС про штучний інтелект, який уперше на наднаціональному рівні впроваджує ризик-орієнтовану модель регулювання систем ШІ та спрямований на захист основоположних прав людини.

Констатовано, що сучасне цифрове законодавство ЄС характеризується переходом до комплексної, багаторівневої та проактивної моделі регулювання онлайн-послуг і цифрових продуктів. Зроблено висновок про те, що прийняття Регламенту про цифрові послуги заклало єдині правила відповідальності та прозорості для постачальників цифрових послуг, особливо для великих онлайн-платформ, а ключову роль у формуванні цифрового правопорядку ЄС відіграють акти у сфері захисту персональних даних, відкритих даних і доступу до даних, які спрямовані на забезпечення балансу між інноваційним розвитком та захистом основоположних прав.

Запропонований у статті аналіз може бути використаний у наукових дослідженнях, законотворчій діяльності та в процесі гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу.

Ключові слова: право ЄС, договір, свобода договору, суб'єкт цивільного права, електронна форма, онлайн тренування, зобов'язання.

Kovalyshyn O.R. EU law in the field of online services and products.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal regulation of online services and digital products in the European Union in the context of rapid digitalization of social and economic relations. The relevance of the study is caused by the growing impact of digital platforms on the exercise of users' fundamental rights, the functioning of the EU internal market, and the formation of the new models of liability for participants in the digital economy. The paper examines the evolution of the EU's approaches to regulating the digital environment—from the E-Commerce Directive to modern regulations that form a coherent and proactive regulatory framework.

The purpose of the article is to identify and characterize the main legal acts of the European Union governing the provision of online services and digital products, as well as to determine their role in ensuring a balance between innovative development, economic freedom, and the protection of fundamental rights.

Particular attention is paid to the Digital Services Act, which introduces uniform rules on liability, transparency, and due conduct for providers of digital services, especially large online platforms. The

significance of the ePrivacy Directive, the Open Data Directive, and the Data Act Regulation in shaping the legal foundations for personal data protection, access to information, and fair data use is analyzed. Special attention is also given to the EU Artificial Intelligence Act, which for the first time at the supranational level introduces a risk-based model for regulating AI systems and is aimed at protecting fundamental human rights.

It is established that the contemporary EU digital legislation is characterized by a shift towards a comprehensive, multi-level, and proactive model of regulation of online services and digital products. It is concluded that the adoption of the Digital Services Regulation has laid down uniform rules on liability and transparency for providers of digital services, in particular for large online platforms, while a key role in shaping the EU digital legal order is played by acts in the fields of personal data protection, open data, and access to data, which are aimed at ensuring a balance between innovative development and the protection of fundamental rights.

The analysis presented in the article may be used in academic research, legislative activity, and in the process of harmonizing national legislation with the law of the European Union.

Key words: EU law, contract, freedom of contract, subject of civil law, electronic form, online training, obligations.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена стрімким розвитком цифрової економіки та зростанням ролі онлайн-послуг і цифрових продуктів у суспільних та економічних відносинах Європейського Союзу. Сучасні цифрові платформи істотно впливають на реалізацію основоположних прав користувачів, умови конкуренції та функціонування внутрішнього ринку ЄС, що потребує адекватного правового регулювання. Відбувається процес трансформації підходів до регулювання цифрового середовища. Європейський Союз поступово впроваджує цифрову стратегію, розробляючи сучасну правову базу для захисту основних прав користувачів Інтернету, одночасно сприяючи розширенню бізнесу та доступу до нових ринків.

Водночас оновлення правової бази супроводжується появою нових викликів, пов'язаних із юридичною відповідальністю онлайн-платформ, захистом персональних даних та прозорістю алгоритмічних рішень. Попри наявність окремих наукових досліджень, комплексний аналіз системи правових актів ЄС у сфері онлайн-послуг і цифрових продуктів залишається недостатнім. Це зумовлює потребу в ґрунтовному науковому осмисленні сучасного регулювання цифрових правовідносин у Європейському Союзі.

Стан опрацювання. Проблематика правового регулювання у сфері онлайн послуг була предметом досліджень низки вітчизняних на іноземних вчених таких як Д.В, Влашенко, О.М. Головко, І. Крикавська, Н. Філатова-Білоус, Ю.М. Шишка, Т.А. Цувіна та інші. Однак комплексного аналізу системи відповідних правових актів та передумов їх прийняття не проводилося.

Мета дослідження. Мета дослідження полягає у визначенні основних правових актів Європейського Союзу, якими регулюється надання онлайн послуг та продуктів в цифровому середовищі.

Виклад матеріалу. Основу правової бази для регулювання правовідносин з надання цифрових послуг було закладено директивою про електронну комерцію (*E-Commerce Directive, 2000*) [1]. Дана директива залишалася незмінною з моменту її прийняття, однак з часом дедалі більше не відповідала вимогам сучасності. Тому назріла потреба прийняття нового документу, який би враховував швидкі темпи цифровізації та відповідав потребам захисту прав користувачів електронних послуг.

Робоча група авторів законопроекту одностайно дійшла думки, що відповідний правовий акт повинен мати форму Регламенту ЄС, тобто найбільш централізованого обов'язкового правового акту ЄС, забезпечуючи єдиний рівень захисту по всьому Європейському Союзу, одночасно запобігаючи розбіжностям та диференціації між державами-членами.

У грудні 2020 р. Європейська Комісія опублікувала Регламент про цифрові послуги (*Digital services Act (DSA*)) – законодавчу пропозицію щодо єдиного ринку цифрових послуг, зосереджену на основних правах, конфіденційності даних та захисті зацікавлених сторін. DSA, серед інших цілей, спрямований на сприяння європейському цифровому суверенітету.

У Пояснювальній записці до Регламенту Європейська комісія зазначає, що його мета полягає в розробці більш ефективної та узгодженої правової бази для цифрової екосистеми, спираючись на Директиву про електронну комерцію. Вона повинна враховувати як нові розробки, не відображені в попередньому законодавстві, – особливо щодо появи онлайн-платформ та зростаючого впливу цифрової трансформації, – так і внесок, зроблений прецедентним правом Суду ЄС у висвітлення положень Директиви про електронну комерцію та пов'язаних з нею актів [2]. Для ефективного оновлення також слід вивчити еволюцію основних прав (далі – ФП) стосовно цифрових послуг, при цьому застосовуючи підхід «м'якої етики» після дотримання вимог.

Прийняття Регламенту про цифрові послуги зумовлено двома основними факторами. Перший полягає в ідеї, що економічно потужніші суб'єкти (gatekeeper-платформами) мають нести вищий тягар «відповідальності». У цьому сенсі Регламент про цифрові послуги розглядається як можливість спонукати платформи до більш активної модерації. Такий підхід уже був проголошений у Директиві про авторське право на Єдиному цифровому ринку 2019 р. [3], яка скасовує імунітет від відповідальності для платформ, що розповсюджують контент і не укладають ліцензійні угоди або не впроваджують ефективні механізми фільтрації контенту. На пізніших етапах серед її завдань було визначено запровадження превентивних *ex ante* правил для gatekeeper-платформ, запропонувавши, таким чином, гібридний інструмент конкурентного права, подібний до того, що застосовується в регулюванні телекомунікацій у ЄС.

Другим чинником є потреба відійти від неінтервенціоністської моделі регулювання, що характеризується низьким рівнем регуляції та високою толерантністю, до більш проактивної моделі, яка розрізнятиме малі та більш значущі платформи і висуватиме підвищені вимоги до домінуючих учасників ринку, схильних вдаватися до недобросовісних практик [4, с. 1-16]. Водночас спрямованість на «платформи-воротарі» є спробою врахувати їхню особливу роль та здатність до встановлення правил на платформах, якими вони володіють.

Регламент запроваджує мінімальні процедурні заходи для реагування на правопорушення, що виникають як із національного, так і з права ЄС. Зокрема, ст. 8 зобов'язує постачальників повідомляти відповідні органи про вжиті ними заходи для усунення незаконного контенту. Крім того, стаття регулює зміст наказів і їх територіальну дію, а також обмін інформацією між органами. Мінімальна гармонізація не перешкоджає подальшому національному регулюванню.

Важливе значення має також Директива 2002/58/ЄС щодо обробки персональних даних та захисту конфіденційності в секторі електронних комунікацій або Директива про електронну конфіденційність (*ePrivacy Directive*) [5], яка охоплює обробку персональних даних та захист конфіденційності в секторі електронних комунікацій та зокрема включає правила щодо конфіденційності, даних про трафік, використання файлів cookie, даних про місцезнаходження та небажаних повідомлень (наприклад, так званого «спаму»).

Директива про електронну конфіденційність застосовується як до державних, так і до приватних організацій, які надають загальнодоступні послуги електронних комунікацій. Тому слід враховувати, що державні органи також повинні дотримуватися цих правил під час роботи з електронними комунікаціями.

Захист персональних даних було посилено шляхом запровадження обов'язкових повідомлень про порушення безпеки даних, посиленого захисту від шпигунських програм або файлів cookie, а також можливості для будь-якої особи, на яку негативно вплинув спам, включаючи постачальників інтернет-послуг, порушувати справу проти спамерів.

Директива про відкриті дані [6] (*Open Data Directive*) встановлює правову базу для повторного використання інформації державного сектору, такої як географічна, земельно-реєстрова, статистична або правова інформація, що зберігається органами державного сектору або державними підприємствами, а також даних досліджень, що фінансуються з державного бюджету. Документ зосереджений на даних, які є у відкритому доступі, та можуть бути використані, редаговані або поширені будь-ким для будь-яких цілей. Відкриті дані, що генеруються або зберігаються державними органами, відіграють ключову роль у збагаченні доступності даних у спільних європейських просторах даних. Вони підвищують їх якість та їхню сумісність, а також сприяють повторному використанню даних через кордони. Доступність цих різноманітних даних також дозволяє отримувати міжгалузеві висновки та ефективніше вирішувати складні, взаємопов'язані проблеми.

При цьому органи державного сектору, які володіли правами *sui generis* на бази даних, більше не мають права здійснювати ці права – Директива тепер прямо це закріплює. Із зобов'язання дозволяти повторне використання випливає, що на свободу органів державного сектору здійснювати ці права накладаються суттєві обмеження. Ще однією новою особливістю є те, що Європейська Комісія може визначати певні набори даних як «високої цінності», щоб забезпечити їх максимально вільну та безоплатну доступність. Крім того, дослідницькі дані університетів тепер також підпадають під дію Директиви, хоча й за дещо іншим режимом повторного використання [7, с. 375-378].

Регламент про дані *(Data Act Regulation)* [8] 2023/2854ЄС про гармонізовані правила справедливого доступу до даних та їх використання спрямований на регулювання даних, отриманих або згенерованих («розумними») пристроями, підключеними до Інтернету, та на уточнення того, хто може створювати цінність з цього зростаючого обсягу даних і за яких умов. Він спрямований на сприяння безперебійній передачі цінних даних між їх власниками, зокрема виробниками

та розробниамки підключених продуктів або постачальниками пов'язаних послуг, продавцями, орендарями або лізингодавцями підключеного продукту (якщо він не є виробником/розробником), за умови якщо він може контролювати надання відповідних даних, та користувачами даних, зберігаючи їх конфіденційність. Регламент встановлює правила та договірні умови щодо доступу та використання даних, згенерованих за допомогою підключених продуктів та пов'язаних послуг, сприяння переходу між службами обробки даних; запровадження гарантій від незаконного доступу третіх сторін до неперсональних даних; та розробка стандартів сумісності для доступу до даних, їх передачі та використання.

Аналізуючи право в сфері онлайн послуг та продуктів, неможливо обійти увагою регулювання штучного інтелекту. Штучний інтелект відкриває багато можливостей для полегшення професійної діяльності людей, оскільки він здатний за лічені секунди виконувати складні обчислення, аналізувати юридичні документи або підтримувати творчі мистецькі процеси.

Однак, як слушно зазначає Штефан Татару, системи, засновані на штучному інтелекті, можуть впливати на певні права, зокрема на право на захист інформаційної приватності, оскільки вони значною мірою залежать від збирання та використання великих обсягів даних і можуть на основі проаналізованих соціальних моделей генерувати певні дискримінаційні або упереджені прогнози. Це зумовило потребу в розробленні правової бази, яка б дозволяла розвиток і еволюцію таких систем відповідно до прав усіх осіб, залучених до їхнього прогресу, – від розробників, посередників і розповсюджувачів до всіх користувачів, як професійних, так і аматорських [9, с. 467].

Х. Унвер підкреслює, що ЄС прагнув стати «піонером у створенні реального, обов'язкового нормативного регулювання штучного інтелекту», водночас заохочуючи інвестиції в ШІ та закріпивши найкращі практики для його розроблення, тренування й використання [10, с. 54].

Регламент (ЄС) 2024/1689, що встановлює гармонізовані правила щодо штучного інтелекту або Регламент про штучний інтелект [11] *(Artificial Intelligence Act),* спрямований на регулювання його використання для забезпечення безпеки, прозорості та захисту основних прав учасників правовідносин. Регламент впливає як на приватні, так і на державні організації, що працюють в межах ЄС та визначає «Систему ШІ» як машинну систему, призначену для роботи з різним рівнем автономії та яка може проявляти адаптивність після розгортання, і яка для явних або неявних цілей робить висновок на основі отриманих нею вхідних даних, як генерувати результати, такі як прогнози, контент, рекомендації або рішення, які можуть впливати на фізичне або віртуальне середовище» (ст. 3(1) Регламенту про ШІ) в межах ЄС, а також для тих, хто знаходиться за межами ЄС, якщо системи ШІ впливають на фізичних та юридичних осіб в межах ЄС. Документ також включає в собі гармонізовані правила щодо розроблення та використання «безпечних», «надійних» та «етичних» систем штучного інтелекту в межах Європейського Союзу [12] та охоплює широкий їх спектр, від простих алгоритмів до складних моделей машинного навчання, онлайн тренування, класифікує системи штучного інтелекту на основі рівнів ризику: неприйнятний ризик, високий ризик, обмежений ризик та мінімальний ризик. Кожна категорія має певні вимоги та зобов'язання.

Регламент застосовується до постачальників, які розміщують на ринку або вводять в експлуатацію системи штучного інтелекту, незалежно від того, чи ці постачальники зареєстровані або розташовані в Союзі, чи в третій країні; розповсюджувачів систем штучного інтелекту; постачальників та розповсюджувачів систем штучного інтелекту, які мають місце ведення бізнесу або розташовані в третій країні, де продукція, вироблена системою штучного інтелекту; імпортерів та дистриб'юторів систем штучного інтелекту; виробників продукції, які розміщують на ринку або вводять в експлуатацію систему штучного інтелекту разом зі своїм продуктом та під своїм ім'ям або торговою маркою; уповноважених представників постачальників, які не зареєстровані в Союзі; інших зацікавлених осіб на території ЄС.

На відміну від Загального регламенту про захист даних, який застосовує так званий «підхід знизу вгору» (*bottom-up approach*) [13, с. 481], покладаючись на суб'єктів регулювання як на тих, хто визначає ризики та відповідні заходи з їх пом'якшення, Регламент про штучний інтелект натомість використовує «підхід зверху вниз» (*top-down approach*) – коли сам документ визначає, якими є ризики, і встановлює заходи з їх пом'якшення та регуляторні рамки, яких мають дотримуватися суб'єкти регулювання.

Регламент поєднує регулювання ризиків, що становлять шкоду здоров'ю та безпеці – які передусім є предметом регулювання законодавства про безпеку продукції, – і ризиків, що становлять шкоду основоположним правам [14, с. 219]. У зв'язку з цим ним запроваджуються жорсткі заборонні, запобіжні та заходи відповідності, зокрема вимогу до розробників проводити оцінку впливу на основоположні права своїх систем штучного інтелекту з метою визначення того, яким чином

останні створюють ризики для основоположних прав. З огляду на викладене, можна стверджувати, що поняття основоположних прав є невід'ємною складовою формування Акту ЄС про штучний інтелект.

Висновки.

1. Аналіз ключових нормативно-правових актів ЄС свідчить про поступовий перехід від фрагментарного та неінтервенціоністського підходу до комплексної та проактивної моделі регулювання цифрового середовища.

2. Прийняття Регламенту про цифрові послуги заклало єдині правила відповідальності та прозорості для постачальників цифрових послуг, особливо для великих онлайн-платформ. Важливу роль у формуванні цифрового правопорядку ЄС також відіграють акти у сфері захисту персональних даних, відкритих даних і доступу до даних, які спрямовані на забезпечення балансу між інноваційним розвитком та захистом основоположних прав.

3. Окремої уваги заслуговує Регламент про штучний інтелект, який уперше на рівні ЄС встановлює ризик-орієнтовану модель правового регулювання систем штучного інтелекту. У сукупності зазначені правові акти формують цілісну та багаторівневу систему регулювання онлайн-послуг і цифрових продуктів у межах Європейського Союзу, що має істотне значення для подальшого розвитку єдиного цифрового ринку та може слугувати орієнтиром для гармонізації національного законодавства в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, in particular electronic commerce, in the Internal Market. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/31/oj/eng.
2. Teresa Rodriguez de Las Heras Ballell, The background of the Digital Services Act: looking towards a platform economy. *ERA Forum*. Vol. 22. 2021. URL: https://www.researchgate.net/publication/349199993_The_background_of_the_Digital_Services_Act_looking_towards_a_platform_economy.
3. Directive 2019/790 on copyright and related rights in the Digital Single Market, OJ L130/92, 17.5.2019. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/790/oj/eng.
4. Savin Andrii, The EU Digital Services Act: Towards a More Responsible Internet (February 16, 2021). Copenhagen Business School, CBS LAW Research Paper No. 21-04. *Journal of Internet Law*. p. 1-16. URL: https://research.cbs.dk/en/publications/the-eu-digital-services-act-towards-a-more-responsible-internet.
5. Directive 2002/58/EC of the European Parliament and of the Council of 12 July 2002 concerning the processing of personal data and the protection of privacy in the electronic communications sector. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3 A02002L0058-20091219.
6. Directive (EU) 2019/1024 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on open data and the re-use of public sector information (recast). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1024/oj/eng.
7. Mireille van Eechoud, A Serpent Eating its Tail: The Database Directive Meets the Open Data Directive (July 2, 2021). Amsterdam Law School Research Paper No. 2021-28, *Institute for Information Law Research Paper. 2021. Vol. 52. p.* 375–378. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s40319-021-01049-7.
8. Regulation (EU) 2023/2854 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023 on harmonized rules on fair access to and use of data and amending Regulation (EU) 2017/2394. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32023R2854&qid=1704709568425.
9. Tataru Stefan Razvan, Crețu Andreea-Cosmina, Decoding the EU Artificial Intelligence Act: An Analysis of Key Concepts and Provisions (March 21, 2024). *Journal of Public Administration, Finance and Law*. Volume 31. 2024. p. 463-474. URL: https://www.researchgate.net/publication/380856326_DECODING_THE_EU_ARTIFICIAL_INTELLIGENCE_ACT_AN_ANALYSIS_OF_KEY_CONCEPTS_AND_PROVISIONS.
10. Ünver H.A. Artificial Intelligence (AI) and Human Rights: Using AI as a Weapon of Repression and its Impact on Human Rights. PE 754.450. European Union. Brussels. May 2024. 54 p.
11. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonized rules on artificial intelligence. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj.
12. Bertuzzi L. AI Act Enters Final Phase of EU Legislative Process. *Euractiv*. 14 June 2023. URL: https://idnext.eu/ai-act-enters-final-phase-of-eu-legislative-process.

13. Gregorio G.D., and Dunn P. The European Risk-Based Approaches: Connecting Constitutional Dots in the Digital Age. *Common Market Law Review.* 2022. p. 473-500. URL: https://www.researchgate.net/publication/360299414_The_European_risk-based_approaches_ Connecting_constitutional_dots_in_the_digital_age.
14. Almada M., Petit N. The EU AI Act: A Medley of Product Safety and Fundamental Rights? *Robert Schuman Centre for Advanced Studies Research Paper* No. 2023/59. URL: https://www.researchgate.net/publication/366802899_The_EU_AI_Act_Between_Product_Safety_and_Fundamental_Rights.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Ковалишин О.Р., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.548:614.27
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.38

ЕФЕКТИВНЕ УПРАВЛІННЯ ДОГОВОРАМИ КЕРОВАНОГО ДОСТУПУ

Кронда О.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності
та інформаційного права
Навчально-наукового Інституту права
КНУ ім. Т. Шевченка
ORCID: 0000-0002- 8039-1763
e-mail: Kronda.olga@gmail.com

Зосименко О.М.,
доктор філософії у галузі права,
суддя Богунського районного суду м. Житомира
ORCID: 0000-0001-6375-0691
e-mail: o.m.zosimenko@gmail.com

Кронда О.Ю., Зосименко О.М. Ефективне управління договорами керованого доступу.

Стаття присвячена комплексному аналізу правових та управлінських аспектів застосування договорів керованого доступу (далі – ДКД) як спеціальному механізму забезпечення доступу пацієнтів до інноваційних лікарських засобів. Авторами досліджено чинники, що ускладнюють ефективне управління ДКД на всіх етапах від підготовки переговорів до визначення умов договору та його підписання.

У статті проаналізовано національне законодавство України у сфері ДКД та зіставлено його з підходами, що застосовуються у США та державах Європейського Союзу. Обґрунтовано доцільність розширення сфери застосування ДКД з лікарських засобів на медичні технології в широкому розумінні, з урахуванням положень Директиви 2011/24/ЄС. Особливу увагу приділено проблемам термінологічної невизначеності, множинності видів договорів керованого доступу та відсутності чіткої класифікації схем доступу, що негативно впливає на прозорість, передбачуваність та ефективність договірного процесу.

Авторами запропоновано впровадження поняття та класифікації «схем доступу» як певних умов договору керованого доступу, які регулюють найбільш важливі, принципові, базові питання покриття лікарського засобу або медичної технології, розподілу ризиків сторін ДКД, надання і оплати медичної технології. Зокрема, виокремлено договори керованого доступу, що засновані на результаті, із такими схемами доступу як: «розвиток доказової бази»; «доступ тільки в дослідженні»; «тільки з дослідження»; «з умовним продовженням лікування; гарантія результату»; «процес надання медичної допомоги» та «гонорар за успіх».

Окремо сформульовано класифікацію фінансових договорів керованого доступу, що включає схеми доступу такі як: «дисконтної знижки», «компенсації» та «ціна/обсяг».

Водночас обґрунтовано, що запровадження поняття «схем доступу» та можливість класифікації ДКД за таким критерієм спрямовані на підвищення ефективності використання договорів керованого доступу, удосконалення правового регулювання та розширення доступу пацієнтів до інноваційного лікування.

Ключові слова: охорона здоров'я населення, орфанні захворювання, доступ до лікування, інноваційні лікарські засоби, медичні технології, договір керованого доступу, ціна договору керованого доступу, доступ до лікування.

Kronda O.Y., Zosymenko O.M. Effective management of managed entry agreements.

The article provides a comprehensive analysis of the legal and managerial aspects of the application of managed entry agreements (hereinafter – MEAs) as a special mechanism for ensuring patient access to innovative medicinal products. The authors examine the factors that hinder effective management of MEAs at all stages of the process, from the preparation of negotiations to the determination of contractual terms and the conclusion of the agreement.

The article analyses the national legislation of Ukraine governing MEAs and compares it with the approaches applied in the United States and the Member States of the European Union. The expediency of extending the scope of application of MEAs from medicinal products to medical technologies in a

broad sense is substantiated, taking into account the provisions of Directive 2011/24/EU. Particular attention is paid to issues of terminological uncertainty, the multiplicity of types of managed entry agreements, and the absence of a clear classification of access schemes, which adversely affects the transparency, predictability, and effectiveness of the contractual process.

The authors propose the introduction of the concept and classification of «access schemes» as specific conditions of a managed entry agreement that regulate the most important and fundamental issues related to the coverage of a medicinal product or medical technology, the allocation of risks between the parties to an MEA, as well as the provision and payment of medical technologies. In particular, outcome-based managed entry agreements are distinguished according to such access schemes as: «coverage with evidence development»; «only in research»; «only with research»; «conditional continuation of treatment»; «outcome guarantee»; «healthcare delivery process»; and «pay-for-success».

In addition, a separate classification of financial managed entry agreements is formulated, including such access schemes as «discount», «rebate», and «price–volume».

At the same time, it is substantiated that the introduction of the concept of «access schemes» and the possibility of classifying MEAs according to this criterion are aimed at increasing the effectiveness of the use of managed entry agreements, improving legal regulation, and expanding patient access to innovative treatment.

Key words: public health, orphan diseases, access to treatment, innovative medicinal products, medical technologies, managed entry agreement, managed entry agreement pricing, access to treatment.

Постановка проблеми. Договори керованого доступу на сьогодні є одним із ключових правових механізмів забезпечення доступу пацієнтів, зокрема з орфанними захворюваннями, до інноваційних лікарських засобів. В умовах воєнного стану та обмеженості бюджетних ресурсів застосування таких договорів набуває особливої значущості, оскільки дозволяє поєднати інтереси держави щодо раціонального використання публічних коштів із потребою забезпечення пацієнтів сучасним лікуванням. Незважаючи на складну фінансово-економічну ситуацію, діяльність Міністерства охорони здоров'я України у сфері доступу до інноваційних лікарських засобів для соціально вразливих категорій населення залишається одним із пріоритетних напрямів державної політики у сфері охорони здоров'я.

В Україні у близько 5% населення діагностовано орфанні, або рідкісні захворювання, 80% цих захворювань генетично зумовлені, мають тяжкий і хронічний перебіг. Майже 4,5 тисячі таких пацієнтів отримують лікування за 16 держпрограмами. Але кількість пацієнтів, які офіційно є в Україні, та їхня кількість яка мала б відповідати статистиці відрізняється у 10-20 разів [1]. Така ситуація додатково ускладнює планування закупівель і підвищує вимоги до ефективності механізмів доступу до лікування.

Запровадження договорів керованого доступу створило нормативну основу для закупівлі інноваційних лікарських засобів із використанням інструментів розподілу ризиків і гнучкого ціноутворення. Водночас наявність законодавчого регулювання, що визначає поняття договору керованого доступу, суб'єктний склад, істотні умови та порядок укладення, зміни й припинення таких договорів, не гарантує їх ефективного застосування на практиці. Ключовою проблемою залишається відсутність належного управлінського підходу до процедури укладення ДКД, зокрема на етапах підготовки до переговорів, формування договірних умов та узгодження інтересів сторін. Оскільки кожна зі сторін ДКД прагне максимально реалізувати власні економічні, регуляторні або соціальні інтереси, саме ефективну управління договірного процесу виступає визначальним чинником результативності такого правового механізму. Недостатня структурованість управління договорами керованого доступу знижує їх потенціал як інструменту забезпечення доступу пацієнтів до інноваційного лікування та потребує наукового осмислення й удосконалення.

Метою статті є дослідження факторів, що ускладнюють застосування договорів керованого доступу, визначення напрямів удосконалення управління договорами керованого доступу та розроблення підходів до оптимізації договірного процесу з метою підвищення ефективності використання договорів керованого доступу як правового механізму забезпечення доступу пацієнтів до лікування.

Аналіз дослідження проблеми. Питаннями досліджуваної теми в частині застосування договорів керованого доступу, забезпеченні населення лікарськими засобами та інноваційними лікарськими засобами, займалися такі вчені: Д. Арая, Д. Бауві, Т. Боченек, М. Венз, Є. Вольська, О. Галацан, С. Гарнер, А. Гуменюк, І. Демченко, Н. Дремова, Т. Дельвіг-Каменська, Я. Іолкін, Е. Коржавих, О. Кашинцева, П. Канавос, Р. Майданник, В. Москаленко, В. Пашков, О. Ферраріо, К. Сапеді, С. Шапман тощо. Водночас у наукових дослідженнях недостатньо уваги приділено управлінню договорами керованого доступу, процедурним аспектам укладення, питанням ефективності

договірного процесу. Саме ці аспекти залишаються фрагментарно дослідженими та потребують подальшого наукового опрацювання.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в Україні триває процес адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу у сфері забезпечення доступу до інноваційних лікарських засобів, зокрема шляхом удосконалення механізмів їх закупівлі та правового регулювання договорів керованого доступу. Водночас процедура укладення таких договорів залишається складною та багатоетапною, що зумовлює підвищені вимоги до ефективності її управління.

Статтею 79^1 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» визначено, що Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, за власною ініціативою або за його дорученням особа, уповноважена на здійснення закупівель у сфері охорони здоров'я, та/чи за ініціативою власника реєстраційного посвідчення на оригінальний (інноваційний) лікарський засіб/або уповноваженого ним представника (далі - заявник) має право укладати договори керованого доступу із заявником з метою забезпечення доступності таких лікарських засобів для пацієнтів за кошти державного та/або місцевих бюджетів, та/або за кошти суб'єктів господарювання державної або комунальної форми власності, які мають ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики (крім коштів на реалізацію програми державних гарантій медичного обслуговування населення) (далі - договір керованого доступу). Перелік лікарських засобів, що закуповуються за ДКД, затверджується Кабінетом Міністрів України [3].

Отже, у національному законодавстві чітко визначено, що ДКД можуть бути укладені стосовно оригінального (інноваційного) лікарського засобу.

Під час проведення Міжнародного форуму з оцінки технологій охорони здоров'я (HTAi), учасниками визначено договір керованого доступу (managed entry agreement – MEA) як домовленість між виробником та платником або постачальником, яка забезпечує покриття чи відшкодування вартості медичних технологій на визначених умовах [4].

Зокрема, в США у 2005 році було укладено договір керованого доступу, де предметом договору виступає медичний пристрій, а саме кохлеарний імплант [5]. Як зазначають Ф. Антонанзас, К. Хуарес-Кастелло, Р. Лоренте, Р. Родрігес-Ібеас договори керованого доступу укладаються переважно щодо лікарських засобів, хоча існують випадки, коли такі договори укладаються щодо медичних пристроїв [6].

Одночасно, слід звернути увагу на положення Директиви 2011/24/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 9 березня 2011 р. про застосування прав пацієнтів у сфері транскордонної медичної допомоги, яка дає визначення поняттю «медична технологія», а саме медична технологія – це лікарський засіб, медичний пристрій або медичні та хірургічні процедури, а також заходи для профілактики захворювань, діагностики або лікування, що використовуються в охороні здоров'я [7].

Предметом ДКД фактично є медична технологія в розумінні положення Директиви 2011/24/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 9 березня 2011 р. про застосування прав пацієнтів у сфері транскордонної медичної допомоги. Як свідчить зарубіжний досвід, ДКД укладалися як щодо лікарських засобів, так і щодо медичних пристроїв, в тому числі для забезпечення діагностики і лікування, контролю (технології діагностики).

З урахуванням досвіду зарубіжних країн та розуміння правової природи ДКД, запропонованих у зарубіжній науковій літературі, обґрунтованим видається внесення змін до положень статті 79^1 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я». Зокрема, доцільним є розширення сфери застосування договорів керованого доступу шляхом доповнення її положеннями про можливість використання таких договорів не лише для закупівлі оригінальних інноваційних лікарських засобів, а й для закупівлі медичних технологій у широкому розумінні, включаючи лікарські засоби, медичні вироби, а також медичні та хірургічні процедури.

Такі зміни зможуть забезпечити більш ефективне використання ДКД як правового механізму доступу до лікування відповідних категорій пацієнтів, які потребують інноваційних засобів та методів лікування, а в нинішній редакції положення статті 79^1 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» обмежують і унеможливлюють використання таких договорів у повній мірі, як вони використовуються у США та країнах ЄС.

Слід відзначити, що ефективність управління процесом пов'язаним з укладанням ДКД також пов'язується із визначенням який ДКД може бути укладений між сторонами. Складність полягає насамперед у великій кількості різних договорів керованого доступу, які мають свої особливості.

Одночасно, науковці А. Феррaріо та П. Канавоса в своїх дослідженнях вказували взагалі на відсутність загального визначення поняття договору керованого доступу, та необхідність в усуненні такої прогалини, визначенні критеріїв, за якими укладені договори можуть бути віднесені до категорії договорів керованого доступу.

Такі угоди, як зазначають А. Феррaріо та П. Канавоса, можуть мати різні види, включаючи угоди про ціну та обсяг; гарантія результату; охоплення розробкою доказової бази; угоди про розподіл ризиків; угоди, засновані на результатах; схеми доступу до пацієнтів, тощо, які можуть бути узагальнені і віднесені до договорів керованого доступу [8].

Існуванні різних термінів у зарубіжній науковій літературі, зокрема використовуються: 1) угоди про розподіл ризиків (risk sharing agreements - RSA_s), 2) договора керованого доступу (managed entry agreements - MEA_s), 3) схеми реімбурсації, 4) схеми доступу до пацієнтів (PAS), 4) інноваційні угоди, (в деяких країнах відсутня конкретна назва для таких угод), створює складність у підготовчих діях, які передують укладенню ДКД, оскільки такі договори укладаються із зарубіжними юридичними особами, перекладаються на мову сторін договору, тому з'ясування країни контрагента має значення у застосуванні як термінології при укладенні ДКД, так і виду ДКД.

Частиною 7 «Порядку укладення, виконання, зміни та припинення договорів керованого доступу» (далі – Порядок), затвердженого постановою КМУ №61 від 27.01.2021 року визначено, що процедура договорів керованого доступу щодо відповідного лікарського засобу включає такі основні етапи в зазначеній послідовності: 1) надання уповноваженим органом висновку, що містить інформацію про доцільність застосування процедури договору керованого доступу до лікарського засобу, стосовно якого проведено державну оцінку медичних технологій; 2) підготовка робочою групою з договорів керованого доступу відповідних пропозицій щодо застосування процедури договору керованого доступу та надання їх МОЗ; 3) надання МОЗ доручення переговорній групі про проведення переговорів щодо договорів керованого доступу; 4) звернення переговорної групи до заявника з пропозицією провести переговори з метою укладення договору керованого доступу; 5) надання заявником згоди на проведення переговорів; 6) проведення переговорною групою переговорів із заявником щодо умов договору керованого доступу; 7) укладення договору керованого доступу в разі досягнення згоди щодо його умов за результатами переговорів; 8) включення лікарського засобу, щодо якого планується укладення договору керованого доступу, до відповідних переліків, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2022 р. № 216 «Деякі питання закупівлі лікарських засобів, медичних виробів та допоміжних засобів до них» [9].

Визначений алгоритм процедури договорів керованого доступу поділений на етапи у відповідній послідовності наділяє переговорну групу про проведення переговорів щодо договорів керованого доступу правом звернення до заявника з пропозицією провести переговори з метою укладення договору керованого доступу та правом ведення переговорів із заявником щодо умов договору керованого доступу.

Саме умови договору керованого доступу будуть визначати і вид такого договору. Так, в пункті 17 Порядку визначено, що договори керованого доступу поділяються на такі види: 1) фінансові договори керованого доступу - договори керованого доступу, спрямовані на забезпечення доступності лікарських засобів для пацієнтів переважно через фінансові показники (знижка до ціни, ціна - кількість лікарського засобу, безкоштовна поставка лікарських засобів на початковому етапі лікування, обмеження кількості та/або витрат тощо); 2) договори керованого доступу, засновані на результаті, - договори керованого доступу, спрямовані на забезпечення доступності лікарських засобів для пацієнтів переважно через показники ефективності лікування за результатами моніторингу (фінансування договору керованого доступу після одержаного результату/накопичення доказів про ефективність лікарського засобу тощо); 3) комбіновані договори керованого доступу - договори керованого доступу, які містять елементи фінансових договорів керованого доступу та договорів керованого доступу, заснованих на результаті. Умови щодо ціни, оплати, поставки предмета закупівлі та моніторингу договору керованого доступу визначаються сторонами з урахуванням виду договору керованого доступу, який укладається [9].

Аналізуючи, наприклад, визначення поняття «фінансові ДКД» та «ДКД, засновані на результаті», слід звернути увагу, що законодавець у визначені даних понять наводить загальні підходи до умов надання лікарського засобу, встановлення ціни, тощо. Так, у понятті «фінансові ДКД» законодавець зазначає, «знижка до ціни, ціна - кількість лікарського засобу, безкоштовна поставка лікарських засобів на початковому етапі лікування, обмеження кількості та/або витрат тощо)», що аналогічно схемі доступу ««ціна-обсяг», де знижка надається в залежності від перевищення обсягів».

У визначенні поняття «ДКД, засновані на результаті», аналогічно законодавець зазначає про «фінансування ДКД після одержаного результату/накопичення доказів про ефективність лікарського засобу», що може бути еквівалентно схемам доступу «оплата за результат», «покриття з розробкою доказів», «регістри пацієнтів», де оплата, рівень цін, можливе відшкодування, надання знижки обумовлені майбутніми показниками (клінічні результати, ефективність, вигоди, якість життя).

Проте, національне законодавство відображає не всі можливі варіанти схем доступу (варіанти постачання лікарського засобу і оплати, формування ціни, відшкодування, тощо), тому пункт 17

Порядку, яким визначено види договорів керованого доступу і надано визначення цим видам договорів, потребує доопрацювання, в тому числі з можливістю запровадження у національне законодавство переліку «схем доступу».

Обрана сторонами договору керованого доступу схема, яка визначає покриття лікарського засобу або медичної технології, встановлення ціни і умов відшкодування, може бути названа як «схема доступу» і в подальшому використовуватися з метою уникнення плутанини і виокремлення певного договору керованого доступу із загальної їх маси.

Крім того, слід запровадити класифікацію таких «схем доступу», поділених на дві окремі групи в залежності від виду договору. Схеми доступу, які використовуються в ДКД на основі результатів та схеми доступу, які використовуються у фінансових ДКД. Поділ «схем доступу» на дві окремі групи в залежності від виду ДКД, не має позбавляти можливості їх спільного застосування, якщо такий договір є комбінованим.

Запровадження такого визначення «схема доступу» і переліку «схем доступу» дасть можливість визначити загальні умови і правила розподілу ризиків сторін ДКД, загальні умови покриття лікарського засобу або медичної технології та відшкодування вартості продукції, які притаманні конкретній схемі доступу із визначенням порядку надання і оплати, що суттєво вплине на процедуру укладення ДКД. Одночасно ДКД можуть бути класифіковані за критерієм «схем доступу», які в них застосовуються.

Отже, визначення «схема доступу» може бути визначене як певні умови договору керованого доступу, які регулюють найбільш важливі, принципові, базові питання покриття лікарського засобу або медичної технології, розподілу ризиків сторін ДКД, надання і оплати медичної технології.

Так, наприклад класифікація ДКД, заснованих на результаті за критерієм «схем доступу» з визначенням понять таких договорів, може бути наступною: 1) ДКД заснований на результаті із схемою доступу «з розвитком доказової бази» **–** це вид договору керованого доступу, за умовами якого покриття лікарських засобів залежить від збору додаткових доказів (даних про ефективність) на рівні популяції населення платника або групи пацієнтів платника з метою продовження, збільшення або припинення постачання лікарського засобу; 2) ДКД, заснований на результаті із схемою доступу «тільки в дослідженні» – це вид договору керованого доступу, який базується на результатах доказової бази і доступ до медичної технології або лікарського засобу отримують тільки ті пацієнти, які приймають участь у клінічному дослідженні; 3) ДКД, заснований на результаті із схемою доступу «тільки з дослідженням» **–** це вид договору керованого доступу, який базується на результатах доказової бази коли покриття лікарського засобу відбувається за наявності проведення дослідження про використання лікарського засобу серед пацієнтів платника на рівні населення. 4) ДКД заснований на результаті із схемою доступу «з умовним продовженням лікування» – це договір керованого доступу коли продовження покриття лікарського засобу для окремих пацієнтів залежить від досягнення короткострокових цілей лікування. Лікування продовжують лише ті пацієнти, які досягли узгоджених в договорі керованого доступу цілей лікування. 5) ДКД заснований на результаті із схемою доступу «гарантія результату» – це договір керованого доступу за умовами якого при недосягненні узгоджених в договорі керованого доступу цілей лікування платник отримує від контрагента: знижку, коригування ціни лікарського засобу, повернення коштів, отримання додаткової кількості лікарських засобів або відшкодування. 6) ДКД заснований на результаті із схемою доступу «процес надання медичної допомоги» – це договір керованого доступу за умовами якого покриття лікарських засобів здійснюється з узгодженою схемою лікування пацієнтів і досягнення узгоджених в договорі керованого доступу цілей лікування. 7) ДКД заснований на результаті із схемою доступу «гонорар за успіх» – це договір керованого доступу за умовами якого лікарські засоби надаються платнику виробником без початкових витрат та у договорі сторони узгоджують, які результати лікування очікують отримати від застосування лікарського засобу і у який чітко визначений період, та після закінчення такого періоду за результатами моніторингу клінічних результатів лікування, платник сплачує виробнику лише за ту кількість лікарських засобів, застосування яких досягло узгоджених, у договорі, цілей.

Так, наприклад класифікація фінансових договорів керованого доступу за критерієм «схем доступу» з визначенням понять таких договорів, може бути наступною: 1) фінансовий ДКД із схемою доступу «дисконтна знижка» - це договір керованого доступу за умовами якого постачання лікарських засобів здійснюється за узгодженою прейскурантною ціною з наданням негайного зниження ціни лікарського засобу, яке може бути виражене у відсотках від прейскурантної ціни або у фіксованій сумі, віднятій від загальної суми договору і не залежить від показників ефективності лікарського засобу. 2) фінансовий ДКД із схемою доступу «компенсації» – це договір керованого доступу за умовами якого постачання лікарських засобів здійснюється за узгодженою прейскурантною ціною з наданням часткового відшкодування вартості оплачених лікарських засобів, яке може бути виражене у відсотках від прейскурантної ціни або у фіксованій сумі, віднятій від загальної суми договору і залежить від виконання платником певних обов’язків для отримання такого відшкодуван-

ня. 3) фінансовий ДКД із схемою доступу «ціна/обсяг» - це договір керованого доступу за умовами якого постачання лікарських засобів здійснюється за узгодженою прейскурантною ціною з наданням знижки, що надається в залежності від перевищення обсягів постачання лікарського засобу.

Висновки. У статті доведено, що договори керованого доступу є важливим механізмом забезпечення доступу пацієнтів до інноваційних лікарських засобів, однак їх застосування в Україні потребує подальшого удосконалення. Порівняльний аналіз національного законодавства з підходами США та країн ЄС показав, що в Україні існують проблеми термінологічної невизначеності, відсутність єдиного поняття ДКД, множинність видів договорів та відсутність узгодженої класифікації схем доступу, що негативно впливає на прозорість, передбачуваність та ефективність договірного процесу. У зв'язку з цим запропоновано визначення та класифікації «схем доступу» як певних умов договору керованого доступу, які регулюють найбільш важливі, принципові, базові питання покриття лікарського засобу або медичної технології, розподілу ризиків сторін ДКД, надання і оплати медичної технології.

Зокрема, виокремлено договори керованого доступу, що засновані на результаті, із такими схемами доступу як: «розвиток доказової бази»; «доступ тільки в дослідженні»; «тільки з дослідження»; «з умовним продовженням лікування; гарантія результату»; «процес надання медичної допомоги» та «гонорар за успіх».

Окремо сформульовано класифікацію фінансових договорів керованого доступу, що включає схеми доступу такі як: «дисконтної знижки», «компенсації» та «ціна/обсяг». Запропоновані підходи слугують основою для підвищення ефективності застосування ДКД, удосконалення правового регулювання та розширення доступу пацієнтів до інноваційного лікування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ірина Дрозд. Рідкісні (орфанні) захворювання в Україні, сучасний погляд. URL: http://uoz.gov.ua/2025/02/28
2. Марчин Чех. Обмін досвідом: як Польщі вдалося забезпечити пацієнтів інноваційними ліками. URL: https://mind.ua/openmind/20227068-obmin-dosvidom-yak-polshchi-vdalosya-zabezpechiti-pacientiv-innovacijnimi-likami.
3. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text.
4. Klemp M, Fronsdal K, Facey K. What principles should govern the use of managed entry agreements?International Journal of Technology Assessment in Health Care. 2011. URL: https://www.cambridge.org/core/journals/international-journal-of-technology-assessment-in-health-care/article/what-principles-should-govern-the-use-of-managed-entry-agreements/6C92C6ABF762337FCCD326F3F913E45F.
5. J. Carlson, S.Sullivan, L. Garrison, P. Neumann, D. Veenstra. Linking payment to health outcomes: A taxonomy and examination of performance-based reimbursement schemes between healthcare payers and manufacturers. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0168851010000515.
6. F. Antonanzas, C. Juárez-Castelló, R. Lorente, R. Rodríguez-Ibeas. The Use of Risk-Sharing Contracts in Healthcare: Theoretical and Empirical Assessments. URL: https://sci-hub.se/10.1007/s40273-019-00838-w.
7. Directive 2011/24/EU of the European Parliament and of the Council of 9 March 2011 on the application of patients' rights in cross-border healthcare. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011L0024.
8. Ferrario A., Kanavos P. Managed entry agreements for pharmaceuticals: the European experience. Brussels, 2013. URL: https://core.ac.uk/reader/16379320.
9. Деякі питання щодо договорів керованого доступу та зупинення дії абзацу першого пункту 1^{-2} постанови Кабінету Міністрів України від 25 березня 2009 р. № 333: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2021 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61-2021-%D0%BF#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 7.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Кронда О.Ю., Зосименко О.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.44(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.39

ПРАВОВА ПРИРОДА ДОБРОСОВІСНОСТІ ЯК ЗАГАЛЬНОГО ПРИНЦИПУ ЦИВІЛЬНОГО ДОГОВІРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Ксьондзик Ю.Ю.,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії,
Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0009-0008-6327-3758

Ксьондзик Ю.Ю. Правова природа добросовісності як загального принципу цивільного договірного права України.

Метою статті є визначення правової природи добросовісності як загального принципу цивільного договірного права України.

Встановлено, що законодавець та судова практика підкреслює аксіологічний характер добросовісності як базової цінності приватного права.

Принцип добросовісності закріплено як загальну засаду цивільного законодавства, критерій здійснення цивільних прав, а також загальну засаду зобов'язальних правовідносин У цивільному договірному праві принцип добросовісності охоплює всі стадії зобов'язання (динаміку) – від його виникнення до виконання та припинення.

Охарактеризовано чотири концепції розуміння добросовісності у цивільному праві України. Добросовісність як морально-етичний феномен, що відображає загальноприйняті уявлення суспільства про чесність, порядність та справедливу поведінку учасників цивільного обороту. Добросовісність як суб'єктивний психічний стан особи, що пов'язує добросовісність із внутрішнім переконанням особи щодо правомірності власної поведінки. Добросовісність як об'єктивний стандарт поведінки вимагає від учасників цивільних договірних відносин діяти чесно, відкрито, розумно та з урахуванням законних інтересів контрагента.

З огляду на зазначені концепції добросовісність традиційно аналізується як складна суб'єктивно-об'єктивна категорія, яка дозволяє забезпечити гнучке та передбачуване застосування принципу добросовісності у договірному праві.

Добросовісність як загальний принцип цивільного права означає необхідність сприймати добросовісність як вимогу до поведінки сторін та інструмент судової корекції договірних відносин у разі прогалин або колізій правового регулювання, за умови обережного застосування з метою недопущення підміни закону судовим розсудом.

Зроблено висновок про правильність застосування комплексного підходу, який поєднує об'єктивний стандарт поведінки сторін із принциповим, наднормативним характером добросовісності як загальної засади цивільного законодавства. Такий підхід дозволяє інтегрувати напрацювання суб'єктивної, об'єктивної та морально-етичної концепцій добросовісності, забезпечує ефективну протидію зловживанню правом.

Ключові слова: добросовісність, принцип, презумпція, цивільне право, договір, мораль, психічний стан, об'єктивний стандарт поведінки.

Ksondzyk Y.Y. The legal nature of good faith as a general principle of civil contract law of Ukraine.

The purpose of the article is to define the legal nature of good faith as a general principle of civil contract law of Ukraine.

It has been established that the legislator and judicial practice emphasize the axiological nature of good faith as a basic value of private law.

The principle of good faith is enshrined as a general principle of civil law, a criterion for the exercise of civil rights, as well as a general principle of binding legal relations. In civil contract law, the principle of good faith covers all stages of the obligation (dynamics) – from its occurrence to fulfillment and termination.

Four concepts of understanding good faith in the civil law of Ukraine are characterized. Good faith as a moral and ethical phenomenon that reflects the generally accepted ideas of society about honesty, decency and fair behavior of participants in civil circulation. Good faith as a subjective mental state of a person, which links good faith with an individual's inner conviction about the legitimacy of their own behavior. Good faith as an objective standard of conduct requires participants in civil contractual

relations to act honestly, openly, reasonably and taking into account the legitimate interests of the counterparty.

In view of the above concepts, good faith is traditionally analysed as a complex subjective-objective category that allows for a flexible and predictable application of the principle of good faith in contract law.

Good faith as a general principle of civil law means the need to perceive good faith as a requirement for the behavior of the parties and a tool for judicial correction of contractual relations in case of gaps or conflicts of legal regulation, subject to careful application in order to prevent the replacement of the law by judicial discretion.

A conclusion was drawn on the correctness of the application of a comprehensive approach that combines an objective standard of conduct of the parties with the principled, over-normative nature of good faith as a general basis of civil legislation. This approach allows to integrate the development of subjective, objective and moral and ethical concepts of good faith, provides effective counteraction to the abuse of law.

Key words: good faith, principle, presumption, civil law, contract, morality, mental state, objective standard of conduct.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження правової природи добросовісності як принципу цивільного права України зумовлена відсутністю єдиного підходу до розуміння її сутності та співвідношення зі зловживанням цивільним правом. Особливої актуальності проблема різного розуміння сутності добросовісності набуває у сфері договірних відносин, де межі свободи договору тісно переплітаються з вимогами справедливості, розумності та заборони зловживання цивільними правами. Відсутність усталеного розуміння правової природи добросовісності ускладнює визначення критеріїв допустимої договірної поведінки, а також створює ризики підміни правового регулювання суддівським розсудом.

У цьому контексті наукове осмислення різних підходів до розуміння сутності добросовісності, їх критичний аналіз та систематизація є необхідною передумовою для формування цілісної концепції добросовісності як принципу цивільного договірного права України. Це, своєю чергою, має важливе значення для забезпечення правової визначеності, передбачуваності судової практики та ефективного захисту цивільних прав і охоронюваних законом інтересів учасників договірних зобов'язань.

Стан опрацювання цієї проблематики. Варто зазначити, що окремі аспекти добросовісності у цивільному праві досліджували у наукових публікаціях такі вчені, як І.Г. Бабич, О.О. Бакалінська, А.Г. Байбак, Т.В. Боднар, В.І. Борисова, М.Ю. Бурдін, С.Ю. Бурлаков, К.Ю. Валігура, О.О. Гайдулін, С.В. Галкевич, О.О. Кот, В.І. Крат, Н.С. Кузнєцова, В.Д. Примак, А.В. Смітюх, І.В. Спасибо-Фатєєва, М.О. Стефанчук, Д.В. Тимошенко, Ю.А. Тобота, Н.Ф. Чубоха, І.М. Шаркова та інші. Проте цілісна концепція правової природи добросовісності як загального принципу цивільного договірного права в Україні досі не розроблена та спеціального доктринального аналізу ще не здійснено.

Метою статті є визначення правової природи добросовісності як загального принципу цивільного договірного права України.

Виклад основного матеріалу. Нормативне закріплення принципу добросовісності здійснено у п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України, відповідно до якого добросовісність визначена як одна із загальних засад цивільного законодавства поряд зі справедливістю та розумністю [1]. Таке законодавче рішення свідчить про універсальний характер принципу добросовісності, який поширюється на всі цивільні правовідносини незалежно від їх виду, визначає спрямованість тлумачення норм цивільного законодавства та може застосовуватися навіть за відсутності прямої вказівки у спеціальній нормі, зокрема у випадках прогалин або колізій правового регулювання. У цьому аспекті заслуговує на підтримку позиція Д.Г. Павленка, який, аналізуючи правову природу та місце принципу добросовісності у системі цивільного права, обґрунтовує його подвійний характер: з одного боку, як принципу (норми) прямої дії, а з іншого - як загальної правової засади, що виконує функцію подолання прогалин і недоліків позитивного цивільного законодавства [2, с. 57].

Зазначене положення знайшло своє відображення у рішенні Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 у справі про охоронюваний законом інтерес, де наголошено, що добросовісність, поряд зі справедливістю та розумністю, належить до загально-правових засад, які мають фундаментальне значення для правового регулювання суспільних відносин [3].

Таким чином, законодавець та судова практика підкреслює аксіологічний характер добросовісності як базової цінності приватного права, оскільки справжня цінність об'єкта виступає тією істиною, на пізнання якої спрямована діяльність суб'єктів [4, с. 223-224]. При цьому цінність права залежить від того, наскільки правильно право відбиває первинні (соціальні) цінності та наскільки ефективно воно їх затверджує та охороняє [4, с. 224].

Слід звернути увагу на обґрунтоване зауваження І.М. Шаркової, яка наголошує, що в ЦК України добросовісність закріплюється як одна із загальних засад цивільного законодавства (ч. 6 ст. 3 ЦК України), а також як засада, на якій базуються зобов'язальні правовідносини (ч. 3 ст. 509 ЦК України). Водночас законодавець у жодній нормі ЦК України прямо не визначає добросовісність як принцип права [5, с. 131]. Разом із тим дослідниця послідовно відстоює підхід, відповідно до якого добросовісність слід визнавати не лише загальною засадою цивільного законодавства, а й законодавчо закріпленим принципом права або принципом-нормою, що фактично зумовлює ототожнення загальних засад права з принципами права [5, с. 131]. Отже, позиція І.М. Шаркової свідчить про наявність у цивільно-правовій доктрині дискусії щодо співвідношення категорій «загальні засади цивільного законодавства» та «принципи права». На нашу думку, визнання добросовісності принципом-нормою, попри відсутність прямого законодавчого формулювання, підкреслює її фундаментальне значення для регулювання цивільних правовідносин.

Змістовного наповнення зазначена категорія набуває, насамперед, у межах концепції здійснення цивільних прав, закріпленої у ст. 12 ЦК України. Відповідно до цієї норми особа здійснює належні їй цивільні права вільно та на власний розсуд [1]. Водночас у разі встановлення законом правових наслідків недобросовісного або нерозумного здійснення суб'єктивного права поведінка особи презюмується добросовісною та розумною, якщо інше не буде доведено в судовому порядку. Таким чином, цивільне законодавство закріплює **презумпцію добросовісності** поведінки учасника цивільних правовідносин.

У розвитку доктринального підходу до презумпції добросовісності Д Г. Павленко звертає увагу на те, що презумпція добросовісності функціонує як нормативно обумовлений інструмент оцінки поведінки учасників цивільних правовідносин, що застосовується у взаємозв'язку з законодавчими приписами та судовою дискрецією [2, с. 58].

Подальший розвиток і конкретизація принципу добросовісності здійснюються у ст. 13 ЦК України, яка визначає межі здійснення цивільних прав, у зв'язку з чим добросовісність набуває значення нормативного критерію правомірної поведінки управомоченого суб'єкта. У цьому контексті обґрунтованою є позиція С.Ю. Бурлакова, відповідно до якої принцип добросовісності зобов'язує учасників цивільних правовідносин здійснювати свої суб'єктивні права, а також виконувати договірні чи встановлені законом обов'язки у спосіб, що відповідає вимогам чесності, послідовності та поваги до прав та законних інтересів контрагента [6, с. 19]. Отже, принцип добросовісності виконує функцію загального регулятора меж правомірної реалізації цивільних прав і обов'язків.

Особливе значення має ч. 3 ст. 13 ЦК України, яка забороняє дії, спрямовані на завдання шкоди іншій особі, а також інші форми зловживання правом [1]. У межах цієї норми добросовісність виступає оціночним критерієм, за допомогою якого суд може кваліфікувати поведінку особи як правомірну або таку, що виходить за межі дозволеного. Як обґрунтовує О.О. Бакалінська, у межах здійснення цивільних прав, зокрема через застосування критеріїв добросовісності та розумності, формуються внутрішні суб'єктивні обмеження поведінки самих носіїв права [7, с. 203].

Зазначене кореспондує з позицією І.М. Шаркової, за твердженням якої принцип добросовісності (*bona fides*) по суті виступає кінцевою засадою права та визначає граничну межу, яка відмежовує правомірну поведінку від безправ'я, а добро - від зла [8, с. 41]. У такому розумінні добросовісність постає не лише як юридичний інструмент обмеження зловживання суб'єктивними правами, а й як фундаментальний ціннісний орієнтир, що забезпечує морально-правову легітимацію цивільно-правового регулювання.

Отже, у ст. 13 ЦК України добросовісність трансформується з абстрактного принципу у конкретну юридичну вимогу до поведінки суб'єкта, що спричиняє конкретні правові наслідки.

Принцип добросовісності знаходить подальше закріплення у положеннях ст. 509 ЦК України, що регламентує поняття, підстави та загальні засади зобов'язання як правовідношення [1]. Відповідно до ч. 3 цієї статті, зобов'язання повинно формуватися і здійснюватися з дотриманням засад добросовісності, розумності та справедливості [1].

На відміну від ст. 13 ЦК України, де добросовісність пов'язується переважно зі здійсненням цивільних прав [1], у ст. 509 ЦК України вона стосується взаємної поведінки сторін зобов'язання [1]. Це означає, що принцип добросовісності поширюється як на кредитора, так і на боржника. Він охоплює всі стадії зобов'язання (динаміку) – від його виникнення до виконання та припинення. Водночас принцип добросовісності у зобов'язальному праві виступає не лише механізмом цивільно-правового регулювання договірних відносин, а також тлумачить зміст договірних положень з огляду на мету зобов'язання та загальні засади цивільного законодавства.

Таким чином, системний нормативний аналіз положень ЦК України дає підстави для висновку, що принцип добросовісності закріплено як загальну засаду цивільного законодавства, критерій здійснення цивільних прав, а також загальну засаду зобов'язальних правовідносин. У цьому кон-

тексті добросовісність у ЦК України постає не декларативною категорією, а дієвим правовим принципом, спрямованим на забезпечення справедливості цивільного обороту, стабільності правовідносин і здатності цивільного законодавства реагувати на конкретні життєві обставини.

Відсутність легального визначення добросовісності у ЦК України зумовила формування різних доктринальних концепцій до її розуміння, які відрізняються за методологічними засадами, ступенем абстрактності та акцентами на окремих елементах правового регулювання.

У межах першої концепції добросовісність розглядається як *морально-етичний феномен*, що відображає загальноприйняті уявлення суспільства про чесність, порядність та справедливу поведінку учасників цивільного обороту. Представники цього підходу наголошують, що добросовісність має позаправове походження і лише опосередковано набуває юридичного значення через її закріплення в нормах цивільного законодавства. Так, шляхом компаративного аналізу І.М. Шаркова встановила, що за походженням принцип добросовісності є морально-правовим [5, с. 181].

Згідно з цією концепцією, добросовісність виконує функцію морального коректора формально-юридичних норм, запобігаючи їх формалістичному та несправедливому застосуванню.

Розвиваючи ідею взаємозв'язку моралі та права, М.Ю. Бурдін та А.Г. Байбак наголошують, що правові норми втілюють фундаментальні моральні цінності, зокрема гуманізм, справедливість і рівність, які становлять основу правової держави. У зв'язку з цим з'ясування сутності правових приписів потребує не лише формально-юридичного аналізу, а й урахування вимог правосвідомості суспільства та виявлення взаємозв'язків між нормами права і принципами моралі, що відображають домінантні етичні орієнтири сучасного соціуму [9, с. 28].

У руслі такого підходу Д. В. Тимошенко акцентує увагу на оціночному характері категорії добросовісності, зауважуючи, що вона не має чіткого формалізованого визначення та слугує засобом оцінки насамперед психологічного і морального аспекту поведінки учасників цивільних правовідносин [10, с. 122]. Відповідно, добросовісність постає як інструмент правової оцінки внутрішнього ставлення особи до власної поведінки та її наслідків у цивільному обороті.

Узагальнюючи доктринальні підходи, О.О. Бакалінська зауважує, що більшість науковців характеризують добросовісність як морально-етичну та оціночну категорію, що зумовлює неможливість її жорсткого формалізованого визначення у законі, договорі чи судовому рішенні, а в окремих випадках — і недоцільність такого визначення. Водночас визнання суб'єкта добросовісним або недобросовісним у цивільному обороті фактично слугує критерієм правомірності чи неправомірності його поведінки [7, с. 201].

У цьому контексті С.Ю. Бурлаков підкреслює, що закріплення принципу добросовісності у цивільному законодавстві має розглядатися як цілеспрямований захід, спрямований на зміцнення морально-етичних основ цивільного права. На думку вченого, саме з позицій моральності повинна здійснюватися оцінка поведінки суб'єкта цивільного права як добросовісної або недобросовісної, що зумовлює необхідність урахування етичних критеріїв у процесі правозастосування [6, с. 19, 20]. Таке нормативне закріплення сприяє інтеграції етичних орієнтирів у механізм правового впливу на цивільні правовідносини та забезпечує їх узгодження з уявленнями суспільства про справедливу і чесну поведінку.

Розвиваючи цю позицію, К.Ю. Валігура наголошує, що введення принципу добросовісності до цивільного законодавства має розглядатися саме як захід, спрямований на зміцнення моральних основ цивільно-правового регулювання [11, с. 15]. На думку вченого, оцінка поведінки суб'єкта цивільного права як добросовісної або недобросовісної має здійснюватися насамперед з позицій моральності, що зумовлює необхідність урахування етичних критеріїв при правозастосуванні [11, с. 15].

Таким чином, у межах морально-етичної концепції добросовісність постає як фундаментальна цивільно-правова категорія, що має позаправове походження та ґрунтується на загальновизнаних у суспільстві уявленнях про чесність, порядність і справедливість поведінки учасників цивільного обороту. Її нормативне закріплення у цивільному законодавстві спрямоване не на жорстку формалізацію змісту, а на інтеграцію моральних орієнтирів у механізм правового регулювання цивільних правовідносин. Оціночний характер добросовісності зумовлює необхідність урахування моральних критеріїв при кваліфікації поведінки суб'єктів цивільного права, що дозволяє забезпечити гнучкість правозастосування та адаптацію правових приписів до конкретних життєвих обставин.

Інший доктринальний підхід пов'язує добросовісність із внутрішнім переконанням особи щодо правомірності власної поведінки, зокрема з відсутністю знання або можливості знати про порушення прав іншої сторони *(добросовісність як суб'єктивний психічний стан особи*). У межах такого підходу С.Ю. Бурлаков, аналізуючи положення ЦК України, доходить висновку про фактичне ототожнення категорії «добросовісність» із поняттям «безвинність», а «недобросовісність» - із «виною» [6, с. 13]. На думку вченого, цей висновок ґрунтується на тому, що за діяння, якими завдано

шкоди внаслідок недобросовісної поведінки, цивільним законодавством передбачена можливість настання юридичної відповідальності (зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 39 ЦК України). Враховуючи, що обов'язковим елементом цивільно-правової відповідальності за загальним правилом є вина, такі діяння, які визнаються недобросовісними, мають розцінюватися як винні [6, с. 13].

Такий підхід до розуміння добросовісності традиційно застосовується у сфері речового права, зокрема при характеристиці статусу добросовісного набувача, однак його окремі елементи знаходять застосування і в договірному праві. У цьому контексті показовою є практика вирішення спорів щодо недійсності правочинів, вчинених одним із подружжя без згоди іншого. Як зазначає В.І. Крат, Велика Палата Верховного Суду у постанові від 29 червня 2021 року у справі № 916/2813/18 сформулювала правову позицію, відповідно до якої укладення одним із подружжя договору щодо розпорядження спільним майном без згоди другого з подружжя може бути підставою для визнання такого правочину недійсним лише за умови встановлення судом недобросовісності поведінки третьої особи - контрагента за договором. При цьому суд виходив з необхідності з'ясування суб'єктивного ставлення такої особи до обставин укладення правочину, зокрема наявності знання або об'єктивної можливості знати про те, що майно перебуває у режимі спільної сумісної власності подружжя та що згода іншого з подружжя на його відчуження відсутня [12].

Зазначена правова позиція свідчить про застосування суб'єктивного критерію добросовісності у договірних правовідносинах, коли вирішальне значення надається не лише формальній відповідності поведінки сторін вимогам закону, а й внутрішньому усвідомленню контрагентом правомірності власних дій та відсутності вини у порушенні прав іншої особи [12].

У договірних правовідносинах суб'єктивне розуміння добросовісності має обмежене застосування, оскільки зосередження виключно на внутрішньому психічному ставленні сторони до власної поведінки не завжди забезпечує належну оцінку її дій з огляду на необхідність дотримання балансу інтересів учасників цивільного обороту та вимог соціальної справедливості. У зв'язку з цим у сучасній цивілістичній доктрині суб'єктивний підхід до добросовісності переважно розглядається як допоміжний, що доповнює, але не замінює об'єктивні та поведінкові критерії оцінки добросовісності у договірних відносинах.

Найбільш поширеним у сучасній цивілістичній доктрині є підхід, відповідно до якого добросовісність трактується як *об'єктивний стандарт поведінки*, що вимагає від учасників цивільних договірних відносин діяти чесно, відкрито, розумно та з урахуванням законних інтересів контрагента. У межах цього підходу добросовісність не зводиться до внутрішніх намірів або суб'єктивного психічного стану сторони, а оцінюється крізь призму її зовнішньої поведінки у конкретних правовідносинах. Саме такий підхід дозволяє забезпечити належний баланс інтересів сторін та відповідає завданням стабільності цивільного обороту.

Об'єктивне розуміння добросовісності набуло домінуючого значення у судовій практиці, оскільки воно забезпечує більшу передбачуваність і правову визначеність при вирішенні договірних спорів. Як зазначає В.І. Крат, Верховний Суд сформував саме об'єктивний стандарт добросовісності, що чітко простежується у правових позиціях касаційних судів. Так, у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 16 травня 2018 року у справі № 449/1154/14 добросовісність (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України) визначено як певний стандарт поведінки, який характеризується чесністю, відкритістю та повагою до інтересів іншої сторони договору або відповідних правовідносин. Обґрунтування цієї позиції є співзвучним із підходами, закріпленими у Модельних правилах європейського приватного права (DCFR), що свідчить про євроінтеграційну спрямованість розвитку українського цивільного права [12].

Таким чином, об'єктивний підхід до розуміння добросовісності є найбільш доцільним для застосування у договірному праві, оскільки він забезпечує стабільність цивільного обороту, передбачуваність правозастосування та ефективний захист законних інтересів добросовісних учасників правовідносин. Водночас повне ігнорування морально-етичного та суб'єктивного підходів видається недоцільним, оскільки саме вони формують ціннісну основу принципу добросовісності та дозволяють враховувати внутрішнє ставлення особи у виняткових випадках. Таким чином, оптимальною є комплексна модель застосування принципу добросовісності, у межах якої об'єктивний стандарт поведінки має пріоритетне значення, доповнюючись елементами суб'єктивної та морально-етичної оцінки залежно від характеру конкретних цивільних правовідносин.

З огляду на зазначені концепції до розуміння добросовісності, у сучасній науці цивільного права добросовісність традиційно аналізується у двох взаємопов'язаних вимірах - суб'єктивному та об'єктивному. У суб'єктивному значенні вона характеризує внутрішнє усвідомлення особою власної чесності та сумлінності при здійсненні суб'єктивних прав і виконанні юридичних обов'язків. В об'єктивному значенні добросовісність виявляється як вимога до поведінки суб'єктів цивільних правовідносин, яка полягає у дотриманні загальновизнаних стандартів чесності, сумлінності та

обачності, що закріплені у нормах права, звичаях ділового обороту або сформовані судовою практикою. [13, с. 316].

У науковій доктрині цивільного права обґрунтованою видається позиція щодо розуміння добросовісності як складної суб'єктивно-об'єктивної категорії. Саме така конструкція дозволяє забезпечити гнучке, але водночас передбачуване застосування принципу добросовісності у договірному праві [2, с. 69-70]. На думку Д.В. Тимошенко, у межах цивільного права має бути закріплений нормативно визначений стандарт (модель) добросовісної поведінки особи, який охоплює сукупність дій, що виявляються у чесності, сумлінному та відкритому здійсненні прав, належному рівні обачності, послідовності поведінки, прояві турботи й довіри, а також у шанобливому ставленні до прав і законних інтересів інших учасників відповідних цивільних правовідносин [10, с. 125]. Значення такого підходу полягає у створенні чіткого орієнтиру для оцінки правомірності поведінки учасників цивільних правовідносин і забезпеченні єдності правозастосовної практики.

Таким чином, позиції учених дозволяють розглядати добросовісність як комплексну правову категорію, що поєднує об'єктивні стандарти поведінки та суб'єктивне ставлення особи до своїх дій. Такий підхід найбільш повно відповідає сучасним потребам договірного права, забезпечує баланс між стабільністю цивільного обороту та справедливістю правозастосування, у зв'язку з чим заслуговує на підтримку та подальший розвиток у наукових дослідженнях.

У межах четвертого підходу добросовісність розглядається як *загальний принцип цивільного права*, що має наднормативний характер і пронизує всю систему цивільно-правового регулювання. Відповідно до цієї концепції, добросовісність виступає методологічною основою тлумачення, застосування та розвитку норм договірного права. Такий підхід дозволяє сприймати добросовісність не лише як вимогу до поведінки сторін, а і як інструмент судової корекції договірних відносин у разі прогалин або колізій правового регулювання, за умови обережного застосування з метою недопущення підміни закону судовим розсудом.

У доктрині цивільного права наголошується, що принцип добросовісності покликаний пом'якшувати надмірну абстрактність і формалізм правового регулювання та наближати його до фундаментальних цінностей справедливості, рівності, свободи і гуманізму [14, с. 89, 96]. У цьому контексті добросовісність вимагає від учасників цивільних правовідносин діяти не лише відповідно до формальної букви закону, але й з урахуванням його духу та соціального призначення. Такий підхід обґрунтовує розуміння добросовісності як принципу, що має самостійну коригуючу функцію у правозастосуванні, а також як презумпції сумлінності учасників цивільного процесу [14, с. 89, 96].

Висновки. Доктринальні підходи до розуміння добросовісності відображають складну, багаторівневу правову природу цього феномена. Найбільш переконливим у контексті цивільного договірного права України видається комплексний підхід, який поєднує об'єктивний стандарт поведінки сторін із принциповим, наднормативним характером добросовісності як загальної засади цивільного законодавства. Такий підхід дозволяє інтегрувати напрацювання суб'єктивної, об'єктивної та морально-етичної концепцій добросовісності, забезпечує ефективну протидію зловживанню правом і водночас узгоджує національну цивілістичну доктрину з сучасними європейськими правовими підходами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
2. Павленко Д.Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2008. 193 с.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес). Справа № 1-10/2004. 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text.
4. Оробець К. Аксіологічний підхід у кримінальному праві: зміст та значення. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 12. С. 222–226. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/12/42.pdf.
5. Шаркова І.М. Принцип добросовісності в римському приватному праві: історія та сучасність: монографія; за наук. ред. В.Ф. Опришка. Київ: КНЕУ, 2011. 246 с.
6. Бурлаков С.Ю. Застосування принципу добросовісності при вирішенні цивільних спорів: Спеціально для підтримання кваліфікації суддів у цивільних справах апеляційних судів. Київ, 2022. 94 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_zastos_prun_dobrosov.pdf.

7. Бакалінська О.О. Категорія добросовісність у цивільному праві України. Часопис Київського університету права. 2011. Випуск 4. С. 200–204. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000322867.
8. Шаркова І.М. Добросовісність у системі категорій юридичної освіти: історичні та теоретичні аспекти. Часопис Київського університету права. 2019. № 2. С. 40-42. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/7.
9. Бурдін М.Ю., Байбак А.Г. Добросовісність як правова категорія. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 85: частина 1. С. 26–32. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/5.pdf.
10. Тимошенко Д.В. Категорія добросовісності у системі приватно-правового регулювання. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 9. С. 121–126. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/28.pdf.
11. Валігура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 4. С. 11–16. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/4/3.pdf.
12. Крат В.І. Добра совість в практиці касаційного суду. Верховний Суд, 2025. 33 с. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_Dobra_sovist_12_06_2025.pdf.
13. Яцуба ВВ. Значення принципу добросовісності в системі принципів адміністративного судочинства. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 2. С. 315–318. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/4/3.pdf.
14. Черемнов Д.В. Юридичні презумпції та фікції в цивільному процесі України: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Одеса, 2015. 193 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 7.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Ксьондзик Ю.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.40

ЕЛЕКТРОННІ РЕЄСТРИ ТА ЦИФРОВІ СЕРВІСИ У СФЕРІ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН: ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ДІТЕЙ І БАТЬКІВ

Кузьменко О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID: 0000-0002-6117-523X

Кузьменко О.В. Електронні реєстри та цифрові сервіси у сфері сімейних правовідносин: проблеми захисту персональних даних дітей і батьків

Стаття присвячена проблемам захисту персональних даних д.ітей і батьків при використанні електронних реєстрів та цифрових сервісів. Зазначено, що проблемним є питання визначення меж реалізації батьківських прав щодо персональних даних дитини. З одного боку, батьки зобов'язані захищати інтереси своїх дітей та здійснюють контроль за використанням їхніх даних у різних сервісах; з іншого – надмірний батьківський контроль або поширення інформації про дитину без її згоди може суперечити принципу поваги до особистого життя.

Встановлено, що чинне законодавство України, зокрема Закон «Про захист персональних даних», не містить окремих положень, які б комплексно регулювали обробку інформації про дітей. Відсутність спеціальних норм щодо згоди неповнолітніх та порядку її надання батьками створює колізії між нормами цивільного, сімейного й інформаційного права.

В результаті у практичній площині виникають ситуації, коли батьки не мають достатнього контролю над поширенням інформації про дитину в електронних системах, або навпаки – держава обмежує доступ до відомостей, посилаючись на режим конфіденційності.

Зроблено висновок, що не менш проблемним є й питання розмежування доступу до сімейної інформації між батьками, які перебувають у конфлікті або розлученні. У судовій практиці трапляються випадки, коли один із батьків звертається по електронні витяги з реєстрів про дитину без відома іншого, що викликає сумніви щодо дотримання принципу добросовісності обробки персональних даних. Така ситуація свідчить про необхідність розроблення спеціальних процедур доступу батьків до інформації про дітей, що перебуває у державних електронних системах, з урахуванням рішень суду чи органів опіки та піклування.

А отже право дитини на приватність не може бути абсолютним, але його реалізація повинна враховувати кращі інтереси дитини, включно з віковими особливостями, характером та обсягом оброблюваних даних. Водночас батьки мають законне підґрунтя для доступу до інформації про своїх дітей у цифрових реєстрах, якщо це сприяє виконанню їх батьківських обов'язків. Саме встановлення чітких меж і механізмів такого доступу – важлива частина удосконалення цивільно-правового захисту персональних даних у контексті сімейних цифрових правовідносин.

Ключові слова: електронні реєстри, цифрові сервіси, захист персональних даних, права дітей, права батьків, право на приватність, сімейні правовідносини.

Kuzmenko O.V. Electronic registries and digital services in the field of family relations: problems of protecting the personal data of children and parents.

The article is devoted to the problems of protecting the personal data of children and parents when using electronic registers and digital services. It is noted that the issue of determining the limits of the exercise of parental rights regarding the personal data of a child is problematic. On the one hand, parents are obliged to protect the interests of their children and exercise control over the use of their data in various services; on the other hand, excessive parental control or dissemination of information about a child without their consent may contradict the principle of respect for privacy.

It has been established that the current legislation of Ukraine, in particular the Law "On the Protection of Personal Data", does not contain separate provisions that would comprehensively regulate the processing of information about children. The absence of special norms regarding the consent of minors and the procedure for its provision by parents creates conflicts between the norms of civil, family and information law.

As a result, in practice, situations arise when parents do not have sufficient control over the dissemination of information about a child in electronic systems, or vice versa - the state restricts access to information, referring to the confidentiality regime.

It was concluded that the issue of delimiting access to family information between parents who are in conflict or divorced is no less problematic. In judicial practice, there are cases when one parent applies for electronic extracts from the child's registers without the knowledge of the other, which raises doubts about compliance with the principle of good faith processing of personal data. This situation indicates the need to develop special procedures for parents' access to information about children contained in state electronic systems, taking into account court decisions or guardianship and trusteeship bodies.

Therefore, the child's right to privacy cannot be absolute, but its implementation must take into account the best interests of the child, including age characteristics, the nature and volume of the data processed. At the same time, parents have a legal basis for access to information about their children in digital registers if this contributes to the fulfillment of their parental duties. It is precisely the establishment of clear boundaries and mechanisms for such access that is an important part of improving the civil legal protection of personal data in the context of family digital legal relations.

Key words: electronic registries, digital services, personal data protection, children's rights, parents' rights, right to privacy, family legal relations.

Постановка проблеми. У сучасних умовах цифрової трансформації державного управління питання захисту персональних даних набуває особливої ваги. Активне впровадження електронних реєстрів, онлайн-платформ та мобільних застосунків у сфері надання адміністративних і соціальних послуг, зокрема тих, що стосуються сімейних правовідносин, створює нові можливості для забезпечення прав громадян, але водночас породжує низку правових ризиків. Збирання, обробка, зберігання та поширення відомостей про дітей і їхніх батьків в електронному середовищі потребують належного цивільно-правового врегулювання та ефективних гарантій захисту приватності.

Особливої уваги заслуговують відносини, у яких суб'єктами виступають неповнолітні діти. Їх персональні дані – відомості про народження, стан здоров'я, освіту, місце проживання, сімейний статус – дедалі частіше обробляються у державних і муніципальних електронних системах (зокрема в Державному реєстрі актів цивільного стану громадян, Єдиній інформаційній системі соціальної сфери, електронних щоденниках, застосунках на кшталт «Дія» тощо). Неналежний рівень захисту такої інформації може призвести до порушення як права дитини на приватність, так і права батьків на захист інтересів своєї сім'ї.

В Україні процес цифровізації суспільних відносин супроводжується поступовим наближенням національного законодавства до європейських стандартів, закріплених, зокрема, у Загальному регламенті ЄС про захист даних (далі – GDPR). Проте чинна нормативно-правова база залишається фрагментарною та не враховує специфіки сімейних правовідносин, у яких питання доступу до персональних даних часто пов'язане з реалізацією батьківських прав і обов'язків, визначенням місця проживання дитини, участю у її вихованні чи вирішенням спорів між батьками.

Таким чином, актуальність обраної теми зумовлена необхідністю комплексного наукового осмислення проблем захисту персональних даних дітей і батьків у цифровому середовищі, визначення меж допустимого втручання у приватне життя сім'ї та пошуку оптимального балансу між відкритістю електронних сервісів і забезпеченням права на приватність. Розв'язання цих питань має не лише теоретичне, а й важливе практичне значення для удосконалення цивільно-правового регулювання сімейних відносин у контексті цифровізації.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження проблем захисту персональних даних дітей і батьків під час використання електронних реєстрів та цифрових сервісів у сфері сімейних правовідносин.

Стан опрацювання проблематики. Питання використання електронних реєстрів та цифрових сервісів, а також шляхи захисту персональних даних досліджувало багато науковців, серед яких: О.О. Берназюк, А.І. Гнатовська, М.В. Пугачова, О.В. Різенко, О.В. Шаповалова, О.В. Щербак та інші. Однак при цьому відповідні питання, які виникають в сфері сімейних правовідносин, залишаються лише частково висвітленими в юридичній науці, що й зумовлює потребу в подальшому дослідженні.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку правової системи України характеризується інтенсивним упровадженням цифрових технологій у сферу публічного управління та приватноправових відносин. Одним із ключових напрямів цифровізації є створення та функціонування електронних реєстрів і сервісів, за допомогою яких здійснюється фіксація актів цивільного стану, подача заяв, отримання адміністративних послуг, ведення освітніх баз та соціальних реєстрів. У цих системах зосереджуються значні масиви персональних даних, зокрема відомості про сімейний

стан, місце проживання, освіту, стан здоров'я дітей та їхніх батьків. Відповідно, питання правового захисту такої інформації набуває не лише теоретичного, а й прикладного значення для забезпечення права на приватність і безпеку сім'ї.

Особливої уваги заслуговує цивільно-правовий аспект обробки персональних даних у сімейних правовідносинах. Персональні дані, як нематеріальне благо, належать до об'єктів цивільних прав, а тому підлягають захисту на загальних засадах, визначених цивільним законодавством. Водночас специфіка їх обігу у цифровому середовищі зумовлює появу нових форм порушень – від неправомірного доступу до електронних баз до неконтрольованого поширення інформації у соціальних мережах чи освітніх онлайн-платформах. Для неповнолітніх такі ризики мають подвійний ефект, оскільки дитина є більш вразливою до втручання у приватну сферу, а її правосуб'єктність реалізується через законних представників – батьків або осіб, що їх замінюють.

Крім того, проблемним залишається питання визначення меж реалізації батьківських прав щодо персональних даних дитини. З одного боку, батьки зобов'язані захищати інтереси своїх дітей та здійснюють контроль за використанням їхніх даних у різних сервісах; з іншого – надмірний батьківський контроль або поширення інформації про дитину без її згоди може суперечити принципу поваги до особистого життя.

Варто також наголосити, що чинне законодавство України, зокрема Закон «Про захист персональних даних», не містить окремих положень, які б комплексно регулювали обробку інформації про дітей [1]. Відсутність спеціальних норм щодо згоди неповнолітніх та порядку її надання батьками створює колізії між нормами цивільного, сімейного й інформаційного права.

В результаті, у практичній площині виникають ситуації, коли батьки не мають достатнього контролю над поширенням інформації про дитину в електронних системах, або навпаки – держава обмежує доступ до відомостей, посилаючись на режим конфіденційності. Саме тому дослідження цивільно-правового механізму захисту персональних даних у цифрових сімейних правовідносинах має на меті окреслити баланс між правом на приватність і ефективним здійсненням батьківських прав у сучасному інформаційному суспільстві.

Цілком логічно, що в наш час електронні реєстри стали важливою складовою сучасного механізму надання державних послуг у сфері сімейних правовідносин. Зокрема, до них належать Державний реєстр актів цивільного стану громадян, Єдиний державний демографічний реєстр, Єдина інформаційна система соціальної сфери [2, с. 142], а також портал державних послуг «Дія», який інтегрує низку сервісів для громадян, у тому числі пов'язаних із народженням дитини, зміною місця проживання, оформленням допомог тощо. У цих базах накопичується інформація не лише про батьків, а й про неповнолітніх дітей – відомості про дату та місце народження, сімейний статус, склад сім'ї, освіту, стан здоров'я, соціальне забезпечення. Таким чином, саме сімейна інформація стає однією з найбільш чутливих категорій персональних даних.

Варто погодитись з думкою А.В. Мусієнко та В.В. Мусієнко, що з використанням інформації, виникає необхідність її вільного обігу, а разом з тим забезпечення захисту прав на її використання. Але в даному контексті слід наголосити на розбудові правової системи захисту всіх суб'єктів правовідносин суспільства. І у зв'язку з цим необхідно її адаптувати до норм міжнародного права та механізму захисту з використанням закордонного досвіду і як побічний результат функціонування та розвиток національного інформаційного простору, його інтеграція у європейський та світовий інформаційний простір, а це, в свою чергу, вплине на розвиток системи стратегічних комунікацій України [3, с. 19].

З точки зору цивільного права, обробка персональних даних є формою використання об'єкта особистого немайнового права. Вона допускається лише за наявності правової підстави, зокрема, згоди суб'єкта даних або у випадках, прямо передбачених законом. Для дітей такою підставою виступає згода батьків або законних представників, що випливає із загальних положень про дієздатність неповнолітніх та їх представництво у цивільних правовідносинах. Проте, на жаль, в українському законодавстві відсутній чіткий механізм оформлення такої згоди, що унеможливлює належний контроль за обробкою інформації про дитину в цифровому середовищі.

Європейський досвід, закріплений у Загальному регламенті ЄС про захист даних, встановлює більш детальне регулювання. Згідно зі ст. 8 GDPR обробка персональних даних дитини в цифрових сервісах можлива лише за наявності згоди батьків, якщо дитині менше 16 років (у деяких країнах – 13-15 років). Крім того, Регламент вимагає, щоб оператори онлайн-сервісів вживали всіх розумних заходів для перевірки, чи була згода надана законним представником дитини [4]. Таким чином, європейський підхід передбачає підвищений рівень захисту даних неповнолітніх і покладає на розпорядників інформації додаткові обов'язки щодо ідентифікації та безпеки.

В Україні ж, на нашу думку, реалізація цих принципів стикається з низкою практичних ризиків. По-перше, в електронних системах нерідко відсутні належні механізми автентифікації осіб, що

створює загрозу несанкціонованого доступу до даних дітей чи членів сім'ї. По-друге, рівень технічного захисту окремих державних баз залишається недостатнім, а інформація нерідко дублюється у різних реєстрах, що підвищує ймовірність її витоку. По-третє, законодавство не містить єдиної процедури визначення обсягу даних, необхідних для конкретної послуги, що призводить до надмірного збору інформації.

Не менш проблемним є й питання розмежування доступу до сімейної інформації між батьками, які перебувають у конфлікті або розлученні. У судовій практиці трапляються випадки, коли один із батьків звертається по електронні витяги з реєстрів про дитину без відома іншого, що викликає сумніви щодо дотримання принципу добросовісності обробки персональних даних. Така ситуація свідчить про необхідність розроблення спеціальних процедур доступу батьків до інформації про дітей, що перебуває у державних електронних системах, з урахуванням рішень суду чи органів опіки та піклування.

Як всім відомо, особисте життя, включно з персональними даними, є складовою фундаментальних прав людини. В Україні право на приватність гарантується Конституцією, і, зокрема, право дитини на приватність визнається як невід'ємна частина цього комплексу прав.

Українське законодавство про захист персональних даних містить загальні положення, що персональні дані – це відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована [1]. Ці норми прямо застосовуються і до дітей, зокрема фотографій, відео й інших відомостей про них, які вважаються персональними даними та підлягають обробці лише за згодою законних представників. Проте закон не містить окремих спеціальних правил щодо процесу оформлення такої згоди у цифрових сервісах, що створює певну нормативну невизначеність у практичній площині сімейних правовідносин.

При цьому сімейне право України передбачає, що батьки або законні представники виступають законними представниками неповнолітніх у цивільних правовідносинах, здійснюючи захист їх прав і законних інтересів. У контексті цифрових сервісів доступ до електронних реєстрів та інформації про дітей часто реалізується через батьківські модулі чи цифрові сервіси, де батьки мають право отримувати дані та здійснювати дії, пов'язані із захистом інтересів дитини (реєстрація народження, оформлення документів тощо). Такий доступ має бути узгоджений з принципами мінімізації даних і обмеженням доступу тільки до необхідної інформації, що випливає з положень законодавства про захист персональних даних та міжнародних стандартів (насамперед GDPR) щодо обмеження обсягу оброблюваної інформації.

Ми погоджуємося з О.В. Щербаком, на думку якого ефективний захист персональних даних дітей у цифровому середовищі вимагає:

1) створення комплексного законодавства з урахуванням вікових особливостей;
2) активного державного моніторингу діяльності цифрових платформ;
3) підвищення рівня цифрової обізнаності дітей, батьків і педагогів;
4) впровадження обов'язкових стандартів безпеки в дитячих онлайн-сервісах [5, с. 49].

Слід також зазначити, що суперечності між правом дитини на приватність і правом батьків на доступ до інформації можуть проявлятися й у судовій практиці. Наприклад, ще на стадії використання цифрових сервісів було встановлено, що навчальний заклад не має права без попередження батьків або законних представників вносити дані про дітей до електронної бази чи надавати доступ до неї третім особам, окрім як за законною підставою [6].

Це свідчить про те, що права дитини на захист даних і право батьків на інформацію повинні узгоджуватися у межах чітких правових процедур, які гарантують ненадмірний збір і розголошення даних, що може порушувати приватність дитини.

Такий баланс, на нашу думку, є одним із ключових викликів сучасного правового регулювання. Право дитини на приватність не може бути абсолютним, але його реалізація повинна враховувати кращі інтереси дитини, включно з віковими особливостями, характером та обсягом оброблюваних даних. Водночас батьки мають законне підґрунтя для доступу до інформації про своїх дітей у цифрових реєстрах, якщо це сприяє виконанню їх батьківських обов'язків. Саме встановлення чітких меж і механізмів такого доступу – важлива частина удосконалення цивільно-правового захисту персональних даних у контексті сімейних цифрових правовідносин.

Висновки. Отже, з урахуванням проведеного дослідження можна зробити висновок, що правове регулювання обігу персональних даних у сімейних правовідносинах потребує подальшого вдосконалення з урахуванням стандартів GDPR, практики ЄСПЛ і принципу найкращих інтересів дитини. Важливо забезпечити одночасно як ефективність функціонування електронних сервісів, так і реальний захист сімейної приватності в умовах цифровізації суспільства.

Крім того, відсутність спеціальних норм щодо згоди на обробку даних дітей, порядку доступу батьків до електронних реєстрів та розмежування інформаційних повноважень створює прогалини,

які можуть призводити до зловживань або порушення прав суб'єктів даних. Необхідним є розроблення комплексного цивільно-правового механізму, що забезпечуватиме баланс між ефективністю цифрових сервісів і гарантіями приватності сімейного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text (дата звернення: 08.01.2026).
2. Берназюк О.О. Класифікація електронних державних реєстрів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5. С. 141-144. URL: http://lsej.org.ua/5_2019/34.pdf
3. Мусієнко А.В., Мусієнко В.В. Актуальні аспекти нормативно-правових механізмів захисту персональних даних в електронних медичних реєстрах в Україні. *Dictum factum*. 2022. № 1. С. 17-22. URL: https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/article/view/213.
4. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних): Регламент Європейського Союзу від 27.04.2016 № 2016/679 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 08.01.2026).
5. Щербак О.В. Особливості інформаційно-правового забезпечення захисту персональних даних неповнолітніх. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Юридичні науки*. 2025. № 7. С. 45-51. URL: https://www.inter-nauka.com/uploads/public/17547440997007.pdf.
6. Захист персональних даних неповнолітніх. URL: https://surl.lu/gvucas (дата звернення: 08.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Кузьменко О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.628:347.61(477+4–67)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.41

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ШЛЮБНИХ ДОГОВОРІВ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

Лаговська Н.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу,
Державний податковий університет
ORCID: 0000-0002-1732-2351
e-mail: nvlagovska@i.ua

Інгульська Д.А.,
здобувачка вищої освіти
другого (магістерського) рівня,
Державний податковий університет
ORCID: 0009-0009-8390-0103
e-mail: dianaingulskaa@gmail.com

Лаговська Н.В., Інгульська Д.А. Правове регулювання шлюбних договорів: українські реалії та європейський досвід.

Стаття присвячена комплексному аналізу сучасного стану правового регулювання шлюбних договорів в Україні та вивченню європейського досвіду, що може бути корисним для подальшого вдосконалення національної практики. У роботі окреслено ключові проблеми, які виникають під час укладення, виконання та судового тлумачення умов шлюбного договору, зокрема відсутність єдності правозастосування, неоднозначність підходів судів до оцінки добросовісності сторін, складність встановлення балансу між автономією волі подружжя та необхідністю захисту їхніх прав та інтересів. На основі аналізу актуальної судової практики України визначено, що суди часто стикаються з труднощами під час перевірки змісту договору на предмет відповідності принципам розумності, справедливості та пропорційності, а також під час оцінки умов, які потенційно можуть порушувати права одного з подружжя або створювати значний дисбаланс у їхніх майнових відносинах.

У статті досліджено правові підходи держав – членів Європейського Союзу, зокрема Німеччини, Франції, Польщі та Нідерландів, де шлюбні договори мають ширше застосування та ґрунтуються на усталеній судовій практиці й деталізованому законодавчому регулюванні. Порівняльний аналіз дозволив виявити ефективні механізми правового регулювання, серед яких: чіткі критерії допустимості умов договору, обов'язкова консультація нотаріуса, запровадження механізмів захисту економічно слабшої сторони, а також можливість коригування або перегляду договору з урахуванням істотної зміни обставин.

У статті підкреслено, що формування зрозумілих стандартів судового тлумачення та впровадження превентивних механізмів буде сприяти зростанню довіри до інституту шлюбного договору й підвищенню його ефективності як інструменту врегулювання майнових відносин. Зроблено висновок про необхідність нормативного уточнення вимог до змісту шлюбних договорів, вдосконалення процедур їх посвідчення, а також узгодження національних підходів із європейськими стандартами для забезпечення більшої передбачуваності та захисту прав сторін.

Ключові слова: шлюбний договір, майнові відносини подружжя, цивільно-правове регулювання, сімейне право України, національна судова практика, порівняльне право, правова передбачуваність, нотаріальне посвідчення, захист прав менш забезпеченої сторони, міжнародний досвід, Європейський Союз, правові механізми, конфлікт у сімейних правовідносинах, юридична безпека.

Lagovska N.V., Inhulska D.A. Legal regulation of marriage contracts: Ukrainian realities and European experience.

The article examines the legal regulation of marriage contracts in Ukraine, focusing on the national judicial practice and the comparative experience of European Union countries. Marriage contracts are recognized as an essential legal instrument for regulating the property relations of spouses, combining elements of civil and family law. In Ukraine, their regulation is primarily determined by the Family Code and the Civil Code, which establish the formal requirements, scope, and effects of such agreements.

Despite the existence of normative frameworks, national judicial practice demonstrates considerable variability in interpreting and applying the law, which generates legal uncertainty and complicates the protection of parties' rights. The study analyzes significant challenges, including formal deficiencies, the presence of discriminatory or unfair contractual conditions, the absence of a unified registration mechanism, and the insufficient development of legal culture among citizens regarding the use of marriage contracts. Comparative analysis of EU legal systems reveals effective approaches to ensuring legal certainty, fairness, and the protection of less advantaged spouses. In particular, countries such as France, Germany, and Italy implement mandatory notarization or state registration, clearly defined criteria for evaluating contractual fairness, and mechanisms that balance contractual freedom with public policy requirements. The article identifies gaps in Ukrainian law and proposes practical measures to enhance legal predictability, transparency, and fairness in marriage contract regulation. These measures include refining the criteria for assessing contractual conditions, establishing a unified registration or monitoring system, providing legal education for citizens on contractual rights and obligations, and harmonizing Ukrainian norms with international and European standards to ensure the enforceability of marriage contracts in transnational contexts. The results of the study contribute to the understanding of marriage contracts as a tool for preventing disputes, securing property rights, and promoting legal stability in family relations. By integrating comparative insights, the research suggests ways to improve national legislation, reduce conflicts, and increase the efficiency of legal mechanisms regulating marital property relations, which is essential for the development of a predictable and fair family law system in Ukraine.

Key words: marriage contract, property relations of spouses, civil-law regulation, family law of Ukraine, national judicial practice, comparative law, legal predictability, notarial certification, protection of the less advantaged party, international experience, European Union, legal mechanisms, family dispute resolution, legal security.

Постановка проблеми. Шлюбний договір є важливим інструментом правового регулювання майнових відносин між подружжям. В Україні правове регулювання шлюбних договорів визначено Сімейним та Цивільним кодексами, проте практика їх застосування у судових спорах залишається неоднорідною. Багато рішень судів демонструють різне тлумачення положень закону, що створює правову невизначеність для громадян.

У країнах Європейського Союзу шлюбні договори регулюються більш детально та послідовно, що забезпечує стабільність правових відносин і передбачуваність судових рішень. Вивчення національної судової практики та порівняння її з європейським досвідом дозволяє визначити проблемні аспекти українського законодавства та можливі шляхи його вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показує, що шлюбний договір є важливим інструментом регулювання майнових відносин подружжя в Україні та за кордоном та становлять великий інтерес для науковців та практиків. Так, Довга М. і Самілик Л., в своїх роботах, досліджували практичні аспекти укладення шлюбних договорів та проблеми їх розгляду у судовій практиці. Сорока М. в своїх роботах звернула увагу на можливі дисбаланси та ризики зловживання в шлюбних договорах. В публікаціях Гришанової Н. приділена окрема увага проблемам правозастосування та критеріям оцінки умов шлюбних договорів. Соболєв В., Радченко Л., Фурса Є. та Онуфрієнко С. детально проаналізували міжнародний досвід укладення шлюбних договорів, що дозволяє визначити напрямки вдосконалення національного законодавства.

Водночас, попри наявність значної кількості публікацій з досліджуваної нами теми, залишається недостатньо вивченим питання аналізу національної судової практики щодо шлюбних договорів в Україні та відсутній порівняльний аналіз її з досвідом країн Європейського Союзу.

Метою статті є аналіз національної судової практики щодо шлюбних договорів в Україні та порівняння її з досвідом країн Європейського Союзу з метою визначення шляхів удосконалення правового регулювання шлюбних договорів законодавством України.

Виклад основного матеріалу. Шлюбний договір в Україні є офіційним юридичним документом, що укладається між подружжям або особами, які планують вступ у шлюб, з метою регулювання цивільно-правових відносин майнового характеру. Він поєднує елементи цивільного та сімейного права, що надає йому міжгалузеву правову природу. З одного боку, шлюбний договір – це цивільно-правова угода, оскільки він заснований на принципах свободи волевиявлення, добровільності, рівності сторін та дотримання правових норм. З іншого боку, він інтегрований у систему сімейних відносин, регламентовану Сімейним кодексом України, і спрямований на забезпечення правової визначеності у майнових питаннях подружжя [2].

Важливим аспектом правової природи шлюбного договору є те, що він може регулювати лише майнові відносини подружжя. Немайнові аспекти, такі як обов'язки щодо взаємоповаги або вихо-

вання дітей, законом не регулюються. Основним предметом договору є управління, розпорядження та розподіл майна у разі розірвання шлюбу. При цьому сторони мають право заздалегідь визначати, як буде здійснюватися володіння спільним майном, розподіл доходів, компенсації, а також інші цивільно-правові аспекти взаємин, не порушуючи закону.

Шлюбний договір відображає баланс між індивідуальною свободою сторін та необхідністю захисту їхніх прав. Він укладається на підставі добровільної згоди, що має бути свідомою та вільною, і передбачає правові гарантії недопущення примусу або експлуатації однієї сторони іншою. Завдяки такій конструкції договір слугує засобом запобігання конфліктам та спрощує правові процедури у випадку розірвання шлюбу або поділу майна [2].

Правове регулювання шлюбних договорів в Україні здійснюється главою 10 Сімейного кодексу України [5]. Натомість, Цивільний кодекс України [10] встановлює загальні принципи цивільних договорів, що застосовуються і до шлюбного договору.

Сімейний кодекс визначає шлюбний договір як письмовий документ, що посвідчується нотаріально, регулює порядок його укладення, зміни, припинення та забезпечує захист прав обох сторін.

Зокрема, законодавство передбачає, що шлюбний договір має бути укладений в письмовій формі та засвідчений нотаріусом для забезпечення юридичної сили. Сторонами шлюбного договору можуть виступати особи, які перебувають у шлюбі, або майбутнє подружжя після подачі заяви про реєстрацію шлюбу. Особи, які проживають однією сім'єю та не реєструють шлюб, не можуть укладати шлюбний договір. Шлюбний договір не може регулювати особисті немайнові відносини та не може передбачати передачу у власність об'єктів, що підлягають державній реєстрації, одному з подружжя. Шлюбний договір не повинен ставити одну зі сторін у надзвичайно невигідне матеріальне становище, а у разі порушення цих норм суд може визнати договір недійсним або змінити його умови. Сторони можуть відмовитися від договору або припинити його дію в судовому порядку, що забезпечує додатковий механізм захисту прав [2; 7].

Цивільний кодекс України доповнює регулювання, встановлюючи загальні принципи цивільних договорів: свободу укладення договору, рівність сторін, обов'язок дотримання закону та добросовісність[10]. Ці принципи застосовуються до шлюбного договору, забезпечуючи його цивільно-правову основу та гармонізацію з сімейним правом.

У комплексі законодавство формує правові рамки, які дозволяють подружжю ефективно регулювати майнові відносини та запобігати конфліктам, але водночас залишає простір для судового трактування, що пояснює неоднорідність національної судової практики.

Зазначимо, що національна судова практика щодо шлюбних договорів свідчить про поступове формування правової культури їх укладення в Україні. При цьому спостерігається низка типових спорів, які дозволяють виділити ключові проблемні аспекти правозастосування. Однією з найпоширеніших причин оскарження шлюбного договору є його недійсність через невідповідність вимогам законодавства, зокрема, відсутність обов'язкового нотаріального посвідчення. Судові рішення часто містять оцінку, чи дотримані всі формальні умови укладення договору, оскільки їх недотримання є підставою для визнання документа нікчемним [1; 8].

Ще однією важливою проблемою є оцінка дискримінаційних умов у договорі. Суд звертає увагу на те, чи не ставить шлюбний договір одну зі сторін у явно невигідне матеріальне становище, що може свідчити про порушення принципу справедливості та рівності сторін. У цьому контексті суди застосовують комплексний підхід, аналізуючи як економічні, так і соціальні обставини конкретної справи. Крім того, суди виявляють випадки порушення свободи договору, коли умови виходять за межі регулювання майнових відносин, наприклад, коли договір намагається визначити особисті немайнові права та обов'язки подружжя.

Серед інших питань, що часто виникають у судовій практиці, можна виділити законність передачі майна, яке підлягає державній реєстрації, в одностороннє володіння одним із подружжя. Таке передання заборонене, і його спроби зазвичай призводять до оскарження договору. Також суди уточнюють, хто має право укладати шлюбний договір – виключно особи, які перебувають у шлюбі, або ті, що подали заяву про його реєстрацію.

Верховний Суд України та суди нижчих інстанцій систематично надають роз'яснення щодо застосування норм Сімейного кодексу, звертаючи увагу на необхідності забезпечення балансу між свободою сторін і захистом прав однієї зі сторін від експлуатації або дискримінації іншою особою. Судова практика свідчить, що оцінка договорів включає глибокий аналіз обставин справи, перевірку доказів, а також консультації з цивільного права у поєднанні з положеннями сімейного законодавства, що підкреслює міжгалузевий характер правозастосування [1; 8].

Попри наявність відповідної нормативно-правової бази, правове регулювання шлюбних договорів в Україні має низку проблем, які проявляються як у правовій практиці, так і серед пересічних громадян. Однією з ключових проблем є недостатньо розвинена правова культура укладення таких

договорів. Багато громадян не усвідомлюють, що шлюбний договір може слугувати ефективним засобом захисту майнових прав, що призводить до низького рівня його застосування та поширення конфліктних ситуацій у разі розірвання шлюбу.

Іншою проблемою є оціночна природа критеріїв визначення недійсності договорів, зокрема щодо визначення надзвичайно невигідних для однієї зі сторін умов. Така невизначеність породжує неоднозначність у судовій практиці й створює правову невизначеність, яка ускладнює прогнозування результатів спорів. Додатково встановлені законодавством, обмеження свободи договору іноді ускладнюють індивідуальне регулювання відносин подружжя, не враховуючи специфіку конкретних сімейних обставин. Відсутність чітких норм щодо реєстрації та контролю змісту договорів підвищує ризик зловживань і потребує впровадження більш структурованих механізмів перевірки та моніторингу [2; 7].

У країнах Європейського Союзу шлюбний договір розглядається як офіційний правовий інструмент, що дозволяє подружжю регулювати майнові відносини відповідно до індивідуальних потреб та домовленостей. На відміну від стандартного режиму спільної сумісної власності, шлюбний договір дає можливість встановити альтернативний порядок розподілу майна, управління доходами та відповідальності за зобов'язання. Загальною практикою для більшості країн ЄС є письмова форма договору та його нотаріальне посвідчення або державна реєстрація, що гарантує юридичну силу документа та мінімізує ризики його оскарження.

Свобода сторін у визначенні умов договору значною мірою визнається, проте вона обмежується вимогами публічного порядку та моралі. Це означає, що будь-які умови, що порушують права однієї зі сторін, є шахрайськими, аморальними або можуть призвести до приниження, визнаються недійсними. Як і в Україні, у країнах ЄС шлюбний договір не регулює немайнові аспекти сімейних відносин, такі як обов'язки щодо поваги або виховання дітей. Особлива увага приділяється забезпеченню прозорості та юридичної безпеки угоди, тому часто передбачено обов'язкове нотаріальне посвідчення та консультації з юристами для підтвердження дійсності договору та захисту прав менш захищеної сторони [6; 9].

Порівняємо шлюбні договори які традиційно укладають в Франції, Німеччині та Італії. Ці країни демонструють різні моделі регулювання майнових відносин подружжя, включаючи гнучкість у Франції, суворий контроль у Німеччині та комплексний захист прав сторін в Італії, що дозволяє виявити ефективні підходи для вдосконалення національного законодавства.

Так, у Франції шлюбний договір дозволяє подружжю визначати майновий режим, який може відрізнятися від стандартного і змінюватися протягом шлюбу за взаємною згодою сторін. Французьке законодавство встановлює суворі правила щодо форми договору, обов'язкового нотаріального посвідчення, а також чіткі критерії недійсності, що передбачають захист прав менш забезпеченої сторони та заборону на зловживання. Таким чином, французька система поєднує свободу укладення договору з гарантіями справедливості та правового захисту [4; 6].

В Німеччині традиційно передбачають презумпцію особистої власності майна кожного з подружжя, проте шлюбний договір дозволяє встановлювати альтернативні режими спільної власності. Важливим елементом є нотаріальне посвідчення договору, що є необхідною умовою для їхньої чинності. Судова практика Німеччини розвиває критерії оспорювання договорів, особливо у випадках, коли баланс інтересів сторін порушено, забезпечуючи одночасно гнучкість та захист прав учасників угоди [3; 6].

В Італії законодавство надає значні можливості для формалізації майнових режимів через шлюбний договір. Цивільний кодекс детально регламентує наслідки договору, процедури внесення змін та припинення його дії, а нотаріальна форма є обов'язковою для юридичної сили угоди. Італійська система також передбачає захист права на житло після розлучення та міжнародну дію судових рішень у рамках ЄС, що важливо для подружжя різних національностей [6].

Загалом, у країнах ЄС шлюбний договір функціонує як комплексний правовий механізм, що поєднує свободу сторін із суворим контролем за дотриманням прав менш захищеної сторони, що значно зменшує ризики конфліктів під час розірвання шлюбу та забезпечує стабільність майнових відносин.

Варто зазначити, що судова практика в країнах ЄС підтверджує ефективність правового механізму шлюбного договору. У більшості випадків суд визнає угоди дійсними, якщо вони відповідають формальним вимогам, не суперечать публічному порядку і не містять аморальних чи шахрайських умов. При цьому активно застосовуються критерії добросовісності та недискримінації, що дозволяє оскаржувати договори, які ставлять одну зі сторін у надзвичайно невигідне становище.

Судові органи ЄС удосконалюють доктринальні підходи до оцінки фактичних обставин справи, враховуючи волю сторін, їх фінансовий стан, наявність навмисного приховування інформації та інші суттєві обставини. Особлива увага приділяється міжнародним аспектам застосування шлюб-

них договорів, що особливо актуально для подружжя різних національностей. Визнання договорів та рішень судів однієї країни-учасниці в іншій країні ЄС забезпечує ефективну правову взаємодію та стабільність правовідносин у транснаціональних сім'ях [4; 6].

Враховуючи досвід країн Європейського Союзу, в українську правову систему доцільно запровадити низку заходів, які забезпечать підвищення правової передбачуваності та захисту сторін у шлюбних правовідносинах. По-перше, необхідно розширити нормативне регулювання шлюбних договорів із детальним визначенням критеріїв оцінки умов договору. Це дозволить зменшити оціночну невизначеність, яка наразі часто призводить до суперечливих судових рішень та створює ризики для менш захищеної сторони.

По-друге, важливим кроком є впровадження уніфікованої процедури реєстрації та державного контролю шлюбних договорів, наприклад, через створення спеціалізованого реєстру. Такий механізм гарантуватиме прозорість укладення договорів та забезпечить можливість їх належного моніторингу. Крім того, необхідно підвищувати рівень правової освіти подружжя щодо можливостей та правових наслідків шлюбного договору, що сприятиме усвідомленому підходу до укладення угод і запобігатиме ризикам зловживання.

Особлива увага має приділятися застосуванню європейських стандартів захисту прав сторін, зокрема запобіганню укладенню дискримінаційних або шахрайських умов. Ці стандарти дозволяють забезпечити баланс між свободою волевиявлення та захистом прав менш забезпеченої сторони. Важливо також враховувати міжнародний аспект, з огляду на збільшення кількості міжнародних шлюбів в Україні, що потребує гармонізації національних норм із міжнародними практиками для забезпечення дійсності договорів у транснаціональних сім'ях.

Впровадження зазначених заходів сприятиме підвищенню правової безпеки у сімейних правовідносинах, зменшенню соціальних конфліктів, пов'язаних із майновими аспектами шлюбу, та створенню більш передбачуваної та ефективної системи регулювання шлюбних договорів в Україні [3; 6].

Висновки. Проведене дослідження дає змогу констатувати, що правове регулювання шлюбних договорів в Україні перебуває на етапі становлення та потребує подальшого упорядкування. Судова практика демонструє неоднорідний підхід до оцінки умов таких договорів, що свідчить про відсутність сталих орієнтирів для правозастосування і вказує на необхідність більш чіткого законодавчого врегулювання. Порівняння з правовими системами країн Європейського Союзу засвідчує, що ефективність шлюбного договору залежить не лише від законодавчих норм, а й від усталеної практики їх застосування, належних процедур укладення та перевірки змісту угод.

Узагальнення досвіду інших держав дає підстави стверджувати, що потенціал шлюбного договору як інструменту врегулювання майнових відносин значно ширший, ніж він реалізований у сучасній українській моделі. Наявні прогалини, недостатня системність і відсутність єдиних підходів ускладнюють прогнозованість наслідків укладення договору та знижують рівень правової визначеності для сторін.

На підставі проведеного аналізу доцільно сформулювати такі напрями вдосконалення правового регулювання:

– ***уточнити зміст правових вимог до шлюбних договорів***, зокрема критерії допустимості та межі регулювання майнових і немайнових відносин, що сприятиме формуванню однозначного підходу до оцінки їхньої чинності;

– ***запровадити єдину процедуру перевірки договорів на етапі їх посвідчення***, що забезпечило б належний контроль за відповідністю волевиявлення сторін і змісту угоди вимогам закону;

– ***забезпечити систематизацію судової практики***, зокрема шляхом узагальнень найвищої судової інстанції, що допоможе виробити стабільні орієнтири для правозастосування;

– ***популяризувати укладення шлюбних договорів***, адже обізнаність громадян щодо змісту та можливостей шлюбного договору безпосередньо впливає на якість укладених угод.

Таким чином, удосконалення правового регулювання шлюбних договорів в Україні можливе через підвищення визначеності норм, формування послідовної судової практики та орієнтацію на європейські підходи, що забезпечують баланс інтересів і передбачуваність правових наслідків для подружжя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гришанова Н. Суддя ВП ВС висвітлила актуальні проблеми застосування шлюбних договорів у судовій практиці. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/236074suddya-vp-vs-visvtlila-aktualn-problemi-zastosuvannya-shlyubnikh-dogovorv-u-sudovy-praktits (дата звернення: 18.11.2025).
2. Довга М.О., Самілик Л.О. Шлюбний договір в Україні: практичний аспект укладання та аналіз судової практики. *Центральноукраїнський Вісник Права Та Публічного Управління.* 2023. № 4. С. 19–29. URL: https://doi.org/10.32782/cuj-2023-4-3.

3. Онуфрієнко С. Укладання шлюбного договору при міжнаціональних шлюбах: національний та європейський досвід. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 361–365. URL: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.12.67.
4. Радченко Л. Шлюбний договір в іноземних правопорядках: окремі засади правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 38–41. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/9/8.pdf.
5. Сімейний кодекс України: Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III: станом на 12 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 19.11.2025).
6. Соболєв В.П. Шлюбний договір: зарубіжний досвід і перспективи його запозичення в законодавство України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 6. С. 82–84. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/21.
7. Сорока М. Шлюбний договір в Україні: працюючий механізм чи інструмент тиску. *Юридична Газета*. 2020. № 17 (723). URL: https://yur-gazeta.com/publi cations/practice/inshe/shlyubniy-dogovir-v-ukrayini-pracyuyuchiy-mehanizm-chi-in strument-tisku.html (дата звернення: 20.11.2025).
8. Суддя ВП ВС висвітлила актуальні проблеми застосування шлюбних договорів у судовій практиці під час науково-практичного вебінару. URL: https://supreme. court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1804149/ (дата звернення: 20.11.2025).
9. Фурса Є.Є. Шлюбний договір в діяльності консула: міжнародні договори, іноземне право та досвід різних країн. *Юридичний бюлетень*. 2022. №25. С. 49–57. URL: https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2022.25.06.
10. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV: станом на 5 жовт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 18.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 6.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Лаговська Н.В., Інгульська Д.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.92
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.42

ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Лисюк Я.Ю.,
аспірант Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0008-3490-1655

Лисюк Я.Ю. Детермінанти формування системи конституційних принципів цивільного судочинства.

У статті здійснено ретельний аналіз наявних наукових бачень окремими вченими детермінантів формування системи конституційних принципів цивільного судочинства та надано авторське бачення даної проблематики.

Постановка проблеми вказує на обмеженість розвитку досліджуваного питання серед наукових спільнот вчених процесуалістів та потребує нових свіжих поглядів для визначення системи конституційних принципів цивільного судочинства.

Запропоновано фактори, які сприяють утворенню системи конституційних принципів цивільного судочинства, які поділено на наступні групи. Перша група – це фактори, що мають матеріально-правову природу. Друга група – це фактори, що відображають конституційні та інші загальноправові й соціальні цінності. Третя група – це фактори процесуального характеру, які безпосередньо впливають на результативність самої системи принципів цивільного судочинства.

Встановлено фактори, що визначають механізм судового захисту. До їх числа належить необхідність співвідношення між активними повноваженнями суду і пасивністю учасників судового процесу. Також звертається увага на фактор обумовлений важливістю надання учасникам судового процесу права на оскарження судових рішень і розробку ефективних процесуальних способів його реалізації, поряд із забезпеченням остаточності судових рішень, що набрали законної сили. Окрім цього, фактори зовнішнього впливу на систему принципів цивільного судочинства, які безпосередньо впливають на національні процесуальні системи.

У світлі розглядуваних проблем і наукового обґрунтування факторів, що сприяють формуванню нової системи конституційних принципів цивільного судочинства, виправданим видається виділення історико-культурних і політико-правових факторів. Ці фактори діють на рівні багатовікової правосвідомості та непорушних правових традицій українського народу та, частково, й досі визначають успішність проведених реформ у державі.

Зазначено, про значення рівня правової культури. Низький рівень довіри до державно-правових інституцій, і, зокрема, до суду і сторін, породжує формалізовані вимоги до здійснення цивільного судочинства

Ключові слова : детермінанти формування системи, система конституційних принципів цивільного судочинства, цивільне судочинство, фактори впливу, стандарти правосуддя.

Lysiuk Y.Y. Determinants of the formation of the system of constitutional principles of civil proceedings.

The article provides a thorough analysis of existing scientific views of individual scholars on the determinants of the formation of the system of constitutional principles of civil proceedings and presents the author’s view on this issue.

The statement of the problem indicates the limited development of the issue under study among scientific communities of proceduralists and requires new fresh views to define the system of constitutional principles of civil proceedings.

Factors contributing to the formation of a system of constitutional principles of civil justice are proposed, which are divided into the following groups. The first group consists of factors of a substantive legal nature. The second group consists of factors that reflect constitutional and other general legal and social values. The third group consists of factors of a procedural nature that directly affect the effectiveness of the system of principles of civil proceedings itself.

Factors that determine the mechanism of judicial protection have been identified. These include the need for a balance between the active powers of the court and the passivity of the participants in the judicial process. Attention is also drawn to the factor determined by the importance of granting participants in the judicial process the right to appeal court decisions and developing effective procedural means of its implementation, along with ensuring the finality of court decisions that have entered into

legal force. In addition, there are factors of external influence on the system of principles of civil procedure, which directly affect national procedural systems.

Considering the problems under discussion and the scientific justification of the factors contributing to the formation of a new system of constitutional principles of civil procedure, it seems justified to highlight historical, cultural, political and legal factors. These factors operate at the level of multi-century legal consciousness and inviolable legal traditions of the Ukrainian people and, in part, still determine the success of reforms in the state.

It has been noted that the level of legal culture is important. A low level of trust in state and legal institutions, and in particular in the courts and the parties, gives rise to formalised requirements for the conduct of civil proceedings.

Key words: determinants of system formation, system of constitutional principles of civil proceedings, civil proceedings, factors of influence, standards of justice.

Постановка проблеми. У новітній доктрині цивільного процесуального права практично відсутні дослідження в напрямку детермінантів, що формують систему конституційних принципів цивільного судочинства. Лише деякі правознавці вважають за необхідне коротко згадати про критерії побудови системи принципів цивільного судочинства. Тому існує простір для заповнення новим науковим поглядом на формування системи в рамках нормативної моделі процесуальної діяльності, так і за її межами.

Мета дослідження є здійснення ретельного аналізу наявних доктринальних бачень окремими вченими детермінантів формування системи конституційних принципів цивільного судочинства та надання авторського бачення даної проблематики.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз сучасного стану опрацювання проблематики свідчить про доволі обмежений розвиток й порушення питання системи цивільного судочинства в дослідженнях вітчизняних вчених процесуалістів. Проте, існують окремі вченні, які висловлювали власне бачення стосовно критеріїв побудови системи принципів цивільного судочинства. До таких вчених можемо віднести В.А. Кройтор, Г.П. Тимченко, О.В. Баулін, Х.А. Джавадов, О.В. Рожнов, С.С. Дронов, М.М. Шаповал, Т.А. Цувіна, О.Д. Король, А.О. Ткачук, А.Г. Гулик та інші.

Виклад основного матеріалу. З огляду на конституційні положення щодо правосуддя, нову редакцію ЦПК України в частині визначення переліку принципів (засад) цивільного процесу, стану доктринальної розробленості проблеми, правомірним вбачається звернення та наукове дослідження детермінантів, що визначають систему конституційних принципів цивільного судочинства.

Розглядаючи генезис системи принципів цивільного судочинства, фактори, які впливають на її формування, Г.П. Тимченко відмічав можливість всебічного пізнання структури системи лише на стиці різних знань, не тільки і навіть не стільки в рамках процесуальної доктрини. Це сприятиме виділенню об'єктивних факторів, появі і формуванню такої системи та її розвитку. До числа таких факторів автор відносив природу і сутність державного ладу, економічний і політичний стан держави, цінності і пріоритети, які склалися у суспільстві на сучасному етапі його розвитку, очікування і потреби цього суспільства у судовому захисті, судову практику, цілі і завдання судочинства, історичні фактори, котрі обумовили характер судочинства, досягнення юридичної науки [1, с. 11].

Вважаємо, що дослідники справедливо акцентують свою увагу на явищах непроцесуальних галузей права, що є корисним у плані обґрунтування нових або уточнення змісту, що стали вже класичними, принципів цивільної правової процедури. Виступаючи переконаним прихильником комплексного погляду на досліджувану проблематику, пропонуємо фактори, які сприяють утворенню системи конституційних принципів цивільного судочинства, умовно розділити на такі класифікаційні групи (види).

Перша група – це фактори, що мають матеріально-правову природу. Висловимо як вихідну тезу про те, що характер права та інтересу, що захищаються в порядку цивільного судочинства, визначає особливості цивільної судової процедури. Цивільний процес – це аж ніяк не абстрактне поняття, він призначений для захисту конкретних порушених, оспорюваних або невизнаних цивільних прав, свобод або інтересів фізичних і юридичних осіб, інтересів держави. Цивільне право за своєю природою є приватним правом, що обумовлює адекватну йому судову форму захисту. У юридичній літературі правильно підкреслюється, що цивільне право як право приватне дає можливість суб'єктам правовідносин самостійно вирішувати питання про обсяг прав і обов'язків, а також про використання наданого права, у тому числі права на захист, та способів захисту цих прав. Специфіка суб'єктивних цивільних прав така, що вони можуть захищатися не інакше як способами, адекватними характеру суб'єктивних цивільних прав і відносин, що становлять предмет цивільного права [2, с. 8, 9, 20].

Можливість вибору учасниками цивільного обороту різних варіантів правової поведінки є проявом автономії волі сторін, що позначається в праві принципом диспозитивності. Цей принцип є базовим в області приватного права. Якщо особа має свободу у розпорядженні матеріальним цивільним правом, то, очевидно, що така свобода повинна бути надана і з метою захисту цього права. У цьому сенсі, законодавець наділяє сторони розпорядчими повноваженнями в цивільному процесі: позивача правом визначити предмет і підставу позову, змінити їх, відмовитися від позову, відповідача правом на визнання позову або укладення мирової угоди. Але це лише одна з потенційних характеристик зв'язку матеріального та процесуального права.

Не можна забувати й про рівне юридичне становище суб'єктів у сфері цивільно-правових відносин, що визначає і формальну рівність процесуальних можливостей щодо захисту порушеного права. Вітчизняний законодавець говорить про те, що кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом.

Ще один аспект взаємодії матеріального та процесуального права може бути розглянутий, виходячи з особливостей сутності цивільно-правової відповідальності, яка, за загальним правилом, спрямована на відновлення порушеного права та стягнення понесених збитків. Це зі свого боку обумовлює змагальність судових процедур, що ведуть до встановлення всіх фактичних обставин спірних справ. Сторони самостійно надають необхідні докази.

Отже, система принципів цивільного судочинства як примусової форми здійснення суб'єктивного цивільного права повинна, поміж іншого, включати в себе й фундаментальні положення, які відображають та забезпечують застосування тих ідей, на яких ґрунтується цивільне право.

Друга група – це фактори, що відображають конституційні та інші загальноправові й соціальні цінності. До їх числа, крім верховенства права, варто віднести ідеї демократії, правової держави, поділу влади, гідності особистості, справедливості тощо. Це не просто положення, які визначають природу конституційного ладу, вони формують основні вимоги до процесу здійснення правосуддя у цивільних справах. Наприклад, шанобливе ставлення до людської гідності передбачає ставлення до сторони не як до об'єкта судової процедури, а як до одного з повноправних учасників судового процесу та обумовлює регламентацію мінімальних процесуальних гарантій, а саме: право на участь у судовому процесі особисто або через свого представника, недоторканність приватного життя, право бути вислуханим у суді, право на обґрунтування судового рішення; затвердження концепції поділу влади передбачає створення і функціонування незалежного та неупередженого суду; для забезпечення справедливості суд наділяється сукупністю процесуальних прав і обов'язків, спрямованих на створення реальної можливості учасників справи представити свою правову позицію, зокрема, у разі наявності поважних причин, відновити пропущений строк або допомогти слабкій стороні; ідеї правової держави безпосередньо пов'язані із закріпленням вимог доступності правосуддя, без яких конституційне право на звернення до суду за судовим захистом є ілюзорним, єдності судової практики, правової визначеності як основи довіри до суду і стабільності правової системи, прозорості правосуддя, що включає в себе відкритість інформації про стан здійснення судочинства, що особливо важливо для усвідомлення мотивів прийняття тих чи інших судових рішень і висвітлення діяльності судової влади в суспільстві.

Третя група – це фактори процесуального характеру, які безпосередньо впливають на результативність самої системи принципів цивільного судочинства. У цьому логічному ряду, на нашу думку, правомірно виділити фактори, що визначають мету та процесуальний порядок захисту.

Система принципів не може бути побудована довільно. Вона повинна служити засобом досягнення конкретних цілей. Безперечно, що категорія «мета цивільного судочинства» зачіпає не тільки приватні інтереси, що робить доцільною присутність у цивільному процесі публічно-правових елементів. Це впливає на принципи судової процедури у справах, що зачіпають переважно публічні інтереси.

Стаття 263 ЦПК України передбачає, що судове рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим. Законодавча мета винесення законних і обґрунтованих судових рішень визначає зміст принципу законності в його максимально широкому розумінні (як відповідності матеріальному та процесуальному праву, Конституції України, міжнародно-правовим стандартам). Але законність і обґрунтованість судових рішень забезпечується й іншими принципами цивільного процесу, скажімо, безпосередністю та усністю – цивільний процесуальний закон вимагає, щоб доказова інформація була отримана, по можливості, з першоджерел; внутрішнє переконання судді як сформована впевненість у тому, що ним дана правильна кваліфікація спірних правовідносин; мотиви, за якими суд дійшов відповідних висновків, що дозволяє вищим судовим інстанціям перевіряти законність і обґрунтованість та скасовувати помилкові судові рішення.

У ст. 2 ЦПК України йдеться про своєчасність розгляду та вирішення цивільних справ. Відповідно до ст. 121 ЦПК України, суд має встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій. Строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного судочинства. Для досягнення цієї мети необхідні специфічні принципи цивільного судочинства – оперативності, процесуальної економії та концентрації судових доказів, спрямованих, головним на недопущення здійснення сторонами надмірних або незначних процесуальних дій та обов'язку заявляти всі правові вимоги та подавати всі докази на підготовчих стадіях судового процесу [3, с. 94].

Важливість забезпечення своєчасності розгляду та вирішення цивільних справ призводить до того, що суд, вводячи деякі обмеження в реалізації диспозитивності, може відмовити в задоволенні клопотань, явно спрямованих на затягування судового процесу або зловживання процесуальним правом; реалізуючи ідеї судового керівництва процесом, законодавець наділяє суд правом встановлювати строки подання доказів, роз'яснювати учасникам справи, які обставини входять до предмета доказування, які докази мають бути подані тим чи іншим учасником справи; роз'яснювати у випадку необхідності учасникам судового процесу їхні процесуальні права та обов'язки, наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій; обов'язком сприяти учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених цим Кодексом; запобігати зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами та вживати заходів для виконання ними їхніх обов'язків.

В рамках виділеної групи – фактори, що визначають механізм судового захисту. До їх числа належить необхідність співвідношення між активними повноваженнями суду і пасивністю учасників судового процесу. Зауважимо, що слідчого процесу в чистому вигляді вже давно не існує. Сучасна тенденція розвитку правосуддя у цивільних справах у країнах континентальної Європи передбачає змагальну модель з елементами активності суду. Питання кількості таких елементів залишається відкритим. Це висуває на перший план завдання щодо модернізації базових принципів цивільного судочинства.

Т. А. Цувіна доводить, що дискреційні повноваження суду в судовому провадженні потребують унормування й впровадження концепції судового кейс менеджменту (судового керівництва розглядом справи), що є загальною тенденцією реформ цивільного процесуального законодавства у країнах не лише загального, а й континентального права. За своєю сутністю судовий кейс-менеджмент – це реалізація судом сукупності дискреційних повноважень, спрямованих на управління часом та ходом судового розгляду справи відповідно до принципів пропорційності та співпраці суду та сторін з метою реалізації завдання цивільного судочинства і забезпечення ефективного розгляду й вирішення справи. У структурі кейс-менеджменту можна виокремити два різновиди повноважень: 1) повноваження щодо вибору провадження (порядку), за правилами якого має розглядатися справа; 2) повноваження під час розгляду справи за правилами певного виду провадження (повноваження суду із тайм-менеджменту, підготовки справи до судового розгляду, концентрації процесу і доказового матеріалу, повноваження суду щодо сприяння врегулюванню спору між сторонами і використання ADR, вжиття забезпечувальних заходів, запобігання і припинення зловживання процесуальними правами тощо) [4, с. 31].

Наступний фактор цієї ж підгрупи обумовлений важливістю надання учасникам судового процесу права на оскарження судових рішень і розробку ефективних процесуальних способів його реалізації, поряд із забезпеченням остаточності судових рішень, що набрали законної сили. З одного боку, римське правило res judicata як основа стабільності правопорядку. З іншого – вичерпний перелік підстав для перегляду судових рішень.

Нарешті, право на виконання судового рішення, яке з позиції усталеної прецедентної практики Європейського суду з прав людини розглядається як невід'ємний елемент права на справедливий судовий розгляд. Це детермінує обов'язкові компенсаторні механізми за порушення права на суд у розумний строк. А.О. Ткачук виступає за введення спеціальної судової процедури – компенсаторного провадження, метою якого є надання справедливої компенсації за порушення розумності строку судового розгляду відповідно до міжнародних стандартів цивільного судочинства, закріплених у п. 1 ст. 6 та ст. 13 ЄКПЛ та практики ЄСПЛ з питань тлумачення та застосування зазначеної статті [5, с. 20].

У світлі розглядуваних проблем і наукового обґрунтування факторів, що сприяють формуванню нової системи конституційних принципів цивільного судочинства, виправданим видається виділення історико-культурних і політико-правових факторів. Ці фактори діють на рівні багатовікової правосвідомості та непорушних правових традицій українського народу та, частково, й досі визначають успішність проведених реформ у державі.

Перше, на що важливо звернути увагу, – це належність до правової системи континентального (цивільного) права, що значною мірою визначає зміст системи принципів цивільного судочин-

ства. Друге, що необхідно враховувати, – це особлива історична спадщина радянського періоду. Це минуле, яке чинить тиск і сьогодні. Особливостями цього історичного етапу є: панування публічно-правових інтересів над приватними. Це історично сформована доктрина, що послаблює дію принципу диспозитивності. Суд (як орган держави) зазвичай сприймався як більш значущий суб'єкт права, ніж сторони. Звідси – стійкість концепції, згідно з якою суд може вийти за межі позовних вимог в інтересах підтримки законності; надмірна опіка з боку суду та з багатьох поглядів слідча природа цивільного процесу, що перешкоджає ініціативній діяльності сторін. Це не могло не залишити свій слід в історичній пам'яті.

Нарешті, важливо мати на увазі рівень правової культури. Низький рівень довіри до державно-правових інституцій, і, зокрема, до суду і сторін, породжує формалізовані вимоги до здійснення цивільного судочинства.

Говорячи про детермінанти політико-правового характеру, слід відзначити європейське майбутнє українського народу як усвідомлений вибір напрямків розвитку державності. Гармонізація законодавства з правом ЄС і вступ до ЄС задають вектор необхідних перетворень, і найперше, щодо формування реальної незалежності судової влади. В іншому випадку, система демократичних принципів правосуддя, закладена ЄСПЛ і сприйнята національною юридичною практикою, втрачає будь-який сенс. Крім цього, варто враховувати і вплив соціально-економічної політики держави на юрисдикційну сферу, глобалізацію комерційного обороту. Створення привабливого інвестиційного клімату в державі сьогодні неможливе без функціонування ефективних і передбачуваних судових процедур, стабільної судової практики, що зі свого боку, визначає зміст системи принципів цивільного процесу. Цілеспрямована робота законодавця з соціального захисту малозабезпечених верств населення веде до послідовної реалізації ідеї доступного правосуддя, що включає в себе надання безкоштовної юридичної допомоги, спрощені процедури захисту соціально вразливих категорій громадян, до своєрідного застосування змагальності на користь слабкої сторони. З урахуванням повномасштабної війни з РФ, посилюються вимоги до правил виконання судових рішень і постають нові питання щодо юрисдикції та підсудності цивільних справ по відшкодуванню збитків.

Окрему групу складають фактори зовнішнього впливу на систему принципів цивільного судочинства, які безпосередньо впливають на національні процесуальні системи. Механізм такого впливу можна звести до наступного.

Прямий нормативний вплив – це найтрадиційніша форма впливу, коли міжнародні норми стають частиною національного правопорядку. Вплив прецедентної практики ЄСПЛ – рішення ЄСПЛ, зокрема, в яких вказується на порушення ст. 6, безпосередньо визначають нові стандарти правозастосування і правотлумачення, які держави зобов'язані імплементувати. В кінцевому підсумку, класичні принципи судової процедури (законності, диспозитивності, змагальності) наповнюються новим конвенційним змістом. Не можна забувати й про пілотні рішення ЄСПЛ, що акцентують увагу на системних проблемах національного законодавства, зокрема, тривалому невиконанні судових рішень [6].

Економіко-політичний вплив – це вплив, опосередкований через політичні та економічні засоби, що створює пряму зацікавленість держави в реформах. Умови членства в міжнародних організаціях та отримання фінансування часто передбачають, що виділення траншів або кредитів здійснюється в залежності від забезпечення верховенства права, скорочення строків розгляду справ, рівня виконання судових рішень, цифровізації судів, прозорості правосуддя.

Експертний вплив – це вплив на рівні ідей, що формує уявлення про те, яким має бути «правильне» правосуддя. Міжнародні організації постійно складають світові рейтинги та пропонують юридичні моделі, які базуються на певній системі принципів: альтернативне вирішення спорів, онлайн-суди, спрощені судові процедури. Це робить їх впровадження в національне законодавство лише питанням часу.

Венеціанська комісія готує експертні висновки з питань верховенства права, які стають зразком для судово-правових реформ. Це свого роду превентивне нормотворення, що задає нові параметри для вітчизняного законодавця.

Міжнародне академічне співтовариство, проводячи спільні дослідження та конференції, обговорює вплив міжнародних стандартів, цифровізації, зміни наукової доктрини в бік більш ефективного і «людино-центричного» правосуддя. Як наслідок, нові ідеї набувають рис принципів, а традиційні засади цивільного судочинства еволюціонують і ускладнюються, одержуючи невідомий раніше зміст.

Висновки. Підводячи підсумки цього дослідження, можна констатувати, що сучасна система конституційних принципів цивільного судочинства формується під впливом декількох фундаментальних груп факторів, які визначають як внутрішню логіку судового процесу, так і його відповідність глобальним стандартам правосуддя: обумовленості процесуальної форми розгляду та вирі-

шення цивільних справ матеріальним правом; впливу загальноправових і соціальних цінностей; боротьби з історичною спадщиною, зовнішньої модернізації через міжнародно-правові стандарти, спрямування на «людиноцентричне» правосуддя, орієнтоване на захист інтересів особистості та забезпечення прозорості судової влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тимченко Г.П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії та практики: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2012. 40 с.
2. Тимченко Г.П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав: автореф. канд. … юрид. наук. Х., 2002. 20 с.
3. Музичко С. Поняття принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Т. 1. № 73. С. 92–97. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.16.
4. Цувіна Т.А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження: Автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2021. 39 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0521U101902 (дата звернення 12.01.2026).
5. Ткачук А.О. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесу України: дис. … д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право» з галузі знань 08 «Право». Київ, 2020. 218 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0820U100073 (дата звернення 14.01.2026).
6. Справа «Бурмич та інші проти України» (Case of Burmych and others v. Ukraine), № 46852/13 від 12 жовтня 2017, URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-192193 (дата звернення 10.01.2026); Справа «Юрій Миколайович Іванов проти України», № 40450/04 від 15 жовтня 2009, URL: https://ips.ligazakon.net/document/SO6322 (дата звернення 10.01.2026); Справа «Жовнер проти України», № 56848/00 від 29 червня 2004 року, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_221#Text (дата звернення 10.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Лисюк Я.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.951
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.43

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ УХВАЛ СУДУ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ В ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

Мороз О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу,
Харківський національний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-4154-1826

Мороз О.В. Поняття та види ухвал суду першої інстанції в цивільних справах.
У статті досліджено поняття та види ухвал суду першої інстанції в цивільних справах. Вказується, що оскільки правомірність рішення суду безпосередньо залежить від коректності розв'язання проміжних питань, законність кожної окремої ухвали є запорукою обґрунтованості ухваленого судом рішення. Автор зазначає, що постановлення ухвал можливе на будь-якій стадії цивільного судочинства у суді першої інстанції. Вказується, що ухвали є процесуальною формою реалізації розпорядчих повноважень суду. Вони приймаються для вирішення окремих процедурних питань, що виникають під час розгляду справи або на стадії виконання судового рішення. Автор зазначає, що ухвали виконують передусім організаційну функцію, забезпечуючи динаміку процесу – від його ініціювання до логічного завершення. Детально аналізується поняття судових ухвал. У статті вказується, що для набуття статусу акту правосуддя судова ухвала має відповідати сукупності обов'язкових умов: 1) ухвала повинна бути постановлена належним суб'єктом – судом; 2) закон має передбачати постанову відповідної ухвали; 3) ухвала має бути виражена у встановленій законом процесуальній формі та містити усі необхідні реквізити, передбачені ЦПК України; 4) постановленню ухвали має передувати чітко визначена процедура встановлення саме таких обставин, з якими закон пов'язує можливість постановлення відповідної ухвали. Зазначається, що правова природа судової ухвали розкривається через її триєдину сутність: 1) вона виступає як оперативно-розпорядчий процесуальний акт, що фіксує кожну процесуальну дію суду під час розгляду справи; 2) ухвала є актом правосуддя, оскільки вона розв'язує конкретні процедурні питання; 3) вона виконує правотрансформаційну роль, та виступає актом, що створює, змінює та припиняє процесуальні правовідносини між учасниками справи. Автор детально аналізує класифікації ухвал за формою (порядком постановлення) та змістовим наповненням. Також автор аналізує окремі ухвали. Вказується, що аналіз видів судових ухвал дозволяє диференціювати їх на обов'язкові (необхідні для кожної справи) та факультативні (постановлення яких зумовлене конкретними обставинами чи клопотаннями учасників).
Ключові слова: судова ухвала, поняття ухвал суду, види ухвал суду першої інстанції.

Moroz O.V. Concepts and types of first instance court rulings in civil cases.
The article examines the concepts and types of first instance court rulings in civil cases. It is pointed out that since the legality of a court decision directly depends on the correctness of the resolution of intermediate issues, the legality of each individual ruling is a guarantee of the validity of the decision made by the court. The author notes that rulings may be issued at any stage of civil proceedings in the court of first instance. It is pointed out that rulings are a procedural form of exercising the court's administrative powers. They are adopted to resolve specific procedural issues that arise during the consideration of a case or at the stage of enforcement of a court decision. The author notes that rulings primarily perform an organisational function, ensuring the dynamics of the process – from its initiation to its logical conclusion. The concept of court rulings is analysed in detail. The article states that in order to acquire the status of an act of justice, a court ruling must meet a set of mandatory conditions: 1) the ruling must be issued by the appropriate entity – the court; 2) the law must provide for the issuance of the relevant ruling; 3) the ruling must be expressed in the procedural form established by law and contain all the necessary details provided for by the Code of Civil Procedure of Ukraine; 4) the ruling must be preceded by a clearly defined procedure for establishing the circumstances with which the law links the possibility of issuing the relevant ruling. It is noted that the legal nature of a court ruling is revealed through its triune essence: 1) it acts as an operational and administrative procedural act that records each procedural action of the court during the consideration of the case; 2) the ruling is an act of justice, as it resolves specific procedural issues; 3) it performs a law-transforming role and acts as an act that creates, changes and terminates procedural legal relations between the parties

to the case. The author analyses in detail the classification of rulings by form (order of issuance) and content. The author also analyses individual rulings. It is pointed out that the analysis of types of court rulings allows them to be differentiated into mandatory (necessary for each case) and optional (the issuance of which is determined by specific circumstances or motions of the participants).

Key words: judicial ruling, concept of court rulings, types of first instance court rulings.

Постановка проблеми. Цивільне процесуальне законодавство України передбачає, що на кожному етапі судового розгляду – від відкриття справи до вирішення справи по суті – суд вчиняє процесуальні дії, які оформлюються ухвалами. Оскільки правомірність рішення суду безпосередньо залежить від коректності розв'язання проміжних питань, законність кожної окремої ухвали є запорукою обґрунтованості ухваленого судом рішення.

Із проблемою ухвал суду першої інстанції у цивільному процесі пов'язані такі питання, як поняття та види ухвал суду першої інстанції в цивільних справах, які не достатньо висвітленні у юридичній літературі.

Мета дослідження – загальне дослідження та аналіз поняття та видів ухвал суду першої інстанції в цивільних справах.

Стан опрацювання проблематики. На питання поняття та видів ухвал суду першої інстанції в цивільних справах вже звертали увагу в правовій літературі деякі вчені, а саме: І.В. Андронов, П.І. Радченко, О.В. Фролова, О.М. фШиманович, М.Й. Штефан та інші учені.

Виклад основного матеріалу. Постанови суду першої інстанції, якими справа не вирішується по суті, виносяться в формі ухвал.

Усі сучасні процесуалісти [1, с. 144; 2, с. 220] підтримують дану точку зору. Зазначена позиція є цілком обґрунтованою та доктринально виправданою, оскільки вона повністю відповідає чинним нормам процесуального права.

Відповідно до ч. 2 ст. 258 ЦПК України [3] «процедурні питання, пов'язані з рухом справи у суді першої інстанції, клопотання і заяви осіб, які беруть участь у справі, питання про відкладення розгляду справи, оголошення перерви, зупинення чи закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом, вирішуються судом шляхом постановлення ухвал».

Постановлення ухвал можливе на будь-якій стадії цивільного судочинства у суді першої інстанції (зокрема, щодо відкриття провадження, відводу судді, призначення експертизи чи вжиття заходів забезпечення позову тощо). Таким чином, ухвали є процесуальною формою реалізації розпорядчих повноважень суду. Вони приймаються для вирішення окремих процедурних питань, що виникають під час розгляду справи або на стадії виконання судового рішення. Отже, ухвали виконують передусім організаційну функцію, забезпечуючи динаміку процесу – від його ініціювання до логічного завершення.

О. М. Шиманович зазначає, що судові ухвали – це постанови суду, які вирішують окремі питання процесуального характеру, поставлені перед судом у заявах та клопотаннях особами, які беруть участь у справі, та які виникають у процесі порушення, розвитку та припинення судочинства у справі, а також у зв'язку із виявленням суттєвих недоліків в роботі державних та інших органів чи порушенням законів окремими особами [4, с. 49].

Судові ухвали є специфічними актами суду, що забезпечують системність та цілісність правосуддя. Оскільки розгляд справи належить до виключної компетенції суду, він зобов'язаний здійснювати постійне направлення ходу процесу та керування ним. Це включає й контроль за розпорядчими діями учасників справи, зокрема при відмові від позову чи укладенні мирової угоди.

Таким чином, ухвали виступають формою реалізації норм процесуального права та є правозастосовними актами, що втілюють владні повноваження суду як гілки державної влади.

Для набуття статусу акту правосуддя судова ухвала має відповідати сукупності обов'язкових умов:

1) ухвала повинна бути постановлена належним суб'єктом – судом;

2) закон має передбачати постанову відповідної ухвали;

3) ухвала має бути виражена у встановленій законом процесуальній формі та містити усі необхідні реквізити, передбачені ЦПК України;

4) постановленню ухвали має передувати чітко визначена процедура встановлення саме таких обставин, з якими закон пов'язує можливість постановлення відповідної ухвали.

Правова природа судової ухвали розкривається через її триєдину сутність. По-перше, вона виступає як оперативно-розпорядчий процесуальний акт, що фіксує кожну процесуальну дію суду під час розгляду справи. По-друге, ухвала є актом правосуддя, оскільки вона розв'язує конкретні процедурні питання. По-третє, вона виконує правотрансформаційну роль, та виступає актом, що створює, змінює та припиняє процесуальні правовідносини між учасниками справи.

У доктрині цивільного процесуального права питання класифікації судових ухвал залишається одним з найбільш дискусійних. Оскільки на стадії судового розгляду суд першої інстанції постановляє велику кількість ухвал, що фіксують як його власні дії, тік і розпорядчі акти учасників справи, виникає об'єктивна потреба в їх систематизації. Проте саме багатогранність і різне правове значення цих актів ускладнюють створення єдиної логічної структури. Попри це, ухвали зазвичай класифікують за двома критеріями: формою (порядком постановлення) та змістовим наповненням.

Відповідно до ч. 4, 5 ст. 259 ЦПК України [3] ухвали залежно від процесуальної форми їх постановлення поділяються на:

1) ухвали, що оформлюються окремим документом. Ухвали суду, постановлені окремим документом, підписуються суддею (суддями) і приєднуються до справи;

2) ухвали, постановлені судом без оформлення окремого документа. Вони зазначаються у протоколі судового засідання. Суд може оформити такі ухвали окремим документом після закінчення судового засідання.

Класифікація судових ухвал за порядком їх постановлення та формою фіксації є загальновизнаною в юридичній науці й не зумовлює дискусій. Дослідники традиційно виділяють два види таких актів: ухвали, оформлені як окремі процесуальні документи, та ухвали, що фіксуються безпосередньо у протоколі судового засідання. При вирішенні процедурних питань, що не потребують тривалого обговорення, суд може постановити ухвалу «на місці», без виходу до нарадчої кімнати. Такі акти, що традиційно іменуються «протокольними», містять стислий виклад питань, мотивувальну частину та посилання на відповідну норму права.

Проте, як правило, судові ухвали оформлюються у письмовій формі як самостійні процесуальні документи (наприклад, ухвала про зупинення провадження в справі). Такі акти постановляються в нарадчій кімнаті для вирішення найбільш суттєвих питань справи.

Стаття 353 ЦПК України [3] закріплює перелік ухвал, на які можуть бути подані скарги окремо від рішення суду, отже вони оформлюються окремим документом. Так, «окремо від рішення суду можуть бути оскаржені в апеляційному порядку ухвали суду першої інстанції щодо: відмови у видачі судового наказу; забезпечення доказів, відмови в забезпеченні доказів чи скасування ухвали про забезпечення доказів; забезпечення позову, заміни заходу забезпечення позову; скасування забезпечення позову, відмови в скасуванні чи заміні заходів забезпечення позову або відмови у забезпеченні позову; зустрічного забезпечення або зміни чи скасування зустрічного забезпечення; повернення заяви позивачеві (заявникові); відмови у відкритті провадження у справі; передачі справи на розгляд іншого суду; відмови поновити або продовжити пропущений процесуальний строк; затвердження мирової угоди; призначення експертизи; визначення розміру судових витрат; зупинення провадження у справі; закриття провадження у справі; залишення позову (заяви) без розгляду; окрема ухвала; стягнення штрафу в порядку процесуального примусу; внесення або відмови у внесенні виправлень у рішення; відмови ухвалити додаткове рішення; роз'яснення або відмови у роз'ясненні судового рішення; повернення заяви про перегляд заочного рішення; відмови у відкритті провадження за нововиявленими або виключними обставинами, відмови в задоволенні заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами; поновлення пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання; виправлення помилки у виконавчому документі або визнання його таким, що не підлягає виконанню; відстрочення і розстрочення, зміни чи встановлення способу і порядку виконання рішення; розгляду скарг на дії (бездіяльність) органів державної виконавчої служби, приватного виконавця; заміни сторони у справі (процесуальне правонаступництво) або сторони виконавчого провадження; повороту виконання рішення суду чи відмови у повороті виконання рішення; звернення стягнення на грошові кошти, що належать іншим особам, чи нерухоме майно, право власності на яке не зареєстровано в установленому законом порядку; тимчасового обмеження у праві виїзду за межі України; скасування тимчасового обмеження у праві виїзду за межі України; визначення частки майна боржника у майні, яким він володіє спільно з іншими особами; тимчасового влаштування дитини до дитячого або лікувального закладу; оголошення розшуку відповідача (боржника) або дитини; примусового проникнення до житла; звільнення (призначення) опікуна чи піклувальника; відмови у відкритті провадження у справі про скасування рішення третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу; повернення заяви про скасування рішення третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу; повернення заяви про видачу виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду або заяви про визнання і надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу; залишення без розгляду заяви про відновлення втраченого судового провадження; відновлення повністю або частково втраченого судового провадження чи відмови в його відновленні; відмови у задоволенні заяви про зобов'язання боржника подати звіт про виконання судового рішення; прийняття або відмови у прийнятті звіту боржника про виконання судового рішення» .

Найбільш складним і водночас ключовим питанням у теорії цивільного процесу є класифікація ухвал за їхнім змістом. Саме цей вид систематизації відіграє вирішальну роль у розуміння того, як реалізуються фундаментальні завдання та цілі правосуддя. Попри значущість питання, у доктрині відсутній єдиний підхід до змістовної класифікації. Огляд наукових джерел дозволяє виділити дослідників, кожен з яких пропонує власне бачення ієрархії та поділу судових ухвал.

П.І. Радченко вважає, що існує чотири види судових ухвал: підготовчі, заключні, окремі й ухвали, які перешкоджають виникненню цивільного процесу [5, с. 652].

На нашу думку, дана позиціє є дещо вразливою для критики, оскільки надмірне узагальнення не дозволяє повною мірою розкрити специфіку та розмаїття ухвал суду першої інстанції. Більш аргументованим і ґрунтовним видається підхід таких вчених, як В.І. Тертишніков, С.І. Чорнооченко. Автори пропонують диференціювати ухвали на п'ять функціональних груп – підготовчі, заключні, окремі, ухвали, що перешкоджають виникненню цивільного процесу в справі, ухвали з приводу винесеного рішення та його виконання [6, с. 150; 7, с. 178].

Згідно з позицією О.М. Шиманович, ухвали суду, що постановляються за результатами розгляду заяв про перегляд судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами, мають бути виділені в окрему класифікаційну групу. Автор обґрунтовує це специфічною правовою природою таких актів: вони дозволяють суду самостійно, без звернення до апеляційної чи касаційної інстанцій, скасовувати власні рішення. Оскільки такі ухвали не вписуються в межі традиційних категорій, їх виокремлення забезпечує повноту систематизації судових актів. Це має важливе практичне значення, зокрема для визначення моментів набрання ухвалами законної сили та встановлення меж їхнього оскарження [4, с. 149-150].

М.Й. Штефан за даним критерієм пропонував поділяти ухвали на: ухвали, спрямовані на відкриття провадження у справі; ухвали, що забезпечують розвиток процесу у справі; ухвали, що перешкоджають виникненню цивільного процесу у справі (перетинальні) або подальшому його розвитку (заключні); ухвали по застосуванню санкцій за цивільні процесуальні правопорушення – заходів процесуального примусу; ухвали, що сигналізують про порушення законності [8, с. 149-150].

І.В. Андронов вважає, що у даній класифікації є низка недоліків: вони поєднують у одній групі різні за характером судові ухвали, не дотримуються рівнів класифікації й інколи виходять за межі основного критерію. За змістом, що обумовлений функціональним призначенням даного процесуального акту (характером впливу на судовий процес), він поділяє судові ухвали на: 1) ухвали, що безпосередньо впливають на рух цивільної справи; 2) ухвали, що безпосередньо не впливають на рух цивільної справи. В свою чергу ухвали, що безпосередньо впливають на рух цивільної справи І.В. Андронов поділяє на: 1) ухвали, які сприяють виникненню та руху справи; 2) ухвали, які перешкоджають виникненню та руху справи (пресічні – ухвали, що перешкоджають виникненню справи; відкладальні – ухвали, що призводять до затягування судового розгляду справи; заключні – ухвали, якими закінчується судовий розгляд справи). Ухвали, що безпосередньо не впливають на рух цивільної справи він поділяв на: 1) ухвали, якими оформлюються дії суду з підготовки справи до судового розгляду та забезпечується сприяння у реалізації прав та виконанні обов'язків учасників процесу; 2) ухвали, якими суд виправляє недоліки судового рішення; 3) ухвали, якими суд реагує на порушення закону [9, с. 61-62].

Особливу групу серед різних видів судових ухвал складають окремі ухвали. Правова природа окремих ухвал суттєво різниться від інших актів суду першої інстанції. Якщо більшість ухвал спрямовані на регулювання матеріальних та процесуальних прав учасників справи, то окремі ухвали не мають безпосереднього впливу на рух та фінальний результат судового розгляду. Вони виносяться щодо питань, які виходять за межі предмета спору, і не визначають подальшу динаміку цивільного процесу.

Реалізуючи функцію правосуддя, судові органи спрямовують свою діяльність на зміцнення законності в ключових сферах суспільного життя. Важливим аспектом цієї місії є профілактика правопорушень, що забезпечується всією системою принципів цивільного процесуального права. У цьому контексті особливого значення набуває превентивна функція суду, основною формою реалізації якої є постановлення окремих ухвал. Обов'язок суду полягає не лише у вирішенні спору, а й у виявленні причин та умов, що сприяли правопорушенню, а також у вжитті заходів їх подальшого усунення.

Окремі ухвали суду виходять за межі правовідносин в конкретній справі. «Суд, виявивши при вирішенні спору порушення законодавства або недоліки в діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб, постановляє окрему ухвалу, незалежно від того, чи є вони учасниками судового процесу» (ч. 1 ст. 262 ЦПК України [3]). Постановлення окремої ухвали є виключно прерогативою суду як органу державної влади, що зумовлює її загальнообов'язковість. Як пов-

ноцінний акт правосуддя вона ухвалюється в межах процесуальної форми, яка чітко визначена законодавством, має самостійний предмет впливу (негативні соціальні явища) та набирає законної сили нарівні з іншими судовими рішеннями. Відповідно до ч. 5 ст. 262 ЦПК України [3] в окремій ухвалі суд повинен зазначити закон або інший нормативно-правовий акт (у тому числі його статтю, пункт тощо), вимоги якого порушено, та в чому саме полягає порушення. «Окрема ухвала надсилається відповідним юридичним та фізичним особам, державним та іншим органам, посадовим особам, які за своїми повноваженнями повинні усунути виявлені судом недоліки чи порушення чи запобігти їх повторенню. Окрема ухвала щодо прокурора або адвоката надсилається органу, до повноважень якого належить притягнення до дисциплінарної відповідальності прокурора або адвоката відповідно» (ч. 6 ст. 262 ЦПК України [3]).

Отже, окрему ухвалу слід дефініціювати як акт правосуддя, що є результатом процесуальної діяльності суду з виявлення порушень законності з боку посадових осіб або громадян. Цей акт має чітку превентивну спрямованість і надсилається відповідним суб'єктам для вжиття заходів реагування, зміцнення правопорядку та виховання поваги до права.

Загалом, аналіз видів судових ухвал дозволяє диференціювати їх на обов'язкові (необхідні для кожної справи, як-от ухвала про відкриття провадження) та факультативні (постановлення яких зумовлене конкретними обставинами чи клопотаннями учасників).

Висновки. Визначення поняття та видів ухвал суду першої інстанції в цивільних справах має важливе значення для належного судового захисту прав і законних інтересів учасників цивільного процесу. Судові ухвали – це акти суду, спрямовані на вирішення процедурних питань, що ініціюються учасниками справи через заяви та клопотання або виникають з ініціативи суду. Залежно від процесуальної форми та процедури ухвалення, судові ухвали класифікують на два типи: ухвали, що оформлюються окремим документом та протокольні ухвали, які постановлені судом без оформлення окремого документа. Детальний аналіз видів ухвал суду першої інстанції має досить важливе практичне та наукове значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кройтор В.А. Цивільний процес. Х.: Еспада, 2002. 288 с.
2. Штефан М.Й., Дріжчана О.Г. Цивільне процесуальне право України. К.: Либідь, 1994. 320 с.
3. Цивільний процесуальний кодекс України : від 18.03.2004 р. № 1618–IV (в редакції Закону від 03.10.2017 р. № 2147–VIII). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 12.01.2026 р.).
4. Шиманович О.М. Судові постанови у цивільному процесі України (на матеріалі рішень і ухвал суду першої інстанції: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2005. 221 с.
5. Курс цивільного процесу: Підручник. / Під ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.
6. Тертишніков В.І. Цивільний процес. Х.: Консум, 2001. 240 с.
7. Чорноченко С.І. Цивільний процес України: Навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2004. 308 с.
8. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.]. К.: Ін Юре, 2005. 624 с.
9. Андронов І.В. Поняття та види судових ухвал у цивільному процесі. *Право і суспільство.* 2017. № 5. С. 57-62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2017_5_11 (дата звернення: 12.01.2026 р.).

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Мороз О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.44

ЗМІНА ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ДЕРЖАВНИХ РЕЄСТРІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ

Носік Ю.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3608-2955
e-mail: yuriy.nosik@gmail.com

Носік Ю.В. Зміна правового режиму державних реєстрів інтелектуальної власності для забезпечення національної безпеки і оборони.

Відкриті державні реєстри, які раніше слугували інструментом прозорості, в умовах збройної агресії росії проти України стали джерелом розвідувальних даних для ворога. Законодавцем були вжиті заходи щодо посилення інформаційної безпеки, зокрема, й у сфері інтелектуальної власності.

18 листопада 2025 року набув чинності Закон України "Про внесення змін до Цивільного кодексу України та деяких інших законів України щодо особливостей надання відомостей публічних електронних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції України, та деяких інших публічних електронних реєстрів" № 4576-IX від 21 серпня 2025 року. Аналіз положень цього Закону дозволяє виявити проблеми, які можуть стати перешкодами у правозастосуванні його норм на практиці, стануть викликом державній системі охорони інтелектуальної власності, правоохоронним органам та потенційно несуть загрозу порушення суб'єктивних прав фізичних і юридичних осіб на інформацію, на охорону результатів інтелектуальної та творчої діяльності та захист відповідних прав інтелектуальної власності.

Зроблено висновок про те, що прийняття Закону 4576 стало важливим кроком у напрямку законодавчого забезпечення національної безпеки та оборони України, шляхом посилення інформаційної безпеки держави, зокрема, у сфері інтелектуальної власності. Разом з тим завершеності правового регулювання відповідних суспільних відносин досягнуто не було, оскільки проаналізований Закон містить правові прогалини в частині визначення критеріїв пов'язаності об'єктів інтелектуальної власності із забезпеченням національної безпеки й оборони України, а також у частині неохоплення цим Законом таких об'єктів, як сорти рослин і породи тварин. Крім того, термінологія, що вживається в правових нормах Закону 4576, не є уніфікованою. В сукупності це позначається на однозначності розуміння правовмх норм дослідженого Закону в сенсі їхньої ясності, точності, доступность для розуміння та реалізації), а також на передбачуваності (прогнозованості) результатів їх реалізації.

У статті запропоновано кроки до вдосконалення відповідного законодавства.

Порушені у дослідженні питання мають не лише теоретичне, а й безпосереднє практичне значення для діяльності органів державної влади, НОІВ, правоохоронних органів та суб'єктів права інтелектуальної власності, що зумовлює їхню наукову й прикладну актуальність.

Ключові слова. Державні реєстри, інтелектуальна власність, національна безпека і оборона, об'єкти права інтелектуальної власності, правотворча діяльність.

Nosik Y.V. Changing the legal regime of state intellectual property registries to ensure national security and defense.

Open state registers, which previously served as a tool for transparency, have become a source of intelligence for the enemy in the context of russia's armed aggression against Ukraine. The legislature has taken measures to strengthen information security, including in the field of intellectual property.

On November 18, 2025, the Law of Ukraine "On Amendments to the Civil Code of Ukraine and Certain Other Laws of Ukraine Regarding the Specifics of Providing Information from Public Electronic Registers Maintained by the Ministry of Justice of Ukraine and Certain Other Public Electronic Registers" No. 4576-IX of August 21, 2025, came into force. An analysis of the provisions of this Law reveals problems that may become obstacles to the enforcement of its provisions in practice, pose a challenge to the state system of intellectual property protection, law enforcement agencies, and potentially pose

a threat to the subjective rights of individuals and legal entities to information, to the protection of the results of intellectual and creative activity, and to the protection of the corresponding intellectual property rights.

It was concluded that the adoption of Law 4576 was an important step towards ensuring the national security and defense of Ukraine through strengthening the state's information security, particularly in the field of intellectual property. At the same time, the legal regulation of the relevant social relations has not been completed, since the analyzed Law contains legal gaps in terms of defining the criteria for linking intellectual property objects to ensuring Ukraine's national security and defense, as well as in terms of this Law not covering such objects as plant varieties and animal breeds. In addition, the terminology used in the legal norms of Law 4576 is not unified. Taken together, this affects the unambiguous understanding of the legal norms of the studied Law in terms of their clarity, accuracy, accessibility for understanding and implementation, as well as the predictability (foreseeability) of the results of their implementation.

The article proposes steps to improve the relevant legislation.

The issues raised in the study are not only of theoretical but also of direct practical importance for the activities of state authorities, NIPOs, law enforcement agencies, and intellectual property rights holders, which determines their scientific and applied relevance.

Key words: State registers, intellectual property, national security and defense, intellectual property objects, law-making activities.

Постановка проблеми. Актуальність цієї статті зумовлена сукупністю нормативних, безпекових та правозастосовних чинників, що виникли у зв'язку з набранням чинності Законом України № 4576-IX від 21 серпня 2025 року. В українському законодавстві на рівні спеціальних законів у сфері інтелектуальної власності було запроваджено механізм обмеження доступу до відомостей державних реєстрів інтелектуальної власності з міркувань національної безпеки і оборони, що істотно змінює баланс між принципами відкритості публічних реєстрів, інформаційними правами осіб та інтересами державної безпеки. Відкриті державні реєстри, які раніше слугували інструментом прозорості, в умовах збройної агресії росії проти України стали джерелом розвідувальних даних для ворога.

Вжиті законодавцем заходи щодо посилення інформаційної безпеки, зокрема, й у сфері інтелектуальної власності виявляють вимушене балансування

між критичними інтересами у забезпеченні максимальної секретності оборонних розробок для збереження життів та інфраструктури з однієї сторони та у збереженні прозорості цивільного обороту й недопущенні порушення суб'єктивних прав - з другої, що потребує поглибленого наукового дослідження піднятої теми.

Мета дослідження. З огляду на актуальність теми мета цього дослідження спрямована на комплексний аналіз новел чинного законодавства, виявлення його концептуальних прогалин і суперечностей, а також на формулювання обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання у сфері доступу до відомостей державних реєстрів інтелектуальної власності в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Потреба у науковому дослідженні обраної теми зумовлена й тим, що у сучасній доктрині права питання обмеження доступу до відомостей державних реєстрів інтелектуальної власності з мотивів забезпечення національної безпеки й оборони залишаються дослідженими лише частково. З проблематикою, піднятою у цій статті, пов'язані наукові положення, висновки та пропозиції, які зробили Андрощук Г.О. і Копил Я.В. щодо проблемних питань інституту секретних винаходів у забезпеченні національної безпеки держави [1], Остапенко Г. і Чомахашвілі О. щодо актуальності правової охорони секретних винаходів в Україні в умовах війни [2], Вербенський М. і Филь С. щодо патентування секретних винаходів і корисних моделей як інструменту захисту національних інтересів України [3], Москалюк Н.Б. щодо особливостей правового статусу держави як суб'єкта права інтелектуальної власності на секретні винаходи та корисні моделі [4] та ін.

Оскільки державні реєстри інтелектуальної власності є елементом системи державної реєстрації, то для наукового опрацювання теми цієї статті також мають значення результати досліджень Спасибо-Фатєєвої І., яка розкрила значення державної реєстрації для цивільних правовідносин [5], Болгар О.В., який проаналізував інститут державної реєстрації як об'єкт адміністративно-правового регулювання [6] та Фетько Ю. яка опрацювала правову природу та сутність державної реєстрації [7].

Наведений огляд наукової літератури свідчить про те, що забезпечення національної безпеки в контексті інтелектуальної власності в основному розглядається через призму секретних винаходів

і корисних моделей. Тоді як правовий режим функціонування державних реєстрів інтелектуальної власності у їх зв'язку із забезпеченням національної безпеки та оборони в правовій науці України раніше практично не досліджувався, що підкреслює актуальність теми даної статті.

Виклад основного матеріалу. 21 серпня 2025 року було прийнято Закон України "Про внесення змін до Цивільного кодексу України та деяких інших законів України щодо особливостей надання відомостей публічних електронних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції України, та деяких інших публічних електронних реєстрів" № 4576-IX, іменований у подальшому "Закон 4576". Цей Закон, серед іншого, запроваджує правовий механізм обмеження доступу до інформації в державних реєстрах інтелектуальної власності, яка пов'язана із забезпеченням національної безпеки і оборони.

Необхідність впровадження таких обмежень обгрунтовувалась, зокрема, тим, що реєстри прав інтелектуальної власності містять відомості щодо об'єктів інтелектуальної власності (винаходів, корисних моделей, промислових зразків, тощо), пов'язаних зі сферами національної безпеки і оборони, які становлять підвищений інтерес ворога під час ведення воєнних дій. Легкий доступ ворога до вказаної вище інформації про оборонні підприємства, яку він отримує вільно та безперешкодно навіть знаходячись за межами України, спрощує йому визначення цілей для повітряних атак на оборонні підприємства. Тому автори проекту вищезазначеного закону вбачали необхідність забезпечити достатній рівень захисту інформації щодо оборонних підприємств, яка міститься у державних реєстрах, при цьому забезпечивши цілісність функціонування таких реєстрів та мінімальні обмеження відомостей реєстрів для фізичних та юридичних осіб [8].

Для досягнення зазначеної мети Закон 4576, зокрема, впровадив зміни до Законів України "Про охорону прав на промислові зразки", "Про охорону прав на знаки для товарів і послуг", "Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів", "Про охорону прав на винаходи і корисні моделі" та "Про авторське право і суміжні права", які передбачають можливість обмеження доступу фізичних та юридичних осіб до відомостей Державного реєстру України промислових зразків, Державного реєстру свідоцтв України на торговельні марки, Державного реєстру України компонувань напівпровідникових виробів, Державного реєстру України винаходів, Державного реєстру України корисних моделей, а також Державного реєстру свідоцтв про реєстрацію авторського права на твір та Державного реєстру договорів, що стосуються права автора на твір, щодо державної реєстрації авторського права на твір і договорів, які стосуються майнових прав на твір.

Обмеження доступу фізичних та юридичних осіб до відомостей вищеперерахованих реєстрів полягає в тому, що доступ до інформації відповідних реєстрів інтелектуальної власності, яка пов'язана із забезпеченням національної безпеки і оборони, може бути обмежено протягом дії воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 "Про введення воєнного стану в Україні", затвердженим Законом України "Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні" від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, та протягом одного року після його припинення чи скасування за заявою уповноваженого державного органу в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Також Законом передбачено, що НОІВ надає відомості з відповідного реєстру щодо об'єктів інтелектуальної власності, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони, доступ до яких обмежено лише на підставі письмового запиту уповноваженого державного органу та/ або правоохоронного органу, визначених Кабінетом Міністрів України, у зв'язку із здійсненням ними повноважень, визначених законом. Отже, надання таких відомостей на запити фізичних та юридичних осіб, інших органів, установ та організацій виключається.

Закон 4576 набув чинності 18 листопада 2025 року. Разом з тим, аналіз вищевикладених положень цього Закону дозволяє виявити проблеми, які можуть стати перешкодами у правозастосуванні відповідних норм на практиці, стануть викликом державній системі охорони інтелектуальної власності, правоохоронним органам та потенційно несуть загрозу порушення суб'єктивних прав фізичних і юридичних осіб на інформацію, на охорону результатів інтелектуальної та творчої діяльності та захист відповідних прав інтелектуальної власності.

Щонайперше, потребує тлумачення використаний законодавцем зворот "об'єкт інтелектуальної власності, пов'язаний із забезпеченням національної безпеки і оборони", а також розкриття критеріїв такої "пов'язаності".

Легальні дефініції термінів "національна безпека України" та "оборона України" викладені у Законах України "Про національну безпеку України" від 21.06.2018 № 2469-VIII та "Про оборону України" від 06.12.1991 № 1932-XII. Так, національна безпека України - це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз, а оборона України - це система

політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту.

Проте орієнтирів та критеріїв, за якими можна було би однозначно кваліфікувати наявність ознаки пов'язаності об'єкта інтелектуальної власності із забезпеченням національної безпеки та оборони, в законодавстві України немає. Внаслідок цього формування єдиної практики правозастосування правових норм Закону 4576 зіштовхнеться із серйозними проблемами, які будуть пов'язані, зокрема, із розбіжностями у тлумаченні правових термінів, втручанням суб'єктивного чинника у механізм реалізації правових норм, та, потенційно, із корупційними ризиками.

Для недопущення розвитку подібного негативного сценарію вбачається за доцільне закріпити критерії, за якими визначається пов'язаність об'єкта інтелектуальної власності із забезпеченням національної безпеки та оборони, у нормативно-правових актах. Такі критерії мають бути конкретними та вимірними, а діяльність уповноважених державних органів, за заявою яких може бути обмежено доступ фізичних та юридичних осіб до відомостей державних реєстрів інтелектуальної власності, щодо застосування таких критеріїв на практиці - прозорою до такого ступеня, який не шкодитиме інтересам національної безпеки та оборони.

Вбачається, що визначити і закріпити такі критерії міг би Кабінет Міністрів України, на який Законом 4576 покладено завдання розробити та затвердити порядок обмеження доступу до публічних електронних реєстрів у частині інформації (відомостей) про юридичних осіб, а також інших відомостей, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони. Кабмін мусив це зробити протягом двох місяців з дня опублікування Закону 4576, проте на момент подання цієї статті до друку, відповідне завдання ще не виконано, тож вікно можливостей для заповнення нормативної прогалини щодо критеріїв пов'язаності об'єктів інтелектуальної власності із забезпеченням національної безпеки та оборои ще відкрите.

Іншою проблемою, виявленою в ході аналізу положень Закону 4576, є певна суперечливість змісту його правових норм, що впливає не тільки на розуміння їх змісту, а й на їхнє практичне застосування. Йдеться про те, що Закон 4576 дозволяє обмежувати доступ до "*відомостей*, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони". Водночас, коли регулюється питання надання з відповідних реєстрів відомостей, доступ до яких обмежено, то в Законі 4576 використовується вже інший зворот, а саме "*об'єкти інтелектуальної власності*, пов'язані із забезпеченням національної безпеки і оборони". Відповідно потребує вирішення питання, що саме в цілях розуміння моделі правового регулювання, закладеної в Закон 4576, має бути пов'язане із забезпеченням національної безпеки і оборони - відомості реєстрів інтелектуальної власності чи самі об'єкти інтелектуальної власності.

У контексті неуніфікованої термінології Закону 4576 важливо пам'ятати про вимоги ч. 2 ст. 34 Закону України "Про правотворчу діяльність", відповідно до якої терміни та поняття, що вживаються у нормативно-правовому акті, мають бути уніфіковані впродовж усього його тексту (без використання синонімів та словосполучень, що мають подібне лексичне значення).

Проблемним виглядає і обране законодавцем дещо завузьке коло об'єктів інтелектуальної власності, доступ до відомостей державних реєстрів про які може обмежуватись. Зараз у це коло входять промислові зразки, знаки для товарів і послуг, компонування напівпровідникових виробів, винаходи і корисні моделі та об'єкти авторського права і суміжних прав. На глибоке переконання, із забезпеченням національної безпеки та оборони України можуть бути пов'язані також і особливі сорти рослин та породи тварин, відомості про які можуть міститись у Державному реєстрі сортів, придатних для поширення в Україні, та в Державному реєстрі селекційних досягнень у тваринництві.

Виявленого звуження законодавцем кола об'єктів інтелектуальної власності, які пов'язані із забезпеченням національний безпепки й оборони, могло не статись, якби було обрано інший підхід до нормопроектування, правотворчої діяльності та впорядкування суспільних відносин за предметом регулювання Закону 4576. Наприклад, концепція проекту Закону 4576 могла передбачати включення до Цивільного кодексу України однієї загальної норми замість включення до п'яти спеціальних законів у сфері інтелектуальної власності правових норм однакового змісту, які відрізняються лише зазначенням об'єкта та відповідного державного реєстру. Загальна норма у ЦК України могла звучати так: "Доступ фізичних та юридичних осіб до відомостей державних реєстрів інтелектуальної власності, сортів рослин та селекційних досягнень у тваринництві, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони, може бути обмежено протягом дії воєнного стану в Україні та протягом одного року після його припинення чи скасування за заявою уповноваженого державного органу в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. На підставі письмового запиту уповноваженого державного органу та/або правоохоронного органу, визначених Кабінетом Міністрів України, у зв'язку із здійсненням ними повноважень, визначених

законом, держатель відповідного державного реєстру надає відомості щодо об'єктів інтелектуальної власності, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони, доступ до яких обмежено відповідно до частини першої цієї статті".

Висновки. Викладене у цій статті дослідження дозволяє констатувати, що прийняття Закону 4576 стало важливим кроком у напрямку законодавчого забезпечення національної безпеки та оборони України, шляхом посилення інформаційної безпеки держави, зокрема, у сфері інтелектуальної власності. Разом з тим завершеності правового регулювання відповідних суспільних відносин досягнуто не було, оскільки проаналізований Закон містить правові прогалини в частині визначення критеріїв пов'язаності об'єктів інтелектуальної власності із забезпеченням національної безпеки й оборони України, а також у частині неохоплення цим Законом таких об'єктів, як сорти рослин і породи тварин. Крім того, термінологія, що вживається в правових нормах Закону 4576, не є уніфікованою. В сукупності це позначається на однозначності розуміння правовмх норм дослідженого Закону в сенсі їхньої ясності, точності, доступность для розуміння та реалізації), а також на передбачуваності (прогнозованості) результатів їх реалізації.

Наведені у цій статті науково-теоретичні положення та зроблені висновки і рекомендації відображають авторський підхід до вирішення існуючих проблем у сфері реалізації Закону 4576 та не охоплюють усієї повноти викликів, які постали перед правовою наукою та практикою правозастосування, і тому питання щодо обмеження доступу до відомостей державних реєстрів інтелектуальної власності щодо об'єктів, які пов'язані із забезпеченням національної безпеки та оборони України, залишаються актуальними для подальшого наукового опрацювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрощук Г.О., Копил Я.В. Інститут секретних винаходів у забезпеченні національної безпеки держави: проблемні питання. *Інформація і право*. 2023. № 2 (45). С. 172–185. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2(45).282338.
2. Остапенко Г., Чомахашвілі О. Актуальність правової охорони секретних винаходів в Україні в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 1 (74). С. 107–112. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.18.
3. Вербенський М. Филь С. Патентування секретних винаходів і корисних моделей як інструмент захисту національних інтересів України. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 4. С. 24–31. DOI: https://doi.org/10.33731/42020.216939.
4. Москалюк Н.Б. Особливості правового статусу держави як суб'єкта права інтелектуальної власності на секретні винаходи та корисні моделі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 4. С. 54–58. URL: http://lsej.org.ua/4_2016/15.pdf (дата звернення 10.01.2026 р.).
5. Спасибо-Фатєєва І. Значення державної реєстрації для цивільних правовідносин. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4 (71). С. 159–171. URL: https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprnu-4-2012r (дата звернення 10.01.2026 р.).
6. Болгар О.В. Інститут державної реєстрації як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 54 том 1. С. 30–33. DOI: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.54.1.7.
7. Фетько Ю. Правова природа та сутність державної реєстрації. *Kyiv Law Journal*. 2022. С. 106–110. DOI: 10.32782/klj/2022.2.16.
8. Пояснювальна записка від 30.08.2025 р. до проекту Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України та деяких інших законів України щодо особливостей надання відомостей публічних електронних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції України, та деяких інших публічних електронних реєстрів реєстр. № 11533 від 29.08.2024. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/CardByRn?regNum=11533&conv=9 (дата звернення: 30.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Носік Ю.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК: 347.45/.47.121.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.45

РЕКЛАМА У МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ – ЦИВІЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Парасюк В.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8195-7597

Парасюк В.М. Реклама у мережі Інтернет – цивілістичний аспект.

У статті розглянуто цивілістичний аспект реклами в Інтернеті. Актуальність теми зумовлена тим, що постійний розвиток рекламної сфери неминуче провокує поява нових способів поширення реклами, наприклад з використанням інформаційно-комунікаційної мережі Інтернет. Об'єктом дослідження виступає комплекс суспільних відносин, що виникає при реалізації рекламних відносин у мережі Інтернет. Предметом дослідження є виконання рекламних зобов'язань визначених на основі правового регулювання, які знаходять реалізацію в інформаційно-комунікаційній мережі. Методологічною основою є загальнонаукові методи пізнання правових явищ: аналіз, синтез, індукція, дедукція, системність, формально-юридичний метод. Зазначено, що приватно-правовий характер рекламних правовідносин у мережі Інтернет має залежність від публічно-правового регулювання з боку держави, що визначає встановлення спеціального правового режиму реклами в Інтернет-просторі. Запропоновано визначення реклами, в якому міститься вказівки на можливі способи та форми розповсюдження відповідної інформації з використанням Інтернет-простору. Встановлено додаткову сутнісну особливість рекламної діяльності – її творча складова, яка присутня у процесі створення реклами та в процесі розповсюдження в мережі Інтернет. Це доцільно розглядати як істотну умову при договірному регулюванні відносин у сфері Інтернет-реклами. Вказано, що для рекламного ринку визначено систему правового регулювання відносин Інтернет-реклами: державне нормативне регулювання та договірне регулювання, які органічно доповнюють друг друга у межах єдиного процесу правового регулювання. Щодо дії принципу свободи цивільно-правового договору, доведено, що договірне регулювання рекламної діяльності у мережі Інтернет реалізується паралельно, поряд із нормативно-правовим регулюванням. Договірне регулювання організується з урахуванням дотримання принципу законності, доповнюючи нормативне регулювання, через відсутність чітких законодавчих правил встановлення правових зв'язків між суб'єктами правовідносин Інтернет-реклами.

Ключові слова: інформація, інформаційно-комунікаційні технології, нормативно-правове регулювання, договір, соціальні мережі.

Parasiuk V.M. Advertising on the Internet – a civil aspect.

The article considers the civil aspect of advertising on the Internet. The relevance of the topic is due to the fact that the constant development of the advertising sphere inevitably provokes the emergence of new ways of distributing advertising, for example, using the information and communication network Internet. The object of the study is a complex of social relations that arise when implementing advertising relations on the Internet. The subject of the study is the fulfillment of advertising obligations determined on the basis of legal regulation, which are implemented in the information and communication network. The methodological basis is general scientific methods of cognition of legal phenomena: analysis, synthesis, induction, deduction, systematicity, formal and legal method. It is noted that the private-legal nature of advertising legal relations on the Internet depends on public-legal regulation by the state, which determines the establishment of a special legal regime for advertising in the Internet space. A definition of advertising is proposed, which contains an indication of possible methods and forms of distributing relevant information using the Internet space. An additional essential feature of advertising activity is established - its creative component, which is present in the process of creating advertising and in the process of distribution on the Internet. This should be considered as an essential condition for the contractual regulation of relations in the field of Internet advertising. It is indicated that a system of legal regulation of Internet advertising relations has been defined for the advertising market: state regulatory regulation and contractual regulation, which organically complement each other within the framework of a single process of legal regulation. Due to the principle of freedom of civil law contract, it is proven that contractual regulation of advertising activity on the Internet is implemented in parallel, along with regulatory regulation. Contractual regulation is organized taking into account compliance with

the principle of legality, supplementing regulatory regulation, due to the lack of clear legislative rules on the establishment of legal relations between subjects of Internet advertising legal relations.

Key words: information, information and communication technologies, regulatory and legal regulation, contract, social networks.

Постановка проблеми. У світовій економіці підприємницька діяльність у сфері рекламних відносин посідає важливе місце. Ділова інформація набуває великого значення, а реклама виступає формою та способом її поширення. Реклама одна із складних, швидко розвиваючих інститутів ринкової економіки у просторі Інтернету. Ринкова економіка породжує конкуренцію між суб'єктами підприємництва. Реклама є важливим способом боротьби між конкуруючими суб'єктами, та інформує громадськість про соціально-економічні питання. Реклама в такому контексті представлена як вид інформації, яка з одного боку просуваючи певні бренди, описує модель нового стилю життя суспільства, його своєрідність, структуру, соціальні ідеали та перспективи, програмуючи логіку перебігу соціальних процесів, суспільного буття та суспільної свідомості.

Мета дослідження – наукові розвідки щодо реклами в мережі Інтернет з позиції цивільного права.

Стан опрацювання проблематики. Загальні питання регулювання рекламної діяльності, в тому числі в мережі Інтернет, досліджували вчені: Н. Аляб'єва, Г. Андрощук, Ю. Громенко, І. Дахно, С. Ємельянчик, Ю. Зоріна, О. Карпенко, О. Кохановська, О. Кулініч, Л. Мамчур, Л. Микитенко, А. Пазюк, О. Пастухов, М. Поплавська, О. Посикалюк, О. Присяжнюк, Р. Стефанчук, І. Тацишин, Л. Хавкіна, А. Черемнова, О. Черняк, К. Шахбазян, Р. Шишка, Ю. Шишка і інші. Поширення реклами за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій відбувається в умовах появи нових технологій у сфері електронних комунікацій, що зумовлює необхідність відповідного нормативно-правового регулювання. Зазначене актуалізує теоретико-прикладні дослідження у сфері правового регулювання поширення реклами за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій в мережі Інтернет.

Виклад основного матеріалу. Сучасні рекламні кампанії все частіше використовують багатоканальний підхід, поєднуючи традиційні та цифрові канали для максимального охоплення аудиторії. Встановлення правової природи рекламних правовідносин в Інтернет-просторі визначається через розкриття змісту категорії «реклама». Закон «Про рекламу» визначає рекламу як інформацію, що розповсюджується будь-яким способом, у будь-якій формі та з використанням різних засобів, адресована невизначеному колу осіб і спрямована на привернення уваги до об'єкта рекламування, формування чи підтримання інтересу просування на ринку [1]. Наведений термін є правовою категоріальною базою для розкриття особливостей підприємницьких правовідносин, що складаються у рекламній сфері. Звернімо увагу на те, що в Україні правове регулювання Інтернет-реклами будується на принципах законності, чесності, пристойності, сумлінності, соціальної відповідальності, які застосовуються в країнах Європейського Союзу.

Поняття реклами закріплено на законодавчому рівні, проте це не полегшує вирішення проблем у рекламній сфері в Інтернет-просторі. Сфера реклами, особливо у цифровому просторі, динамічно розвивається, постійно з'являються нові товари, послуги, організації, нові методи поширення реклами, а рекламне законодавство не завжди встигає за сучасними тенденціями. Для рекламних правовідносин у сфері Інтернету характерним є те, що ця інформація поширюється в цифровому просторі на правових засадах.

У приватно-правовій доктрині міститься кілька підходів, присвячених трактуванню терміна «реклама» [2, с. 166-167]. У першому підході реклама окреслюється як інформація. Другий підхід розглядає рекламу як діяльність. Третій – поєднує зазначені трактування реклами воєдино (інтегрований підхід), але не як діяльність з поширення інформації, а шляхом визначення реклами як твору. Перший і другий підходи розглядають рекламу як механізм впливу на споживача. Третій – включає у рекламу творчий процес її розробки.

Перелічені погляди дозволяють надати рекламі такі риси, як інформативність, самостійну діяльність, результат творчої діяльності. Оптимальним є об'єднання всіх зазначених ознак у одному терміні «реклама».

Головним терміном, покладеним в основу визначення реклами, є інформація. У Законі України «Про інформацію» інформація визначена як документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі. Інформацію рекламного характеру вважають одним з різновидів масової інформації, у якій юридичні та фізичні особи вводять в обіг довідкові відомості про себе, про продукти й послуги, запропоновані споживачам, що виконує функції комутації виробників продуктів і послуг та споживачів, є основою інформаційного забезпечення розвитку економіки і суспільства [3, с. 213].

Правовідносини між суб'єктами у рекламній сфері у цифровому просторі виникають у ході здійснення рекламної діяльності. Оскільки поняття реклами тісно пов'язане і розкривається через поняття інформації, справедливе судження, що реклама є способом інформування, формою поширення певної інформації. Під рекламою у даному випадку мають на увазі діяльність.

На думку О. Парубець застосування елементів персоналізованої комунікації, співпраця з інфлюєнсерами, активне використання соціальних медіа та акцент на публічній репутації дозволяють брендам ефективно реалізовувати як бізнес-цілі, так і цілі соціальної присутності [4, с. 112].

Можна розглядати поняття реклами через «діяльність поширення рекламних даних». Але це не означає, що варто ототожнювати рекламу з діяльністю. Оскільки перша представляє особливу інформацію, яка безпосередньо створюється та використовується у процесі здійснення рекламної діяльності. Більш доцільно розуміти рекламну діяльність у вужчому сенсі, як сприяння підприємницькій діяльності, оскільки рекламна діяльність існує з метою просування та розвитку підприємництва. Законодавець не дає легального визначення рекламної діяльності, але згадує відносини у сфері реклами у Законі «Про рекламу», визначаючи правове регулювання реклами.

Відносини у сфері реклами спрямовані на створення рекламної інформації, її поширення та доведення рекламної інформації до споживачів. Вони пов'язані створенням і розповсюдженням інформації та складаються в основному між такими активними суб'єктами рекламної діяльності, як: рекламодавець, який у правовідносинах виступатиме як джерело інформації; виробник реклами, що виступає як особа, яка створює рекламну інформацію на підставі інформації, отриманої від рекламодавця, приводить її у форму, готову для поширення; розповсюджувач реклами, який здійснює поширення рекламної інформації та доводить її до відома споживачів інформації. Правові категорії «інформація» та «діяльність» мають різне правове регулювання.

Проаналізувавши законодавче визначення, можна назвати сутнісні ознаки реклами. Щоб визнаватись рекламою, вона повинна бути: інформацією; безособовою, тобто не мати спрямованості на певне коло осіб; поширюватися способом, що не суперечить законодавству; мати на меті привернення уваги до об'єкта рекламування. Розвиток реклами із застосування електронних комунікацій передбачено Національною економічною стратегією на період до 2030 року (Напрям 8. Інформаційно-комунікаційні технології) [5].

Інформація рекламного характеру стає основою цифрового суспільства, постійно присутня у житті й розвивається стрімкими темпами. Реклама має інформацію, представлену в стиснутій, художньо вираженій формі, емоційно забарвлену і доводить до свідомості та уваги потенційних покупців важливі факти про товари та послуги.

Усі суб'єкти цивільних, підприємницьких і інших приватно-правових відносин постійно використовують інформацію, у зв'язку з чим виникає потреба у захисті їхніх інтересів. Відповідно до ст. 177 Цивільного кодексу України інформаційні дані можна розглядати як самостійний об'єкт цивільних прав [6]. Це зумовлено тим, що інформація існує об'єктивно, тобто незалежно від волевиявлення людей.

Рекламні дані в Інтернеті, як різновид інформаційних можна віднести до об'єктів виняткових прав за умови, коли сама інформація ізольована тому самостійно бере участь в економічному обороті. Але важливо розуміти співвідношення понять реклами і інформації з точки зору правових відносин, тому реклама є інформацією, але не вся інформація є рекламою.

Завдяки аналізу законодавства варто зробити висновок про те, що не вся інформація, що поширюється, про певний об'єкт буде рекламою. У цьому випадку рекламою не буде інформація, яка не виділяє конкретний товар або організацію серед інших однорідних на ринку, тому при вирішенні питання про те, чи є інформація про товар, послугу чи осіб, які їх роблять, рекламою, слід звертати увагу насамперед на мету, яку така інформація переслідує.

Наступна ознака – безособовий характер, відсутність персоналізації при поширенні рекламної інформації в Інтернеті, який характеризує рекламу як публічну. Тобто, конкретного переліку осіб, яким буде поширена інформація, немає. Такими особами є споживачі реклами, тобто ті особи, на привернення уваги до об'єкта рекламування було спрямовано поширену рекламну інформацію. Існує група осіб, які не є споживачами відповідних товарів, послуг, проте отримують рекламну інформацію, незважаючи на те, що завдання привернути увагу до об'єкта рекламування не стояло.

Наприклад, реклама в Інтернеті таких об'єктів, як тютюнові вироби, алкогольна продукція, лікарські засоби, медичні послуги, має на меті привернути увагу лише відповідних споживачів, які цікавляться або могли б зацікавитися рекламованим об'єктом, набувають або могли придбати.

Для розмежування таких груп споживачів Закон «Про рекламу» запроваджує поняття «споживачі реклами», якими є особи, залучення яких є метою поширення конкретної рекламної інформації. Сукупність зазначених осіб «споживачів реклами» і осіб, які не зацікавлені в об'єкті рекламування, утворює зміст поняття «невизначене коло осіб».

У третій ознаці йдеться про те, що рекламна інформація може бути поширена будь-яким способом, у різній формі, з використанням певних засобів, що не суперечать законодавству. Поширення реклами передбачає доведення інформації до осіб, на привернення уваги яких були спрямовано рекламні матеріали. Без поширення інформації рекламу не можна уявити взагалі, оскільки втрачається її суть та призначення.

Рекламна інформація обов'язково має бути доведена до споживача. Для розкриття цієї ознаки законодавець використовує такі поняття, як «форма», «засіб» і «спосіб» поширення. Форма розповсюдження реклами – зовнішній вигляд об'єкта, який виступає як носій інформації. Засоби поширення – сукупність технічних і інших засобів, застосовуваних для поширення реклами.

Способи поширення реклами – спеціальні прийоми та методи, що використовуються для поширення. Певний спосіб поширення реклами передбачає відповідну форму існування рекламної інформації та засоби не тільки для поширення, а й засоби, застосовувані під час створення реклами.

Форма і засоби спрямовані здебільшого на процес створення рекламного продукту, тоді як спосіб тісно пов'язаний з доведенням рекламної інформації до осіб, привертання уваги яких було метою поширення інформації.

Засоби поширення тісно пов'язані зі способом, оскільки, на наш погляд, засіб поширення реклами є допоміжним. Це можуть бути рекламні щити, вивіски, кузови автомобілів тощо; а також те, за допомогою чого поширюється реклама, наприклад, у цій якості можуть виступати медіа, телебачення, Інтернет.

Наприклад, з погляду законодавства, способом поширення реклами є реклама у телепрограмах та телепередачах, особливості якої викладені у ст. 5-1 Закону «Про рекламу».

Реклама в Інтернеті є особливим способом розповсюдження, за таких обставин її формою буде відеозображення, а засобом виступає Інтернет-простір.

Відповідно до наступної ознаки – наявності певної мети реклами існує своя функціональна спрямованість. Вона спрямована на привернення уваги до об'єкта рекламування, формування чи підтримки інтересу щодо нього та просування ринком. Реклама доводить до споживачів відомості, необхідні для купівлі та використання товарів, поєднуючи інформаційність із переконливість надає на людину емоційно-психічний вплив.

З цього можна зробити висновок, що реклама – одночасно робота та мистецтво. Реклама зводиться до інформації, що сприяє підприємницькій і комерційній діяльності. Таке поняття реклами, в якому спостерігається дисбаланс у бік підприємницької та комерційної діяльності, призвело до того, що в Законі «Про рекламу» для позначення соціальної реклами використовується окреме поняття, яке має на меті поширення рекламної інформації. Це є причиною вироблення більш нейтрального, загального визначення реклами та розрізнення комерційної та соціальної реклами з метою поширення рекламної інформації.

Соціальна реклама відрізняється від традиційного просування бізнесу тим, що тут «продається» не товар, а соціально значуща інформація. Це означає, що її мета – не тільки привернути увагу споживачів, а й сприяти зміні поведінки або свідомості в контексті певних суспільних викликів [7, с. 64].

Доцільно виділення такої ознаки реклами, як її переконливість. Рекламодавець, наводячи переконливі аргументи та гарантії на користь вибору споживачем саме його товару або послуги, намагається виділити свій об'єкт. Така ознака дозволила відокремлювати рекламну інформацію від іншої поряд із цільовим призначенням поширення такої інформації.

Рекламні правовідносини у мережі Інтернет є винятком і містять такі рівні відносин: зі створення реклами; поширення реклами; що виникають під впливом реклами на споживача; державного контролю за рекламною діяльністю. Відносини поширення реклами та відносини впливу реклами на споживача є взаємопов'язаними, але їх не можна розглядати як синоніми. Суб'єктами першої групи відносин виступають рекламодавець та розповсюджувач реклами, учасниками іншої групи відносин є розповсюджувач реклами та споживач.

Рекламними відносинами в Інтернет-просторі виступають як комплекс суспільних відносин, що складається в рекламній діяльності, при здійсненні контролю за цією діяльністю, а також відносин щодо впливу реклами на споживача. Важливою особливістю рекламних правовідносин є інформаційний характер, оскільки ці відносини складаються навколо такого різновиду інформації, як реклама.

Рекламні правовідносини мають особливості: особливі об'єкти та суб'єкти рекламних правовідносин, спеціальні права і обов'язки у суб'єктів, контроль за дотриманням рекламного законодавства органами влади і органами саморегулювання. Перелічені особливості найточніше розкривають структуру рекламних правовідносин. Проте права і обов'язки суб'єктів рекламних правовідносин виникають під час надання рекламних послуг, причому ці відносини регулюються ще й рекламними підприємницькими договорами.

К. Попович зазначає, що регулювання рекламних відносин через цивільно-правові договори дає низку переваг, зокрема, дає змогу якнайкраще врахувати інтереси сторін та змінити ті умови співпраці, які не врегульовані стандартами. Учасники рекламних правовідносин мають право укласти договір, який регулюється не нормами цивільного законодавства, а відповідно до його загальних засад [8, с. 218].

Рекламні матеріали і інформація в Інтернет-просторі повинні мати спеціальні ідентифікатори, які виступають цифровими позначеннями. Така реклама є досить ефективним і недорогим інструментом для маркетингових досліджень, оскільки в Інтернет-просторі існує низка інструментів, що дозволяють збирати статистику та завдяки їй систематизувати інформацію, проводити аналіз рекламної кампанії та вибудовувати стратегію просування.

Пройшовши довгий шлях розвитку та правового оформлення, реклама перетворилася на яскраве та багатогранне явище. Законодавцем встановлено особливості поширення реклами в телепрограмах і телепередачах, медіа, на транспортних засобах тощо. З огляду на це відсутність спеціальних норм, присвячених Інтернет-рекламі, нелогічна. Реклама в Інтернеті заслуговує на окреме, спеціальне регулювання. Одним із питань, які потребують дослідження в ракурсі поставленої проблеми, є питання поширення реклами в Інтернеті та в окремих соціальних мережах у контексті Закону щодо імплементації норм європейського законодавства у національне законодавство України шляхом імплементації окремих положень законодавства Європейського Союзу у сфері аудіовізуальної реклами [9].

Перше, на що слід звернути увагу, це питання права, що регулює рекламну діяльність на конкретному сайті. Кожен сайт має адресу, що визначає місцезнаходження. Наприклад, сайт, зареєстрований на національному домені UA, повністю охоплюватиметься національним законодавством, яке регулює діяльність цифрової платформи, що обслуговує певний сайт. Якщо учасники платформи здійснюють цивільно-правові угоди, цифрова платформа є трансакційною. Під трансакційними платформами розуміють цифрові платформи, з яких відбуваються різні угоди з надання послуг [10, с. 355].

Соціальні мережі активно використовуються для реклами. На думку Р. Ваксман, чинне законодавство, яким врегульовані питання поширення реклами в соціальних мережах не є досконалим [11, с. 166].

Законодавство має певні прогалини у сфері інтелектуальної власності щодо питань регулювання підприємницької рекламної діяльності в Інтернеті. Це ускладнює процес регулювання цієї проблематики у сфері соціальних мереж. Соціальні мережі вважаються основними розповсюджувачами реклами. Необхідний ретельний аналіз сьогоднішнього рекламного простору і його коригування виходячи з інтересів споживача та суспільства.

Висновки. Виходячи з вищевикладеного, сформулюємо основні висновки:

- Інтернет-реклама – це діяльність учасників рекламних правовідносин щодо всебічної взаємодії в мережі Інтернет з метою просування об’єкта реклами та стимулювання інтересу до об’єкта реклами шляхом створення мережевих ком’юніті спільнот, отримання прибутку через стимулювання продажів;

– реклама в мережі Інтернет – це особливий вид не персоніфікованої інформації, спрямованої на привернення уваги до об’єкта рекламування та формування у потенційного споживача позитивних уявлень про об’єкт рекламування з метою реалізації та просування на ринку, що поширюється будь-якими способами та у різних формах, з використанням Інтернету при дотриманні законодавства України, у тому числі щодо укладання цивільно-правових договорів;

– в Україні функції головного регулятора рекламної діяльності в Інтернет-просторі виконує держава. Рекламне законодавство визначає обов’язки сторін між суб’єктами реклами (рекламодавцем, виробником та споживачем реклами). Договір служить засобом вираження індивідуально-правових розпоряджень, що виконують роль регулятивних договірних правил;

– режим правового регулювання рекламної діяльності у національному законодавстві сконцентрований у одному юридичному акті – Законі України «Про рекламу», який комплексно підтримується правовими актами цивільного права;

– наявність Інтернет реклами потребує окремого правового регулювання. Ефективна правозастосовна діяльність може бути організована лише за ефективного державного регулювання рекламних відносин у сфері Інтернету та встановлення законних і обґрунтованих умов договірних зобов’язань у рекламній сфері. Наявність діючих в Україні правових норм належним чином не дозволяє врегулювати рекламні зобов’язання, що виникають у рекламній діяльності при поширенні в Інтернеті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про рекламу: Закон України від 03.07.1996 р. № 270/96-ВР. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/270/96-%D0%B2%D1%80.
2. Ківелюк Д.А. Цивільно-правове регулювання рекламних відносин в мережі Інтернет: дис. … канд. юрид. наук: спец.: 12.00.03. Хмельницький, 2019. 198 с.
3. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.
4. Парубець О. Піар і реклама як інструменти комунікацій: досвід українських брендів. *Наукові записки інституту журналістики*. 2025. Том 86. № 1. С. 109–114. DOI: https://doi.org/10.17721/2522-1272.2025.86.9. URL. https://nz.knu.ua/uk/article/view/3827/3318.
5. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF.
6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15.
7. Лядський І.К., Сенько І.М., Решетнікова О.В. Вплив соціального інтелекту на ефективність рекламних комунікацій у соціальних медіа. *Економічний простір*. 2025. № 197. С. 63–67. DOI: https://doi.org/10.30838/EP.197.63-67. URL. https://www.researchgate.net/publication/388835372_VPLIV_SOCIALNOGO_INTELEKTU_NA_EFEKTIVNIST_REKLAMNIH_KOMUNIKACIJ_U_SOCIALNIH_MEDIA.
8. Попович К. Г. Правове регулювання реклами (цивілістичний аспект). *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: право*. 2023. Т. 1. Вип. 78. С. 216–220. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.35. URL. http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/286414/280300.
9. Про внесення змін до Закону України «Про рекламу» та інших законів України щодо імплементації норм європейського законодавства у національне законодавство України шляхом імплементації окремих положень законодавства Європейського Союзу у сфері аудіовізуальної реклами (Європейської конвенції про транскордонне телебачення, Директиви Європейського парламенту та Ради 2010/13/ЄС про аудіовізуальні медіапослуги від 10 березня 2010 року із змінами, внесеними Директивою (ЄС) 2018/1808 від 14 листопада 2018 року): Закон України від 30.05.2023 р. № 3136-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3136-20.
10. Єсімов С.С. Цифрові платформи у контексті надання публічних послуг. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 352–357. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.56. URL. https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/08/58.pdf.
11. Ваксман Р.В. Окремі питання правового регулювання реклами в соціальних мережах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 164–166. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/36. URL. http://lsej.org.ua/11_2024/38.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Парасюк В.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.4:131
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.46

ВИДИ СТРОКІВ ЗАХИСТУ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Парасюк М.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-8600-5264

Парасюк М.В. Види строків захисту прав і законних інтересів у цивільному праві.
У статті на підставі комплексного системного аналізу розглянуто види строків захисту прав і законних інтересів у цивільному праві. Актуальність теми зумовлена тим, що захист є однією з основних гарантій прав і свобод людини та громадянину у сфері цивільно-правових відносин. Встановлені строки захисту прав і законних інтересів визначають умови судового захисту порушеного суб'єктивного права. Час впливає на правові відносини через юридичні факти та визначає часові межі здійснення та захисту суб'єктивних прав і обов'язків. Об'єктом дослідження є норми цивільного права, що визначають строки захисту прав і законних інтересів. Предметом дослідження – безпосередньо саме поняття, сутність і види строків, що визначають тимчасові періоди, з якими норми цивільного права пов'язують певні правові наслідки щодо захисту прав і законних інтересів. Методологічну основу склали загальнонаукові (діалектичний і системно-структурний) та спеціальні методи дослідження – формально-юридичний, історико-правовий, порівняльно-правовий, логічного та лексико-граматичного тлумачення правових норм. Вказано, що правовий строк є умовно самостійний юридичний факт, дія якого проявляється тільки у межах складного юридичного складу в сукупності з подіями або діями. Строки захисту прав і законних інтересів є матеріально-правовим інститутом. Інститут строків захисту прав і законних інтересів у цивільному праві має матеріально-правове та процесуальне значення, що полягає у здатності впливати на рух процесу розвитку цивільно-процесуальних відносин у контексті захисту прав і законних інтересів. Види строків захисту прав і законних інтересів у цивільному праві мають єдність мети – забезпечення стабільності правовідносин, що склалися, а також єдність процесуальних функцій, як підстави для процесуального захисту у справі. Види строків захисту знаходяться у безпосередньому зв'язку з правовідносинами, що дозволяє виділити у зазначених правовідносинах: суб'єктів, особи, від дій яких залежить ініціювання можливості застосування строку; підставу – юридичні факти, які зумовлюють початок перебігу строку; предмет; правові наслідки.
Ключові слова: позовна давність, процесуальні правовідносини, розумний строк, систематизація, термін.

Parasyuk M.V. Types of time limits for the protection of rights and legitimate interests in civil law.
Based on a comprehensive systematic analysis, the article examines the types of time limits for the protection of rights and legitimate interests in civil law. The relevance of the topic is due to the fact that protection is one of the main guarantees of human and civil rights and freedoms in the field of civil law relations. The established time limits for the protection of rights and legitimate interests determine the conditions for judicial protection of a violated subjective right. Time affects legal relations through legal facts and determines the time limits for the exercise and protection of subjective rights and obligations. The object of the study is the norms of civil law that determine the time limits for the protection of rights and legitimate interests. The subject of the study is the very concept, essence, and types of time limits that determine the time periods with which the norms of civil law associate certain legal consequences regarding the protection of rights and legitimate interests. The methodological basis consists of general scientific (dialectical and systemic-structural) and special research methods – formal-legal, historical-legal, comparative-legal, logical, and lexical-grammatical interpretation of legal norms. It is indicated that a legal term is a conditionally independent legal fact, the effect of which manifests itself only within the framework of a complex legal structure in conjunction with events or actions. The terms for the protection of rights and legitimate interests are a substantive legal institution. The institution of terms for the protection of rights and legitimate interests in civil law has substantive and procedural significance, which consists in its ability to influence the development of civil procedural relations in the

context of the protection of rights and legitimate interests. The types of time limits for the protection of rights and legitimate interests in civil law have a common goal – to ensure the stability of existing legal relations, as well as the unity of procedural functions as a basis for procedural protection in a case. The types of protection periods are directly related to legal relations, which allows us to identify the following in these legal relations: subjects, persons whose actions determine the initiation of the possibility of applying the period; grounds – legal facts that determine the beginning of the period; subject matter; legal consequences.

Key words: statute of limitations, procedural legal relations, reasonable period, systematization, term.

Постановка проблеми. Завданням цивільного судочинства є захист порушених чи оспорюваних прав і законних інтересів, зміцнення законності, формування поважного ставлення до закону. Учасники правотворчої діяльності встановлюють строки здійснення цивільних прав, коли уповноважений суб'єкт міг би скористатися своїм правом. Поряд із зазначеними строками важливе значення у забезпеченні прав суб'єкта мають передбачені у цивільному законодавстві строки захисту цивільних прав. Строки є важливою складовою механізму цивільно-правового регулювання суспільних відносин. Строки відіграють важливу роль у правовому регулюванні економічних відносин, визначаючи початок і кінець дії правових відносин, упорядковують цивільний оборот і стабілізують майнові відносини. Встановлення строку законом, судом, у правових актах, має значення для захисту прав і законних інтересів у цивільному праві. У чинному цивільному законодавстві недостатньо повно розкрито понятійний апарат строків захисту цивільних прав. Забезпечення ефективності функціонування інститутів цивільного процесуального права зумовлює необхідність удосконалення законодавчої регламентації строків.

Мета дослідження – полягає у комплексному системному аналізі правової природи, сутності та видів строків захисту прав і законних інтересів у цивільному праві, визначенні їх матеріально-правового та процесуального значення, а також з'ясуванні ролі строків як юридичних фактів у механізмі здійснення і судового захисту суб'єктивних цивільних прав та забезпечення стабільності цивільних правовідносин.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти строків у цивільному праві розглядали вчені: О. Андрійчук, Ю. Білоусов, К. Возняковська, Т. Вахонєва, С. Гусарєв, П. Гуйван, Р. Демків, С. Заїка, О. Кіріяк, В. Куценко, Т. Леоненко, П. Лупинська, В. Луць, Г. Мацьків, О. Подвірна, М. Сорока, О. Шиян і інші. У зв'язку з рекодифікацією положень книги першої Цивільного кодексу України є доцільність дослідження строків захисту прав і законних інтересів у цивільному праві.

Виклад основного матеріалу. Поняття «строк» характеризує відносини у цивільному праві в контексті часу та простору та належить до юридичних фактів. За «строком» слід розуміти встановлюваний законом, правочином або судом період часу, що обчислюється роками, місяцями або днями, або момент у часі, що визначається календарною датою, вказівкою на подію, яка має неминуче наступити, або на дію, яка має бути вчинена, призначений для своєчасної реалізації суб'єктами правовідносин. Категорія строк має методологічне та практичне значення, є системним утворенням, в якому знаходять функціональне призначення всі цивільно-процесуальні засоби регулювання.

Сутність строків і термінів полягає у двоїстості реальних явищ і правових моделей. В обох аспектах строк і термін виступає самостійним елементом цивільного права. У проєкті оновлення (рекодифікації) положень книги першої Цивільного кодексу України зазначено, що строком є період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. Терміном є момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення [1].

К. Возняковська і О. Кіріяк зазначають, що згідно зі статтею 251 Цивільного кодексу України, поняття «строк» і «термін» мають ключове значення у цивільно-правових відносинах, оскільки визначають часові межі для реалізації прав і виконання обов'язків суб'єктами цивільних правовідносин. Проте досліджуваний нами соціальний феномен також є і формою існування правової матерії та формою суспільного буття загалом [2, с. 255].

Підстави систематизації визначаються предметно-об'єктною сферою дослідження, цілями і завданнями, специфічними характеристиками об'єктів. Можна виділити такі підстави систематизації строків щодо захисту суб'єктивних прав і законних інтересів у цивільному праві.

1. За способом встановлення розрізняються: нормативні, тобто встановлені нормативно-правовими актами всіх рівнів. До них відносяться договірні та судові строки.

2. За ступенем обов'язковості строк може бути: імперативним; диспозитивним; імперативно-диспозитивними.

3. За предметом регулювання поділяються на матеріальні та процесуальні. Ця підстава пов'язана з тим, що захист суб'єктивного права і законного інтересу це період часу, протягом якого

існуюче суб'єктивне право і законний інтерес забезпечується правовими діями та процедурами відновлення або визнання у разі порушення або оскарження, що включає єдність матеріальних і процесуальних строків, зокрема строків примусового виконання рішень.

4. За призначенням у механізмі правового регулювання виділяють строки: існування прав; захисту права; преклюзивні; виконання обов'язків, з якими зв'язані суб'єктивні права і законні інтереси іншої сторони правовідносини. Чинне цивільне законодавство, за відсутності легального визначення поняття преклюзивного строку, не завжди дозволяє однозначно встановити, чи є строки, що містяться в нормах цивільного права, преклюзивними або строками позовної давності. До ознак преклюзивних строків можна віднести: строк встановлений для здійснення права в непорушеному стані; строк не може бути відновлений, призупинений або перерваний; наявність певної диспозитивності в частині визначення початку обчислення строку та його тривалості; застосування судом строку не за заявою сторони в спорі, а за власною ініціативою внаслідок включення строку до переліку юридично значущих обставин.

На підставі статті 267 «Наслідки спливу позовної давності» Цивільного кодексу України, у виняткових випадках, коли суд визнає поважну причину пропуску строку позовної давності, порушене право фізичної особи підлягає захисту [3].

Причини пропуску строку позовної давності можуть визнаватися поважними, якщо вони мали місце в останні шість місяців строку давності, а якщо цей строк дорівнює шести місяцям або менше шести місяців – протягом строку давності. В інших випадках, у тому числі, коли учасниками цивільних правовідносин є не фізична особа, пропущений строк позовної давності не підлягає відновленню. Строк позовної давності підлягає застосуванню виключно за заявою сторони у спорі, зробленій до винесення рішення. Закінчення строку позовної давності не виключає виконання обов'язку стороною в зобов'язанні добровільно. Тобто обов'язковим є вольовий елемент у поведінці учасника цивільних правовідносин. Доцільно відзначити, що у проєкті положень книги першої Цивільного кодексу враховано вимоги Закону України «Про внесення зміни до розділу «Прикінцеві та перехідні положення» Цивільного кодексу України щодо поновлення перебігу позовної давності» [4].

5. За правовими наслідками строки поділяють на ті, що: встановлюють, змінюють і припиняють право.

6. Залежно від способу встановлення виділяють строки, що визначаються: календарною датою; закінченням періоду часу; вказівкою на подію, що має наступити.

7. За ступенем визначеності можна назвати строки: абсолютно визначені; невизначені; відносно визначені. До відносно визначених строків можна віднести строки, зумовлені поняттями, які мають оцінний характер. Іноді критерієм строку, після якого фізична чи юридична особа вправі звернутися за захистом свого права або законного інтересу є його розумність. Закон не дає визначення поняття «розумність». У визначенні розумності строку важливі критерії: характер зобов'язання, взаємовідносини сторін, умови, що впливають на можливість своєчасного виконання зобов'язань і інші обставини, що мають значення.

На думку В.І. Куценка, Т.Є Леоненко та О.Ю. Шиян розумний строк в цивільному процесуальному праві України – це термін, у який здійснюються неупереджені, справедливі та своєчасні вирішення та розгляд цивільних справ із ціллю ефективної охорони оспорюваних, невизнаних чи порушених інтересів держави, інтересів і прав юридичних осіб, інтересів, свобод або прав фізичних осіб [5, с. 18].

Розумний строк у цивільних правовідносинах – період часу, необхідний для вчинення учасником цивільних правовідносин дії, юридично значущої для виконання зобов'язання. Визначення розумності строку в кожному конкретному спорі належить на розсуд суду. При визначенні строків захисту цивільних прав і законних інтересів Цивільний кодекс України містить такі визначення строків як «негайно». Наприклад, боржник повинен виконати обов'язок у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не випливає із договору або актів цивільного законодавства. Чітких часових параметрів для даного строку в Цивільному кодексі України немає.

У частині 6 ст. 8 «Права споживача у разі придбання ним товару неналежної якості» Закону України «Про захист прав споживачів» зазначено, за наявності товару вимога споживача про його заміну підлягає негайному задоволенню, а в разі виникнення потреби в перевірці якості – протягом чотирнадцяти днів або за домовленістю сторін [6].

Відповідно до частини 3 статті 11 Закону України «Про виконавче провадження» строки обчислюються в робочих днях, місяцях і роках. Якщо зазначеним законом не встановлено інше, то перебіг строку, що обчислюється роками, місяцями або днями, починається на наступний день після календарної дати або дня настання події, якою визначено початок строку [7].

Виходячи з вказаного Закону при негайному виконанні вимог, що містяться у виконавчому документі, початком виконання слід вважати день не пізніше першого робочого дня після надходження виконавчого документа на виконання. Дане визначення строку як «негайно» може бути прийнято у відносинах, що регулюються цивільним законодавством.

Цивільний кодекс України містить такий вид строку захисту цивільних прав і законних інтересів як «без зволікання». Вказівка на такий строк міститься, наприклад, у частині 3 статті 89 «Державна реєстрація юридичної особи» Цивільного кодексу України «Відмова у державній реєстрації, а також зволікання з її проведенням можуть бути оскаржені до суду».

Поняття «без зволікання» та «негайно» можна визначити як синоніми. Стосовно різних відносин поняття цих строків відрізняється, тобто даний строк єдиним і універсальним визнати не можна. Без зволікання і «негайно» є ідентичними поняттями строку захисту прав і законних інтересів, які означають необхідність вчинення юридично значимої дії, яка є можливою, у мінімально необхідний строк. У кожному конкретному випадку такий строк відрізнятиметься залежно від відносин, що регулюються цивільним законодавством. У чинному Цивільному кодексі України вираз «негайно» використовується у п'ятдесяти трьох випадках.

8. За типовістю для правових відносин у цивільному праві виділяють строки: загальні; спеціальні. Існують цивільні правовідносини, на які строк позовної давності не поширюється, вони перелічені у ст. 268 Цивільного кодексу України. До них відносяться: на вимогу, що випливає із порушення особистих немайнових прав, крім випадків, встановлених законом; на вимогу вкладника до банку (фінансової установи) про видачу вкладу; на вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, крім випадків визначених законом, на вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування) та інші. Однак вимоги, пред'явлені після закінчення трьох років з моменту виникнення права на відшкодування такої шкоди, задовольняються за минулий час не більше ніж за три роки, що передували пред'явленню позову, за винятком випадків, передбачених статтею 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»; інші вимоги, встановлені законом [8]. Перелік таких вимог є відкритим.

Наведені критерії систематизації дозволяють впорядкувати різноманіття цивільно-правових строків, до яких залежно від інституційного призначення належать: строки для створення, реорганізації та ліквідації юридичних осіб; строки для вимоги про виконання зобов'язання; строки для цінних паперів; строки захисту авторських і суміжних прав; строки позовної давності, в тому числі спеціальні строки позовної давності; строки, встановлені судом для виконання судової постанови; строки для виникнення права власності; строки припинення права власності; строки за відкладальними обставинами для звернення з вимогою; інші строки, в тому числі строки захисту авторських і суміжних прав.

Строки захисту права можуть як зумовлюватися волею учасників цивільних правовідносин, що проявляється у встановленні відповідного строку в зобов'язанні (зокрема у зобов'язаннях із визначеним строком виконання, де перебіг позовної давності розпочинається після спливу строку виконання), так і не залежати від їх волевиявлення, оскільки можливість впливу на такі строки прямо виключена приписами закону.

Цифровізація суспільних відносин призвела до виникнення цифрових прав, що потребують цивільно-правового регулювання захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб і відповідно строків їх захисту. Правове регулювання відносин, основу яких складають цифрові права, включає правове та технічне регулювання. Під час подання документів відбувається попередня перевірка з можливістю повторного надсилання відхилених документів. З метою забезпечення безпеки документи, що подаються, можуть підписуватися посиленим кваліфікованим електронним підписом [9, с. 403].

Визначений при обчисленні строку позовної давності та строку на звернення до суду момент звернення до суду має особливості у разі реалізації права на звернення до суду у електронній формі. Подання процесуальних документів в електронному вигляді здійснюється через Єдину судову інформаційно-телекомунікаційній систему [10].

В практиці Верховного Суду сформувалося два підходи щодо допустимості або недопустимості звернення до суду з електронним процесуальним документом шляхом його направлення на офіційну електронну пошту суду:

– звернення до суду з електронним процесуальним документом шляхом направлення на офіційну електронну адресу суду є належним і допускається;

– належним способом звернення до суду з процесуальними документами в електронній формі є направлення їх через підсистему «Електронний суд», а спосіб звернення осіб, які беруть участь у справі, шляхом направлення підписаних електронних документів на офіційну електронну пошту судів не передбачений чинним цивільним процесуальним законодавством [11].

Строки здійснення прав у межах цивільних правовідносин характеризуються низкою специфічних рис, зокрема:

- ✓ для строків, що ґрунтуються на цифрових юридичних фактах, притаманна можливість їх автоматизованої зміни, що зумовлює необхідність запровадження спеціальних правил обчислення строків, у тому числі строків захисту суб'єктивних прав;
- ✓ момент, який враховується при обчисленні строку позовної давності та строку звернення до суду, набуває особливого значення у разі реалізації права на судовий захист шляхом подання документів в електронній формі.

Специфіка правовідносин, що виникають на підставі цифрових юридичних фактів, обумовлює необхідність внесення змін у статтю 253 «Початок і закінчення строку» проєкту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої».

С. Гусарєв зазначає, на підставі аналізу різних теоретичних підходів до розуміння правової природи строку та його місця в системі цивільного права України, найбільш обґрунтованим є розуміння строку як темпоральної характеристики об`єктивної дійсності (часова форма), що впливає на правовідносини. З настанням перебігом і спливом цієї характеристики настають певні юридичні наслідки [12, с. 140].

Висновки. Захист суб'єктивних цивільних прав здійснюється у передбачені законом способи. Але можливість захисту права обмежена певним строком, після закінчення якого право на захист втрачається. Захист цивільних прав і законних інтересів тісно пов'язаний з інститутом строку, який відіграє службову роль у справі впорядкування цивільних правовідносин, забезпечення їх стійкості та визначеності, зміцнення цивільного обороту та договірної дисципліни.

Строк захисту права та законного інтересу слід розуміти як певний часовий проміжок, у межах якого чинне суб'єктивне право і законний інтерес гарантуються правовими засобами їх визнання чи відновлення у разі порушення або оспорювання. Такий строк охоплює взаємопов'язаність матеріально-правових строків звернення до юрисдикційних органів і процесуальних строків, зокрема строків виконання рішень органів, наділених юрисдикційними повноваженнями.

Систематизація строків захисту прав і законних інтересів у цивільному праві здійснюється за низкою критеріїв, до яких належать: спосіб їх установлення, ступінь обов'язковості, предмет правового регулювання, функціональне призначення в механізмі правового регулювання, правові наслідки спливу строку, а також рівень їх визначеності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проєкт Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» № 14056 від 21.09.2025 р. URL. https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356.
2. Возняковська К.А., Кіріяк О.В. Строки у цивільному праві України: проблеми класифікації та правозастосування. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Випуск 02. С. 252-259. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.34. URL. http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/327041/316856.
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
4. Про внесення зміни до розділу «Прикінцеві та перехідні положення» Цивільного кодексу України щодо поновлення перебігу позовної давності: Закон України від 14.05.2025 р. № 4434-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 4434-20.
5. Куценко В.І., Леоненко Т.Є., Шиян О.Ю. Проблемні аспекти принципу розумності строків розгляду справи судом у цивільному судочинстві України. *Науковий вісник ХДУ. Серія Юридичні науки*. 2023. № 4. С. 15-19. DOI https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2023-4-3. URL. https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/387/355.
6. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12.
7. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19.
8. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/638-15/conv.
9. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.
10. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Рішення Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 р. № 1845/0/15-21. URL. https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21.

11. Сакура Н. Використання ЄСІТС під час розгляду цивільних справ: огляд окремих правових позицій ВС. Верховний Суд. URL. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_ESITS.pdf.
12. Гусарєв С.Д. Функція строків в цивільному праві України. *Правова позиція.* 2023. № 3 (40). С. 137-144. DOI https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-3.27. URL. https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2023/3/27.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Парасюк М.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.47

ЧИ Є ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ «БАТЬКОМ ЗАКОНІВ»?

Попов Ю.Ю.,
ORCID: 0009-0007-7716-3261

Попов Ю.Ю. Чи є Цивільний кодекс України «батьком законів»?

У статті доводиться, що уявлення про вищу силу Цивільного кодексу України (ЦК) порівняно з іншими законами не відповідає Конституції України. Крім того, таке уявлення призводить до нерозумних результатів, що не відповідає меті тлумачення законодавства. Тому ідею статусу ЦК як «батька законів», який має вищу юридичну силу порівняно з іншими законами, слід відкинути.

Вирішувати колізії (конкуренцію) норм ЦК з нормами інших законів слід так само, як і у випадку колізії норм некодифікованих законів. Вирішення колізій норм є різновидом тлумачення законодавства. Для цього можуть застосовуватись різні методи тлумачення, включаючи максими «*lex posterior derogat legi priori*» та «*lex specialis derogat legi generali*»; при цьому абстрактна ієрархія між цими правилами відсутня; більше того, ці правила (як і будь-які інші правила тлумачення) не є такими, що завжди підлягають беззастережному застосуванню. Імперативне встановлення наперед єдиних для всіх випадків методів вирішення колізій є неможливим. Більшу вагу слід надавати засадам розумності та справедливості, ніж формальним правилам вирішення колізій. Це підтверджується судовою практикою Верховного Суду.

Розуміння ЦК як такого, що має «пріоритет» над іншими законами, призвело, серед іншого, до появи так званих декодифікаційних правил. Вони вимагають одночасно з поданням проєкту закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж ЦК, подавати і окремий проєкт закону про внесення змін до ЦК. Це шкодить самому ЦК, бо провокує внесення до нього постійних змін у зв'язку з прийняттям некодифікованих законів, що позбавляє його сталості. Крім того, сама мета послаблення декодифікаційних процесів виглядає принаймні сумнівною, адже декодифікація є відповіддю на соціальні та економічні зміни, внаслідок чого поза межами ЦК регулюється значний масив відносин.

Вміщення до ЦК фрагментарних (нібито найбільш важливих) положень, які регулюють ті самі відносини, які врегульовані іншими (профільними) законами, призводить до створення штучної колізії норм. Прикладами є вміщення до ЦК окремих положень про товариства з обмеженою відповідальністю, про акціонерні товариства, про кооперативи. Такий підхід є даниною радянській традиції, з якою слід покінчити.

Ключові слова: цивільний кодекс, колізії норм, конкуренція норм, рекодифікація, декодифікація.

Popov Yu.Yu. Is the Civil Code of Ukraine the «father of laws»?

The author argues that the notion that the Civil Code of Ukraine (CC) has superior force over other statutes is inconsistent with the Constitution of Ukraine. Moreover, such an understanding yields unreasonable outcomes that contradict the purpose of statutory interpretation. Therefore, the notion that the CC has the status of a "father of laws," endowed with higher legal force than other statutes, should be rejected.

Conflicts (competition) between the norms of the CC and the norms of other statutes should be resolved in the same manner as conflicts between the norms of non-codified statutes. Resolving normative conflicts is a form of statutory interpretation. Various interpretive methods may be applied, including the maxims *lex posterior derogat legi priori* and *lex specialis derogat legi generali*; however, there is no abstract hierarchy between these rules. Moreover, these rules (as well as any other interpretive rules) are not subject to unconditional application in all cases. It is impossible to establish in advance any uniform, mandatory methods for resolving conflicts of statutory provisions. Principles of reasonableness and fairness should carry greater weight than formal conflict-of-laws rules. The Supreme Court's case law confirms this.

Understanding the CC as having "priority" over other laws has, among other things, led to the emergence of so-called de-codification rules. These rules require that any draft law regulating civil relations in a manner different from that of the CC be accompanied by a separate draft law amending the CC. This harms the CC itself by prompting constant amendments in response to the adoption of noncodified statutes, thereby undermining its stability. Moreover, the very goal of weakening de-codification processes appears at least questionable, since de-codification is a response to social and economic changes, and as a result, a significant body of relations is regulated outside the CC.

Including in the CC fragmentary (supposedly most important) provisions regulating the same relations that are governed by other (specialized) laws creates an artificial conflict of norms. Examples include inserting into the CC individual provisions on limited liability companies, joint-stock companies, and cooperatives. This approach is a remnant of the Soviet tradition, which should be abandoned.

Key words: civil code, conflict of norms, recodification, de-codification.

Постановка проблеми. Проблема вирішення колізій (конкуренції) норм є надзвичайно важливою хоча б тому, щодо від вирішення колізії таким чи іншим чином залежить правозастосування, зокрема вирішення спорів. Одним із найбільш розповсюджених випадків колізії є конкуренція норм Цивільного кодексу України (ЦК) та інших кодексів і некодифікованих законів. У літературі наявні різні підходи до тлумачення законодавства як системи і пропонується різні способи вирішення конкуренції норм.

Мета дослідження полягає як у проведенні аналізу різних підходів до вирішення колізій норм ЦК та інших законів з точки зору їх відповідності Конституції України, так і у перевірці можливих варіантів тлумачення законодавства на їх відповідність засадам розумності.

Стан опрацювання проблематики. До питання співвідношення норм ЦК та інших законів зверталося багато дослідників ще з часу прийняття ЦК у чинній редакції, коли проблема постала особливо гостро, головним чином із-за невиразної характеристики ЦК у ст. 4 як основного акта цивільного законодавства. Думки дослідників з цього приводу можна поділити на дві основні групи.

Одні науковці вважають, що ЦК має таку саму юридичну силу, як і інші закони, а норми ЦК не мають пріоритету над нормами законів. Такий підхід мотивується тим, що відповідно до Конституції України всі закони (включаючи ЦК) мають рівну юридичну силу. Так, З.В. Ромовська зазначає, що Конституція України не передбачає верховенства одного закону над іншим, неможливості прийняття нового закону, який по-іншому регулює відносини, ніж це було закріплено в попередньому [1, с. 148]. На думку В.Г. Ротаня, А.Г. Яреми, В.В. Кривенка, В.Я. Карабаня, О.С. Соніна визнання ЦК основним актом цивільного законодавства не означає, що цей Кодекс має вищу юридичну силу порівняно з іншими законами; повноваження Верховної Ради України (ВРУ) видавати закони, які регулюють цивільні відносини, Конституцією України не обмежуються, не можуть вони обмежуватися й іншими законами, оскільки це суперечило б Конституції України [2, с. 35]. Г.І. Дутка наголошує, що конституційні підстави для виділення окремих видів законів, які розрізняються за юридичною силою, нині відсутні; тому намагання провести градацію законів шляхом прийняття спеціального закону про закони і законодавчу діяльність (або закону про нормативні акти) не має перспектив, оскільки не узгоджується з Конституцією [3]. Такої ж думки, здається, дотримуються С.О. Погрібний та О.О. Кот, які вважають, що, можливо, варто реалізувати ідею поділу законів на звичайні та конституційні, щоб віднести кодекси як основні акти різних галузей законодавства до конституційних законів, і зазначають, що без відповідних змін до Конституції України таку ідею неможливо реалізувати [4, с. 110].

Інші дослідники вважають можливим встановлення законом ієрархічних відносин між ЦК та іншими законами. На думку В.І. Борисової, ЦК – основний акт цивільного законодавства України, який має особливу, підвищену юридичну силу; усі інші закони України є поточними і приймаються відповідно до Конституції та ЦК [5, с. 34]. Р.О. Стефанчук вважає можливим надання законом кодифікованим актам вищої юридичної сили, ніж законам України [6, с. 73]. С.П. Рабінович виходить з того, що згідно зі ст. 4 ЦК інші закони, якими регулюються цивільні відносини, приймаються відповідно до Конституції України та ЦК; останнє положення, на його думку, дає підстави стверджувати про вищу юридичну силу ЦК порівняно з іншими законами, якими регулюються цивільні відносини [7, с. 21-22]. Роботи цих вчених об’єднує те, що вони не здійснюють аналіз пропонованого ними тлумачення положень ч. 2 ст. 4 ЦК на його відповідність Конституції України.

Виклад основного матеріалу доцільно зосередити на кількох різних, але взаємоповязаних аспектах.

1. ЦК як «основний акт» цивільного законодавства України

Відповідно до усталеної практики Великої Палати (ВП) Верховного Суду (ВС) тлумачення законодавства судам слід здійснювати системно, враховувати правову природу спірних відносин, загальну спрямованість законодавства та права України в цілому, а результат тлумачення законодавства має бути розумним та справедливим (пункт шостий статті 3 ЦК); національне законодавство має тлумачитися таким чином, щоб результат тлумачення відповідав принципам справедливості, розумності та узгоджувався з положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (див. наприклад [8]). Звичайно, тлумачити законодавство слід так, щоб результат тлумачення узгоджувався і з Конституцією України (якщо таке тлумачення є можливим – а в переважній більшості випадків так і є).

В абзаці першому ч. 2 ст. 4 ЦК сказано, що основним актом цивільного законодавства України є ЦК. Доволі невиразне і нечітке словосполучення «основний акт цивільного законодавства» (разом з іншими положеннями цієї частини, про які мова нижче) інколи тлумачать так, ніби норма ЦК має беззастережний «пріоритет», «превалює» над нормами інших законів; іншим законом нібито неможливо встановити ані пізнішу, ані спеціальну норму, яка буде застосовуватися переважно перед більш ранньою чи загальною нормою ЦК. Водночас Конституція України не надає більшої пріоритетності жодному закону. Зокрема, це стосується і ЦК, який у Конституції України взагалі не згадується (як, до речі, і будь-який інший кодекс).

Звідси випливає, що всі закони України мають однакову юридичну силу, а жодний з них не має пріоритету над іншими. Зокрема, відповідно до Конституції України ЦК не має пріоритету над іншими законами.

Може виникнути питання: а чи не можна встановити законом пріоритетність одного закону над іншими? Видається, що відповідь на це питання є однозначно негативною.

Німецький вчений Р. Кніппер, який багато років опікувався становленням ринкового права на теренах колишніх радянських республік, зазначає, що всі закони мають рівний ранг; ніякий закон не може привласнити собі особливий ранг, а тим більше заздалегідь встановити рамки для змісту інших законів. Вчений звертає увагу, що подібною спробою є, наприклад, ст. 3 російського Цивільного кодексу (де сказано, зокрема, що інші закони, які регулюють цивільні відносини, приймаються згідно з цим кодексом та мають відповідати йому. – *Ю. П.*), та Модельний Цивільний кодекс Співдружності незалежних держав (СНД) (ст. 2 якого містить подібні положення. – *Ю. П.*). Науковець резюмує, що ці положення намагаються встановити законодавчо, що всі майбутні закони повинні підкорятися «батькові законів» – Цивільному кодексу і не повинні суперечити йому, і робить висновок, що такі спроби не можуть бути зобов'язуючими [9].

Ці висновки є цілком слушними. Дійсно, якщо законодавець (прямо чи опосередковано) встановить, що інші закони, які регулюють відносини інакше, ніж оцей «головний» закон («батько законів» за влучною характеристикою Р. Кніппера), не застосовуються (є «нечинними»), то тим самим законодавець обмежить себе у можливості приймати закони того чи іншого змісту. Водночас законодавець не може обмежити законом власні повноваження, бо вони визначаються не законом, а засадничим актом (актом установчої влади) – Конституцією України. Власне, саме такий висновок сформулювала ВП ВС: «Конституція України не передбачає можливості надання певному закону вищої юридичної сили щодо інших законів, або можливості передбачити законом заборону законодавцю приймати інші закони, що регулюють однопредметні відносини» [10].

Словники пропонують такі значення слова «основний»: найважливіший; головний; (- тему) чільний, провідний, визначальний, центральний; (- права) елементарний; (- кількість) переважний, який є основою чого-небудь, становить його найважливішу частину (див. наприклад [11], [12]. Видається, що словосполучення «основний акт цивільного законодавства» у контексті ч. 2 ст. 4 ЦК можна охарактеризувати як найбільший чи переважний за кількістю норм, який регулює найширше (порівняно з іншими законами) коло цивільних відносин. Але в жодному разі вислів «основний акт цивільного законодавства України» не можна розуміти так, що ЦК є «головним» законом, а інші закони є підпорядкованими ЦК, що він має «пріоритет» над іншими законами. Таке тлумачення не відповідало би Конституції України, а тому має бути відкинуте.

В абзаці другому ч. 2 ст. 4 ЦК сказано, що актами цивільного законодавства є також інші закони України, які приймаються відповідно, зокрема, до цього Кодексу. Водночас повноваження ВРУ приймати закони встановлене безпосередньо Конституцією України (п. 3 ст. 85). Тому жодного «дозволу» з боку ЦК щодо прийняття того чи іншого закону ВРУ не потребує. Тому і цей абзац не можна розуміти так, що ЦК має «пріоритет» над іншими законами. Радше цей абзац варто тлумачити таким чином, що ЦК та інші закони, які регулюють цивільні відносини, разом становлять єдину систему регулювання, і саме в цьому сенсі «відповідають» одне одному.

Цікавими є спроби, формально визнаючи однакову юридичну силу ЦК (іншого кодексу) і «звичайних» («поточних») законів, все ж фактично надати кодексу більшої юридичної сили. Так би мовити, визнати, що хоча всі закони є рівними, але один із них є «рівнішим» за інші, які є «менш рівними». Так, на думку О.С. Простибоженка, «і кодекс, і закон є рівнозначними нормативно-правовими актами, які мають однакову юридичну силу. Тому питання має вирішувати не в площині ієрархії між цими актами, а в площині конкуренції їхніх норм (або ж вирішення колізій між ними)». Це спостереження видається цілком слушним. Але тут же цей автор зазначає: «Тобто необхідним є встановлення правила, яке б передбачало пріоритет у застосуванні відповідного кодексу перед іншими законами при збереженні їх однакової юридичної сили» [13, с. 31]. Водночас гіпотетичне встановлення правила, яке б передбачало беззастережний пріоритет у застосуванні будь-якої норми кодексу перед будь-якою нормою іншого закону (зокрема незалежно від співвідношення їх

гіпотез, часу прийняття чи інших обставин), як раз і означає надання кодексу вищої юридичної сили порівняно з іншими законами, що виключало б збереження однакової юридичної сили кодексу і закону (чого О.С. Простибоженко не помічає). Цей підхід відповідає ієрархічному принципу вирішення колізій між нормами актів різної юридичної сили[1], який не може застосовуватися до норм однакової юридичної сили.

У цьому ж дусі у низці постанов ВС наводяться міркування щодо розмежування вимірів ієрархії актів цивільного законодавства по вертикалі та по горизонталі. Так, у постанові об'єднаної палати Касаційного цивільного суду (ОП КЦС) сказано таке: «Ієрархія актів цивільного законодавства може базуватися на їх юридичній силі (вимір по вертикалі). Вона поширюється, по-перше, на співвідношення закону та підзаконних актів та, по-друге, на співвідношення Конституції та законів (як кодифікованих, так і інших (поточних)). Одночасно слід визнати існування ієрархії між ЦК як кодифікованим законом та іншими (поточними) законами, що регулюють цивільні відносини. Ця ієрархія базується на визнанні ЦК основним актом цивільного законодавства (вимір ієрархії по горизонталі)» [14]. Водночас ієрархія (грец. ἱεραρχία, від ἱερός – священний і ἀρχή – влада) – суворий порядок підлеглості нижчих чинів вищим, розташування частин чи елементів цілого від нижчого до вищого [15]. Таким чином, ієрархічні відносини завжди є вертикальними. Отже, «вимір ієрархії по горизонталі» – це оксюморон, на зразок «смаженого льоду». Втім, зазначені висновки ОП КЦС не мають прецедентного значення, бо вони суперечать вже згаданим висновкам ВП ВС про те, що Конституція України не передбачає можливості надання певному закону вищої юридичної сили щодо інших законів [10], тож між законами і кодексами неможливі ієрархічні відносини – навіть якщо назвати ієрархію «горизонтальною».

Необхідно підкреслити, що розуміння ЦК як такого, що має «пріоритет» над іншими законами (разом з абзацами третім та четвертим ч. 2 ст. 4 ЦК[2]), шкодить самому ЦК, бо позбавляє його сталості. Дійсно, якщо є необхідність встановити в законі спеціальне регулювання (яке регулюватиме певну вужчу сферу цивільних відносин інакше, ніж ЦК), то слідуючи такому розумінню суб'єкт законодавчої ініціативи нібито змушений одночасно ініціювати і приписування до певного положення ЦК у кращому разі бланкетної норми на зразок «якщо інше не встановлено законом» (чи засмічувати ЦК посиланням на конкретний Закон, або, ще гірше, змінювати загальне регулювання, встановлене ЦК). Це провокує численні зміни до ЦК, що призводить до його мінливості. Так, навіть розробники ЦК Н.С. Кузнєцова та А.С. Довгерт підмітили це, зазначивши, що значну кількість змін до ЦК «здебільшого було зроблено через наявність у ЦК України так званих «декодифікаційних» положень (абзац 3 ч. 2 ст. 4 ЦК України)» [16, с. 21]. Якщо ж виходити з того, що спеціальні норми законів підлягають переважному застосуванню перед загальними нормами ЦК (як це зазвичай і має бути згідно максими «*lex specialis derogat legi generali*»), то при встановленні спеціальної норми іншим законом немає необхідності вносити зміни до ЦК, тобто відсутнє зазначене джерело порушення його сталості.

2. Вирішення колізій (конкуренції) між нормами ЦК та інших законів

З'ясування питання про те, яка саме норма у випадку колізії підлягає застосуванню, а яка не підлягає, являє собою діяльність по встановленню змісту законодавства для його практичної реалізації, тобто є тлумаченням [17, с. 290]. Якщо йдеться про колізію (конкуренцію) норм двох нормативно-правових актів однакової юридичної сили, наприклад законів, то тлумачення може, зокрема, полягати у встановленні волі законодавця (точніше, волі гіпотетичного розумного законодавця [18, p. 286-287], уявної волі ідеального законодавця (правотворця) на даний момент [19, с. 64]). Максими «*lex posterior derogat legi priori*» та «*lex specialis derogat legi generali*» є різновидами такого встановлення волі законодавця (хоча способи тлумачення не вичерпуються ними).

Так, якщо норми закону прийняті у різний час, і гіпотези нової та попередньої норми співпадають, то у зв'язку з тим, що одночасне застосування цих норм є неможливим, зазвичай доцільно робити вибір на користь нової (більш пізньої) норми, виходячи з того, що останнє за часом волевиявлення законодавця, мабуть, краще відповідає потребам суспільства. Це і є правилом «більш пізнього закону». Воно є наслідком застосування історичного методу тлумачення [20, с. 368].

---

[1] Наприклад, відповідно до ч. 7 ст. 10 Цивільного процесуального, ч. 7 ст. 11 Господарського процесуального кодексів України у разі невідповідності правового акта правовому акту вищої юридичної сили суд застосовує норми правового акта вищої юридичної сили.

[2] В абзацах третьому та четвертому ч. 2 ст. 4 ЦК сказано таке: «Якщо суб'єкт права законодавчої ініціативи подав до Верховної Ради України проект закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж цей Кодекс, він зобов'язаний одночасно подати проект закону про внесення змін до Цивільного кодексу України. Поданий законопроект розглядається Верховною Радою України одночасно з відповідним проектом закону про внесення змін до Цивільного кодексу України. Зміни до цього Кодексу можуть вноситися виключно законами про внесення змін до Цивільного кодексу України». Проєктом Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» (реєстр. № 14056 від 21.09.2025 р.) ці положення передбачається перенести до Регламенту ВРУ.

Якщо ж об'єм гіпотези однієї норми («загальної») повністю включає в себе об'єм гіпотези другої («спеціальної»[1]), то, якщо певні обставини охоплюються гіпотезами обох норм, важко не зробити вибір на користь спеціальної, вважаючи її такою, що встановлює виключення з загальної, виходячи з презумпції розумності законодавця[2]. Вибір на користь загальної норми (наприклад, норми кодексу) призвів би до того, що спеціальна норма ніколи не застосовувалась би, виявилась би зайвою, що суперечить зазначеній презумпції. Правило «спеціального закону» є наслідком застосування функціонального методу тлумачення [20, с. 368].

При цьому абстрактна ієрархія між правилами «спеціального закону» та «більш пізнього закону» відсутня [20, с. 370]. Більше того, ці правила (як і будь-які інші правила тлумачення) не є такими, що завжди підлягають беззастережному застосуванню.

Тлумачення в більшості випадків не може бути зведено до формалізованого алгоритму, який різні інтерпретатори могли б застосовувати цілком однаково [23, с. 41]. Немає чітко визначених правил використання способів тлумачення; вони можуть використовуватися суб'єктом тлумачення всі одночасно, або може бути обраний один чи кілька на розсуд особи, залежно від можливості досягнення мети тлумачення; відмова правозастосовувача від використання всього арсеналу призводить до однобокості в застосуванні норм закону [24, с. 12]. У кожній конкретній ситуації суб'єкту, що здійснює правозастосування, із застосуванням різних способів тлумачення слід визначатися, як *на даний момент* слід розуміти законодавство, яку норму слід застосовувати [20, с. 370].

Важливо, що йдеться про тлумачення (зокрема вирішення колізій) саме *на даний момент*. На цьому оснований динамічний підхід до тлумачення норм, яким визнається, що тлумачення може з часом змінюватися, адже юридичні приписи не завжди встигають за розвитком суспільних відносин [25, с. 122]. Зокрема, щоб обійти застарілі правила та модернізувати право суд може відійти навіть від очевидного наміру законодавця [26, p. 283]. В умовах дедалі динамічнішого суспільного життя і зв'язаного з ним швидкого старіння законодавства та іншого нормативного матеріалу динамічний підхід до тлумачення є неминучим [27, с. 5-6]. Такий підхід дозволяє Європейському Суду з прав людини (ЄСПЛ) застосовувати Конвенцію як «живий інструмент» («*a living instrument*»), враховуючи умови сьогодення [20, с. 365], а, наприклад, Верховний суд США протягом 1946–1992 років вдавався до overruling interpretation (мається на увазі зміна тлумачення положень Конституції США. – *Ю.П.*) щонайменше 154 рази [28, с. 27].

Зазначене свідчить про необхідність час від часу змінювати тлумачення законодавства, що може тягти необхідність і зміни застосовних методів тлумачення. Це повною мірою стосується вирішення колізій (конкуренції норм) як різновиду тлумачення. Тому імперативне встановлення наперед єдиних для всіх випадків методів вирішення колізій є неможливим. Навіть такі усталені правила, як «*lex posterior*» та «*lex specialis*», не можна застосовувати «автоматично». Прикладом є надання ВП ВС переваги більш ранньому закону перед більш пізнім з тих міркувань, що перший є більш сприятливим для особи [10], тобто ВП ВС фактично надала більшу вагу принципам розумності та справедливості, ніж застосуванню максими «*lex posterior*».

Це ще раз доводить, що юридичне тлумачення є не набором наперед заданих правил, а радше поєднанням науки і мистецтва [27, с. 4-5]. Це судження є справедливим у тому числі для вирішення колізій як різновиду тлумачення.

3. Новели Закону України «Про правотворчу діяльність»

Відповідно до розділу XIV «Прикінцеві положення» цей Закон набрав чинності, але більшість його положень не введені в дію. Тим не менше варто обговорити деякі його положення, дотичні до нашої теми.

Відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 19 цього Закону всі закони мають однакову юридичну силу. Звісно, це положення є зайвим, бо рівна юридична сила законів випливає з Конституції України, а встановлювати ієрархію нормативно-правових актів, попри поширене уявлення (див. наприклад [6, с. 73]), законом не можна.

Також Закон містить ст. 66 про подолання колізій норм права. Цією статтею передбачається у ч. 3 «закріпити» правила «*lex posterior*» та «*lex specialis*», а у ч. 2 встановити виняток: пріоритет має норма права, що міститься у кодексі, якщо інше не передбачено таким кодексом. З викладеного вище зрозуміло, що ч. 2 ст. 66 Закону є не встановленням правила вирішення колізій між нормами рівної юридичної сили, а завуальованою спробою (всупереч, до речі, п. 3 ч. 2 ст. 19 цього ж

---

[1] Спеціальні норми розраховані на вужче коло випадків, ніж загальні. Див. наприклад [21, с. 26].

[2] За висловом H.M. Hart, Jr. та A.M. Sacks, суд має припускати, якщо протилежне не є безсумнівним, що законодавчий орган складався з розумних людей, які розумно переслідували розумні цілі [22, p. 307].

Закону[1]) встановити ієрархічне відношення шляхом надання кодексам вищої юридичної сили порівняно з «первинними» законами.

Що ж до ч. 3 ст. 66 Закону, намагання встановити правила тлумачення норм законів, які будуть єдиними на всі випадки колізій норм, які містяться у тисячах прийнятих у минулому законах (тобто заднім числом) та у тих, що будуть прийняті у майбутньому, є не встановленням волі законодавця, а її викривленням. З'ясування волі законодавця (якщо це необхідно) має здійснюватися у кожному конкретному випадку, причому це може потребувати застосування різних способів тлумачення. Намагання ж вирішити проблеми юридичного тлумачення спробою закріпити відповідні правила в законодавчому акті є продовженням формули «простих рішень», яка дуже слабко відповідає проблематиці складного процесу правозастосування [29].

Уявлення ж про те, що норми кодексів є нібито «головнішими» за норми інших законів, може призвести до того, що не будуть застосовуватися спеціальні норми безлічі законів, які у кодексах (зокрема у ЦК) не згадуються (ні прямо, ні побічно). Це є очевидно нерозумним та вкрай шкідливим для правозастосування результатом.

Більше того, запровадженням правил вирішення співвідношення норм законодавчих актів законодавець фактично втручається у компетенцію органів правозастосування, зокрема судів, які на необхідній стадії правозастосування здійснюють тлумачення законодавчих актів [29]. Повноваження щодо тлумачення законодавства належить судовій гілці влади, бо без такого тлумачення суди не можуть здійснювати правосуддя, тобто тлумачення закону є складовою правосуддя. Відтак і вирішення колізій (конкуренції) між нормами законів (зокрема кодексів та інших законів) належить до повноважень судової гілки влади. Тому спроби нав'язати судам законом застосування окремих способів тлумачення (і тим самим заборонити застосування інших способів тлумачення законодавства), тим більше абстрактно, на всі випадки, є порушенням ст. 6 Конституції України щодо поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Адже і законодавство, і судова практика є складовими права, при цьому перша складова належить до компетенції законодавця, а друга (яка включає і тлумачення) – до компетенції судової гілки влади. Варто нагадати знаменитий висновок судді Маршалла у рішенні Верховного суду США: «*It is emphatically the province and duty of the Judicial Department to say what the law is. Those who apply the rule to particular cases must, of necessity, expound and interpret that rule. If two laws conflict with each other, the Courts must decide on the operation of each*» [30] (приблизний переклад: «Безперечно, саме до компетенції й обов'язку судової влади належить визначати, що є правом. Ті, хто застосовує норму до конкретних випадків, повинні з необхідністю тлумачити й пояснювати цю норму. Якщо два закони суперечать один одному, суди мають вирішити питання дії кожного з них»).

4. Штучний поділ законопроєктів

В абзацах третьому та четвертому ч. 2 ст. 4 ЦК сказано, що якщо суб'єкт права законодавчої ініціативи подав до ВРУ проєкт закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж ЦК, він зобов'язаний одночасно подати проєкт закону про внесення змін до ЦК[2]; зміни до ЦК можуть вноситися виключно законами про внесення змін до ЦК.

Видається, що ці положення не відповідають Конституції України, бо втручаються у дискреційні повноваження ВРУ приймати або не приймати ті закони, які вона знайде за потрібне. Ці повноваження охоплюють, зокрема, внесення змін до ЦК не окремим законом, а прикінцевими положеннями закону, який встановлює регулювання певної сфери відносин. Вимога про обов'язкове подання проєкту змін до ЦК, причому окремим проєктом (що тим самим забороняє подання проєкту певного змісту – із внесенням змін до ЦК у прикінцевих положеннях або взагалі без внесення змін до ЦК), на перший погляд встановлює правила не власне для ВРУ, а для суб'єктів законодавчої ініціативи. Водночас оскільки ВРУ приймає закони виключно за проєктами суб'єктів законодавчої ініціативи, то заборона таким суб'єктам подавати законопроєкти певного змісту тим самим забороняє ВРУ їх приймати, що не узгоджується з Конституцією України.

Крім того, штучне розділення законопроєкту на дві частини (законопроєкт, який не містить змін до ЦК, та законопроєкт, який містить такі зміни) може призвести до того, що один із законопроєктів буде прийнятий як Закон, а інший – ні. Якщо ж для запобігання такій ситуації встановити, що по двох законопроєктах здійснюється одне голосування (за обидва проєкти разом), то стане тим більш очевидним, що насправді законопроєкт один, але штучно викладений у двох документах.

---

[1] Втім, суперечність із п. 3 ч. 2 ст. 19 Закону не має великого значення, адже ч. 2 ст. 66 Закону (коли її буде введено в дію) не може застосовуватись як така, що суперечить Конституції України.

[2] Подібне положення, але щодо будь-якого кодексу, міститься у ч. 3 ст. 11 Закону України «Про правотворчу діяльність».

Слід зазначити, що існує багато інших законів, які містять положення про те, що зміни до них вносяться виключно законами про внесення змін до цих законів. Це, наприклад, Закони України «Про правотворчу діяльність» (ч. 4 ст. 2), «Про публічно-приватне партнерство» (ч. 2 ст. 2), «Про публічні закупівлі» (ч. 4 ст. 3), «Про концесію» (ч. 2 ст. 2) тощо. Розвиток цієї тенденції цілком може призвести до штучного поділу законопроєктів на багато частин, якщо до подібних вимог ставитись серйозно та вважати їх такими, що відповідають Конституції України. Втім, ці вимоги на практиці можуть ігноруватись.

Так, група народних депутатів (на чолі з Головою ВРУ) внесла законопроєкт «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої» (реєстраційний № 14057 від 21.09.2025) [31]. У згаданому проєкті всупереч ст. 2 Податкового кодексу України (ПК) передбачається внести зміни також до ПК (тобто зміни до ПК не виділені в окремий законопроєкт). Крім того, цим законопроєктом передбачається внести зміни також до Сімейного кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України. Якби депутати схотіли апробувати ч. 3 ст. 11 Закону України «Про правотворчу діяльність», їм би довелося штучно поділити законопроєкт № 14057 принаймні на чотири законопроєкти – по кількості кодексів, до яких передбачається внести зміни. Видається, що нерозумність цього підходу є очевидною.

Мотиви законодавця щодо появи правил про штучний поділ законопроєктів та обов'язкове внесення змін до ЦК, якщо іншим законом передбачається встановити регулювання цивільних відносин, є невідомими. Що ж до розробників ЦК, то, можливо, вони мали на увазі саме те, що ЦК нібито має вищу юридичну силу за інші закони, а тому в ЦК має бути «дозвіл» на регулювання цивільних відносин іншим законом – втім, це лише припущення.

А.С. Довгерт, коментуючи абзац третій ч. 2 ст. 4 ЦК, зазначає, що його метою є послаблення декодифікаційних процесів і деформації основних категорій приватного права [32, с. 15]; під декодифікацією ЦК вчений розуміє ситуації, коли дія ЦК фактично підмінюється дією інших законів [32, с. 14]. За такого розуміння зазначеного положення вислів «закон, який регулює цивільні відносини інакше, ніж ЦК» має означати лише такий закон, який містить норму з такою самою гіпотезою, як і норма ЦК, адже лише в цьому разі закон може підмінити собою дію ЦК. Дійсно, якщо новий закон містить норму з ширшою гіпотезою, ніж гіпотеза норми ЦК, то він не підміняє норму ЦК, бо в межах гіпотези останньої буде застосовуватись саме норма ЦК як спеціальна. Втім, у переважній більшості випадків закони містять спеціальні норми, які мають вужчі гіпотези, а тому встановлюють виключення з загальних норм ЦК, а не підміняють його; відтак абзац третій ч. 2 ст. 4 ЦК не може застосовуватись і до проєктів таких законів[1].

Можна припустити також, що малося на увазі запобігання «непомітному» внесенню до кодексів загальних норм чи їх змінам законами, які встановлюють спеціальне регулювання, або законами, які регулюють зовсім інші відносини. Така практика (як щодо внесення змін до кодексів, так і до інших законів), дійсно, є надзвичайно шкідливою[2], тож має бути створений механізм її недопущення. Такий механізм міг би полягати у посиленні ролі інших (крім головного) комітетів ВРУ у підготовці законопроєктів до розгляду, у вимозі надання висновку комітетом, до предмету відання якого належить кодекс чи інший закон, до якого плануються зміни у прикінцевих положеннях законопроєкту; у поширенні інституту тимчасової спеціальної комісії (ст. 85 Регламенту ВРУ) на випадки, коли предмет правового регулювання проєкту належить до предметів відання різних комітетів; або запровадженні інституту кількох головних комітетів тощо. При цьому штучний поділ законопроєктів не є адекватним вирішенням проблеми, бо, як показано вище, він не тільки не відповідає Конституції України, а й створює інші проблеми і призводить до явно нерозумних наслідків.

5. Штучне створення колізій загальних правил ЦК та інших законів

ЦК містить окремі норми, які регулюють ті самі відносини, які врегульовані іншими (профільними) законами. Прикладом є глава 8 «Підприємницькі товариства», яка містить § 1 «Господарські товариства» та § 2 «Виробничий кооператив». А.С. Довгерт зазначає з цього приводу, що важливі положення щодо всіх п'яти видів підприємницьких товариств міститься безпосередньо в ЦК (гл.8); більш детальне регулювання правового статусу підприємницьких товариств, у тому числі в певних

[1] Слід зазначити, що якщо під декодифікацією розуміти встановлення спеціального регулювання іншими законами, то мета послаблення декодифікаційних процесів виглядає принаймні сумнівною. Адже декодифікація є відповіддю на соціальні та економічні зміни, внаслідок чого поза межами цивільних кодексів регулюється значний масив відносин, таких як трудове право, міська та аграрна оренда, інтелектуальна власність, страхування, договори перевезення, конкуренція, монополія та право захисту прав споживачів [33, p. 173].

[2] Яскравими прикладами подібних законопроєктних диверсій є доповнення ст. 190 ЦК частиною 2 про те, що майнові права є неспоживною річчю та речовими правами (Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 15.12.2005 № 3201-IV, який стосувався розвитку іпотечних відносин); доповнення ЦК новими статтями 140, 141 про ТОВ (Законом України «Про акціонерні товариства» від 27.07.2022 № 2465-IX, який до ТОВ жодного стосунку не має).

областях діяльності, здійснюється в окремих законах [32, с. 70]. Мотиви, з яких розробники ЦК замість внесення змін до відповідних законів вирішили вмістити до ЦК окремі фрагментарні норми про господарські товариства та виробничі кооперативи, є невідомими. Також невідомо, чому розробники ЦК вважали важливими лише ті положення, які вони внесли до ЦК, і чому решта положень є неважливими. Н.С. Кузнєцова зазначає, що ЦК зберіг основні принципові положення, які містяться в Законі про господарські товариства; водночас у гл.8 ЦК міститься значна кількість новел корпоративного законодавства [32, с. 96]. Тим самим на шкоду юридичній визначеності були штучно створені колізії між нормами ЦК та нормами інших законів.

Варто звернути увагу, що навіть якби в ЦК були дослівно відтворені окремі («важливі») положення інших законів, то таке дублювання було б юридико-технічною помилкою. Дублювання регулювання у різних нормативно-правових актах веде до нагромадження нормативно-правового матеріалу, ускладнює пошук оригінальних норм, дезорієнтує суб'єктів правозастосування, створюючи враження про наявність у законодавстві зайвих норм, які можна не враховувати в конкретних правовідносинах [34, с. 25]. Таке дублювання є правотворчою помилкою [35, с. 16]. Ще гіршим є дублювання норм не дослівне, а «своїми словами», бо тоді продубльовані положення можуть тлумачитися по-різному.

Крім того, як підмітив Р. Кніппер, формулювання загальних принципів в одному законі, а потім їх уточнення в безлічі інших спеціальних законів, що збережено в багатьох сучасних постсоціалістичних законах, і особливо в Модельному Цивільному кодексі СНД, є технікою радянського законодавця. Вона побудована на тодішньому методі правового регулювання, де основним інструментом економічної орієнтації був план, а не ринок. Ця обставина зумовила те, що націлені на майбутнє закони могли дати лише приблизні відправні точки та були в змозі дати регулювання конфліктних інтересів лише у загальній формі. Виходячи з цього Р. Кніппер наполегливо рекомендує покінчити з цією радянською традицією [9]. Видається, що ця рекомендація німецького вченого є сьогодні надзвичайно актуальною.

Як слушно підмітила Н.С. Кузнєцова, «сьогодні прийняте і діє законодавство про акціонерні товариства, про ТОВ та ТДВ, про страхування, концесії, цінні папери і фондовий ринок. Воно вже становить окремий масив спеціального законодавства і настільки розгалужене, що зрештою зникає потреба посилатися на ГК України» [36]. Цілком очевидно, що це спостереження з тих же міркувань повною мірою стосується і ЦК (на відповідні положення якого так само зникає потреба посилатися). Отже, такі положення ЦК є принаймні зайвими (а зайві нормативні положення є і шкідливими, бо засмічують законодавство, не кажучи вже про подвійне регулювання одних і тих самих відносин). Вони є даниною радянській традиції, на яку вказав Р. Кніппер.

Здавалося б, слід було очікувати виправлення зазначеної помилки у процесі «рекодифікації», в ході якої передбачається переписати ЦК. Так, законопроєктом «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» (реєстраційний № 14056 від 21.09.2025) [37] передбачається доповнити ЦК преамбулою, в якій декларується «відрадянщення (дерадянізація)» національного законодавства. Натомість «рекодифікація» слідує підміченій Р. Кніппером радянській традиції, і навіть поглиблює її.

Наведемо приклад. Прикінцевими положеннями Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» від 06.02.2018 № 2275-VIII (Закон про ТОВ) з ЦК був виключений весь підрозділ 4 § 1 глави 8 «4. Товариство з обмеженою відповідальністю» (ст. ст. 140-151), який містив фрагментарні та застарілі положення про такі товариства. Це було зроблено тому, що альтернативний підхід – приведення цього підрозділу у відповідність з Законом про ТОВ – створив би дублювання норм, що було б юридико-технічною помилкою [38, с. 376].

З невідомих причин прикінцевими та перехідними положеннями Закону України «Про акціонерні товариства» від 27.07.2022 № 2465-IX у параграф 1 глави 8 ЦК було включено підрозділ «4. Товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», який тепер містить дві статті. Вони не мають регулятивного значення, але містять визначення цих товариств[1], від яких розробники Закону про ТОВ свідомо відмовились. Причина такої відмови полягає в тому, що ТОВ – це товариство, що зареєстроване як таке, тож воно і підпадає під регулювання, встановлене законодавством для ТОВ; надання ж у законі визначень товариствам є непотрібним, бо не дає жодної користі для встановлення регулювання [38, с. 7-8]. Закон – це не посібник, не монографія, не науково-популярна література; призначення норм права полягає не в описі певного явища, а у регулюванні поведінки суб'єктів [40, с. 38]. Тож єдиним завданням закону є встановлення регулювання. Звичайно, розробка закону має здійснюватися відповідно до певних доктринальних підходів, бо інакше немож-

[1] Слід мати на увазі, що до визначень у законах слід ставитись обережно: в праві існують поняття, визначення яких є недоцільним або навіть небезпечним [39, с. 31].

ливо досягти якісного, несуперечливого системного регулювання. Але доктринальні підходи чи наукові висновки (наприклад, про природу ТОВ) самі по собі не мають регулятивного значення; тому вони мають відображатись у спеціальній літературі, а в тексті закону їх відображати не слід. Не можна перетворювати закон у підручник [41, с. 41]. Водночас ще двадцять років тому відомий харківський вчений і адвокат Віктор Іванович Жуков влучно підмітив, що ЦК написаний значною мірою радше як підручник, ніж закон[1]; «рекодифікація» демонструє таку саму спрямованість[2].

Законопроєктом № 14056 передбачається знов вмістити до ЦК фрагментарні норми про ТОВ у ст. ст. 140–151, які частково і не завжди дослівно дублюють положення Закону про ТОВ. Це неодмінно призведе до проблем у правозастосуванні із-за виникнення колізій. До того ж там є і новели (ніяк не обґрунтовані у пояснювальній записці). Так, «удосконалюючи» визначення ТОВ у ст. 140 ЦК (яке і так є зайвим, а тому і шкідливим), проєктом передбачено встановити там ще й регулювання, зазначивши, що розмір часток у статутному капіталі встановлюється статутом. До того ж цим законопроєктом у ст. 143 ЦК передбачається, що статут ТОВ має містити відомості про розмір статутного капіталу. Нічого подібного в Законі про ТОВ немає. Новели проєкту, якщо судова практика не знайде спосіб їх нівелювати, призведуть до проблем, зокрема, з відчуженням учасником частини своєї частки (незалежно від волі інших учасників ТОВ на заміну однієї частки двома у статуті), та з виходом учасника з ТОВ, коли статутний капітал має бути зменшений на розмір частки такого учасника (незалежно від волі інших учасників ТОВ на зменшення розміру статутного капіталу у статуті). Тож подвійне регулювання одних і тих самих відносин у ЦК та Законі про ТОВ поставить під удар один з елементів реформи законодавства про ТОВ, успішно впровадженої у 2018 році. Серед іншого, реформою була вирішена проблема зловживання мажоритаріями своїми правами, коли як для передачі частки (частини частки) у статутному капіталі, так і для виходу міноритарного учасника з товариства було необхідне рішення загальних зборів про внесення змін до статуту. Мажоритарні учасники могли блокувати відповідні рішення. Причиною цього, своєю чергою, було те, що розмір статутного капіталу та розміри часток учасників відображалися у статуті. «Рекодифікаційний» законопроєкт № 14056, запроваджуючи подвійне регулювання, передбачає і реанімацію зазначеної проблеми. Натомість належні зміни до ЦК у цьому відношенні полягали б у виключенні з ЦК знов всіх положень про ТОВ (як, до речі, і положень про акціонерні товариства).

Навряд чи розробники законопроєкту № 14056 прагнули підірвати реформу 2018 року щодо ТОВ. Скоріш за все, помилки виникли, з одного боку, тому, що законопроєкт розроблявся протягом дуже стислого строку (за мірками підготовки цивільних кодексів[3]), що не могло не відбитися негативно на якості законопроєкту, а з іншого боку – тому, що розробники поставили перед собою штучне завдання наповнити чимось із десяток непотрібних статей (що, мабуть, і спровокувало неуважне ставлення як до реформи 2018 року, так і до стану чинного профільного законодавства про ТОВ). Це демонструє і зверхнє ставлення до профільних некодифікованих законів як до чогось другорядного. Втім, якби розробники замість суцільного переписування ЦК вдались би до перегляду норм ЦК за інститутами, подібних помилок, можливо, було б менше.

6. Практичні аспекти правозастосування та практика ВП ВС

Звісно, найкращим рішенням вирішення негараздів з нібито вищою юридичною силою ЦК було би виключення відповідних положень ч. 2 ст. 4 ЦК, про які йшлося вище. Водночас на це навряд чи варто розраховувати найближчим часом.

За таких умов ситуацію за наявності волі може виправити судова система, адже судам належать широкі повноваження щодо тлумачення законів аж до *contra legem* (коли суд відхиляється від змісту слів закону і виправляє його там, де закон веде до несправедливих або безглуздих результатів [43, с. 125-126]). За висновками ВС, для досягнення цілей розумного і справедливого тлумачення суд має широкі повноваження, включаючи повноваження тлумачити закон у виключних випадках *contra legem*, тобто проти букви закону, але відповідно до духу закону або права загалом [44, 45].

Близький підхід відомий також як «the absurdity doctrine» (доктрина абсурдності). Ця доктрина була застосована, зокрема, у знаменитому рішенні апеляційного суду Нью-Йорка у 1889 році [46]. У цьому рішенні суд погодився з судженням, що якщо з законів виникають будь-які абсурдні

---

[1] Жуков В. І. Приватне повідомлення.

[2] Це, наприклад, пояснення («розжовування» для особливо недбайливих студентів), що приватні відносини можуть регулюватися договором (нова ч. 1 ст. 6 ЦК); що родовим поняттям «звичай» охоплюються видові поняття, зокрема національний звичай, звичай національної меншини (спільноти), корінного народу (зміни до ч. 1 ст. 7 ЦК); що приватні відносини можуть регулюватися міжнародним договором (нова ч. 1 ст. 10 ЦК) та багато інших.

[3] Наприклад, E.M. Meijers офіційно отримав завдання щодо розробки нового Цивільного кодексу Нідерландів (на заміну кодексу 1838 року) у 1947 році, а книга перша набрала чинності лише у 1970 році – більше ніж через 20 років. Крім того, роботі E.M. Meijers передували наробки Limburg Commission щодо перегляду Цивільного кодексу, сформованої ще у 1919 році [42, p. 17]. Тобто насправді історія рекодифікації цього кодексу має значно довшу історію.

наслідки, що очевидно суперечать здоровому глузду, то вони стосовно цих побічних наслідків є нікчемними (*void*). Суть доктрини абсурдності полягає в тому, що жодна розумна людина не прагнула би абсурдного результату, тому такий результат не може відображати намір законодавця [47, p. 511].

Вище доведена як неконституційність, так і нерозумність такого тлумачення законодавчих положень, яке призводить до уявлення про вищу юридичну силу ЦК і підпорядкування йому інших законів. Звичайно, якщо суди дійдуть висновку, що таке уявлення дійсно випливає з законодавчих положень, вони можуть не застосовувати їх, мотивуючи це посиланням на пряму дію норм Конституції України. Водночас цього не варто робити з методологічних міркувань, якщо на той самий результат можна вийти і без висновку про неконституційність положень законодавства (зокрема, шляхом їх належного тлумачення таким чином, щоб вони відповідали Конституції України). Доцільність такого підходу диктується тим, що повноваження оцінювати закон з точки зору його конституційності належить одночасно і судам, і Конституційному Суду України (КСУ).

Звичайно, наслідки розгляду питання про конституційність закону судами і КСУ є різними. Коли КСУ визнає закон неконституційним, то рішення КСУ спричиняє втрату законом сили, причому на майбутнє. Як слушно зазначає Jean-Louis Halperin, немає сумніву, що скасування закону еквівалентне прийняттю нового закону, який суперечить скасованому або визнаному неконституційним: це, за висловом Кельзена, «негативне законодавство» [48, p. 68]. Отже, простежується аналогія між визнанням КСУ закону неконституційним і скасуванням закону Парламентом. Резолютивна частина рішення КСУ виконує роль закону, яким скасований інший закон, а мотивувальна виконує функцію пояснювальної записки, де висвітлюються мотиви законодавчого рішення (у випадку рішення КСУ такі мотиви полягають у тому, що на думку КСУ закон не відповідає Конституції України).

Рішення суду діє зовсім інакше. Висновок про невідповідність закону Конституції України вміщується не в резолютивній, а в мотивувальній частині рішення. Судове рішення діє лише між сторонами спору (*inter partes*): судове рішення, ухвалене у справі, не може бути протиставлене особі, яка не брала участі у цій справі (див. постанову ВП ВС [49]). Отже, внаслідок ухвалення судом такого рішення закон не скасовується (а, так би мовити, «залишається в книгах»). Водночас якщо висновок про неконституційність закону зроблено ВС, і за умови, що він має прецедентне значення (тобто належить до *ratio decidendi*, а не до *obiter dictum*), такий висновок враховується судами. При цьому прецедент, як відомо, діє із зворотною силою в часі, тобто застосовується і до правовідносин, які виникли раніше.

Попри зазначену різницю у повноваженнях судів і КСУ, може статися так, що суд і КСУ дійдуть різних висновків з питання конституційності закону. Така ситуація є некомфортною як для судів і КСУ, так і для суспільства в цілому, бо страждає авторитет обох інституцій. До того ж КСУ не має механізму виправлення власних помилок (на відміну від ВС, який може відступити від своїх висновків). Тому за можливості слід уникати подібних конфліктів правових позицій. Отже, якщо в суду є можливість вирішити справу без вирішення питання про (не)конституційність закону, то слід так і зробити.

Взірцевою у цьому відношенні є постанова ВП ВС [10], в якій застосовано саме такий підхід. Суд першої інстанції, аналізуючи два закони у сфері пенсійного забезпечення, зробив висновок, що один з них не відповідає Конституції України. ВП ВС змінила мотивувальну частину рішення суду першої інстанції, вказавши з посиланням на Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод у світлі практики ЄСПЛ, що суперечливе регулювання не відповідає критерію «якості закону», та застосувавши той із законів (прийнятий раніше), який є більш сприятливим для особи. При цьому ВП ВС спеціально звернула увагу, що вона не вважає можливим надавати оцінку положенням другого закону щодо його відповідності Конституції України, оскільки це не є необхідним для вирішення спору; зазначила, що з огляду на викладене відсутні підстави для звернення до ВС для вирішення питання щодо внесення до КСУ подання щодо конституційності другого закону[1].

Видається, що підхід, застосований у зазначеній постанові ВП ВС, з певними модифікаціями може бути використаний і для пріоритетного застосування загальної норми закону порівняно з загальною нормою кодексу, причому навіть якщо остання прийнята пізніше – якщо суд дійде вис-

[1] Подібний підхід застосував і Касаційний господарський суд (КГС), дійшовши висновку про незастосування конфіскаційних наслідків недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, передбачених ЦК. КГС зазначив, що він «не робить висновків про відповідність чи невідповідність Конституції України частини третьої статті 228 ЦК України, частини першої статті 208 ГК України, оскільки для вирішення спору у справі, що переглядається, це не є потрібним, бо з огляду на невідповідність цих положень статті 1 Першого протоколу до Конвенції зазначені положення не підлягають застосуванню незалежно від того, чи відповідають вони Конституції України, чи ні» [50].

новку, що застосування норми кодексу призведе до нерозумних чи несправедливих результатів (як це, по суті, і зробила ВП ВС). Наприклад, якщо ВРУ ухвалить нову редакцію книги першої ЦК, де всупереч Закону про ТОВ будуть збережені положення законопроєкту № 14056 про вміщення у статуті відомостей про розмір статутного капіталу та часток учасників, то суд, констатуючи порушення критерію «якості закону» у світлі практики ЄСПЛ, може дійти висновку, що таке порушення допущене саме в законі, яким прийнята нова редакція книги першої ЦК (і яким не внесені відповідні зміни до Закону про ТОВ), а тому суперечність між ЦК і Законом про ТОВ слід вирішити саме на користь останнього. Суд може вказати і про те, що положення ЦК про загальні засади розумності і справедливості підлягають переважному застосуванню перед нормами Закону України «Про правотворчу діяльність» (коли його буде введено в дію), які передбачають застосування саме норм ЦК, бо у даному випадку зазначені засади були б порушені.

Варто звернути увагу на судження ВП ВС в одній з постанов [51] (постанова № 14-188цс20) у п. 17 про те, що «норма ЦК України превалює над однопредметною нормою іншого нормативно-правового акта, який має юридичну силу закону України». Обґрунтовуючи це судження, ВП ВС послалася на рішення КСУ [52].

Водночас хоча на час прийняття зазначеного рішення КСУ ще мав повноваження надавати офіційне тлумачення законів, але КСУ розглянув справу щодо офіційного тлумачення положення частини четвертої статті 3 Закону України «Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва», а не щодо офіційного тлумачення ст. 4 ЦК. Слід звернути увагу, що КСУ в цьому рішенні і не надавав офіційного тлумачення ст. 4 ЦК.

Більше того, КСУ взагалі не робив висновків про те, яке положення підлягає переважному застосуванню – ЦК чи закону. Натомість у своєму рішенні КСУ визнав неконституційним положення зазначеного Закону з підстав порушення порядку його прийняття; тож питання про пріоритетність норм ЦК і Закону у справі, розглянутій КСУ, не виникало взагалі.

Може бентежити те, що КСУ зазначив таке: «невідповідність окремих положень спеціального закону положенням Кодексу не може бути усунена шляхом застосування правила, за яким з прийняттям нового нормативно-правового акта автоматично призупиняє дію акт (його окремі положення), який був чинним у часі раніше». Ці слова на перший погляд можуть справляти враження, ніби КСУ зробив висновок, що правило більш пізнього закону не застосовуються, якщо цей закон встановлює інше (порівняно з ЦК) регулювання «однопредметних» відносин. Водночас таке враження буде помилковим, бо цитовані слова слід розглядати в контексті рішення КСУ, який використав їх лише для обґрунтування порушення порядку прийняття Закону, що випливає з наступного речення: «Оскільки Кодекс є основним актом цивільного законодавства, то будь-які зміни у регулюванні однопредметних правовідносин можуть відбуватися лише з одночасним внесенням змін до нього відповідно до порядку, встановленого абзацом третім частини другої статті 4 Кодексу». При цьому КСУ не розглядав питання конституційності цього абзацу.

Тому посилання на згадане рішення КСУ як на таке, що свідчить про «пріоритетність» норм ЦК, видається помилковим. Таким чином, обґрунтовуючи своє судження, ВП ВС у постанові № 14-188цс20 послалася на згадане рішення КСУ, яке, як показано вище, є нерелевантним до цього питання. Тому ВП ВС дійшла висновку, що «застосування колізійного принципу lex posterior derogat priori (лат. «пізніший закон скасовує попередній») у цій ситуації неможливе», фактично не обґрунтувавши його.

Одночасно в тій же постанові № 14-188цс20 (п. п. 19, 22) ВП ВС надала зовсім інше обґрунтування того, чому вона застосувала норми ЦК, а не Закону. Виходячи з принципу правової визначеності, ВП ВС зробила висновок, що «при існуванні складної змістової колізії застосуванню підлягають норми того нормативно-правового акта, який повно та точно врегульовує конкретні правовідносини, містить чіткі та зрозумілі положення, які забезпечують передбачуваність законодавства та відповідають законним очікуванням суб`єктів правовідносин» (п. 19); «саме норми ЦК України (чинні на момент виникнення спірних правовідносин) найбільш повно та точно врегульовували цивільні правовідносини щодо визначення умов та моменту виникнення права власності у набувача нерухомого майна за відповідним правочином» (п. 22). Отже, обґрунтування того, чому ВП ВС у постанові № 14-188цс20 дійшла висновку про переважне застосування норми ЦК, а не Закону, «прив'язане» саме до цієї конкретної справи, до конкретних норм ЦК та Закону, і саме щодо них ВП ВС зробила висновок, які з них «відповідають законним очікуванням суб`єктів правовідносин». Іншими словами, якби йшлося про інші норми ЦК та/або іншого Закону, то висновок ВП ВС міг би бути протилежним. Це цілком слушний підхід, бо універсальних правил тлумачення «на всі випадки життя» не існує.

Отже, у постанові ВП ВС № 14-188цс20 містяться два протилежні висновки: перший – норма ЦК превалює над «однопредметною» нормою закону, другий – лише ті норми ЦК, що відповідають за-

конним очікуванням, превалюють над «однопредметною» нормою закону, яка таким очікуванням не відповідає. Ці два висновки не можуть бути одночасно істинними, а тому не можуть одночасно враховуватися судами. Тож доведеться обрати один із них, а другий відкинути.

Оскільки міркування у постанові № 14-188цс20 про превалювання ЦК мотивовані лише посиланням на авторитетну думку КСУ, яка до того ж є нерелевантною у цій справі, тобто фактично не обґрунтовані, важко не зробити вибір на користь другого висновку, який базується на ідеї розумності і справедливості. На це вказує і сформульований пізніше ВП ВС (вже цитований вище) висновок про те, що Конституція України не передбачає можливості надання певному закону вищої юридичної сили щодо інших законів, або можливості передбачити законом заборону законодавцю приймати інші закони, що регулюють однопредметні відносини [10].

Втім, на практиці абсолютна більшість випадків встановлення різних правил ЦК та законом пов'язана не з конкуренцією загальних норм, а з тим, що законом визначаються певні спеціальні правила, які становлять виключення із загальних норм ЦК. Такі спеціальні та загальні норми не є «однопредметними», бо їх гіпотези не співпадають. ВП ВС звертала увагу на співвідношення між такими нормами: «Спеціальна норма встановлює правила, які підлягають застосуванню у певних випадках, визначених такою нормою, а загальна норма встановлює правила, які підлягають застосуванню у всіх випадках, крім тих, на які поширюється гіпотеза спеціальної норми. Тому загальна та спеціальна норми не суперечать одна одній, а встановлюють системне законодавче регулювання» [53].

Отже, між спеціальною і загальною нормами відсутня суперечність (протиріччя або невідповідність). Тому яким би чином не тлумачити відповідні положення ЦК (про те, що ЦК є основним актом цивільного законодавства; що інші закони приймаються відповідно до ЦК; що ініціатор проєкту закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж ЦК, зобов'язаний одночасно подати проєкт закону про внесення змін до нього), та як би не ставитись до відповідності такого тлумачення Конституції України, ці положення не поширюються на випадки співвідношення загальної норми ЦК та спеціальної норми Закону.

Варто звернути увагу, що ВП ВС неодноразово застосовувала спеціальні норми законів переважно перед загальними нормами ЦК. Наприклад, ВП ВС дійшла висновків про переважне перед нормами ЦК застосування норм Земельного кодексу України (у відносинах щодо переходу права власності на земельні ділянки, а не у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля) [54], норм Житлового кодексу Української РСР (вказавши, що «при розгляді спорів, що не врегульовані житловим законодавством, суд застосовує норми цивільного законодавства») [55], норм Закону України «Про особливості утворення публічного акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування» [56], норм Закону України «Про обов`язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» [57][1]. Протилежний підхід призвів би до незастосування спеціальних норм законів всупереч ясній волі законодавця на встановлення особливостей регулювання, а також призвів би до явно нерозумних результатів. Тому зазначений підхід ВП ВС, звичайно, слід вітати.

Висновки. Ідею розуміння статусу ЦК як «батька законів», який має вищу юридичну силу порівняно з іншими законами, слід відкинути як тому, що вона суперечить Конституції України, так і тому, що її реалізація призводить до нерозумних результатів.

Вирішувати колізії (конкуренцію) норм ЦК з нормами інших законів слід так само, як і у випадку колізії норм некодифікованих законів. При цьому імперативне встановлення наперед єдиних для всіх випадків методів вирішення колізій (за формулою «простих рішень»), є неможливим.

Так звані «декодифікаційні» положення на практиці призводять до позбавлення ЦК сталості, продукують постійні поправки до ЦК, які його засмічують.

Практика внесення до ЦК фрагментарних («важливих») положень щодо відносин, врегульованих профільними законами, відображає радянську традицію. Це призводить до штучного встановлення суперечливого регулювання.

Судова практика здатна впоратися з негативними наслідками законодавчих негараздів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник. Київ, 2005. 560 с.
2. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : у 2 т. / В.Г. Ротань та ін. Харків, 2010. Т. 1. 800 с.

[1] Щодо інших прикладів переважного застосування ВС спеціальних норм перед загальними, зокрема перед нормами ЦК, див [58, с. 75-76].

3. Дутка Г.І. Закон у системі нормативно-правових актів України : Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2003. 18 с. URL: http://search.nbuv.gov.ua/aref/20081124012738.
4. Pohribnyi S.O., Kot O.O. Updating the civil code of Ukraine as a guarantee of effective interaction between the state and society. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. Vol. 28. No. 1. P. 106-114. URL: https://visnyk.kh.ua/uk/article/download/onovlennya-tsivilnogo-kodeksu-ukrayini-yak-zaporuka-efektivnoyi-vzayemodiyi-derzhavi-ta-suspilstva.
5. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків, 2011. Т. 1. 656 с.
6. Стефанчук Р.О. Сім невирішених справ чи «сім смертних гріхів" сучасного законотворення? *Університетські наукові записки*. 2012. № 1. С. 72-79. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Unzap_2012_1_11.pdf.
7. Цивільне право України: підручник: в 2 т. / Яновицька Г.Б. та ін.; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів, 2014. – Т. 1. 444 с.
8. Постанова ВП ВС від 05.04.2023 у справі № 911/1278/20 (провадження № 12-33гс22, п. 7.33). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110208958.
9. Книппер Р., Назарян В. Очерки к проблеме законодательной техники. Эшборн, 1999. URL: https://web.archive.org/web/20080725001853/http://cis-legal-reform.org:80/publication/articles-reports/probleme-gesetzgebungstechnik.ru.html.
10. Постанова ВП ВС від 03.11.2021 у справі № 360/3611/20 (провадження № 11-209заі21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101211541.
11. Slovnyk.ua. URL: https://slovnyk.ua.
12. Словник синонімів Караванського онлайн. URL: https://562.slovaronline.com.
13. Простибоженко О.С. Юридична сила та ієрархія нормативно-правових актів / *Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання*: збірник наукових праць / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської. Одеса, 2022. С. 19-49. URL: http://library.megu.edu.ua:8180/jspui/bitstream/123456789/4496/1/2022-KRTS-Pravotvorchist-v-Ukrayini_print.pdf.
14. Постанова ВС від 19.02.2024 у справі № 753/95/21, п. 88. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117206127.
15. Зуєва В.О., Пилипенко О.Є. Ієрархія / Енциклопедія історії України: в 10 т. Т. 3: Е-Й / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ierarkhija.
16. Кузнєцова Н., Довгерт А. Цивільний кодекс України: визнані здобутки кодифікації. *Право України*. 2014. № 2. С. 9-24. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/pravoukr-2014-2-pravo_ukr_2_14.pdf&ved=2ahUKEwitnIP3lo6SAxVdUFUIHZCKGiQQFnoECBIQAQ&usg=AOvVaw1a0tNNGFSn9k2G0lQM7YsJ.
17. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. … доктора юрид. наук: 12.00.01. Нац. акад. внутр. справ. Київ, 1998. 391 с.
18. Greenawalt K. Constitutional and Statutory Interpretation / The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law / Jules L. Coleman, Kenneth Einar Himma & Scott J. Shapiro (Eds.). Oxford, 2004. P. 268–310. URL: https://scholarship.law.columbia.edu/faculty_scholarship/4425.
19. Мірошниченко А.М. Статичне та динамічне тлумачення права. *Право і громадянське суспільство*. 2012. № 1. С. 59-66. URL: http://lcslaw.knu.ua/2012-1.pdf.
20. Мірошниченко А.М., Попов Ю.Ю. Чи потрібний Закон України «Про нормативно-правові акти»? *Форум права*. 2009. № 1. С. 362-372. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3002533.
21. Парасюк М.В., Парасюк В.М., Грабар Н.М. Цивільне право України (загальна частина) (у схемах та таблицях): навч. посіб. Львів, 2020. 364 с.
22. Hart H.M., Jr., Sacks A.M. The legal process: basic problems in the making and application of law. William N. Eskridge, Jr. & Philip P. Frickey eds. 1994, at 1378. Цитується за: Parrillo N.R. Leviathan and Interpretive Revolution: The Administrative State, the Judiciary, and the Rise of Legislative History, 1890-1950. *Yale Law Journal*. 2013. Vol. 123. No. 2. P. 266-411. URL: https://ssrn.com/abstract=2357555.
23. Гончаров В.В. Динамічне тлумачення юридичних норм / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (го-

лов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 27. Львів, 2013. 252 с. URL: https://www.academia.edu/15632840/%D0%94%D0%B8.
24. Антошкіна В.К. Способи і правила тлумачення норм права та договорів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 4 (29). Том 1. С. 8-14. DOI: https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).386.
25. Легка О. Динамічне юридичне тлумачення: практика Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 10. С. 119-123. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/10/26.pdf.
26. Moreleau O. Codes as Straight-Jackets, Safeguards, and Alibis: The Experience of the French Civil Code. *North Carolina Journal of International Law*. 1995. Vol. 20. № 2. 273-289. URL: https://scholarship.law.unc.edu/ncilj/vol20/iss2/3.
27. Козюбра М.І. Юридичне тлумачення: проблеми методології. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2014. Т. 155. С. 3-8. UR L:https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/19f00bcb-967d-4492-9f1f-67ade2334355/download.
28. Чистякова Ю.В. Тлумачення норм права Конституційним судом України в контексті досвіду інших правових систем. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. №5. 26-29. URL: http://lsej.org.ua/5_2017/7.pdf.
29. Подцерковний О.П. Проблеми співвідношення законодавчих положень у контексті законопроекту «Про правотворчу діяльність». 27.07.2021. URL: https://coordynata.com.ua/problemi-spivvidnosenna-zakonodavcih-polozen-u-konteksti-zakonoproektu-pro-pravotvorcu-dialnist.
30. Marbury v. Madison, 5 U.S. 137 (1803).
31. Картка законопроєкту № 14057 від 21.09.2025. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57355.
32. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. Київ, 2004. 928 с.
33. Murillo, M.L. The Evolution of Codification in the Civil Law Legal Systems: Towards Decodification and Recodification. *Florida State University Journal of Transnational Law & Policy*. 2001. Vol. 11. Iss. 1. Article 5. URL: https://ir.law.fsu.edu/jtlp/vol11/iss1/5.
34. Биля-Сабадаш І.О. Нормотворча техніка як інструмент забезпечення системності законодавства. *Форум права*. 2010. № 1. С. 24-33. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2010_1_6.pdf.
35. Фулей Т., Лукас Л., Сайц Л. Розробка проектів нормативно-правових актів відповідно до методики вирішення проблем. Київ, 2012. 180 с.
36. Кузнєцова Н.С. Для приватного права євроінтеграція реалізується через процес гармонізації. *Юридична практика*. 16.03.2023. URL: https://pravo.ua/dlia-pryvatnoho-prava-ievrointehratsiia-realizuietsia-cherez-protses-harmonizatsii-nataliia-kuznietsova-vitseprezydent-naprnu.
37. Картка законопроєкту № 14056 від 21.09.2025. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356.
38. Попов Ю.Ю. Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»: науково-практичний коментар. Київ, 2019. – 391 с. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3490738.
39. Хворостянкіна А. Дефініції в законодавчих текстах: питання теорії. *Право України*. 2005. № 11. С. 28–32.
40. Марусенко Р.І. Формулювання дефініцій у правовій доктрині та практиці законотворення. *Право і громадянське суспільство*. 2012. № 1. С. 35-45. URL: http://lcslaw.knu.ua/2012-1.pdf.
41. Подцерковний О.П. Загальні та спеціальні норми: проблеми виявлення та вирішення конкуренції. *Вісник господарського судочинства*. 2009. № 6. С. 34-43. URL: https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/f791b6c2-7f10-4f9c-8d72-5ffb00b38124/download.
42. Chavannes R.D. *E.* M. Meijers and the Recodification of the Dutch Civil Code after World War II: Renewal's Only Victory? Optional thesis. Oxford, 1997. 33 p. URL: https://blog.chavannes.net/1997/04/e-m-meijers-and-the-recodification-of-the-dutch-civil-code-after-world-war-ii-renewals-only-victory.
43. Циппеліус Р. Юридична методологія. Чернівці, 2003. 184 с.
44. Постанова ВС від 04.09.2024 у справі № 908/3236/21, п.п. 10.10, 10.11. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122021182.
45. Постанова ВС від 21.11.2024 у справі № 916/4323/23, п.п. 61, 62 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123713246.

46. Riggs v. Palmer, 115 N.Y. 506 (1889).
47. Seidenfeld M. A Process Failure Theory of Statutory Interpretation. *William & Mary Law Review*. 2014. Vol. 56. Iss. 2. P. 467-530. URL: https://scholarship.law.wm.edu/wmlr/vol56/iss2/4.
48. Halperin J.-L. Law in Books and Law in Action: The Problem of Legal Change. *Maine Law Review*. 2011. Vol. 64. No 1. P. 45-76. URL: https://digitalcommons.mainelaw.maine.edu/mlr/vol64/iss1/4.
49. Постанова ВП ВС від 30.06.2020 у справі № 19/028-10/13 (провадження № 12-158гс19, п. 10.28). URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/90458901.
50. Постанова ВС від 13.11.2024 у справі № 911/934/23 (пункт 97). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123819156.
51. Постанова ВП ВС від 22.06.2021 у справі № 334/3161/17 (провадження № 14-188цс20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98483113.
52. Рішення КСУ від 13.03.2012 у справі № 5-рп/2012 за конституційним зверненням громадянки Галкіної Зінаїди Григорівни щодо офіційного тлумачення положення частини четвертої статті 3 Закону України «Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва» (справа про заборону розірвання договорів інвестування житлового будівництва). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-12#Text.
53. Постанова ВП ВС від 15.02.2023 у справі № 910/18214/19 (провадження № 12-8гс22, п. 9.56). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110231843.
54. Постанова ВП ВС від 04.12.2018 у справі № 910/18560/16 (провадження № 12-143гс18, п. 8.2). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80427441.
55. Постанова ВП ВС від 21.08.2019 у справі № 569/4373/16-ц (провадження № 14-298цс19) URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84153043.
56. Постанова ВП ВС від 16.06.2020 у справі № 910/5953/17 (провадження № 12-98гс19, п. 53). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90111849.
57. Постанова ВП ВС від 19.07.2023 у справі № 910/16820/21 (провадження № 12-44гс22, п. 8.48). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112370217.
58. Берназюк Я. Застосування принципу lex specialis при вирішенні колізій у законодавстві: аналіз судової практики. *Слово Національної школи суддів України*. 2022. № 1–2 (38–39). С. 69-82. DOI: https://doi.org/10.37566/2707-6849-2022-1-2(38-39)-7.

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Попов Ю.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.78.01
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.48

ПРАВО НА ДОСТУП ДО ТВОРУ МИСТЕЦТВА: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Романько А.І..
здобувач кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID:0000-0002-2257-0472

Романько А.І. Право на доступ до твору мистецтва: проблеми правового регулювання.
Стаття присвячена правовому аналізу право на доступ до твору мистецтва. У статті проаналізовано особливості правового режиму твору мистецтва. Встановлено, що авторське право і право власності на матеріальний, об'єкт, в якому втілено твір мистецтва, не залежать одне від одного, і твір мистецтва, втілений в матеріальному об'єкті, може знаходитися у приватній власності іншого, ніж автор, суб'єкта. Встановлено, що твір мистецтва, як правило, існує в єдиному екземплярі, і саме ця його характеристика зумовлює особливості правової охорони, зокрема, законодавче закріплення права слідування як невідчужуваного права на одержання справедливої винагороди, як частки відрахувань від кожного продажу оригіналу художнього твору. Доведено, що право слідування є компенсацією автору у зв'язку з об'єктивною неможливість тиражування твору мистецтва, на відміну від книг, інших творів. Обґрунтовано, що доступ до твору не є майновим правом автора, і автор може вимагати доступ до твору з метою пересвідчитися про збереженість твору та його стан. Доведено, що «доступ до твору» повинен охоплювати випадки використання твору у персональних виставках, експозиціях тощо; це право повинно також належати і спадкоємцям автора. Встановлено, що власник матеріального об'єкта, в якому втілено оригінал твору образотворчого мистецтва, не має права відмовити автору в доступі до твору без достатніх підстав; при цьому власник матеріального об'єкта не зобов'язаний здійснювати його доставку авторові. Обґрунтовано необхідність закріплення законодавчого положення про те, що у разі відмови в доступі до твору автор може оскаржити її до суду. Обґрунтовано, що серед способів захисту прав у ст. 55 Закону України «Про авторське право і суміжні права» доцільно передбачити можливість звернення автора з позовом про надання доступу до оригіналу твору образотворчого мистецтва, адже саме такий обов'язок кореспондуватиме праву автора на доступ до твору. Доведено, що право на доступ до твору мистецтва дуже важливе для його автора; це право включає в себе можливість огляду твору на предмет його схоронності, право вимагати надання твору для проведення персональних виставок та іншого публічного показу твору тощо. Доведено, що формалізація процедур доступу до твору та встановлення гарантій для обох сторін дозволить досягти балансу між інтересами автора і власника матеріального носія, забезпечуючи належний захист творчих прав та повагу до приватної власності. Для усунення прогалин правового регулювання та з метою наповнити право на доступ до твору мистецтва реальним змістом запропоновано закріпити його як окреме особисте немайнове право у ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права».

Ключові слова: твір мистецтва, авторське право, справедлива винагорода, особисті немайнові права автора, захист прав.

Romanko A.I. The right to access to a work of art: problems of legal regulation.
The article is devoted to the legal analysis of the right to access a work of art. The article analyzes the features of the legal regime of a work of art. It is established that copyright and the right of ownership of a material object in which a work of art is embodied are independent of each other, and a work of art embodied in a material object may be in the private property of a subject other than the author. It is established that a work of art, as a rule, exists in a single copy, and it is this characteristic that determines the features of legal protection, in particular, the legislative consolidation of the right of resale as an inalienable right to receive fair remuneration, as a share of deductions from each sale of the original work of art. It is proved that the right of resale is compensation to the author in connection with the objective impossibility of replicating a work of art, unlike books and other works. It is substantiated that access to a work is not a property right of the author, and the author may demand access to the work in order to verify the preservation of the work and its condition. It is proven that "access to the work" should cover cases of use of the work in personal exhibitions, expositions, etc.; this right should also belong to the author's heirs. It is established that the owner of a material object

in which the original work of fine art is embodied does not have the right to deny the author access to the work without sufficient grounds; at the same time, the owner of the material object is not obliged to deliver it to the author. The need to enshrine a legislative provision stating that in the event of denial of access to the work, the author may appeal it to court is substantiated. It is substantiated that among the ways to protect rights in Art. 55 of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" it is advisable to provide for the possibility of the author filing a claim for access to the original work of fine art, since it is such an obligation that will correspond to the author's right to access the work. It has been proven that the right to access a work of art is very important for its author; this right includes the possibility of inspecting the work for its safety, the right to demand the provision of the work for holding personal exhibitions and other public displays of the work, etc. It has been proven that formalizing the procedures for access to the work and establishing guarantees for both parties will allow achieving a balance between the interests of the author and the owner of the material medium, ensuring proper protection of creative rights and respect for private property. In order to eliminate the gaps in legal regulation and in order to fill the right to access a work of art with real content, it is proposed to enshrine it as a separate personal non-property right in Art. 11 of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights".

Key words: work of art, copyright, fair remuneration, personal non-property rights of the author, protection of rights.

Постановка проблеми. Твір мистецтва – один з об'єктів авторського права. Відтак правова охорона інтелектуальної власності автора твору мистецтва здійснюється нормами авторського права. Як відомо, у сфері авторського права інтелектуальна власність автора охороняються з факту створення твору, без здійснення формальних публічних процедур (реєстрації, публічного засвідчення тощо). Державна реєстрація авторства може здійснюватися виключно за бажанням автора. З фактом такої реєстрації жодним чином не пов'язуються набуття, здійснення та захист прав автора твору мистецтва.

Разом з тим, слід ураховувати специфіку твору мистецтва як об'єкта правової охорони. Адже твір мистецтва існує, як правило, в одному-єдиному екземплярі, тому його тиражування об'єктивно неможливе. Саме на користь авторів творів мистецтва встановлене право слідування як своєрідна компенсація через неможливість масового поширення твору шляхом його копіювання. Авторське право і право власності на матеріальний об'єкт, в якому втілено твір мистецтва, не залежать одне від одного. Твір мистецтва, втілений в матеріальному об'єкті, може знаходитися у приватній власності певного суб'єкта. Відтак актуально дослідити співвідношення права власності на матеріальний об'єкт та права інтелектуальної власності на твір мистецтва, і запропонувати ефективні правові засоби для усунення можливої колізії інтересів приватного власника матеріального об'єкту і автора твору мистецтва.

Оновлене національне законодавство у сфері авторського права повною мірою враховує світові стандарти правової охорони інтелектуальної власності авторів творів мистецтва. Зокрема, у новому Законі України «Про авторське право і суміжні права» імплементовані положення Директиви 2001/84/ЄС про право слідування на користь автора оригінального твору мистецтва та інших актів ЄС у сфері авторського права. Закон значно розширив перелік творів мистецтва як об'єктів правової охорони. Відтак, дослідження новел правового регулювання є актуальним.

Стан дослідження. У вітчизняній та зарубіжній літературі містяться наукові дослідження щодо правової охорони твору мистецтва за законодавством України та правом ЄС. Зокрема, наукові дослідження щодо твору мистецтва та інших об'єктів авторського права здійснювалися такими науковцями як Капіца Ю.М., Орлюк О.П., Підопригора О.А., Стефанчук Р.О., Тарасенко Л.Л., Яворська О.С. Якубівський І.Є та інші. Однак переважна більшість наукових досліджень з даної проблематики здійснювалася без урахування реформи законодавства України у сфері авторського права, яка відбувалася у 2022 р., або ж в загальних рисах щодо об'єктів авторського права. Відтак наукові праці цих та інших вчених не містять наукового аналізу досліджуваної проблематики з урахуванням змін до законодавства про авторське право, що вказує на актуальність даного наукового дослідження. В науковій літературі питання правової охорони твору мистецтва зазвичай досліджувалися лише на рівні окремих наукових публікацій, що ґрунтувалися на задавнених станом на сьогодні правових підходах.

Метою даного дослідження є комплексний загальнотеоретичний аналіз права на доступ до твору мистецтва за законодавством України, визначення прогалин правового регулювання та висловлення пропозицій щодо їх вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Питання правової охорони інтелектуальної власності у різних сферах людської творчості повсякчас актуалізуються, що зумовлено низкою чинників: прагматичні

потреби творців захистити результати своєї творчої діяльності від будь-якого неправомірного використання; комерціалізація об'єктів права інтелектуальної власності; інтерес народу, нації, держави щодо забезпечення надійної правової охорони результатів інтелектуальної творчості у всіх її проявах [1, с. 259].

Твір образотворчого мистецтва є одним з об'єктів авторського права. Так, відповідно до п. 58 ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» твір образотворчого мистецтва – скульптура, картина, малюнок, гравюра, літографія, твір художнього дизайну (у тому числі сценічного дизайну, накреслення (дизайну) шрифтів) тощо. Законодавець вживає поняття «твір образотворчого мистецтва», розкриваючи це поняття через перелік об'єктів, які можуть бути творами такого виду. Твори мистецтва можуть створюватися як в письмовій, так і в цифровій формі, на що наголошують і в науковій літературі, зазначаючи, що переважна більшість об'єктів авторського права є зафіксована та використовується у цифровій формі [2, с. 62].

У науковій літературі зазначають, що твори мистецтва є окремою групою об'єктів авторського права, оскільки в численних положеннях Закону України «Про авторське право і суміжні права» йдеться про твори науки, літератури і *мистецтва* [3, с. 170].

Для автора твору мистецтва актуальним є питання про доступ до такого твору, адже, як зазначають в науковій літературі, існує нерозривний зв'язок твору з матеріальним предметом, який має самостійну цінність [4, с. 6]. Окрім того, митець (автор) зазвичай постає не лише як творець, а й як активний учасник правових, економічних та соціальних процесів, пов'язаних із твором мистецтва [5, с. 317]. Твір мистецтва, особливо, якщо йдеться про образотворче мистецтво, існує в єдиному екземплярі. Ця його особлива характеристика зумовлює і особливості правової охорони, зокрема, законодавче закріплення права слідування як невідчужуваного права на одержання справедливої винагороди, як частки відрахувань від кожного продажу оригіналу художнього твору (твору графічного чи пластичного мистецтва, такого як малюнок, колаж, картина, рисунок, гравюра, естамп, літографія, скульптура, гобелен, твір з кераміки та скла, фотографічний твір тощо), оригіналу рукопису літературного або музичного твору, наступного за продажем оригіналу, здійсненим автором. Право слідування є своєрідною компенсацією через об'єктивну неможливість тиражування твору мистецтва, на відміну від книг, наприклад.

Відтак, створений твір мистецтва може зберігатися в картинних галереях, приватних колекціях, музеях, інших місцях з публічним доступом чи без такого. За таких обставин автор може стикатися з труднощами у доступі до свого твору, наприклад, для організації персональної виставки тощо.

Згідно ст. 419 ЦК України право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного; перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ і навпаки. Якщо твір створюється на підставі договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності (ст. 1112 ЦК України), то оригінал твору образотворчого мистецтва, створеного за замовленням, переходить у власність замовника. При цьому майнові права інтелектуальної власності на такий твір залишаються за його автором, якщо інше не встановлено договором або законом.

Доступ до твору не є майновим правом автора. Автор може вимагати доступ з метою пересвідчитися про збереженість твору та його стан. У автора може виникнути потреба експонувати твір, що знаходиться у замовника, на персональній виставці. Відтак можлива колізія інтересів власника картини як матеріального об'єкта і автора як носія прав інтелектуальної власності. Одним із засобів усунення таких колізій є урегулювання усіх питань на договірному рівні між власником матеріального об'єкта, у якому втілений твір мистецтва, та його автором. Норми ч. 3 ст. 1112 ЦК України, які встановлюють можливість укладення такого договору, розраховані виключно, якщо на замовлення створюється оригінал твору образотворчого мистецтва.

Згідно ч. ч. 3, 4 ст. 10 Закону «Про авторське право і суміжні права» автор має право вимагати від власника матеріального об'єкта, в якому втілено оригінал твору образотворчого мистецтва, доступ до свого твору з метою його відтворення (фотографування, виготовлення примірників твору, переробок тощо), за умови що це не порушує законні права та інтереси власника цього об'єкта. Видається, що «доступ до твору» мав би охоплювати і випадки використання твору у персональних виставках, експозиціях тощо. Знову ж таки слід враховувати і ту обставину, що авторські права можуть належати спадкоємцям. Тому їм теж варто надати право на доступ до твору їхнього спадкодавця. Причому домовленості між творцем (його спадкоємцями) та власником картини про надання дозволу на використання твору для організації персональних виставок могли б оформлюватися договором.

Власник матеріального об'єкта, в якому втілено оригінал твору образотворчого мистецтва, не має права відмовити автору в доступі до твору без достатніх підстав. При цьому власник матеріального об'єкта не зобов'язаний здійснювати його доставку авторові. Варто закріпити норму про

те, що у разі відмови в доступі до твору автор може оскаржити її до суду. Порушення особистих немайнових та майнових авторських прав, так і створення загрози їх порушення, у тому числі прав на твір мистецтва, є підставою для їх захисту, водночас, як зазначають у науковій літературі, створення загрози для порушення права як підстава для його захисту не носить універсального характеру [6, с. 82].

У науковій літературі пропонується пред'являти позов про усунення перешкод в користуванні майном (негаторний позов), шляхом надання доступу до об'єкту. Зокрема, загальновідомо, що до предмету негаторного позову входить матеріально-правова вимога про усунення порушень права власності або іншого речового права, не пов'язаних із позбавленням володіння, тобто про усунення перешкод у здійсненні правомочностей користування та розпорядження майном [7, с. 260].

Відповідно до ст. 391 ЦК України, власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпоряджання своїм майном. Негаторний позов – це вимога власника, який володіє річчю, про усунення перешкод у здійсненні користування і розпорядження нею. При цьому умовами для пред'явлення негаторного позову є: 1) власник, який звертається за захистом, зберігає майно у своєму володінні та вимагає від відповідача припинити протиправні дії щодо свого майна, які не пов'язані із порушенням володіння; 2) подається власником або титульним володільцем; 3) стосовно майна, яке знаходиться у власника (володільця); 4) інша особа заважає користуванню або розпорядженню цією річчю; 5) для створення таких перешкод немає правових підстав.

Тобто негаторний позов застосовуватиметься тільки, якщо йдеться про позов власника щодо майна, яке не вибуло з його законного володіння. Водночас, на нашу думку, якщо твір мистецтва вибув з володіння автора, останній не може звернутися саме з негаторним позовом, оскільки він передбачений книгою 3 ЦК України, яка не унормовує відносини інтелектуальної власної. Очевидно, потрібно застосовувати спеціальний спосіб захисту, передбачений ст. 55 Закону України «Про авторське право і суміжні права». Із аналізу можливих способів, запропонованих в законі, до цього порушення підходить звернення з вимогою припинити порушення. Однак, саме припинення не буде ефективним способом захисту, адже автору потрібен доступ до об'єкту. Видається, що серед способів захисту прав у ст. 55 Закону України «Про авторське право і суміжні права» доцільно також передбачити можливість звернення з позовом про надання доступу до оригіналу твору образотворчого мистецтва, адже саме такий кореспондуватиме праву на доступ.

Право на доступ до твору мистецтва (не тільки образотворчого) вельми важливе для його автора. Право на доступ має включати і можливість огляду твору на предмет його схоронності, вимагати надання твору для організації персональних виставок та іншого публічного показу тощо.

У цій ситуації досить легко порушити права як автора, так і власника твору мистецтва, адже не завжди можливо визначити межу, де право одного припиняється і починається право іншого суб'єкта. Сучасне законодавство не містить спеціальної процедури або обов'язкових критеріїв, за якими власник матеріального носія має надавати чи може відмовити у доступі до твору. Це створює простір для суб'єктивного трактування, що може призвести до зловживань.

У практиці можуть виникати такі проблеми: власник необґрунтовано відмовляє автору, мотивуючи це приватністю або незручністю; доступ до твору обмежується без пояснення причин; автор не має можливості залучити експерта чи адвоката; відсутні строки, у межах яких власник повинен відповісти на запит; не визначено механізм оскарження відмови.

Без законодавчого регулювання такі ситуації залишаються на розсуд сторін, що може створювати конфлікти та порушувати як право приватної власності, так і немайнові права автора.

Видається логічним закріпити на законодавчому рівні як гарантії для автора, так і для власника матеріального об'єкта, у якому втілено твір мистецтва. Серед гарантій для автора доцільно виділити:

1) Право на доступ у розумні строки. Закон має передбачати, що власник зобов'язаний надати автору доступ до твору в узгоджений або обґрунтовано запропонований строк, який не створює надмірних труднощів для сторін.

2) Право на супровід фахівця. Автор повинен мати можливість залучати експертів для оцінки стану твору, фіксації порушень чи здійснення консультацій.

3) Право вимагати огляду у разі підозри на спотворення. Якщо існують підстави вважати, що умови зберігання або експонування загрожують цілісності твору, автор повинен мати право ініціювати негайний огляд.

4) Процедура оскарження відмови. У разі відмови автор повинен мати можливість звернутися до суду, який оцінює обґрунтованість відмови та може зобов'язати власника забезпечити доступ.

Поряд з цим потрібно встановити і гарантії для власника, серед яких слід закріпити:

1) Доступ здійснюється лише за місцем знаходження твору. Власник не зобов'язаний доставляти твір авторові, що убезпечує його від ризиків, пов'язаних із транспортуванням.

2) Заборона втручання в матеріальну структуру твору. Автор під час доступу може здійснювати лише огляд; будь-які дії, які передбачають фізичне втручання (реставрація, очищення, переміщення), потребують окремої письмового погодження.

3) Дотримання режиму приватності та безпеки. Власник може обмежити присутність сторонніх осіб, фотографування приміщення або доступ до приватних зон, якщо це не перешкоджає реалізації права на огляд.

4) Підстави для відмови. Відмова допускається, якщо: твір перебуває на реставрації або тимчасово недоступний; доступ може завдати шкоди твору; доступ суперечить вимогам збереження твору; існують об'єктивні обставини, що роблять доступ неможливим у запропонований автором час.

На наш погляд, формалізація процедур доступу та встановлення гарантій для обох сторін дозволить досягти балансу між інтересами автора і власника матеріального носія. Запропонована модель може слугувати основою для подальшого вдосконалення законодавства, забезпечуючи належний захист творчих прав та повагу до приватної власності.

Для усунення прогалин правового регулювання та з метою наповнити право на доступ до твору мистецтва реальним змістом пропонуємо закріпити його як окреме особисте немайнове право у ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права». Пропонуємо доповнити ч. 1 п). 7 Закону нормами наступного змісту: «Автору твору мистецтва, його правонаступникам належить право доступу до твору».

Пропонуємо також доповнити ч. 3 ст. 10 Закону України «Про авторське право і суміжні права» нормами такого змісту: «Право доступу до твору мистецтва включає можливість огляду твору на предмет його схоронності, вимагати надання твору для організації персональних виставок та іншого публічного показу. Порядок доступу до твору може бути визначений умовами договору, укладеного між автором, його правонаступниками та власником матеріального об'єкта, у якому втілено твір. Автор, його правонаступника мають право залучати експертів для оцінки стану твору, фіксації порушень чи здійснення консультацій. Власник матеріального об'єкта, у якому втілений твір мистецтва, не може протидіяти залученню експертів для оцінки стану твору. Спори щодо доступу до твору мистецтва вирішуються в судовому порядку».

Окрім того, з метою усунення колізії інтересів між приватним власником матеріального об'єкта, у якому втілений твір мистецтва, та автором такого твору пропонуємо доповнити ч. 4 ст. 10 Закону України «Про авторське право і суміжні права» нормою такого змісту: «Автор, його правонаступники, здійснюючи право доступу до твору, несуть відповідальність за збереження твору перед власником матеріального об'єкта у порядку, встановленому законодавством».

Висновки. Твір мистецтва як об'єкт правової охорони з прийняттям Закону України «Про авторське право і суміжні права» у грудні 2022 р. отримав значне законодавче оновлення, що суттєво вдосконалило його правовий режим.

Встановлено, що твір мистецтва зазвичай існує в єдиному екземплярі, і ця його особлива характеристика зумовлює особливості правової охорони, зокрема, йдеться про законодавче закріплення права слідування як невідчужуваного права на одержання справедливої винагороди, як частки відрахувань від кожного продажу оригіналу художнього твору. Вважаємо, що право слідування є своєрідною компенсацією автору через об'єктивну неможливість тиражування твору мистецтва, на відміну від книг.

З метою вдосконалення правових можливостей автора твору мистецтва серед способів захисту прав у ст. 55 Закону України «Про авторське право і суміжні права» доцільно передбачити можливість автора твору звернутися до суду з позовом про надання доступу до оригіналу твору образотворчого мистецтва, адже саме такий обов'язок власника картини (іншого твору мистецтва) кореспондуватиме праву автора на доступ до цього твору.

Окрім того, запропоновано закріпити право на доступ до твору мистецтва як окреме особисте немайнове право автора у ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права», що дозволить усунути прогалини правового регулювання та наповнить це право реальним змістом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яворська О.С., Тарасенко Л.Л. Інтелектуальна власність у сфері театрального мистецтва. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2020. № 2. С. 258-262. DOI: https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2020.220583.
2. Тарасенко Л.Л. Авторське право у цифрову епоху: основні тенденції і зміни. *Вісник Львівського університету. Серія Юридична*. 2022. № 75. С. 61-72. DOI: http://dx.doi.org/10.30970/vla.2022.75.061.
3. Самсін Р.І. Твори мистецтва, на які поширюється право слідування. Наше право. 2014. № 10. С. 169-176. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21

COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nashp_2014_10_32.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
4. Чурпіта Г.В. Авторське право на твори образотворчого мистецтва. Автореф. дис. к.ю.н. Нац. у-тет. внутр. справ. Харків. 2004. 22 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/4088eb82-d8cf-4ced-805f-9d8c641dc66e (дата звернення: 10.01.2026).
5. Панасенко І.М. Авторське право та інтелектуальна власність у сфері мистецтва. *АРТ-платФОРМА*. 2025. № 11(1). С. 317-338. DOI: https://doi.org/10.51209/platform.1.11.2025.317-338.
6. Яворська О.С. Захист авторських/суміжних прав у разі створення загрози їх порушення: теоретико-прикладні питання*. Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2023. № 76. С. 81-88. DOI: http://dx.doi.org/10.30970/vla.2023.76.081.
7. Заєць О.І. Особливості сучасної судової практики щодо негаторного захисту прав на земельні ділянки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 259-264. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.40.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Романько А.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.952:347.63
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.49

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО СТЯГНЕННЯ АЛІМЕНТІВ

Самілик Л.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу,
Державний податковий університет
ORCID: 0000-0002-8912-9147

Самілик Л.О. Проблемні аспекти виконавчого провадження щодо стягнення аліментів.

Вказується, стадія виконання судових рішень у справах про стягнення аліментів є визначальною для реального забезпечення прав та законних інтересів дитини. Попри наявність розгалуженого нормативного регулювання та інституційних механізмів примусового виконання, на практиці ефективність реалізації відповідних судових актів залишається низькою. Це зумовлює необхідність наукового осмислення та систематизації основних проблем, що виникають у процесі виконання рішень про стягнення аліментів

Статтю присвячено аналізу проблемних аспектів виконавчого провадження щодо стягнення аліментів як одного з ключових механізмів забезпечення реалізації права дитини на утримання. Наголошено, що ефективність судового захисту у справах про стягнення аліментів значною мірою залежить не від ухвалення судового рішення, а від реального та своєчасного його виконання.

У роботі досліджено чинне законодавство України у сфері виконавчого провадження, судову практику та діяльність органів державної виконавчої служби і приватних виконавців. Акцентовано увагу на розумінні поняття «злісного ухилення від сплати аліментів». Виокремлено основні групи проблем, що виникають під час виконання рішень про стягнення аліментів, зокрема труднощі встановлення доходів боржника, ухилення від виконання зобов'язань, використання неофіційних джерел доходу, недосконаліть механізмів розшуку боржника та його майна, а також процесуальні та організаційні недоліки діяльності органів примусового виконання. Особливу увагу приділено аналізу спеціальних заходів впливу на боржників зі сплати аліментів та оцінці їх практичної ефективності. Вказано, що потребує більшої координації взаємодія судів, виконавців та підрозділів Національної поліції щодо розшуку боржника.

Окремо актуалізовано міжнародно-правові проблеми виконання рішень про стягнення аліментів у випадках, коли боржник проживає або працює за кордоном.

За результатами дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання виконавчого провадження у справах про стягнення аліментів з метою підвищення реальності виконання судових рішень і належного захисту прав та законних інтересів дитини.

Ключові слова: аліментні зобов'язання; виконання судових рішень; захист прав дитини; ухилення від сплати аліментів; сімейні правовідносини.

Samilyk L.O. Problematic aspects of enforcement proceedings regarding the collection of alimony.

It is indicated that the stage of execution of court decisions in cases of alimony collection is decisive for the real provision of the rights and legitimate interests of the child. Despite the presence of extensive regulatory regulation and institutional mechanisms of forced execution, in practice the effectiveness of the implementation of the relevant judicial acts remains low. This necessitates the need for scientific understanding and systematization of the main problems that arise in the process of executing decisions on alimony collection.

The article is devoted to the analysis of problematic aspects of enforcement proceedings regarding the collection of alimony as one of the key mechanisms for ensuring the realization of a child's right to maintenance. It is emphasized that the effectiveness of judicial protection in alimony collection cases largely depends not on the court's decision itself, but on its actual and timely enforcement.

The study examines the current legislation of Ukraine in the field of enforcement proceedings, judicial practice, and the activities of state enforcement authorities and private bailiffs. Special attention is paid to the understanding of the concept of "willful evasion of alimony payment." The main groups of problems arising during the enforcement of alimony orders are identified, including difficulties in determining the debtor's income, evasion of obligations, use of unofficial sources of income, deficiencies in mechanisms for locating the debtor and their property, as well as procedural and organizational shortcomings of enforcement

authorities. Particular emphasis is placed on the analysis of special measures affecting alimony debtors and the assessment of their practical effectiveness. It is noted that the coordination between courts, enforcement officers, and National Police units in locating debtors requires significant improvement.

Additionally, international legal issues of enforcing alimony orders are highlighted, especially in cases where the debtor resides or works abroad. Based on the research results, proposals are formulated for improving the legal regulation of enforcement proceedings in alimony cases to enhance the practical enforceability of court decisions and ensure the proper protection of the rights and legitimate interests of the child.

Key words: alimony obligations; enforcement of court decisions; protection of children's rights; evasion of alimony payment; family law relations.

Постановка проблеми. Стадія виконання судових рішень у справах про стягнення аліментів є визначальною для реального забезпечення прав та законних інтересів дитини. Попри наявність розгалуженого нормативного регулювання та інституційних механізмів примусового виконання, на практиці ефективність реалізації відповідних судових актів залишається низькою. Це зумовлює необхідність наукового осмислення та систематизації основних проблем, що виникають у процесі виконання рішень про стягнення аліментів.

Метою дослідження є комплексний аналіз правового регулювання та практики здійснення виконавчого провадження у справах про стягнення аліментів, виявлення основних проблем і недоліків його реалізації, а також розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення механізмів примусового виконання рішень суду з метою забезпечення ефективного та своєчасного захисту прав і законних інтересів дитини.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика виконавчого провадження та примусового виконання судових рішень, у тому числі у справах про стягнення аліментів, неодноразово ставала предметом наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних учених. Зокрема, загальнотеоретичні та процесуальні аспекти виконання судових рішень висвітлювалися у працях С.Я. Фурси, Є.І. Фурси, В.В. Комарова, М.Й. Штефана, О.М. Пасенюка, Р.О. Куйбіди. Питання сімейно-правової природи аліментних зобов'язань і захисту прав дитини досліджували І.В. Жилінкова, З.В. Ромовська, Н.М. Крестовська, О.В. Розгон. Водночас у працях зарубіжних авторів, зокрема, P. Gottwald, аналізувалися проблеми ефективності примусового виконання судових рішень у контексті забезпечення доступу до правосуддя. Разом із тим, незважаючи на наявні наукові напрацювання, комплексне дослідження проблемних аспектів виконавчого провадження щодо стягнення аліментів з урахуванням сучасних законодавчих змін і правозастосовної практики залишається актуальним та потребує подальшого наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу. Попри те, що відповідно до ст. 180 СК України батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття [1] та ст. 18 ЦПК України про обов'язковість судових рішень [2] цей обов'язок не завжди виконується батьками добровільно, тому відповідно виникає потреба у примусовому застосуванні заходів до неплатників аліментів. Наразі відсоток невиконання судових рішень щодо аліментних зобов'язань залишається значним, однак спостерігається позитивна динаміка після внесення змін до законодавства щодо посилення відповідальності за несплату аліментів у 2018 році: штрафи, суспільно корисні роботи, обмеження у праві керування, а згодом і кримінальна відповідальність. Наслідки ухилення від сплати аліментів для дитини є суттєвими і полягають не лише у позбавленні батьківського піклування, а й засобів до існування.

Узагальнення наукових підходів і правозастосовної практики дозволяє виокремити декілька взаємопов'язаних груп проблем виконання рішень про стягнення аліментів.

Нормативно-правові проблеми виконання судових рішень про стягнення аліментів пов'язані передусім із недосконалістю та фрагментарністю правового регулювання. Наразі аліменти є однією з найважливіших категорій сучасного сімейного права. Незважаючи на значущість цього інституту, у Сімейному кодексі України та іншому законодавстві відсутнє легальне визначення поняття «аліментні зобов'язання». Погляди науковців щодо категорії «аліментних зобов'язань» різняться. Багато авторів, які досліджували цю проблему, трактували зміст цього поняття саме через призму зобов'язальних правовідносин. Часто дискусійним є питання доцільності використання терміну «зобов'язання», а не «обов'язок» щодо аліментних правовідносин, оскільки зобов'язання є однією з форм прояву обов'язку. Так, З.В. Ромовська та Ю.С. Червоний визначають аліментні зобов'язання як правовідношення, де одна особа зобов'язана надавати утримання тому, з ким вона перебуває у сімейних правовідносинах, за наявності умов, передбачених законом або договором [3, с. 7; 4, с. 177]. Відтак, аліментним зобов'язанням притаманні такі ознаки:

підставою виникнення сімейних аліментних правовідносин є родинний зв'язок, а також наявність умов: неповноліття, непрацездатність або потреба утримуваної особи, і здатність забезпечувати утримання з боку зобов'язаної особи;

припиняються лише у випадках, прямо передбачених законом, наприклад, досягнення дитиною повноліття, смерть платника або одержувача аліментів тощо;

сімейно-правові відносини характеризуються тривалістю, відповідно до них не застосовується строк позовної давності.

Аліменти можуть стягуватися у позовному та наказному провадженні, а також на підставі нотаріально засвідченого договору про стягнення аліментів, відповідно виконавчими документами можуть бути: виконавчий лист – на підставі рішення суду, судовий наказ, або виконавчий напис нотаріуса – на підставі договору.

Зміни в законодавстві, що стосувались посилення захисту права дитини на належне утримання шляхом вдосконалення порядку стягнення аліментів надали виконавцям новий інструментарій, що сприяв ефективності виконання такої категорії справ. Зокрема, ч. 9 ст. 71 Закону України «Про виконавче провадження» визначає, що за наявності заборгованості зі сплати аліментів, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за чотири місяці, державний виконавець виносить вмотивовані постанови:

1) про встановлення тимчасового обмеження боржника у праві виїзду за межі України - до погашення заборгованості зі сплати аліментів у повному обсязі;

2) про встановлення тимчасового обмеження боржника у праві керування транспортними засобами - до погашення заборгованості зі сплати аліментів у повному обсязі;

3) про встановлення тимчасового обмеження боржника у праві користування вогнепальною мисливською, пневматичною та охолощеною зброєю, пристроями вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, - до погашення заборгованості зі сплати аліментів у повному обсязі;

4) про встановлення тимчасового обмеження боржника у праві полювання – до погашення заборгованості зі сплати аліментів у повному обсязі [5].

Норми сімейного, цивільного процесуального та виконавчого законодавства не завжди забезпечують чіткість і передбачуваність правозастосування. Зокрема, проблемними залишаються питання розшуку боржника та його майна, визначення ефективних способів впливу на осіб, які систематично ухиляються від виконання аліментних зобов'язань, а також застосування санкцій обмежувального характеру. У результаті правова невизначеність знижує превентивний потенціал аліментних зобов'язань і стимулює ухилення від їх виконання.

Слід вказати на проблематику реалізації аліментного зобов'язання, якщо обов'язок батьків утримувати своїх дітей закріплений у правових актах, що мають обов'язковий характер. Фактично відсутність санкції за невиконання цього обов'язку призвела до того, що він набув морального, а не юридичного змісту, тобто обов'язок годувати та одягати дітей сприймається радше як моральне, а не правове зобов'язання. Невідповідність полягає в тому, що за чинним законодавством батьки, які не виконують цього обов'язку, не можуть бути позбавлені батьківських прав. Несплата аліментів може бути лише супроводжуючою обставиною до визначених у ч. 1 ст. 164 Сімейного кодексу України [1] підстав. Найчастіше на практиці батьки, які ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти (п. 2 ч. 1 ст. 164 СК України) як правило, аліменти також не сплачують. Тому вважаємо, що для виправлення цієї ситуації та усунення дисбалансу слід ужити дієвих заходів, а саме визначити невиконання батьками своїх обов'язків щодо утримання дітей без поважних причин і відмову від їх виконання як підставу для позбавлення батьківських прав.

Також слід зазначити, що законодавство передбачає відповідальність лише за невиконання зобов'язань зі сплати аліментів на підставі судового рішення або судового наказу. Водночас відповідальність боржника, який повинен сплачувати аліменти відповідно до нотаріально посвідченого договору, за невиконання такого зобов'язання у кримінальному або адміністративному законодавстві не передбачена. На нашу думку, таку норму доцільно передбачити у Кодексі про адміністративні правопорушення і Кримінальному кодексі України, що дозволить забезпечити рівну правову силу для всіх форм аліментних зобов'язань.

Процесуально-практичні проблеми проявляються на етапі безпосереднього здійснення виконавчого провадження. Затягування строків виконання, формальний розшук боржника та його активів, складність доведення факту злісного ухилення від сплати аліментів, а також недостатній рівень судового контролю за виконанням рішень істотно знижують ефективність захисту прав дитини. У результаті стадія виконання фактично перетворюється на «слабку ланку» судового захисту.

У цьому аспекті варто акцентувати увагу на розумінні поняття «злісного ухилення від сплати аліментів». Як зазначено в постанові ККС ВС, злісне ухилення полягає у тривалому та наполегливому ухиленні особи від виконання обов'язку зі сплати аліментів шляхом приховування свого місця проживання, роботи, фактичного заробітку або інших грошових надходжень, незважаючи на попе-

редження про кримінальну відповідальність. Для встановлення ознаки злісності немає значення, чи такі дії винуватої особи виражалися у прямій відмові від виконання покладених на неї обов'язків, чи мали форму пасивного ігнорування, уявної неспроможності або необізнаності про необхідність їх виконання, оскільки всі ці обставини у будь-якому разі призводять до ухилення від сплати коштів на утримання дітей [6]. При доведенні злісного ухилення від сплати аліментів, необхідно також встановити чи реагував боржник на виклики та попередження державного виконавця про необхідність виконання обов'язку по сплаті аліментів та можливість притягнення до кримінальної відповідальності та чи вживалися державним виконавцем всі заходи для примусового стягнення аліментів [7]. Підставою кримінальної відповідальності за несплату аліментів є злісне ухилення від сплати встановлених судом коштів на утримання дитини, що настає при наявності заборгованості в розмірі, що сукупно становить суму виплат за три місяці, і виражається у діях боржника, спрямованих на невиконання рішення. Однак часто боржники маніпулюють, сплачуючи аліменти не у розмірі, визначеному судом, а в довільному мінімальному розмірі (50 грн, 200 грн), маючи за мету уникнути кримінальної відповідальності [8]. Тому важливим аспектом є встановлення дійсних причин несплати та виявлення фактів зловживань процесуальними правами.

Інституційно-організаційні проблеми зумовлені функціонуванням системи органів примусового виконання. Перевантаженість державних виконавців, нестача кадрових і матеріальних ресурсів, а також недостатній рівень координації між виконавчою службою та іншими державними органами (податковими, банківськими, прикордонними) істотно ускладнюють реалізацію судових рішень. Крім того, відсутність належного контролю за діями виконавців і неоднаковість практики державного та приватного виконання призводять до формального підходу у вжитті примусових заходів.

Зокрема, потребує більшої координації взаємодія судів, виконавців та підрозділів Національної поліції щодо розшуку боржника, актуальність проблематики якого додатково підтверджується статистичними показниками судової практики. Зокрема, за результатами пошуку за контекстом «розшук відповідача органами Національної поліції» в Єдиному державному реєстрі судових рішень зафіксовано 5623 судові ухвали, постановлені у відповідних категоріях справ [9]. Така кількість рішень свідчить про системний характер застосування цього процесуального інституту та його важливу роль у забезпеченні ефективного судового розгляду, зокрема у справах про стягнення аліментів.

Виконання рішень про стягнення аліментів значною мірою залежить від економічного стану боржника. Поширеними є випадки офіційної відсутності доходів, приховування реального рівня заробітку, тіньової зайнятості або трудової міграції без належного обліку доходів. За таких умов навіть наявність судового рішення не гарантує реального надходження аліментних платежів. Економічні чинники трансформують аліментні зобов'язання у формально існуючі, але фактично невиконувані.

На практиці утримання аліментів з боржника-суб'єкта підприємницької діяльності проводиться з його доходів та визначається за вирахуванням сум понесених з витрат. Спосіб підрахунку реального доходу індивідуального підприємця залежить від режиму оподаткування. Набагато складніше визначати реальний дохід фізичної особи, що не має постійної роботи та іншого джерела доходу. Тим більше, що сам платник своїми діями може перешкоджати виявленню реальної суми доходу. Для випадків, коли боржник є безробітним, законодавець визначає перелік так званих «позазарплатних» доходів, з яких підлягають стягненню аліменти. У тому випадку, якщо в одержувача є документи, що підтверджують факт отримання «позазарплатних» доходів (наприклад, договір оренди транспортного засобу, договір надання послуг і т. д.), необхідно надати відповідні документи до заяви про стягнення аліментів. У даній ситуації встановлення дійсної суми одержуваного платником доходу багато в чому залежить від зібраної самим одержувачем інформації про доходи платника [10, с. 91].

Найскладнішими для виявлення у виконавчому провадженні є доходи боржника, що перебувають поза офіційним фінансово-обліковим обігом або навмисно маскуються під формально законні правові конструкції. До них належать доходи від тіньової зайнятості та неофіційної виплати заробітної плати, прибутки від підприємницької діяльності із заниженням задекларованих показників, доходи, отримані за кордоном без належного правового оформлення, кошти у формі криптоактивів та електронних грошей, а також доходи, які формально зараховуються на рахунки третіх осіб або оформлюються як дарування, позики чи інші цивільно-правові виплати. Високий рівень латентності таких доходів, їх мобільність та обмежений доступ виконавця до відповідних інформаційних ресурсів істотно ускладнюють їх виявлення і звернення стягнення, що негативно позначається на ефективності виконання судових рішень, зокрема у справах про стягнення аліментів.

У випадках, коли боржник проживає або працює за кордоном, актуалізуються міжнародно-правові проблеми виконання рішень про стягнення аліментів. Складність процедур визнання та вико-

нання рішень іноземними судами, тривалість міжнародної правової допомоги та відсутність ефективних механізмів обміну інформацією між державами суттєво ускладнюють реалізацію права дитини на належне утримання.

У наукових дослідженнях піднімається проблематика складності процесу виконання рішення суду у разі проживання сторін у різних країнах, зокрема через необхідність його визнання за межами України, що часто залежить від внутрішнього законодавства іноземної держави, яке визначає умови за яких рішення іноземної держави може бути виконане на її території [11, с. 167]. Дійсно, виконання таких рішень можуть ускладнюватися через належне повідомлення та вручення процесуальних документів по справі відповідачу, який проживає за кордоном, що може бути перешкодою для ефективного виконання рішення суду, зокрема в тих випадках, якщо відповідач не був належним чином повідомленим про судовий розгляд в Україні. Також виконати рішення часом є дуже складно при недобросовісній поведінці відповідача, який перебуває за кордоном, якщо він приховує місце проживання або місце здійснення підприємницької діяльності. Можуть бути й інші перешкоди адміністративного, фінансового та юридичного характеру у виконанні рішення українського суду на території іноземної держави.

Соціально-психологічні проблеми пов'язані з особливим характером аліментних правовідносин, які ґрунтуються не лише на юридичному обов'язку, а й на моральній відповідальності батьків за утримання дитини. Низький рівень правосвідомості боржників, конфліктність сімейних відносин, а також сприйняття аліментів як засобу тиску між колишнім подружжям негативно впливають на добровільне виконання судових рішень. Відсутність ефективних соціальних і виховних механізмів впливу зумовлює домінування примусового підходу, який не завжди є результативним.

Висновки. Як вбачається, проблеми виконання судових рішень про стягнення аліментів мають комплексний характер і зумовлені сукупністю нормативно-правових, інституційних, економічних, соціально-психологічних, процесуальних та міжнародно-правових чинників. Це свідчить про необхідність переходу від виключно примусового підходу до комплексної моделі, що поєднує правові, соціальні та економічні механізми забезпечення реального виконання аліментних зобов'язань. Оптимізація цих процесів має стати ключовою передумовою для забезпечення належного та своєчасного матеріального утримання дітей.

Відтак, пропонується посилити такі напрямки виконавчого провадження:

розширити повноваження державного та приватного виконавця щодо доступу в реальному часі до державних реєстрів (податкових, банківських, міграційних, реєстрів соціальних виплат);

законодавчо закріпити обов'язок фінансових установ надавати інформацію про рух коштів боржника за спрощеною процедурою у справах про стягнення аліментів;

розширити перелік тимчасових обмежень у правах боржника (приміром, користування окремими видами майна, участь у публічних закупівлях, отримання окремих адміністративних послуг);

запровадити градацію відповідальності залежно від тривалості заборгованості та повторності порушень;

уніфікувати та деталізувати порядок розшуку боржника у Законі України «Про виконавче провадження» із чітким алгоритмом взаємодії виконавця, суду та органів Національної поліції;

передбачити можливість електронного розшуку з використанням інтегрованих державних інформаційних систем;

закріпити у законодавстві принцип пріоритетності виконання рішень про стягнення аліментів порівняно з іншими майновими вимогами;

встановити чіткі строки здійснення окремих виконавчих дій саме у справах про стягнення аліментів.

Реалізація запропонованих змін сприятиме підвищенню ефективності виконавчого провадження у справах про стягнення аліментів, забезпеченню реального виконання судових рішень та належному захисту прав і законних інтересів дитини відповідно до принципу її найкращих інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 25.12.2025).
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#top (дата звернення: 25.12.2025).
3. Ромовська З.В. Аліментні зобов'язання: Конспект лекцій. Львів: Львів. ун-т, 1973. 59 с. (дата звернення: 27.12.2025).
4. Сімейне право України: підручник / за ред. Ю.С. Червоного. К.: Істина, 2004. С. 177. 400 с. (дата звернення: 27.12.2025).
5. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення: 27.12.2025).

6. Постанова ККС ВС у справі № 175/3922/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99088596 (дата звернення: 27.12.2025).
7. Бурлак М. Чи кожне ухилення від сплати аліментів є злісним? Вища школа адвокатури НААУ. 2023. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/ci-kozne-uxilennia-vid-splati-alimentiv-je-zlisnim (дата звернення: 05.01.2026).
8. Ухвала Магдалинівського районного суду Дніпропетровської області по справі № 179/192/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125723957 (дата звернення: 05.01.2026).
9. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua (дата звернення: 05.01.2026).
10. Самілик Л.О., Корбут Л.П. Проблеми забезпечення належного виконання зобов'язань зі сплати аліментів. Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 6. С. 90–92 URL:https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/98654b43-5739-46f0-b4bb-d50d7c4ec7b6/content (дата звернення: 06.01.2026).
11. Ільченко І.П. Проблеми виконання судових рішень про стягнення аліментів на утримання одного із подружжя за кордоном: юридичні та практичні перешкоди. *Аналітичне-порівняльне правознавство*. редкол.: Ю.М. Бисага (голов. ред.), В.В. Заборовський, Д.М. Бєлов, С.Б. Булеца та ін.; ДВНЗ «УжНУ». Ужгород, 2024. № 5. С. 163-168 DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.25 (дата звернення: 06.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Самілик Л.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 34:61+347.2+347.4+347.5+347.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.50

РОЗПОРЯДЖЕННЯ РЕПРОДУКТИВНИМ МАТЕРІАЛОМ ДЛЯ ПОСТМОРТАЛЬНОЇ РЕПРОДУКЦІЇ: АНАЛІЗ ЕТИКО-ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ

Сєда С.В.,
аспірантка кафедри приватного права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»
ORCID: 0009-0005-6349-4006
e-mail: sofiia.sieda@ukma.edu.ua

Сєда С.В. Розпорядження репродуктивним матеріалом для постмортальної репродукції: аналіз етико-правових проблем.

У статті проаналізовано етично-правові аспекти питання постмортальної репродукції, розпорядження репродуктивним матеріалом померлого для таких цілей, доктринальні підходи, міжнародні стандарти, стан сучасного правового регулювання та запропоновані проєктом закону зміни до нього. Здійснено аналіз ризиків постмортальної репродукції, зокрема, феномену «планованого сирітства» та народження дітей виключно з метою збереження пам'яті про померлого. Виявлено, що незважаючи на наявність певних загроз, які можуть виникати, постмортальна репродукція є однією з гарантій реалізації посттанативного репродуктивного права на батьківство людини, навіть після її смерті, яке може бути здійснено іншими особами. Обґрунтовано думку, що особи, яким надано право на розпорядження репродуктивним матеріалом померлого для постмортальної репродукції мають право, а не обов'язок приймати рішення про використання репродуктивного матеріалу для таких цілей, зважаючи на принцип тілесної автономії, гідність та недоторканність. Виявлено, що рішення про використання репродуктивного матеріалу має прийматися особою самостійно, незважаючи на обумовлені з померлим партнером за його життя рішення. З'ясовано, що особи, які мають право та намір розпорядитися репродуктивним матеріалом, повинні забезпечити інтереси майбутньої дитини, створити належні умови для її виховання та розвитку. Підтримано думку, що правовідносини, які виникають внаслідок постмортальної репродукції не можна ототожнювати з правовідносинами на підставі донорства анатомічних матеріалів людини та трансплантації, через відмінну мету й різний спектр наслідків. Виявлено зростання кількості випадків звернення до суду осіб з метою надання права на розпорядження репродуктивним матеріалом для постмортальної репродукції, що обумовлено обставинами війни, недосконалістю чинного законодавства. Визначено, загальні тенденції, за яких судами надавався дозвіл особам на таке розпорядження та використання, серед яких згода на використання репродуктивного матеріалу та наявність дійсного волевиявлення померлого. Запропоновано внесення змін до чинного законодавства щодо регулювання постмортальної репродукції та сурогатного материнства, для забезпечення права чоловіків, які мають намір скористатися репродуктивним матеріалом, прав померлих жінок, які надали матеріал у розпорядження.

Ключові слова: постмортальна репродукція, права людини, право на сім'ю, згода, посттанативні права, автономія, договір, репродуктивний матеріал.

Seda S.V. Disposal of reproductive material for postmortal reproduction: analysis of ethical and legal problems

The article examines the ethical and legal aspects of posthumous reproduction, including the disposal of reproductive material of the deceased person for such purposes, doctrinal approaches, international standards, the current state of legal regulation, and amendments proposed by the draft law. The analysis of the risks of posthumous reproduction is carried out, in particular, the phenomenon of "planned orphanhood" and the birth of children solely for the purpose of preserving the memory of the deceased. It was found that despite the existence of certain threats that may arise, posthumous reproduction is one of the guarantees of the realization of the postmortem reproductive right to parenthood of the person, even after death, which can be exercised by other persons. The article substantiates the view that persons authorized to dispose of the reproductive material of the deceased for posthumous reproduction have a right, but not an obligation, to decide on its use, taking into account the principles of bodily autonomy, human dignity, and inviolability. It has been found that the decision on the use of reproductive material should be made by the person independently, regardless of the decisions agreed

with the deceased partner during his or her lifetime. It has been established that persons who have the right and intention to dispose of reproductive material must ensure the interests of the future child and create appropriate conditions for his or her upbringing and development. The opinion was supported that legal relations arising from posthumous reproduction cannot be equated with legal relations based on the donation of human anatomical materials and transplantation, due to their different purposes and different ranges of consequences. There has been an increase in the number of cases brought before the courts by individuals seeking the right to dispose of reproductive material for posthumous reproduction, due to the circumstances of war and the imperfection of current legislation. General trends in judicial practice are outlined, demonstrating that courts have granted individuals permission for such disposal and use, including consent to the use of reproductive material and the existence of a valid expression of will by the deceased. Amendments to the current legislation regulating posthumous reproduction and surrogacy are proposed to ensure the rights of men who intend to use reproductive material and the rights of deceased women who have provided the material for disposal.

Key words: posthumous reproduction, human rights, right to family, consent, postmortem rights, autonomy, contract, reproductive material.

Постановка проблеми. Кріоконсервовані ембріони, репродуктивні клітини містять генетичну інформацію людини, тому виникає низка супутніх питань, пов'язаних з їхнім вилученням, використанням, зберіганням та багатьма іншими аспектами. Законодавство України не врегульовує питання розпорядження анатомічним матеріалом для постмортальної репродукції, що продукує низку проблем етично-правового характеру, що актуалізуються в умовах російсько-української війни. Аналіз останніх публікацій свідчить про те, що розгляд питання правового регулювання постмортальної репродукції на вітчизняному рівні потребує детального дослідження. Зазначене, зокрема зумовлено швидким розвитком сфери допоміжних репродуктивних технологій та необхідністю її законодавчого закріплення, оскільки наразі вказана сфера у частині спеціального правового регулювання регулюється лише на рівні підзаконного нормативно-правового акту, який, втім, містить суттєві прогалини. В межах цієї статті пропонується розглянути дискусійне питання розпорядження репродуктивним матеріалом людини для цілей постмортальної репродуції, виділити певні його ознаки, орієнтуючись на доктрину, міжнародні стандарти, чинне законодавство, наявну судову практику.

Метою дослідження є всебічний аналіз етико-правових проблем питання розпорядження репродуктивним матеріалом для постмортальної репродукції.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти регулювання постмортальної репродукції вже було досліджено в доктрині. Квіт Н.М. розглядала перспективи регулювання права на посмертне розмноження в умовах війни в Україні. Ходєєва Н.В. досліджувала право людини на постмортальне використання, зберігання кріоконсервованих матеріалів. Стефанчук, М.О., Калаур І.Р., Малюга Л.Ю. зосереджувались на питанні спадкування посмертно зачатими дітьми. Кончаковська В.В., Макарова О.В., Симонова І.В. досліджували правові аспекти постмортальної репродукції в Україні. Болдіжар С.О., Корчинська О.О., Пішта В.І., Шуміліна Т.Р. визначали правові та медичні аспекти проблеми посмертного донорства у репродуктивній медицині. Чечерський В.І. досліджував право на постмортальну репродукцію як одне з прав людини. Simana S. вивчала питання згоди у контексті постмортальної репродукції. Втім, окремі праці, які б зосереджувались саме на питанні розпорядження репродуктивним матеріалом для постмортальної репродукції, зокрема етико-правових аспектах цього явища, наразі відсутні, у зв'язку з чим існує потреба у ґрунтовному дослідженні цього питання.

Виклад основного матеріалу. Насамперед звернемо увагу на те, що у доктрині, наголошується на неоднозначності та етично-правових ризиках постмортальної репродукції. З одного боку, конфліктуючі інтереси батьків, захист їхнього фізичного та психологічного здоров'я, автономії у прийнятті рішень та реалізації права на батьківство і, з іншого боку, інтереси майбутньої дитини. Основна увага критиків цієї допоміжної репродуктивної технології (далі – ДРТ) зосереджена на так званому феномені «планованого сирітства» [1], коли сирітство дитини вже не є результатом непередбачуваної трагедії, а виникає внаслідок свідомих репродуктивних рішень. Тобто, це питання стоїть між двома формами страждання: з одного боку біль дорослого, який втратив свого партнера, і можливість мати спільного нащадка, проти болю дитини, сирітство якої визначено вже під час народження [2].

Люди, які прагнуть мати дитину після втрати близького, можуть боротися з двома суперечливими бажаннями: з одного боку, бажанням безперервності та бажанням зберегти життя так, ніби втрати не було; з іншого боку, прагненням увічнити пам'ять померлого, використовуючи створення нового життя як спосіб вшанування та збереження його пам'яті. Такі обставини можуть становити

ризик для гідності дитини, оскільки її можна розглядати не як самоціль, а як засіб для досягнення бажань батьків. Діти в неповних сім'ях, можуть стикатися з підвищеним ризиком емоційних та поведінкових проблем, включаючи тривогу, депресію та труднощі у формуванні соціальних стосунків [2]. Тобто, передусім, один з ризиків постмортальної репродукції лежить у вимірі інтересів дитини, яка народжується сиротою, а також може виконувати пам'ятну функцію про померлого, а не бути бажаним та плановим окремим членом сім'ї.

Як йдеться у висновках Етичного комітету Американського товариства репродуктивної медицини «Посмертне вилучення та використання гамет або ембріонів» (далі - висновки ASRM) [3], занепокоєння полягає в тому, що дитина може виховуватися у складній для неї ситуації, її можуть змусити бути схожою на померлого, вона може зазнати горя з боку живих, психологічно постраждати від усвідомлення того, що один з батьків помер до її народження [3].

З іншого боку, у висновках ASRM зазначається, що без допоміжної репродуктивної терапії дитина взагалі б не існувала. Тому один зі способів розглядати аргументи проти цієї процедури полягає в тому, що життєві умови для дитини є настільки невдалими, що їй було би краще ніколи не народжуватися, а потенціал передбачуваних та значних проблем для життя дитини зробить етично проблематичним надання ДРТ. З цього приводу Етичний комітет зазначає, що клініки можуть відмовити у наданні ДРТ, якщо є обґрунтовані підстави вважати, що пацієнти не зможуть забезпечити мінімально адекватний або безпечний догляд за нащадками. Такі фактори, як наявність лише одного з батьків або те, що один з батьків може померти, поки дитина маленька, є недостатніми для підтвердження цього висновку [3].

З цього приводу Європейська асоціація репродукції людини та ембріології надала свої рекомендації (далі - Рекомендації ESHRE) [4] у яких зазначила, що самотнє батьківство малоймовірно, матиме настільки великий негативний вплив, що поставить під загрозу добробут дитини, а оскільки партнер, що вижив, матиме позитивне ставлення до померлого, ймовірно, що історія зачаття дитини представить дитину як бажаний дар, що виник у результаті люблячих стосунків. На відміну від анонімного донорства, дитина знатиме своє генетичне походження та матиме позитивний образ померлого батька. Проте, доцільною є оцінка мотивів та очікувань батьків, оскільки існує певна небезпека для автономії дитини, якщо батьки розглядають дитину як «пам'ятну дитину» або як символічну заміну померлого. Тому перед лікуванням рекомендується пройти ретельне консультування [4].

Згідно з дослідженнями, проведеними у клініці Екстракорпорального запліднення (далі – ЕКЗ) при Університетській лікарні Монреаля, у більшості випадків люди погоджувалися на посмертне використання кріоконсервованих ембріонів після їхньої смерті та були зацікавлені в продовженні роду, задоволенні бажання партнера, що вижив мати дитину [5, с. 1412]. Тобто люди мають інтереси в задоволенні важливих зобов'язань та цінностей, які вони мали протягом свого життя. Деякі інтереси померлих осіб є етично значущими та повинні продовжувати враховуватися після смерті [3].

Тобто варто враховувати посттанативні права померлого у частині забезпечення його репродуктивних прав, які людина мала намір реалізувати за життя, але в силу обставин не змогла цього зробити. З іншого боку, здійснення таких прав за допомогою постмортальної репродукції можуть виконати інші особи, зокрема, її близькі родичі, які мають на меті не лише втілити в реальність бажання померлого, а й реалізувати власні інтереси щодо продовження роду з використанням генетичного матеріалу близької їм особи. Важливим фактором у наданні висновку щодо можливості розпорядження репродуктивним матеріалом є те, чи зможуть особи в подальшому забезпечити найкращі інтереси майбутньої дитини, її належне виховання і розвиток, надати достатні умови для життя, щоб хоча б якось компенсувати відсутність одного з батьків.

При цьому, у рекомендаціях ESHRE наголошено, що з боку партнера, що вижив, не може бути жодного юридичного чи морального зобов'язання використовувати гамети або ембріони для розмноження. Однак, коли гамети або ембріони надаються партнеру, він чи вона повинні прийняти рішення щодо їх утилізації. Важливо, щоб рішення було добре обдуманим та стабільним, оскільки втрата близької людини може спонукати пацієнта до поспішних рішень, а саме почуття провини, яке, партнер, що вижив, може спробувати полегшити, зробивши щось, чого, на його думку, хотів би інший та ідеалізацію партнера. Ці почуття значною мірою зникають з часом, а дослідження показують, що переважна більшість прохань про кріоконсервацію та використання сперми, зроблених одразу після смерті партнера, не виконуються через кілька місяців [5]. В цьому контексті члени Робочої групи у Рекомендаціях ESHRE пропонують, що: письмова згода повинна бути надана померлою особою перед використанням гамет або ембріонів. Згоду слід отримати під час зберігання або перед початком циклу ЕКЗ; необхідно ретельне консультування партнера, який вижив, протягом періоду прийняття рішення; після смерті слід встановити мінімальний період очікування

в 1 рік, перш ніж можна буде розпочати лікування [5]. Практика консультацій та встановлення додаткового періоду для прийняття рішення про використання репродуктивного матеріалу є позитивним досвідом та, на нашу думку, має бути застосована в національному законодавстві.

Особливість правовідносин, які виникають внаслідок постмотральної репродукції не дає нам можливості ототожнювати чи в повному обсязі проводити аналогію з донорством анатомічних матеріалів, зокрема, у частині згоди на надання анатомічного матеріалу у розпорядження після смерті. Частина 11 ст. 16 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» № 2427-VIII від 17.05.2018 [6] передбачає, що у разі якщо померла особа не висловила за життя своєї згоди або незгоди на посмертне донорство, згода на вилучення анатомічних матеріалів з тіла такої особи після визначення її смерті запитується у другого з подружжя або в одного з близьких родичів цієї особи (діти, батьки, рідні брати та сестри).

Білс К. вказує, що при вирішенні питання про те, чи можна обґрунтовано зробити висновок про згоду у випадках постмортальної репродукції, часто наводиться приклад донорства органів, оскільки ця процедура має ті ж самі ознаки. Отже, згоди найближчого родича має бути достатньо. Втім, складність аналогії з донорством органів полягає в тому, що донорські органи виконують функцію продовження життя, підтримуючи життя іншої людини, тоді як донорство репродуктивного матеріалу є життєтворчим [7].

На нашу думку, дійсно розпорядження на використання анатомічних матеріалів в цих випадках значно відрізняється. Це зумовлено передусім особливою метою вилучення та використання репродуктивних матеріалів людини для постмотральної репродукції, а саме - реалізація права на батьківство чи материнство, бажання продовження роду. Крім того, проведення цих видів процедур мають кардинально різні наслідки: здійснення донорства анатомічних матеріалів та подальшої трансплантації – збереження життя та здоров'я людини, в той час як, постмортальна репродукція не завершується здійсненням самої операції, відбувається зародження нового життя, внаслідок цього виникає цілий комплекс нових питань та правовідносин. До таких належать, зокрема, сімейні правовідносини, де постає питання, кого саме визнавати батьками народженої дитини, її виховання та розвитку, спадкові правовідносини щодо того, чи є ця дитина спадкоємцем майна померлого.

Про актуальність необхідності врегулювання питання розпорядження репродуктивним матеріалом для постмортальної репродукції в Україні свідчить й те, що за останні два роки кількість судових рішень, у яких позивачі просять надати їм право на розпорядження анатомічним матеріалом їхньої померлої пари дедалі збільшується, що, на жаль, у першу чергу, викликано обставинами повномасштабної війни.

У рішенні Соборного районного суду міста Дніпра № 201/8974/25 від 17 жовтня 2025 року [8] позивачка звернулась до суду з позовом до медичного центру, в якому на зберіганні перебував кріоконсервований за життя репродуктивний матеріал її чоловіка, померлого в зоні бойових дій, з яким планувалося проведення ЕКЗ, просила суд надати право на розпорядження та використання такого матеріалу. Суд задовольнив позов, розглянувши репродуктивний матеріал як нематеріальне благо та мотивував це тим, що станом на час звернення чоловіка позивачки до клініки він підписав заяву, яка передбачала висловлення його волевиявлення, згоду на проведення кріоконсервації і зберігання біологічного матеріалу на певний строк та діяв відповідно до своєї доброї волі. Суд наголошував на тому, що одне із основних, важливих природних прав людини - репродуктивне право може реалізовуватися різними способами, зокрема, через батьківство, яке мали намір реалізувати позивачка з її померлим чоловіком.

Схожого висновку дійшов й Подільський районний суд міста Києва у рішенні по справі від 30 червня 2025 року № 758/4691/25 [9], надавши позивачці дозвіл на розпорядження біологічним матеріалом її померлого чоловіка військовослужбовця. Суд обґрунтовував своє рішення тим, що чоловік надав свою згоду на проведення кріоконсервації і зберігання біологічного матеріалу на відповідний строк, надав своїй дружині довіреність на ним, прийняття рішення щодо його використання в програмах лікування безпліддя або утилізації, вирішення питання щодо проведення кріоконсервації, зберігання та розморожування. Тобто, чоловік позивачки свідомо та добровільно довірив своїй дружині право на розпорядження його біологічним матеріалом.

Також аналогічного висновку дійшов Київський районний суд м. Одеси у рішенні від 18 червня 2024 року по справі № 947/7597/24 [10] та надав дружині право на розпорядження репродуктивним матеріалом її покійного чоловіка.

Холодногірський районний суд м. Харкова у рішенні від 16 вересня 2025 року по справі 642/3497/25 [11] надав право на розпорядження кріоконсервованими репродуктивними клітинами (спермою) чоловіка його партнерці, з якою вони офіційно не уклали шлюб, але проживали однією сім'єю та мали спільну доньку. Чоловік за життя оформив нотаріально заяву, якою надав згоду на

застосування до позивачки на обрання та проведення будь-яких лікувальних програм з застосуванням процедур допоміжних репродуктивних технологій, зокрема й штучного запліднення з використанням належних йому та/або їй гамет (сперми, ооцитів) або ембріонів. Цією згодою партнер позивачки підтвердив бажання мати з нею спільну дитину й зазначив, що ця згода є чинною і у випадку його смерті.

У наведених рішеннях суди надавали згоду на розпорядження репродуктивним матеріалом померлого другому з подружжя, з метою постмортальної репродукції, а саме дружинам померлих чоловіків. Якщо згода на використання анатомічних матеріалів після смерті не була надана померлим у письмовому вигляді, суди зважали на те, що чоловіки погоджувались на розпорядження анатомічним матеріалом своїм партнеркам за життя, відповідно право на розпорядження партнери мали й після смерті. При цьому, суди наголошували на відсутності регулювання таких правових механізмів, тому вказували, що «можливості межі оцінки відновлення права позивачок судом мають бути настільки широкими задля можливості досягнення балансу приватних та публічних інтересів». За відсутності правового регулювання визначального значення набували: доведена згода на розпорядження анатомічним матеріалом людини, наявність дійсного волевиявлення, планування народження дітей з партнером за життя.

З іншого боку, у рішенні Центрального районного суду міста Дніпра від 08 вересня 2025 року по справі № 203/4924/23 [12], суд вказав, що ембріони є об`єктами спадщини та права власності й дійшов висновку про те, що шість ембріонів подружжя, які було створено ними для лікування безпліддя, після смерті чоловіка варто поділити між вдовою та батьками померлого, три ембріона передано дружині, а три батькам як спадщину генетичного матеріалу спадкодавця. Суд, наголосивши на важливості природного репродуктивного права, посилався на необхідність забезпечення балансу між приватними інтересами позивачів – батьків померлого, які прагнуть реалізувати спадкові права та продовжити рід свого сина, та особистими немайновими правами відповідачки – дружини померлого, зокрема її правом на вільне розпорядження репродуктивними правами.

В цілому аналізоване рішення Центрального районного суду міста Дніпра є дискусійним, оскільки, крім іншого, воно порушує питання тілесної автономії. З огляду на цей принцип, особа буде мати саме право, а не обов'язок на розпорядження та використання репродуктивних клітин померлого. При цьому, враховуючи, що такі фундаментальні права людини та цінності як гідність, недоторканність, автономія, унеможливлюють виникнення ситуацій, які стимулюють примушування до народження дитини чи створення сім'ї, навіть якщо особа початково мала намір та узгодила його зі своїм партнером, який в подальшому помер, але змінила свою думку. Також у рішенні підіймаються й інші вже назрілі важливі питання щодо можливості спадкування репродуктивного матеріалу та ембріонів, проблеми визнання їх об'єктами права власності та майном, кола осіб, які мають право на його розпорядження, використання та можливості рівного використання репродуктивного матеріалу різними особами на практиці. У межах цієї статті пропонуємо розглянути саме останнє питання.

Одним з аргументів сторони відповідачів у справі № 203/4924/23 була відсутність у позивачів медичних показань для застосування допоміжних репродуктивних технологій, що не було враховано судом. Вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що дійсно, незважаючи на задоволення судом позовних вимог у батьків померлого будуть відсутні правові підстави для використання ними анатомічного матеріалу за допомогою сурогатного материнства, відповідно до чинного законодавства України. Оскільки, згідно з ч. 2 ст. 123 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002р. № 2947-III [13], у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя.

Попри велику кількість спроб внесення змін до законодавства наразі не ухвалено закону про застосування допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ) тому регулювання вказаних правовідносин здійснюється відповідно до Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затвердженого Наказом Міністерства охорони здоров'я України 09 вересня 2013 року № 787 (далі – Порядок застосування ДРТ) [14].

При цьому, відповідно до п. 6.1. Порядку застосування ДРТ, необхідними умовами для проведення сурогатного материнства є зокрема наявність певних медичних показань до нього та те, що подружжя (або один з майбутніх батьків), в інтересах якого здійснюється сурогатне материнство, повинно (повинен) мати генетичний зв'язок з дитиною.

Нещодавно Кабінетом Міністрів України було схвалено Проєкт Закону України «Про застосування допоміжних репродуктивних технологій» від 21 серпня 2025 року № 13683 (далі – законопроєкт № 13683) [15]. Відповідно до ст. 20 Законопроєкту № 13683, обов'язковою умовою застосування ДРТ при здійсненні замінного материнства є генетичний зв'язок майбутньої дитини із чоловіком та/або жінкою, чиї репродуктивні клітини будуть використані для застосування ДРТ. Договір про

замінне материнство, укладається між замінною матір'ю та генетичними батьками (одним з батьків: жінкою чи чоловіком). Генетичними батьками за законом є подружжя або одинока особа, з репродуктивних клітин якої формується ембріон.

Втім, вказані положення законопроєкту не враховують ситуації, за яких батьками мають намір стати партнери, які офіційно не перебувають у шлюбі та перебувають у фактичних шлюбних відносинах, що звужує можливість застосування ДРТ та, на нашу думку, потребує доопрацювання в цій частині.

Стаття 21 Законопроєкту № 13683 встановлює коло осіб, які можуть скористуватися технологіями сурогатного материнства, а саме: дієздатні жінка та чоловік, які не мають певних заборон, за їх письмовою спільною інформованою згодою на застосування ДРТ; одинока особа - громадянин України, яка не має на це заборон. Технологія застосовується за умови наявності у жінки медичних протипоказань до виношування та/або народження дитини або воно є фізіологічно неможливим чи пов'язаним з ризиком для життя та здоров'я такої жінки та/або дитини.

Як чинне сімейне законодавство та нормативно-правове регулювання ДРТ, так і запропоновані зміни до законодавства передбачають механізми за якого послугами сурогатного материнства можуть скористатися виключно особи, які мають генетичний зв'язок з дитиною, за наявності певних медичних показань, саме такі особи визнаються батьками цієї дитини. Отже, батьки померлого за таких обставин фактично будуть позбавлені можливості використати анатомічні матеріали своєї дитини для постмортальної репродукції, шляхом застосування сурогатного материнства.

Крім того, як зазначає Квіт Н.М., через обмеження використання сурогатного материнства лише подружніми парами чоловіки будуть позбавлені права на посмертне використання гамет або ембріонів, переданих їм їхньою партнеркою/дружиною у разі її смерті [16; с. 87].

Тобто наявний стан правового регулювання та запропоновані законопроєктом зміни ускладнюють можливість розпорядженням чоловіком кріоконсервованим матеріалом для народження дитини, оскільки він не може скористатися анатомічним матеріалом дружини або партнерки після її смерті за допомогою сурогатного материнства. У зв'язку з встановленим законодавством обмеженням на застосування технологій сурогатного материнства подружніми парами та пропонованими законопроєктом можливостями використання цієї ДРТ одинокою особою виключно за наявності у жінки певних медичних показань або неможливості виносити дитину. Такий стан правового регулювання є дискримінаційним та потребує уточнення. З огляду на це, чинне законодавство потребує внесення змін, зокрема у частині надання дозволу на використання послуг сурогатного материнства чоловіку або партнеру, з метою постмортальної репродукції, з використанням репродуктивних клітин або ембріонів, наданих чоловікам або партнерам у розпорядження їхньою дружиною або партнеркою, якщо наявна її згода на таке використання та це відповідає її дійсній волі.

Висновки. Ризики постмортальної репродукції пов'язані з інтересами майбутньої дитини, яка народжуватиметься без одного або без батьків, що згідно з доктриною розглядається як феномен «планованого сирітства». Критики цього явища наголошують й на тому, що дитина може виконувати виключно пам'ятну функцію про померлого. З іншого боку, постмортальна репродукція є однією з гарантій реалізації проспективного репродуктивного права на батьківство, втілення в життя бажання продовження роду, народження нащадків навіть у випадку смерті людини, яке може бути здійснено іншими особами. Такі особи мають право, а не обов'язок приймати рішення про використання репродуктивного матеріалу, зважаючи на принцип тілесної автономії. У випадку використання репродуктивного матеріалу, особи, які мають право на розпорядження ним, повинні забезпечити інтереси майбутньої дитини, створити належні умови для її виховання та розвитку. Проходження консультацій та надання строку, після спливу якого можна буде використати репродуктивний матеріал є позитивним досвідом, що бажано запозичити в національне законодавство. Правовідносини, які виникають на внаслідок постмортальної репродукції не можна ототожнювати з правовідносинами на підставі донорства анатомічних матеріалів людини та трансплантації, що зумовлюється, зокрема, кардинально різною метою та юридичними наслідками проведення операцій.

Наразі кількість випадків звернення до суду осіб з метою надання права на розпорядження репродуктивним матеріалом для постмортальної репродукції зростає через обставини війни, а також недосконалість чинного законодавства. У зв'язку з цим особи, які звертаються з відповідними запитами безпосередньо до медичних закладів змушені отримувати відмови у реалізації своїх прав. Суди при наданні дозволу на розпорядження визначального значення надавали доведеності згоди на розпорядження, наявності дійсного волевиявлення померлого, його планування народження дітей з партнером за життя. Чинне законодавство України потребує перегляду та внесення змін щодо законодавчого регулювання постмортальної репродукції, створення порядку розпорядження репродуктивними клітинами з метою мінімізації випадків коли репродуктивний матеріал є предметом спадкових спорів. Для забезпечення права чоловіків, які мають намір скористатися репродук-

тивним матеріалом, посттанативних прав померлих жінок, які надали матеріал у розпорядження, існує необхідність внесення змін в законодавство щодо кола осіб, які можуть скористатися послугами сурогатного материнства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Landau R. Planned orphanhood. *Social Science & Medicine*. 1999. Vol. 49. no 2. P. 185–196. URL: https://doi.org/10.1016/s0277-9536(99)00100-8 (дата звернення: 18.12.2025).
2. Raimondi C. et al. The new Italian Guidelines for assisted reproduction technologies (ART): ethical and medico-legal issues. *Healthcare*. 2025. Vol. 13. no. 2. URL: https://doi.org/10.3390/healthcare13020195 (дата звернення: 18.12.2025).
3. Posthumous retrieval and use of gametes or embryos: an Ethics Committee opinion. Ethics Committee of the American Society for Reproductive Medicine. *Fertility and Sterility*. 2018. Vol. 110, Is. 1. P. 45-49. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0015028218303273 (дата звернення: 18.12.2025).
4. Pennings G. et al. ESHRE Task Force on Ethics and Law 11: Posthumous assisted reproduction. *Human Reproduction*. 2006. Vol. 21. Is. 12. 1. P. 3050–3053. URL: https://academic.oup.com/humrep/article/21/12/3050/2939145 (дата звернення: 18.12.2025).
5. Côté S. et al. Posthumous reproduction with surplus in vitro fertilization embryos: a study exploring users' choices. *Fertility and Sterility*. 2014. Vol. 102. no. 5. P. 1410–1415. URL: https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2014.07.1202 (дата звернення: 18.12.2025).
6. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України від 17 травня 2018 р. № 2427-VIII. / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 28. Ст. 232.
7. Bills K. Ethics and legality of posthumous conception. *Southern Cross University Law Review*. 2005. № 9. P. 1–18. https://www.austlii.edu.au/au/journals/SCULawRw/2005/1.pdf (дата звернення: 18.12.2025).
8. Рішення Соборного районного суду міста Дніпра від 17 жовтня 2025 р. у справі № 201/8974/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131071656 (дата звернення: 18.12.2025).
9. Рішення Подільського районного суду міста Києва від 30 червня 2025 р. у справі № 758/4691/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128482249 (дата звернення: 24.12.2025).
10. Рішення Київського районного суду м. Одеси від 18 червня 2024 р. у справі № 947/7597/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119924715 (дата звернення: 24.12.2025).
11. Рішення Холодногірського районного суду м. Харкова від 16 вересня 2025 р. у справі № 642/3497/25. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/130234214 (дата звернення: 24.12.2025).
12. Рішення Центрального районного суду міста Дніпра від 08 вересня 2025 р. у справі № 203/4924/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130344534 (дата звернення: 18.12.2025).
13. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22, ст.135.
14. Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: Наказ № 787 09 вересня 2013 р. / Міністерство охорони здоров'я України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text (дата звернення: 24.12.2025).
15. Про застосування допоміжних репродуктивних технологій : проєкт Закону України № 13683 від 22 серпня 2025 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57179 (дата звернення: 24.12.2025).
16. Kvit N.M. Prospects for regulating the right to posthumous reproduction in the context of war in Ukraine: foreign experience and formation of legal support for the realisation of reproductive rights of military personnel. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2023. № 2(19). P. 82-99.

Дата першого надходження рукопису до видання: 7.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Сєда С.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.94:949
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.51

АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЙ ВЧЕНИХ ЩОДО ДОКАЗУВАННЯ І ДОВЕДЕННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ТА ЇХ ВПРОВАДЖЕННЯ У СУДОЧИНСТВО

Сокалюк В.П.,
аспірант кафедри міжнародного та приватного права
Київського університету права
Національної академії наук України,
член Ради адвокатів Одеської області
ORCID: 0009-0002-6858-8843,
e-mail: *vsevolodsokaluk@gmail.com*

Сокалюк В.П. Аналіз концепцій вчених щодо доказування і доведення у цивільному процесі та їх впровадження у судочинство.

У статті проаналізовані концепції вчених щодо розуміння сутності

Понять «доказування» та «доведення» та їх співвідношення. Автором доведено, виходячи з його особистого адвокатського досвіду, аналізу судової практики розгляду цивільних справ та у контексті дослідження доказів, доводів, аргументів, міркувань, які висловлюються учасниками справи та оцінюються судом за його внутрішнім переконанням про те, що не можна ототожнювати доказування та доведення та розцінювати їх як синоніми, як вважають деякі науковці. Це різні правові категорії, що автором доведено, виходячи із аналізу особливостей процесу доведення, зокрема, у такій процедурі як врегулювання спору за участі судді та при розгляді різних категорій справ, зокрема, загального та спрощеного позовного провадження. Автором проаналізоване цивільне процесуальне законодавство, норми цивілістичних матеріальних галузей права, а також кримінального права і встановлено, що вони крім термінів «"докази" та «"доказування" оперують такими термінами як «доводи», «міркування», «аргументи», «доведення», проте наукових досліджень цих правових категорій бракує. Автор звертає увагу на вагомі наукові доробки вчених, де сформульована теорія доведення в цивілістичному процесі та акцент робить на тому, що така теорія нині повинна розвиватись і вдосконалюватися як вченими, так і практиками з метою запровадження її базових положень у цивільне процесуальне законодавство. Такий підхід надасть можливість встановити недоліки у регламентації певних цивільних процедур, зокрема, допиту учасників справи як свідків (ст. 93 ЦПК) та внести зміни до Цивільного процесуального кодексу України з метою гарантування захисту судом порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтерес осіб. Розмежування понять «доказування» і «доведення» надає можливість по іншому подивитися на нововведення у ЦПК, де в багатьох випадках не простежується відмінність між наданням суду доказів як процесуальної діяльності учасників справи і обміном між сторонами доводами, міркуваннями, аргументами зокрема, щодо поданих стороною доказів, їх належності, допустимості тощо, які матимуть істотний вплив на їх остаточну оцінку судом у його рішенні.

Ключові слова: суд, цивільний процес, судочинство, докази, доказування, доведення, доводи, міркування, аргументи, врегулювання спору за участі судді.

Sokaliuk V.P. Analysis of the concepts of scientists regarding proof and demonstration in civil proceedings and their implementation in judicial proceedings.

The article analyzes the concepts of scientists regarding the understanding of the essence of the concepts of "proof" and "demonstration" and their correlation. The author proves, based on his personal lawyer experience, analysis of judicial practice in civil cases and in the context of studying evidence, arguments and considerations expressed by the participants in the case and evaluated by the court according to his internal conviction that proof and demonstration cannot be identified and regarded as synonyms, as some scientists believe. These are different legal categories, which the author proves, based on the analysis of the features of the demonstration process, in particular, in such a procedure as dispute settlement with the participation of a judge and when considering various categories of cases, in particular, general and simplified claim proceedings. The author analyzed civil procedural legislation, norms of civil substantive branches of law, as well as criminal law and found that in addition to the terms "evidence" and "proof", they operate with such terms as "reasons", "reasoning", "arguments", "proof", however, there is a lack of scientific research on these legal categories. The author draws attention to the significant scientific achievements of scientists, where the theory of proof in civil proceedings is formulated and emphasizes that such a theory should now be developed and improved by both

scientists and practitioners in order to introduce its basic provisions into civil procedural legislation. Such an approach will provide an opportunity to identify shortcomings in the regulation of certain civil procedures, in particular, the interrogation of participants in the case as witnesses (Article 93 of the Code of Civil Procedure) and to make amendments to the Civil Procedural Code of Ukraine in order to guarantee the protection of violated, unrecognized or disputed rights, freedoms or interests of persons. The distinction between the concepts of «proving» and «proving» provides an opportunity to look at the innovations in the CPC in a different way, where in many cases there is no difference between the provision of evidence to the court as a procedural activity of the participants in the case and the exchange between the parties of arguments, considerations, arguments, in particular, regarding the evidence submitted by the party, its relevance, admissibility, etc., which will have a significant impact on their final assessment by the court in its decision.

Key words: court, civil process, legal proceedings, evidence, proving, arguments, considerations, arguments, dispute resolution with the participation of a judge.

Постановка проблеми. Доцільність проведення аналізу наукових концепцій вчених щодо доказування і доведення у цивільному процесі зумовлена колізіями в сприйнятті їх сутності і неоднозначному застосуванні в нормах Цивільного процесуального кодексу України [1] (далі – ЦПК) та у судочинстві. Уявляється, що в результаті комплексного порівняльного критичного аналізу доказування і доведення можна вийти на більш високий рівень знань в теорії цивільного процесу та після обговорення отриманих результатів та внесення змін у законодавство, можна підвищити гарантії захисту порушених, невизнаних та оспорюваних прав осіб у цивільному судочинстві.

Стан опрацювання проблематики. Питанням дослідження доказів та доказуванню свої роботи присвячувала більшість українських вчених [2]. Щодо доводів та доведення, то, фактично, такі наукові дослідження були започатковані Фурсою С.Я., Цюрою Т.В. [3]. Далі ідеї цих вчених були підтримані та розвинені у працях Кучер Т.М. [4] та розширені і запроваджені в теорію нотаріального процесу [5]. Але дослідження доводів та доведення і їх співвідношення із доказами та доказуванням не вичерпали себе, а навпаки актуалізувались у зв'язку із істотними змінами у цивільному судочинстві та появою нових видів позовного провадження, зокрема, загального та спрощеного, а також такої примирної процедури як врегулювання спору за участі судді, які мають свою специфіку дослідження та оцінки як доказів, так і доводів, а також певні особливості у діяльності учасників справи та суду.

Мета дослідження зводиться до дослідження концепцій вчених, судової практики розгляду цивільних справ, у контексті дослідження доводів, аргументів, міркувань, які висловлюються учасниками справи та оцінюються судом за його внутрішнім переконанням, а також особливостей процесу доведення, зокрема, у такій процедурі як врегулювання спору за участі судді з метою установлення певних недоліків у її регламентації та внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України.

Виклад основного матеріалу. У назві статті автор зробив акцент на аналізі концепцій вчених щодо «доказів» та «доводів», «доказування» та «доведення» з метою вироблення ґрунтовного підходу до розуміння сутності цих понять, їх співвідношення. Ці терміни мають місце не тільки в теорії цивільного процесу, нормах законодавства (ч. 3 ст. 12, ст. 81, 82 ЦПК), а й в нормах цивілістичних матеріальних галузей права, а також і в кримінальному праві.

Такий аналіз має продемонструвати глибокі матеріальні і процесуальні зв'язки між різними складними правовими явищами, оскільки, зокрема, не можна вимагати у справі про визнання певної норми законодавства неконституційною подати докази того, що ця норма неконституційна. В даному конкретному випадку перелічені в ЦПК засоби доказування не можуть слугувати підставою для обґрунтування пред'явленої до суду вимоги.

Не зважаючи на це, багато хто з вчених не бачить істотної різниці в термінах «доказування» та «доведення» у цивільному судочинстві. Але за сучасних умов така діяльність вченого не може розцінюватися як помилка або якийсь недолік його концепції. Так, науковець І.І. Осіпова обґрунтовує доцільність вживання термінів «доказування» та «доведення» як синонімів, що відображають єдиний вид процесуальної діяльності, пов'язаної зі збиранням, поданням, дослідженням та оцінкою доказів учасниками справи і судом [6]. На жаль, слід констатувати, що така думка властива багатьом українським фахівцям. Тому вважаємо доцільним на прикладі показати відмінність «доказування» від «доведення».

Розпочнемо такий аналіз з найпростішого елементу доказування – доказів, оскільки на його базі формується надбудова – процес доказування. Саме за цією схемою вченими було запропоновано будувати теорію доказів [7]. Саме такий підхід вплинув на формування назви цього дослідження – «від простого до складних процесів». Але з тогочасними концепціями вчених важко

погодитися, оскільки пропонувалося виділяти теорію доказів, а її об'єктом мала ставати сукупність юридичних явищ: доказове право (модель діяльності); заснована на нормах права практична доказова діяльність (суто сам процес доказування); кримінально-процесуальні правовідносини учасників процесу доказування у кримінальному провадженні [7]. Звернемо увагу на фрагмент цієї цитати, який стосується процесу доказування і доказової діяльності, оскільки ці терміни пов'язані з процесуальною діяльністю суб'єктів. Отже, вони зв'язують докази з процесом і відповідно із таким напрямом дослідження як «Кримінальний процес».

Якщо ж слідувати за змістом понять «доказове право», яке, фактично, ототожнюється з поняттям, наведеним у дужках «модель діяльності», то їх можна і потрібно сприймати як правила, згідно яких має відбуватися доказова діяльність, які закріплені у процесуальних кодексах. Тому абсолютно закономірно, що наступна робота тих же вчених отримала нову назву «Доказове право» [8]. Зазначимо, що у новій книзі цих авторів вже з'явилися такі новітні концепції як «концепт істини і справедливості та стандарт *доведеності* поза розумним сумнівом» та інші цікаві ідеї, що стосуються процесу доказування в кримінальному процесі. Але зазначимо, що в обох концепціях вчених, які вище наведені автором, практично не досліджувались такі терміни як «доводи» і «доведення». Отже, не всі фахівці ототожнюють «доказування» з «доведенням». Хоча заради справедливості слід зазначити, що при широкій назві видань вони все ж таки присвячені доказуванню в кримінальному процесі, тому й мають свою специфіку.

Інші вчені окреслюють навчальну дисципліну як «Доказування і докази в цивільному судочинстві» і бачать її зміст у таких темах: Судове доказування в цивільному процесі; Судові докази: загальна характеристика; Показання свідків; Письмові та електронні докази; Речові докази; Висновки експертів; Особливості судового доказування в окремих категоріях цивільних справ [9]. Хоча у цьому навчально-методичному посібнику не йдеться про такі поняття як «доводи», «міркування», «аргументи», «мотиви» тощо, але, фактично, автори цього посібника як вчені не ототожнюють «доказування» і «доведення», оскільки не аналізують альтернативні способи доведення особами істинності своїх доказів. Але це видання має суто навчальний характер, тому на його зміст впливає кількість відведених навчальних годин тощо.

Цікаве дослідження було представлене колективом авторів за редакцією М.М. Ясинка, оскільки воно присвячене дослідженню теорії доказового права і назване як науково-практичний посібник (монографія) [10]. Але у цьому посібнику лише в одному параграфі виділено такий предмет дослідження як доведення, який присвячений структурі процесуального доказування та доведення у цивілістичних галузях процесуального права. Звернемо увагу, що автори цього видання сприймають доказове право як науку, про що свідчить Глава 1 даної книги. Але автор Глави 7 почала досліджувати поняття «доказування» та «доведення» в цивілістичних галузях процесуального права. Такий неординарний підхід до викладення матеріалу мимоволі викликає неоднозначний погляд на загальну концепцію книги і використану у монографії термінологію. Так, у праві прийнято сприймати правову науку як узагальнююче поняття, а галузі права – це напрямки систематизації знань щодо окремих предметів дослідження, цивільне, сімейне та інші галузі права. В той же час вчені виділяють комплексні галузі правової процесуальної науки, такі як цивільний, господарський процес, які об'єднуються в одне поняття «процесуальне право» та розглядають його як галузь. Усвідомлюючи, що у книзі брали участь багато авторів, можна зрозуміти, що кожний із них у своєму розділі використовував термінологію на авторське розуміння. Зокрема, авторка С.В. Щербак доволі оригінально назвала параграф 2 Розділу 7, а саме: «*Доказова пряма та процес заповнення латентного простору*» [10]. Але слід зазначити, що і в цьому виданні базисом є докази, які широко і різнобічно аналізуються. Але предметом процесу доведення, на думку автора, є доводи, аргументи, міркування тощо. Отже, у цьому виданні вони самостійно і комплексно не досліджуються. Таким чином, доводи та процес доведення у цій книзі віднесено на другий план і вони сприймаються як елементи процесу доказування.

Можна навести ще багато позицій науковців, практиків, які спираються на загально прийняту термінологію і у своїх працях не звертають увагу на різницю між тими фактичними даними (доказами), які використовуються особами у цивільному чи в інших видах судочинства та доводами учасників справи та суду, які він висловлює у своєму рішенні з метою його обґрунтування, про що автор вже писав у своїй науковій статті [11].

В той же час, якісні фундаментальні наукові праці [12] щодо поступового впровадження концепції процесу доведення в цивільне судочинство залишаються на рівні теоретичних гіпотез і мають лише окремі згадування у деяких нормах цивільного процесуального законодавства та лише окремими фахівцями застосовуються у їх професійній діяльності. Але цим вченим сформульована та обгрунтована теорія доведення у цивілістичному процесі [4].

Неабиякий інтерес сьогодні викликає науково-практична праця вчених Фурси С.Я., Фурси Є.І., які досліджують специфіку доказів та доказування, доводів та доведення в нотаріальному процесі у кон-

тексті діяльності нотаріуса і адвоката [5], яка має істотний вплив на удосконалення практичної діяльності фахівців у галузі права. Тому може скластися помилкове враження про неістотність розмежування таких понять як «докази» та «доводи», «доказування» та «доведення», що проведення таких наукових досліджень ніби-то недоцільне, але життя доведе їх вагомість і це лише питання часу.

Проблемність такого стану у науці, на думку автора, полягає в іншому. Інертність мислення і обережне ставлення та неприйняття новітніх концепцій українських вчених зумовлені тим, що не має посилань на іноземний досвід, хоча у польському процесуальному законодавстві вживаються терміни «доводи» та «доведення» [13]. Вочевидь, наслідком стає також вузькість в сприйнятті і застосуванні новітніх понять в теоретичних, законодавчих і практичних джерелах. Але не можна всі питання, пов'язані з переконанням суду у правильності і обґрунтованості своєї позиції зводити лише до доказування. З цією метою наведемо наочний приклад, коли до ЦПК була введена норма щодо письмового опитування учасників справи як свідків (ст. 93 ЦПК), де передбачається *право позивача ставити питання в найпершому процесуальному документі (заяві по суті справи), який подається до суду і* ***обов'язок*** *іншого учасника справи на нього відповідати, а також на такий «виклик» реагувати і надавати докази* тощо. У цьому зв'язку виникає питання, а що це за реагування на вимогу позивача у формі заяви свідка ? Такі права позивача абсолютно змінюють правила доказування і доведення, згідно яких саме позивач мусить довести правомірність своїх первісних вимог, а не відповідач. Так, за схемою, регламентованою у ст. 93 ЦПК, все перевертається на сто вісімдесят градусів і відповідач мусить виправдовуватися і подавати докази.

Отже, нововведення зумовлює виникнення обов'язку доказування, але ж постановка питань відповідачу чи іншому учаснику справи – це не доказування, оскільки змістовно – це плоди розумової діяльності позивача. Якщо на постановку питань дивитися суто формально, то при їх наявності учасники справи перетворюються на свідків. Але ж статус свідка передбачає процедуру: залучення свідка до участі в справі за ухвалою суду, приведення його до присяги, попередження про кримінальну відповідальність, видалення із залу судового засідання тощо. Тобто для ґрунтовного реагування на такі новітні пропозиції замало розглядати їх з точки зору процесу доказування, а варто подивитися на зміст процесу доказування і доведення. Саме тому автор вважає необхідним переходити від процесу доказування як сукупності всіх процесуальних дій та аналізу всієї наявної в справі інформації, до кваліфікації процесуальних дій, та поділяти їх, як мінімум, на два елементи: процес доказування і доведення.

Автором була продемонстрована фрагментарна регламентація важливих елементів доведення в окремих нормах законодавства. Але поверхнева та формальна регламентація доведення може переформатувати цивільне судочинство і принцип змагальності зводитиметься до того, що «хто першим звернувся до суду, той і зобов'язує вказану ним особу виправдовуватися». При наявності права у позивача на заміну відповідача (ст. 51 ЦПК) можна припускати такий новий спосіб зловживання правом як послідовне пред'явлення позовних вимог до необмеженого кола відповідачів, оскільки їх можна замінювати до закінчення підготовчого провадження або у разі розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження - до початку першого судового засідання. Оскільки за клопотанням позивача суд замінює первісного відповідача належним відповідачем, не закриваючи провадження у справі, то можна називати в позовній заяві одну особу відповідачем, а потім іншу і до тих пір, коли відповідач не відреагує на позовну заяву. Тобто не виправдався і не надав доказів своєї невинуватості, то рішення суду буде не на твою користь. При цьому, фахівці можуть зауважити, що позивач повинен обґрунтувати свою правову позицію при зверненні до суду (ст. 175 ЦПК). Але у цій нормі нічого не сказано про десять питань, на які мусить відповісти відповідач (ст.93 ЦПК). Отже, при наявності права позивача на постановку питань перед учасниками справи (ст. 93 ЦПК і відсутності регламентації цього права у ст. 175 ЦПК можна стверджувати про те, що позовна заява може містити питання, а в наступному відсутність обґрунтованих відповідей на які з боку відповідача, стане доказом обґрунтованості позиції позивача.

Слід відверто зізнатися, що автор як практикуючий адвокат поки що не використовував на практиці свою теоретичну гіпотезу, але обговорюючи її з колегами як з конструктивними критиками не отримав серйозних і обґрунтованих заперечень проти можливості її впровадження у практичну діяльність. Інша річ, що суд і клієнтів не можна сприймати як майданчик для експериментів, тому слід теоретичні моделі обговорювати на науковому рівні. Так, позиція автора зводиться до того, що вчені мають виробляти свої наукові концепції і випробовувати їх. Але на відміну від інших вчених, які винайшли колесо і його використання стало запорукою прогресу, не всі вчені мають випробовувати свої конструкції на практиці. У даному випадку автор має на увазі фізиків, гіпотези яких поставили світ на межу зникнення, а також і, зокрема, процесуалістів, які впроваджують в судочинство не завжди продумані і далекоглядні ідеї, які при їх впровадженні в законодавство набувають ознак не зовсім вдалих правових конструкцій.

Тому звернемо увагу на специфіку розмежування «доказування» і «доведення» й на іншому прикладі. Так, всі фахівці стверджують, що доказування – це один з основних і проблемних інститутів цивільного процесу як галузі правової науки і судочинства, де відбиваються недоліки в регламентації цивільних процесуальних правовідносин. Авторська ж позиція зводиться до того, що цивільне судочинство має відбуватися послідовно і всі процедури мають відповідати встановленим у ст. 2 ЦПК принципам.

Так, в Україні набула широкого впровадження концепція про мирне врегулювання спорів, що сприяло введенню в дію Закону України «Про медіацію» [14] та запровадженню в розділ III ЦПК глави 4 «Врегулювання спору за участі судді». При позитивному ставленні автора до мирних способів врегулювання спорів і конфліктів, апріорі, можна стверджувати, що відсутність послідовної і комплексної регламентації цивільних процесуальних правовідносин не дасть позитивних результатів, а може призвести лише до виникнення іншого характеру спорів і конфліктів.

Власний досвід автора як адвоката та науковця-початківця підтверджує, що перспектива впровадження врегулювання спорів за участі судді не має істотної перспективи в цивільному судочинстві. Очевидно, що така перспектива є у кримінальному судочинстві, оскільки в результаті домовленості у цьому процесі може бути істотно пом'якшена кримінальна відповідальність. Якщо ж аналізувати передумови до укладання мирової угоди в цивільному судочинстві, то для переважної більшості адвокатів така перспектива не вигідна, оскільки вони втрачатимуть роботу на найближчий період, а це означає зменшення їх доходу. Для суддів не важливо, як завершиться мирне врегулювання спору…

Тому розглянемо концепцію з врегулювання спору за участі судді в контексті врегулювання процесу доказування та доведення у чинній редакції ЦПК, оскільки в автора як адвоката є істотні зауваження до умов проведення такого врегулювання спору. Зокрема, у ч. 1 ст. 203 ЦПК передбачається проведення судом:

- спільних нарад за участю всіх сторін, їх представників та судді;
- закритих нарад, що мають проводитися за ініціативою судді з кожною із сторін окремо.

Якщо подивитися на сутність дій і мету вчинення тих, які передбачені у ч. 2 ст. 203 ЦПК, то очевидною стане певна тавтологія, що прямо констатується у цій нормі. Автор лише підкреслить деякі фрагменти у цій нормі: «*Суддя спрямовує проведення врегулювання спору за участю судді для досягнення сторонами врегулювання спору*». Але ні де в змісті глави 4 ЦПК не визначено різниці в змісті дій суду під час спільних і закритих нарад. Так, під час спільних нарад всі учасники вправі висловлювати свої доводи та аргументи. Але закриті наради, коли суд може залишитися сам на сам зі стороною, можуть бути спрямовані суддею проти адвоката, який не бажає укладати мирову угоду всупереч інтересам клієнта, а перспектива виграшу такої справи є мінімальною. Саме тому акцент поставлений у цій нормі на такому: «*Під час закритих нарад суддя має право звертати увагу сторони на судову практику в аналогічних спорах, пропонувати стороні та (або) її представнику можливі шляхи мирного врегулювання спору*». Отже, з роз'яснень судді стороні має стати зрозумілим, що вона програє справу і варто укладати мирову угоду, не зважаючи на те, що адвокат проти. При цьому пропозиція щодо можливих шляхів мирного врегулювання спору вже може бути адресована не тільки стороні, а й адвокату. До цього питання можна підходити з різних боків. Зокрема, з боку не завжди раціональної позиції адвокатів щодо інтересів клієнтів або наміру суду усунути від перемовин принципового адвоката тощо. Але вважаємо доцільним зробити акцент на тому, що стороні надається можливість залишитися сам на сам із суддею і вислухати альтернативну позицію щодо майбутнього вирішення справи. У цьому зв'язку виникає питання, а такі дії слід кваліфікувати як «доказування» чи «доведення», коли роз'яснення судді безпосередньо адресовані стороні ?

Однак, квінтесенція врегулювання спору за участі судді, на думку автора, сфокусована у ч. 4 ст. 203 ЦПК, де передбачається, зокрема: *роз'яснювати сторонам предмет доказування по категорії спору, який розглядається.* Але в той самий час, за ч. 6 цієї ж статті *забороняється надавати оцінку доказів у справі*. Як бачимо, виникає певна суперечність в сенсі визначення предмету доказування, якщо не аналізувати надані сторонами докази. Отже, це не процес доказування ?!

В той же час, згідно ч. 4 ст. 203 ЦПК суддя пропонує надати пропозиції щодо шляхів мирного врегулювання спору. Але і тут виникає питання, а як кваліфікувати правовий і процесуальний зміст таких пропозицій ? Так, шляхи мирного врегулювання спору відомі – укладання мирової угоди. Але як наблизити позиції сторін, оскільки слід узгодити вимоги позивача з тими, на які має погодитися відповідач. У такому випадку, дії судді мають зводитися не до пропозиції сторонам можливого шляху мирного врегулювання спору, а полягати у тих компромісних умовах вирішення спору, на які погодяться обидві сторони.

Отже, діяльність суду з врегулювання спору має зводитися до наведення сторонам доводів, які спонукатимуть їх до мирного врегулювання спору. Останнє положення можна підтвердити й посиланням

на ч. 5 ст. 203 ЦПК, де до прав судді під час закритих нарад віднесено право звертати увагу сторони на судову практику в аналогічних спорах. Тобто інакше як спонукання до укладання мирової угоди на компромісних умовах наведене повноваження судді сприйняти не можна. Такий висновок випливає з ч. 6 ст. 203 ЦПК, де права судді з надання юридичних порад і рекомендацій є обмеженими.

Отже, діяльність суду з врегулювання спору буде зводитися до аналізу правових позицій сторін, вироблення компромісних варіантів вирішення спору і доводів, за допомогою яких можна схилити кожну із сторін до укладання мирової угоди.

Характерно, що процедура врегулювання спору за участі судді розцінюється як конфіденційна і під час його проведення протокол наради не ведеться та не здійснюється фіксування технічними засобами. А це положення прямо пов'язане з процесом доведення, оскільки сторони будуть обмінюватися важливою фактичною інформацією, а їх представники вагомою процесуальною інформацією щодо перспектив вирішення справи судом.

До наведеного додамо, що при відсутності фіксування процесу мирного врегулювання спору за участі судді він втрачатиме прозорість і не відповідатиме іншим принципам цивільного судочинства. Так, у п. 3 ч. 2 ст. 2 ЦПК встановлено, що основними засадами (принципами) цивільного судочинства є гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, що дозволяє всім учасникам процесу захистити власні права у разі їх порушення. І це стосується не тільки прав та інтересів учасників справи, а й суду, який може залишитися сам на сам з не дуже врівноваженою особою. Крім того, після такої закритої наради суддю можуть звинуватити в тому, що він вимагав у сторони за виграш справи неправомірну вигоду. Тому за відсутності фіксації таких перемовин суд та інша особа будуть позбавлені можливості довести законність своїх дій.

Висновок. Не зважаючи на те, що багато вчених не бачить в цивільному судочинстві ніяких суміжних процесів крім процесу доказування, вже сьогодні фахівці за допомогою кваліфікації таких важливих елементів процесу доведення як висловлення заяв та клопотань, надання пояснень суду, наведення своїх доводів, аргументів і міркувань щодо питань, які виникають під час судового розгляду, а також аргументованих заперечень проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб, можуть істотно підсилити правову позицію своєї сторони.

Розмежування понять «доказування» і «доведення» вже надає можливість по іншому подивитися на нововведення у ЦПК, де в багатьох випадках не простежується відмінність між наданням суду доказів і обміном між сторонами доводами тощо. А при подальшому розвитку теорії доведення можна буде впорядкувати термінологію і застерегти випадки впровадження у законодавство не зовсім далекоглядних пропозицій. Саме доведення є важливими розумовими елементом, який істотно впливає на хід судового розгляду справи, а в остаточному рахунку на обгрунтованість судового рішення та його законність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
2. Лемик Р.Я. Докази та доказування в цивільному процесі. В кн. Цивільне процесуальне право: підручник/за загальною ред. професора В.М. Коссака. Харків, "Право", 2020. С. 278-310; Гетманцев О.В. Доказування та докази в цивільному судочинстві. В кн. Цивільне процесуальне право України (Загальна частина).Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2022. С. 352-384; Гетманцев М.В. Речові докази в цивільному процесі: монографія. Чернівці, "Місто", 2015. 240 с.
3. Фурса С.Я., Цюра Т.В. Докази і доказування у цивільному процесі: науково-практичний посібник. Київ, Видавець Фурса С.Я. КНТ, 2005. С. 7-22.
4. Кучер Т.М. Теорія доведення у цивілістичному процесі: автореф...дисер. доктор. юрид.наук (12.00.03:цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право). Київ, 2017. 40 с.
5. Фурса С.Я., Фурса Є.І. В кн. Адвокат і нотаріальному процесі: науково-практичний посібник /за заг.ред.докторки юридичних наук, професорки,заслуженої юристки України С.Я. Фурси. Одеса, Видавництво "Юридика", 2024. С. 248-389.
6. Осіпова І.І. Підстави звільнення від доказування в цивільному судочинстві. Дисер. на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право». Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, Київ, 2025. https://repository.ndippp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/1135/20250923%20%D0%9E%D1%81%D1%96%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

7. Теорія доказів: підручник для слухачів магістратури юридичних вузів / Антонов К.В., Сачко О.В., Тертишник В.М., Уваров В.Г. / За заг. ред. д.ю.н, професора В.М. Тертишника. Київ, Алерта, 2015. 294 с.
8. Доказове право: підручник / В.М. Тертишник, О.І. Тертишник, А.Є. Фоменко, В.В. Ченцов / за заг. ред.д.ю.н, професора В.М. Тертишника. Київ: Алерта, 2022. 448 с.
9. Доказування та докази в цивільному судочинстві: навч.-метод. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. [Електронне видання] / Н.Ю. Голубєва, І.В. Андронов, Н.В. Волкова, І.А. Яніцька. Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2024. 80 с.
10. Теорія доказового права: науково-практичний посібник (монографія); за заг. ред.д.ю.н., проф., акад. Академії наук Вищої школи України М.М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. 426 с.
11. Сокалюк В.П. Доведення і доказування в справі за позовом монахині на її проживання в монастирі після припинення чернечого статусу (у контексті звернення Верховного Суду до Європейського суду з прав людини за консультативним висновком). *Науковий Вісник Ужгородського національного університету*. № 92. Частина 1. С. 538-545. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2026/01/79.pdf.
12. Кучер Т.В. Докази, доказування та доведення в цивілістичному процесі: монографія. Київ: Видавець Позднишев, 2015. 428 с.
13. Krzysztof Kołakowski. Dowodzenie w procesie cywilnym (komentarz do przepisow Kodeksu postepowania cywilnego). Warszawa, Wydawnictwo Zrzesznia Prawnikow Polskich, 2000. 144 st.
14. Про медіацію. Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Сокалюк В.П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.952.078.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.52

НОВЕЛИ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯМ СУДОВИХ РІШЕНЬ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Татулич І.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри процесуального права
юридичного факультету
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-0482-8174

Федрак А.М.,
студентка третього курсу
юридичного факультету
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0009-0001-1744-1334

Татулич І.Ю., Федрак А.М. Новели судового контролю за виконанням судових рішень у цивільному судочинстві.

Стаття присвячена аналізу питань судового контролю за виконанням судових рішень у цивільному судочинстві України. Належне функціонування інституту судового контролю у цивільному судочинстві є одним із пріоритетів в аспекті забезпечення верховенства права та захисту прав і свобод людини в Україні. Автор звертає увагу на новели в діючому процесуальному законодавстві, які регулюють вказане питання. По-перше, відтепер у немайнових цивільних спорах суд за заявою стягувача зможе зобов'язати боржника надати звіт про виконання рішення суду; по-друге, у разі невиконання судового рішення боржник (або його керівник) може бути оштрафований; по-третє, уточнено порядок подання скарг на дії державних і приватних виконавців. На підставі аналізу позицій вітчизняних вчених та науковців, автор доходить до висновку, що деякі положення оновленого процесуального законодавства у частині судового контролю за виконанням рішень у цивільному судочинстві України потребують подальшого удосконалення.

У статті розкриваються ознаки судового контролю, виокремлюються функції (забезпечувальна, контрольна, превентивна) та види судового контролю, обґрунтовується його сутність та значення. У праці підкреслюється безпосередня роль суду під час виконання судових рішень. Наголошено на участі суду під час розгляду заяв стягувача, виконавця, учасників справи щодо процесуальних питань, а також під час розгляду скарг сторін виконавчого провадження. Звернено увагу на адміністративну форму захисту порушених прав стягувача та інших учасників виконавчого провадження (крім боржника). Однак, акцентовано увагу на ефективності судового контролю, що має безпосередній вплив на реалізацію конституційного принципу обов'язковості судових рішень. Робиться висновок, що судовий контроль за виконанням судових рішень у цивільному процесі є не лише завершальною стадією судового захисту, а й важливим засобом гарантування ефективності правосуддя, який має бути спрямований на забезпечення реального, повного і своєчасного виконання судових рішень – як ключової умови функціонування правової держави.

Ключові слова: судовий контроль, виконання рішень, сторони виконавчого провадження, цивільне судочинство, скарга, звіт про виконання, заява, державний виконавець, приватний виконавець.

Tatulych I.Yu., Fedrak A.M. Novelties of judicial control over the enforcement of court decisions in civil proceedings.

The article analyses the issues of judicial control over the enforcement of court decisions in civil proceedings in Ukraine. The proper functioning of the institution of judicial control in civil proceedings is one of the priorities in terms of ensuring the rule of law and protecting human rights and freedoms in Ukraine. The author draws attention to the novelties in the current procedural legislation that regulate this issue. Firstly, from now on, in non-property civil disputes, the court may, at the request of the claimant, oblige the debtor to provide a report on the enforcement of the court decision; secondly, in case of non-enforcement of the court decision, the debtor (or his manager) may be fined; thirdly,

the procedure for filing complaints against the actions of state and private enforcement officers has been clarified. Based on an analysis of the positions of domestic scholars and scientists, the author concludes that some provisions of the updated procedural legislation regarding judicial control over the enforcement of decisions in civil proceedings in Ukraine need further improvement.

The article reveals the features of judicial control, highlights its functions (ensuring, supervisory, preventive) and types, and substantiates its essence and significance. The work emphasises the direct role of the court in the enforcement of court decisions. It highlights the court's participation in considering applications from the claimant, the executor, and the parties to the case on procedural issues, as well as in considering complaints from the parties to the enforcement proceedings. Attention is drawn to the administrative form of protecting the violated rights of the claimant and other participants in enforcement proceedings (except for the debtor). However, emphasis is placed on the effectiveness of judicial control, which directly affects the implementation of the constitutional principle of the obligatory nature of court decisions. It is concluded that judicial control over the enforcement of court decisions in civil proceedings is not only the final stage of judicial protection, but also an important means of ensuring the effectiveness of justice, which should be aimed at ensuring the real, full, and timely enforcement of court decisions as a key condition for the functioning of the rule of law.

Key words: judicial control, enforcement of decisions, parties to enforcement proceedings, civil proceedings, complaint, enforcement report, application, state enforcement officer, private enforcement officer.

Постановка проблеми. Однією з ключових ознак демократичної та правової держави є ефективність судового захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина. Досягнення цієї мети можливе лише за умови реального виконання судових рішень, бо без цієї стадії правосуддя (судочинство) втрачає свій зміст та перетворюється лише на формальність, що, в свою чергу, призводить до дискредитації судової влади та порушення принципу верховенства права. На думку суддів Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ): «невиконання судового рішення є порушенням права на справедливий суд, який гарантується статтею 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод» [1].

Відповідно до статті 129-1 Конституції України, «судове рішення є обов'язковим до виконання. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд» [2]. Ця норма конкретизується в усіх процесуальних кодексах України і Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України) не є виключенням [3]. Він передбачає низку процесуальних засобів судового контролю, серед яких розгляд скарг на дії та бездіяльність виконавців, виправлення помилки у виконавчому документі, надання відстрочки чи розстрочки виконання, зміна способу виконання рішення, поновлення строків пред'явлення виконавчого документа до виконання, мирова угода в процесі виконання, поворот виконання тощо.

При цьому Верховний Суд звертає увагу на те, що відповідно до розд. VII ЦПК України судовий контроль за виконанням судових рішень – це окремий вид судового провадження, який передбачає окремий процесуальний режим розгляду справи. Дії щодо направлення процесуальних документів вчиняє суд. Крім того, виконання судових рішень є завершальною стадією судового процесу.

Такий принцип застосовує ЄСПЛ у своїй сталій практиці, зазначаючи, що виконання судових рішень – невід'ємна частина судового процесу, оскільки без цієї стадії судового процесу сам факт прийняття будь-якого рішення суду втрачає сенс. Саме на цій стадії судового процесу завершується відновлення порушених прав особи. ЄСПЛ у своєму рішенні від 20.07.2004 року у справі «Шмалько проти України» зазначив, що «відповідно до статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на справедливий суд), виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися, як неодмінна складова судового розгляду».

Суд поступово трансформувався з органу, що лише ухвалює рішення, в інституцію, яка забезпечує їх реальне виконання та фактичне відновлення порушених прав. Інститут судового контролю став відповіддю на вимогу часу, на міжнародні зобов'язання України та на суспільний запит щодо реального, а не формального правосуддя. Такі зміни повністю відповідають Висновку № 13 (2010) про роль суддів у виконанні судових рішень, в якому Консультативна Рада Європейських Суддів (далі – КРЄС) запропонувала застосування конкретних заходів для кращого визначення ролі судді у в процесі виконання рішень суду поза межами розгляду питань виконавчого провадження загалом. «Задля реалізації суддями своїх завдань судова влада має бути наділена такими повноваженнями стосовно виконання судових рішень: розгляд скарги в разі невиконання судового рішення або зволікання з його виконанням певними органами; судді також мають залучатися за наявності

порушень основоположних прав сторін по справі; в усіх випадках суддя має бути наділений правом присудити справедливу компенсацію; розгляд скарги чи звернення до судді в разі порушення процедури виконання судового рішення; розгляд суддею скарги, спрямованої на врегулювання спору стосовно виконання судового рішення та надання приписів органам державної влади та іншим відповідним органам стосовно виконання рішення; на заключному етапі саме суддя повинен застосовувати всі можливі заходи, щоб забезпечити виконання рішення; визначення та врахування прав та інтересів третіх осіб та членів сімей, включно з дітьми» (п. 18) [4]. Звідси питання судового контролю за своєчасним та ефективним виконанням судового рішення було і залишається одним із важливих в науці та практиці застосування.

Мета дослідження – дослідити та проаналізувати питання судового контролю за виконанням судових рішень у цивільному судочинстві в контексті останніх законодавчих новел.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового забезпечення судового контролю в цивільному судочинстві досліджувалася багатьма вітчизняними вченими та науковцями, зокрема, такими як: І.В. Андронов, Ю.В. Білоусов, С.С. Бичкова, Н.Ю. Голубєва, І.В. Жукевич, Я.П. Зейкан, В.В. Комаров, К.О. Кропивна, Р.М. Мінченко, Л.М. Токарчук, С.Я. Фурса, Є.І. Харитонов, О.І. Харитонова, С.І. Чорнооченко та ін. Проте на сучасному етапі, у зв'язку із оновленням процесуального законодавства з питань судового контролю, виникає необхідність дослідження даного інституту.

Виклад основного матеріалу. Судовий контроль за виконання судових рішень є завершальною стадією розгляду справи як зазначають більшість науковців, проте немає одностайної думки, що стосується даного питання. Для повного розуміння сутності даного інституту необхідно насамперед розкрити його поняття та значення, визначити місце у структурі цивільного процесу, охарактеризувати основні ознаки, які вирізняють його з-поміж інших процесуальних інститутів.

За визначенням І.В. Жукевича, «судовий контроль за виконанням судових рішень – це особлива форма правосуддя, діяльність суду пов'язана із реалізацією судових актів у цивільних справах, яка здійснюється у формі «контрольного санкціонування» вчинення деяких процесуальних дій у виконавчому провадженні при розгляді цивільних справ, безпосереднього розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність виконавців, як важливої гарантії захисту права особи у після судовому цивільному процесі та розгляді різних позовів, які стосується заходів примусового виконання рішень» [5, с. 113].

Про судовий контроль як певний правовий механізм веде мову О.Б. Верба-Сидор, зазначаючи, що «контроль суду за виконанням судових рішень є дієвим механізмом, який сприяє ефективності виконавчого провадження та реального поновлення порушених прав» [6, с. 88].

Корифей в науці цивільного процесуального права С.Я. Фурса вважає, «що є доцільність розмежовувати дане поняття від таких, як «судовий контроль» та «оскарження рішень, дій чи бездіяльності державних виконавців», оскільки вони не збігаються. Так, оскарження рішень, дій чи бездіяльності державних виконавців є лише однією з форм судового контролю за виконанням судового рішення і не йдеться про те, що саме ця форма є основною з усіх можливих. Більше того, розділ VI ЦПК України «Процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів (посадових осіб)» фактично викладає контрольні повноваження суду за виконанням судових рішень: питання, пов'язані з поновленням пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання, відстрочкою та розстрочкою виконання, зміною чи встановленням способу і порядку виконання тощо» [7, с. 824]. В свою чергу, К.О. Кропивна стверджує, «що судовий контроль вбачає діяльність всіх органів судової влади, окрім Конституційного суду, який здійснюється за власної ініціативою суду чи за поданням скарги відповідного суб'єкта з метою перевірки законності дій, рішень чи бездіяльності державних органів влади» [8, с. 181]. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності державних виконавців є лише однією з форм судового контролю за виконанням судових рішень.

У цьому контексті варто звернути увагу на характерні ознаки судового контролю, які дозволяють чітко відмежувати його від інших видів процесуальної діяльності суду. Ознаками судового контролю за виконанням судових рішень є: «1) процесуальний характер здійснення; 2) здійснюється виключно судом, який ухвалював судове рішення; 3) ініціативний характер (здійснюється лише у разі звернення особи за захистом); 4) метою є не перегляд, а забезпечення виконання судового рішення; 5) владно-обов'язковий характер результатів контролю; 6) обмеженість предмета перевірки» [9, с. 806; с. 825]. Таким чином, наведені ознаки судового контролю дають змогу глибше зрозуміти його сутність і призначення у системі цивільного процесуального права. Судовий контроль виступає не лише формою перевірки законності дій органів виконання, а й комплексним правовим інститутом, спрямованим на забезпечення ефективності правосуддя та реалізацію принципу обов'язковості судового рішення.

Вітчизняний вчений-процесуаліст В.В. Комаров зазначає, що «до компетенції судів відповідно до Цивільного процесуального кодексу та Закону України «Про виконавче провадження» належить досить широке коло питань пов'язаних із виконанням судових рішень. Зауважує, що ці питання можна поділити на дві групи: 1) розгляд заяв і подань державних та приватних виконавців, стягувачів чи боржників щодо вирішення процесуальних питань, які виникають під час виконання судових рішень; 2) розгляд скарг на рішення дії чи бездіяльність державного виконавця, або інших посадових осіб органів державної виконавчої служби. Аналізуючи предмет діяльності суду в межах виконавчого провадження, варто звернути увагу на те, що суд реалізує дві головні функції, а саме забезпечувальна та контрольна. Діяльність суду в рамках контрольної функції полягає у розгляді скарг на рішення, дії чи бездіяльність державного виконавця чи інших службових осіб державної виконавчої служби під час виконавчого провадження, якими було порушено права, свободи чи законні інтереси учасника такого провадження. Забезпечувальна функція суду у виконавчому провадженні проявляється через попереднє санкціонування судом найбільш важливих процесуально-виконавчих дій» [10, с. 806]. Також можна виділити таку функцію як превентивна, діяльність суду в межах цієї функції зосереджується на запобіганні зловживанню виконавцями своїми повноваженнями та щодо зловживання правами інших учасників виконавчого провадження.

З урахуванням наведених ознак та основних функцій судового контролю за виконанням судових рішень, цілком логічним є перехід до розгляду його видів, які конкретизують напрями реалізації зазначених функцій та відображають різні форми участі суду у забезпеченні законності й ефективності виконавчого провадження. Відповідно до підходу науковця І.В. Жукевича судовий контроль за виконанням судових рішень можна поділити на такі класифікаційні критерії: «1) за видами судочинства: судовий контроль у цивільному судочинстві; судовий контроль у адміністративному судочинстві; судовий контроль у господарському судочинстві; судовий контроль у кримінальному судочинстві; судовий контроль у конституційному судочинстві; 2) за суб'єктом здійснення судового контролю: судовий контроль загальних судів, судовий контроль спеціалізованих судів (адміністративних, господарських); судовий контроль Конституційного Суду України; 3) за суб'єктами їх виконання: судовий контроль за діяльністю державних виконавців; судовий контроль за діяльністю приватних виконавців; 4) за формою: прямий (безпосередній) і непрямий (опосередкований); 5) за місцем контролю у виконавчому провадженні: контроль до відкриття виконавчого провадження; контроль в процесі здійснення виконавчого провадження; контроль після здійснення виконавчого провадження; 6) за часом здійснення: попередній (судове санкціонування) і подальший судовий контроль; 7) за предметом судового контролю: судовий контроль за рішеннями виконавців; судовий контроль за діями або бездіяльністю виконавців; 8) судовий контроль за видами судових актів (рішень) або об'єктом в порядку цивільного судочинства: судовий контроль за виконанням рішень судів; судовий контроль за виконанням ухвал судів; судовий контроль за виконанням постанов судів; судовий контроль за виконанням судових наказів; 9) за видом виконавчого документу: судовий контроль за виконавчим листом; судовий контроль за ухвалою суду; судовий контроль за постановою суду; судовий контроль за посвідченням комісії по трудових спорах; судовий контроль за рішенням Європейського Суду з прав людини; 10) за видом цивільного судочинства, в якому здійснюється судовий контроль: судовий контроль за виконанням рішень позовного провадження; судовий контроль за виконанням рішень наказного провадження; судовий контроль за виконанням рішень окремого провадження; 11) інші види судового контролю: судовий контроль за виконанням рішень третейських судів, судовий контроль за виконання рішень Міжнародного комерційного арбітражного суду, судовий контроль за визнанням та виконанням рішень іноземних судів в Україні, судовий контроль за виконанням рішень Європейського Суду з прав людини» [5, с. 114].

Отже, на підставі вищевказаного, можна сформулювати наступне розуміння судового контролю – як процесуальні дії суду щодо заявлених заяв та процесуальних питань під час виконання судового рішення (негайне виконання судових рішень, виправлення помилки у виконавчому документі, мирова угода в процесі виконання, відстрочення і розстрочення виконання, зміна чи встановлення способу і порядку виконання, зупинення виконання судового рішення, поворот виконання рішення, постанови), а також розгляд скарг на рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів виконання рішення суду, у разі зловживання правами учасниками виконавчого провадження.

У грудні 2024 року було підписано Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень», спрямований на удосконалення існуючих законодавчих положень про судовий контроль, який вніс значні корективи до цивільного процесуального законодавства у частині регламентування інституту судового контролю, що зумовлює потребу в їх аналізі. З прийняттям вказаного Закону інститут судового контролю зазнав суттєвих змін, які в цілому варто визнати вагомим кроком на

шляху до удосконалення законодавства у вказаній сфері та підвищення ефективності забезпечення виконання судових рішень національних судів.

У розділі VII ЦПК України «Судовий контроль за виконанням судових рішень» передбачено можливість звернення сторін виконавчого провадження до суду, який розглянув справу як суд першої інстанції, якщо вважають що рішенням, дією або бездіяльністю державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця під час виконання судового рішення порушено їхні права. Подання скарги та прийняття її до розгляду закріплені в ст. 448 ЦПК України. Крім того, вона має містити відомості, зазначені у ч. 4 ст. 74 Закону «Про виконавче провадження» № 1404-VIII від 02 червня 2016 року (далі – Закон) [11]. Розділом X Закону передбачено оскарження рішень, дій або бездіяльності виконавців та посадових осіб органів державної виконавчої служби.

Звертаємо увагу, що законодавець залишає в діючому ЦПК України тих самих суб'єктів звернення із скаргою до суду. Таким правом наділяються сторони виконавчого провадження. Разом з тим, оновлення зазнала ст. 448 ЦПК, в якій чітко та детально конкретизовано вимоги до таких скарг. Строки для звернення зі скаргою в ст. 449 ЦПК залишаються незмінними, однак, законодавець у ч. 2 цієї ж норми уточнює порядок поновлення пропущених строків.

Одне із ключових питань – розгляд судом скарг на рішення, дії чи бездіяльність державного або приватного виконавця. На наш погляд, тут найбільш повно реалізується контрольна функція суду, адже вона спрямована на відновлення порушених прав сторін виконавчого провадження та забезпечення законності у процесі виконання судових рішень. Зміни торкнулися строку розгляду даної скарги. Так, скарга розглядається у двадцятиденний строк з дня прийняття її до розгляду На відміну від попередньої редакції, у виняткових випадках вказаний строк може бути продовжений не більш ніж на двадцять днів за вмотивованим клопотанням однієї зі сторін або з ініціативи суду (ч. 1 ст. 450 ЦПК України). Саме в цій нормі, на нашу думку, має місце термін, який є суб'єктивним, а тому по-різному може тлумачитися на практиці – «виняткові випадки». Як і в інших нормах ЦПК України, які аналогічно є оціночними, тут відсутні випадки, які слід вважати винятковими. Як слушно з цього приводу зауважує Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України, що невизначеність у цьому питанні може призвести до неоднозначного тлумачення відповідного положення, що не відповідає вимогам визначеності правової норми, та містить корупційні ризики [12].

Аналізуючи норми національного законодавства, слід звернути увагу на те, що розгляд скарги складається з певних етапів (стадій): 1) відкриття провадження по скарзі; 2) перевірка скарги; 3) розгляд скарги по суті й винесення ухвали по ній; г) оскарження ухвали по скарзі; д) виконання ухвали по скарзі [13, с. 172].

Новацією в цьому розділі є зміст норми, за якою суд, який розглянув справу, за письмовою заявою стягувача може зобов'язати боржника подати звіт про виконання судового рішення (ст. 453-1 ЦПК України). При цьому, встановлено обмежене коло справ, у межах яких суд зможе застосувати зазначений захід (ч. 1 ст. 453-1 ЦПК України). Таке обмеження обґрунтовується відсутністю практики застосування судового контролю за виконанням судових рішень у цивільному судочинстві України, а також порівняно більшою навантаженістю цивільного судочинства за кількістю справ. Водночас у пояснювальній записці до проекту належним чином не обґрунтовано, чому пропонується обмежитися саме такими категоріями справ [14]. Вважаємо, що такий перелік варто доповнити справами позовного провадження, які відзначаються складністю та найбільш низьким рівнем виконання судових рішень.

Зауважимо, що в цій оновленій нормі законодавцем не взято до уваги зауваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який, за результатами опрацювання положень законопроекту, зазначив щодо недосконалості підходу до викладу положень пункту 8 частини першої статті 453-1 ЦПК України, де вказано, що суд може зобов'язати боржника подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення «в інших справах немайнового характеру». Зокрема, Уповноважений з прав людини акцентує на тому, що таке формулювання є досить широким, не відповідає принципу правової визначеності процесуального законодавства та може призводити до різного його тлумачення [14]. З чим складно не погодитися.

Можливо, законодавець керувався тим, що Законом виокремлено у Розділі VIII низку рішень, які іменовано «рішеннями немайнового характеру». При цьому, відповідно до правової позиції Верховного Суду за змістом ч. 1 ст. 63 цього Закону «рішеннями немайнового характеру є рішення, за якими боржник зобов'язаний особисто вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення. До рішень немайнового характеру, які підлягають примусовому виконанню, належать рішення про відібрання дитини, встановлення побачення з дитиною тощо; про виселення боржника, вселення стягувача; інші рішення, за якими боржника зобов'язано особисто вчинити певні дії на користь

стягувача чи утриматися від здійснення таких дій» [15]. Разом з тим, у змісті цієї ж норми в ч. 4, 5, 6 вказано на випадки подання звіту боржником чи відповідачем незалежно від характеру спору.

Поява вищевказаної норми стала підставою для закріплення інших нових статтей у діючому ЦПК України. Так, ст. 453-2 закріплює порядок розгляду заяви про зобов'язання подати звіт. У ст. 453-3 законодавець зазначає про порядок розгляду звіту від боржника, формулюючи вимоги до нього.

Дискусійною на думку І.В. Жукевича є зміст ч. 2 ст. 453-3 ЦПК України. Автор стверджує, що «відповідно до частини другої статті 496 ЦПК України, іноземні особи мають процесуальні права та обов'язки нарівні з фізичними і юридичними особами України, крім випадків, передбачених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Отже, питання щодо змісту звіту боржника про виконання судового рішення у немайнових справах, де боржниками є іноземні особи залишається невирішеним. Це ж стосується й апатридів. Таким чином, доповнення потребує пункт 2 частини другої статті 453-3 ЦПК України». В цій же праці автор продовжує аналізувати нові положення ЦПК України та звертає увагу на ст. 453-4, зазначаючи, що «не можна залишити поза увагою і доволі широке тлумачення, яке є можливим, виходячи з тексту частини шостої статті 453-4 щодо встановлення нового строку для подання звіту. Доцільним було б законодавчо обмежити кількість таких поновлень, а також введення обов'язкового для суддів автоматичного накладення арештів на активи відповідної сторони по справі, щоб у випадку надмірного затягування виконання судового рішення та подання звіту можна було забезпечити виконання в інший спосіб» [16, с. 187]. Ми цілком підтримуємо зазначені позиції І. В. Жукевича і щодо змісту звіту, а також стосовно обмежень для надання нового строку для його подання, оскільки це може призвести до зловживання з боку сторін виконавчого провадження та затягування виконання судових рішень.

Штрафи за невиконання – наступна новація у даному розділі. Так, у разі постановлення ухвали про відмову у прийнятті звіту суд застосовує до боржника захід процесуального примусу у виді штрафу, або за власною ініціативою може розглянути питання про зміну способу і порядку виконання судового рішення (ч. 3 ст. 453-4 ЦПК України). Свого часу Д.А. Козачук пропонувала встановити обов'язок суду контролювати виконання рішень, розширити повноваження судів щодо накладення штрафів за невиконання рішень та неподання звітів та надати практичні рекомендації щодо оцінки обставин справи й вини особи, на яку накладається штраф [17, с. 6]. Переконані, що такі доповнення будуть позитивним кроком в аспекті забезпечення судового контролю за виконанням рішень та дисциплінування учасників виконавчого провадження. Отож, основним нововведенням слід вважати той факт, що поза розглядом і вирішенням конкретної цивільної справи звіт боржника та штраф самостійно не застосовуються і не потребують ініціювання нового цивільного процесу.

Окрім цього, на думку Л.С. Малярчук, «відреагувати на неправомірні дії виконавця суд може і за допомогою постановлення окремої ухвали щодо державного виконавця, іншої посадової особи органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця та направити її органам, до повноважень яких належить притягнення таких осіб до дисциплінарної відповідальності, або органу досудового розслідування, якщо суд дійде висновку про наявність у діях (бездіяльності) таких осіб ознак кримінального правопорушення. З метою забезпечення виконання вказівок, що містяться в окремій ухвалі, суд встановлює в ній строк для надання відповіді залежно від змісту вказівок та терміну, необхідного для їх виконання (ст. 262 ЦПК України), у чому також вбачається опосередкований контроль за виконанням рішення» [18, с. 163].

Крім судової форми захисту свої прав, свобод та законних інтересів, особи чиї права, свободи та інтереси порушено можуть скористатися адміністративною формою захисту, а саме звернутися до начальника відділу, якому безпосередньо підпорядкований державний виконавець, а рішення, дії та бездіяльність начальника відділу, якому безпосередньо підпорядкований державний виконавець, можуть бути оскаржені до керівника органу державної виконавчої служби вищого рівня. Це право передбачене ч. 3 ст. 74 Закону. Однак, варто також наголосити, що ефективність судового контролю має безпосередній вплив на реалізацію конституційного принципу обов'язковості судових рішень. Незважаючи на наявність чіткої правової регламентації, на практиці судовий контроль стикається з рядом проблем: тривалістю розгляду скарг, формалізмом при їх оцінці, недосконалістю правових механізмів притягнення виконавців до відповідальності. Саме тому подальший розвиток цього інституту повинен бути спрямований на посилення реальної дієвості судового контролю, розширення можливостей суду у сфері забезпечення виконання рішень та підвищення відповідальності виконавчих органів за їх невиконання.

Висновки. Підсумовуючи вказане, судовий контроль за виконанням судових рішень у цивільному процесі є невід'ємним елементом механізму реалізації правосуддя та гарантією реального відновлення порушених прав. Його значення полягає у забезпеченні ефективності правосуддя,

утвердженні принципу верховенства права та зміцненні довіри до судової влади. Суд, здійснюючи контрольні, забезпечувальні та превентивні функції, виступає ключовою ланкою у забезпеченні законності виконавчого провадження. Розгляд скарг на дії чи бездіяльність державних або приватних виконавців є найважливішою формою реалізації цього контролю, оскільки саме через неї гарантується захист прав учасників виконавчого провадження від зловживань чи недбалості посадових осіб.

Незважаючи на існування адміністративних форм оскарження, саме судова форма контролю є найбільш дієвою, оскільки поєднує незалежність, процесуальні гарантії та обов'язковість ухвалених рішень. Разом з тим, практика застосування цих механізмів потребує подальшого вдосконалення, зокрема у напрямку скорочення строків розгляду скарг, підвищення рівня відповідальності виконавців і розширення процесуальних повноважень суду у сфері контролю за виконанням судових рішень.

Таким чином, судовий контроль за виконанням судових рішень у цивільному процесі є не лише завершальною стадією судового захисту, а й важливим засобом гарантування ефективності правосуддя, який має бути спрямований на забезпечення реального, повного і своєчасного виконання судових рішень – як ключової умови функціонування правової держави. Подальший розвиток інституту судового контролю в цивільному процесуальному праві є ключовим чинником для утвердження верховенства права в Україні, оскільки лише ефективне виконання судових рішень дозволяє перетворити право на справедливий суд із формальної гарантії на реальний механізм захисту прав і свобод людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04 листопада 1950 року № 995_004 Дата ратифікації Україною 17.07.1997 Дата оновлення 01.08.2021. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року №254к/96-ВР Дата оновлення: 01.01.2020. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n5253.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Дата оновлення: 17.07.2025. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
4. Висновок Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про роль суддів у виконанні судових рішень від 19 листопада 2010 року. № 13 (2010). URL: https://rm.coe.int/opinion-n-13-2010-on-therole-of-judges-in-the-enforcement-of-judicial/16806a1fbf.
5. Жукевич І.В. Поняття, види та форми судового контролю за виконанням рішень у цивільних справах. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького:* Журнал. Серія Право. 2017. № 4 (16). С. 110–117. URL: https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/16-20-17.pdf.
6. Верба-Сидор О.Б. Співвідношення судового та відомчого контролів за діяльністю приватних виконавців у механізмі забезпечення прав особи. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка.* 2021. Випуск 2 (94). С. 84–98. URL: https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/ article/view/1372/1243.
7. Цивільний процес України: академічний курс: [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.]; [за ред. С.Я. Фурси]. К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2009. 848 с.
8. Кропивна К.О. Судовий контроль як засіб забезпечення ефективного виконання судових рішень. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2016. Випуск 3/4 (31-32) С. 177–182. URL: https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/140521/137608.
9. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: монографія / В.В. Комаров, К.В. Гусаров, Н.Ю. Сакара та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2016. 848 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Komarov_788-806.pdf; Цивільний процес України: академічний курс: [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.]; [за ред. С.Я. Фурси]. К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2009. 848 с.
10. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: монографія / В.В. Комаров, К.В. Гусаров, Н.Ю. Сакара та ін.; за ред. В В. Комарова. Х.: Право, 2016. 848 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Komarov_788-806.pdf.
11. Про виконавче провадження: *Закон України від 02.06.2016 року № 1404-VIII.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1404-19.

12. Висновок щодо проекту Закону про внесення змін деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль (реєстр. № 9462 від 06 липня 2023 року). URL: https://itd.rada.gov.ua/0034f06a-5976-46d5-ba2c-0ee1b697f668.
13. Касьянова О.В. Судовий контроль за виконанням судових рішень у цивільному процесі. *МАТЕРІАЛИ III Міжнародної науково-практичної конференції модернізація та наукові дослідження: парадигма інноваційного розвитку суспільства і технологій*, 24–25 січня 2020 р. м. Київ. С. 169–173. URL: https://novaosvita.com/wp-content/uploads/2020/01/ModScResParadigm-Kyiv-Jan2020.pdf#page=169.
14. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення судового контролю за виконанням судових рішень у господарському і цивільному судочинстві». № 7042 від 11.02.2022 року. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/ Bills/ pubFile/ 1460976.
15. Постанова Верховного Суду від 30 червня 2021 року у справі № 201/12569/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98170467.
16. Жукевич І.В. Судовий контроль за виконанням рішень у немайнових справах цивільного судочинства України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025 р. Випуск № 1. С. 183–188. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.29 URI: http://repository.ukd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/1643.
17. Козачук Д.А. Особливості правовідносин, що виникають при здійсненні судового контролю. *Академічні візії.* 2024. № 27. С. 1–8. DOI https://doi.org/10.5281/zenodo.11929786. URL: https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/ view/1192.
18. Малярчук Л.С. Нові правила оскарження рішень, дій або бездіяльності виконавців під час звернення стягнення на майно боржника: переваги та недоліки. *Часопис Київського університету права.* 2018. № 2. С. 160–164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2018_2_34.

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Татулич І.Ю., Федрак А.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.453.3(477+430)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.53

ЗМІСТ ДОГОВОРУ НАЙМУ ЖИТЛА В УКРАЇНІ ТА НІМЕЧЧИНІ

Утєхін І.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фундаментальних юридичних дисциплін
ПВНЗ «Буковинський університет»
ORCID: 0000-0002-3937-4523

Утєхін І.Б. Зміст договору найму житла в Україні та Німеччині.

Вперше проведено аналіз поняття «змісту договору про найм житла за законодавством України та Німеччини». Доведено, воно має як спільні так і відмінні риси. Обґрунтовано, що зміст договору найму житла слід розуміти в широкому сенсі: як домовленості, як правочину, зобов'язання та документу. Через це зміст цього договору є складним. Зазначена ознака стосується усіх інших цивільно-правових договорів. Зміст договору найму житла в цілому має бути спрямованим на досягнення мети за цим правочином – передача житла в користування. При цьому зміст має відповідати вимогам про дійсність правочину, про зобов'язання та договір. Обґрунтовано, що законодавець використав мінімальний набір істотних умов для укладання договору найму житла – предмет, строк та ціна. Встановлено, у Німеччині істотні умови вказаного договору визначено опосередковано. Головним є увага до дій сторін, які є наданням за зобов'язанням. Доведено, що наповнення договору змістом – істотними умовами, правами та обов'язками та реквізитами сторін формує його як юридичний документ. Запропоновано два способи для узгодження положень ЦК України та ЖК України, які регулюють найм житла: 1) розробка нового Житлового кодексу України, 2) внесення змін у чинний Житловий кодекс. Доведена необхідність врахування прикладу Німеччини у питанні про механізм набуття права власності на житло наймачем. Встановлено, що склад змісту прав та обов'язків наймача та наймодавця суттєво відрізняється на користь наймача у Німеччині. Доведено, права та обов'язки сторін за договором найму житла у Німеччині є деталізовані та варіативними. Встановлено, що це зумовлено прагненням законодавця Німеччини гарантувати наймачу право на проживання у житлі за договором. Цим досягається належний правовий захист наймача і свідчить про відмінну якість правових положень, які регулюють відносини з найму житла в Німеччині. Зазначений позитивний приклад регулювання є корисним для України при вдосконаленні закону. Надалі, слід провести аналіз питання відповідальності за порушення договору найму житла за цивільним законодавством України та Німеччини.

Ключові слова: найм житла, договір, зміст договору, істотні умови, права та обов'язки.

Utekhin I.B. Content of the housing rental agreement in Ukraine and Germany.

For the first time, an analysis of the concept «of the content of the housing rental agreement under the legislation of Ukraine and Germany» was carried out. It has been proven that it has both common and distinctive features. It is justified that the content of the housing rental agreement should be understood in a broad sense: as an agreement, as a transaction, obligation and document. Because of this, the content of this contract is complex. This feature applies to all other civil law contracts. In so doing, the content must comply with the requirements on the validity of the transaction, on the obligation and on the contract. It is substantiated that the legislator used a minimum set of essential conditions for concluding a housing lease agreement – subject, term and price. It has been established that in Germany the essential terms of the specified contract are determined indirectly. It has been proven that filling the contract with the content of – with essential conditions, rights and obligations and details of the parties forms it as a legal document. Two methods are proposed for harmonizing the provisions of the Central Committee of Ukraine and the Housing Code of Ukraine, which regulate the hiring of housing: (1) development of a new Housing Code of Ukraine, (2) amendments to the current Housing Code. The need to take into account the example of Germany in the question of the mechanism of acquisition of ownership of housing by the tenant has been proven. It is established that the composition of the content of the rights and obligations of the employer and the lessor differs significantly in favor of the employer in Germany. The rights and obligations of the parties under a housing rental agreement in Germany have been shown to be detailed and variable. It was established that this is due to the desire of the German legislator to guarantee the tenant the right to live in housing under the contract. An example of regulation is useful for Ukraine in improving the law. In the future, it is advisable to conduct a separate study of the issue of responsibility for violation of the housing lease agreement in Ukraine and Germany.

Key words: housing hire, contract, contract content, essential conditions, rights and obligations.

Постановка проблеми. Трансформація у правовому регулюванні суспільних відносин в Україні є реакція законодавця на зміни суспільного життя, які відбуваються з одного боку в умовах воєнного стану, з другого – бурхливого розвитку сучасних технологій та нового погляду на проблеми. Найм житла є актуальним у будь якому суспільстві. Тому зміст договору на підставі якого виникають та реалізуються ці відносини має відповідати інтересам його сторін. Важливим є підвищення якості правових положень, які регулюють відносини найму житла.

Мета дослідження. Ми ставимо за мету: визначити суть змісту договору найму житла за цивільним законодавством України та Німеччини, встановити його склад, виявити спільне та відмінне, знайти особливості.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання житлових відносин викликає жвавий інтерес в дослідників. Т.А. Бариловська дослідила теоретичні аспекти договору найму житла, за межами лишився зміст прав та обов'язків сторін [1, с. 411–413]. О.В. Дзера та Т.П. Базова зауважили про якісні показники помешкання [2, с. 418]. Швидка В.Г. проаналізувала істотні умови договору найму (оренди) житла [3, с. 47–50]. Як помітно, без уваги лишається зміст зобов'язання, та зміст документа який підписується.

У зв'язку з цим, слушною є позиція Н.С. Кузнєцової про дію договору, що він універсально виступає як активний елемент механізму правового регулювання та потребує детального і комплексного дослідження, оскільки механізм правового регулювання безпосередньо пов'язаний з ефективністю права та його інструментарію» [4, с. 408].

Також важливим є врахування досвіду врегулювання змісту договору найму житла у іноземних правопорядках, зокрема у Німеччині. Актуальність питанню додає і законодавство Англії, де у грудні 2018 року прийнятий закон про житло (придатне для проживання) [5].

Виклад основного матеріалу. У тлумачному словнику слово «зміст» має чотири значення: 1) те про що йдеться, 2) сутність, 3) мета, 4) перелік чого-небудь [6, с. 467]. Ми переконані, стосовно поняття «зміст договору найму житла» слід розглядати перше значення, друге та четверте. Це зумовлено тим, що договір – домовленість, правочин, зобов'язання та документ. Отож, необхідно досліджувати в договорі чотири змісти. Одразу слід вказати, що «зміст домовленості» – згода сторін правочину з найму житла. Без якої втрачає сенс інший зміст договору. Для укладення договору слід відправити оферту і отримати акцепт.

Наведемо приклад судової практики. Касаційний цивільний суд вказав правовий висновок: «Договір найму (оренди) житла, що не підписаний особою наймача, не є укладеним, а тому грошові кошти, сплачені на його виконання, мають бути повернуті як безпідставно набуті відповідно до положень ст. 1212 ЦК України» [7, с. 7]. Хоча на нашу думку, якщо відбулось виконання договору житла, то сторони домовились, однак не оформили це. Докази виконання – квитанції з оплати послуг.

Можна звернути увагу на ще одну правову позицію зазначеної судової інстанції: «Тривалий час проживання особи у будинку, навіть без укладення письмового договору найму (оренди), є достатньою підставою для того, щоб вважати відповідний будинок житлом цієї особи в розумінні статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а її виселення в позасудовому порядку буде вважитися порушенням прав на повагу до житла» [7, с. 41]. Як помітно, мова про речове право на житло. Це є винятком, з загального правила про наявність договору як підставу для проживання.

Наведені приклади правових позицій дозволяють зробити висновок – право проживання фізичної особи може виникати з договору найму житла чи без нього на підставі факту тривалого проживання. По-іншому, право проживання виникає на підставі договору чи на підставі закону. Має місце диференціація права проживання.

Під змістом договору слід розуміти його наповнення елементами: а) умовами, б) правами та обов'язками, в) реквізитами. Наявність трьох елементів змісту договору означає його юридичну дійсність. Як результат – отримуємо документ, що засвідчує наявність правового звязку між сторонами договору і є доказом.

В свою чергу, кожний зазначений елемент змісту має власний склад та повинен відповідати ***вимогам належності*** (курсив – У.І.). Це дає підставу зробити висновок – зміст договору найму житла має потрійний обсяг. Однак, він в цілому формує договір і є результатом домовленості. Договір має цінність, якщо всі елементи наявні та відповідають вимогам закону.

Виходячи з цього, зміст договору має різнофункціональне спрямування виходячи з тих значень, що він віддзеркалює. Вважаємо, зміст договору найму житла є єдиним для того, щоби він викликав юридичні наслідки – виникнення прав та обов'язків у сторін. По-перше, він має відповідати положенням про правочини (ст. 811, Гл. 16 ЦК України). По-друге, положенням про зобов'язання (Гл. 47,48,49, 52), та Гл. 59 «Про найм (оренда) житла» ЦК). Перше є передумовою виникнен-

ня другого. Через це положення про правочини є первинними, а положення про зобов'язання є вторинними. Умови договору-правочину з яких сторони досягнули домовленості містять і права й обов'язки для досягнення мети договору. Це стосується кожного договору, в тому числі і найму житла. По іншому, вони засвідчують наміри сторін діяти у майбутньому для задоволення матеріальних чи нематеріальних потреб. Є документом, доказом існування юридичного зв'язку між особами. В протилежному випадку, слід буде доводити в суді наявність цих відносин чи їх відсутність.

Зрозуміло, ми змалювали загальну схему укладення договору. На справді, зміст його може бути різноманітним з дотриманням вимог ст. 6 ЦК України.

На підставі вище викладеного, можна зробити висновок – зміст договору найму житла є складним поняттям, яке включає в себе три елементи: 1) зміст правочину – істотні умови, 2) зміст зобов'язання – права та обов'язки наймача та наймодавця, 3) реквізити сторін (персональні данні). Саме їх сума формує зміст договору в цілому. Головне, всі вони дають необхідний результат - договір, який є доказом існування між сторонами юридичного зв'язку. І в разі виникнення спору він і буде використаний для захисту порушених прав у суді.

Виходячи з такого розуміння слід проводити диференційований аналіз зазначених елементів змісту договору найму житла.

Як відомо, у ЦК договору найму житла присвячена Гл. 59 (ст.ст. 810-826) – чотирнадцять статей. Здійснимо аналіз цих положень в сенсі правочину. Для його укладення слід досягнути домовленості з істотних умов. Зміст вказаних статей визначає три істотні умови – предмет договору найму житла (ст.812), строк користування (ст. 821) та плата за користування (ст. 820).

На наш погляд, істотні умови договору найму житла можна вивести з його легального визначення наведеного у ч. 1 ст. 810 ЦК. Вони будуть ідентичні тим, які наведено законодавцем – предметом договору є житло, строк користування та плата за користування. Користь такого підходу, дозволяє вирішувати питання визначення істотних умов в разі якщо договір є не поіменованим. Тобто брати до уваги конкретний договір і визначати умови виходячи з його суті.

У зв'язку з цим, погоджуємося з позицією М.М. Гудими, що саме істотні умови виконують основну ключову роль при укладенні договору, за допомогою них зберігається природа того чи іншого договору, у правочин закладаються сутнісні, притаманні саме йому риси [8, с. 16].

Центральною умовою договору найму житла є предмет. Правильне її визначення розкриває його суть, мету. Її можна вважати системо утворюючою. У ч.1 ст. 812 ЦК йдеться про предмет договору найму житла: «Предметом договору найму житла можуть бути помешкання, зокрема квартира або її частина, житловий будинок або його частина». Узагальненим поняттям предмету найму житла є помешкання. Ч. 2 зазначеної статті вказує, що помешкання має бути придатним для постійного проживання у ньому. Це положення викликає питання про те, чи слід розширювати вимоги до помешкання чи зупинитись на тому що вказано?

Слід зауважити, що серед українських цивілістів питання ознак житла не має єдиного підходу. Існує чотири позиції: 1) прихильники першої за те, що придатність до постійного проживання в ньому є єдиною вимогою до предмету договору найму житла закріплена в ч. 2 ст. 812 ЦК і допускають інші вимоги договором[9, с. 129], 2) другі за те, щоби її розширити і додати критерій ізольованість [3, с. 49], 3) треті, що житло в цивільно-правовому аспекті слід розуміти як вид нерухомості функціонально призначене для проживання фізичних осіб [10, с. 27], 4) є такі, що зазначають про необхідність визначення критеріїв придатності житла до проживання нормативно [11, с. 422].

Ми підтримуємо третій підхід, бо він відповідає дійсності – кожна річ має своє призначення і саме цим може задовольнити ту чи іншу потребу учасника цивільних відносин. У нашому випадку, житлову і відповідно це і визначає ціну речі (майна) та її правовий режим.

На думку Ю.Ю. Акіменко, стосовно предмета договору найму житла: «В самому договорі потрібно чітко зазначати точне місце його розташування (адресу)та його ознаки (такі як розмір, призначення, загальна і корисна площа), а також наявність інших об'єктів, право користування якими переходить до наймача» [12, с. 451] .

Погоджуючись вважаємо, що предмет договору найму житла має ознаку «ідентифікації житла», то б то індивідуалізує житло через визначення його ознак. Через це воно набуває своєї цінності і є унікальним об'єктом цивільних прав. В свою чергу, це проявляється у його правовому режимі.

Другою істотною умовою договору найму житла є строк. Вона передбачена у ст. 821 ЦК. Строк визначається у договорі, а якщо ні, то вважається, що він укладений на п'ять років. Отож, найм не може бути безстроковим. Вважаємо, що це доводить важливість цієї умови. Тому не згідні з думкою, що строк не є істотною умовою [2, с.425].

Третьою істотною умовою є плата за користування житлом, вона визначена у ст. 820 ЦК. Погоджуємося з позицією, що розмір плати за користування житлом є істотною умовою договору найму і тому не може бути змінений в односторонньому порядку, якщо це прямо не передбачено в договорі [2, с. 424].

Згідні також, що розмір плати залежить від різних чинників, від розміру та якісних характеристик помешкання, місця знаходження, від кількості осіб які будуть проживати тощо [2, с. 424]. Вважаємо, що всі ці чинники віддзеркалюють цінність житла.

На підставі вищенаведеного, приєднуємося до позиції С.О. Сліпченко та Є.О. Мічуріна з приводу істотних умов, що у договорі приватного найму житла такими є: предмет, ціна та строк [13, с. 207-208].

Також слід звернути увагу, що законодавець використав мінімальний склад істотних умов для укладення договору найму житла. Достатньо досягти згоди по двом умовам – предмет та ціна і договір є. Зрозуміло, що сторони можуть передбачити і інші умови керуючись принципом «свободи договору» та положеннями ст. 6 ЦК.

Переходимо до другого елемента змісту договору найму житла – правам та обов'язкам наймача та наймодавця. Як зауважив В.В. Луць: «Оскільки договір є підставою виникнення цивільно-правового зобов'язання, то зміст цього зобов'язання розкривається через права та обов'язки його учасників, визначені умовами договору» [14, с. 293].

Перш за все, слід виходити з легального визначення цього договору, яке визначає його взаємним зобов'язанням (ст. 810 ЦК). Це означає, що сторони мають обов'язки один до одного. У свою чергу, обов'язкам кореспондують права сторін. Таким чином слід зупинитись на їх складі та змісті.

М.К. Галянтич справедливо зазначив про існування певних неузгодженостей між загальними нормами у ЦК і спеціальним житловим законодавством, що виявляється у різному змісті житлових прав та інтересів фізичних осіб [15, с.120].

Виходячи з визначеного, слід провести аналіз прав та обов'язків за договором найму житла за ЦК[16] та ЖК [17]. Після порівняння положень Гл. 59 ЦК та Гл. 6 ЖК ми дійшли до такого висновку: 1) по суті договір найму житла один, 2) за змістом прав та обов'язків сторін, вони мають як спільне так і відмінне. Розглянемо другий пункт детально.

Спільним є тотожні обов'язки наймача – користуватись житлом та сплачувати за це та комунальні послуги. За ЦК передбачено шість обов'язків наймача у ст. 815: використовувати житло для проживання, забезпечувати збереження житла, підтримувати житло у належному стані, своєчасно вносити плату за житло, вносити плату за комунальні послуги, якщо інше не встановлено договором найму. У ст. 819 ЦК ще один обов'язок наймача – здійснювати поточний ремонт житла, якщо інше не встановлено договором.

Однак, за ЦК є виокремлення прав наймача: право користуватися житлом, розірвати договір у будь-який час, переважні права, вселення інших осіб (ст.ст. 810, 817, 822, 825). В ЖК також визначено права та обов'язки, але опосередковано (ст.ст. 158, 159, 161, 162, 163,164,167, 170,171, 190). У ЦК відсутнє право на обмін житла, також немає про право збереження житла за тимчасово відсутнім наймачем та членами його сім'ї.

На підставі вищевикладеного, виникає запитання, для чого мати два кодекси для регулювання одних житлових відносин з найму житла у приватному житловому фонді? Як помітно, зміст положень Гл. 59 ЦК є більш сучасними та прагматичними. До набуття чинності ЦК України в редакції 16 січня 2003 року положення ЖК України були потрібними.

В даній ситуації ми пропонуємо, розробити новий Житловий кодекс України, який був би спрямований на регулювання житлових відносин для: 1) вразливих верств населення України – малозабезпечені, соціально незахищені, переміщені особи, 2) службовців, 3) членів ЖБК.

Можливо використати і другий варіант – простіший. Скоригувати структуру чинного ЖК: 1) вилучити з нього ті положення, які повторюють ЦК – Гл.6, 2) лишити ті положення, які не належать до найму приватного житла (Гл.1, Гл.2, Гл.3, Гл. 4, Гл. 4-1, Гл. 5 ЖК).

Окрім зазначеного, сьогодні існує проблема – відсутній механізм переважного права купівлі наймачем житла (ч. 2 ст. 822 ЦК). Про це зауважив Касаційний цивільний суд[7, с. 21]. Судова інстанція в цьому випадку радить застосовувати положення ст. 362 ЦК в порядку аналогії закону. Мова про переважне право купівлі частки у праві спільній часткової власності. Не применшуючи значення позиції, все ж вона є не стійкою – наймач не є співвласником житла. Питання, які виникнули при дослідженні потребують звернення до позитивного досвіду іноземних правопорядків у цій сфері.

Переходимо до другої частини нашого дослідження, змісту договору найму житла у Німеччини за НЦУ. В ньому договору найму житла присвячено Розділ 5 «Договір найму, договір оренди». Підрозділ 1 «Загальні положення про найм» та підрозділ 2 «Відносини найму жилих приміщень». Останній налічує шість глав, які охоплюють відносини пов'язані з наймом житла §§ 549-577a, загалом більше 30 параграфів [18]. В силу обмеженості обсягом статті, ми зосередимось на особливостях змісту договору найму житла.

Перш за все, слід зауважити, що на відміну від Гл. 59 ЦК України за НЦУ окремо не визначено істотні умови договору найму житла. Вони виводяться опосередковано виходячи з суті цього правочину. Ними виступають: предмет – житло, строк користування та плата за найм.

Німецький законодавець обрав прагматичний підхід і визначив зміст обов'язків наймача та наймодавця. Обов'язки наймача: 1) зміст домовленості про плату за найм §§ 556-561, які містять обов'язок з оплати наймача; вона включає два види: а) експлуатаційні витрати, б) плату за найм житла; 2) порядок підвищення плати за найм §§ 557-559 (всього сім параграфів – І.У.): 1) § 557 Про підвищення плати за найм за згодою чи в силу закону, 2) § 557a «Диференційована наймона плата», 3) § 557b «Наймона плата, що індексується» та інші. Привертає увагу структура обов'язків наймача.

Слід звернути увагу, що «червоною лінією» зазначених параграфів виступає турбота про інтерес наймача: а) це є у змісті положень, б) у кожному з параграфів є захисне застереження, абз.4 § 556: «Домовленість, яка відступає від приписів абз.1 другого речення абз.2 чи абз.3 на шкоду наймача є недійсною». Його не має лише у §§ 558c, 558d, 558e.

Цікавим також є підхід, коли всі суми оплати чітко регламентуються, не беруться за власним бажанням наймодавця, а з врахуванням інтересу наймача. Отож, обов'язок наймача з оплати наповнено нормативним змістом, який відповідає його інтересу. За НЦУ існує алгоритм здійснення оплати за найм житла. Нажаль, в ЦК подібні положення відсутні.

Привертає увагу і той факт, що зміст положень Гл.2 Найм п.1 викладається через контекст «домовленості про плату за найм». Як відомо, це є надання з боку наймача житла. І здавалось би, законодавець має дбати про наймодавця. Однак ні, при цьому пильна увага до змісту обов'язку наймача. Цим підтверджується дотримання його інтересу. Здійснення оплати чітко деталізоване та є варіативним. Такий стан досягається завдяки використанню законодавцем особливого режиму регулювання житлових відносин у Німеччині. Наприклад, існують положення диспозитивні (абз. 1,2 § 556, абз. 1,2 § 556a, абз. 2 § 556в). Також є положення імперативні: абз. 4 § 556, абз. 3 §556a, абз. 2 § 556b.

На наш погляд, це є виняток з загального правила. Однак, метод регулювання приватних відносин лишається диспозитивним. Імперативні положення виступають для захисту вразливої сторони – наймача житла.

Відповідно до зазначеного вище, формування змісту договору найму житла в Німеччині має свою специфіку. Диспозитивний метод регулювання та принцип «свободи договору» діють обмежено. Це є приклад винятку з загального правила про рівність учасників цивільних відносин.

Зміст наступних положень про найм житла за НЦУ також доводить пріоритет інтересів наймача, однак і наймодавець має свої важелі впливу. Останні, на відміну від перших, є значно вужчими. Продовжимо наш аналіз.

Гл.3 «Право застави наймодавця» містить положення про те, що наймодавець має право застави на речі, які були внесені на земельну ділянку (§ 562). Наступний параграф 562c передбачає припинення здійснення права застави шляхом надання забезпечення у розмірі вартості кожної окремої речі наймодавцю. Іншими словами, наймодавець також захищає свій інтерес – отримання плати за найм.

Заслуговує на увагу § 567 «Обтяження житлового приміщення» НЦУ з боку наймодавця», він вказує, якщо після передачі житлового приміщення наймачу воно обтяжується правом третьої особи, то пріоритет має право наймача [18].

Наступна глава 4 «Зміна сторін договору» має власний підхід до вирішення питання «права слідування» і воно є диференціальним. Він визначений у § 566 «Купівля без порушення відносин найму», де йде мова про збереження прав та обов'язків наймодавця за договором для набувача (абз. 1). Цікавим є абз.2: «Якщо наймач не виконує свої обов'язки, наймодавець відповідає за збитки, які покладаються на набувача, як поручитель який відмовився від заперечень проти позову кредитора». Іншими словами, законодавець захищає нового набувача житла від порушення договору найму наймачем. У випадку порушення наймачем договору відповідає перший наймодавець перед новим набувачем житла. Це реалізовано у § 576 b «Наступне відчуження чи обтяження з боку набувача».

Слід зауважити, що за НЦУ існує два види найму житла: 1) на невизначений строк (§§ 573, 573a, 573b, 573c, 573d, 574, 574a, 574b, 574c – 9 параграфів), 2) на визначений строк – §§ 575, 575a. Як помітно, перший вид найму має вдвічі більше положень ніж другий. Це зумовлено тим, що у першому випадку більш варіативності поведінки. У другому – час користування визначено.

Розглянемо перший вид найму житла детально. Наприклад, у абз. 1 §573 зазначено: «Наймодавець може розірвати договір лише при умові, що він має правомірний інтерес у припиненні відносин найму». Отож, введено категорію «правомірний інтерес» на боці наймодавця. У наступному абзаці 2 зазначеного параграфу визначено три випадки , коли інтерес є правомірним: 1) наймач з власної вини порушив свої обов'язки за договором у значному обсязі; 2) наймодавець потребує сам відповідних приміщень як квартири для власного проживання, проживання членів сім'ї чи осіб,

які беруть участь у його домашньому господарстві; 3) продовження відносин з найму буде заважати наймодавцю використовувати земельну ділянку для підприємництва, що спричинить значні збитки.

Показовим в цьому є те, що має місце захист прав наймача, однак і наймодавець також захищається. Бачимо прагматичний підхід і дотримання балансу інтересів сторін. І ще, там де більше невизначеності у відносинах найму, законодавець дає відповіді у положеннях з метою захисту сторін договору найму житла. Доречний підхід у вирішенні правового регулювання цивільних відносин.

Не можна обійти увагою і Розділ 4 «Особливості виникнення права власності на передані у найм квартири» він має два параграфи 577 та 577а. Одразу звертаємо увагу на назву про що йдеться. Попередньо можна зрозуміти, що право власності обтяжене правом найму житла. У § 577 мова про переважне право наймача на купівлю житла він містить п'ять абзаців. У них фіксується порядок набуття наймачем житла в разі його продажу третій особі. Винятком є випадок, якщо житло продається члену сім'ї наймодавця чи іншій особі яка бере участь у ведені домашнього господарства. Звертаємо увагу, що право на переважне право купівлі в разі смерті наймача переходить до одного з подружжя, дітей та партнера. У абз. 5 вказано: «Домовленість, яка відступає від правил на шкоду наймача є недійсною» [17]. Слід звернути увагу на зазначене вище, оскільки в Україні наймач не має прямого права на купівлю житла. Як зазначив касаційний цивільний суд – не існує механізму реалізації переважного права наймача на купівлю житла [7]. У зв'язку з цим можна запозичити німецький приклад.

У наступному § 577а «Обмеження можливості розірвання договору при переході власності на квартиру» передбачено випадок, коли договір найму може бути розірваний на підставі правомірних інтересів набувача (п.2 чи 3 абз. 2 §573) лише по закінченні трьох років з моменту відчуження. В абз. 2 передбачено збільшення строку до десяти років, в разі якщо у громаді чи у її частині території забезпечення населення квартирами не є стабільним.

Це ще один приклад піклування законодавця про житлові інтереси наймачів і є показовим для нашої держави. Зрозуміло, у нинішніх важких умовах існування суспільства існують нові виклики. Однак, треба на майбутнє позичати позитивний досвід інших країн Європи, зокрема Німеччини.

Згідно до наведеного, специфіка змісту договору найму житла у Німеччині полягає в наступному: а) він формується на підставі інтересів сторін договору, б) в силу того, що наймач є більш вразливим у відносинах найму він має більше прав ніж наймодавець, в) право на найм житла, яке має наймач проходить червоною лінією скрізь зміст положень про договір найму житла у НЦУ, г) зазначене право наймача захищено через захисні застереження, д) для інших видів найму майна такі засоби захисту відсутні. Головною ідеєю змісту положень про договір найму житла є гарантувати наймачу право наймати житло. Винятки з цього правила також передбачені законодавцем і враховано потреби у житлі власника та членів його сім'ї. Такий підхід є справедливим, збалансованим та прагматичним.

Висновки. На підставі проведеного дослідження ми дійшли до таких підсумків. Зміст договору найму житла як в Україні так і в Німеччині є складним поняттям, яке віддзеркалює договір як правочин та зобов'язання. Також він формує загальне поняття юридичного документу – договору. В останньому знаходять прояв: домовленість, правочин, зобов'язання. Всі перелічені складові змісту договору доводять системний характер самого договору у цивільному праві. При цьому головною є домовленість сторін договору. Склад прав та обов'язків сторін за договором найму житла має як спільні так і відмінні риси, що вказує на рівень якості правових норм в Україні та Німеччині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бариловська Т.А. Теоретичні аспекти договору найму житла. *Часопис Київського університету права*. 2020.1 С. 411-413. DOI: 10. 36695/2219-5521.1.2020.81.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України у 2 т. / ред. О.В. Дзери, К., 2008. Т. 2. 1087 с.
3. Швидка В.Г. Істотні умови договору найму (оренди) житла. *Часопис цивілістики.* 2017. Вип.24 С. 47-50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_24_12 (дата звернення 7.01.2025).
4. Кузнєцова Н.С. Вибрані праці. К. 2014. 544 с. С. 397-408.
5. Chris Bevan Improving Housing Conditions in the Private and Social Rented Sectors: The Homes (Fit for Human Habitation) Act 2018 - Fit for Habitation but Fit for Purpose? The Modern Law Review Volume 82, Issue 5 pp. 897-921 2019. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1468-2230.12439. https://doi.org/10.1111/1468-2230.12439 (дата звернення 7.01.2026).
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Брусел. К. 2009. 1736 с.

7. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду в справах, що виникають із договорів найму (оренди) житлових та нежитлових приміщень. Відпов. За вип. Суддя КЦС ВС В.В. Шипович. К. 2021. 45 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/prescentr/info_anons_daidgest_oglyad/1802968/ (дата доступу 7.01.2026).
8. Гудима М.М. Предмет договору про надання туристичних послуг за законодавством України: *монографія*. Чернівці,2016. 232 с.
9. Калаур І.Р. Договір найму (оренди) житла як підстава виникнення зобов'язання про передачу майна в користування. 2012. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Вип. 28. С.125-133. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2012_28_23 (дата доступу 7.01.2026).
10. Ільків О.В. Договір купівлі-продажу житла: авт. реф..дис…канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. 2015. 21 с. С. 5. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0415U003659/ (дата звернення 7.01.2026).
11. Стефанчук М.О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення. Монографія. К. 2020. 479с. URL: https://stefanchuk.com/wp-content/uploads/2024/%D0%AF.pdf (дата звернення 7.01.2026).
12. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар./ за ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Н.Ю. Голубєвої. К. 2008. 740 с.
13. Сліпченко С.О., Мічурін Є.О., Соболєв О.В. Житлове право України: науково-практичний посібник. Харків. 2003. 334 с.
14. Луць В.В. Строки та терміни в цивільно-правових договорах: окремі аспекти. Актуальні проблеми приватного права України: Збірник статей до ювілею д.ю.н., проф. Н.С. Кузнєцової. Відп. ред. Р.А. Майданик та О.В. Кохановська. К.2014. С. 289-299.
15. Галянтич М.К. Поняття та зміст житлових інтересів фізичних осіб. Актуальні проблеми приватного права України. Збір. статей. Під ред. Н.С. Кузнєцової. К., 2014. С. 109-125.
16. Цивільний кодекс України: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення 7.01.2026).
17. Житловий кодекс України: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text (дата звернення 7.01.2026).
18. Bürgerliches Gesetzbuch – German Civil Code. URL: https://www.trans-lex.org/600100 (дата звернення: 7.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Утєхін І.Б., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.764(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.54

ПОНЯТТЯ ТА УМОВИ НАСТАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АУДИТОРА

Файєр О.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин,
ННІ «Каразінський інститут міжнародних відносин
та туристичного бізнесу»
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0003-3193-3826

Файєр О.А. Поняття та умови настання професійної відповідальності аудитора.

Актуальність дослідження зумовлена різними суспільно-правовими чинниками. В умовах реформування економіки України та гармонізації національного законодавства з нормами Європейського Союзу зростає значення аудиторської діяльності як інструменту забезпечення достовірності фінансової звітності та довіри користувачів до фінансової інформації. У цьому особливу актуальність набуває питання професійної відповідальності аудитора. Посилення вимог Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» та підвищення ролі громадського нагляду зумовлюють необхідність глибшого дослідження правових аспектів відповідальності аудиторів. Дослідження професійної відповідальності аудитора спрямоване на вдосконалення механізмів регулювання аудиторської діяльності, підвищення якості аудиторських послуг та зміцнення довіри до професії аудитора.

Джерельною базою дослідження є насамперед національне законодавство України, дослідження і порівняння якого потребує системного підходу в методах дослідження, а саме використання таких методів як: діалектичний, логіко-юридичний, системно-структурний, метод прогнозування і порівняльного правознавства. Окрему увагу серед джерел дослідження слід приділити аналізу прикладів із судової практики.

У статті, по-перше, зроблено висновок про те, що професійна відповідальність аудитора **–** це застосування до фізичної (аудитора), яка підтвердила кваліфікаційну придатність до провадження аудиторської діяльності, має відповідний практичний досвід та зареєстрована у Реєстрі аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності або юридичної (аудиторської фірми) особи, яка провадить аудиторську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені Законом України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» та міжнародними стандартами аудиту, а також може надавати неаудиторські послуги, у випадку завдання нею шкоди суб'єктам господарювання та/або третім особам при невиконанні або неналежному виконанні своїх професійних обов'язків, заходів державного примусу у вигляді санкцій (додаткових обтяжень), направлених на відновлення порушених прав та інтересів суб'єкта господарювання та/або третьої особи. По-друге, встановлено, що професійна відповідальність аудитора має наставати за наявності таких умов: протиправність аудитора, шкода, завдана клієнту, причинний зв'язок, та незалежно від вини аудитора.

Ключові слова: професійна відповідальність, аудитор, шкода, протиправність.

Faiier O.A. The concept and grounds of auditor professional liability.

The relevance of this study is determined by various socio-legal factors. In the context of economic reform in Ukraine and the harmonization of national legislation with European Union standards, the importance of auditing as a tool for ensuring the reliability of financial statements and client confidence in financial information is increasing. The issue of auditor professional liability is particularly pressing. The tightening of the requirements of the Audit of Financial Statements and Auditing Activity Act of Ukraine and the increasing role of public control necessitate a more in-depth study of the legal aspects of auditor professional liability. The study of auditor professional liability aims to improve the mechanisms for regulating auditing activities, enhance the quality of audit services, and strengthen trust in this profession.

The source base for the research is the national legislation of Ukraine, the study and comparison of which requires a systematic approach to research methods, specifically the use of dialectical, logical-legal, systemic-structural, forecasting, and comparative law methods. Particular attention should be paid to the analysis of case law examples.

The article firstly concludes that the auditor's professional liability applies to an individual (auditor) who has confirmed their qualifications to perform auditing activities, has relevant practical experience, and is registered in the Register of Auditors and Audit Entities, or a business entity (audit firm) that audits financial statements and conducts audit activities in accordance with international auditing standards and may also provide non-audit services, if they cause harm to business entities and/or third parties due to failure to perform or improper performance of their professional duties, and state enforcement measures in the form of sanctions (additional encumbrances/rights) of a third party. Secondly, it is established that the auditor professional liability shall arise only under the following grounds: the auditor's wrongful conduct, damage caused to the client, causation, and regardless of the auditor's guilt.

Key words: professional liability, auditor, harm, wrongfulness.

Постановка проблеми. Аудит є одним з інструментів, що допомагає розвивати економічні та правові відносини, зокрема міжнародні, оскільки він забезпечує довіру до перевіреної фінансової інформації для її користувачів різних рівнів (міжнародного, державного, урядового, підприємства). Забезпечення прозорості аудиторської діяльності, високого рівня довіри до результатів аудиторських послуг, а також створення ефективної системи контролю їх якості ґрунтується на формуванні та неухильному виконанні учасниками ринку аудиторських послуг своїх професійних обов'язків, дотримання норм чинного законодавства як національного, так і міжнародного у сфері здійснення аудиторської діяльності. В умовах розвитку інституту аудиту та посилення вимог до професійної діяльності аудиторів зростає потреба в науковому обґрунтуванні та пошуку дієвих механізмів притягнення зазначених осіб до професійної відповідальності. Активізація інтеграційних процесів і їх імплементація у сфері регулювання аудиторської діяльності актуалізують необхідність чіткого визначення професійної відповідальності аудитора.

Стан опрацювання проблематики. Питання, які досліджуються в наукових роботах щодо професійної діяльності, етики та відповідальності аудитора, вимагають додаткового опрацювання. Наприклад, С.В. Шульга, Є.О. Кушнір та Є.Ю. Пархоменко розкривають в своїх дослідженнях сутність, складові компоненти та елементи професійної аудиторської діяльності, підкреслюють нові виклики та вимоги дотримання професійної етики як гаранта підвищення довіри до професії аудитора [11, 12]. О. Кологойда та О. Горяєва розглядає в своїх наукових роботах загальні питання притягнення аудиторів до дисциплінарної відповідальності, визначають поняття, ознаки та особливості дисциплінарної відповідальності аудиторів та аудиторських фірм, порушують питання застосування дисциплінарно-господарських санкцій до аудиторів та аудиторських фірм [3].

Отже, сучасні наукові дослідження розкривають суть професійної аудиторської діяльності, визначать роль професійної етики аудитора, торкаються питань дисциплінарної відповідальності аудитора в межах трудового права, але не визначають поняття професійної відповідальності аудитора та її місце в системі юридичної відповідальності. На нашу думку, професійна відповідальність аудитора є інструментом забезпечення як економічної безпеки держави, так і фінансової стабільності приватних осіб. Отже, зазначені питання потребують детального дослідження, а саме: розуміння правової природи і значення професійної відповідальності аудитора в системі юридичної відповідальності.

Метою статті є формування комплексного підходу до розуміння поняття, підстав та умов настання професійної відповідальності аудитора.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» від 21.12.2017 р. № 2258-VIII, аудиторська діяльність – це незалежна професійна діяльність аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності, зареєстрованих у Реєстрі аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності, з надання аудиторських послуг [9]. Серед послуг, які можуть надавати аудитори (аудиторські фірми) виділяють чотири основні групи: завдання з надання впевненості; супутні послуги, визначені Міжнародними стандартами супутніх послуг; інші послуги, пов'язані з професійною діяльністю аудиторів (аудиторських фірм); організаційне та методичне забезпечення аудиту [1, с. 45]. Головною метою аудиту є надання користувачам фінансових звітів впевненості в тому, що ці звіти дають достатньо точну інформацію про стан підприємства на певну дату [5, с. 68]. Аудиторська діяльність, як правильно зазначено в Законі України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» повинна бути саме професійною [9]. Якість аудиторської діяльності в першу чергу залежить від кваліфікації аудитора та персоналу аудиторської фірми, його обізнаності в технологіях перевірок та нормах чинного законодавства [6, с. 29]. Ст. 4 Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», визначені вимоги до аудитора [9]. Отже, аудитор набуває права на провадження аудиторської діяльності після підтвердження кваліфікаційної придатності, набуття практичного досвіду в порядку, визначе-

ному цим Законом, та реєстрації у Реєстрі аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності . Аудитор має право провадити аудиторську діяльність одноосібно лише після реєстрації його у Реєстрі аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності як суб'єкта аудиторської діяльності. Аудитор має право займатися аудиторською діяльністю як фізична особа – підприємець або у складі аудиторської фірми. Право на отримання сертифіката аудитора мають фізичні особи, які мають вищу освіту, практику з аудиторської діяльності не менше трьох років та пройшли іспити щодо підтвердження високого рівня знань, що підтверджується Свідоцтвом про складання іспитів з теоретичних знань та кваліфікаційного іспиту.

Процес оцінки якості аудиторської діяльності – це безпосередня характеристика того, наскільки реалізуються вимоги, визначені в Законі України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», в Положенні «Про Концептуальні основи контролю аудиторської діяльності в Україні», затвердженого рішенням Аудиторської палати України від 27.09.2007 р. № 182/3, в Концепції системи забезпечення якості аудиторських послуг в Україні, затвердженої Рішенням Аудиторської палати України від 26.09.2013 р. № 279/7, «Положенні з національної практики контролю якості аудиторських послуг 1 «Організація аудиторськими фірмами та аудиторами системи контролю якості аудиторських послуг», затверджене рішенням Аудиторської палати України від 27.09.2007 р. № 182/4 [9, 7, 4, 8].

Критеріями якості аудиторської діяльності можуть бути: по-перше, дотримання аудиторами професійних стандартів; дотримання аудиторами та аудиторськими фірмами вимог стандартів аудиту, затверджених Аудиторською палатою України; вимог професійної етики, в тому числі незалежності; вимог Положення з національної практики контролю якості аудиторських послуг 1 «Організація аудиторськими фірмами та аудиторами системи контролю якості аудиторських послуг». По-друге, дотримання аудиторами та аудиторськими фірмами вимог законодавчих і нормативно-правових актів, які регулюють аудиторську діяльність, зокрема, Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність»; дотримання вимог щодо обмеження переліку послуг, які можуть надавати аудитори (аудиторські фірми) відповідно до стандартів аудиту; відповідність критеріям для надання статусу аудитора або аудиторської фірми (наявність сертифікату, розмір частки засновників, вимоги до керівника аудиторської фірми); отримання права на здійснення аудиторської діяльності тільки після включення до Реєстру аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності; дотримання умов договору на проведення аудиту та надання інших аудиторських послуг; реалізація прав та обов'язків аудиторів і аудиторських фірм; дотримання спеціальних вимог, у тому числі щодо відповідності розміру винагороди за надання аудиторських послуг, необхідному для якісного виконання таких послуг, часу, належних навичок, знань, професійної кваліфікації та ступеня відповідальності аудитора; дотримання вимог щодо відповідальності аудиторів та аудиторських фірм та інше. По-третє, забезпечення потреб користувачів, зокрема, відповідність звітів та аудиторських висновків умовам поставленого завдання, визначеного в договорі про надання аудиторських послуг [10, с. 242; 2, с. 44-46].

Аудиторська діяльність завжди пов'язана з ризиками, що виникають в процесі її здійснення, як для суб'єкта господарювання, в якому проводиться аудит, так і для третіх осіб, діяльність яких залежить від фінансового стану суб'єкта господарювання, про який третя особа дізнається з аудиторського висновку або із засобів масової інформації, де публікується звітність суб'єкта господарювання. Аудиторський ризик – це ризик, пов'язаний з тим, що аудитор прийде до висновку про те, що фінансова звітність вірно та об'єктивно відображає реальний стан справ [13, с. 2-3]. Отже, здійснюючи аудиторську діяльність, аудитор є потенційним завдавачем шкоди суб'єктам господарювання та/або третім особам внаслідок допущення ним професійних помилок.

Професійна відповідальність аудитора **–** це застосування до фізичної (аудитора) або юридичної (аудиторської фірми) особи, яка здійснює аудиторську діяльність, має сертифікат Аудиторської палати України та внесена до Реєстру аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності, у випадку завдання нею шкоди суб'єктам господарювання та/або третім особам при невиконанні або неналежному виконанні своїх професійних обов'язків, заходів державного примусу у вигляді стягнень, направлених на відновлення порушених прав та інтересів суб'єкта господарювання та/або третьої особи.

Професійна відповідальність аудитора має наставати за наявності таких умов, як протиправність, шкода у суб'єкта господарювання та/або третіх осіб, причинний зв'язок і незалежно від вини аудитора (аудиторської фірми).

Протиправність поведінки фізичної (аудитора) або юридичної (аудиторської фірми) особи, яка здійснює аудиторську діяльність полягає у порушенні вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів, що призводить до порушення умов договору про надання аудиторських послуг та допущення аудитором професійних помилок, під якими розуміються дії або бездіяльність, які

полягають у відхиленні фактичних результатів аудиторської діяльності від очікуваних, та тягне за собою негативні особисті та/або майнові наслідки для суб'єктів господарювання та третіх осіб. Такі помилки проявляються у некваліфікованому проведенні аудиту; наданні невірних рекомендацій аудитором; несвоєчасному виконанні робіт; несанкціонованому розголошення інформації та інше.

Шкода у суб'єкта господарювання та/або третіх осіб, пов'язана з отриманням ними негативних наслідків внаслідок здійснення аудиторської діяльності неналежної якості, тобто не у відповідності до умов договору про надання аудиторських послуг, або нездійснення її взагалі.

Причинний зв'язок між протиправною поведінкою фізичної (аудитора) або юридичної (аудиторської фірми) особи, яка здійснює аудиторську діяльність та негативними наслідками, що виникли в результаті допущення професійних помилок особою, яка здійснює аудиторську діяльність.

Отже, встановлення підвищеної відповідальності для аудиторських фірм та аудиторів переслідує мету захистити інтереси суб'єктів господарювання та/або третіх осіб, які можуть зазнати шкоди від невиконання або неналежного виконання аудиторами своїх професійних обов'язків.

Відповідно до ст. ст. 42-45 Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» за вчинення професійного проступку аудитор або суб'єкт аудиторської діяльності може бути притягнений до професійної відповідальності у порядку дисциплінарного провадження. Окрім того, відповідно до ст. 43 Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», відповідальність суб'єкта аудиторської діяльності перед замовником аудиторських послуг та третіми особами обмежується виключно реальними збитками, що виникли внаслідок неправомірної дії або бездіяльності суб'єкта аудиторської діяльності у разі надання послуг з обов'язкового аудиту або огляду фінансової звітності, або інших аудиторських послуг, вимога щодо надання яких передбачена законодавством. Упущена, втрачена вигода, додаткові витрати, що можуть бути понесені замовником аудиторських послуг та/або третіми особами, не відшкодовуються [9]. Ми вже зазначали, що професійна відповідальність аудитора може наставати незалежно від вини, і у випадку настання професійної відповідальності аудитора, вона має наставати незалежно від вини, оскільки аудиторська діяльність є підприємницькою діяльністю, особа, яка здійснює аудиторську діяльність повинна відповідати жорстким вимогам, переліченим в законі, здійснення самої аудиторської діяльності можливе лише за наявності внесення аудитора (аудиторської фірми) до Реєстру аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності та за наявності сертифіката у аудитора. Перелічені вимоги вирізняють аудиторську діяльність серед інших видів професійної діяльності. Окрім цього, розмір відповідальності аудитора не повинен обмежуватися лише відшкодуванням реальних збитків. При настанні професійної відповідальності, аудитор має сплатити суб'єкту господарювання та/або третій особі ще й неустойку, розмір якої може визначатися не тільки законом, але й домовленістю сторін, за якою він може перевищувати встановлений законом розмір.

Висновки. Отже, професійна відповідальність аудитора, є неминучим наслідком завдання шкоди суб'єктам господарювання та/або третім особам. Професійні помилки осіб, які надають аудиторські здатні завдати суттєву шкоду фінансовому стану та діловій репутації суб'єктів господарювання та/або третім особам, оскільки, ці особи виконують свої професійні обов'язки за наявності обставин, які є ризикованими.

Зміст професійної відповідальності аудитора, який є особою, що здійснює професійну діяльність, полягає в застосування до фізичної (аудитора) або юридичної (аудиторської фірми) особи, яка здійснює аудиторську діяльність, має сертифікат Аудиторської палати України та внесена до Реєстру аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності, у випадку завдання нею шкоди суб'єктам господарювання та/або третім особам при невиконанні або неналежному виконанні своїх професійних обов'язків, заходів державного примусу у вигляді стягнень, направлених на відновлення порушених прав та інтересів суб'єкта господарювання та/або третьої особи.

Умовами настання професійної відповідальності аудитора є: протиправність, шкода та причинний зв'язок. На наш погляд професійна відповідальність аудитора має наставати незалежно від вини особи, яка здійснює професійну аудиторську діяльність (в тому числі і за її відсутності) у випадках, встановлених законом або договором, отже, має бути підвищеною, більш суворою порівняно із відповідальністю, що настає за наявності вини правопорушника. Окрім цього, розмір відповідальності аудитора не повинен обмежуватися лише відшкодуванням реальних збитків. При настанні професійної відповідальності, аудитор має сплатити суб'єкту господарювання та/або третій особі ще й неустойку, розмір якої може визначатися не тільки законом, але й домовленістю сторін, за якою він може перевищувати встановлений законом розмір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гаргола Ю.Г. Ринок аудиторських послуг та можливості його розвитку. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. Випуск 2 (44). 2008. С. 43-48.

2. Дорош Н. Договір на проведення аудиту. *Вісник податкової служби України*. № 11. 2001. С. 44–47.
3. Кологойда О., Горяєва О. Дисциплінарна відповідальність аудиторів та аудиторських фірм (за матеріалами судової практики). *Підприємництво, господарство і право*. № 8/2017. 2017. С. 79-85. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/8/17.pdf.
4. Концепція системи забезпечення якості аудиторських послуг в Україні, затвердженої Рішенням Аудиторської палати України від 26.09.2013 р. № 279/7. https://zakononline.ua/documents/show/478483___733958.
5. Лисенко Н. Збираєтесь провести обов'язковий аудит фінансової звітності? Як вибрати аудитора? *Страхова справа*. №1. 2005. С. 67–69.
6. Лубенченко О.Е. Формування конкурентних переваг аудиторських фірм. *Економіка та управління*. № 1. 2007. С. 25–29.
7. Положення з національної практики контролю якості аудиторських послуг 1 «Організація аудиторськими фірмами та аудиторами системи контролю якості аудиторських послуг»: рішення Аудиторської палати України від 27.09.2007 р. № 182/4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr2_4230-07#Text.
8. Положення «Про Концептуальну основу контролю аудиторської діяльності в Україні»: рішення Аудиторської палати України від 27.09.2007 р. № 182/3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr2_3230-07#Text.
9. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність: Закон України від 21.12.2017 р. № 2258-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text.
10. Шалімова Н.С. Концептуальні підходи до визначення якості аудиту. *Актуальні проблеми економіки*. № 5. 2009. С. 237–248.
11. Шульга С.В., Кушнір Є.О. Сутність та основні елементи професійної аудиторської діяльності. *Сталий розвиток економіки*. № 1 (42), (2019). 2019. С. 201-207. URL: https://economdevelopment.in.ua/index.php/journal/issue/view/5.
12. Шульга С.В., Пархоменко Є.Ю. професійна етика аудитора в умовах євроінтеграції: зміст та інституційні аспекти регулювання. *Ефективна економіка*, № 3. 2019. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/3_2019/49.pdf.
13. Чернишов С. Сінергія інтеграції інформаційних потоків в рішенні задач держави та бізнесу. *Insurance Top*. № 1. 2008. С. 2–3.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Файєр О.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.72
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.55

НОТАРІАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ІЗ ЗАСВІДЧЕННЯ СПРАВЖНОСТІ ПІДПИСУ НА ДОКУМЕНТАХ У ПРАКТИЦІ КОНСУЛА: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ

Фурса Є.Є.,
кандидат юридичних наук,
консул Консульства України
в м. Анталія (Туреччина),
Міністерство закордонних справ України
ORCID:0000-0002-2931-1393

Фурса Є.Є. Нотаріальне провадження із засвідчення справжності підпису на документах у практиці консула: актуальні питання.

У статті проаналізована консульська практика з вчинення нотаріального провадження з засвідчення підпису особи на документі. Виявлено неузгодженість ч. 3 ст. 78 Закону України «Про нотаріат» та п.п. 3.13.2 п.3.13. Глави 3 Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах і консульських установах України, де йдеться про те, що посадова особа консульської установи України при засвідченні справжності підпису не посвідчує факти, викладені у документі, а лише підтверджує, що підпис зроблено певною особою тощо. Дане Положення також суперечить ч. 3 ст. 47 Закону України «Про нотаріат», де передбачено, що:"Для вчинення нотаріальних дій не приймаються документи, які не відповідають вимогам законодавства або містять відомості, що принижують честь, гідність та ділову репутацію фізичної особи або ділову репутацію юридичної особи..." Але консул має керуватися Законом як вищим, порівняно із Положенням, нормативним актом. Тому це положення Закону свідчить про те, що для того, щоб засвідчити справжність підпису на документі, зокрема, на заяві, яка діятиме на території України, консул зобов'язаний із нею ретельно ознайомитись і якщо він встановить, що заява не відповідає вимогам законодавства або містить відомості, що принижують честь, гідність та ділову репутацію фізичної особи або ділову репутацію юридичної особи, то він не може на ній засвідчувати підпис особи. Автором з метою забезпечення законності дій консула запропоновано у посвідчувальному написі адресатів заяв робити застереження про те, що *"Факти, викладені заявником у документі, консулом не перевірялися. Заявник попереджений консулом про те, що у разі завдання шкоди адресату (або третій особі) заяви через наведену у ній недостовірну інформацію, він нестиме передбачену законодавством відповідальність". Також* запропоновано на законодавчому рівні розмежувати сутність таких нотаріальних проваджень як: нотаріальне провадження із засвідчення справжності підпису особи на документі, зокрема заяві та посвідчення заяви як правочину, а також від нотаріального провадження засвідчення справжності підпису посадової особи в порядку легалізації документів.

Ключові слова: консул**,** нотаріус, заявник, нотаріальне провадження, справжність підпису, документ, засвідчення, посвідчення, правочин, легалізація, посвідчувальний напис.

Fursa Ye.Ye. Notarial proceedings for certifying the authenticity of a signature on documents in the practice of a consul: current issues.

The article analyzes consular practice for conducting notarial proceedings for certifying a person's signature on a document. Discrepancy detected Part 3 of Article 78 of the Law of Ukraine «On Notary»and sub-item 3.13.3 item 3.13. Chapter 3 of the Regulation on the procedure for performing notarial acts in diplomatic missions and consular institutions of Ukraine, which states that an official of a consular institution of Ukraine when certifying the authenticity of a signature does not certify the facts set forth in the document, but only confirms that the signature was made by a certain person. This Regulation also contradicts Part 3 of Article 47 of the Law of Ukraine «On Notary», which stipulates that: «Documents that do not meet the requirements of the legislation or contain information that degrades the honor, dignity and business reputation of an individual or the business reputation of a legal entity shall not be accepted for notarial actions...» But the consul must be guided by the Law as a higher regulatory act than the Regulation. Therefore, this provision of the Law indicates that in order to certify the authenticity of a signature on a document, in particular, on an application that will be valid on the territory of Ukraine, the consul is obliged to carefully familiarize himself with it and

if he establishes that the application does not meet the requirements of the legislation or contains information that degrades the honor, dignity and business reputation of an individual or the business reputation of a legal entity, then he cannot certify the person's signature on it. In order to ensure the legality of the consul's actions, the author proposed to make a reservation in the certification inscription of the addressees of the applications that «The facts stated by the applicant in the document were not verified by the consul. The applicant was warned by the consul that in the event of harm to the addressee of the application due to the inaccurate information provided therein, he will bear the liability provided for by law.» It was also proposed at the legislative level to distinguish the essence of such notarial proceedings as: notarial proceedings for certifying the authenticity of a person's signature on a document, in particular an application and certification of an application as a transaction, as well as from notarial proceedings for certifying the authenticity of an official's signature in the procedure for legalizing documents.

Key words: consul, notary, applicant, notarial proceedings, authenticity of signature, document, certification, certificate, transaction, legalization, certification inscription.

Постановка проблеми. Мільйони громадян України у зв'язку із збройною агресією рф проти України змушені були шукати тимчасовий притулок в іноземних країнах. На той час до них не висувалися істотні умови щодо їх проживання та роботи у країні перебування, але війна в Україні триває майже чотири роки. Тому українці мусять шукати шляхи адаптації до правил країни перебування і це спонукає їх звертатися до консульських установ України за кордоном за вчиненням нотаріальних проваджень. Тому у автора з'явився новий істотний досвід щодо вчинення нотаріального провадження з засвідчення підпису особи на документах, який може зацікавити фахівців. Але аналіз автором консульської практики та його пропозиції потребують широкого обговорення з метою їх запровадження їх у діяльність консулів та законодавство.

Стан опрацювання проблематики. Процедурним питанням вчинення такого нотаріального провадження як засвідчення нотаріусом справжності підпису на документі присвячували свої праці Фурса С.Я.[1], Фурса С.Я. Фурса Є.І., Фурса Є.Є [2] Автор також, починаючи з 2014 року, досліджував актуальні та проблемні питання пов'язані із засвідченням підпису особи на документі в контексті розмежування такого нотаріального провадження як засвідчення підпису на афідевіті та легалізація підпису посадової особи [3], посвідчення заяв як правочинів. Нині у автора є новий практичний досвід з означеної проблематики, який потребує публічного обговорення з метою внесення відповідних змін до законодавства про нотаріат та Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України[4] (далі-Положення).

Метою дослідження є висвітлення тих проблеми з якими консули стикаються при вчиненні нотаріальних проваджень, зокрема, й засвідчення підпису особи на документах за кордоном та оприлюднення авторських напрацювань щодо способів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Процедура вчинення нотаріального провадження із засвідчення справжності підпису особи на документах (п. 6 ч. 1 ст. 38 Закону України "Про нотаріат") [5] (далі - Закон) регламентована у ст.78 Глави 11 Розділу ІІІ Закону та п. 3.13. Глави 3 Положення. У сучасних умовах це нотаріальне провадження за змістом і сукупністю дій консула може розцінюватися як одне з найпростіших, тому не повинно було б викликати істотних труднощів при його вчинені. Виходячи із аналізу ст.78 Закону сутність цього провадження, фактично, зводиться до встановлення особи, яка має намір засвідчити справжність свого підпису на заяві, і за результатом вчинення інших підготовчих дій, зокрема, перевірки діє-та правоздатності особи, сплати консульського збору тощо консул має вчинити таку нотаріальну дію або відмовити у її вчиненні. При цьому, консул нібито звільняється від будь-якої відповідальності через те, що у ч. 3 ст. 78 Закону України «Про нотаріат» має місце положення про те, що посадова особа консульської установи України при засвідченні справжності підпису не посвідчує факти, викладені у документі, а лише підтверджує, що підпис зроблено певною особою. Звідси випливає, що консульська посадова особа може засвідчувати підпис особи на будь-якій заяві, незалежно від відомостей, які в ній викладені, тобто навіть не читаючи її.

Проте, в ч. 4 ст. 78 Закону України «Про нотаріат» та п.п. 3.13.3 п.3.13. Глави3 Положення встановлено обмеження, що консул ***не може засвідчувати*** *справжність підпису фізичної особи на документі, в якому стверджуються обставини, право посвідчення яких належить лише відповідному державному органу (час народження, шлюбу, смерті, наявність хвороби, інвалідності, права власності на майно тощо). Справжність підпису* ***на такому документі*** *може бути засвідчена у випадку, якщо документ призначений для подання до компетентних органів іншої держави.* З наведеного також випливає висновок, що заява, яка орієнтована на дію за кордоном, може бути будь-якого змісту.

Проте у консульській практиці мають місце випадки, коли юридично кваліфіковані особи подають консулу різноманітні заяви, зміст яких викладено так, що навіть двічі її прочитавши важко зрозуміти сутність такої заяви та мету, якої бажає досягти заявник засвідченням на ній підпису. Крім того, він наполягає на тому, що згідно закону не існує будь-яких обмежень щодо форми і змісту такої заяви. Головне, що має встановити консул – це підтвердити той факт, що підпис у його присутності вчинений тією особою, яка зазначена в заяві як заявник та з'явилась до нього.

Але у ч. 3 ст. 47 Закону України «Про нотаріат», де регламентоване одне із Загальних правил вчинення нотаріальних дій, а саме: "Вимоги. які пред'являються до документів, що подаються для вчинення нотаріальної дії", зазначається, що для вчинення нотаріальних дій не приймаються документи, які не відповідають вимогам законодавства або містять відомості, що принижують честь, гідність та ділову репутацію фізичної особи або ділову репутацію юридичної особи... У п.п. 3.13.1 п.13.1 Глави 3 Положення має місце аналогічне положення, але дещо в іншій, порівняно із Законом, редакції ... Але консул має керуватися Законом як вищим, порівняно із Положенням, нормативним актом. Тому це положення Закону свідчить про те, що для того, щоб засвідчити справжність підпису на документі, зокрема, на заяві, яка діятиме на території України, консул зобов'язаний із нею ретельно ознайомитись і якщо він встановить, що заява не відповідає вимогам законодавства або містить відомості, що принижують честь, гідність та ділову репутацію фізичної особи або ділову репутацію юридичної особи, то він не може на ній засвідчувати підпис.

У зв'язку із наявністю певних колізій у законодавстві слід виробити єдині підходи у консульській діяльності із вчинення даного нотаріального провадження. Наприклад, у практиці автора мав місце випадок, коли громадянин України наполягав на засвідченні справжності підпису на заяві, в якій йшлося про неналежну діяльність правоохоронних органів України і бажання та намір автора заяви передати право власності на своє майно, яке звільниться з під арешту, іншій особі. Для юристів очевидною є суперечність положень такої заяви та її правового значення при використанні. Фахівцям відомо, що на підставі заяви право власності на майно, яке підлягає державній реєстрації, не передається, але ж заявник наполягав на засвідченні свого підпису на такій заяві та мотивував своє звернення до консула за вчиненням такої нотаріальної дії тим, що в нього вже є домовленість з нотаріусом України, який на підставі такої заяви переоформить право власності на особу, зазначену в заяві. Роз'яснювати заявнику, що для передачі права власності на об'єкти, які підлягають державній реєстрації, існують інші види договорів і правочинів, було безрезультатно, оскільки він не чув консула, так як нотаріус написав йому проєкт заяви певного змісту, підпис на якій має бути засвідчений консулом. Крім того, роз'яснення консула про те, що в змісті заяви не можуть бути викладені відомості, які звинувачують правоохоронні органи України у неналежній діяльності, заявник також не брав до уваги. Тому цю частину заяви можна і потрібно було кваліфікувати консулу як підставу для відмови у вчиненні нотаріальної дії згідно ч. 3 ст. 47 Закону України «Про нотаріат» та п.п. 3.13.1п.13.1 Глави 3 Положення. Отже, відомості в заяві, які порочать ділову репутацію правоохоронного органу України, не повинні посвідчуватися чи засвідчуватися ні нотаріусами, ні консулами.

Іноді у консульській практиці мали місце такі випадки, коли заяви до правоохоронних органів про факти вчинення злочинів або адміністративних правопорушень подавалися консулу з метою засвідчення на них справжності підпису особи, яка такі факти стверджувала. Але ж такі заяви не повинні проходити своєрідну "легалізацію" в нотаріальному порядку. Правоохоронні органи та уповноважені посадові особи в Україні мають діяти відповідно до законодавства. Тому вони згідно Закону України «Про звернення громадян» мають приймати заяви від громадян з їх підписом, але ні де в законодавстві не вказано про те, що такий підпис має бути нотаріально засвідчений.

Дійсно, особа має право вимагати засвідчення свого підпису, але нотаріус або консул не може цього зробити через те, що в таких заявах мають місце звинувачення в неналежній роботі, поведінці посадових осіб, а відомості без підтвердження їх безспірними доказами можуть принижувати їх честь, гідність і ділову репутацію. Особливо це актуально, коли такі заяви особи мають спрямувати для дії в Україні. Останній раз автор зіткнувся з випадком, коли громадянин України описував давнішню ситуацію в Україні щодо інфляції, ненадійності в діяльності банків тощо, а потім стверджував, що у зв'язку з цим він передав певну суму належних йому коштів – 75 000 доларів США під розписку своїй матері на зберігання. Ці кошти ніби то його заробітна плата за певний проміжок часу. Остання за домовленістю з ним вкладала кошти в бізнес, а потім отримувала дивіденди і подарувала йому – 275 000 доларів США. При цьому, договір дарування був посвідчений іноземним нотаріусом, країни перебування консула, а така заява орієнтована була на дію за кордоном, тобто в третій державі.

Виникає питання про можливість засвідчення справжності підпису на такій заяві, коли опис правової ситуації в Україні компрометує нашу державу в очах іноземних фахівців, які будуть приймати

таку заяву. Дійсно, описана в заяві картина в діяльності українських банків, особливо, в період припинення діяльності значної частини банківських установ може бути визнана правдивою, але виникає запитання, а з якою метою така заява оформлюється?

Якщо забрати відповідні описи і тяготи збереження коштів того часу в Україні, то вийде, що набуті громадянином України кошти якось пов'язані із заробітною платою, бізнесом, а також безпосередньо з договором дарування. З наведеного також випливає, що така заява орієнтована на підтвердження в іноземних країнах законності набуття прав на кошти в певній сумі. Але ж договір дарування і так достатньо підтверджує факт, що кошти були передані обдарованому матір'ю, тобто законно набуті ним.

Говорити із заявником про те, що фінансовий моніторинг в іноземних країнах не базується на словах, викладених у заяві, на якій засвідчений його підпис, а має глибинний характер, не завжди є доцільним. Тому доводиться роз'яснювати громадянину, що відповідні заяви як самостійний документ можуть слугувати підставою для притягнення його до відповідальності за недостовірні відомості, які наведені у заяві з метою подання її уповноваженим органам іноземної держави. Так, в окремих країнах такі заяви можуть слугувати підставою для матеріальної відповідальності, якщо внаслідок сприйняття відповідних відомостей як достовірних, іншій особі буде завдана шкода. Але ж при пред'явленні таких заяв уповноваженим органам в іноземних країнах недостовірність певних фактів може бути сприйнята і як підстава для кримінальної відповідальності – надання недостовірних відомостей правоохоронним органам та/або суду. Якщо в ст. 384 Кримінального кодексу України [6] дії із введення в оману суду або іншого уповноваженого органу кваліфікуються як кримінальні, то і факт подання такої заяви, в якій мають місце викривлені, тобто неправдиві відомості, буде розцінюватись як правопорушення.

Так, передача заявником його матері коштів під розписку, про що йдеться в заяві, свідчить про факт заборгованості, а не про факт їх спільної діяльності. Якщо син взяв у матері розписку про передачу їй 75000 доларів США, то в них не довірчі сімейні відносини, а цивільно-правові або бізнесові. Для того, щоб мати розпоряджалася коштами сина, узгоджуючи свої дії з ним, як зазначено у заяві, має існувати договір з правом відповідного розпорядження, а не розписка. Інакше, мати може діяти за волею сина, але залишиться винна йому гроші, які взяла у нього за розпискою, і сума коштів її заборгованості не може збільшуватися з 75000 до 275000 доларів США. Крім того, факт отримання матір'ю дивідендів від бізнесу буде перевірятися уповноваженими органами іноземної держави і в разі його недостовірності або невідповідності суми, отриманої матір'ю, це буде доказом введення в оману уповноважених іноземних органів чи посадових осіб. Зокрема, це поставить під сумнів всю інформацію і постане питання про фіктивність договору дарування. Іноземні держави володіють відомостями із платіжної системи про перерахунки коштів та їх фахівці здатні перевірити достовірність наданої заявником інформації шляхом звернення до податкових органів України. Дійсно, 275 000 доларів США – це не та сума коштів щодо якої може розгорітися істотний скандал. Але українці знають про справу П. Лазаренка, якого звинуватили у легалізації (відмиванні) доходів отриманих злочинним шляхом на території США, "забрали" кошти і позбавили волі на значний термін. Отже, якщо кошти були подаровані матір'ю, то це законний спосіб набуття особою на них права власності. Якщо ж заявником надані інші відомості, які ставлять під сумнів законність договору дарування, то перевірятиметься уся інформація і, зокрема, бізнес операції матері. Тому зайва інформація може лише скомпрометувати заявника.

В той же час, наведене можна сприймати як зміст роз'яснень заявнику згідно ст. 5 Закону України «Про нотаріат» і намагання консула відмовити заявника від вчинення «необережної» нотаріальної дії.

Але нас цікавить питання щодо законності підстав для відмови консулом у вчиненні нотаріального провадження із засвідчення підпису на заяві. Для більш докладного сприйняття цієї ситуації розглянемо її крізь призму статусу консула як особи, яка державою уповноважена на вчинення нотаріальних дій, а також згідно його повноважень на легалізацію документів.

Так, згідно Віденської конвенції про консульські зносини від 1963 року[7] та на виконання вимог Консульського статуту України [8], була запроваджена Інструкція про порядок консульської легалізації офіційних документів в Україні і за кордоном[9]..

Згідно п. 1.2. Інструкції «*консульська легалізація офіційних документів - це процедура підтвердження дійсності оригіналів офіційних документів або засвідчення справжності підписів посадових осіб, уповноважених засвідчувати підписи на документах, а також дійсності відбитків штампів, печаток, якими скріплено документ. При цьому консул не несе відповідальності за зміст документа*».

Але положення щодо *засвідчення справжності підписів посадових осіб* певною мірою нагадує вчинення нотаріальної дії із засвідчення справжності підпису особи на заяві. Для цього достатньо пересвідчитися у формі та змісті посвідчувального напису на цих документах.

Так, при легалізації документа проставляється відповідний штамп або текст певного змісту наноситься за допомогою технічних засобів, а саме:

«засвідчує справжність попереднього підпису _____ дата. Підпис консула та його прізвище ім'я та по батькові, номер реєстрації документа та відбиток печатки».

Згідно додатку №17 до Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України, зміст посвідчувального напису про засвідчення справжності підпису особи на заяві має містити: *дату, особу консула, фразу про засвідчення справжності підпису певної особи, а також, що підпис зроблено в присутності консула.* Крім того, до посвідчувального напису вносяться відомості про те, що особу встановлено, але не зазначається на підставі якого документа.

У цьому зв'язку виникає питання, а як такі українські документи мають сприйматися іноземними фахівцями, якщо навіть переважна більшість українських правників за посвідчувальним написом не відрізнить, а який документ свідчить про легалізацію документа, а який про вчинену нотаріальну дію. В такому контексті, на думку автора, слід чітко викладати правову сутність посвідчувального напису консула на заяві особи, щоб іноземні фахівці не сприйняли заяву фізичної або юридичної особи як офіційний документ, який виходить з України.

В порівняльному контексті, проаналізуємо й посвідчувальний напис, що вчиняється нотаріусами на подібних документах. Так, згідно додатку 64 до Правил ведення нотаріального діловодства [10] істотною різницею є те, що нотаріуси у посвідчувальному написі зобов'язані зазначати й про те, що вони дієздатність особи перевірили [10]. Це питання дискусійне і обговорювалося фахівцями неодноразово, тому висловимо з цього приводу свою особисту думку. Консул як і нотаріус можуть стверджувати лише те, що вони здатні встановити. Не володіючи спеціальними знаннями в галузі психіатрії, а також спеціальними повноваженнями ні нотаріус, ні консул не можуть зазначати у посвідчувальному написі ні про дієздатність, ні про недієздатність особи. Інакше може вийти казус, коли суд розглядатиме справу про визнання особи недієздатною в певний проміжок часу і як доказ йому буде надано «безспірний» документ про те, що нотаріусом або консулом була здійснена перевірка дієздатності особи і посвідчений правочин. Отже цей факт є безсумнівним. Якщо ж судом на підставі сукупності доказів буде зроблено протилежний висновок, то нотаріуса або консула можна буде притягати до відповідальності за те, що вони неналежно перевіряли дієздатність.

Проблемність засвідчення справжності підпису на документах полягає й в тому, що до іноземних фахівців не доводиться правове значення вчинюваних нотаріальних або легалізаційних дій. Але і при нотаріальному засвідченні справжності підпису особи на заяві, і при легалізації консул звільняється від відповідальності за недостовірність змісту документу, на якому він засвідчує справжність підпису. Якщо при легалізації документа це прямо встановлено, то у ч. 3 ст. 78 Закону України «Про нотаріат» використана спеціальна і більш гнучка фраза, що консули «*засвідчуючи справжність підпису, не посвідчують факти, викладені у документі, а лише підтверджують, що підпис зроблено певною особою».* Тому важко погодитися з тим, що для іноземних фахівців сутність цього положення закону не відображається в посвідчувальному написі на документі.

У такому випадку вважаємо важливим звернути увагу на той аспект, що іноземні фахівці і тим більше юридично необізнані особи можуть побачити печатку з гербом України і сприйняти такий документ як офіційний і, відповідно, наведену в ньому інформацію як достовірну. В такій самій ситуації можуть опинитися й юридично необізнані громадяни України, до яких може надійти заява, справжність підпису на якій засвідчено консулом.

У зв'язку з наведеним, автор пропонує застерігати у посвідчувальному написі адресатів заяв про те, що *"Факти, викладені заявником у документі, консулом не перевірялися. Заявник попереджений консулом про те, що у разі завдання шкоди адресату заяви (або третій особі) через наведену у ній недостовірну інформацію, він нестиме передбачену законодавством відповідальність".*

Так, автор у своїй практиці неодноразово стикався з випадками, коли заявником не зазначаються ні конкретний адресат, якому він планує передати заяву, ні навіть країна, в якій він буде використовувати таку заяву. Вважаємо доцільним наголосити, що згідно сучасної практики підготовки консулів до відрядження в певну країну їм не надаються істотні знання права країни, в якій планується перебування консула. Отже, як правило, перше відрядження консула в певну країну пов'язане з широкою самоосвітою, численними зверненнями до нотаріусів та адвокатів в країні перебування, щоб іноземні фахівці змогли пояснити специфіку застосування їх законодавства та практики. Чому останнє питання дуже важливе? Відповідь на нього пов'язана з тим, що традиційно від консула вимагається знання права країни перебування, але таких знань не достатньо, оскільки ще потребується офіційна комунікація із органами держави перебування консула, куди подаватиметься така заява. Яскравим прикладом цього авторського висновку є підтвердження випадку із практики, коли заявник звернувся до консула про засвідчення підпису на заяві про склад його сім'ї для подання

її до компетентного органу держави перебування. Оскільки громадянин України, який проживав в державі перебування консула не міг отримати довідку про склад його сім'ї як вимагалось іноземним законодавством, то представник компетентного органу держави сам порадив особі звернутись за засвідченням підпису на заяві про склад його сім'ї до консула і вказав, що така заява матиме для нього юридичне значення, оскільки підпис на ній буде засвідчений публічною особою. Консулом у іноземного фахівця була уточнена інформація чи належним для нього документом буде заява особи про склад її сім'ї, яка разом із нею проживає у країні перебування з нотаріально засвідченим її підписом. Консул вчинив нотаріальне провадження і засвідчив підпис особи на заяві про склад її сім'ї.

Але консул не може знати законодавство всіх країн світу, де потенційно може бути використана засвідчена ним заява. У зв'язку з цим виникає питання, а чи може консул відмовити в засвідченні підпису на заяві, яка за словами заявника буде використовуватися поза межами України і країни його перебування? Тут, на думку автора, слід виходити з широкої позиції сприяння громадянам в реалізації їх прав, але не абсолютизувати її до меж вседозволеності. Якщо в заяві чи у посвідчувальному написі на заяві буде наведене сформульоване автором вище застереження про те, що саме заявником наведена певна інформація і консул за її достовірність не відповідає, то консул може посвідчувати такі заяви. Але з цього не варто робити висновок, що так само можна вчиняти й інші нотаріальні дії, зокрема, посвідчувати договори.

Щодо некоректного формулювання змісту заяви, зокрема, через наявність в ній суперечностей, то це положення слід роз'яснити заявнику. У зв'язку з воєнним станом та істотним навантаженням консулів, вони не мають реально часу на прохання осіб складати їм проєкти відповідних текстів заяв або інших документів. В даний час в іноземних країнах перебувають мільйони громадян України, а кількість консульських працівників на цей період, фактично, не збільшилася, тому не важко уявити, скільки реально консулу має виділятися часу на одного громадянина, щоб надати йому правову консультацію, роз'яснити його права і обов'язки, відповідне законодавство, визначитись із видом правочину, який хоче вчинити заявник, перевірити право-і дієздатність особи, перевірити документи, скласти проєкт документу для ознайомлення з ним заявника, далі після узгодження усіх його положень оформити цей документ, внести відомості до реєстрів, перевірити правильність сплати особою консульського збору, видати документ тощо.

При цьому, бувають випадки, коли тексти проєктів нотаріальних актів, які подаються консулу для вчинення нотаріальної дії, фахівцями складаються на декількох аркушах, в них буває настільки багато помилок, що їх важко швидко усунути, але при цьому заявники ще й посилаються на те, що такий проєкт документу йому склав нотаріус, адвокат чи він взяв його із сайту асоціації адвокатів тощо.

Так, в одній із заяв батько дитини стверджував, що він виховує доньку та вона знаходиться на його повному матеріальному утриманні. Виникає питання, а куди має подаватися така заява? Проте на це запитання консула заявник відповіді не надав. З великою долею ймовірності можна припустити, що так батько дитини намагався уникнути виконання військового обов'язку, але ж такому доказу ні хто не повірить навіть у разі нотаріального засвідчення справжності підпису батька на такій заяві.

Тому у різних ситуаціях потребується спрямовувати заявників до інших законних способів забезпечення доказів, зокрема, визначення місця проживання дитини з батьком у судовому порядку або укладання в нотаріальному порядку договору про визначення місця проживання дитини з одним із батьків, умов її виховання тощо. І абсолютно неприйнятно, коли консул як фахівець, з метою найбільшого сприяння громадянам у реалізації їх прав, намагається допомогти юридично грамотно скласти заяву і усунути з неї незаконну, зайву, суперечливу інформацію, чути від заявників некоректні зауваження.

Дійсно, засвідчення справжності підпису особи на документі у практиці консула - це одне із найпростіших нотаріальних проваджень, коли у заяві наведено декілька фраз і вони відповідають вимогам законодавства. Коли ж для засвідчення підпису на заяві подається багатосторінковий проєкт документу з суперечливою інформацією, то це складна не тільки консульська праця, а робота з редагування тексту заявника. Консул має сприймати та оформити заяву, підпис заявника під якої буде засвідчуватися як офіційний документ, який має бути викладений грамотною юридичної мовою та який не може бути використаний на шкоду заявнику тощо. Тому шляхом роз'яснення настання негативних наслідків або відсутності настання юридичних наслідків для особи слід відмовляти заявників від вчинення такого нотаріального провадження з документом, зміст якого викликає у консула істотні зауваження.

Висновки. Автором запропоновано на законодавчому рівні розмежувати сутність таких нотаріальних проваджень як: нотаріальне провадження із засвідчення справжності підпису особи на документі, зокрема заяві та посвідчення заяви як правочину про що автор неодноразово писав [11], а також від нотаріального провадження засвідчення справжності підпису посадової особи

в порядку легалізації документів. Цього можна досягнути, якщо форму посвідчувального напису назвати так: "засвідчення підпису посадової особи та легалізацію документа".

Потрібно визнати специфічною нотаріальну дію із засвідчення справжності підпису на заявах і не ототожнювати її із засвідченням підпису на інших документах, зокрема, коли замість однієї особи, яка в силу певних вад здоров'я не може особисто вчинити підпис на документі, а замість неї його вчиняє інша особа (ч. 2 ст. 78 Закону та п. п.3.13.1 п. 3.13 Глави 3 Положення). Це абсолютно різні правові конструкції, оскільки за правилами ведення нотаріального діловодства допускається нотаріусам, консулам засвідчувати справжність підписів осіб на афідевітах, які діятимуть за кордоном, а зміст таких заяв може компрометувати стан правової системи України і допускатиме можливість введення в оману контрагентів. При засвідченні справжності підписів на таких документах доцільно у законі закріпити як підставу для відмови нотаріусом, консулом у вчиненні нотаріального провадження, якщо відомості у заяві порочать нашу державу. Пропонується консулам і нотаріусам включати до посвідчувального напису положення про те, що "*заяву було складено особисто заявником та йому роз'яснено, що за наслідками дій, які були зумовлені цією заявою, для нього може настати відповідальність*".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фурса С.Я. Засвідчення справжності підпису на документах. В кн. Теорія нотаріального процесу: науково-практичний посібник /за заг. ред доктора юридичних наук, професора С.Я. Фурси. Київ, Алерта: Центр учбової літератури, 2012. С. 696-698.
2. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Фурса Є.Є. Засвідчення консулом справжності підпису на документах. В кн. Вчинення консулом нотаріальних дій: теорія і практикабнауково-практичний посібник/ за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України С.Я. Фурси. Одеса, Видавництво "Юридика,2023. С. 708-722.
3. Фурса Є.Є. Нотаріальне посвідчення афідевіту та його консульська легалізація (апостилювання): актуальні проблеми нотаріальної та консульської практики. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 9. С. 54-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2014_9_8.
4. Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України, затверджений Наказом Міністерства юстиції України, Міністерства закордонних справ України від 27.12.2004 р. № 142/5/310.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1649-04#Text.
5. Про нотаріат. Закон України від 2 вересня 1993 р № 3425-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text.
6. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
7. Віденська конвенція про консульські зносини 1963р.(Vienna Convention jn Consular Relations, Done at Vienna on 24 April 1963). URL:chrome-extension://kdpelmjpfafjppnhbloffcjpeomlnpah/https://naples.mfa.gov.ua/storage/app/sites/92/9-2-1963.pdf.
8. Консульський статут України затверджений Указом Президента України 2 квітня 1994 року N 127/94. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/127/94#Text.
9. Інструкція про порядок консульської легалізації офіційних документів в Україні і за кордоном, затверджена Наказом Міністерства закордонних справ України від 04.06.2002 N 113. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0535-02#Text.
10. Правила ведення нотаріального діловодства, затверджені Наказом Міністерства юстиції України від 22.12.2010 № 253/53253/5. URL :https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1318-10#Text.
11. Фурса Є.Є. Вчинення консулом нотаріальних дій щодо спадкування майна: автореф. дисер... канд. юрид наук (12.00.03).Київ, 2015. 11; Фурса Є.Є. Нотаріальне посвідчення заяв щодо прийняття або відмови від прийняття спадщини та визначення статусу спадкоємців. В кн. Фурса Є.І. Козяр-Скок Л.В. Окремі питання спадкування з іноземним елементом: консул, нотаріус, суд: монографія/за заг. ред. доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України С.Я. Фурси. Київ, Алерта, 2017. С. 131-151.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Фурса Є.Є., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.62:347.935.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.56

ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ БАТЬКІВСТВА: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Хлистік М.А.,
доктор філософії у галузі права,
доцент кафедри права та економіко-фінансової безпеки
ЗВО «Академія рекреаційних технологій і права»
ORCID: 0000-0002-7154-2320

Хлистік М.А. Встановлення факту батьківства: теоретичний та практичний аспекти.

Стаття присвячена комплексному дослідженню теоретичних та практичних аспектів встановлення факту батьківства у судовому порядку. У роботі проаналізовано фундаментальні засади сімейного законодавства України щодо визначення походження дитини, що є ключовою передумовою виникнення взаємних прав та обов'язків між батьками та дітьми. Автором здійснено розмежування між процедурами визнання батьківства, що розглядається у позовному провадженні щодо живої особи, та встановлення факту батьківства, яке реалізується після смерті чоловіка або оголошення його померлим у порядку окремого провадження, а в разі наявності спору про право – у позовному провадженні.

Особливу увагу приділено актуалізації зазначеної проблематики в умовах правового режиму воєнного стану. Зауважено, що встановлення походження дитини від загиблого військовослужбовця на сьогодні є не лише правовим питанням, а й безальтернативною юридичною підставою для забезпечення соціальної справедливості. Саме судове рішення у цій категорії справ виступає інструментом, що дозволяє реалізувати конституційні гарантії дитини на державну допомогу, отримання пенсії у зв'язку з втратою годувальника, одноразової грошової допомоги та оформлення спадкових прав.

У статті проаналізовано актуальні правові позиції Верховного Суду. Констатовано, що хоча молекулярно-генетична експертиза залишається пріоритетним доказом із найвищим ступенем вірогідності (99,9%), сучасна судова практика свідчить, що застосування принципу комплексного оцінювання доказів дозволяє судам приймати рішення на підставі сукупності інших доказів (письмових, електронних доказів та показань свідків).

Окремим аспектом дослідження є аналіз застосування статті 109 ЦПК України. Автор зауважує, що ухилення родичів померлої особи від участі в експертизі розцінюється як підстава для визнання факту батьківства, що слугує дієвим запобіжником проти процесуальних зловживань. У висновках підкреслено, що правова визначеність та зрозуміла судова практика у сфері встановлення батьківства є запорукою перетворення декларативних конституційних норм у дієвий механізм захисту інтересів родин загиблих захисників України, сприяючи визначенню правового статусу дітей та їхньому подальшому розвитку.

Ключові слова: батьківство; факт батьківства; генетична експертиза; Верховний Суд; окреме провадження; судовий розгляд, воєнний стан.

Khlystik M.A. Judicial establishment of the fact of paternity: theoretical and practical aspects.

The article is devoted to a comprehensive study of the theoretical and practical aspects of the judicial establishment of paternity. The work analyzes the fundamental principles of Ukrainian family legislation regarding the determination of a child's origin, which serves as a key prerequisite for the emergence of mutual rights and obligations between parents and children. The author draws a clear distinction between the procedures for the recognition of paternity, which is considered in adversarial proceedings (action proceedings) regarding a living person, and the establishment of the fact of paternity. The latter is implemented after the death of a man or his being declared deceased through special proceedings, or, in the event of a dispute over a right, through action proceedings.

Particular attention is paid to the actualization of these issues under the legal regime of martial law. It is noted that establishing the child's origin from a deceased serviceman is currently not only a legal issue but also an alternative-free legal basis for ensuring social justice. A court decision in this category of cases serves as a crucial instrument allowing for the realization of a child's constitutional guarantees to state assistance, survivor's pension, one-time financial aid, and the formalization of inheritance rights.

The article analyzes the current legal positions of the Supreme Court. It is established that although molecular genetic testing remains the priority evidence with the highest degree of probability (99.9%), modern judicial practice demonstrates that the principle of comprehensive assessment of evidence allows courts to render decisions based on the totality of other evidence (written, electronic, and witness testimony).

A separate aspect of the study is the analysis of the application of Article 109 of the Civil Procedure Code of Ukraine. The author notes that the evasion of a deceased person's relatives from participating in the examination is interpreted as a ground for recognizing the fact of paternity, serving as an effective safeguard against procedural abuses. The conclusions emphasize that legal certainty and clear judicial practice in the field of establishing paternity are essential for transforming declarative constitutional norms into a functional mechanism for protecting the interests of the families of Ukraine's fallen defenders, contributing to the stability of children's legal status and their further development.

Key words: paternity, fact of paternity, genetic testing, Supreme Court, special proceedings, trial, martial law.

Постановка проблеми. Конституція України закріплює право особи на сім'ю та гарантує охорону дитинства, материнства і батьківства (стаття 51). Крім того, стаття 52 Конституції проголошує, що «діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним» [1]. Юридична невизначеність щодо походження дитини від конкретного чоловіка унеможливлює або суттєво ускладнює реалізацію конституційного права дитини на всебічний розвиток, належне матеріальне забезпечення та повноцінне виховання. У практичній площині такі прогалини можуть створювати перешкоди для отримання аліментів, оформлення спадкових прав, визначення статусу дитини, а також доступу до соціальних гарантій, що прямо залежить від підтвердження факту батьківства. У такому контексті юридичне встановлення походження дитини від батьків має важливе значення, адже це не лише біологічний, але й соціально-правовий факт, який породжує взаємні права та обов'язки між батьками та дитиною.

Актуальність обраної тематики зумовлюється низкою сучасних суспільних процесів, зокрема, загальною тенденцією до збільшення кількості дітей, народжених поза зареєстрованим шлюбом [2]. Додатковим важливим чинником є умови воєнного стану, які спричиняють появу дедалі більшої кількості випадків, коли виникає потреба у встановленні батьківства загиблих військовослужбовців щодо дітей, народжених не у шлюбі, що у свою чергу ускладнює доказування та підвищує значення судових процедур.

Метою статті є узагальнення та аналіз теоретичних засад правового інституту встановлення факту батьківства, а також дослідження особливостей його практичної реалізації в сучасних умовах з врахуванням актуальної судової практики, проблемних аспектів доказування та специфіки застосування правових норм у контексті нових викликів, що постають перед правовою системою України.

Стан опрацювання проблематики. Питання встановлення факту батьківства та правового регулювання походження дитини завжди викликали інтерес з боку науковців та практикуючих юристів. Зокрема, проблематиці процесуального порядку встановлення батьківства присвячено дослідження О.В. Розгон [3]. Т.В. Кузь здійснила порівняльний аналіз особливостей адміністративної процедури здійснення та оскарження процесу встановлення (визнання) батьківства в Україні та деяких країнах ЄС [4]. П.І. Колошкін окреслив основні моменти добровільного оформлення батьківства та судового порядку його встановлення, опираючись на досвід практикуючого адвоката, звернувши увагу на помилки, які можуть виникати у складних ситуаціях [5].

Однак низка аспектів, що стосуються специфіки встановлення юридичних фактів в умовах воєнного стану, зокрема щодо загиблих військовослужбовців, врахування правових позицій Верховного Суду та розширення судової практики у справах про встановлення факту батьківства, зумовлюють необхідність подальшого вивчення вказаної проблематики та оновленого теоретико-правового осмислення відповідних механізмів.

Виклад основного матеріалу. Питання визначення походження дитини є фундаментальним аспектом сімейного права, оскільки офіційна фіксація родинного зв'язку є передумовою виникнення взаємних прав та обов'язків між батьками та дітьми. Сімейний кодекс України (далі – СК України) ґрунтується на принципі пріоритету інтересів дитини, що вимагає чіткої та прозорої процедури ідентифікації батьківства.

Чинне національне законодавство передбачає декілька механізмів встановлення походження дитини: залежно від наявності зареєстрованого шлюбу, волевиявлення сторін та доказової бази. Зокрема, відповідно до статей 122, 125, 126, 128, 130, 133 СК України [6], можна виокремити три основні правові способи визначення батьківства:

1. *Законний спосіб* – на підставі презумпції батьківства у шлюбі (ст. 122, 133 СК України). Згідно цього способу чоловік, який перебуває у шлюбі з матір'ю дитини, або шлюб з яким було розірвано чи який помер менш ніж за десять місяців до народження дитини, автоматично записується батьком дитини без необхідності надання додаткових доказів біологічного споріднення. Походження дитини від подружжя у такому випадку визначається на підставі свідоцтва про шлюб та документа закладу охорони здоров'я про народження дитини.

2. *Добровільний спосіб* – визнання батьківства за спільною заявою обох батьків (ст. 126 СК України). Цей спосіб застосовується, коли батьки дитини не перебувають у зареєстрованому шлюбі між собою, проте чоловік визнає біологічне походження дитини та готовий взяти на себе батьківські обов'язки.

3. *Судовий спосіб* – за рішенням суду (ст. 128, 130 СК України). Застосовується як правовий інструмент захисту прав дитини у випадках, коли добровільна процедура неможлива, між батьками відсутня згода або виникає спір щодо походження дитини.

Крім того, у доктрині сімейного права розрізняють судовий порядок визначення походження дитини від батька шляхом *визнання батьківства* (ст. 128 СК України) та *встановлення факту батьківства* (ст. 130 СК України). Визнання батьківства відбувається у позовному провадженні і можливе лише тоді, коли ймовірний батько дитини живий, але не перебуває у зареєстрованому шлюбі з матір'ю дитини та не визнає свого батьківства. Встановлення факту батьківства є особливим випадком, який може мати місце лише після смерті чоловіка або оголошення його померлим, якщо він не перебував у шлюбі з матір'ю, але за життя визнавав себе батьком дитини або це підтверджується обставинами справи. Вказане питання вирішується у порядку окремого провадження, а в разі наявності спору про право – у позовному провадженні [7]. Таким чином, визнання батьківства і встановлення факту батьківства – це різні за правовою природою процедури, хоча обидві й відбуваються у судовому порядку. Ключова відмінність між ними полягає у тому, що факт батьківства за рішенням суду встановлюється щодо мертвого (або оголошеного померлим) ймовірного батька дитини. Зокрема, Верховний Суд у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду у постанові від 09 квітня 2025 року у цивільній справі № 213/1448/24 зазначив, що «відсутність судового рішення про визнання особи померлим, а також належних доказів його смерті виключає можливість звернення до суду із заявою про встановлення факту батьківства в порядку окремого провадження на підставі статті 130 СК України» [8].

У сучасних умовах, спричинених повномасштабною збройною агресією проти України, процедура встановлення факту батьківства стала досить поширеною. Зокрема, згідно статистичних даних, за період 2022 – перше півріччя 2024 років місцевими судами під час дії воєнного стану було розглянуто 25597 справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, у тому числі 500 випадків стосувались встановлення факту батьківства померлого військовослужбовця щодо дитини [9, с. 6,8]. Масова мобілізація та, на жаль, зростання кількості втрат серед військовослужбовців висвітлили критичну проблему захисту прав дітей, народжених у незареєстрованих шлюбах або в родинах, де батько не встиг офіційно визнати своє батьківство за життя, адже офіційне підтвердження походження дитини від загиблого захисника є єдиною правовою підставою для реалізації конституційних прав дитини на соціальне забезпечення, отримання державної допомоги, пенсії у зв'язку з втратою годувальника та спадкування. Так, аналіз судових справ про встановлення факту батьківства свідчить, що метою звернення заявників до суду для встановлення такого факту було: отримання дітьми одноразової грошової допомоги, виплата якої передбачена Постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 168, державних соціальних пільг та гарантій, передбачених для членів сім'ї загиблого військовослужбовця, спадкування за законом, оформлення свідоцтва про народження дитини [9, с. 100].

Варто зауважити, що заява про встановлення факту батьківства приймається судом, якщо запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень вчинено відповідно до частини першої статті 135 СК України, а саме: за прізвищем та громадянством матері, а ім'я та по батькові батька дитини записуються за її вказівкою [6]. Закон чітко окреслює коло осіб, якими може бути подана заява про встановлення факту батьківства: матір, опікун, піклувальник дитини, особа, яка утримує та виховує дитину, або ж сама дитина, яка досягла повноліття (ч. 2 ст.130 СК України). У більшості випадків, як свідчить судова практика, із заявами у такій категорії справ звертались матері малолітніх/неповнолітніх дітей [9, с. 100].

Згідно з нормами чинного законодавства та судовою практикою, процес встановлення батьківства не обмежений конкретним переліком доказів. Відповідно до правових висновків Верховного Суду, «підставою для встановлення факту батьківства можуть бути будь-які відомості, що свідчать про походження дитини від даної особи, зібрані відповідно до вимог Цивільного процесуального кодексу України, які мають оцінюватися в їх сукупності» [10]. Закон надає сторонам свободу

у виборі доказової бази для підтвердження біологічного споріднення, зокрема, для встановлення факту батьківства до суду можуть подаватися: «акти, анкети, автобіографії, листівки, сімейні фотографії, листи ділового та особистого характеру, особові справи, рішення судів, ордери на вселення, обмінні ордери, погосподарські книги, виписки з домових книг та інші документи, які містять відомості про родинні відносини осіб, листи, телеграми чоловіка, в яких він повідомляє про можливість народження чи народження його дитини певною жінкою; заява чоловіка за місцем роботи про надання йому відпустки у зв'язку з народженням дитини; показання свідків про виявлення чоловіком турботи про дитину та її матір, обрання імені дитини;… пояснення свідків, яким достовірно відомо про взаємовідносини померлого із заявником; висновок судово-генетичної експертизи походження дитини для встановлення батьківства, що проводиться за ухвалою суду; інші докази, встановлені судовими рішеннями у кримінальних, адміністративних, цивільних або господарських справах» [9, с. 99]. При цьому Верховний Суд, посилаючись, зокрема, на рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у справах «Молдован проти України (Moldovan v. Ukraine), «Міфсуд проти Мальти» (Mifsud v. Malta), звертає увагу на те, що ЄСПЛ неодноразово зауважував, що наразі ДНК-тест є чи не єдиним науковим методом точного встановлення батьківства стосовно конкретної дитини; його доказова цінність суттєво переважає будь-який інший доказ, наданий сторонами для підтвердження або спростування біологічного батьківства [11; 12]. Разом з тим, Верховний Суд підкреслює, що «питання щодо походження дитини суд вирішує на підставі сукупності доказів. Висновки експертизи, у тому числі судово-генетичної, необхідно оцінювати з урахуванням положень ЦПК України, згідно з якими жоден доказ не має для суду наперед установленого значення, він оцінює докази в їх сукупності, а результати оцінки відображає в рішенні з наведенням мотивів їх прийняття чи відхилення»…, водночас, «висновок судової молекулярно-генетичної (судово-біологічної, судово-генетичної) експертизи має важливе значення в процесі дослідження факту батьківства, і без його проведення неможливо встановити факт батьківства за відсутності належних та переконливих доказів» [12].

Досить часто саме молекулярно-генетична експертиза є вагомим аргументом для суду при винесенні позитивного для заявника рішення щодо встановлення факту батьківства (за необхідності така експертиза може проводитись за зразками, взятими у близьких родичів померлого), проте судова практика свідчить і про випадки, коли у подібних справах заява підлягала задоволенню і на підставі сукупності інших доказів (показів свідків, письмових доказів) [13]. Важливим у цьому контексті є підхід до процедури встановлення батьківства, висловлений Верховним Судом у справі № 367/4662/22, де було зроблено акцент на принципі комплексного оцінювання доказів, згідно якого «висновок судової молекулярно-генетичної експертизи у справах про встановлення батьківства є лише одним із засобів доказування, який підлягає оцінці у сукупності із іншими доказами у справі. У разі відсутності висновку судової молекулярно-генетичної експертизи не виключається встановлення батьківства на підставі інших доказів» [14]. Особливої актуальності такий підхід набуває у справах щодо встановлення батьківства загиблих військовослужбовців. За відсутності біологічного матеріалу та неможливості залучення родичів, суди, керуючись практикою Верховного Суду, можуть забезпечити захист прав дитини шляхом аналізу інших доказів, що дозволяє реалізувати право на встановлення походження дитини навіть за умови дефіциту біологічних даних. Проте, встановлення батьківства без генетичного підтвердження може створити певні процесуальні ризики, як от: оспорювання батьківства зацікавленими особами (наприклад, іншими спадкоємцями). У таких спорах відсутність прямого доказу у формі молекулярно-генетичного дослідження, що забезпечує результат з вірогідністю до 99,9%, може стати слабкою ланкою позиції заявника. Суди звертають увагу, що «висновок судової молекулярно-генетичної експертизи відіграє ключову, а в багатьох випадках - вирішальну роль у встановленні факту батьківства» [15]. З огляду на це, ДНК-експертиза на сьогоднішній день у справах про встановлення факту батьківства традиційно має переваги над іншими доказами, особливо, коли їх недостатньо або вони є спірними, і може бути підставою для категоричного висновку для встановлення батьківства в судовому порядку.

Практикуючі адвокати звертають увагу на особливостях призначення ДНК-дослідження у справах про встановлення факту батьківства загиблого військовослужбовця: по-перше, у таких провадженнях зацікавленій стороні варто звернутись до суду із відповідним клопотанням, у якому, окрім головного питання (чи є загиблий військовий батьком дитини), варто зазначити, з якої установи потрібно витребувати біологічний матеріал загиблого військового для проведення такої експертизи, вказати у який спосіб суд має зобов'язати і кого саме забезпечити доставлення такого біологічного зразка до експертної установи, а також просити суд надати експертній установі, яка буде проводити генетичне дослідження, дозволу на подальше знищення та/або пошкодження об'єкта дослідження (генетичного матеріалу) – включення такого пункту значно прискорює процес, оскільки це обов'язкова умова для експертних установ [16].

Важливо підкреслити, що відповідно до частини першої статті 109 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) у разі ухилення учасника справи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні [17]. Так, до прикладу, у справі № 484/6992/23 суд першої інстанції та апеляційний суд, врахувавши ухилення відповідача від проведення молекулярно-генетичної експертизи, призначеної для встановлення кровної спорідненості між дядьком і племінником, визнали факт батьківства у порядку, встановленому змістом статті 109 ЦПК України, а Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду залишив ці рішення в силі [11].

Висновки. На основі проведеного дослідження теоретичних засад та судової практики встановлення факту батьківства в Україні, у тому числі в умовах воєнного стану, можемо констатувати, що законодавство чітко розмежовує процедуру визнання батьківства (щодо живої особи) та встановлення факту батьківства (щодо померлої особи або оголошеної померлою). В умовах правового режиму воєнного стану питання встановлення походження дитини від загиблого військовослужбовця набуває визначального значення, оскільки саме воно є необхідною юридичною підставою для реалізації гарантованих Конституцією України прав дитини на соціальний захист, призначення державної допомоги, пенсії у зв'язку з втратою годувальника, а також на спадкування.

Аналіз судової практики та правових позицій Верховного Суду свідчить про те, що висновок молекулярно-генетичної експертизи залишається вагомим доказом, має значну перевагу та може бути підставою для категоричного висновку для встановлення батьківства у судовому порядку, при цьому досить важливим у такій категорії справ є максимально вичерпне формулювання клопотання про призначення зазначеної експертизи. Разом з тим, дотримання принципу комплексного оцінювання доказів дозволяє судам встановлювати походження дитини на підставі сукупності інших доказів (письмових, електронних доказів, показань свідків тощо) у ситуаціях, коли біологічний матеріал батька недоступний, а родичі відсутні.

Практика застосування статті 109 ЦПК України підтверджує, що ухилення родичів померлої особи від надання матеріалів для експертизи може бути розцінено судом як підстава для визнання факту батьківства. Це виступає додатковим запобіжником проти зловживання правами з боку інших учасників справи.

За відсутності належного правового оформлення батьківства Конституційні гарантії залишаються декларативними. У цьому контексті правова визначеність у сфері встановлення батьківства, зрозуміла судова практика виступають не лише засобом захисту приватних інтересів, а й механізмом відновлення соціальної справедливості щодо родин загиблих захисників України, сприяючи забезпеченню стабільності правового статусу дітей та формуванню належних умов для їхнього подальшого соціального й економічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 12.01.2026).
2. Кожна п'ята дитина в Україні народжується поза шлюбом. *Жіночий консорціум України*: веб-сайт. URL: https://wcu-network.org.ua/Zaxist_prav_dtei/news/ Kozhna_pjata_ditina_v_Ukrain_narodzhu%D1%94tsja_poza_shljubom (дата звернення: 12.01.2026).
3. Розгон О. Практичні аспекти визнання батьківства в Україні. *Мала енциклопедія нотаріуса.* 2017. № 2 (92). С. 203-212. URL: https://files01.core.ac.uk/download/pdf/ 322748384.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
4. Кузь Т.В. Адміністративно-правове забезпечення процесу встановлення (визнання) батьківства в Україні та державах-членах ЄС: порівняльно-правовий аспект. *Право і суспільство.* 2022. № 2. С. 150-157. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.2.23.
5. Колошкін П. Встановлення батьківства: як це працює в Україні у 2025 році. *Advokat Market*: веб-сайт. URL: https://advokatmarket.com/blog/vstanovlennya-batkivstva_(дата звернення: 12.01.2026).
6. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n626 (дата звернення: 12.01.2026).
7. Ухвала Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 10 лютого 2025 року у цивільній справі № 473/404/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125016897_(дата звернення: 12.01.2026).

8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 09 квітня 2025 року у цивільній справі № 213/1448/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126974569_(дата звернення: 12.01.2026).
9. Огляд судової практики розгляду цивільних справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, під час дії воєнного стану (коментований). *Верховний Суд*: веб-сайт. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_KCS_fakt_voen_stan.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 21 лютого 2020 року у справі № 643/9245/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87760362 (дата звернення: 12.01.2026).
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 10 вересня 2025 року у справі № 484/6992/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130158216_(дата звернення: 12.01.2026).
12. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 08 січня 2025 року у справі № 205/5830/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124331365_(дата звернення: 12.01.2026).
13. Рішення Немирівського районного суду Вінницької області від 19 серпня 2024 року у справі № 930/1556/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121518948 (дата звернення: 12.01.2026).
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 24 січня 2024 року у справі № 367/4662/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116639272 (дата звернення: 12.01.2026).
15. Постанова Київського апеляційного суду у складі колегії суддів судової палати з розгляду цивільних справ від 09 жовтня 2025 року у справі № 367/4662/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131784643 (дата звернення: 12.01.2026).
16. Марченко П. Встановлення батьківства в разі смерті військовослужбовця: процедурні нюанси. *PRAVO – видавництво Юридична практика:* веб-сайт. URL: https://pravo.ua/vstanovlennia-batkivstva-u-razi-smerti-viiskovosluzhbovtsia-protsedurni-niuansy/ (дата звернення: 12.01.2026).
17. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20221106#n8371 (дата звернення: 12.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Хлистік М.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.78:687.01
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.57

ДИЗАЙН У ФЕШН-ІНДУСТРІЇ ЯК ОБ'ЄКТ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

Циронян М.С.,
аспірант Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України
ORCID: 0009-0004-8517-5738

Циронян М.С. Дизайн у фешн-індустрії як об'єкт авторського права.
Стаття присвячена дослідженню правової природи дизайну у фешн-індустрії та його охорони як об'єкта авторського права. У статті здійснено комплексний аналіз теоретичних підходів до визначення ключових характеристик дизайну як об'єкта творчої діяльності, що поєднує як функціональну, так і естетичну складові. Підкреслюється, що основним критерієм дизайнерських рішень є оригінальність, яка проявляється у власній інтелектуальній творчості автора. У дослідженні акцентується увага на окремих специфічних проблемах, пов'язаних із функціональністю виробів, циклічністю модних тенденцій і масовим відтворенням дизайнерських рішень, що ускладнює правову класифікацію та доведення авторства у судовій практиці. У статті наведений аналіз позицій науковців, що дозволило виокремити існуючі підходи до трактування поняття «дизайн» і «твір прикладного мистецтва» у контексті індустрії моди. Зазначено, що наявні наукові концепції демонструють відсутність єдиного підходу до визначення меж авторсько-правової охорони дизайнерських виробів, що підкреслює необхідність подальшого наукового осмислення відповідної проблематики.

У статті також проведений аналіз міжнародного і європейського законодавства та судової практики, зокрема проаналізовано Директиву 2001/29/ЄС про гармонізацію аспектів авторського права в інформаційному суспільстві та Директиву 98/71/ЄС про правову охорону промислових зразків. Встановлено, що європейська правова модель передбачає можливість кумулятивної охорони дизайнерських виробів як об'єкта авторського права і промислового зразка, а також визначає чіткі критерії оригінальності та новизни, що підвищує ефективність захисту дизайну у фешн-індустрії. Наведено ключові кейси судової практики, що ілюструють проблеми визначення меж охоронюваних елементів і балансування інтересів авторів фешн-дизайнів. Підкреслено необхідність удосконалення національного законодавства України шляхом імплементації європейських підходів, уточнення критеріїв оригінальності та розвитку практики судового захисту прав дизайнерів.

Ключові слова: інтелектуальна власність, авторське право, фешн-індустрія, дизайн, правова охорона дизайну, оригінальність, творчий характер, цифровий дизайн, права дизайнерів, міжнародна практика, креативні індустрії.

Tsironyan M.S. Design in the fashion industry as an object of copyright.
The article is devoted to the research of the legal nature of design in the fashion industry and protection as an object of copyright. The article carries out a comprehensive analysis of theoretical approaches to determining the key characteristics of design as an object of creative activity, combining both functional and aesthetic components. In addition, it is emphasized that the main criterion of a design decision is originality, which is manifested in the author's own intellectual creativity. At the same time, the study focuses on certain specific problems related to the functionality of products, the cyclical nature of fashion trends and the mass reproduction of design decisions, which complicate legal classification and bringing authorship to judicial practice. The article provides an analysis of the positions of domestic and foreign scholars, which allowed us to identify existing approaches to the interpretation of the concepts of "design" and "work of applied art" in the context of the fashion industry. It is noted that the existing scientific concepts demonstrate the presence of a unified approach to determining the boundaries of copyright protection of designer products, which emphasizes the need for further scientific understanding of the relevant issues.

The article also analyzes international and legislative legislation and case law, in particular, the European Directive 2001/29/EC on the harmonization of aspects of copyright in the information society and Directive 98/71/EC on the legal protection of industrial designs. It is established that the European legal model provides the possibility of cumulative protection of designer products as an object of copyright and industrial design, and also improves clear criteria of originality and novelty, which ensures the effectiveness of design protection in the fashion industry. Key cases of case law are presented, illustrating the problems of determining the boundaries of protected elements and balancing the interests of fashion design authors. The need to improve the national legislation of Ukraine by

implementing European approaches, clarifying the criteria for originality, and developing the practice of judicial protection of designers' rights is emphasized.

Key words: intellectual property, copyright, fashion industry, design, legal protection of design, originality, creative nature, digital design, designer rights, international practice, creative industries.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку фешн-індустрії характеризується активною глобалізацією, цифровізацією творчих процесів і зростанням економічної цінності креативних індустрій, у межах яких дизайн одягу, взуття та аксесуарів займає важливе місце. Разом із цим, правова охорона результатів діяльності щодо створення дизайну в індустрії моди залишається фрагментарною, що, у свою чергу, зумовлює актуальність дослідження дизайну у фешн-індустрії як об'єкта авторського права. Масове копіювання дизайнерських рішень, швидке відтворення колекцій у форматі «fast fashion», а також поширення візуального контенту через цифрові платформи загострюють проблему ефективного захисту прав авторів. За таких умов виникає потреба у ґрунтовному теоретико-правовому аналізі можливостей і правових меж застосування авторського права до фешн-дизайну.

Актуальність даного дослідження також обумовлена відсутністю єдиного підходу до визначення правової природи дизайнерських виробів у фешн-індустрії. У національній та міжнародній правозастосовній практиці дизайн одягу може розглядатися як твір образотворчого мистецтва, промисловий зразок або як об'єкт, який поєднує елементи творчої оригінальності та функціональності, що ускладнює його правову класифікацію. Зазначене породжує правову невизначеність щодо критеріїв охороноздатності, обсягу авторсько-правового захисту та способів захисту порушених прав. Крім того, у контексті гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу (далі – ЄС) важливого значення набуває визначення ролі авторського права у забезпеченні балансу між інтересами дизайнерів, виробників і споживачів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості правового регулювання та захисту авторського права на дизайн у фешн-індустрії досліджували такі вітчизняні науковці як: Т.І. Бєгова, М.Є. Бичковська, К.Л. Добровольська, О.Ю. Новіков, Р.В. Пожоджук, Т.В. Пожоджук, І.М. Скоробрещук, В.О. Токарева та інші. Водночас більшість існуючих наукових праць присвячені дослідженню загальних питань авторського права та інститутів промислової власності, залишаючи поза увагою специфіку дизайну у фешн-індустрії саме як самостійного об'єкта авторського права з урахуванням його подвійної (функціональної та естетичної) природи. Крім того, зазначена тематика потребує проведення подальших наукових досліджень, що зумовлено насамперед динамічним розвитком фешн-індустрії, появою нових форм творчого самовираження, наприклад, віртуального та цифрового дизайну, NFT-об'єктів, використання технологій штучного інтелекту у створенні фешн-дизайнів, які не були повною мірою охоплені попередніми науковими дослідженнями та не мають усталеного правового регулювання.

Метою статті є комплексний аналіз дизайну у фешн-індустрії як об'єкта авторського права, визначення його правових ознак, критеріїв охороноздатності та особливостей реалізації і захисту авторських прав в індустрії моди.

Виклад основного матеріалу. Індустрія моди як складова креативних індустрій відіграє дедалі важливішу роль у сучасній економіці, а дизайн одягу та аксесуарів набуває не тільки естетичної, а також й комерційної цінності. Зростання конкуренції, поява цифрових платформ сприяють одночасно інноваціям і поширенню практик несанкціонованого копіювання дизайнерських рішень, що об'єктивно зумовлює потребу в розробці та запровадженні дієвих правових механізмів охорони авторських прав. Відсутність належного захисту призводить до знецінення інтелектуальної праці дизайнерів, зниження їхньої конкурентоспроможності та гальмування інноваційного розвитку галузі.

У теорії авторського права дизайн визначається крізь призму поняття «твір», під яким розуміється «результат творчої діяльності автора, виражений в об'єктивній формі» [1, с. 11]. Як зазначає А.С. Штефан «об'єктом авторського права є твір – результат інтелектуальної творчої діяльності, виражений у певній об'єктивній формі. Водночас, поняття «твір» є ширшим, ніж поняття «об'єкт авторського права»: перше включає всі і будь-які твори, незалежно від їх правової охорони, друге – лише ті твори, які охороняються законом» [2, с. 13].

Щодо поняття «дизайн», то в науковій літературі відсутній єдиний підхід до його визначення. Зокрема С. Скафіді розглядає категорію дизайну одягу як «форму прикладного мистецтва, що поєднує художнє самовираження та комерційну функцію, і зазначає, що саме ця подвійна природа ускладнює його правову охорону засобами класичного авторського права» [3]. Як зазначає В.О. Токарева «дизайн у сфері моди набуває об'єктивної форми у вигляді текстильного виробу або предмета одягу як готового, так і такого, що перебуває на стадії виготовлення, а також може бути зафіксований у формі ескізів (письмових чи цифрових), комп'ютерних моделей, макетів, лекал,

креслень та інших матеріалів, створених у процесі розробки» [4, с. 72]. На нашу думку, зазначені наукові підходи дозволяють віднести дизайн у фешн-індустрії до творів прикладного мистецтва, проте залишається відкритим питання меж охоронюваних елементів. Дизайнерські рішення у сфері моди обґрунтовано розглядаються як складова «модного права», яке в науковій доктрині визначається як «міждисциплінарна галузь, що охоплює правові аспекти життєвого циклу модного виробу – від створення концепції до охорони бренду» [5, с. 175]. Ідея та її матеріалізоване втілення у сфері фешн-дизайну можуть належати як фізичним, так і юридичним особам і бути об'єктами як авторського права, так і промислової власності (промислові зразки, торговельні марки тощо). Для набуття авторсько-правової охорони дизайн повинен бути результатом творчої діяльності та виражений в об'єктивній формі, при цьому, охороняється не ідея як така, а конкретне індивідуалізоване вираження (фасон, композиція, декоративні елементи, поєднання кольорів і матеріалів).

В аспекті авторського права основними критеріями його охороноздатності є оригінальність і творчий характер, незалежно від призначення чи утилітарної функції виробу. Разом із цим, саме функціональність одягу та аксесуарів породжує проблеми, пов'язані із відмежуванням охоронюваних елементів дизайну від тих, що зумовлені виключно технічною або практичною необхідністю. Крім того, додатковою проблемою є масове копіювання дизайнерських рішень у межах «fast fashion», що фактично нівелює економічну цінність авторського права для дизайнерів і ускладнює ефективний судовий захист.

У міжнародній та європейській практиці охорона дизайну у фешн-індустрії характеризується комплексними підходом, що поєднує інститути авторського права та права промислової власності. Правове регулювання охорони дизайну у фешн-індустрії в Європейському Союзі характеризується системністю та комплексними характером, що забезпечується поєднанням норм авторського права, права промислової власності і практики Суду ЄС. Основним актом у сфері авторського права є Директива 2001/29/ЄС про гармонізацію окремих аспектів авторського права і суміжних прав в інформаційному суспільстві, яка закріплює загальний підхід до охорони творів як результатів інтелектуальної творчості автора [6]. Відповідно до статті 2 зазначеного акту «автору належить виключне право на відтворення твору», що має принципове значення для фешн-індустрії, в якій незаконне копіювання дизайнерських рішень є однією із найбільш поширених форм порушення прав [6]. Ключове значення для охорони дизайнерських виробів має Директива 98/71/ЄС про правову охорону промислових зразків, яка встановлює мінімальні стандарти захисту дизайну на рівні держав-членів ЄС [7]. Згідно із положеннями статті 3 вказаної Директиви дизайн визначається як «зовнішній вигляд усього виробу або його частини за допомогою індивідуальних і специфічних поєднань кольорів, ліній, фактур, форм та /або матеріалів продукту та орнаменту» [7]. Таке визначення повністю охоплює дизайн одягу, взуття та аксесуарів. Водночас статті 4-6 Директиви закріплюють критерії новизни та індивідуального характеру, що обмежує можливість застосування цього інституту до фешн-дизайну з коротким життєвим циклом, але, разом із цим, визначає чіткі правові межі для його реєстраційної охорони. Принципове значення для співвідношення авторського права та дизайну має положення статті 17 Директиви 98/71/ЄС, яка безпосередньо передбачає можливість охорони дизайну як об'єкта авторського права відповідно до національного законодавства держав-членів Європейського Союзу [7].

Необхідно також звернутися до практики Суду Європейського Союзу, яка відіграє системоутворюючу роль у формуванні єдиних стандартів правової охорони дизайнерських виробів у ЄС. Суд ЄС послідовно виходить із того, що об'єкт може одночасно охоронятися як промисловий зразок і як об'єкт авторського права за умови наявності власної інтелектуальної творчості автора. У цьому аспекті показовим є рішення у справі «Cofemel v. G-Star Raw» (2019 р.) [8] у якому було підтверджено можливість авторсько-правової охорони дизайнерських виробів, зокрема предметів прикладного мистецтва та елементів одягу, за відсутності додаткових естетичних критеріїв. У межах цієї справи компанія G-Star Raw заявила про незаконне копіювання компанією Cofemel дизайнів джинсів, світшотів та футболок, обґрунтовуючи позов тим, що відповідні моделі є оригінальними результатами інтелектуальної творчості та підпадають під охорону авторського права відповідно до Кодексу авторського права та суміжних прав Португалії. Зокрема частина 1 статті 2 цього Кодексу поширює авторсько-правову охорону на «твори ужиткового мистецтва, дизайну та промислові зразки за умови їхньої оригінальності, не встановлюючи при цьому вимоги щодо наявності особливої художньої або естетичної цінності» [9]. Водночас відповідач заперечував проти позову, стверджуючи, що спірні моделі одягу не можуть вважатися «творами» у розумінні авторського права. Суд ЄС, вирішуючи справу, сформулював універсальні критерії охороноздатності: об'єкт має бути результатом власної інтелектуальної творчості автора та становити оригінальне вираження, яке може бути чітко й об'єктивно ідентифіковане. Саме виконання цих умов, на думку Суду, є підставою для виникнення авторсько-правової охорони [8].

Зазначене рішення стало концептуально важливим для визнання дизайну одягу як об'єкта авторського права на рівні права ЄС. Суд підтвердив, що моделі одягу, у тому числі вироби масового виробництва, можуть визнаватися творами за умови наявності творчого характеру та оригінальних ознак, які дозволяють індивідуалізувати відповідний результат діяльності. Це заклало підґрунтя для розширеного тлумачення авторського права у сфері моди та сприяло формуванню єдиного підходу до правового статусу дизайнерських рішень у фешн-індустрії, забезпечивши можливість ефективного захисту від копіювання та недобросовісного використання.

Отже, європейська модель охорони дизайну у фешн-індустрії визнає творчий характер дизайнерських виробів незалежно від їх утилітарної функції та забезпечує високий рівень правової визначеності через уніфіковані критерії охороноздатності, а також поєднує реєстраційні та нереєстраційні механізми захисту. Такий підхід, на нашу думку, може слугувати орієнтиром для вдосконалення національного законодавства України у сфері охорони фешн-дизайну.

У міжнародній практиці також відомі спори між модними брендами щодо копіювання дизайнів, що засвідчили важливість чіткого визначення меж охоронюваних елементів та ролі оригінальності у захисті прав дизайнерів. Наприклад, у справі «Christian Louboutin v. Yves Saint Laurent» [10] суди вирішували питання правової охорони окремого елементу дизайну – червоної підошви взуття. Дана справа має важливе значення для авторського права, оскільки засвідчила, що навіть окремі дизайнерські елементи можуть мати самостійну правову цінність за умови їх впізнаваності та зв'язку з творчою індивідуальністю автора. Вказаний кейс ілюструє тенденцію до фрагментарної охорони дизайну, що є характерним для сучасної фешн-індустрії.

Щодо законодавства України у сфері охорони дизайну у фешн-індустрії, то основним законодавчим актом є Закон України «Про авторське право і суміжні права», відповідно до статті 6 якого «об'єктами авторського права визнаються твори у галузі науки, літератури і мистецтва» [11]. Зазначене формулювання дозволяє віднести дизайн одягу та аксесуарів до об'єктів авторського права як твори художнього дизайну чи образотворчого мистецтва, однак закон не містить спеціального визначення поняття «дизайн», що може створювати складнощі у процесі правозастосування. Важливе значення для фешн-дизайну має також положення статті 7 Закону України «Про авторське право і суміжні права», яка передбачає, що охорона надається формі вираженням твору, а не ідеям, принципам або концепціям. У контексті індустрії моди вказана норма означає, що загальна концепція колекції, модний стиль або тренд не підлягають авторсько-правовій охороні, тоді як конкретні дизайнерські рішення можуть визнаватися охороноздатним. Разом із цим, варто зазначити, що на практиці відсутні нормативно визначені критерії за якими можливо чітко відмежовувати охоронювану форму вираження дизайну від неохоронюваних ідей, що ускладнює доведення факту порушення авторських прав у суді.

Окремо необхідно зазначити положення статті 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права» якою закріплено презумпцію авторства. Для дизайнерів у фешн-індустрії відповідна норма має обмежену практичну ефективність, оскільки дизайн одягу може створюватись в межах договірних або трудових відносин, а масове виробництво ускладнює ідентифікацію первинного автора конкретного виробу. Крім того, чинне законодавство України не містить спеціальних положень стосовно доказування авторства на дизайнерські вироби, що є особливо проблематично в умовах швидкого копіювання моделей у межах «fast fashion».

Паралельно з авторським правом дизайн у фешн-індустрії може охоронятися як промисловий зразок відповідно до Закону України «Про охорону прав на промислові зразки». Відповідно до статті 1 зазначеного Закону промисловий зразок визначається як «результат інтелектуальної, творчої діяльності людини у галузі художнього конструювання» [12], що за своїми ознаками значною мірою перетинається з поняттям дизайну. Проте вимоги щодо новизни та індивідуального характеру, а також необхідність державної реєстрації значно обмежують можливість використання цього інституту для оперативного захисту фешн-дизайну, життєвий цикл якого, зазвичай, є вкрай коротким.

Аналіз чинного законодавства України вказує, що дизайн у фешн-індустрії підпадає під охорону авторського права як твір образотворчого чи прикладного мистецтва відповідно до положень Закону України «Про авторське право і суміжні права». Суттєвою прогалиною чинного законодавства України є, на нашу думку, відсутність спеціальних норм, що були б спрямовані на врахування особливостей індустрії моди, зокрема швидкості обігу дизайнерських виробів, сезонності колекцій та масового характеру копіювання. Також чинним українським законодавством не передбачено спрощених або превентивних механізмів захисту авторських прав на дизайн, таких як швидкі заборони на виробництво і реалізацію контрафактних виробів. У сукупності ці фактори свідчать про необхідність подальшого удосконалення національного законодавства з урахуванням європейського досвіду та сучасних потреб фешн-індустрії. У цьому аспекті обґрунтованим видається розширення положень Закону України «Про авторське право і суміжні права» шляхом закріплення можливості охорони не лише окремих елементів

дизайну, а й цілісного образу виробу за умови достатнього рівня оригінальності, а також введення категорії «твори моди» як самостійного об'єкта авторського права. Доцільним є й визначення моменту виникнення авторського права на об'єкти фешн-дизайну з моменту їх фіксації у матеріальній формі та встановлення критеріїв оцінки творчого внеску у разі переробки існуючих моделей.

Висновки. Проведене дослідження дизайну у фешн-індустрії як об'єкта авторського права дозволяє сформулювати наступні висновки. Насамперед необхідно зазначити, що дизайн у фешн-індустрії за своєї правовою природою є результатом творчої діяльності, що охоплює готові вироби, дизайнерські елементи, конструктивні особливості та функціональні рішення і формує цілісний, індивідуалізований об'єкт, здатний виступати самостійним об'єктом авторсько-правової охорони за умови відповідності критеріям творчості та оригінальності. Ключовим критерієм надання авторсько-правової охорони дизайнерським рішенням виступає оригінальність як прояв власної інтелектуальної творчості автора. Проведений загальнотеоретичний аналіз наукових підходів свідчить про відсутність у правовій доктрині єдиного бачення щодо меж авторсько-правової охорони фешн-дизайну, що зумовлено його прикладним характером і масовим відтворенням. Водночас сучасні наукові концепції та судова практика демонструють тенденцію до розширеного тлумачення об'єктів авторського права з урахуванням специфіки креативних індустрій. Аналіз міжнародної судової практики засвідчує, що ключовим орієнтиром у спорах щодо охорони фешн-дизайну є встановлення факту відтворення саме оригінальних елементів дизайну, а не загальних фешн тенденцій і стилістичних ідей.

Чинне законодавство України дозволяє охорону дизайну у фешн-індустрії механізмами авторського права, однак характеризується відсутністю спеціалізованого регулювання, нечіткістю критеріїв охороноздатності, а також неефективними механізмами захисту прав у разі швидкого копіювання виробів. Наявні прогалини у визначенні поняття дизайну, доказуванні авторства та співвідношенні авторського права з правом промислових зразків знижують ефективність правового захисту дизайнерських рішень. Законодавством Європейського Союзу передбачена комплексна модель правової охорони дизайну у фешн-індустрії, що основується на принципі кумулятивного захисту та поєднує інструменти авторського права і права промислових зразків. На нашу думку, із метою подолання зазначених вище проблем правового регулювання, доцільним є вдосконалення чинного законодавства України шляхом імплементації європейських підходів, зокрема принципу кумулятивної охорони, уточнення критеріїв оригінальності фешн-дизайну та розвитку судової практики з урахуванням стандартів ЄС. Вважаємо, що реалізація вказаних заходів сприятиме підвищенню рівня захисту авторських прав дизайнерів і сталому розвитку фешн-індустрії як важливої складової креативної економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мельников М. Визначення поняття «твір» з позиції авторського права. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2006. № 6. С. 9-11. URL: http://www.ndiiv.org.ua/Files2/2006_6/2.pdf (дата звернення: 01.01.2026).
2. Авторське право і суміжні права: особливості правової охорони, здійснення та захисту: монографія. А.С. Штефан. К.: НДІ інтелектуальної власності НАПрНУ, ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2017. 150 с. URL: http://ndiiv.org.ua/Files2/Monogr.avtor.%20pravo% 20i%20sumiz.%20prava.pdf (дата звернення: 01.01.2026).
3. Scafidi S. Intellectual Property and Fashion Design. *Intellectual Property and Information Wealth*. 2006. Vol. 1, No. 115. URL: https://ssrn.com/abstract=1309735 (дата звернення: 01.01.2026).
4. Токарева В.О. Окремі питання інтелектуальної власності в індустрії моди. *Часопис цивілістики*. Випуск 24. С. 70-74. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6e1bd50b-c98f-4f18-8714-a9a53047cd30/content (дата звернення: 01.01.2026).
5. Пожоджук Р.В., Пожоджук Т.В. Fashion Law як нове у праві. *Приватне право і підприємництво.* 2017. Випуск 17. С. 174-179. URL: http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2017/17/42.pdf (дата звернення: 01.01.2026).
6. Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society. *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/29/oj/eng (дата звернення: 01.01.2026).
7. Directive 98/71/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 1998 on the legal protection of designs. *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31998L0071 (дата звернення: 01.01.2026).
8. Judgment of the Court (Third Chamber) of 12 September 2019. Cofemel – Sociedade de Vestuário SA v G-Star Raw CV. *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62017CJ0683 (дата звернення: 01.01.2026).

9. Código do Direito de Autor e dos Direitos Conexos: Decreto-Lei n.º 63/85 de 14.03.1985. *Diario Da Republica.* URL: https://diariodarepublica.pt/dr/legislacao-consolidada/decreto-lei/1985-34475475_(дата звернення: 01.01.2026).
10. Christian Louboutin SA v. Yves Saint Laurent America Inc., № 11-3303 (2 Cir. 2012). *United States Court of Appeals for The Second Circuit.* URL: https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca2/11-3303/11-3303-2012-09-05.html#:~:text=Because%20Louboutin%20sought%20to%20enjoin,lacquered%20outsoles%20in%20all%20situations_(дата звернення: 01.01.2026).
11. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01 грудня 2022 року № 2811-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20_(дата звернення: 01.01.2026).
12. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15 грудня 1993 року № 3688-XII. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12_(дата звернення: 01.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Циронян М.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.72
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.58

ПЕРЕВАЖНІ ПРАВА АКЦІОНЕРА ТА УЧАСНИКА ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ ПРИ ЗБІЛЬШЕННІ СТАТУТНОГО КАПІТАЛУ ТОВАРИСТВА: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Шпуганич І.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: 0000-0002-4149-8939

Самагальська Ю.Я.,
кандидат юридичних наук
доцент кафедри інтелектуальної власності, інформаційного
та корпоративного права
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: 0000-0001-7313-8623

Шпуганич І.І., Самагальська Ю.Я. Переважні права акціонера та учасника товариства з обмеженою відповідальністю при збільшенні статутного капіталу товариства: порівняльно-правовий аспект.

Стаття присвячена порівняльно-правовому аналізу переважних прав акціонера акціонерного товариства та учасника товариства з обмеженою відповідальністю у процедурі збільшення статутного капіталу товаристів. Актуальність теми зумовлена тим, що статутний капітал АТ і ТОВ є змінною величиною та може коригуватися протягом усього періоду існування товариства за рішенням загальних зборів, однак механізми залучення додаткового фінансування та гарантії захисту корпоративних позицій учасників/акціонерів у цих організаційно-правових формах істотно різняться.

У роботі обґрунтовано, що загальні кодифіковані приписи цивільного законодавства лише фрагментарно охоплюють питання переважних прав: ЦК України не формує цілісного регулювання переважного права при збільшенні статутного капіталу та фактично не містить норм щодо переважного права учасника ТОВ, тоді як щодо АТ згадується переважне право на придбання додатково емітованих акцій, що потребує подальшої конкретизації на рівні спеціального законодавства та локальних актів.

Зроблено висновок про різний рівень імперативності та процесуальних гарантій реалізації переважного права. Для АТ переважне право має характер законодавчо гарантованого права (без потреби додаткового закріплення в статуті), а можливість його невикористання допускається лише через спеціальне рішення загальних зборів із надвисоким кворумом/порогом голосів та за наявності обов'язкових обґрунтувань органів управління.

Встановлено, що для ТОВ підхід є гнучкішим і водночас дискусійним: норма про можливість виключення окремого етапу внесення додаткових вкладів учасниками ТОВ породжує питання щодо допустимості обмеження переважного права на рівні статуту та щодо належної більшості голосів для таких змін. Висвітлено інструментарій індивідуальної відмови учасника від реалізації переважного права і практичні рекомендації щодо належної форми такої відмови, а також запропоновано використовувати корпоративний договір для врегулювання строкової відмови від реалізації переважного права.

Окрему увагу приділено функціональному призначенню переважного права як механізму запобігання розмиванню корпоративної участі та збереження контролю над складом учасників (акціонерів) через принцип пропорційності, який є спільним для обох правових режимів.

Висвітлено питання повідомлення суб'єктів корпоративних прав про можливість реалізації переважного права: для АТ закон встановлює розширені обов'язки щодо інформування акціонерів і оприлюднення ключових параметрів емісії, тоді як для ТОВ такі обов'язки не є загальним правилом і значною мірою залежать від статутного регулювання.

Підсумовуючи, автори аргументують необхідність уважного нормотворчого та договірного регламентування процедури збільшення статутного капіталу з огляду на баланс інтересів товариства та його учасників (акціонерів) і різну «щільність» правових гарантій у АТ та ТОВ.

Ключові слова: корпоративні права, акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, акціонер, учасник товариства з обмеженою відповідальністю, переважне право акціонера на придбання акцій додаткової емісії, переважне право учасника зробити додатковий вклад, статутний капітал, частка у статутному капіталі.

Shpuganych I.I., Samahalska Y.Y. Preemptive rights of a shareholder and a member of a limited liability company in the process of increasing the company's authorized capital: a comparative legal aspect.

The article is devoted to a comparative legal analysis of the pre-emptive rights of a shareholder in a joint-stock company and a participant in a limited liability company within the procedure for increasing a company's charter (share) capital. The relevance of the topic is обусловед by the fact that the charter capital of both joint-stock companies (JSCs) and limited liability companies (LLCs) is a variable value and may be adjusted throughout the entire period of the company's existence by a decision of the general meeting; however, the mechanisms for attracting additional financing and the guarantees for protecting the corporate positions of participants/shareholders in these organizational and legal forms differ significantly.

The paper substantiates that the general codified provisions of civil legislation cover issues of pre-emptive rights only fragmentarily: the Civil Code of Ukraine does not establish a comprehensive regulation of pre-emptive rights in the context of increasing charter capital and, in fact, contains no provisions on the pre-emptive right of an LLC participant, whereas with regard to JSCs it refers to the pre-emptive right to acquire additionally issued shares, which requires further specification at the level of special legislation and local corporate acts.

The study concludes that there are different levels of imperativeness and procedural guarantees for the exercise of pre-emptive rights. For JSCs, the pre-emptive right has the nature of a statutorily guaranteed right (without the need for additional fixation in the charter), and the possibility of waiving its exercise is allowed only by a special decision of the general meeting adopted with an exceptionally high quorum/voting threshold and subject to mandatory substantiation by the company's governing bodies.

It is established that for LLCs the approach is more flexible and, at the same time, debatable: the provision allowing the exclusion of a separate stage of making additional contributions by LLC participants raises questions as to the admissibility of limiting the pre-emptive right at the charter level and as to the appropriate voting majority required for such changes. The article highlights the instruments of an individual participant's waiver of the exercise of the pre-emptive right and provides practical recommendations regarding the proper form of such waiver, as well as proposes the use of a shareholders' (corporate) agreement to regulate a time-limited waiver of the pre-emptive right.

Particular attention is paid to the functional purpose of the pre-emptive right as a mechanism for preventing the dilution of corporate participation and preserving control over the composition of participants (shareholders) through the principle of proportionality, which is common to both legal regimes. The article also addresses the issue of notifying holders of corporate rights about the possibility of exercising the pre-emptive right: for JSCs, the law establishes expanded obligations to inform shareholders and disclose key parameters of the issuance, whereas for LLCs such obligations are not a general rule and largely depend on charter regulation.

In conclusion, the authors argue for the need for careful legislative and contractual regulation of the procedure for increasing charter capital, taking into account the balance of interests between the company and its participants (shareholders) and the differing "density" of legal guarantees in JSCs and LLCs.

Key words: corporate rights, joint-stock company, limited liability company (LLC), member of a limited liability company, preemptive right of a shareholder to acquire additional shares, preemptive right of a member to make an additional contribution, authorized capital, share in the authorized capital of the LLC.

Постановка проблеми. Статутний капітал акціонерного товариства (далі – АТ) і товариства з обмеженою відповідальністю (далі – ТОВ) є змінним та може бути збільшений чи зменшений протягом всього періоду існування товариства. Збільшення статутного капіталу відбувається в обох видах товариств за рішенням загальних зборів учасників (акціонерів). При цьому встановлено вимогу щодо підвищеної кількість голосів учасників, які повинні проголосувати за прийняття такого рішення: для АТ – більш як трьома чвертями голосів акціонерів, які зареєструвалися для участі у загальних зборах та є власниками голосуючих з відповідного питання акцій; для ТОВ – трьома чвертями голосів усіх учасників ТОВ, які мають право голосу з цього питання.

Способи збільшення статутного капіталу АТ визначені у ст. 17 Закону України «Про акціонерні товариства» [3] (далі – Закон «Про АТ») та Положенні про порядок здійснення емісії акцій, реєстрації та скасування реєстрації випуску акцій, затвердженому Рішенням НКЦПФР [2]. Одним із способів є додаткова емісія акцій існуючої номінальної вартості, яка фактично означає залучення додаткових внесків від акціонерів та/або третіх осіб. Подібний спосіб збільшення статутного капіталу визначено і для ТОВ у ст. 18 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [5] (далі – Закон «Про ТОВ»), а саме – збільшення статутного капіталу за рахунок додаткових вкладів.

В обох законодавчих актах учасники (акціонери) товариства наділені переважним правом зробити додатковий внесок (вклад) у процесі збільшення статутного капіталу товариства. Втім порядок реалізації такого права, особливості відмови від його здійснення відрізняються у цих товариствах, що доводить актуальність теми дослідження та доцільність його порівняльно-правової характеристики.

Метою цієї роботи є порівняльно-правовий аналіз основних аспектів нормативно-правового регулювання переважних прав акціонера та учасника ТОВ при збільшенні статутного капіталу товариства.

Стан опрацювання проблематики. Тематика корпоративних прав учасників господарських товариств здобула особливу увагу наукової спільноти. Зокрема, слід відзначити як і комплексні дослідження в окресленій сфері, так і більш глибинні наукові розвідки щодо окремих прав, порядку їх реалізації, способів захисту у разі порушення тощо. Значний вклад у розвиток науки корпоративного права й аналізу корпоративних прав учасників господарських товариств зробили, зокрема, В.В. Луць, В.А. Васильєва, О.Р. Кібенко, І.В. Спасибо-Фатєєва, В.М. Кравчук, В.І. Крат, І.М. Кучеренко, В.І. Цікало, О.С. Яворська та ін.. Проте, варто відзначити, що порівняльно-правовий аналіз саме переважного права учасника ТОВ та акціонера у разі збільшення статутного капіталу відповідного товариства досі не здійснювався, що доводить актуальність обраної теми.

Виклад основного матеріалу. Цивільний кодекс України [6] (далі – ЦК України) не розкриває переважне право учасника (акціонера) господарського товариства при збільшенні статутного капіталу. Таке право учасника ТОВ, зрештою як і інші положення щодо цього виду товариств і його учасників, відсутні в кодексі. Натомість у ст. 156 ЦК України згадується переважне право акціонерів на придбання акцій, що додатково випускаються акціонерним товариством. Однак формулювання ч. 2 цієї статті вказує на те, що таке право може встановлюватися у випадках, визначених статутом акціонерного товариства і законом. Це ніби підкреслює необхідність подвійного закріплення такого права для акціонерів – на законодавчому та локальному рівнях.

Переважне право на придбання акцій додаткової емісії визначено також у Законі «Про АТ». Згідно з нормами цього акта таке право належить акціонерам в силу прямої вказівки закону, без необхідності закріплення його ще й у статуті товариства. Це підкреслюється у ч. 2 ст. 31 Закону «Про АТ», відповідно до якої переважне право обов'язково надається акціонеру-власнику простих акцій у процесі емісії товариством простих акцій. Щодо акціонерів – власників привілейованих акцій, то їм також надається переважне право, але у процесі емісії товариством привілейованих акцій. Слід звернути увагу на відсутність слова «обов'язково» при формулюванні відповідного законодавчого положення. З огляду на те, що в подальшому у статті характеризується загальний порядок реалізації переважного права акціонерами без прив'язки до належного їм типу акцій, можна припустити, що всі акціонери наділені переважним правом на придбання акцій додаткової емісії.

Винятком із цього правила є лише випадок, коли загальними зборами приймається рішення про невикористання акціонерами переважного права. Таке рішення приймається за кожною додатковою емісією акцій. Для прийняття рішення з цього питання необхідними є більше 95 відсотків голосів акціонерів від їх загальної кількості, які зареєструвалися для участі у загальних зборах та є власниками голосуючих з відповідного питання акцій. Окрім цього, якщо відбувається голосування щодо невикористання переважного права на придбання акцій додаткової емісії, то наглядова рада або рада директорів зобов'язана представити на загальних зборах письмовий звіт, що містить пояснення причини невикористання зазначеного права. Це дає підстави зробити висновок про неможливість позбавлення акціонера такого права шляхом зазначення цього у статуті товариства.

Відмінним є підхід, викладений у Законі «Про ТОВ». Відповідно до ч. 8 ст. 18 цього акта статутом або одностайним рішенням загальних зборів учасників, в яких взяли участь всі учасники товариства, може бути виключено етап внесення додаткових вкладів лише тими учасниками товариства, які мають переважне право. Таке формулювання норми є доволі неоднозначним та викликає питання: чи означає це можливість встановити в статуті ТОВ відсутність переважного права зробити додатковий вклад? Якщо так, то якою кількістю голосів приймається рішення про внесення відповідних змін до статуту? За відсутності інших вказівок у Законі «Про ТОВ» чи статуті

ТОВ, можна ствердити, що таке положення може бути внесено до статуту ТОВ, якщо за це рішення буде проголосовано трьома чвертями голосів усіх учасників товариства, які мають право голосу. Однак, такий підхід видається дещо суперечливим, адже з одного боку законодавець наполягає на одностайності прийняття рішення про виключення етапу внесення додаткових вкладів лише тими учасниками товариства, які мають переважне право, а з іншого – дозволяє внести відповідне положення до статуту ТОВ більше, як трьома чвертями голосів. Думається, що й у випадку зміни статуту ТОВ в цій частині необхідним є одноголосне рішення учасників товариства.

На противагу можливості встановлення у статуті ТОВ чи рішенні загальних зборів загального для усіх учасників правила про невикористання переважного права зробити додатковий вклад, у ч. 2 ст. 18 Закону «Про ТОВ» закріплено право учасника відмовитися від реалізації такого переважного права. Відповідна відмова має бути персональною і хоча жодних вимог до форми та змісту такої відмови законодавець не встановлює, на практиці, на нашу думку, важливо вимагати дотримання учасниками письмової форми, ймовірно навіть з нотаріальним посвідченням. Звісно, вимоги щодо форми відмови від переважного права доцільно встановлювати у статуті товариства, адже в такому разі вони будуть обов'язковими для дотримання всіма учасниками ТОВ.

Ми переконані, що відмова від використання переважного права зробити додатковий вклад може бути подана учасником ТОВ лише в межах конкретно прийнятого рішення про збільшення статутного капіталу ТОВ і не може стосуватися інших таких рішень, які будуть прийняті в майбутньому. Якщо учасник хоче відмовитися від реалізації ним свого переважного права зробити додатковий вклад на певний період часу, пропонується викласти відповідні положення у корпоративному договорі, стороною якого буде такий учасник.

Подібна одноосібна відмова від реалізації переважного права на придбання акцій додаткової емісії не передбачена в акціонерних товариствах. Для цих товариств описано процедуру реалізації такого права протягом строку, визначеного у рішенні загальних зборів про збільшення статутного капіталу шляхом додаткової емісії акцій, який не може становити менше 15 робочих днів. Тож акціонер або реалізує своє переважне право шляхом подання товариству письмової заяви про придбання акцій та перераховує на відповідний рахунок кошти в сумі, що дорівнює вартості цінних паперів, які ним придбаваються, або утримується від реалізації такого права і не вчиняє жодних дій протягом встановленого строку.

Зі змісту ч. 2 ст. 9 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» [4] слідує, що наявність в акціонера переважного права на придбання акцій додаткової емісії не залежить від типу товариства. Таким правом наділені акціонери і приватного і публічного акціонерного товариства. Крім цього, як зазначено у ч. 1 ст. 31 Закону «Про АТ», переважним правом наділені всі акціонери - власники як простих, так і привілейованих акцій. Переважне право застосовується до аналогічного типу акцій, що вже належать акціонеру. Водночас, при реалізації переважного права на придбання акцій додаткової емісії акціонер також може придбати й інші цінні папери. Важливо, що такі цінні папери повинні бути придатними для конвертації в акції, що вже належать акціонеру. Для прикладу, переважне право акціонера - власника простих акцій реалізується ним при придбанні розміщуваних товариством простих акцій та інших цінних паперів, які можуть бути конвертовані в акції. Натомість таке ж право для акціонера - власника привілейованих акцій стосується можливості придбання привілейованих акцій цього або іншого класу, якщо акції такого класу надають їх власникам перевагу щодо черговості отримання дивідендів чи виплат у разі ліквідації товариства, та інші цінні папери, які можуть бути конвертовані в акції цього класу. Тобто, акціонери - власники простих акцій товариства не мають переважного права на придбання привілейованих акцій додаткової емісії, а акціонери – власники привілейованих акцій не мають переважного права на придбання простих акцій додаткової емісії.

Варто звернути увагу на пп. 12 п. 82 згаданого вище Положення, в якому акцентовано на тому, що переважне право, передбачене статтею 31 Закону «Про АТ», реалізують особи, що є акціонерами на дату прийняття рішення про збільшення розміру статутного капіталу. Таким чином, у разі відчуження акціонером акцій після прийняття загальними зборами рішення про збільшення розміру статутного капіталу до нового власника акцій не переходить переважне право на придбання акцій цієї додаткової емісії.

Особливістю акціонерних товариств в аспекті переважного права акціонерів на придбання акцій додаткової емісії є покладення на ці товариства певних обов'язків. Зокрема, товариство зобов'язане: 1) повідомити кожного акціонера, який має таке право, про можливість його реалізації; 2) розмістити відповідне повідомлення на своєму веб-сайті та у базі даних особи, яка провадить діяльність з оприлюднення регульованої інформації від імені учасників ринків капіталу та професійних учасників організованих товарних ринків. У такому повідомленні мають міститися дані про

загальну кількість розміщуваних товариством акцій, ціну розміщення, правила визначення кількості цінних паперів, на придбання яких акціонер має переважне право, строк і порядок реалізації зазначеного права.

Натомість Закон «Про ТОВ» не встановлює жодних подібних обов'язків для ТОВ. Тож, якщо у статуті ТОВ відсутні приписи, що зобов'язують товариство повідомляти учасників про рішення щодо збільшення статутного капіталу за рахунок додаткових вкладів, можливість, порядок та строк реалізації їх переважного права зробити додатковий вклад, учасник повинен самостійно звертатися до товариства для отримання детальної інформації.

Спільною ознакою переважного права акціонера та учасника ТОВ при збільшенні статутного капіталу товариства є застосування принципу пропорційності в процесі здійснення такого права. Це означає, що кількість акцій, які придбаватимуться акціонером в процесі реалізації його переважного права, пропорційна до частки тих акцій, які вже належать такому акціонеру. Аналогічно додатковий вклад учасника ТОВ повинен бути пропорційним до його частки у статутному капіталі. Принцип пропорційності, як зрештою і саме переважне право, встановлені з метою запобігання розмиванню часток учасників (акціонерів) в процесі збільшення статутного капіталу та забезпечення контролю над складом їх учасників (акціонерів). На обов'язковості застосування принципу пропорційності як важливій умові реалізації переважного права купівлі частки (її частини) у статутному капіталі товариства акцентує увагу Бабецька І.Я. [1, с. 143].

Ще однією спільною характеристикою досліджуваного права акціонера та учасника ТОВ є можливість зробити додатковий вклад (оплатити акції додаткової емісії) у негрошовій формі (майном). Відповідні законодавчі положення викладені у ч. 3 ст. 31 Закону «Про АТ» та ч. 4 ст. 18 Закону «Про ТОВ». З аналізу цих норм Цікало В.І. робить слушний висновок про те, що переважне право акціонера на придбання акцій додаткової емісії діє не лише у разі укладення договорів купівлі-продажу, але й міни, предметом яких можуть бути будь-які види майна [7, с. 290].

Висновки. Проведений порівняльно-правовий аналіз переважного права на внесення додаткового вкладу учасниками товариства з обмеженою відповідальністю та переважного права акціонерів на придбання акцій додаткової емісії в акціонерних товариствах дає підстави для виокремлення як спільних, так і принципових відмінностей у правовому регулюванні та механізмах реалізації відповідних корпоративних прав.

Спільною рисою переважного права учасника ТОВ та акціонера при збільшенні статутного капіталу є його функціональне призначення як інструменту запобігання розмиванню корпоративної участі та збереження пропорційності участі у статутному капіталі товариства. В обох організаційно-правових формах переважне право ґрунтується на принципі пропорційності, відповідно до якого обсяг додаткового вкладу учасника ТОВ або кількість акцій, що можуть бути придбані акціонером, визначаються з урахуванням уже наявної частки (акцій). Крім того, для обох правових режимів характерною є можливість реалізації переважного права не лише у грошовій, а й у негрошовій формі, що розширює інструментарій залучення додаткового фінансування до товариства.

Водночас між переважним правом учасника ТОВ та акціонера АТ у процесі збільшення статутного капіталу товариства існують суттєві відмінності за рівнем імперативності правових приписів та ступенем процесуальних гарантій. Для акціонерних товариств переважне право має характер безумовно законодавчо гарантованого права, яке виникає без необхідності його додаткового закріплення у статуті та може бути обмежене або не реалізоване лише за виняткових умов, встановлених законом, із дотриманням надвисоких кворумних та процедурних вимог. Натомість у товариствах з обмеженою відповідальністю законодавець застосовує більш диспозитивний підхід, допускаючи можливість модифікації або фактичного обмеження переважного права на рівні статуту чи рішень загальних зборів, що водночас породжує низку дискусійних питань щодо меж автономії волі учасників та необхідної більшості голосів для таких рішень.

Таким чином, хоча переважне право учасника (акціонера) при збільшенні статутного капіталу товариства має спільну економічну та правову мету, механізми його реалізації, гарантії захисту та ступінь імперативності в АТ і ТОВ істотно відрізняються. Це обумовлює потребу у зваженому нормотворчому та договірному регулюванні процедур збільшення статутного капіталу з урахуванням балансу інтересів товариства та його учасників (акціонерів), а також специфіки кожної організаційно-правової форми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабецька І.Я. Здійснення переважного права учасниками господарських товариств на купівлю частки у статутному (складеному) капіталі товариства. *Університетські наукові записки*. 2011. № 2 (38). С. 141–145.

2. Положення про порядок здійснення емісії акцій, реєстрації та скасування реєстрації випуску акцій, затв. Рішенням НКЦПФР від 22.11.2023 р. № 1308. URL: https://www.nssmc.gov.ua/document/?id=14098164.
3. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text.
4. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23.02.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text.
5. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text.
6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n1147.
7. Цікало В. І. Засада пропорційності здійснення корпоративних прав: монографія. Вид. 2-ге, перероблене і доповнене. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. 590 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Шпуганич І.І., Самагальська Ю.Я., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.736:340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.59

КАТЕГОРІЇ «ІНТЕРЕС» ТА «ЗАІНТЕРЕСОВАНІСТЬ» У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ПРОЦЕДУР БАНКРУТСТВА: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ

Васьковський О.В.,
суддя, секретар судової палати
для розгляду справ про банкрутство
Касаційного господарського суду
у складі Верховного Суду,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0004-6752-6995

Васьковський О.В. Категорії «інтерес» та «заінтересованість» у правовому регулюванні процедур банкрутства: загальнотеоретичні підходи.

Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу категорій «інтерес» та «заінтересованість» як системоутворювальних елементів правового регулювання процедур банкрутства в Україні. На основі комплексного дослідження доктринальних підходів, починаючи від класичних праць до сучасних напрацювань вітчизняних науковців, законодавчих положень та актуальної судової практики Верховного Суду обґрунтовано, що саме категорія «інтерес» визначає архітектуру всього механізму банкрутства, зумовлює вибір моделі процедур та їхню сутнісну спрямованість.

Через призму різноманітних інтересів учасників – боржника, кредиторів, арбітражного керуючого, заінтересованих осіб – розкривається зміст основних функцій банкрутства: відновлювальної, компенсаційної, попереджувальної та санкційної. Детально проаналізовано нормативне закріплення категорії «інтерес» у Конституції України, кодексах України з процедур банкрутства. Особливу увагу приділено дослідженню змін до законодавства про банкрутство, зокрема суттєвому розширенню кола заінтересованих осіб стосовно боржника відповідно до Закону № 3985-IX, який імплементує Директиву Європейського парламенту та Ради ЄС 2019/1023 та запроваджує процедури превентивної реструктуризації.

Вказується, оскільки багатосуб'єктний склад правовідносин банкрутства безпосередньо корелює з множинністю та різноспрямованістю інтересів учасників процедури, ефективність інституту банкрутства прямо залежить від здатності правової системи забезпечити справедливе врахування та збалансування всієї сукупності різноманітних інтересів, що є запорукою реалізації як приватних, так і суспільних цілей процедури (це особливо актуально в умовах сучасних викликів, коли банкрутство виступає важливим правовим інструментом регулювання відносин між боржниками та кредиторами).

Встановлено співвідношення категорій «інтерес» та «заінтересованість» як причини та наслідку, загального та особливого, доправового та правового явища. Запропоновано авторські визначення обох категорій із виокремленням їх ключових ознак. Обґрунтовано висновок, що ефективність інституту банкрутства прямо залежить від здатності правової системи забезпечити справедливе врахування та збалансування всієї сукупності різноманітних інтересів учасників, що є запорукою реалізації як приватних, так і суспільних цілей процедури банкрутства в умовах сучасних економічних викликів.

Ключові слова: інтерес, заінтересованість, банкрутство, неплатоспроможність, баланс інтересів, заінтересовані особи, субсидіарна відповідальність.

Vaskovsky O.V. Categories of "interest" and "interestedness" in the legal regulation of bankruptcy procedures: general theoretical approaches.

The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the categories of "interest" and "interestedness" as system-forming elements of the legal regulation of bankruptcy procedures in

Ukraine. Based on a comprehensive study of doctrinal approaches, ranging from classical works to modern developments of domestic scientists, legislative provisions and current judicial practice of the Supreme Court, it is substantiated that it is the category of "interest" that determines the architecture of the entire bankruptcy mechanism, determines the choice of the model of procedures and their essential direction.

Through the prism of various interests of participants – the debtor, creditors, arbitration manager, interested parties – the content of the main functions of bankruptcy is revealed: restorative, compensatory, preventive and sanctioning. The normative consolidation of the category of «interest» in the Constitution of Ukraine, the codes of Ukraine on bankruptcy procedures is analyzed in detail. Particular attention is paid to the study of changes to the bankruptcy legislation, in particular, the significant expansion of the circle of interested parties in relation to the debtor in accordance with Law No. 3985-IX, which implements Directive 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of the EU and introduces preventive restructuring procedures.

It is indicated that since the multi-subject composition of bankruptcy legal relations directly correlates with the plurality and diversity of interests of the participants in the procedure, the effectiveness of the bankruptcy institution directly depends on the ability of the legal system to ensure fair consideration and balancing of the entire set of various interests, which is the key to the implementation of both private and public goals of the procedure (this is especially relevant in the context of modern challenges, when bankruptcy is an important legal instrument for regulating relations between debtors and creditors).

The correlation of the categories of «interest» and «interestedness» as a cause and effect, general and special, pre-legal and legal phenomenon is established. Author's definitions of both categories are proposed with the identification of their key features. The conclusion is substantiated that the effectiveness of the bankruptcy institution directly depends on the ability of the legal system to ensure fair consideration and balancing of the entire set of various interests of participants, which is the key to the implementation of both private and public goals of the bankruptcy procedure in the conditions of modern economic challenges.

Key words: interest, interestedness, bankruptcy, insolvency, balance of interests, interested persons, subsidiary liability.

Постановка питання. Індикатором стану економіки країни є кількість проваджень про банкрутство. Спочатку пандемія, а тепер повномасштабна збройна агресія росії згубно впливають на український бізнес, його ділову активність та перспективи для розвитку. Як наслідок – юридичні та фізичні особи вимушені вдаватися до інструментів, передбачених Кодексом України з процедур банкрутства (КУзПБ), для того щоб відновити свою платоспроможність або ж визнатися банкрутом із метою задоволення вимог кредиторів [1].

У сучасних умовах, відзначають М. Пархоменко та А. Мамедова, банкрутство виступає як важливий правовий інструмент регулювання відносин між боржниками та кредиторами, що має на меті *забезпечити баланс інтересів сторін (курсив наш – О.В.)* у разі неплатоспроможності суб'єкта господарювання [2, с. 185].

Розглядаючи ключові функції інституту банкрутства, вказує В. Радзивілюк, – відновлювальну (націлену на повернення платоспроможності боржника), компенсаційну (орієнтовану на поліпшення фінансового стану кредиторів), попереджувальну (спрямовану на підтримку підприємницької дисципліни та стимулювання учасників до сумлінного виконання зобов'язань), а також санкційну (що передбачає застосування до неплатоспроможного боржника заходів) – виникає надзвичайно значуще питання, яке як зумовлює вибір моделі процедур банкрутства, так і визначає їхню сутність [3, с. 24].

Суть вищенаведеного полягає у встановленні оптимального балансу *між інтересами кредиторів і боржників (курсив наш О.В.)*, досягненні компромісу між їхніми приватними та суспільними потребами. В той же час, труднощі у розв'язанні зазначених проблем зумовлені намаганнями окремих суб'єктів використовувати механізми банкрутства для реалізації власних цілей, часто вдаючись до неправомірних методів (навмисне банкрутство або штучне доведення до неплатоспроможності) [4, с. 382], зокрема й шляхом:

– прийняття ключових ділових рішень з порушенням принципів добросовісності та розумності, в тому числі узгодження, укладення або схвалення правочинів на завідомо невигідних умовах або з особами завідомо нездатними виконати свої зобов'язання («фірмами одноденками» тощо);

– надання вказівок з приводу вчинення явно збиткових операцій;

– призначення на керівні посади осіб, результат діяльності яких явно не відповідає інтересам юридичної особи;

– створення і підтримання такої системи управління боржником, яка націлена на систематичне отримання вигоди третьою особою на шкоду боржнику і його кредиторам;

– використання документообігу, який не відображає реальних господарських операцій;

– отримання такими особами істотних переваг з такої системи організації підприємницької діяльності, яка спрямована на перерозподіл (в тому числі за допомогою недостовірного документообігу), сукупного доходу, отримуваного від здійснення даної діяльності особами, об'єднаними спільним інтересом (наприклад, єдиним виробничим циклом), на користь ряду цих осіб з одночасним акумулюванням на стороні боржника основного боргового навантаження;

– використання і розпорядження майном боржника, як своїм особистим, нехтуючи інтересами кредиторів;

– вчинення інших юридичних дій, що не відповідають принципу добросовісності в комерційній (діловій) практиці тощо [5].

Наведемо окремі випадки з судової практики. Так, після виникнення у боржника обов'язку зі сплати податкового боргу контролюючими суб'єктами вчинено дії, спрямовані на виведення майнового активу боржника у вигляді об'єкту нерухомого майна, а саме його передачі на користь іншої юридичної особи, створеної за участі цих же суб'єктів, що об'єктивно зменшило платоспроможність або стало причиною неплатоспроможності боржника. Такі дії переконливо свідчать про відсутність спрямованості дій контролюючих осіб в інтересах боржника та кредиторів [6].

Ще одним прикладом є нездійснення кінцевими бенефіціарними власниками, учасниками та керівниками банкрута будь-яких заходів щодо недопущення банкрутства. Вони припинили подавати фінансову та статистичну звітність до органів статистики та Державної податкової служби України, фактично відмовившись від подальшого здійснення від імені юридичної особи – банкрута господарської діяльності. Їх незаконні, недобросовісні дії та бездіяльність щодо доведення боржника до банкрутства були свідомі та послідовні, про що свідчить втрата всього належного підприємству майна, виведення всіх грошових коштів, фіктивне переоформлення на підставних осіб прав учасника, кінцевого бенефіціарного власника та керівника товариства [7].

Процес банкрутства за своєю суттю спрямований, з одного боку, на відновлення платоспроможності боржника *(інтерес боржника - курсив наш О.В.)*, а з іншого – на захист грошових інтересів кредиторів та стягнення заборгованості *(інтерес кредитора – курсив наш О.В.)*. Саме з метою якомога ефективнішої реалізації останнього завдання у межах процедури банкрутства функціонує інститут субсидіарної відповідальності [8].

Відновлення платоспроможності боржника може відбутися шляхом погашення всіх вимог кредиторів згідно з реєстром вимог кредиторів особами, які представляють (прямих чи опосередкованих) власників корпоративних прав боржника, позаяк КУзПБ надає право погашення вимог кредиторів особам, які фактично зацікавлені у відновленні платоспроможності боржника (постанова КГС ВС від 25.09.2025 у справі № 911/1993/14 [9]), або кінцевим бенефіціарним власником боржника як суб'єктом субсидіарної відповідальності (постанова КГС ВС від 16.09.2025 у справі № 915/1624/16 [10]). Внаслідок виконання плану санації і відновленням платоспроможності боржника (постанова КГС ВС від 12.06.2024 у справі № 910/18544/21 [11]), чи укладенням мирової угоди між боржником та кредиторами відповідно до статті 192 ГПК України (постанова САГС від 23.07.2024 у справі № Б-50/184-10 [12]).

Водночас, у разі нездатності боржника відновити свою платоспроможність і погасити усі грошові вимоги кредиторів, може бути застосований інститут солідарної/субсидіарної відповідальності, який покликаний поповнити ліквідаційну масу боржника за рахунок задоволення права вимоги про відшкодування шкоди до осіб, дії / бездіяльність яких кваліфікуються судом як доведення до банкрутства. Розмір цієї шкоди визначається як різниця між сумою вимог до боржника згідно з реєстром вимог кредиторів та сумою коштів, отриманою за фактом продажу майна в процедурі ліквідації.

Відзначимо, оновлені норми статей, 34, 61 КУзПБ визначають конкретні критерії для встановлення заінтересованих осіб та описують правові результати набуття такого статусу.

Арбітражний керуючий, діючи від імені боржника і захищаючи його інтереси, опосередковано діє і в інтересах кредиторів, оскільки кошти, стягнуті на користь боржника, спрямовуються на задоволення вимог кредиторів.

Кредитори боржника мають похідний інтерес у стягненні коштів з третіх осіб, винних боржнику, в тому числі у стягненні неповернутих боржнику позик, кредитів, збитків, завданих боржнику третіми особами тощо, якщо несплата цих коштів спричиняє несплату коштів боржником кредитору. Цей інтерес полягає у переведенні майна боржника у вигляді його прав вимоги у більш ліквідну форму – грошову. При цьому кредитори боржника не набувають власних прав вимоги до третіх осіб, винних боржнику; похідний інтерес кредиторів полягає у стягненні коштів на користь боржника – юридичної особи, а не на користь кредиторів, учасників (акціонерів) юридичної особи – боржника.

Ліквідатор і кредитор мають право вчинити дії щодо переведення вимог банкрута у ліквідну (грошову) форму. Для цього вони можуть звернутися до третьої особи, яка має заборгованість перед банкрутом (зокрема щодо відшкодування завданих банкруту збитків) з вимогою про сплату коштів, а ліквідатор також має альтернативу наведеному та може продати право вимоги на аукціоні. В обох цих випадках майно банкрута у вигляді права вимоги замінюється ліквідним майном – коштами, за рахунок яких задовольняються вимоги кредиторів (постанови СП КГС ВС від 19.06.2024 у справі № 906/1155/20 (906/1113/21), 04.09.2024 у справі № 908/3236/21 [13]).

Суттєвою проблемою правового врегулювання банкрутства в Україні сьогодні є значно ослаблене становище боржника, майбутнє якого цілком підпорядковане рішенням кредиторів. Крім того, вищі владні інстанції ще до початку процедури банкрутства фактично визначають подальшу долю підприємства і замість впровадження відповідних заходів для відновлення платоспроможності перетворюють провадження у справі про банкрутство на формальну процедуру. Вони реалізують власну стратегію ліквідації боржника без урахування *як його потреб та інтересів, так і інтересів кредиторів (курсив наш О.В.)* [14, с. 183].

Прикладом є прийняття засновниками боржника рішення про його припинення з подальшим внесенням до Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, реєстраційного запису про припинення юридичної особи. Однак, як з'ясувалося, такі дії призвели до порушення прав та інтересів кредитора (іпотекодержателя) боржника, майнові вимоги якого залишилися незадоволеними. Тобто, у цій ситуації добровільна ліквідація боржника його засновниками відбулася за обставин існуючої заборгованості перед кредитором та відсутності у боржника майна для задоволення його вимог (постанова КГС ВС від 18.08.2020 у справі № 910/13125/19 [15]).

Дослідження провідних міжнародних принципів і стандартів законодавства у сфері банкрутства демонструє, що обов'язковим компонентом національного законодавства про банкрутство держав-кандидатів на вступ до Євросоюзу є фундаментальні принципи, які становлять основу системи захисту ... принцип рівності, що гарантує: однакове та недискримінаційне ставлення до всіх учасників процедур банкрутства - як боржників, так і кредиторів, рівноцінний захист їхніх прав та *законних інтересів (курсив наш О.В.)*, однакове ставлення як до приватних, так і до державних підприємств [16, с. 6].

Нещодавно введено в дію Закон № 3985-IX «Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації», який покликаний стимулювати боржника та його кредиторів до комунікації у врегулюванні питання погашення заборгованості боржника, тобто віднайти баланс між їх інтересами і забезпечити недопущення зловживання правами сторін через кредиторів, пов'язаних з боржником.

Значущим нововведенням стало також доповнення статті 1 Кодексу додатковими категоріями *заінтересованих осіб (курсив наш О.В.).* Особливо вагомим є внесення до цього списку осіб, які здійснювали реальний контроль над діяльністю боржника без офіційного правового зв'язку. Це створює можливості для ефективного запобігання схемам відчуження активів через підставних власників і керівників. Таким чином, корективи до Кодексу суттєво розширюють коло осіб, які можуть отримати статус *заінтересованих щодо боржника (курсив наш О.В.)*. Крім звичайних учасників процесу, зокрема боржника та його кредиторів, до *заінтересованих осіб (курсив наш О.В.)* можуть входити:

юридичні особи, створені за участю боржника;

юридичні особи, що здійснюють або здійснювали контроль над боржником;

фізичні або юридичні особи, на яких боржник здійснював контроль або перебував під їхнім контролем;

особи, з якими боржник здійснював правочини, що не відповідають критеріям економічної доцільності;

родичі боржника та інші особи, стосовно яких існують обґрунтовані підстави вважати їх заінтересованими [17].

Для прикладу: набувши у власність грошові кошти як безпроцентну поворотну позику, боржник невідкладно їх передав на користь пов'язаної особи, тобто без їх використання у своїй господарській діяльності. Ця позика була спрямована на перерозподіл грошових коштів між пов'язаними юридичними особами в межах єдиної групи компаній, та, як наслідок, формування кредиторської заборгованості боржника. Органічна поєднаність мети і засобів, що застосовані пов'язаними особами з боржником, вказують на те, що частина цих засобів ними реалізована у справі про банкрутство: укладено угоди "про око", декілька річне невиконання зобов'язання і штучне на-

рахування за нібито безпідставне прострочення платежу грошових коштів для збільшення суми боргу; досягнуто мети визнання цих вимог судом у справі про банкрутство як конкурсних вимог кредиторів; отримання права вирішального голосу у зборах кредиторів та у комітеті кредиторів; використання вирішального права голосу з метою завдати шкоди цивільним правам реального кредитора; виведення активів (грошових коштів та автотранспорту) боржника, за рахунок яких могли би бути задоволені вимоги реального кредитора (постанова КГС ВС від 23.01.2024 у справі № 907/935/21(907/957/22) [18].

В іншій ситуації боржник уклав договір купівлі-продажу частки статутного капіталу товариства за ціною нижчою від ринкової, з юридичною особою, з якою перебував під контролем третьої особи, тобто із заінтересованою особою стосовно боржника, чим порушив інтереси інших учасників господарських відносин, зокрема, кредиторів боржника (завдав їм збитків) (постанова КГС ВС від 26.05.2022 у справі № 910/15018/19 (910/14175/20) [19]).

Також можна навести випадок відчуження ліквідного активу заінтересованій особі (співзасновнику) за ціною, що викликає обґрунтовані сумніви щодо її ринковості, або ж взагалі без фактичної оплати, в умовах фінансової скрути боржника та наявності значних боргів перед іншими кредиторами, що свідчить не про зважене управлінське рішення в інтересах товариства, а про ймовірне використання генеральним директором формальних повноважень для виведення активів на шкоду кредиторам (постанова від 08.10.2025 у справі № 902/90/21(902/1350/24) [20]).

В контексті забезпечення балансу інтересів учасників у разі неплатоспроможності суб'єкта господарювання важливо враховувати, що під час відкриття провадження в справі про банкрутство право- і дієздатність боржника значно обмежуються на підставі імперативних норм КУзПБ, що пов'язується з особливими завданнями та цілями правового регулювання відносин банкрутства (неплатоспроможності), що виходять з підтримки інтересів не лише кредиторів та боржника, а й осіб, пов'язаних із ними.

Після введення ліквідаційної процедури функції з управління та розпорядження майном передаються ліквідатору.

В контексті зазначеного може виникнути питання, чи конкуруючий суспільний інтерес ліквідатора у поверненні майна до ліквідаційної маси з метою задоволення вимог кредиторів може вважатися співмірним із тими негативними наслідками, яких зазнає добросовісний набувач майна, оскільки інтерес кредиторів, так само, як і боржника, полягає лише в тому, аби майно було продане за якомога більшу ціну.

У боржника-юридичної особи втрачається майновий інтерес щодо повернення проданого майна, оскільки він все одно не буде мати можливості розпорядитися ним. Так само і кредитори не заінтересовані в поверненні саме майна, оскільки при поверненні майна в конкурсну масу його наявність може призвести як до додаткових витрат на утримання, так і до зменшення ціни такого майна до моменту його реалізації.

Разом з тим, при відкритті провадження у справі про банкрутство боржник не втрачає право на майно, охоронюване положеннями ст. 1 Першого протоколу до Конвенції. І у випадку вибуття майна з володіння власника поза його волею до добросовісного набувача, обидві сторони можуть розраховувати на захист їх права на майно в розумінні ст. 1 Першого протоколу до Конвенції (постанова КГС ВС від 15.09.2025 у справі № 911/101/21 (911/2330/24) [21]).

Отже, як бачимо, власне категорія «інтересу» є фундаментальною основою всієї системи правового регулювання банкрутства, визначаючи як вибір моделі процедур, так і їхню сутнісну спрямованість. Саме «інтерес» виступає не просто юридичною категорією, а ключовим мотиваційним чинником, що зумовлює поведінку учасників процедури та формує архітектуру всього інституту банкрутства, крізь через призму «інтересів» розкривається сутність основних функцій банкрутства – відновлювальної, компенсаційної, попереджувальної та санкційної, кожна з яких спрямована на задоволення специфічних потреб категорій учасників процедури.

Саме множинність та різноспрямованість «інтересів» у процедурі банкрутства безпосередньо корелює з багатосуб'єктним складом цих правовідносин. Отже, вважаємо, ефективність інституту банкрутства прямо залежить від здатності правової системи забезпечити справедливе врахування та збалансування всієї сукупності різноманітних *інтересів учасників*, що, на нашу думку, і є запорукою реалізації як приватних, так і суспільних цілей процедури банкрутства.

Метою дослідження є теоретико-правовий аналіз категорій «інтерес» та «заінтересованість», як ключових у системі правового регулювання процедур банкрутства, визначення їх правової природи, співвідношення та функціонального призначення для забезпечення ефективного балансування прав та законних інтересів учасників процедури банкрутства в умовах сучасних викликів.

Стан опрацювання проблематики. Питання правової природи та значення категорій «інтерес» та «заінтересованість» неодноразово привертали увагу вітчизняних та зарубіжних науковців,

проте комплексне дослідження їх співвідношення та ролі в інституті банкрутства залишається недостатньо розробленим у правовій доктрині.

Фундаментальні теоретичні основи розуміння категорії «інтерес» у правознавстві були закладені ще в працях Р. фон Єрінга, який у роботі «Мета у праві» (Der Zweck im Recht) обґрунтував теорію юриспруденції інтересів та підніс інтерес до рівня правової категорії. Значний внесок у розвиток цієї проблематики зробили класики правової думки К. Гельвецій, чий постулат про підкорення духовного світу «закону інтересу» зберігає актуальність і донині.

У вітчизняній цивілістиці питання інтересу та заінтересованості досліджували Є. Харитонов, який обґрунтував суб'єктивну природу інтересу в українському цивільному праві; В. Васильєва, яка розглядала інтерес як спонукальний фактор до встановлення правовідносин; З. Ромовська, що аналізувала зв'язок інтересу із суб'єктивним правом. Важливі теоретичні напрацювання містяться у працях І. Бабецької, О. Чепис, В. Новосад, які досліджували природу та класифікацію інтересів у приватному праві.

Процесуально-правовий аспект заінтересованості розглядали О. Шило, який обґрунтував необхідність використання терміну «юридична заінтересованість», та Ю. Полюк, який аналізував заінтересованість як обов'язкову характеристику суб'єкта права на судовий захист.

Виклад матеріалу дослідження.

«Якщо фізичний світ підкоряється закону руху, то світ духовний не меншою мірою підкорений закону інтересу». Цей класичний постулат, сформульований видатним французьким мислителем-матеріалістом К. Гельвецієм у XVIII столітті, зберігає свою значущість і донині. Насправді, будь-які людські дії мотивуються певними інтересами, які слугують фундаментом для визначення завдань, стратегічних орієнтирів та ієрархії пріоритетів.

В контексті тематики нашого дослідження відзначимо, категорію «інтерес» у правознавство запровадив Р. фон Єрінг (Jhering, Rudolf von). Власне, усвідомлення багатоаспектної ролі інтересів у праві – як стимулів та мотивів боротьби за право, складової законотворчої діяльності та мети об'єктивного права, як сутності суб'єктивного права та об'єкта правового захисту – спонукало вченого до створення правової теорії інтересів, або юриспруденції інтересів. Саме цей вчений підніс інтерес до рівня правової категорії та вважається засновником юриспруденції інтересів.

У свої праці «Мета у праві» (Der Zweck im Recht) вчений стверджував, що метою права є захист індивідуальних та суспільних інтересів шляхом їх координації та мінімізації конфліктів. Центральна ідея його теорії полягає в тому, що формальна «силова» природа права неможлива без головного компонента – «інтересу». Дійсний інтерес становить право, а його юридичне втілення в законах, у нормах об'єктивного права розглядається як щось формальне, другорядне. На думку дослідника, природу права становить необхідність суспільного регулювання та узгодження інтересів різних соціальних суб'єктів, інтерес він розуміє переважно в значенні благ, вигоди або користі [22].

Законні та охоронювані законом, матеріальні та нематеріальні, приватні та публічні, суспільні та особисті, економічні, культурні, політичні та інші соціальні інтереси – все це видові категорії родового поняття «інтерес», дослідженням якого займаються різні науки: філософія, юриспруденція, соціологія, психологія, економіка та інші. Ця обставина, за твердженням О. Чепис, цілком свідчить про те, що інтерес є загальнонауковою категорією [23, с. 67]. Тобто, не існує жодної сфери людської активності, в якій індивіди не втілювали б власні інтереси та не взаємодіяли б з чужими.

Поняття «інтерес» («законний інтерес», «охоронюваний законом інтерес») активно застосовується як у наукових дослідженнях, так і в нормативно-правових актах. Так, наприклад, в тексті Основного Закону України категорія «інтерес» вживається щонайменше одинадцять разів (зокрема, в положеннях про можливість обмеження використання громадянами суб'єктивних прав (на підприємницьку діяльність, право приватної власності тощо) з огляду на публічні інтереси – національної безпеки, громадського порядку, економічного добробуту, прав людини тощо (статті 32, 34–36, 39, 41, 44); в тексті присяги народних депутатів України і Президента України – виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників (ч. 3 ст. 79, ч. 4 ст. 104); визначенні функцій прокуратури – представництво інтересів громадян або держави (ч. 1 ст. 131-1), органів місцевого самоврядування – представництво інтересів територіальної громади (ч. 4 ст. 140).

Відносно терміну «законний інтерес» слід зазначити, що Конституція України вказаний термін не застосовує. В статтях Основного Закону інтереси громадян конкретизовані за змістом і сутністю. Для прикладу: частина 1 статті 36 – громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення та захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів; частина 3 статті 36 – громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів тощо [24].

Категорію «інтерес», в т. ч. «законний інтерес», ми можемо також знайти й в кодексах. Так, зокрема:

В Цивільному кодексі України:

Стаття 15 «Право на захист цивільних прав та інтересів»: «Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства»;

Стаття 16 «Захист цивільних прав та інтересів судом»: «Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу»;

…

Стаття 228 про правочини, що суперечать «інтересам держави і суспільства».

Всього в Цивільному кодексі України законодавець використовує категорію «інтерес» 146 разів.

В Господарському кодексі України[1]**:**

Стаття 127 «Інші форми об'єднання інтересів підприємств»: «Законом можуть визначатися й інші форми об'єднання інтересів підприємств (союзи, спілки, асоціації підприємців тощо)…»;

…

Стаття 389 «Захист державою прав та законних інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності»: «Держава здійснює захист прав та законних інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності за межами України згідно з нормами міжнародного права…».

Всього в Господарському кодексі України законодавець використовує категорію «інтерес» 127 разів.

Навіть в Законі України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» категорія «інтерес» застосовується 79 разів. Так, наприклад згідно п. 3 статті 9-1 цього Закону: «Доведенням до банкрутства визнається стійка неплатоспроможність боржника, викликана умисними діями (бездіяльністю) керівника (органів управління), власника майна (органу, уповноваженого управляти майном), а також інших осіб, якщо це завдало матеріальної шкоди *інтересам держави, суспільства або інтересам кредиторів і* господарським судом боржника визнано банкрутом [25].

Кодекс з процедур банкрутства [26] містить 72 згадування про «інтерес». При цьому, слід відзначити, що в Кодексі використовуються складні терміни, що включають слово «інтерес», наприклад:

«конфлікт інтересів» – цей термін вживається у значенні, наведеному в Законі України «Про запобігання корупції»;

«заінтересовані особи стосовно боржника – детальне визначення, яке включає широке коло осіб, але не розкриває сутність самого поняття «інтерес»;

функціональне використання терміну «інтереси» – у контексті представництва різних груп учасників: «представляти інтереси засновників»; «представляти інтереси працівників», «діє в інтересах власників облігацій».

Ми, звичайно ж, можемо аналізувати й тексти інших кодексів та нормативно-правових актів України, проте, наразі це виходить за межі предмету нашого дослідження.

Спробуємо зосередитися на термінологічних аспекти. Так, оскільки у нормативних актах використовуються поняття «заінтересованість» та «інтерес», логічно постає проблема співвідношення цих категорій: яким чином пов'язані між собою ці терміни і чи має місце принципова відмінність між ними? Водночас у фаховій літературі відсутнє єдине розуміння цих термінів. Крім того, продовжуються наукові суперечки щодо ідентичності змістового наповнення зазначених категорій.

Поняття «інтерес», зазначає І. Бабецька, належить до системоутворювальних елементів приватноправової сфери та становить фундаментальну категорію в приватноправовій науці. Інтереси класифікуються як приватні та публічні, а також поділяються на матеріальні й моральні. Судовий захист цивільного права та інтересу закріплено як одну з основних засад цивільного законодавства (стаття 3 ЦК України). Стаття 15 ЦК України встановлює, що будь-яка особа має право на захист свого інтересу, якщо він відповідає основоположним принципам цивільного законодавства. Вчена також відзначає, саме інтерес представляє доктринальне явище, що набуває усвідомленого спонукального характеру та проявляється в реальному житті через бажання, наміри і прагнення, він має соціальну природу та формується на основі потреб. Втім, наразі, вірно вказує дослідниця, категорія «інтересу» не має чіткого визначення ні в доктринальних джерелах, ні в законодавчих актах, що створює підґрунтя для різноманітних інтерпретацій цього поняття [27, с. 159].

---

[1] Втрата чинності, відбулася 28.08.2025 на підставі Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 09.01.2025 № 4196-IX.

Категорія інтересу, за твердженням О. Чепис, має виключне значення для розуміння суб'єктивного права. Правовий вплив на життєві та економічні процеси здійснюється не прямо, а опосередковано – через призму інтересів. Інтереси виступають з'єднувальною ланкою, оскільки мають органічний зв'язок із суб'єктивним правом. При цьому інтерес слід розуміти як самостійну категорію, відмінну від самого права, що являє собою цільову спрямованість його втілення в життя [28, с. 57].

Ця ж вчена зазначає, що зміст категорії «інтерес» складають основні варіанти природи інтересу: 1) інтерес – потреба; 2) інтерес – мета; 3) інтерес – благо; 4) інтерес – соціальна потреба; 5) інтерес – діяльна позиція. Аналіз, зроблений дослідницею цих концепцій природи «інтересу» демонструє, що ключовою властивістю інтересу як компонента суспільних відносин і діяльності виступає орієнтованість суб'єкта на об'єкти, що мають вагу для реалізації його потреб. Така характеристика, за твердженням О. Чепис, спрямованості цілком узгоджується з етимологічним корінням поняття «інтерес». Невипадково прибічники різноманітних теорій інтересу визначають спрямованість суб'єкта серед основних властивостей цього феномену. Інтерес не лише концентрує увагу та активність суб'єкта у певному напрямку, але й стимулює до дії, відіграючи роль мотиваційного чинника. Поєднання цих двох якостей становить сутнісну основу інтересу [29].

«Інтерес», робить висновок В. Новосад, у правознавстві розглядається як «первинна основа», «потреба» чи «фактор», що зумовлює появу, трансформацію або завершення правових відносин. На даний час у науковій доктрині сформувалися три провідні концепції щодо тлумачення правової сутності та природи феномену інтересу: а) суб'єктивна; б) об'єктивна; в) змішана об'єктивно-суб'єктивна. При цьому, за твердженням вченого, найбільш переконливою є змішана об'єктивно-суб'єктивна концепція, оскільки визнання виключно індивідуального інтересу (суб'єктивна теорія) спричинить численні суперечності та багатоваріантність правового відображення інтересу внаслідок різноманіття персональних інтересів окремих осіб. Натомість поєднання суб'єктивного та об'єктивного підходів найкраще розкриває термін «інтерес» у цивілістичній теорії та нормативному регулюванні [30, с. 138].

Зокрема, інтерес суб'єкта може полягати у його прагненні знати про свої права у правовідносинах з іншою особою і усунити їх правову невизначеність. Прикладом є звернення поручителя з позовом про визнання відсутності права вимоги в особи, що вважає себе кредитором за договором поруки, і відсутності кореспондуючого обов`язку особи-боржника у відповідних правовідносинах. Така необхідність у встановленні юридичної визначеності у суб'єкта виникла у зв'язку з ініціюванням кредитором проти нього справи про банкрутство з підстав невиконання зобов'язань за договором поруки. Між тим, сам поручитель вважав поруку припиненою внаслідок припинення основного зобов'язання на забезпечення виконання якого був укладений договір поруки (постанова КГС ВС від 05.06.2025 у справі № 918/822/23(918/583/24) [31]).

Вбачається обґрунтованою думка З. Ромовської про те, що інтерес надає його носієві змогу здійснювати конкретні дії, висувати вимоги щодо поведінки інших осіб, а в разі неврахування цього інтересу - вдаватися до механізмів його правового забезпечення. Відтак, інтерес формується, втілюється та припиняє своє існування виключно в межах суспільного відношення, водночас виступаючи підґрунтям для становлення, еволюції та завершення суб'єктивного права [32, с. 75].

Вартою уваги є позиція Є. Харитонова, який при дослідженні категорії «інтерес» через призму об'єктивного та суб'єктивного підходів доходить висновку, що в контексті національного цивільного права «інтерес» має розглядатися саме як суб'єктивна категорія. Згідно з концептуальними засадами українського цивільного законодавства, на думку вченого, «інтерес» являє собою прагнення, спрямування та потреби особи, які хоча і не кваліфікуються законом чи договором як цивільні права, проте орієнтовані на їх виникнення або підтримання. Лише за такого трактування сутності категорії «інтерес» стає можливим предметне вивчення питань їх узгодження, протистояння та конфліктності. Якщо ж ототожнювати поняття «інтерес» з так званими «благами», то варто враховувати, що останні за своєю природою не здатні до конфліктної взаємодії чи узгодження (окрім гіпотетичних випадків конкуренції між різними позитивними альтернативами) [33, с. 221].

Варто навести й думку професора В. Васильєвої, яка розглядає інтерес як те, до задоволення чого прагне суб'єкт, вступаючи у суспільні відносини. Засобом задоволення інтересу є об'єкт суспільного відношення – благо, здатне задовольнити потребу, інтереси втілюються в нормах права та є передумовами виникнення суб'єктивного права. Інтерес, за висновком вченої, виступає елементом соціальної системи, спонукальним фактором до встановлення правовідносин, передуючи їм і перебуваючи поза їх межами. Призводячи до появи правовідносин, він перетворюється на благо для їх учасників. Як соціальна, доправова категорія інтерес ґрунтується на потребі суб'єкта суспільних відносин. При цьому, науковиця акцентує увагу на тому, що у юридичних актах інтерес використовується як самостійний об'єкт правової охорони поряд із суб'єктивним правом [34, с. 34].

Категорія інтересу розглядалася Конституційним Судом України в рішенні від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 при офіційному тлумаченні певних положень частини першої статті 4 ЦПК України (справа про охоронюваний законом інтерес). Інтерес, відповідно до Рішення Конституційного суду України, є прямо не опосередкованим у суб'єктивному праві простим легітимним дозволом з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб [35].

У цьому ж Рішенні за твердженням КСУ етимологічний зміст слова «інтерес» включає: а) увагу до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимось, чимось; цікавість, захоплення; б) вагу; значення; в) те, що найбільше цікавить кого-небудь, що становить зміст чиїхось думок і турбот; г) прагнення, потреби; д) те, що йде на користь кому-, чому-небудь, відповідає чиїмось прагненням, потребам; вигоду, користь, зиск. У загальносоціологічному значенні категорія «інтерес» розуміється як об'єктивно існуюча і суб'єктивно усвідомлена соціальна потреба, як мотив, стимул, збудник, спонукання до дії; у психології - як ставлення особистості до предмета, як до чогось для неї цінного, такого, що притягує. В юридичних актах термін «інтерес», враховуючи його як етимологічне, так і загальносоціологічне, психологічне значення, вживається у широкому чи вузькому значенні як самостійний об'єкт правовідносин, реалізація якого задовольняється чи блокується нормативними засобами [35].

У правовідносинах банкрутства такий інтерес проявляється до продажу майна боржника на аукціоні. Носіями цього інтересу є: 1) боржник (зокрема, арбітражний керуючий від імені боржника); 2) кредитори; 3) зареєстровані учасники аукціону; 4) особи, які вважають себе власниками майна, що виставляється на аукціон; 5) уповноважена особа засновників (учасників, акціонерів) боржника; 6) особа, яка не є «зареєстрованим учасником аукціону» і водночас щодо якої організатором торгів не прийнято жодного з рішень, передбачених приписами статті 61 Закону про банкрутство (зокрема, про відмову в допуску заявника до участі в аукціоні), у разі встановлення в судовому порядку обставин здійснення такою особою усіх передбачених цим Законом дій щодо набуття статусу "зареєстрованого учасника аукціону" та вчинення перешкод з боку організатора аукціону для участі такої особи в аукціоні; 7) особи, які не були допущені до участі в аукціоні (за умови попереднього або одночасного оскарження ними рішення організатора аукціону про визначення учасників аукціону та встановлення судом за результатом оскарження порушення статті 61 Закону про банкрутство в частині допуску до участі в аукціоні) (постанова ВП ВС від 13.02.2024 у справі № 910/2592/19 [36]).

Об'єктом інтересу у цьому випадку є майно боржника. Однак суб'єкти цього інтересу мають власну, відмінну одна від одної, ціль – правову мету, яку вони прагнуть досягнути, заявляючи відповідно до статті 73 КУзПБ вимогу про визнання недійсним правочину щодо продажу майна, вчиненого на аукціону. Водночас у процесі оспорювання вчинених боржником правочинів у порядку та з підстав, встановлених статтею 42 КУзПБ, інтереси носіїв цього права (арбітражного керуючого, кредитора) збігаються – повернення майна до ліквідаційної маси боржника з метою якомога повного задоволення вимог кредиторів.

Відзначимо, сам інститут визнання недійсними правочинів боржника у межах справи про банкрутство спрямований на дотримання балансу інтересів не лише осіб які беруть участь у справі про банкрутство, а й осіб, залучених у справу про банкрутство, наприклад, контрагентів боржника.

Ми також можемо спробувати запропонувати власне визначення категорії «інтерес». Так, зокрема, на наш погляд, під **«інтересом» можна розуміти** суб'єктивну доправову категорію, що являє собою усвідомлене прагнення, спрямування або потребу особи, яка хоча і не визначена законом або договором як суб'єктивне цивільне право, проте орієнтована на його виникнення, збереження чи реалізацію, виступає спонукальним мотивом до встановлення правовідносин та може бути самостійним об'єктом правової охорони. При цьому, ключовими моментами, на наш погляд, можуть виступати: а) **суб'єктивна природа** – інтерес існує у свідомості конкретного суб'єкта; б) **доправовий характер** – передує виникненню правовідносин і лежить поза їх межами; в) **спрямованість на права** – орієнтований на виникнення або збереження суб'єктивних прав; г) **мотиваційна функція** – виступає спонукальним фактором до дій та встановлення правовідносин; ґ) **автономність** – може бути об'єктом правової охорони незалежно від суб'єктивного права; д) **усвідомленість** – характеризується цільовою спрямованістю суб'єкта на об'єкти, важливі для задоволення його потреб.

Говорячи про категорію «заінтересованість», необхідно вказати, що чинне законодавство не містить його легального визначення. Проте, ми можемо знайти цілий ряд підходів щодо тлумачення даного поняття у правовій доктрині. Оскільки категорія «заінтересованість» неодноразово ставала предметом наукових досліджень, при цьому переважна частина вчених трактує заінтересованість як суб'єктивне відображення об'єктивно існуючого інтересу. При цьому, на відміну від інтересу, заінтересованість не є окремим об'єктом правового захисту, а являє собою характеристику суб'єкта, що визначає його процесуальне становище та зумовлює відповідні правомочності [37, с. 256].

У деяких наукових працях обґрунтовано висувається позиція щодо доцільності використання винятково терміну «юридична заінтересованість». Зокрема, О. Шило, досліджуючи поняття «заінтересованість» крізь призму судового захисту прав і свобод людини, акцентує на важливості уточнюючого слова «юридична» при характеристиці заінтересованості особи, що претендує на судовий захист. Дослідник обґрунтовує це тим, що заінтересованість може мати різноманітні об'єктивні та суб'єктивні підстави (зокрема, дружні чи родинні відносини між особою, яка подає скаргу, та особою, чиї права, на її думку, порушені внаслідок прийняття оскаржуваного процесуального рішення). Однак, зазначає вчений, критерієм, що визначає уповноваженого суб'єкта права на судовий захист, має розглядатися саме юридична заінтересованість, тобто така, що зумовлена порушенням його прав, свобод та інтересів. Підґрунтям юридичної заінтересованості є усвідомлена потреба в судовому захисті, яка й становить спонукальний мотив для звернення особи до судових органів [38, с. 234-235].

Якщо в контексті судового захисту, за твердженням, мова йде про юридичну заінтересованість – тобто зацікавленість, що випливає з порушення прав і свобод особи та являє собою суб'єктивне прагнення до їх захисту в рамках юридичних процедур, то за розширеного трактування можна говорити про «юридично значущу заінтересованість» – небайдужість особи до результатів правовідносин провадження, зумовлену різними чинниками (дружніми чи родинними зв'язками з учасниками, відомчими інтересами тощо). Юридична значущість у цьому випадку означає, що зацікавленість особи становить юридичний факт, здатний породжувати, модифікувати або припиняти правові відносини [37, с. 257].

До прикладу, юридична заінтересованість щодо розміру визнаних судом грошових вимог до боржника у процедурі банкрутства мала місце у особи, на яку судом було покладено субсидіарну відповідальності за зобов'язаннями боржника. Ця заінтересованість полягала у тому, аби зменшити, чи взагалі спростувати розмір цих вимог, адже він впливає на обсяг майнової відповідальності такого суб'єкта з огляду на приписи статті 61 КУзПБ (постанова СП КГС ВС від 22.11.2023 у справі № 910/4685/20 [39]).

Заінтересованість у процедурі банкрутства має й уповноважена особа засновників (учасників, акціонерів) боржника, зокрема в аукціоні з продажу майна боржника, адже порушення встановленого порядку його підготовки чи проведення може перешкодити продажу майна банкрута за найвищою ціною, що матиме наслідком недостатність отриманих коштів для покриття всіх вимог кредиторів, а отже, унеможливить відновлення підприємницької діяльності боржника або отримання власником корпоративних прав залишку активів після його ліквідації. До того ж на засновників (учасників, акціонерів) боржника у разі недостатності його майна може бути покладена субсидіарна відповідальність за його зобов'язаннями, а розмір таких вимог визначаються з різниці між сумою вимог кредиторів і ліквідаційною масою (постанова СП КГС ВС від 20.05.2021 у справі № 910/24368/14 [40]).

За твердженням Ю. Полюка *(вчений розглядає «заінтересованість» крізь призму права на звернення до суду – курсив наш О.В.)*, заінтересованість варто розуміти як обов'язкову характеристику суб'єкта, який здійснює своє право на судовий захист. Ця характеристика безпосередньо випливає з природи права на звернення до суду. Відсутність такої заінтересованості унеможливлює подання особою позовної заяви та відкриття цивільного провадження, оскільки за таких обставин особа не володіє правом на звернення до суду [41, с. 692].

В цьому контексті варто зазначити, що звернення кредитора до суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство, по суті, є реалізацією ним права на судовий захист власних майнових права. Однак, відсутність у ініціюючого кредитора суб'єктивного права на пред'явлення грошових вимог до боржника через їх передачу за договором цесії іншій юридичній особі, унеможливлює відкриття провадження у справі про банкрутство боржника (постанова СП КГС ВС від 22.09.2021 у справі № 911/2043/20 [42]).

Т. Боднар зазначає, що «поняття правочину, щодо вчинення якого наявна заінтересованість, розкривається в законодавстві через визначення особи, зацікавленої у вчиненні правочину товариством» [43, с. 36].

В розумінні положень статей 203, 215 ЦК України оспорювати правочин у суді може одна із сторін правочину або інша заінтересована особа. За відсутності визначення поняття «заінтересована особа» такою особою є кожен, хто має конкретний майновий інтерес в оспорюваному договорі. Вимоги заінтересованої особи, яка в судовому порядку домагається визнання правочину недійсним, спрямовані на приведення сторін недійсного правочину до того стану, який саме вони, сторони, мали до вчинення правочину. Власний інтерес заінтересованої особи полягає в тому, щоб предмет правочину перебував у власності конкретної особи чи щоб сторона (сторони) правочину перебувала у певному правовому становищі, оскільки від цього залежить подальша можливість законної

реалізації заінтересованою особою її прав. Зокрема, оспорюючи в межах справи про неплатоспроможність фізичної особи дійсність договору позики з підстав його фіктивності, позивачка вважала, що він укладений відповідачами без наміру створення правових наслідків, які ним обумовлені, натомість такий договір вчинено з єдиною метою - зупинити стягнення на підставі виконавчого документа та перешкодити позивачці реалізувати своє право на задоволення вимог кредитора за рахунок предмета іпотеки (постанова КГС ВС від 13.08.2025 у справі № 922/2432/21 (922/2817/24 [44]).

Визнання недійсними правочинів боржника у межах справи про банкрутство спрямоване на досягнення однієї з основних цілей процедури неплатоспроможності – максимально можливе справедливе задоволення вимог кредиторів. Отже, кредитор (кредитори) та арбітражний керуючий є тими зацікавленими особами у справі про банкрутство, які мають право звертатися з позовами про захист майнових прав та інтересів з підстав, передбачених нормами ЦК України, ГК України чи інших законів, у межах справи про банкрутство і таке звернення є належним способом захисту, який гарантує практичну й ефективну можливість відновлення порушених прав кредиторів та боржника (постанова СП КГС ВС від 24.11.2021 у справі №905/2030/19 (905/2445/19) [45]).

В той же час, на переконання Л. Енрікес та Т. Трьогера **(**L. Enriques, T. Tröger**)**, ключовим елементом у формулюванні поняття правочину із заінтересованістю є категорія «конфлікт інтересів». Виходячи з цього положення, автор розуміє під правочином із заінтересованістю правочин, що здійснюється за умови наявності конфлікту інтересів. Більш деталізований варіант визначення, запропонований дослідниками, охоплює наступне: правочином із заінтересованістю є дії юридичної особи, спрямовані на реалізацію її інтересу (виникнення, припинення або зміну її цивільних прав та обов'язків), який сформовано з урахуванням суперечливого інтересу (реального чи лише формально визнаного законом), що належить іншому суб'єкту права. Цей суб'єкт має можливість, враховуючи особливості реалізації правосуб'єктності юридичної особи, впливати на прийняття нею (її органом управління та/або контролю чи керуючим органом) управлінських рішень, реалізація яких може призвести до задоволення цього інтересу, зокрема з негативними, насамперед економічними, наслідками. У зв'язку з цим такі правочини потребують дотримання спеціального порядку їх схвалення (затвердження) компетентними органами юридичної особи [46, p. 44].

До прикладу, конфлікт інтересів мав місце при відчуженні боржником нерухомого майна за договорами купівлі-продажу, укладеними із фізичною особою, яка є заінтересованою особою щодо боржника, оскільки вона як голова наглядової ради (органу управління боржника) приймала рішення про відчуження спірних об'єктів, діючи на свою користь як потенційного покупця (постанова КГС ВС від 30.11.2022 у справі № 904/1143/21 [47]).

Згідно з частиною 3 статті 42 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» конфліктом інтересів є конфлікт між обов`язком посадової особи діяти добросовісно і розумно в інтересах товариства в цілому та приватними інтересами посадової особи або її афілійованих осіб. Так, колишній керівник боржника (позичальника), будучи власником 100% частки товариства позикодавця, уклав з ним договір про надання поворотної фінансової допомоги, а відтак фактично діяв у стані конфлікту інтересів, оскільки обіймаючи посаду керівника позичальника, всупереч обов`язку діяти в його інтересах, він на невигідних для позичальника умовах укладає правочин, вигодонабувачем за яким є належна йому компанія, тобто маючи приватний інтерес ця особа на шкоду керівній компанії вчинила цей правочин, що свідчить про конфлікт інтересів (постанова КГС ВС від 23.10.2024 у справі № 908/1336/23 (908/1423/23) [48]).

Для вчинення боржником правочину у процедурах банкрутства передбачений спеціальний порядок. Підприємство, відносно якого відкрито провадження у справі про банкрутство та яке знаходиться в процедурі розпорядження майном, не має права приймати рішення щодо відчуження нерухомого майна, вчиняти значні правочини та здійснювати продаж істотних активів боржника без згоди на це розпорядника майна та комітету кредиторів (зборів кредиторів – до моменту формування комітету кредиторів), а режим збереження належного боржнику майна повною мірою забезпечується в силу прямих норм КУзПБ. Отже, сама процедура розпорядження майном включає в себе певні обмеження розпорядження майном боржника. Такі заборони і обмеження діють в силу закону та, за загальним правилом, не потребують реалізації (установлення) у судових рішеннях, а наслідком їх недотримання є недійсність/нікчемність рішення, правочину чи майнової дії боржника.

Таким чином, у процедурі розпорядження майном, у якій законодавець, попри відсутність заборони на продовження здійснення боржником господарської діяльності, встановлює особливості щодо розпорядження майном боржника, а вчинення правочинів боржником мають особливості за спеціальними положеннями абзацу шостого частини сьомої статті 44 КУзПБ (постанова КГС ВС від 26.11.2024 у справі № 910/2902/18 (910/10381/20) [49]).

Ми також можемо спробувати запропонувати власне визначення категорії «заінтересованість». Так, зокрема, на наш погляд, під **заінтересованістю** можна розуміти суб'єктивне відображення об'єктивно існуючого інтересу, що являє собою правову характеристику суб'єкта, яка визначає його процесуальне становище та правомочності, виникає внаслідок усвідомленої потреби особи у правовому захисті або реалізації своїх прав, свобод та інтересів, і становить юридичний факт, здатний породжувати, змінювати або припиняти правові відносини. При цьому, ключовими моментами, на наш погляд, можуть виступати: а) **суб'єктивна природа** – відображає індивідуальне сприйняття особою власного інтересу; б) **правова значущість** – має юридичні наслідки та впливає на правовий статус суб'єкта; в) **процесуальна функція** – визначає можливість та порядок участі особи у правових процедурах; г) **усвідомленість** – базується на розумінні особою своїх потреб у правовому захисті; ґ) **динамічність** – може породжувати правові наслідки.

Отже, аналіз запропонованих визначень категорій «інтерес» та «заінтересованість» дозволяє виявити як спільні риси, так і принципові відмінності між цими правовими поняттями. Обидві категорії мають суб'єктивну природу та характеризуються усвідомленістю, проте відрізняються за своїм правовим статусом, функціональним призначенням та наслідками застосування. При цьому, співвідношення між зазначеними категоріями можна охарактеризувати як співвідношення між причиною та наслідком, загальним та особливим, доправовим та правовим. Вважаємо, саме інтерес виступає більш фундаментальною категорією, що породжує заінтересованість як свій правовий прояв. В той же час, заінтересованість, у свою чергу, є інструментом правової системи для врахування та захисту інтересів суб'єктів у конкретних процедурах.

Висновки.

На основі проведеного вважаємо, що категорія «інтерес» є системоутворювальним елементом не лише приватноправової сфери загалом, але й інституту банкрутства зокрема, саме «інтерес» визначає архітектуру всього механізму банкрутства, зумовлює вибір моделі процедур та їхню сутнісну спрямованість, через призму різноманітних інтересів учасників розкривається зміст основних функцій банкрутства – відновлювальної, компенсаційної, попереджувальної та санкційної, кожна з яких орієнтована на задоволення специфічних потреб різних категорій суб'єктів процедури.

Оскільки багатосуб'єктний склад правовідносин банкрутства безпосередньо корелює з множинністю та різноспрямованістю інтересів учасників процедури, ефективність інституту банкрутства прямо залежить від здатності правової системи забезпечити справедливе врахування та збалансування всієї сукупності різноманітних інтересів, що є запорукою реалізації як приватних, так і суспільних цілей процедури (це особливо актуально в умовах сучасних викликів, коли банкрутство виступає важливим правовим інструментом регулювання відносин між боржниками та кредиторами).

Проведений аналіз дозволив чітко розмежувати категорії «інтерес» та «заінтересованість», встановивши їх співвідношення як причини та наслідку, загального та особливого, доправового та правового. Інтерес як суб'єктивна доправова категорія передує правовідносинам і виступає спонукальним мотивом до їх встановлення, тоді як заінтересованість є правовою характеристикою суб'єкта, що визначає його процесуальне становище та правомочності в межах конкретних процедур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васьковський О.В. Справи про банкрутство: важливі правові позиції Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1411263.
2. Пархоменко М.М., Мамедова А.Ф. Проблеми теорії та практики інституту банкрутства. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 74. С. 185-191.
3. Радзивілюк В. Метод, принципи та функції права банкрутства (неспроможності). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Юридичні науки.* 2010. № 82. С. 23-25. URL: https://legal.bulletin.knu.ua/uk.
4. Самойленко Г.В., Ткалич М.О., Колодіна А.С. Сучасний стан та перспективи удосконалення законодавства України про банкрутство. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9. 2021. С. 380-384. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2021/98.pdf.
5. Постанова КГС ВС від 08.06.2023 у справі № 910/17743/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112271477.
6. Постанова КГС ВС від 22.04.2021 у справі № 915/1624/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97451198.
7. Постанова КГС ВС від 06.12.2022 у справі № 908/802/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107904498.
8. Лабатюк Я., Заєць Р. Як працює інститут субсидіарної відповідальності у банкрутстві. Юридична газета Online. 27 січня 2022. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/yak-pracyue-institut-subsidiarnoyi-vidpovidalnosti-u-bankrutstvi.html.

9. Постанова КГС ВС від 25.09.2025 у справі № 911/1993/14. URL: https://reyestr.court.gov.ua.
10. Постанова КГС ВС від 16.09.2025 у справі № 915/1624/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130493438.
11. Постанова КГС ВС від 12.06.2024 у справі № 910/18544/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119806447.
12. Постанова САГС від 23.07.2024 у справі № Б-50/184-10. URL: https://reyestr.court.gov.ua.
13. Постанови СП КГС ВС від 19.06.2024 у справі № 906/1155/20 (906/1113/21), 04.09.2024 у справі № 908/3236/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua.
14. Пасічник М.С., Котенко Т.М., Проблеми інституту банкрутства в Україні. *Наукові записки*. 2012. вип.12, част. І. С. 182-186. URL: https://dspace.kntu.kr.ua/server/api/core/bitstreams/6da01e3c-51db-4199-adfe-0c247dc20c3f/content.
15. Постанова КГС ВС від 18.08.2020 у справі № 910/13125/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91067751.
16. Вільчик Т.Б. Інститут банкрутства в Україні та Німеччині. *Форум Права*. 2023. 74(1). С. 6–19. URL: https://forumprava.pp.ua/files/006-019-2023-1-FP-Vilchyk_3.pdf.
17. Григоренко Ю. Трансформація інституту заінтересованих осіб має забезпечити прозорість процедур банкрутства. URL: https://unba.org.ua/publications/9939-transformaciya-institutu-zainteresovanih-osib-mae-zabezpechiti-prozorist-procedur-bankrutstva.html.
18. Постанова КГС ВС від 23.01.2024 у справі № 907/935/21(907/957/22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116767730.
19. Постанова КГС ВС від 26.05.2022 у справі № 910/15018/19 (910/14175/20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104634854.
20. Постанова від 08.10.2025 у справі № 902/90/21(902/1350/24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131130473.
21. Постанова КГС ВС від 15.09.2025 у справі № 911/101/21 (911/2330/24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130230963.
22. Jhering, Rudolf von. Der Zweck im Recht. Band I. Leipzig: Breitkopf und Härtel, 1877; Jhering, Rudolf von. Der Zweck im Recht. Band II. Leipzig: Breitkopf und Härtel, 1883.
23. Чепис О.І. Інтерес як правова категорія: сутність та роль у правовому регулюванні*. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2007. № 8. С. 67–69. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/22fb0e1c-cfed-4e5d-a65c-9f97e6abb288.
24. Чи законний інтерес... URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/p0046697-10#Text.
25. Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 09.01.2025 № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#n175.
26. Кодекс з процедур банкурутства від 18.10.2018 № 2597-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text.
27. Бабецька І.Я. Законний інтерес та охоронюваний законом інтерес як різновиди інтересу в цивільному праві України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* №2(14), 2016. С. 158-164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2016_14_25.
28. Чепис О.І. Об'єктивне та суб'єктивне в категорії «інтерес». *Актуальні проблеми держави і права.* 2012. Вип. 66. С. 56-65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2012_66_11.
29. Чепис О.І. Інтереси в цивільному праві: сутність, місце та особливості захисту: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03; Харківський національний університет внутрішніх справ Х., 2010. 18 с.
30. Новосад В., Поняття «інтерес» у цивільному законодавстві України. *Молодий вчений* 1 (113), 2023. 132-138. URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/5710.
31. Постанова КГС ВС від 05.06.2025 у справі № 918/822/23(918/583/24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128132905.
32. Ромовская З.В. Судебная защита охраняемого законом интереса. *Вестник Львовского университета*. 1983. Вып. 22. С. 72-81.
33. Харитонов Є.О. Категорія інтересу в цивільному праві України. *Актуальні проблем держави і права*. 2014. С.216-221. URL: http://www.apdp.in.ua/v25/51.pdf.
34. Васильєва В.А. Цивільно – правове регулювання діяльності з надання посередницьких послуг: монографія. Івано–Франківськ, ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. 2006. 346 с.
35. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4

Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) № 18-рп/2004 від 01.12.2004 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04.
36. Постанова ВП ВС від 13.02.2024 у справі № 910/2592/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua.
37. Тітко І. Приватний інтерес як категорія кримінального процесуального права. *Вісник Національної академії правових наук України.* № 3 (74) 2013. С. 249-258. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6435/1/Titko_249.pdf.
38. Шило О.Г. Теоретичні основи та практика реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України: *дис. … д-ра юрид. наук*: 12.00.09. Х., 2011. С. 234–235.
39. Постанова СП КГС ВС від 22.11.2023 у справі № 910/4685/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua.
40. Постанова СП КГС ВС від 20.05.2021 у справі № 910/24368/14. URL: https://reyestr.court.gov.ua.
41. Полюк Ю.І. Юридична заінтересованість як передумова виникнення права на звернення до суду. Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матер. *Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2-х т. Т. 2* / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 689–692.
42. Постанова СП КГС ВС від 22.09.2021 у справі № 911/2043/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua.
43. Боднар Т. Правочини акціонерних товариств, щодо вчинення яких є заінтересованість. *Юридична Україна*. 2009. № 2(74). С. 36-40. URL: https://yur-ukraine.com.
44. Постанова КГС ВС від 13.08.2025 у справі № 922/2432/21 (922/2817/24). URL: https://reyestr.court.gov.ua.
45. Постанова СП КГС ВС від 24.11.2021 у справі №905/2030/19 (905/2445/19). URL: https://reyestr.court.gov.ua.
46. Enriques, L., & Tröger, T. H. The Law and (Some) Finance of Related Party Transactions: An Introduction. European Corporate Governance Institute (ECGI) - Law Working Paper. 2018. No. 411/2018.
47. Постанова КГС ВС від 30.11.2022 у справі № 904/1143/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua.
48. Постанова КГС ВС від 23.10.2024 у справі № 908/1336/23 (908/1423/23). URL: https://reyestr.court.gov.ua.
49. Постанова КГС ВС від 26.11.2024 у справі № 910/2902/18 (910/10381/20). URL: https://reyestr.court.gov.ua.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Васьковський О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346:349.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.60

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ З АКУМУЛЮВАННЯ МЕТАНУ В СИСТЕМІ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Грищак С.В.,
кандидат юридичних наук, доцент, директор,
Навчально-науковий інститут гуманітарних і соціальних наук
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
ORCID: 0000-0002-6302-1322

Грищак С.В. Правове забезпечення діяльності з акумулювання метану в системі енергетичної трансформації.

Стаття присвячена аналізу окремих аспектів правового забезпечення господарської діяльності з акумулювання метану в системі енергетичної трансформації. Встановлено, що сучасне метаногазове законодавство формується приписами, перш за все, закону про метан вугільних родовищ, а також нормами надрового, земельного, гірничого, нафтогазового, паливного, екологічного, трудового, адміністративного права. Зазначається, що газ (метан) вугільних родовищ розглядається в національному законодавстві у декількох правових статусах: - корисна копалина загальнодержавного значення; - альтернативний вид газового палива; - небезпечний виробничий фактор; - парниковий газ; - забруднювач; - матеріальний та/або енергетичний ресурс.

У статті систематизовано законодавчий та підзаконний рівні нормативно-правових актів, що регулюють окремі види метаногазових відносин. Аргументовано, що в Україні закладено правові основи метаногазового (метановугільного) законодавства у вигляді спеціального закону про газ (метан) вугільних родовищ, який в аспекті акумулювання метану, регулює лише окремі відносини Відмічається надзвичайно важлива роль таких міжнародних метанових ініціатив як Global Methane Initiative та Global Methane Pledge.

Виокремлено питання загального характеру, міждержавного співробітництва, європейського та національного регулювання, які необхідно враховувати на шляху господарської діяльності з акумулювання метану, в тому числі - імплементація Регламенту ЄС про метан, інвентаризація всіх закритих та занедбаних підземних шахт, експлуатація яких припинилася, включаючи вимогу щодо вимірювання метану в усіх таких шахтах і заборону вентилювання та спалювання з усіх таких шахт.

Зазначається, що чинне вітчизняне законодавство у сфері акумулювання метану вугільних родовищ потребує вирішення таких проблемних питань, як колізії надрового та гірничого законодавства, складність дозвільного механізму, екологічні норми та безпека, відсутність стимулів та ринкових механізмів, облік та моніторинг, інтеграція в газові мережі, економічна доцільність, монетизація, управління шахтною водою.

Ключові слова: метаногазове законодавство, енергетичні відносини, енергетична трансформація, правове забезпечення, акумулювання, метан, господарська діяльність.

Hryshchak S.V. Legal support for methane accumulation activities in the energy transformation system.

The article is devoted to the analysis of certain aspects of legal support for economic activities related to methane accumulation in the energy transformation system. It has been established that current methane gas legislation is shaped primarily by the provisions of the law on coalbed methane, as well as by the norms of subsoil, land, mining, oil and gas, fuel, environmental, labor, and administrative law. It is noted that coalbed methane gas is considered in national legislation to have several legal statuses: - a mineral of national importance; - an alternative type of gas fuel; - a hazardous production factor; - a greenhouse gas; - a pollutant; - a material and/or energy resource.

The article systematizes legislative and subordinate legislative acts regulating certain types of methane gas relations. It is argued that Ukraine has laid the legal foundations for methane gas (coalbed methane) legislation in the form of a special law on gas (methane) from coal deposits, which, in terms of methane accumulation, regulates only certain relations. The extremely important role of such international methane initiatives as the Global Methane Initiative and the Global Methane Pledge is noted.

Issues of a general nature, intergovernmental cooperation, European and national regulation that must be taken into account in the course of economic activities related to methane accumulation

have been identified, including the implementation of the EU Methane Regulation, the inventory of all closed and abandoned underground mines that are no longer in operation, including the requirement to measure methane in all such mines and the prohibition of ventilation and flaring from all such mines.

It is noted that current domestic legislation in the field of methane accumulation in coal deposits requires resolution of such problematic issues as conflicts between subsoil and mining legislation, the complexity of the permitting mechanism, environmental standards and safety, lack of incentives and market mechanisms, accounting and monitoring, integration into gas networks, economic feasibility, monetization, and mine water management.

Key words: methane gas legislation, energy relations, energy transformation, legal support, accumulation, methane, economic activity.

Постановка проблеми. Метан вугільних родовищ (coal mine methane, далі – МВР), тобто газ, що накопичується у вугільних пластах і породах, має дуалістичну як промислову так і правову природу. З одного боку він є серйозною небезпекою (вибухи, викиди) для працівників та підприємств вугледобувної галузі, а з іншого - цінним енергетичним ресурсом (паливо для електростанцій, опалення, двигунів). В Україні та світі його видобувають (дегазація), щоб покращити безпеку праці, зменшити викиди в атмосферу і отримати енергію, що робить вугільні шахти більш екологічними та економічно вигідними.

Чинний Закон України «Про газ (метан) вугільних родовищ» [1] (далі – закон про МВР) визначає правові, економічні, екологічні та організаційні засади діяльності у сфері геологічного вивчення МВР, у тому числі дослідно-промислової розробки, видобування і вилучення його під час дегазації та подальшого використання як матеріального та/або енергетичного ресурсу.

Так, група «Нафтогаз» запустила дослідження на Львівщині, його основна мета – пропрацювати технологію та виробничий процес видобутку МВР з вугільних пластів. Потенційно технологія має значні перспективи. Може допомогти зміцнити енергонезалежність України, збільшити безпеку шахтарів, сприяти євроінтеграційним процесам України та створити додаткові можливості для розвитку місцевих громад [2].

В серпні 2024 р. офіційно набрав чинності Регламент Європейського Союзу (далі – ЄС) щодо метану з новими правилами, які поступово вимагатимуть прозорості даних і скорочення викидів від торгових партнерів [3]. Із запровадженням цього законодавчого механізму для боротьби з викидами метану в енергетичному секторі, охоплюються як внутрішні, так і зовнішні ланцюги постачання природного газу. Метановий регламент ЄС містить цілу низку нових норм та вимог до виробників постачальників викопного палива, які можуть стати додатковою зброєю для України, адже нові правила ЄС передбачають значне скорочення викидів у світовому енергетичному секторі, проте країнам-партнерам можуть знадобитися додаткові ресурси та технічна допомога як для виконання нових зобов’язань, так і для повної вигоди від уловлювання значних обсягів газу.

На зниженні викидів метану – потужного парникового газу (далі – ПГ), який можна використовувати як джерело енергії, фокусується міжнародна державно-приватна ініціатива Global Methane Initiative (далі - GMI). Заснована 2004 р. GMI об’єднує уряди та приватний сектор для зниження викидів метану з ключових джерел (сільське господарство, відходи, вугілля, нафта, газ) як економічно ефективний спосіб боротьби зі зміною клімату. Україна приєдналася до міжнародних зусиль зі скорочення викидів метану, зокрема, підтримала Глобальне зобов’язання щодо метану (Global Methane Pledge, далі - GMP) у 2021 р., що є частиною ширшої світової ініціативи GMI. Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) ухвалив листи віце-президенту Європейської Комісії з питань Європейського зеленого курсу (далі – ЄЗК) та Спеціальному посланцю з питань клімату США про приєднання України до ініціативи GMP - ініціативи зі скорочення викидів метану і посилення міжнародної співпраці.

Тож, дослідження правового забезпечення діяльності з акумулювання метану в системі енергетичної трансформації, вбачається надзвичайно важливим напрямом, що має як міжнародне так і національне енергетичне та екологічне значення.

Мета дослідження полягає у розкритті актуальних питань правового забезпечення господарської діяльності з акумулювання метану в системі енергетичної трансформації. Для досягнення поставленої мети передбачено: – провести огляд чинного газового законодавства в контексті використання та акумулювання метану; – розглянути зарубіжний досвід діяльності з акумулювання метану в системі енергетичної трансформації; – вивчити перспективи та виклики правового забезпечення діяльності з акумулювання метану.

Стан опрацювання проблематики. В силу своєї актуальності питання, пов’язані із різними аспектами МВР були й залишаються предметом для дослідження представників багатьох природничих та соціальних (суспільних) галузей знань, у тому числі й права. Серед публікацій за обраною

темою відмічу праці таких науковців, як В. Андрейцев, Р. Кірін, В. Лазаренко, О. Лазор, Н. Макаренко, С. Москаленко, А. Омаров, А. Павличенко, С. Плахотній, С. Прудник та багатьох інших.

Наприклад, як зазначила А. Пльохова побічним наслідком порушення цілісності й осушення порід є їхня підвищена сейсмічність (локальні прояви зсувів і обвалів) та здатність підсилювати дію природних землетрусів. Порушення суцільності порід також призвело до пришвидшення міграції газів із глибинних надр, зокрема значних викидів метану, який підсилює парниковий ефект. На навколошахтних територіях неодноразово фіксувалися також випадки накопичення шахтного метану та радону (радіоактивний газ) у житлових спорудах [4, с. 181].

У науково-практичному коментарі Гірничого закону України (далі – ГЗУ) автори, розглядаючи технічні та організаційні заходи щодо запобігання аваріям і катастрофам, також відзначили особливості забезпечення запобігання вибухам газу та пилу [5]. У енергоресурсному аспекті О. Савицький зауважив, що попри значне скорочення поставок російського газу до Європи після початку повномасштабного вторгнення, у 2024 р. ЄС все ще імпортував 52 млрд кубометрів російського газу або близько 19% від загального обсягу імпорту газу. Європейська комісія представила законодавчу пропозицію Регламенту REpowerEU щодо поступового припинення імпорту російського газу та нафти до кінця 2027 р. Але, згідно з поточною редакцією, повна заборона на імпорт російського газу почне діяти з 01.01.2028 р. Тож, кліматичне законодавство може допомогти назавжди перекрити російські газові потоки до Європи [6].

Натомість МВР здатен зайняти важливе місце в системі енергетичної трансформації. Про це свідчать дані колективної публікації про історію видобутку та одержання нетрадиційного вуглеводневого газу [7]. В гірничому аспекті слід зазначити, що МВР належить до класу горючих корисних копалин загальнодержавного значення, який охоплює, у тому числі, групу газоподібних копалин [8], тож дослідження відносин у сфері його геологічного вивчення та видобування також заслуговують на увагу [9]. Нарешті варто відмітити, що у попередніх публікаціях, в якості предмету дослідження, автором були обрані напрями, що певною мірою торкалися й окремих проблем регулювання метановугільних правовідносин, а саме: – екологічні та правові проблеми розробки родовищ корисних копалин в умовах пост-майнінгу [10]; – довоєнна стратегія та повоєнна трансформація енергетичного законодавства України [11]; – екологічні аспекти правового режиму енергетичних ресурсів ЄС [12]. Проте в контексті системного аналізу правових засад діяльності з акумулювання метану в системі енергетичної трансформації публікацій явно бракує, що робить цей напрям достатньо актуальним.

Виклад основного матеріалу.

Огляд чинного газового законодавства в контексті використання та акумулювання метану. Чинний закон про МВР до законодавства у сфері геологічного вивчення, видобування та використання МВР відносить наступні кодифіковані та законодавчі нормативно-правові акти (далі – НПА): - Кодекс України про надра (далі – КпН), Земельний кодекс України, ГЗУ, закони України про нафту і газ, альтернативні види палива, охорону навколишнього природного середовища (далі – НПС), охорону праці, МВР та інші НПА. При цьому, відносини щодо прийняття, набрання чинності, оскарження в адміністративному порядку, виконання, припинення дії адміністративних актів у сфері геологічного вивчення, видобування та використання МВР регулюються Законом України «Про адміністративну процедуру» з урахуванням особливостей, визначених законом про МВР.

Проведений огляд і аналіз вказаних НПА дозволив зробити такі узагальнення.

КпН [13] встановлює пріоритет правового регулювання відносин щодо користування нафтогазоносними надрами нормами закону про МВР (ст. 3-1), а також передбачає припинення дії спеціального дозволу на користування надрами (далі – спецдозвіл) здійснюється у разі виявлення підстав для припинення дії спецдозволу, передбачених законом про МВР – для спецдозволів на геологічне вивчення, у тому числі дослідно-промислову розробку, та видобування МВР (ст. 26).

Закон про альтернативні види палива відносить МВР до альтернативних видів газового палива [14, ст. 5].

ГЗУ не оперує поняттям МВР, розглядаючи більш загальну категорію «газ» виключно у безпековому аспекті (газодинамічні явища, пилогазовий режим, аерогазовий контроль, загазування). Втім, як правило, під газом мається на увазі саме МВР, адже згідно із п. 1 гл. 5 «Додаткові вимоги для шахт, небезпечних за газом» розд. IV «Рудникова аерологія» Правил безпеки ведення гірничих робіт у вугільних шахтах [15] до шахт, небезпечних за газом, належать такі, в яких хоча б в одній виробці виявлено МВР. Шахти, в яких виділяється (або виділявся) МВР, повністю переводяться на газовий режим. Газовість шахт за МВР і діоксидом вуглецю (вуглекислим газом, далі – ВГ) визначається відповідно до вимог законодавства.

Закон про охорону НПС також не вживає термін МВР, але встановлює повноваження державних органів щодо моніторингу, звітності та верифікації викидів ПГ. При цьому слід враховувати, що від-

повідно да Закону України «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» метан та інші газоподібні складові атмосфери, які поглинають та випромінюють інфрачервоне випромінювання належать до ПГ. Крім того, Закон України «Про Національний реєстр викидів та перенесення забруднювачів» відносить метан до забруднювачів, тобто – забруднюючої речовини, що через свої властивості може мати негативний вплив на довкілля або здоров'я людини в результаті їх потрапляння в НПС.

Закон про охорону праці окремо не розглядає МВР, хоча й визначає основні положення щодо реалізації конституційного права працівників на охорону їх життя і здоров'я у процесі трудової діяльності.

Закон про нафту і газ не містить терміну МВР, але встановлює основні правові, економічні та організаційні засади діяльності нафтогазової галузі України та регулює відносини, пов'язані з особливостями користування нафтогазоносними надрами, видобутком, транспортуванням, зберіганням та використанням нафти, газу та продуктів їх переробки з метою забезпечення енергетичної безпеки України.

На підзаконному рівні відносини щодо МВР слід вважати більш урегульованими постановами та розпорядженнями КМУ та наказами профільних міністерств і відомств, в яких у хронологічному порядку, схвалені або затверджені:

- деякі питання забезпечення видобування та використання МВР (постанова КМУ від 19.02.2009 р. № 194 передбачала до середини 2009 р. розроблення Концепції Державної програми видобування та використання МВР як альтернативного енергоресурсу);
- Порядок і правила проведення обов'язкового страхування майнових ризиків користувача надр під час дослідно-промислового і промислового видобування та використання МВР (постанова КМУ від 13.11.2013 р. № 980);
- Методичні вказівки із застосування Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр до підрахунку запасів і оцінки ресурсів пластового МВР на ділянках надр, промислова розробка яких не здійснювалась (наказ Державної комісії України по запасах корисних копалин від 30.12.2013 р. № 569);
- Питання реформування газового сектору (розпорядження КМУ від 25.03.2015 р. № 375-р);
- Концепція розвитку газовидобувної галузі України (розпорядження КМУ від 28.12.2016 р. № 1079-р);
- Концепція Державної цільової програми справедливої трансформації вугільних регіонів України на період до 2030 р. (постанова КМУ від 22.09.2021 р. № 1024);
- Порядок та умови страхування ризиків при дослідно-промисловому та промисловому видобуванні і використанні МВР (наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів від 19.03.2024 р. № 295);
- Державна цільова програма справедливої трансформації вугільних регіонів України на період до 2030 р.(постанова КМУ від 18.06.2025 р. № 711, передбачає розв'язання екологічних проблем та протидію зміні клімату - вжиття заходів, спрямованих на управління викидами метану на закритих та функціонуючих шахтах);
- Правила безпеки ведення гірничих робіт у вугільних шахтах [15].

Отже, наразі можна констатувати, що в Україні закладено правові основи метаногазового (метановугільного) законодавства у вигляді спеціального закону про МВР, який в аспекті акумулювання МВР, регулює окремі відносини щодо його видобування та/або вилучення під час дегазації та подальшого використання як матеріального та/або енергетичного ресурсу. Зазначений закон також встановлює припис, за яким проєктування, будівництво, реконструкція, ремонт, експлуатація та ліквідація об'єктів видобування та подальшого використання МВР, відповідність МВР умовам доступу та транспортування газотранспортними мережами регламентуються НПА, які є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами відносин у сфері геологічного вивчення, видобування та подальшого використання (транспортування, зберігання) МВР.

Щодо останнього виду відносин, а саме – «зберігання МВР», то їх слід розглядати як тотожні відносинам «акумулювання МВР», оскільки у лексикологічному розумінні термін «акумулювати» означає - збирати, накопичувати, зосереджувати, зберігати що-небудь, поступово створюючи запас. Саме цей аспект варто використовувати, коли йдеться про накопичення та використання МВР в системі енергетичної трансформації. Проте, у чинному законі про МВР, відносини у сфері зберігання МВР не отримали достатньої регламентації і обмежені лише згадуванням про: а) повноваження органів місцевого самоврядування у відносинах, пов'язаних із зберіганням та використанням МВР (ст. 9); – особливості доступу до газотранспортних мереж з метою постачання і зберігання МВР (ст. 15). При цьому, сфера дії закону про МВР поширюється на відносини, що виникають у зв'язку з видобуванням МВР при дегазації діючих шахт і тих, що готуються до експлуатації, та на відпрацьо-

ваних вугільних родовищах. Тобто, акумулювання МВР, в контексті даної статті, слід розглядати лише відносно його виділення з вугільних пластів і вмісних гірничих порід та подальше накопичення (зберігання) у межах порожнин відпрацьованих вугільних шахт.

Досвід діяльності з акумулювання метану в системі енергетичної трансформації. Акумулювання МВР у закритих вугільних шахтах є достатньо складним процесом, який передбачає його вилучення із відпрацьованих пластів для запобігання вибухам та утилізації, часто через дегазаційні свердловини або шляхом його накопичення в газових сховищах (покинутих виробках) для подальшого використання як енергетичного ресурсу. Це потужне джерело ПГ, тому його контроль є критично важливим, і Україна має досвід із цими технологіями, використовуючи міжнародні стандарти безпеки, зокрема системи автоматичного контролю метану. Як вже наголошувалося в даній публікації розглядається один із основних підходів та технологій вилучення МВР після видобутку вугілля (Post-mining degassing), який передбачає такі стадії:

Дегазація відпрацьованих гірничих виробок.

Накопичення та зберігання: 2.1) газові сховища - використання покинутих виробок як природних резервуарів для зберігання вилученого МВР; 2.2) низькотемпературне акумулювання - зберігання МВР під низьким тиском, що зменшує негативні наслідки.

Утилізація: 3.1) використання як паливо - збагачений МВР може бути використаний для виробництва електроенергії або тепла; 3.1) спалювання (флаєринг) - якщо немає можливості використання, МВР спалюється для перетворення на менш шкідливий ВГ.

В Україні існували програми та наукові дослідження (зокрема, НАН України) щодо вилучення та утилізації МВР з ліквідованих шахт, як-от на прикладі шахт «Томашівська Північна» та «Томашівська Південна» (Лисичанський вуглепромисловий район). До окупації вони були об'єктами дослідження з утилізації МВР, де впроваджувалися технології, що дозволяли вилучати метан з виробок, перетворювати його на електро- та теплову енергію (когенерація), знижувати викиди ПГ та забезпечувати власні потреби шахт, що є важливим для безпеки та енергоефективності. Наразі пілотні проєкти з утилізації МВР працюють на інших шахтах (наприклад, ДТЕК «Степова») і розглядаються як частина подальшої стратегії з розвитку цього напрямку в Україні, з метою промислового освоєння ресурсів МВР. Зокрема, до війни ДТЕК реалізував пілотний проєкт з утилізації МВР на шахті «Степова» шахтоуправління «Першотравенське» (з 2024 р. - місто Шахтарське). Цей проєкт реалізовано спільно з компанією Recycling Solutions і в результаті його реалізації, МВР, який виділяється в гірничих виробках під час видобутку вугілля, не тільки відкачується на поверхню, щоб убезпечити шахтарів, а й перетворюється на електрику і тепло на спеціальному когенераційному устаткуванні. Утилізація промислових газів також дає змогу зменшити викиди ПГ і тим самим знизити навантаження на довкілля в регіоні. Він забезпечував 1,56 МВт номінальної потужності електроенергії. Вироблену електро- й теплову енергію використовували для потреб шахти (обігріву та енергопостачання блока № 2 на «Степовій»). Компанія Recycling Solutions, яка спеціалізується на стратегічному управлінні відходами та побічних продуктах виробництва, в рамках проекту на шахті «Степова» відповідає за розробку технічного рішення, залучення фінансування, будівництво, запуск проєкту та здійснює його операційне управління. Інвестиції Recycling Solutions в проєкт склали – 2,6 млн дол. США. У планах впровадити аналогічні проєкти ще на двох шахтах об'єднання ДТЕК Павлоградвугілля, щоб вдвічі знизити на них обсяг викидів. Це дозволить в найближчі два роки знизити викиди ПГ при виробництві вугілля в цілому по країні приблизно на 3%. В той же час, за даними експертів, в Україні переробляється тільки 1% МВР [16].

У разі активного (примусового) запобігання шкідливому впливу на НПС викидів МВР із закритих шахт здійснюється його організований видобуток і подача в газопроводи або використання як палива для котельних або енергоустановок. Позитивний багаторічний досвід пасивної (природньої) утилізації МВР із зупинених шахт накопичений у Франції. Успішний комерційний видобуток МВР із закритих шахт здійснюється у Німеччині. Вітчизняні метанові проєкти, які наразі зупинені, призупинені або тривають у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській та Львівській областях можуть стати потужним вектором енергетики, що враховує пріоритетні напрямки регіонального енергозабезпечення та енергозбереження, адже здатні забезпечити повний спектр застосування цього ресурсу. Перш за все це реально для потреб електрифікації та теплопостачання самих шахт, застосування у власних виробничих процесах, спрямування у систему газопроводів чи скраплення, виробництва електроенергії для власних потреб або місцевих споживачів, для заправки автомобілів тощо.

При цьому в країнах ЄС такі технології включають не лише облаштування спеціалізованих свердловин та установок для очищення газу від вологи, а також й розвиток законодавчої бази, що стимулює цю галузь, яка прагне скоротити викиди ПГ. Втім наразі лідерами видобутку МВР є США, Австралія, Канада і Китай, де такі технології добре відпрацьовані. Вилучення та використання МВР як в Україні так і

в інших вугледобувних країнах світі пов'язані з питаннями технологій буріння, ефективного осушення пластів, підготовки газу (очищення, осушка, компресія), безпеки (ризики вибухів, проникнення в шахти) та економічної доцільності, а також інтеграції в існуючу газотранспортну систему, хоча пошук цілеспрямованих рішень саме для українських вугільних басейнів (наприклад, Львівсько-Волинського) вимагає інвестицій та адаптації світового досвіду, враховуючи специфіку пластів та інфраструктури.

Отже, акумулювання МВР для потреб енергетики слід розглядати як ключ до інтеграції відновлюваних джерел енергії (далі – ВДЕ), що передбачає перетворення надлишкової «зеленої» енергії на метан, закачування його в існуючу газову інфраструктуру як сховище, а потім використання в промисловості, теплопостачанні або для генерації електроенергії, що робить енергосистему стабільнішою. Основні підходи включають технологію Power-to-Gas (P2G) з метануванням водню та ВГ, а також використання біометану, уловлювання ВГ та його подальше перетворення для зберігання та використання як енергетичного ресурсу або сировини, вирішуючи проблему нестабільності ВДЕ та використовуючи існуючу інфраструктуру. Ця технологія є частиною ширшого процесу енергетичного переходу в Україні та світі, що підтримується ініціативами, як-от Національний план з енергетики та клімату на період до 2030 р. [17].

Аналізуючи світовий досвід утилізації метану на закритих вугільних шахтах М. Перов та І. Новицький вказують, що у 2010 р. на МВР припадало 17% загальносвітового обсягу викидів, згідно з прогнозами в 2050 р. ця частка може зрости до 24%. Світовий досвід емісії МВР на поверхню при консервації (закритті) шахт важливі для аналізу його подальшого залучення в економіку України. Об'єднання малих і середніх проєктів з видобутку МВР разом із програмами утилізації шахтного метану на діючих шахтах, сприятиме підвищенню гнучкості і рентабельності їх сумісного застосування за рахунок використання джерела газу для безпосереднього забезпечення потреб енергетики, або шляхом накопичення і зберігання його у газовому сховищі при низькому рівні споживання в конкретний період часу. Розв'язання проблеми утилізації емісії МВР на поверхню також дозволить вирішити нагальні безпекові проблеми для досі депресивних шахтарських регіонів при реструктуризації вугільної галузі [18, с. 38].

В цьому аспекті надзвичайно важливу роль відіграють такі міжнародні метанові ініціативи як GMI та її складова – GMP. Так, перша створює міжнародну платформу для нарощування потенціалу, розробки стратегій скорочення викидів метану, передачі технологій та усунення політичних і економічних бар'єрів для реалізації проєктів зі скорочення викидів. Діяльність GMI охоплює: – сільське господарство (тваринництво, рис); – вугільні шахти (МВР); – тверді побутові відходи (звалища); – стічні води; – нафтогазовий сектор (витоки). Глобальний форум з метану, що пройшов у березні 2024 р. в Женеві, закликав перетворити зобов'язання на дії на шляху до 29-ї Конференції Сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (COP29, Баку, листопад 2024 р.). Боротьба з викидами метану зараз є надзвичайно важливою для досягнення мети Паризької угоди щодо обмеження підвищення температури до 1,5 °C вище доіндустріального рівня до 2050 р. З огляду на швидке наростання політичного імпульсу щодо зниження викидів метану та вдосконалення методів вимірювання викидів за допомогою супутників та інших технологій, форум був спрямований на допомогу в перетворенні зобов'язань на реальне скорочення викидів метану [19]. Крім того, GMI надає технічну підтримку для реалізації проєктів з перетворення метану в енергію по всьому світу, що дозволяє країнам-партнерам запускати проєкти з видобутку та використання, в тому числі й МВР.

В той же час, GMP започаткована на COP26 у 2021 р. і підтримана США та ЄС, як колективне (більше 150 країн) зобов'язання скоротити викиди метану на 30% до 2030 р. від рівня 2020 р. Головна ціль - зменшення потепління на 0,2°C до 2050 р. та покращення здоров'я населення планети.

Україна приєдналася до міжнародних зусиль зі скорочення викидів метану, зокрема, підтримала GMP у 2021 р., зобов'язавшись значно скоротити викиди метану до 2030 р., що відповідає цілям Паризької угоди та ЄЗК. Це демонструє прагнення України до декарбонізації та використання метану як ресурсу, що є вигідним як з екологічного (значне скорочення викидів МВР в атмосферу, що відповідає міжнародним зобов'язанням), так і з економічного (перетворення МВР на цінний енергоресурс, що зменшує залежність від зовнішніх постачань) погляду. Зокрема, у 2023 р. був затверджений плану заходів з реалізації кліматичної політики України в рамках участі в GMP [20], а у 2024 р. – Стратегія формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 р. і операційний план заходів з її реалізації у 2024-2026 рр. [21].

Тож, Україна залишається відданою своїм зобов'язанням навіть попри повномасштабну агресію, яка катастрофічно ускладнила і без того комплексний процес впровадження сучасних технічних рішень для скорочення викидів метану. Але незважаючи на це, тільки у 2024-2025 рр. Україна розпочала системні дослідження та оцінку обсягів викидів метану, підвищила рівень охоплення нафтогазових компаній звітністю за стандартом Партнерства по метану в нафтогазовій галузі 2.0 (Oil & Gas Methane Partnership 2.0, OGMP 2.0), ініціювала впровадження програм виявлення та усунення витоків метану (Leak Detection and Repair, LDAR) з газової інфраструктури, ухвалила нові

правила технічної експлуатації полігонів відходів. Крім того, Україна інтегрує заходи зі скорочення викидів метану в новий Національно визначений внесок (кліматичне зобов'язання кожної країни за Паризькою угодою) [22].

І вже на COP30 (Белен, Бразилія, листопад 2025) уряди та благодійні організації оголосили про виділення 278 млн дол. США на нові заходи з боротьби з викидами метану. Франція зобов'язалася зробити скорочення викидів метану пріоритетом на полях G7, а уряди Коаліції за клімат і чисте повітря (Climate and Clean Air Coalition, CCAC) розроблять глобальний план дій до 2030 р. Глобальний звіт про стан метану та динаміка у сфері метану привернули увагу світових ЗМІ та політиків, ставши однією з найпопулярніших тем COP30 [23]. Наразі видобутий метан використовується як паливо (для енергетики, транспорту), сировина для хімічної промисловості (водень, ацетилен, спирти), для обігріву та в процесах газифікації, особливо в енергетично-трансформаційних програмах для вугільних регіонів.

Оскільки багато ключових зобов'язань щодо імпортованого викопного палива поетапно вводяться в дію в період з 2027 по 2030 рр., наступні роки стануть коротким, але цінним вікном для розвитку взаємовигідних проєктів щодо підтримки торгових партнерів, попередження скорочення викидів і досягнення поставлених цілей, що вимагатиме спільних зусиль з мобілізації фінансування, створення нових правил і розробки шляхів виведення на ринок МВР, який в іншому випадку спалювався б, викидався або витікав.

Перспективи та виклики правового забезпечення діяльності з акумулювання метану. Ще на початку зародження міжнародних метанових ініціатив експерти відмічали дуалістичну природу МВР, що проявляється у його негативних (ПГ, забруднювач, небезпечний фактор) та позитивних (промислова сировина, корисна копалина, енергетичний ресурс) властивостях. Відповідним чином на подібний стан об'єкту реагувало й законодавство. При цьому комплексність метанових відносин обумовлювала необхідність їх міжгалузевого правового регулювання – від надрокористування до екологічної безпеки та ринку енергоресурсів.

Наприклад, для того, щоб реалізувати успішний проєкт зі скорочення викидів МВР, суб'єкту господарювання необхідно вирішити низку питань, від створення концепції проєкту до монтажу та експлуатації спеціального обладнання у межах наданої ділянки надр. Слід також зауважити, що разом із незаконним видобуванням вугілля відомі випадки й самовільного, тобто без отримання спецдозволу, видобування МВР, що супроводжуються не лише екологічними викликами, а й можливістю притягнення винних осіб до юридичної відповідальності [24].

Успіх метанового проєкту вимагає проведення ретельної експертизи запасів МВР та аналізу газовиділення, ефективної інтеграції дегазаційно-утилізаційних заходів і процесу можливого спільного видобутку вугілля, а також наявності ринку збуту та/або власного використання МВР. Незважаючи на те, що в останні роки у впровадженні проєктів утилізації МВР відбулися значні позитивні зміни, суб'єкти цих проєктів можуть зіткнутися з низкою технічних, економічних та інституційних проблем, здатних перешкодити їх реалізації.

Серед важливих питань загального характеру, які необхідно враховувати на шляху господарської діяльності з акумулювання МВР, можна виділити наступні [25]: – МВР є корисним і економічно вигідним продуктом, а не тільки джерелом підвищеної небезпеки; – у розпорядженні шахти та розробників проєкту повинні бути відповідні сучасні системи видобутку МВР, а також технології та навчальна база, необхідні для використання цього цінного ресурсу; – необхідно створити дієвий механізм збору та поширення достовірної та неупередженої інформації, в тому числі технічної та ринкової; – необхідно прояснити базу НПА, що регламентує збір та утилізацію МВР, і вирішувати будь-які проблеми, пов'язані з можливими порушеннями або обмеженнями; – необхідно забезпечити доступ на газовий ринок.

Експерти GMI [25] до ключових заходів міждержавного співробітництва у вугільному секторі в контексті утилізації МВР також відносять: – стратегічне планування для конкретної країни дає країнам-партнерам можливість зосередитися на подоланні технічних, фінансових і нормативних бар'єрів для реалізації проєктів утилізації МВР; – міжнародна база даних по програмах утилізації МВР забезпечує швидкий доступ до даних про можливості збору та утилізації метану в різних країнах світу; - профілі країн стосовно проблематики МВР – це публікація, в якій представлена вичерпна інформація про вугільну промисловість та утилізацію МВР в 37 вугледобувних країнах світу, в тому числі в 29 країнах-партнерах GMI та ще восьми країнах; – повномасштабне техніко-економічне обґрунтування (далі – ТЕО) для об'єктів на території Китаю та Польщі; – попереднє ТЕО для вугільних шахт Китаю, Монголії, Нігерії, України, Польщі та Індії; – засідання з питань фінансування проєктів, що сприяють висвітленню економічної вигоди та можливостей, які відкриває впровадження проєктів зі збору та утилізації МВР в різних країнах світу.

Польські вчені справедливо відзначають, що прийняття Регламенту ЄС про метан (EU Methane Regulation) у 2024 р. є кроком у правильному напрямку, оскільки він встановлює більш суворі ви-

моги до моніторингу викидів метану від видобутку вугілля. Однак необхідні додаткові зусилля для залучення країн-експортерів вугілля з метою забезпечення прозорості у звітуванні про викиди від виробництва та транспортування вугілля. Крім того, неповні дані останніх років про обсяги викидів метану від відкритого та підземного видобутку вугілля, зокрема про обсяги викидів від імпорту вугілля, ускладнюють моніторинг та перевірку цих викидів [26].

Серед особливостей європейського правового регулювання процесів, що супроводжують акумулювання МВР, вчені виділяють [27]:

Моніторинг та звітність в діючих вугільних шахтах: 1.1) підземні вугільні шахти зобов'язані здійснювати безперервні та прямі вимірювання та кількісну оцінку викидів метану з усіх дренажних станцій та вентиляційних шахт; 1.2) відкриті шахти повинні щоквартально встановлювати коефіцієнти викидів для конкретних родовищ; 1.3) коефіцієнти викидів після видобутку повинні оновлюватися щорічно на основі зразків вугілля, взятих з конкретних родовищ;

Зменшення викидів метану з діючих підземних вугільних шахт: 2.1) заборонено спалювання з ефективністю знищення та видалення менше 99% та випуск метану з дренажних станцій; 2.2) для операторів теплових вугільних шахт з 2027 р. заборонено випускати метан через вентиляційні шахти, що викидають більше 5 т метану на кілотонну видобутого вугілля (цей ліміт буде додатково знижено до 3 т метану на кілотонну до 2031 р.);

Викиди метану з закритих підземних вугільних шахт та занедбаних підземних вугільних шахт: 3.1) інвентаризація всіх закритих та занедбаних підземних шахт, експлуатація яких припинилася до 70 років тому, включаючи вимогу щодо вимірювання метану в усіх таких шахтах; 3.2) вентилювання та спалювання з усіх таких шахт заборонено.

До проблем чинного національного законодавства, яке регулює метановугільні правовідносини слід віднести:

- Колізії надрового та гірничого законодавства – проблема розмежування правового поля для видобутку вугілля та МВР, оскільки право на видобування МВР при дегазації діючих шахт надається власнику спецдозволу на промислову розробку вугільного родовища (або іншій особі за його згодою), що створює труднощі для залучення незалежних інвесторів, які б спеціалізувалися лише на МВР.
- Складність дозвільного механізму – процедури отримання спецдозволів на геологічне вивчення та видобуток МВР залишаються забюрократизованими та складними, що обумовлює необхідність вдосконалення відповідних приписів КпН.
- Недостатня визначеність права власності на МВР – мають місце спірні питання щодо моменту переходу права власності на МВР, адже у законодавстві України МВР обліковується як об'єкт оподаткування, але чітке визначення моменту переходу права власності, що ґрунтується на зв'язку МВР з надрами, потребує уточнення.
- Екологічні норми та безпека – використання МВР має відповідати жорстким правилам безпеки праці на вугільних підприємствах та екологічним стандартам щодо скорочення викидів ПГ; тому регуляторна база щодо контролю за станом закритих шахт та зменшенням викидів метану з них також потребує оновлення та узгодження з нормами ЄС.
- Відсутність стимулів та ринкових механізмів – попри наявність закону про МВР, бракує дієвих економічних (фінансових, податкових) стимулів для підприємств активно впроваджувати технології утилізації МВР; частина його все ще спалюється факелами, а не використовується як цінний енергоресурс.
- Проблеми обліку та моніторингу – наразі не стандартизована система обліку та управління покинутими шахтами, що ускладнює оцінку потенціалу видобутку МВР з цих об'єктів.
- Метанове законодавство - закон про МВР визначає правові засади діяльності у цій сфері; проте для повноцінного розвитку галузі необхідне подальше узгодження національних норм з європейськими директивами та усунення існуючих правових колізій; використання нових технологій вилучення та зберігання вимагає дозволів, відповідності правилам безпеки, а також міжнародним стандартам, як-от Кіотський протокол [28]\

Наслідками цих проблем є: 1) гальмування розвитку бізнесу - підприємства не мають чітких правил поведінки, що знижує інтерес до інвестицій у цю сферу; 2) збереження екологічних ризиків - неутилізований МВР є джерелом вибухів у шахтах та шкідливих викидів в атмосферу; 3) невикористання енергетичного потенціалу - цінний енергоресурс залишається невикористаним, що суперечить цілям енергонезалежності країни; 4) неконтрольоване скупчення МВР у шахтах є основною причиною раптових викидів та вибухів, тому системи вентиляції та автоматичного контролю метану є обов'язковими.

Україна має досить високий метановий потенціал (особливо на Львівсько-Волинському басейні), але потребує розробки національних стандартів, стимулів та технологій, адаптованих до місцевих

геологічних умов. Зокрема, вирішення цих питань вимагає комплексного підходу, який би передбачав: – розробку спеціалізованих нормативів (Державних будівельних норм); – стимулювання інвестицій; – науково-технічну співпрацю та впровадження найкращих світових практик для перетворення потенціалу вугільних пластів на реальне джерело енергії. Крім того, потребують правового забезпечення й інфраструктурні та економічні відносини, а саме: – інтеграція в газові мережі – визначення статусу та пільгове забезпечення компресорними станціями та трубопроводами для подачі МВР з низьким пластовим тиском у магістральні газопроводи; – економічна доцільність – високі інвестиційні витрати на розвідку та розробку родовищ МВР порівняно з природним газом; – монетизація – врегулювання відносин щодо використання МВР як палива для електростанцій, котелень, або подача споживачам після підготовки; – управління шахтною водою – врегулювання відносин щодо поводження з великими обсягами відкачаної води тощо.

Висновки. Проведене дослідження актуальних питань правового регулювання відносин щодо акумулювання метану закритих шахт для подальшого використання в процесі енергетичної трансформації України дало можливість зробити наступні узагальнення.

Встановлено, що сучасне метаногазове законодавство формується приписами, перш за все, закону про газ (метан) вугільних родовищ, а також нормами надрового, земельного, гірничого, нафтогазового, паливного, екологічного, трудового, адміністративного права. При цьому, проведений аналіз дозволив констатувати, що у суміжних із метаногазовим галузях законодавства відповідні приписи регулюють метанові відносини вкрай поверхово та фрагментарно торкаючись лише окремих аспектів таких їх видів, як – дозвільні, експлуатаційні, безпекові, муніципальні, моніторингові.

Виявлено, що газ (метан) вугільних родовищ розглядається в національному законодавстві у декількох правових статусах, як то: - корисна копалина загальнодержавного значення; - альтернативний вид газового палива; - небезпечний виробничий фактор; - парниковий газ; - забруднювач; - матеріальний та/або енергетичний ресурс.

Систематизовано підзаконний рівень нормативно-правових актів, що регулюють окремі види метаногазових відносин: – забезпечення видобування та використання метану; – порядок і правила проведення обов'язкового страхування ризиків та майнових ризиків користувача надр під час дослідно-промислового і промислового видобування та використання метану; – методичні вказівки із застосування Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр до підрахунку запасів і оцінки ресурсів пластового метану; – реформування газового сектору; - Концепція розвитку газовидобувної галузі України; – Концепція та Державна цільова програма справедливої трансформації вугільних регіонів України; – Правила безпеки ведення гірничих робіт у вугільних шахтах.

Аргументовано, що в Україні закладено правові основи метаногазового (метановугільного) законодавства у вигляді спеціального закону про газ (метан) вугільних родовищ, який в аспекті акумулювання метану, регулює окремі відносини щодо його видобування та/або вилучення під час дегазації та подальшого його використання, проєктування, будівництво, реконструкція, ремонт, експлуатація та ліквідація метанових об'єктів, а також умови доступу та транспортування метану газотранспортними мережами.

Обґрунтовано, що відносини «зберігання метану» слід розглядати як тотожні відносинам «акумулювання метану», які трактуються як збір, накопичення зосередження, зберігання, поступове створення запасу метану. Саме цей аспект варто використовувати, коли йдеться про накопичення та використання метану в системі енергетичної трансформації. В контексті проведеного дослідження акумулювання метану розглядається лише відносно його виділення з вугільних пластів і вмісних гірничих порід та подальше накопичення (зберігання) у межах порожнин відпрацьованих вугільних шахт.

Розглянуто випадки активного (примусового) запобігання шкідливому впливу на довкілля викидів метану із закритих шахт, коли здійснюється його організований видобуток і подача в газопроводи або використання як палива для котельних або енергоустановок. Позитивний багаторічний досвід пасивної (природньої) утилізації метану із зупинених шахт накопичений у Франції, Німеччині, США, Австралії, Канаді, Китаї, Польщі. Вітчизняні метанові проєкти, які наразі зупинені, призупинені або тривають у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській та Львівській областях можуть стати потужним вектором енергетики, що враховує пріоритетні напрямки регіонального енергозабезпечення та енергозбереження.

Запропоновано розглядати акумулювання газ (метан) вугільних родовищ для потреб енергетики як ключ до інтеграції відновлюваних джерел енергії, що передбачає перетворення надлишкової «зеленої» енергії на метан, закачування його в існуючу газову інфраструктуру як сховище, а потім використання в промисловості, теплопостачанні або для генерації електроенергії, що робить енергосистему стабільнішою.

Відмічено надзвичайно важливу роль таких міжнародних метанових ініціатив як Global Methane Initiative та Global Methane Pledge, що створюють міжнародну платформу для нарощування потенціалу, розробки стратегій скорочення викидів метану, передачі технологій та усунення політичних і

економічних бар'єрів для реалізації проєктів зі скорочення викидів у таких галузях як: – сільське господарство (тваринництво, рис); – вугільні шахти (метан); – тверді побутові відходи (звалища); – стічні води; – нафтогазовий сектор (витоки).

Розкрито прагнення України до декарбонізації та використання метану як ресурсу, що є вигідним як з екологічного (значне скорочення викидів метану в атмосферу, що відповідає міжнародним зобов'язанням), так і з економічного (перетворення метану на цінний енергоресурс, що зменшує залежність від зовнішніх постачань) погляду. На підтвердження обраного курсу на дотримання принципів Кіотського протоколу, Паризької угоди та Європейського зеленого курсу в Україні були прийняті: – план заходів з реалізації кліматичної політики України; – Стратегія формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату; – Національний план з енергетики та клімату тощо.

Виокремлено питання загального характеру (а), міждержавного співробітництва (б), європейського (в) та національного регулювання (г), які необхідно враховувати на шляху господарської діяльності з акумулювання метану: а) наявність проєкту, сучасних систем видобутку, технологій та навчальної бази; створення дієвого механізму збору та поширення метанової інформації; наявність метанового законодавства і доступу на газовий ринок; б) наявність стратегічного метанового планування для подолання технічних, фінансових і нормативних бар'єрів; міжнародна база даних по програмах утилізації метану; наявність вичерпної і доступної інформації про вугільну промисловість та утилізацію метану; повномасштабне техніко-економічне обґрунтування вилучення та використання метану; в) імплементація Регламенту ЄС про метан (EU Methane Regulation); інвентаризація всіх закритих та занедбаних підземних шахт, експлуатація яких припинилася до 70 років тому, включаючи вимогу щодо вимірювання метану в усіх таких шахтах; вентилювання та спалювання з усіх таких шахт заборонено; г) колізії надрового та гірничого законодавства; складність дозвільного механізму; екологічні норми та безпека; відсутність стимулів та ринкових механізмів; проблеми обліку та моніторингу; інтеграція в газові мережі; економічна доцільність, монетизація, управління шахтною водою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про газ (метан) вугільних родовищ: Закон України від 21.05.2009 р. № 1392-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-17#Text (дата звернення: 11.12.2025).
2. Перетворити «ворога шахтарів» на паливо для України: Нафтогаз вивчає можливість видобутку газу з вугільних пластів. (26.01.2023). URL: https://www.naftogaz.com/news/oil-gas-coal-miners-ukraine (дата звернення: 11.12.2025).
3. Regulation (EU) 2024/1787 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on the reduction of methane emissions in the energy sector and amending Regulation (EU) 2019/942. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1787/oj/eng (дата звернення: 11.12.2025).
4. Пльохова А.Ю. Особливості правового регулювання відносин екологічної безпеки під час експлуатації вугільних шахт. *Право і суспільство.* 2019. № 6. С. 177-184. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-6-1-30.
5. Козьяков І.М., Кірін Р.С. Науково-практичний коментар Гірничого закону України. Нац. гірн. ун-т. Д.: НГУ, 2011. 504 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_low/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 11.12.2025).
6. Олег Савицький. Тиск за допомогою метану: як нові правила ЄС можуть прискорити заборону російського газу (16.09.2025). URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2025/09/16/7220071/#:~:text (дата звернення: 11.12.2025).
7. Орловський В.М., Білецький В.С., Подчерніна В.О. Історія видобутку та одержання нетрадиційного вуглеводневого газу. *Геотехнології.* 2023. № 6. С. 1-13. URL: https://library.kpi.kharkov.ua/files/JUR/geotehnologiyi_6.pdf.
8. Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення: постанова Кабінету Міністрів України від 12.12.1994 р. № 827 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 23.05.2025 р. № 600). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827-94-%D0%BF#Text (дата звернення: 11.12.2025).
9. Кірін Р.С. Право видобування корисних копалин: монографія. Дніпропетровськ: ДВНЗ «Нац. гірн. ун-т». 2011. 219 с.
10. Грищак С.В., Кірін Р.С., Шашенко Д.О. Post-mining: екологічні та правові проблеми розробки родовищ корисних копалин. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2012. № 2. С. 319-324. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2012_2_44 (дата звернення: 11.12.2025).
11. Роман Кірін, Сергій Грищак. Енергетичне законодавство України: довоєнна стратегія, повоєнна трансформація. *Knowledge, Education, Law, Management.* 2022, № 4 (48). С. 353–362. DOI: https://doi.org/10.51647/kelm.2022.4.56.

12. Gryschak S., Kirin R. Legal regime of energy resources of European Union: ecological aspect. *Progressive Technologies of Coal, Coalbed Methane, and Ores Mining Editors.* Taylor & Francis Group, London. 2014. P. 357–360. DOI: https://doi.org/10.1201/b17547.
13. Кодекс України про надра : Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 11.12.2025).
14. Про альтернативні види палива: Закон України від 14.01.2000 р. № 1391-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1391-14#Text (дата звернення: 11.12.2025).
15. Про затвердження Правил безпеки ведення гірничих робіт у вугільних шахтах: наказ Міністерства економіки України від 04.06.2025 р. № 2585. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1145-25#Text (дата звернення: 11.12.2025).
16. ДТЕК реалізує «пілот» з утилізації метану на шахті «Степова». (29.01.2021). URL: https://ua-energy.org/uk/posts/dtek-realizuie-pilot-z-utylizatsii-metanu-na-shakhti-stepova#:~:text (дата звернення: 11.12.2025).
17. Про схвалення Національного плану з енергетики та клімату на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.06.2024 р. № 587-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 11.12.2025).
18. Перов М.О., Новицький І.Ю. Світовий досвід утилізації метану на закритих вугільних шахтах. *Проблеми загальної енергетики.* 2021. Вип. 4. С. 30-39. DOI: https://doi.org/10.15407/pge2021.04.030.
19. Global Methane Forum calls to turn commitments into action on path to COP29. (20.03.2024). URL: https://globalmethane.org/2024forum/documents/2024%20Global%20Methane%20Forum%20Joint%20Press%20Release.pdf (дата звернення: 11.12.2025).
20. Про затвердження плану заходів з реалізації кліматичної політики України в рамках участі в глобальній ініціативі із скорочення викидів метану «Global Methane Pledge» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.07.2023 р. № 607-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/607-2023-%D1%80#Text (дата звернення: 11.12.2025).
21. Про схвалення Стратегії формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2026 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.05.2024 р. № 483-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 11.12.2025).
22. Реальний крок для уповільнення глобального потепління - заява України на Global Methane Pledge. (18.11.2025). URL: https://cop.ukrainian-climate-office.org/uk/realnyi-krok-dlia-upovilnennia-hlobalnoho-poteplinnia-zaiava-ukrayiny-na-global-methane-pledge/ (дата звернення: 11.12.2025).
23. Highlights: 2025 Global Methane Pledge Ministerial. URL: https://www.globalmethanepledge.org/news/highlights-2025-global-methane-pledge-ministerial (дата звернення: 11.12.2025).
24. Кірін Р.С. Самовільне користування надрами: варіативність суб'єктів та об'єктивної сторони правопорушення. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2013. № 7. С. 97-104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2013_7_16. (дата звернення: 11.12.2025).
25. Coal Subcommittee Co-Chair Report: Subcommittee Tools and Resources. *Global Methane Initiative.* (22.10.2014). URL: https://unece.org/fileadmin/DAM/energy/se/pp/coal/cmm/9cmm_gmi_ws/ 9_Ruiz.pdf (дата звернення: 11.12.2025).
26. Zięba M, Smoliński A. Methane Emissions from Mining in the European Union. *Energies.* 2025. № 18(4), 791. DOI: https://doi.org/10.3390/en18040791.
27. Assan S. Understanding the EU's Methane Regulation for coal. *Ember.* (10.07.2024). URL: https://ember-energy.org/latest-insights/eumethane-reg-explained/#:~:text (дата звернення: 11.12.2025).
28. Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: Міжнародний документ ООН від 11.12.1997 р. (ратифіковано Законом України № 1430-IV від 04.02.2004 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_801#Text (дата звернення: 11.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Грищак С.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.91
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.61

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ EX ANTE ЗА ПРОВЕДЕННЯМ ПЕРЕВІРОК СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ АНТИМОНОПОЛЬНИМ КОМІТЕТОМ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ВІДДІЛЕННЯМИ: НЕДОЛІКИ ЗАКОНОДАВСТВА ТА СПОСОБИ ЇХ УСУНЕННЯ

Гуренко М.А.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри економічного права та економічного судочинства,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-8930-1421

Євстігнєєв А.А.,
студент 4 курсу ОР «Бакалавр»,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0008-4472-3426

Гуренко М.А., Євстігнєєв А.А. Судовий контроль *ex ante* за проведенням перевірок суб'єктів господарювання Антимонопольним комітетом України та його територіальними відділеннями: недоліки законодавства та способи їх усунення.

У даній статті досліджуються законодавчі зміни у вигляді впровадження судового контролю за проведенням перевірок суб'єктів господарювання Антимонопольним комітетом України та його територіальними відділеннями. Зазначені зміни спрямовані на попереднє судове санкціонування дій регулятора, пов'язаних із проведенням перевірок суб'єктів господарювання. Таке судове санкціонування виступає додатковим запобіжником для визначення того, чи існують насправді реальні підстави для здійснення такої перевірки та вчинення відповідного переліку процесуальних дій, як, наприклад, вилучення майна, опломбування приміщень тощо.

Визначається те, що одним із завдань, які законодавець прагнув досягти вносячи відповідні зміни, було наближення українського законодавства про конкуренцію та практику застосування до acquis communautaire Європейського Співтовариства. У відповідності до статті 256 Угоди про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Верховною Радою України 16 вересня 2014 року, Україна взяла на себе відповідні зобов'язання. Встановлено, що такий курс розвитку чинного законодавства беззаперечно є правильним та виправданим.

Розглядається механізм судового контролю за законністю проведення перевірок та вчинення процесуальних дій антимонопольними органами на прикладі Німеччини. Зокрема визначено, що німецьке законодавство встановлює обов'язковий судовий дозвіл для антимонопольних органів у разі проведення обшуку на території суб'єкта господарювання.

Виділено ряд недоліків законодавства, що існують в механізмі судового контролю за проведенням перевірок суб'єктів господарювання Антимонопольним комітетом України та його територіальними відділеннями, зокрема це: непослідовність та нелогічність віднесення статті 252-1 ГПК України «Особливості розгляду справи у порядку спрощеного позовного провадження за клопотаннями Антимонопольного комітету України, територіального відділення Антимонопольного комітету України» до розділу IV глави 1 «Апеляційне провадження»; невизначеність процесуального статусу учасників справи у такій категорії справ; відсутність ухвали постановленої за результатами розгляду клопотання Антимонопольного комітету України та його територіальних відділень про надання дозволу на перевірку суб'єкта господарювання у переліку ухвал, передбачених статтею 255 ГПК України для оскарження окремо від судового рішення в апеляційному порядку; неврегульованість визначення територіальної юрисдикції (підсудності) у справах за клопотанням Антимонопольного комітету України та його територіальних відділень щодо перевірки суб'єктів господарювання, а також запропоновано ряд способів вирішення наведених недоліків законодавства, які зазначено у висновках до даної статті.

Ключові слова: судовий контроль, проведення перевірок суб'єктів господарювання, Антимонопольний комітет та його територіальні відділення, захист економічної конкуренції, недоліки законодавства.

Gurenko M.A., Yevstihnieiev A.A. Judicial *ex ante* control over inspections of business entities by the Antimonopoly committee of Ukraine and its territorial offices: legislative shortcomings and ways to address them.

This article examines legislative changes in the form of introducing judicial control over inspections of business entities by the Antimonopoly Committee of Ukraine and its territorial branches. These changes are aimed at preliminary judicial authorization of the regulator's actions related to inspections and audits of business entities by the Antimonopoly Committee of Ukraine and its territorial branches. Such judicial authorization serves as an additional safeguard to determine whether there are real grounds for conducting such an inspection and taking the corresponding list of procedural actions as a result of such an inspection, such as seizure of property, sealing of premises, etc.

It is determined that one of the objectives that the legislator sought to achieve by introducing the relevant amendments was to bring Ukrainian competition law and practice closer to the acquis communautaire of the European Community. In accordance with Article 256 of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine on 16 September 2014, Ukraine has assumed the relevant obligations. It has been established that this course of development of the current legislation is undoubtedly correct and justified.

The mechanism of judicial control over the legality of conducting inspections and performing procedural actions by antimonopoly authorities is examined using the example of Germany. In particular, it is determined that German legislation establishes mandatory judicial authorization for antimonopoly authorities in the event of a search on the territory of a business entity.

A number of legislative shortcomings existing in the mechanism of judicial control over inspections of business entities by the Antimonopoly Committee of Ukraine and its territorial offices are highlighted, including: the inconsistency and illogical placement of Article 252-1 of the Commercial Procedure Code of Ukraine («Specifics of case consideration under simplified claim procedure upon motions of the Antimonopoly Committee of Ukraine, territorial office of the Antimonopoly Committee of Ukraine») into Chapter 1 of Section IV «Appeal Proceedings»; the uncertainty of the procedural status of case participants in this category of cases; the absence of the ruling issued as a result of considering the motion of the Antimonopoly Committee of Ukraine and its territorial offices for permission to inspect an business entity in the list of rulings provided for by Article 255 of the Commercial Procedure Code of Ukraine for separate appeal from the court decision; the lack of regulation regarding the determination of territorial jurisdiction (venue) in cases upon motions of the Antimonopoly Committee of Ukraine and its territorial offices regarding the inspection of business entities. A number of ways to address the identified legislative shortcomings, which are set out in the conclusions of this article, are also proposed.

Key words: judicial control, inspection of business entities, Antimonopoly Committee and its territorial offices, protection of economic competition, legislative shortcomings.

Постановка проблеми. Відносно нещодавно набув чинності Закон України № 3295-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про захист економічної конкуренції та діяльності Антимонопольного комітету України» [1], яким, зокрема, було розширено компетенцію господарських судів та додано статтю 252-1 до Господарського процесуального кодексу України (далі по тексту – ГПК України).

Згідно з цими змінами до юрисдикції господарських судів було віднесено розгляд клопотань Антимонопольного комітету України (далі по тексту – АМКУ) та його територіальних відділень про проведення перевірки суб'єктів господарювання, накладення арешту, вилучення предметів, оригіналів документів чи інших носіїв інформації, а також про доступ до приміщень, систем електронних комунікацій чи місць зберігання інформації, які можуть свідчити про ознаки порушення законодавства про захист економічної конкуренції чи можуть бути доказами у цій категорії справ. Дані новели, які набрали законної сили 1 січня 2024 року, викликали неоднозначне сприйняття як серед науковців та практиків, так і представників бізнесу.

Мета дослідження. Оскільки зазначені вище новели були неоднозначно сприйняті та викликають ряд критичних зауважень, вважаємо за доцільне детально дослідити деякі недоліки законодавства, що стосуються судового контролю за проведенням перевірок суб'єктів господарювання АМКУ та його територіальними відділеннями, а також запропонувати можливі шляхи для їх усунення.

Стан опрацювання проблематики. Питанням судового контролю за проведенням перевірок суб'єктів господарювання АМКУ та його територіальними відділеннями присвячені роботи наступних науковців: Бабкова Т.В., Попков Д., Сус М.С., Тесленко І.О. та інших.

Виклад основного матеріалу. Зазначені зміни у вигляді впровадження судового контролю за проведенням перевірок регулятора спрямовані на попереднє судове санкціонування перевірок суб'єктів господарювання АМКУ та його територіальними відділеннями та є додатковим запобіжником для визначення того, чи насправді існують реальні підстави для здійснення такої перевірки та вчинення відповідного переліку процесуальних дій в результаті такої перевірки, як, наприклад, вилучення майна, опломбування приміщень тощо. Незважаючи на заявлену мету, Закон України № 3295-IX все ж таки створює деякі труднощі для правозастосування.

Головним викликом, як на момент прийняття так і на сьогодні лишається забезпечення виваженості та збалансованості між закладеною законодавцем легітимною метою та презумпцією дотриманням прав добросовісними учасниками господарських правовідносин, а також спосіб, у який це реалізовано законодавцем.

Аналізуючи питання необхідності таких змін, якими керувався законодавець варто розпочати із пояснювальної записки до законопроекту № 5431. У ній зазначається, що вищевказаний законопроект, розроблений відповідно до вимог статті 256 Угоди про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Верховною Радою України 16 вересня 2014 року (далі по тексту - Угода про Асоціацію), (на сьогодні вже Закон України № 3295-IX) передбачає проведення реформи законодавства про захист економічної конкуренції, та, у зв'язку з цим, вдосконалення діяльності АМКУ, яка має на меті підвищення ефективності системи розвитку та захисту економічної конкуренції, вдосконалення державної політики у сфері захисту економічної конкуренції та посилення інституційної спроможності АМКУ [2]. Одним із завдань, які законодавець прагнув досягти вносячи відповідні зміни, було наближення українського законодавства про конкуренцію та практику застосування до acquis communautaire Європейського Співтовариства.

Такий вектор розвитку чинного законодавства беззаперечно є правильним та виправданим. Можна навести думку правника Суса М.С. щодо виправданості таких законодавчих змін: «Необхідність отримання попереднього дозволу господарського суду на проведення перевірок суб'єктів господарювання та проведення процесуальних дій таких як вилучення доказів, накладення арешту тощо в теорії має запобігати необґрунтованому втручанню Антимонопольним комітетом України та його територіальними відділеннями в операційну діяльність суб'єктів господарювання та більшою мірою сприяти забезпеченню дотримання прав суб'єктів господарювання, аніж коли господарські суди продовжували б здійснювати лише ex post контроль за законністю перевірок Антимонопольним комітетом України та його територіальними відділеннями та інших їхніх процесуальних дій. Такий підхід виправданий і з огляду на логіку положень статтей 30 та 31 Конституції України, відповідно яких доступ до володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку та порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції має санкціонуватися судом» [3].

Механізм судового контролю за законністю перевірок та процесуальних дій АМКУ та його територіальними відділеннями не є унікальним і відповідає підходам, що застосовуються в законодавстві низки європейських країн, зокрема Австрії, Німеччини, Польщі та Франції. У Німеччині питання перевірок суб'єктів господарювання Федеральним антимонопольним відомством регулюється Законом проти обмеження конкуренції (Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen (GWB). Пункт 2 статті 59b Закону проти обмеження конкуренції Німеччини чітко закріплює наступне: обшуки можуть проводитися виключно за наказом судді суду, в окрузі якого знаходиться штаб-квартира антимонопольного органу; вчинення такої процесуальної дії без судового санкціонування є неможливим, за винятком випадків невідкладної загрози (небезпеки), коли існує ризик знищення предметів обшуку суб'єктом перевірки [4]. Таким чином, німецьке законодавство встановлює обов'язковий судовий дозвіл для антимонопольних органів у разі проведення обшуку на території суб'єкта господарювання.

Однак, лише той закон є якісним, який відповідає високим стандартам юридичної техніки та принципам верховенства права, враховуючи усі можливі тонкощі та нюанси під час правозастосування. Тож на підставі зазначеного вище теоретичного положення потрібно звернути увагу на деякі помилки юридичної техніки, зокрема законодавчої техніки, що були допущені під час створення норм щодо механізму судового контролю за законністю перевірок та процесуальних дій АМКУ та його територіальних відділень. Зокрема непослідовним видається віднесення статті 252-1 ГПК України «Особливості розгляду справи у порядку спрощеного позовного провадження за клопотаннями Антимонопольного комітету України, територіального відділення Антимонопольного комітету України» до розділу IV глави 1 «Апеляційне провадження». Варто було розглянути можливість віднесення даної статті до розділу III глави 10 ГПК України, що виглядало б більш логічно та зрозуміло, оскільки дана глава регулює особливості розгляду справ у порядку спрощеного позовного

провадження. Окрім того, зважаючи на особливості здійснення розгляду таких клопотань судами, ми говоримо де-факто про здійснення суддями господарських судів функцій слідчих суддів. Перегляд уже наявного судового рішення на предмет законності та обґрунтованості у даному випадку не здійснюється. Суд у даному випадку реалізовує дозвільно-розпорядчу функцію, санкціонуючи дозвіл для вчинення відповідних процесуальних дій АМКУ у разі наявності на це законодавчо визначених підстав.

Наступним проблемним питанням є невизначеність процесуального статусу учасників справи у такій категорії справ. Наведемо з цього приводу слушну думку судді Східного апеляційного господарського суду Попкова Д.О. про те, що «…це клопотання не є позовом (та не передбачає обов'язку заявника звернутися до господарського суду із відповідним позовом упродовж чітко визначеного строку, наприклад, як у випадку «допозовних» забезпечувальних заходів), а його розгляд не є вирішенням спору. Тож який саме процесуальний статус мають заявник клопотання та суб'єкт, відносно якого запитується дозвіл на вчинення відповідних дій, якщо жоден із передбачених ст. 41 ГПК статусів для них не підходить?» [5]. Незважаючи на умовну формальність порушеного питання, визначення процесуального статусу учасників справи є ключовим для встановлення обсягу їхніх прав та обов'язків. Навіть у разі неможливості виділення конкретного процесуального статусу для суб'єкта перевірки та АМКУ чи його територіального відділення, залишається нерозв'язаною дилема щодо можливості реалізації права на ознайомлення з матеріалами справи суб'єктом перевірки. Таким чином, відмова суду у задоволенні клопотання суб'єкта господарювання про ознайомлення з матеріалами справи порушує питання щодо дотримання судом одного з основних принципів господарського судочинства, а саме принципу відкритості інформації щодо справи, закріпленого у статті 9 ГПК України. Цей принцип, зокрема, є складовою елементу права на справедливий суд відповідно до статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Тож неврегульованість належним чином питання процесуального статусу суб'єкта господарювання у справах про розгляд клопотання АМКУ та його територіальними відділеннями щодо надання дозволу на здійснення перевірки та відсутність чіткого регламентування прав та обов'язків суб'єкта господарювання не тільки суперечать правовій визначеності, а й ставить під сумнів забезпечення права на ефективний суд, яке гарантовано Європейською конвенцією з прав людини.

Окремої уваги потребує колізія спеціальної та загальної норм щодо можливості апеляційного оскарження ухвали суду, постановленої за результатами розгляду клопотання АМКУ та його територіальних відділень. Стаття 255 ГПК України встановлює вичерпний перелік ухвал, які можуть бути оскаржені окремо від судового рішення в апеляційному порядку. Однак ухвала, постановлена за наслідком розгляду клопотання про надання дозволу на перевірку суб'єкта господарювання, у цьому переліку відсутня. Водночас, можливість оскарження такої ухвали передбачена спеціальною нормою – частиною восьмою статті 252-1 ГПК України. Така ситуація підкреслює наявність неналежного регулювання питання апеляційного оскарження даної ухвали суду. Неузгодженість між загальною та спеціальною нормою створює правову невизначеність та ускладнює правозастосування.

На стадії правозастосування неврегульованим залишається таке важливе питання, як визначення територіальної юрисдикції (підсудності) у справах за клопотанням АМКУ та його територіальних відділень щодо перевірки суб'єктів господарювання. Розгляд клопотань АМКУ та його територіальних відділень здійснюється у порядку спрощеного позовного провадження. Таким чином, при визначенні підсудності АМКУ та його територіальні відділення керуються загальним правилом, викладеним у статті 27 ГПК України: за місцезнаходженням чи місцем проживання відповідача. Однак відсутність конкретної вказівки законодавця у процесуальному законі щодо вибору підсудності у цій категорії справ, на нашу думку, може створювати значні складнощі при правозастосуванні. З огляду на це, внесення відповідних змін до законодавства є необхідним. Ілюстративним є підхід законодавця щодо виділення окремої статті, а саме статті 149 ГПК України, у якій передбачено особливості вибору підсудності у справах наказного провадження. У свою чергу, єдина стаття, що регулює розгляд справ за клопотанням АМКУ та його територіальних відділень про надання дозволу на здійснення перевірки суб'єкта господарювання, не розкриває питання підсудності. Зважаючи на особливості цієї категорії справ та досить умовний розгляд їх за правилами спрощеного позовного провадження, доцільним є виокремлення в окремій статті ГПК України регулювання питання підсудності для даної категорії справ.

Варто звернути увагу на ще один недолік, а саме на невідповідність порядку розгляду цієї категорії справ суті та принципам господарського судочинства. Розгляд справ за клопотанням АМКУ та його територіальних відділень здійснюється у порядку спрощеного позовного провадження без виклику сторін. Надсилання разом із клопотанням копії для об'єкта перевірки не передбачається, що говорить про виключення його із участі у розгляді справи щодо нього у частині подання письмових

заперечень, пояснень тощо. Під час розгляду такої категорії справ не забезпечується дотримання принципу змагальності сторін, що є одним із основних принципів у господарському судочинстві. Таким чином й оцінка судом наявних доказів не може відбуватися за стандартом "балансу вірогідностей", оскільки інша сторона не забезпечена правом подати будь-які письмові пояснення, заперечення щодо викладених у клопотанні АМКУ обставин.

Висновок. Таким чином розширення юрисдикції господарських судів є обґрунтованим кроком задля ефективного захисту бізнесу та виконання євроінтеграційних зобов'язань, взятих на себе Україною. Проте впровадження таких нових норм має певні недоліки законодавчої техніки, що потребують доопрацювання. Зважаючи на дотримання принципів законності, верховенства права та необхідності побудови чіткої, однозначної системи законодавства, на думку авторів, доцільним є внесення наступних змін та доповнень до ГПК України, зокрема спрямованих на:

систематизацію норм, а саме включення статті 252-1 ГПК України до глави 10 розділу III ГПК України або її виокремлення у самостійний розділ для забезпечення логічної структури кодексу;

визначення процесуального статусу, а саме врегулювання питання закріплення конкретного процесуального статусу за АМКУ та його територіальними відділеннями та об'єктом перевірки;

усунення правової колізії, а саме врегулювання колізії норм господарського процесуального права шляхом доповнення вичерпного переліку ухвал у статті 255 ГПК України, які можуть бути оскаржені в апеляційному порядку окремо від судового рішення, з метою забезпечення кореспонденції із спеціальною нормою ч. 8 ст. 252-1 ГПК;

врегулювання підсудності, а саме доповнення статті 252-1 ГПК України частиною, яка чітко визначатиме порядок вибору підсудності у цій категорії справ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про захист економічної конкуренції та діяльності Антимонопольного комітету України: Закон України № 3295-IX від 09.08.2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3295-20#Text (дата звернення : 15.12.2025 р.).
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Антимонопольного комітету України : проект Закону № 5431-1 від 13.05.2021 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/26556 (дата звернення: 15.12.2025 р.).
3. Сус М.С. Нормативно-правове забезпечення дотримання суб'єктів господарювання під час проведення перевірок Антимонопольного комітету України. *Науковий вісник Ужгородського національного Університету*. *Серія «ПРАВО».* 2024. Випуск 81: частина 1. С. 151–159. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.23.
4. Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen (GWB) in der Fassung der Bekanntmachung vom 26. Juni 2013 (BGBl. I S. 1750, 3245), zuletzt geändert durch Artikel 1 des Gesetzes vom 5. Dezember 2024 (BGBl. I Nr. 400). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/gwb/index.html#BJNR252110998BJNE017916125 (дата звернення: 15.12.2025 р.).
5. Попков Д. Ефективний судовий контроль за дискреційними повноваженнями АМКУ: чи існують ризики «легалізації свавілля» за умов недостатньої правової визначеності. *Судово-юридична газета. Блог.* 19 грудня 2023 р. URL: https://sud.ua/uk/news/blog/288471-efektivniy-sudoviy-kontrol-za-diskretsiynimi-povnovazhennyami-amku-chi-isnuyut-riziki-legalizatsiyi-svavillya-za-umov-nedostatnoyi-pravovoyi-viznachenosti (дата звернення: 15.12.2025 р.).

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Гуренко М.А., Євстігнєєв А.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.62

ЮРИДИЧНІ МЕХАНІЗМИ СТИМУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА НА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА БАЛТІЙСЬКИХ КРАЇН

Єрмоленко В.М.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. акад. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0000-0002-4295-4158

Міхневич Л.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професорка кафедри аграрного, земельного та
екологічного права ім. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0000-0002-4774-079X

Єрмоленко В.М., Міхневич Л.В. Юридичні механізми стимулювання підприємництва на сільських територіях: досвід України та Балтійських країн.

У статті проаналізовано особливості правових засобів стимулювання підприємництва на сільських територіях в Україні та в країнах Балтії – Латвії, Литві та Естонії. Зазначено, що стимулювання підприємництва на сільських територіях та належне правове забезпечення цього процесу є міжнародним зобов'язанням нашої держави відповідно до Угоди про асоціацію України з ЄС.

Відзначено, що на сьогодні в Україні немає спеціального закону про розвиток підприємництва на сільських територіях; норми про розвиток сіл розпорошені по різних законодавчих актах та стратегічних документах. У цих актах зроблено акцент на розвитку саме сільського господарства, а не сільського підприємництва, яке є ширшим поняттям.

Юридичному механізму стимулювання підприємництва на сільських територіях у Балтійських країнах притаманна системність регулювання, цілісніші рамки для розвитку, які інтегровані з інструментами Спільної аграрної політики ЄС (САР), що забезпечує стабільне фінансування та чіткі пріоритети.

Запропоновано створити відповідне правове середовище для стимулювання сільського підприємництва в Україні та удосконалити юридичний механізм такого стимулювання. З цією метою: ухвалити Єдину рамку політики стимулювання підприємництва на сільських територіях, спеціальний закон та комплексну державну стратегію з чіткими індикаторами; синхронізувати національні програми з європейськими інструментами фінансування; запровадити гранти та/або податкові кредити для сільських кооперативів у переробці та логістиці; спростити дозвільні процедури, запровадити малі гранти на адаптацію об'єктів агротуризму та креативної індустрії; стимулювати малі проекти відновлюваної енергетики для фермерів і кооперативів через пільгове кредитування; створити систему сервісних центрів, наприклад, регіональні центри підтримки сільських підприємців з наданням юридичної, бухгалтерської, маркетингової підтримки, реалізацією програм навчання у сфері агротехніки, переробки, електронної комерції, брендингу локальних продуктів, розвитку здатності громад готувати проєкти та залучати фінансування і подібне.

Ключові слова: підприємництво на сільських територіях, сільське підприємництво, правове регулювання стимулювання підприємництва.

Yermolenko V.M., Mikhnevych L.V. Legal mechanisms for stimulating entrepreneurship in rural areas: the experience of Ukraine and the Baltic countries.

The article analyses the peculiarities of legal means of stimulating entrepreneurship in rural areas in Ukraine and in the Baltic countries – Latvia, Lithuania and Estonia. It is noted that stimulating entrepreneurship in rural areas and providing adequate legal support for this process is an international obligation of Ukraine in accordance with the Association Agreement between Ukraine and the EU.

It is noted that currently there is no specific law on the development of entrepreneurship in rural areas in Ukraine; provisions on rural development are scattered across various legislative acts and strategic documents. These acts focus on the development of agriculture rather than rural entrepreneurship, which is a broader concept. The legal mechanism for stimulating entrepreneurship in rural areas in the Baltic countries is characterised by systematic regulation and a more comprehensive framework for development, which is integrated with Common Agricultural Policy (CAP) instruments, ensuring stable funding and clear priorities.

It is proposed to create an appropriate legal environment to stimulate rural entrepreneurship in Ukraine and improve the legal mechanism for such stimulation. To this end: adopt a unified policy framework for stimulating entrepreneurship in rural areas, a special law and a comprehensive state strategy with clear indicators; synchronise national programmes with European financing instruments; introduce grants and/or tax credits for rural cooperatives in processing and logistics; simplify licensing procedures, introduce small grants for the adaptation of agritourism and creative industry facilities; stimulate small renewable energy projects for farmers and cooperatives through preferential lending; create a system of service centres, for example, regional centres to support rural entrepreneurs by providing legal, accounting and marketing support, implementing training programmes in agrotechnology, processing, e-commerce, branding of local products, developing the capacity of communities to prepare projects and attract funding, etc.

Key words: entrepreneurship in rural areas, rural entrepreneurship, legal regulation, stimulation of entrepreneurship.

Постановка проблеми. Правове забезпечення стимулювання та розвитку підприємництва на сільських територіях є вкрай актуальним для країн – колишніх членів СРСР, політика якого стосовно села була дискримінаційною. Це спричинило значні диспропорції в розвитку сільських і міських територій, їхніх громад та обумовило низку тривалих негативних наслідків, які стали особливо відчутними для України та країн Балтії, які межують з європейськими державами. Передусім, це демографічні зміни через високий рівень міграції молоді до міст та за кордон, що призвело до старіння населення у сільських громадах. Стимулювання аграрного підприємництва є одним з ефективних способів утримати молодь і створити робочі місця, воно сприяє соціальній стабільності, розвитку місцевих громад, істотно підвищує рівень життя і зменшує соціальну нерівність.

Ситуація в Україні істотно ускладнюється у зв'язку з тривалою військовою агресією з боку російської федерації та окупацією значних українських територій, де провадження підприємництва унеможливлене. А на деокупованих територіях відновлення сільськогосподарської діяльності істотно ускладнене через замінування і забруднення угідь, пошкодження приміщень, техніки та оснащення.

Через низку причин рівень конкурентоспроможності підприємництва на селі вкрай низький, доступ на ринок збуту продукції обмежений для великої частини виробників сільгосппродукції, що відзначено на державному рівні [1]. Без активної підтримки підприємництва сільські регіони і надалі втрачатимуть населення та економічну життєздатність. Таким чином правове забезпечення стимулювання такого підприємництва стає ключем до збереження сільських територій, економічної диверсифікації та інтеграції у європейські ринки.

Стимулювання підприємництва на сільських територіях вимагають і євроінтеграційні прагнення України. До цього Україну зобов'язує, передусім, Угода про асоціацію України з ЄС [2], в якій ст. 357 покладає на нашу державу обов'язок співпрацювати з ЄС та Євростатом, зокрема, щодо статистики сільського господарства, сільських переписів, навколишнього середовища. А норми ст. 400 Угоди передбачають співробітництво на засадах поваги самобутності й інтересів місцевих громад, передусім у сільській місцевості.

Юридичні механізми стимулювання розвитку підприємництва на сільських територіях у країнах Балтії характеризуються системністю регулювання: вони мають цілісніші рамки для сільського розвитку, інтегровані з інструментами Спільної аграрної політики ЄС (CAP), що забезпечує стабільне фінансування та чітко визначені пріоритети. Тоді як Україна спирається на доволі широку базу законів, але їй бракує єдиної стратегії для сільського підприємництва. Порівняння юридичних механізмів стимулювання бізнесу на селі в Україні та Балтійських державах сприяє виявленню резервів для вдосконалення та активізації таких правових механізмів, що і є **метою** цього **дослідження**.

Стан опрацювання проблематики. Наявні в Україні дослідження проблем стимулювання підприємництва на селі, як правило, висвітлюють питання розвитку підприємництва як такого, у контексті покращення його конкурентоспроможності, регуляторної політики, інституційних умов аграрного підприємництва, адміністрування процесів діяльності аграрних підприємств тощо. Окремі аспекти предмета нашого наукового інтересу розроблялися такими вченими, як: В.Г. Андрійчук,

І.Ф. Баланюк, Л.О. Гончарук, Н.В. Добіжа, С.О. Доцюк, І.І. Єфремова, І.Ю. Ломакіна, А.А. Сахно, В.М. Слома, М.М. Ткачов, С.Є. Шеін, І.Б. Яців та ін. Досвід країн Балтії в правовому регулюванні стимулювання розвитку сільського підприємництва в існуючих наукових працях окремо не розглядається, деякі аспекти зачіпаються в працях за суміжною тематикою, як правило, фрагментарно, в контексті загального питання європейського досвіду підтримки аграрного бізнесу.

Виклад основного матеріалу. Юридичний (правовий) механізм у теорії права розглядається як цілісна система правових засобів, способів, методів, за допомогою яких здійснюється юридичне впорядкування суспільних відносин. Юридичний механізм охоплює комплекс заходів: від прийняття законів до судового захисту прав: а) засоби правового регулювання (нормативно-правові та індивідуальні правові акти, норми, принципи, акти тлумачення, практики, права та обов'язки суб'єктів, правові договори тощо); б) методи правового регулювання (заборони, дозволи, зобов'язання); в) способи і форми реалізації правових норм (додержання, використання, виконання, застосування) [3, с. 240]. Відповідно головним елементом в юридичному механізмі стимулювання підприємництва на сільських територіях є правове регулювання цього процесу.

Розвиток законодавства про стимулювання підприємництва на сільських територіях також є прямим міжнародним зобов'язанням України. Угода про асоціацію України з ЄС [2] містить окрему главу 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій», в якій ст. 404 покладає на Україну обов'язок заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, ст. 403 та ст. 405 зобов'язують до поступового зближення та гармонізації законодавства нашої держави у цій сфері з відповідним правом та регуляторними стандартами ЄС.

Основу нормативно-правової бази щодо цього в Україні становлять: Конституція України, Цивільний кодекс України, Земельний кодекс України, Податковий кодекс України та низка Законів України: «Про місцеве самоврядування», «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва», «Про фермерське господарство», «Про кооперацію», «Про засади державної регіональної політики», «Про засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку», «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою», «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» та ін. У цих законодавчих актах фрагментарно зачіпаються питання стимулювання підприємництва на сільських територіях. Наприклад, в Законі України «Про засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» [4] розглядаються принципи підтримки сільського господарства, але ж підприємництво на сільських територіях здійснюється не тільки у сфері сільськогосподарського виробництва.

Спеціального закону про стимулювання підприємництва на сільських територіях наразі в Україні немає; норми про розвиток сіл розпорошені по різних законодавчих актах та стратегічних документах. Провідне значення має Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій до 2030 року, схвалена Урядом у 2024 р. [1] та Операційний план заходів з реалізації у 2025-2027 роках зазначеної Стратегії. Стратегія визначає політику держави стосовно відродження сільських територій, диверсифікації сільського господарства й підтримки фермерства. Серед стратегічних цілей визначено забезпечення стійкості сільгоспсектору, підтримка справедливого доходу виробників у цій сфері та підвищення їх конкурентоспроможності. У цьому документі акцент зроблено на розвитку саме сільського господарства, а не сільського підприємництва, яке є істотно ширшим поняттям і виходить далеко за рамки виробництва сільськогосподарської продукції.

Традиційне сільське господарство в Україні не забезпечує достатнього доходу. Серед засобів вирішення цієї проблеми – передусім, економічна диверсифікація, а також розвиток переробки продукції, розвій аграрного туризму, креативних індустрій, що дозволяють зменшити залежність від класичного фермерства. Усе це потребує належного нормативного регулювання, успішний приклад розвитку якого спостерігається в Латвії, Литві та Естонії.

Балтійські країни мають певну схожість умов з Україною: вони є порівняно невеликими, мають аграрну структуру, великою є частка дрібних фермерських господарств, вони вийшли зі складу колишньої держави з подібними викликами – високий рівень міграції, занепад села. Нині країни Балтії активно інтегрують національне законодавство з політикою ЄС, що дозволяє отримувати фінансування з фондів САР. Основний акцент зроблено на кооперації, диверсифікацію бізнесу (переробка, аграрний туризм) і підтримку молодих підприємців. Розвиваються ефективні практики використання європейських фондів і створення бізнес-інкубаторів у сільських громадах. Балтійські держави використовують САР, їхні інноваційні проекти та розвиток інфраструктури активно фінансуються Європейськими фондами, передусім Європейським сільськогосподарським фондом розвитку сільських територій (EAFRD), що стимулює розвиток конкурентоспроможних підприємств у сільських місцевостях навіть віддалених регіонах. Малі бізнеси на селі зміцнюють локальну економіку, сприяють зміцненню місцевих бюджетів, коли кошти залишаються в громаді.

Поряд із цим, стимулювання підприємництва на селі відповідає екологічним та «зеленим» трендам. Балтійські держави впроваджують сучасні екологічні стандарти у бізнес, до чого прагне й Україна. Підтримка підприємництва у сфері відновлюваної енергетики, органічного землеробства та екологічного туризму робить аграрний сектор цікавим і привабливим.

Кожна з Балтійських держав має своє внутрішнє спеціальне законодавство. Так, у Латвійській республіці стимулювання підприємництва на сільських територіях здійснюється через Стратегічний план Спільної сільськогосподарської політики на 2023–2027 роки, який реалізує Служба підтримки сільських територій (Lauku atbalsta dienests) і який зосереджується на конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств, екологічних цілях, енергоефективності, створенні робочих місць та поліпшенні умов життя в сільській місцевості, часто за рахунок фінансування ЄС. Одним із основних є Закон про Службу підтримки сільських територій [5], що підтримує реалізацію політики розвитку сільського господарства та сільських територій. Служба підтримки сільських територій заснована як ключовий орган з управління підтримкою сільського господарства та сільських територій; вона управляє коштами ЄС та національними коштами для фермерів, лісівників та підприємців.

Програма розвитку сільських територій Латвії на 2014–2020 роки [6], що продовжена до 2027 року, спрямована на стимулювання сільського підприємництва через: формування конкурентоспроможності сільських підприємств шляхом підвищення їх доходів; підтримку біорізноманіття, здоров'я ґрунтів й управління водними ресурсами; кліматичне збереження, сприяння використанню відновлюваних джерел енергії, розвиток інфраструктури, малих і середніх підприємств, створення робочих місць, покращення якості сільського життя та адміністративних послуг. Програма передбачає: впровадження сучасних та інноваційних технологій в управлінні фермерськими господарствами і в системах виробництва; інвестиційну підтримку 7 % фермерів для модернізації господарств; залучення молодих фермерів; організацію продовольчого ланцюга, включаючи переробку та збут продукції, добробут тварин та управління ризиками в сільському господарстві; диверсифікацію сільських підприємств та сприяння розвитку щонайменше 1 235 господарств. Особлива увага відводиться зменшенню впливу на фермерські підприємства природних катастроф та надзвичайних подій та ін.

У цій державі функціонує «Латвійський сільський форум» (Latvijas Lauku forums – LLF) – національна організація та щорічна подія (Парламент сільських громад), що об'єднує ключових представників громадянського суспільства, зацікавлених у розвитку сільських територій [7]. LLF кожні два роки організовує засідання для обговорення питань розвитку сільських територій та місцевого самоврядування. Концепція їх політики виходить із того, що розвиток підприємництва в сільській місцевості неможливий без активної участі сільських громад. Політика на основі широкого залучення громадськості має значно більші шанси на успіх, ніж підходи, що впроваджуються по вертикалі. Таке залучення має бути регулярним, систематичним і забезпечувати представницьку участь найбільш зацікавлених сторін [8, с. 3].

Правовий механізм стимулювання сільського підприємництва в Латвії включає низку елементів: спеціальні структури та механізми для взаємодії з сільськими громадами; окремий член уряду та спеціалізовані служби для вирішення сільських питань у різних сферах; цілісна стратегія/план дій; забезпечення ефективної перевірки на відповідність сільським умовам та адекватних систем даних; формування потенціалу та підтримка мережевої взаємодії для широкого кола учасників і зацікавлених сторін, відповідні системи управління для сприяння координації та механізми для координації розподілу фінансування й забезпечення синергії [9, с. 3].

У Литовській республіці розвиток сільських територій регулюється низкою законів, зокрема про малий та середній бізнес, про кооперацію. Основним нормативним актом у цій сфері станом на 2026 р. є Закон Литовської Республіки «Про сільське господарство, продовольчий сектор та розвиток сільських територій» [10], який визначає цілі аграрної політики, принципи державного регулювання сільського господарства та засади розвитку сільських територій у Литві, включаючи доступ до фінансування та розвиток інфраструктури.

Національна програма розвитку сільських територій Литви, яка ухвалювалася на 2014–2022 роки [11, с. 3-5] наразі, як і в Латвії, подовжена до 2027 р. Вона фінансується з фонду EAFRD, підтримує стартапи, аграрний туризм та інноваційні проекти. Зокрема, ця Програма має на меті інтегрувати майже 400 ферм у продовольчий ланцюг та в загальний ринок, що досягається шляхом заохочення фермерів до участі в європейських та національних програмах якості харчових продуктів, створення 30 груп виробників та реалізації 78 проектів співпраці з метою розвитку коротких ланцюгів постачання. Майже 1 500 фермерів беруть участь у програмах управління ризиками, щоб поліпшити страхове покриття та стабілізувати доходи. Що важливо, Програма передбачає і розвиток несільськогосподарського бізнесу: спрямована на підтримання понад 1 900 проектів та

створення 3000 робочих місць у сільській місцевості. Основні фінансові засоби спрямовані на: продуктивні та непродуктивні інвестиції, розвиток сільського господарства в районах з природними обмеженнями, розвиток фермерських господарств та бізнесу та органічне сільське господарство.

В Естонії стимулювання підприємництва на сільських територіях, регулюється низкою законів, які стосуються підтримки малого та середнього бізнесу, розвитку сільських територій, кооперації та доступу до фінансування. Основними є Закони: «Про Естонський фонд розвитку» (Eesti Arengufondi seadus), що створює правові основи для інвестицій у розвиток підприємництва, інновацій та регіональних проектів; «Про державне забезпечення підтримки підприємництва і кредитів» (Ettevõtluse toetamise ja laenude riikliku tagamise seadus), що регулює механізми державних гарантій для кредитів та фінансової підтримки бізнесу, включаючи малий бізнес у сільських громадах; «Про конкуренцію» (Konkurentsiseadus), «Про торговельну діяльність» (Kaubandustegevuse seadus) та ін.

Естонія також реалізує Програму розвитку сільських територій [12] у рамках САР, яка фінансується через фонд EAFRD. Серед іншого, Програма виділила кошти на заходи, пов'язані з навчанням, консультуванням; спрямована на підтримку 22 проектів співпраці та навчання 6 750 осіб; майже третина коштів використовуються для зміцнення конкурентоспроможності сільських підприємств; передбачена інвестиційна підтримка понад 5% фермерських господарств та підтримка для створення молодих фермерських господарств. Близько 5% бюджету відведено для забезпечення належного дренажу сільськогосподарських угідь; передбачено підтримку заходів для забезпечення життєздатності та економічної цінності лісів; значні кошти спрямовані на реагування на наслідки стихійних лих. Найважливішим пріоритетом, на який виділено більше третини коштів, вважається запобігання погіршенню стану агроекології, у тому числі збереження напівприродних середовищ існування, підтримка органічного землеробства, яке, як очікується, охоплюватиме близько 20% сільськогосподарських угідь та ін.

У цілому слід зазначити, що у країнах Балтії стимулювання підприємництва на сільських територіях регулюється спеціальними законами про розвиток сільських територій; діють акти про підтримку малого бізнесу та аграрну політику, які інтегровані у САР. Основними є закони про сільський розвиток, підприємництво та кооперацію, основні заходи заплановані в Національних програмах, що реалізуються через фонди ЄС.

Юридичний механізм стимулювання розвитку підприємництва на сільських територіях у країнах Балтії характеризується системністю і цілісністю регулювання. Україна спирається на комплекс законів у сфері сільського господарства, але єдиної стратегії для підтримки саме сільського підприємництва не створено.

Країни Балтії активно використовують фонд EAFRD та Національні програми, тоді як в Україні фінансування є більш фрагментованим і залежить від бюджетних циклів та донорських ініціатив. Досвід поєднання національних законів із європейськими програмами, що забезпечує сталість фінансування та розвиток сільських громад, також може бути корисним для України.

Країни Балтії роблять акцент на стартапах, інкубаторах і навчанні, що дозволяє утримувати молодь у громадах, тоді як в Україні підтримка молодих підприємців є фрагментарною, точковою; необхідно розвивати інкубатори, менторські програми та гранти, прив'язані до місцевих стратегій.

Висновки. З метою розвитку юридичних механізмів стимулювання розвитку підприємництва на сільських територіях Україні доцільно запозичити досвід Балтійських країн та впроваджувати європейські стандарти. Існує необхідність створити відповідне правове середовище для стимулювання сільського підприємництва та удосконалити юридичний механізм такого стимулювання в Україні. З цією метою варто: ухвалити Єдину рамку політики стимулювання підприємництва на сільських територіях, спеціальний закон та комплексну державну стратегію з чіткими індикаторами; синхронізувати національні програми з європейськими інструментами фінансування; запровадити гранти та/або податкові кредити для сільських кооперативів у переробці та логістиці; спростити дозвільні процедури, запровадити малі гранти на адаптацію об'єктів агротуризму та креативної індустрії; стимулювати малі проекти відновлюваної енергетики для фермерів і кооперативів через пільгове кредитування; створити систему сервісних центрів, наприклад, регіональні центри підтримки сільських підприємців з наданням юридичної, бухгалтерської, маркетингової підтримки, реалізацією програм навчання у сфері агротехніки, переробки, електронної комерції, брендингу локальних продуктів, розвитку здатності громад готувати проєкти та залучати фінансування і подібне.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України № 1163-р від 15 листопада 2024 р. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#n12.

2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16 вересня 2014 р. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
3. Теорія держави і права: навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки / [О.О. Тихомиров, М.М. Мікуліна, Ю.А. Іванов та ін.]; за заг. ред. Л.М. Стрельбицької. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 332 с.
4. Про засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку: Закон України від 24 червня 2004 р. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#Text.
5. Rural Support Service Law (2000). Latvijas Vēstnesis, 148/150, 27.04.2000.; Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs, 11, 01.06.2000. URL: https://www.ecolex.org/fr/details/legislation/rural-support-service-law-2000-lex-faoc139619/?type=legislation&xdate_max=1997&xdate_min=1997.
6. Factsheet on 2014-2022 Rural Development Programme for Latvia. Rural development programmes by country. European Comisson. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/cap-my-country/rural-development/country/latvia_en.
7. Actions for rural development for the following two years – Resolution of the 6th Latvian Rural Communities' Parliament. Latvijas Laucu forums. URL: https://laukuforums.lv/actions-for-rural-development-for-the-following-two-years-resolution-of-the-6th-latvian-rural-communities-parliament.
8. Making the Rural Pact happen in Member States. Policy Briefing. November 2023. URL: https://cdn.ruralcommunities.eu/wp-content/uploads/2024/03/rpso-policy-briefing-make-rp-happen-member-states-1.pdf.
9. Making the Rural Pact happen in Member States. Draft Policy Briefing (Document for discussion, to be revised taking into account the results of the High-Level Policy Forum). August 2023. 10 c. URL: https://rural-vision.europa.eu/system/files/2023-09/rpso-policy-briefing-rural-pacts-draft-230920_0.pdf.
10. Lietuvos Respublikos žemės ūkio, maisto ūkio ir kaimo plėtros įstatymas. 2002 m. birželio 25 d. Nr. IX-987. Teisės aktų registrasurl. URL: https://www.e-tar.lt/portal/fr/legalAct/TAR.80CA64E588A1.
11. Factsheet on 2014-2022 Rural Development Programme for Lithuania. Rural development programmes by country. European Comisson. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/cap-my-country/rural-development/country/lithuania_en.
12. Factsheet on 2014-2022 Rural Development Programme for ESTONIA. European Comisson. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/cap-my-country/rural-development/country/ estonia_en.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Єрмоленко В.М., Міхневич Л.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.7:711.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.63

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ПІДЗЕМНОГО ПАРКІНГУ-УКРИТТЯ В УКРАЇНІ: АДАПТАЦІЯ ДО СТАНДАРТІВ ЄС

Кірін Р.С.,
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
ім. В.К. Мамутова НАН України»
ORCID: 0000-0003-0089-4086

Пащенко О.А.,
кандидат технічних наук, доцент,
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»
ORCID: 0000-0003-3296-996X

Хоменко В.Л.,
кандидат технічних наук, доцент,
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»
ORCID: 0000-0002-3607-5106

Кірін Р.С., Пащенко О.А., Хоменко В.Л. Правовий режим підземного паркінгу-укриття в Україні: адаптація до стандартів ЄС.

Стаття присвячена аналізу окремих аспектів правового забезпечення безпеки та стійкості підземних паркінгів як споруд подвійного призначення (паркування транспортних засобів у мирний час та укриття населення під час надзвичайних ситуацій) в Україні на тлі триваючої збройної агресії. Проаналізовано поточний стан фонду захисних споруд цивільного захисту, ключові ризики (пожежі від транспортних засобів, обмежена вентиляція, недостатня стійкість до ударної хвилі та проблеми евакуації) та нормативну базу України (ДБН В.2.2-5:2023, ДБН В.2.3-15:2007).

У статті наводяться результати порівняльного аналізу з європейськими стандартами (Директива 2004/54/ЕС для дорожніх тунелів, EN 12845 для спринклерних систем, EN 12101 для димовидалення). Методологія дослідження охоплює порівняльний аналіз норм, CFD-моделювання ризиків, обстеження об'єктів та опитування експертів. Аналіз змісту безпекових ДБН дав можливість виокремити ключові вимоги до показників споруд подвійного призначення, які релевантні загалом для подвійного використання – вентиляція, герметичність, евакуація, проєктування, автономність.

Зазначається, що у правовому аспекті поняття «споруди подвійного призначення» володіє такими ознаками як: види об'єктів, призначення об'єктів, конструкція об'єктів, інженерна складність об'єктів, умови суміжного (подвійного) використання об'єктів. Встановлено, що подвійне призначення підземних паркінгів (паркування + укриття) генерує або може генерувати конфлікти, що посилюються розбіжностями норм. Аналіз особливостей впровадження в Україні розглянутих європейських стандартів та міжнародного досвіду, виявив низку техніко-економічних, нормативно-правових та безпекових обмежень в даному процесі.

Запропоновано гібридні моделі адаптації ЄС-норм, включаючи структурне посилення конструкцій, зонування простору, інтеграцію систем пожежогасіння та автоматизовану герметизацію. Висновки підтверджують економічну та технічну доцільність адаптації для підвищення стійкості без значних витрат, з рекомендаціями щодо оновлення ДБН та міжнародної співпраці.

Ключові слова: підземні паркінги, споруди подвійного призначення, цивільний захист, пожежна безпека, правовий режим, стандарти ЄС.

Kirin R.S., Pashchenko O.A., Khomenko V.L. Legal regime for underground parking shelters in Ukraine: adaptation to EU standards.

The article is devoted to the analysis of certain aspects of legal support for the safety and sustainability of underground parking lots as dual-purpose structures (parking vehicles in peacetime and sheltering the population during emergencies) in Ukraine against the backdrop of ongoing armed aggression. The current state of civil protection shelters, key risks (vehicle fires, limited ventilation, insufficient shock wave resistance, and evacuation problems), and the regulatory framework of Ukraine (DBN V.2.2-5:2023, DBN V.2.3-15:2007) are analyzed.

The article presents the results of a comparative analysis with European standards (Directive 2004/54/EC for road tunnels, EN 12845 for sprinkler systems, EN 12101 for smoke extraction). The research methodology includes a comparative analysis of standards, CFD risk modeling, site surveys, and expert surveys. An analysis of the content of the DBN safety standards made it possible to identify key requirements for dual-use facilities that are relevant to dual use in general – ventilation, airtightness, evacuation, design, and autonomy.

Hybrid models for adapting EU standards are proposed, including structural reinforcement of buildings, zoning of space, integration of fire extinguishing systems, and automated sealing. The conclusions confirm the economic and technical feasibility of adaptation to improve resilience without significant costs, with recommendations for updating building codes and international cooperation.

Key words: underground parking lots, dual-purpose structures, civil protection, fire safety, legal regime, EU standards.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія суттєво змінила пріоритети у сфері цивільного захисту (далі – ЦЗ) населення. Зростання інтенсивності ракетних, бомбових, дронових та артилерійських обстрілів цивільної інфраструктури призвело до різкого збільшення потреби в надійних укриттях. Станом на кінець 2025 р. в Україні налічується близько 62 тис. об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту (далі – ЗСЦЗ). Значна частина цих споруд – підземні приміщення подвійного призначення, зокрема підземні паркінги, переходи та цокольні поверхи багатоповерхових будівель і споруд. Практика використання підземних паркінгів як укриттів набула широкого поширення у великих містах, таких як Київ, Запоріжжя, Львів, Харків, де вони слугують тимчасовим захистом під час повітряних тривог.

Проблематика подвійного використання підземних паркінгів як укриттів, у загальному функціональному аспекті, полягає в фундаментальному конфлікті між повсякденним, початковим режимом їх експлуатації та необхідністю суміжного використання для захисту в екстремальних умовах. У режимі паркування ці споруди оптимізовані для зберігання та маневрування транспортних засобів, адже вони мають відкриту вентиляцію, високе пожежне навантаження через наявність автомобілів (паливо, електромобілі з літій-іонними батареями), обмежену герметичність та потенційно ускладнену евакуацію через рампи та вузькі проїзди. Під час переходу в режим укриття виникають критичні ризики, викликані: а) недостатньої стійкості споруд до ударної хвилі та осколків; б) швидким поширенням диму та токсичних газів у разі пожежі; в) обмеженою фільтрацією повітря від радіоактивного чи хімічного забруднення; г) проблемами з тривалим перебуванням великої кількості людей (відсутність санвузлів, запасів води та їжі). Ці конфлікти призводять до зниження загального рівня безпеки, особливо в умовах масованих атак, коли швидка евакуація автомобілів та герметизація споруди стають критичними. З внесенням змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення вимог ЦЗ під час планування та забудови територій [1], у тому числі в період дії воєнного стану, безпекова складова населення країни набула першочергового змісту. Тож, дослідження правового режиму використання підземних паркінгів в якості укриттів в Україні в контексті його адаптації до стандартів ЄС вбачається надзвичайно актуальним та своєчасним науково-практичним, міжгалузевим напрямом.

Мета дослідження полягає у проведенні комплексного аналізу можливостей адаптації стандартів ЄС, зокрема Директиви 2004/54/ЕС щодо мінімальних вимог безпеки, до українських умов подвійного використання підземних паркінгів як укриттів. Адаптація спрямована на підвищення структурної стійкості, пожежної безпеки та операційної ефективності таких споруд без повного припинення їх повсякденного функціонування.

Для досягнення поставленої мети передбачено: – провести аналіз поточного стану нормативної бази України щодо споруд подвійного призначення (далі – СПП) та порівняти її з європейськими стандартами; – виявити ключові ризики подвійного використання підземних паркінгів на основі емпіричних даних та моделювання; – розробити пропозиції щодо правового режиму гібридних технічних рішень; – оцінити економічну та технічну доцільність адаптації вимог європейського законодавства. Об'єкт дослідження – правовий режим підземних паркінгів в Україні, що використовуються або потенційно можуть використовуватися як СПП для укриття населення. Предмет дослідження - нормативно-правові та технічні вимоги до безпеки та стійкості таких споруд, можливості їх гармонізації з європейськими стандартами для тунелів і паркінгів.

Стан опрацювання проблематики. Важливість обраної теми обумовила значну зацікавленість вчених з різних галузей знань. Відмітимо лише частину доробків, як отримали Ю. Безугла, В. Бойко, Л. Будник, М. Веселов, А. Голомовзий, А. Забєділіна, Є. Карманний, М. Кулєшов, Р. Майборода, Ю. Отрош, Н. Рашкевич, А. Фаріон-Мельник, В. Шойко, Е. Щолоков, О. Ященко та інші. Наприклад, А. Ріпенко на рівні докторської дисертації опрацював концептуально-правові засади

використання земель для містобудівних потреб [2], І. Ігнатенко та Л. Лейба відмітили, що підземні об'єкти розміщуються під поверхнею землею різних категорій і функціональним використанням, різних форм власності і під найрізноманітнішими будівлями і спорудами. Можливе одночасне використання наземних та підземних просторів «землі» різними суб'єктами для неоднакових потреб [3, с. 215].

Г. Коровкіна та Л. Швець на основі аналізу сучасного стану паркувальної інфраструктури в Україні виявили її системну кризу, що зумовлена нерівномірним розвитком містобудівної політики, відсутністю комплексного планування, недостатнім фінансуванням та неготовністю до надзвичайних ситуацій. У цьому контексті паркінги-укриття виступають як ефективне рішення, здатне поєднати щоденну функціональність з елементами ЦЗ. Запропоновані в їх статті архітектурно-містобудівні заходи – від підземного розміщення, конструктивної міцності та інженерного оснащення до інтеграції в громадський простір і цифрового моніторингу – створюють основу для формування ефективної мережі паркінгів-укриттів. Вони мають бути враховані як у новому будівництві, так і при модернізації існуючих об'єктів [4, с. 239]. Варто також відмітити й попередні, загально-теоретичні підходи до проблем підземних правовідносин, які висвітлювали: – надрологічні засади розмежування гірничих та підземних відносин [5]; – еволюцію правового регулювання підземних відносин [6]; – особливості формування предмету підземного права [7].

Проте, незважаючи на наявність цих та багатьох інших публікацій, що торкалися проблем правового режиму підземних об'єктів, питання адаптації до стандартів Європейського Союзу (далі – ЄС) підземних паркінгів-укриттів в Україні наразі не дістали достатньої уваги.

Виклад основного матеріалу. ***Огляд чинного законодавства щодо споруд подвійного призначення.*** Сучасний стан нормативно-правової бази свідчить про еволюцію підходів до забезпечення безпеки підземних СПП, зокрема паркінгів, що адаптуються під час воєнного стану як укриття. Національні норми України та європейські стандарти формують основу для аналізу можливостей гармонізації вимог, з урахуванням специфіки гібридних загроз (військові дії, техногенні аварії, пожежі тощо).

Якщо розглядати новітні джерела вітчизняного права цивільної безпеки у хронологічному порядку, то ще на початку 2014 р. Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ) була прийнята постанова, якою затверджувався перелік об'єктів, проєктна документація на будівництво яких повинна включати розділ інженерно-технічних заходів ЦЗ [8].

Наступна постанова КМУ носить комплексний характер, адже нею затверджено низку нормативних документів у сфері ЦЗ, як то [9]: – Порядок створення, утримання фонду ЗСЦЗ, включення об'єктів до складу та виключення таких об'єктів з фонду ЗСЦЗ та ведення його обліку; – Порядок використання у мирний час ЗСЦЗ для господарських, культурних і побутових потреб; – Типовий договір оренди ЗСЦЗ.

Відповідно до нових державних будівельних норм (далі – ДБН), з 01.10.2018 р. в Україні вступив у силу дозвіл на будівництво паркінгів під великою кількістю громадських місць, тобто стоянки для автомобілів дозволено облаштовувати під театрами, лікарнями, музеями, кафе, ресторанами тощо. Нова норма мала на меті «розвантажити» вулиці і територію біля громадських місць від великої кількості припаркованих автомобілів [10]. Згідно зі змінами в ДБН, підземний паркінг повинен бути відділений перекриттям REI 180, а технічні приміщення закладів, під якими він буде розташовуватися, повинні бути відокремлені від нього суцільною протипожежною стіною першого типу [11]. Основним типом гаража в умовах багатоповерхової житлової забудови міст є багатоповерхові гаражі, у тому числі з частково заглибленим першим поверхом чи декількома вбудовано-прибудованими підземними поверхами. Допускається проєктувати окремо розташовані підземні або напівпідземні гаражі. Згідно із п. 4.10 ДБН В.2.3-15:2007 проєктування підземних гаражів рампового типу або з похилим міжповерховим перекриттям має здійснюватися з урахуванням можливості їх використання для укриття населення, як СПП відповідно до вимог ДБН В.2.2-5:2023, ДБН В.1.2-4, ДСТУ 8773. Водночас вказані ДБН дозволяють адаптацію паркінгів для господарських потреб у мирний час. Зокрема, норми ДБН В.1.2-4:2019 [12] встановлюють вимоги до проєктування та будівництва (реконструкції) ЗСЦЗ (сховищ, протирадіаційних укриттів) та СПП із захисними властивостями сховищ або протирадіаційних укриттів. Основні положення щодо складу та змісту розділу інженерно-технічних заходів ЦЗ в складі проєктної документації на будівництво об`єктів визначені ДСТУ 8773:2018 [13].

Основним нормативним документом, що регулює відносини щодо ЗСЦЗ в Україні, є ДБН В.2.2-5:2023 [14], який встановлює вимоги до проєктування, будівництва та реконструкції сховищ, протирадіаційних укриттів та СПП, включаючи підземні паркінги, що можуть використовуватися для укриття населення. Загалом, чинним законодавством виділяються такі об'єкти нерухомого майна, як інженерні споруди, під якими розуміються об'ємні, площинні або лінійні наземні, надземні або

підземні споруди, що призначені для виробничих процесів різних видів, розміщення устаткування, матеріалів та виробів, тимчасового перебування і пересування людей, транспортних засобів, вантажів, переміщення рідких та газоподібних продуктів тощо [15].

Наразі на заміну ДК 018-2000 розроблено Національний класифікатор «Класифікатор будівель і споруд» НК 018:2023 [16], який гармонізовано з Класифікацією типів споруд (Classification of Types of Constructions, далі – СС-1998) статистичної організації Європейської Комісії (European Statistical Office, Eurostat, далі – Євростат). У ньому здійснено адаптацію категорій до норм чинного законодавства у сфері містобудування. Метою розроблення НК 018:2023 є гармонізація національної статистичної системи з європейськими нормами та стандартами відповідно до вимог ст. 355 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС для забезпечення ефективного обміну даними між системою містобудівного кадастру та системою національної статистики. Методологічні основи, які покладені в основу НК 018:2023, ґрунтуються на відповідних правилах СС-1998 Євростату і повністю їм відповідають. За структурою, змістом категорій продукції, описом пояснень є його національним аналогом.

Що стосується підземних споруд і порожнин відмітимо, що окремі види об'єктів підземних будівельних правовідносин вже були предметами попередніх публікацій [17, 18], а сучасна класифікація типів гаражів, які потенційно можуть бути використані як СЦЗ, виділяють наступні [11]: 1) за ступенем відкритості до зовнішнього середовища: 1.1) відкритого типу; 1.2) закритого типу; 2) за поверховістю: 2.1) одноповерхові; 2.2) багатоповерхові; 3) за розміщенням відносно рівня землі: 3.1) надземні; 3.2) надземно-підземні; 3.3) підземні; 4) за розміщенням відносно забудови: 4.1) окремо розташовані; 4.2) прибудовані; 4.3) вбудовані; 4.4) вбудовано-прибудовані; 5) за способом вертикального переміщення: 5.1) рампові та з похилим перекриттям; 5.2) механізовані; 5.3) автоматизовані.

Ще один термін, а саме «захисні споруди цивільного захисту», вживається у значенні, наведеному в Кодексі цивільного захисту України (далі – КЦЗ) -інженерні споруди, призначені для захисту населення від впливу небезпечних факторів, що виникають внаслідок надзвичайних ситуацій, воєнних дій або терористичних актів [19]. Ст. 32 КЦЗ встановлює, що для укриття населення також використовуються СПП. Аналіз законодавчої дефініції дозволив виявити основні ознаки цього поняття, як то: 1) види об'єктів – в якості СПП можуть виступати будівлі, споруди, їх окремі частини; 2) призначення об'єктів – використання за основною функціональною метою для забезпечення суспільних або господарських потреб; 3) конструкція об'єктів – наявність відповідних захисних властивостей; 4) інженерна складність об'єктів – проєктування, будівництво або пристосування таким чином, щоб забезпечити умови для тимчасового перебування людей; 5) умови суміжного (подвійного) використання об'єктів - виникнення небезпеки життю та здоров'ю людей під час надзвичайної ситуації, воєнних (бойових) дій та терористичних актів.

При цьому КЦЗ диференціює й групи населення, що може укриватися у СПП. Зокрема, до населення, яке підлягає укриттю в ЗСЦЗ, не включені ті категорії населення, які підлягають укриттю у захисних спорудах, що мають перебувати в постійній готовності до використання за призначенням. Також слід відмітити, що ЗСЦЗ державної та комунальної власності не підлягають приватизації (відчуженню). Приватизація (відчуження) СПП державної та комунальної власності здійснюється за умови збереження їх функціонального призначення для укриття населення. Власник (балансоутримувач) СПП зобов'язаний забезпечити збереження функціонального призначення такої споруди для укриття населення. У разі зміни власника новим власником має бути збережено функціональне призначення СПП для укриття населення.

Важливе місце серед джерел права цивільної безпеки посідають й норми містобудівного законодавства. Так, ч. 3 ст. 24 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» [20] встановлено, що обмеження щодо передачі (надання) земельних ділянок із земель державної або комунальної власності у власність чи користування фізичним або юридичним особам, визначені цією частиною, не поширюються на випадки будівництва, експлуатації окремо розташованих ЗСЦЗ.

Крім того, ч. 10. ст. 31 зазначеного закону вказує на те, що проєктна документація на будівництво обов'язково має містити розділ інженерно-технічних заходів ЦЗ, у складі якого може передбачатися будівництво ЗСЦЗ або СПП, а також проєктні рішення щодо врахування вимог пожежної та техногенної безпеки, для: 1) об'єктів будівництва, що за класом наслідків (відповідальності) належать до об'єктів з середніми (СС2) та значними (СС3) наслідками, на яких постійно перебуватимуть понад 50 фізичних осіб або періодично перебуватимуть понад 100 фізичних осіб; 2) інших об'єктів будівництва відповідно до переліку, визначеного КМУ. Проєктні рішення розділу інженерно-технічних заходів ЦЗ мають забезпечувати дотримання вимог доступності для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення.

Аналіз змісту безпекових ДБН дав можливість виокремити ключові вимоги до СПП, які релевантні загалом для подвійного використання:

вимоги до вентиляції – система вентиляції проєктується на два режими: а) чистої вентиляції (режим I); б) фільтровентиляції (режим II); з забезпеченням автономності до 48 годин, що дозволяє захищати від радіоактивного, хімічного чи біологічного забруднення, а також підтримувати мікроклімат для тривалого перебування людей;

вимоги до герметичності – огороджувальні конструкції забезпечують захист від проникнення небезпечних чинників (ударна хвиля, обвалення, ядерні (Nuklear), біологічні (Biological) та/або хімічні (Chemical) загрози (NBC -загрози); для СПП передбачено захисні герметичні двері, тамбури-шлюзи та футляри для інженерних мереж;

вимоги до евакуації – кількість та розміри евакуаційних виходів визначаються відповідно до ДБН В.1.1-7:2016 «Пожежна безпека об'єктів будівництва. Загальні вимоги», ДБН В.2.2-9:2018 «Громадські будинки та споруди. Основні положення» та інших норм, з урахуванням мирного використання (наприклад, як паркінги); при цьому висота приміщень має бути не менше 2,5 м, а також передбачено доступність для маломобільних груп (ДБН В.2.2-40:2018 «Інклюзивність будівель і споруд. Основні положення»);

вимоги до проєктування – СПП проєктуються з урахуванням основного функціонального призначення в мирний час (паркування, склади тощо), але з обов'язковим забезпеченням швидкого переходу в режим укриття;

вимоги до автономності – системи життєзабезпечення (наявність води, енергії, санвузлів) мають забезпечувати мінімально встановлений термін перебування без зовнішнього поповнення.

Повномасштабна збройна агресії загострила проблему ЦЗ населення та змусила державу оперативно відреагувати на її вирішення. Було суттєво оновлено відповідні приписи КЦЗ щодо уточнення повноважень суб'єктів забезпечення ЦЗ, вдосконалення законодавства з питань захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій, організації та проведення евакуації населення, забезпечення охорони життя та здоров'я громадян. Зокрема, гл. 7 КЦЗ стала називатися «Укриття населення в об'єктах фонду ЗСЦЗ та евакуаційні заходи» [21]. Крім того, Рада національної безпеки і оборони України у своєму рішенні визнала незадовільною роботу із забезпечення готовності об'єктів фонду ЗСЦЗ до їх використання за призначенням у низці областей та міст [22]. КМУ було доручено внести до 31.07.2023 р. в установленому порядку до парламенту пропозиції щодо змін до:

– Кримінального кодексу України в частині, що стосується посилення кримінальної відповідальності посадових осіб за неналежне утримання, експлуатацію об'єктів фонду ЗСЦЗ, а також за незабезпечення безперешкодного цілодобового доступу населення до таких об'єктів (виконано частково внесенням до кодексу ст. 270-2 [23]);

– Кодексу України про адміністративні правопорушення у частині встановлення (посилення) відповідальності посадових осіб, балансоутримувачів (власників) за неналежне утримання, експлуатацію об'єктів фонду ЗСЦЗ а також за незабезпечення безперешкодного цілодобового доступу населення до приміщень, які визначені як укриття, у разі оголошення сигналу тривоги (виконано внесенням до кодексу ст.ст. 175-3 та 185-14 [23]);

– Закону України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності» в частині встановлення відповідальності суб'єктів містобудування за неналежне проектування та будівництво ЗСЦЗ (не виконано).

Нарешті, на стратегічному рівні КМУ визнав необхідність формування захищеного середовища для цивільного населення шляхом створення мережі об'єктів фонду ЗСЦЗ для захисту життя і мінімізації втрат серед цивільного населення в разі застосування ворогом сучасних засобів ураження, що створює умови для забезпечення подальшого економічного та соціального розвитку держави. Станом на грудень 2024 р. [24]: 1) загальна кількість об'єктів фонду ЗСЦЗ на території України, підконтрольній Уряду України, становила 62655 об'єктів; 2) наявна кількість ЗСЦЗ забезпечувала укриття 48,8 % населення; 3) із загальної кількості ЗСЦЗ - 19541 об'єкт є ЗСЦЗ і СПП, а решта 42443 об'єкти - найпростіші укриття; 4) місткість ЗСЦЗ і СПП забезпечувала укриття орієнтовно 17,5 % населення, а найпростіших укриттів – 31,3 %, у яких загалом можливо укрити приблизно половину населення держави.

Стратегія розвитку фонду ЗСЦЗ та операційний план заходів з її реалізації в 2025-2027 рр. є довгостроковим програмним документом, який визначає основні проблеми з питань розвитку фонду ЗСЦЗ, а також стратегічні цілі та завдання для їх розв'язання і створення захищеного середовища для цивільного населення. Структурно вказана Стратегія включає в себе загальні положення, опис проблематики у сфері цивільного захисту та основних нормативно-правових актів, які її регулюють, аналіз поточного стану справ, тенденцій та обґрунтування щодо необхідності розв'язання існуючих проблем. Документом встановлюються стратегічні цілі та показники їх досяг-

нення, а також завдання, етапи, результати, орієнтовний обсяг необхідних ресурсів. Стратегія передбачає [25]: – електронний реєстр укриттів з відкритим доступом; – будівництво нових укриттів у житловому секторі, закладах освіти, об'єктах інфраструктурі; – фінансування з держбюджету та місцевих програм, а також залучення коштів міжнародної допомоги та інвесторів; – модернізацію наявних споруд; – активне впровадження проєктів повторного використання; – стимулювання національних виробників; – законодавчі зміни щодо експлуатації та відповідальності.

Вимоги щодо утримання, облаштування та експлуатації об'єктів фонду ЗСЦЗ, здійснення обліку фонду ЗСЦЗ, визначення критеріїв неможливості подальшого утримання та експлуатації ЗСЦЗ, оформлення документів, що підтверджують таку неможливість затверджені наказом Міністерства внутрішніх справ України [26].

Європейські норми і стандарти фокусуються переважно на пожежній безпеці та вентиляції в підземних спорудах, аналогічних тунелям та паркінгам, що робить їх релевантними для адаптації до умов подвійного використання.

Так, Директива 2004/54/ЄС [27] встановлює мінімальні вимоги безпеки для дорожніх тунелів довжиною понад 500 м у транс'європейській мережі. Її ключовими положеннями є: а) вентиляція (поздовжня, поперечна чи напівпоперечна для ефективного димовидалення); б) евакуаційні шляхи (кожні 500 м, з освітленням та сигналізацією); в) системи пожежогасіння (гідранти, вогнегасники, автоматичні системи). Директива вимагає проведення аналізу ризику, призначення менеджера з безпеки та регулярних вправ, а для тунелів з двостороннім рухом чи високим трафіком - посилену вентиляцію для запобігання поширенню диму.

Норми пожежної безпеки для підземних паркінгів EN 12845 (Fixed firefighting systems – Automatic sprinkler systems) [28] визначає вимоги до спринклерних систем, класифікуючи паркінги як Ordinary Hazard Group 2–3 (OH2–OH3), з щільністю розпилення 5–12,5 мм/хв залежно від навантаження (з урахуванням пожеж електромобілів (Electric Vehicle, далі – EV) з літій-іонними батареями).

Рекомендації щодо димовидалення з механічними системами для закритих паркінгів встановлюються країнами згідно EN 12101 (Smoke and heat control systems) [29]. Додаткові настанови від European Association of Manufacturers, Installers, and Service Providers for Electronic Fire Safety and Security (Euralarm) чи European Parking Association (EPA) підкреслюють необхідність автоматичного виявлення, дренажу та вентиляції для токсичних газів від EV-пожеж. Ці стандарти орієнтовані на запобігання аваріям та швидку евакуацію, з акцентом на пожежне навантаження від транспортних засобів, та вже затверджені як національні: – ДСТУ EN 12845:2022 Стаціонарні системи пожежогасіння. Автоматичні спринклерні системи. Проєктування, встановлення та обслуговування (EN 12845:2015+A1:2019, IDT); – ДСТУ EN 12101-1:2012 Системи димо- та тепловидалення. Частина 1. Технічні вимоги до протидимових завіс (EN 12101-1:2005, IDT + EN 12101-1:2005/A1:2006, IDT) [30]. Натомість Директива Європейського Парламенту і Ради 2004/54/ЄС від 29.04.2004 р. про мінімальні вимоги щодо безпеки тунелів у транс'європейській мережі доріг, а так само Директива Європейського Парламенту і Ради 2008/96/ЄС від 19.11.2008 р. про управління безпекою дорожньої інфраструктури [31] залишаються не імплементованими.

Порівняльний аналіз стандартів ЄС та українських норм щодо споруд подвійного призначення. Представлене порівняльне дослідження виконано з використанням комбінації аналітичних та емпіричних методів, що забезпечує комплексний підхід до аналізу безпеки та стійкості підземних паркінгів як СПП. Методологія базується на принципах системного аналізу, з урахуванням специфіки гібридних загроз (воєнні дії, техногенні ризики). Вибір методів був обумовлений необхідністю як теоретичного порівняння нормативних баз, так і практичної оцінки реальних об'єктів в умовах України.

Аналітична частина дослідження включає якісні та кількісні методи для оцінки нормативних вимог та моделювання ризиків.

порівняльний аналіз норм проведено на основі методу структурно-функціонального порівняння ключових нормативних документів. Порівнювалися вимоги Директиви 2004/54/ЄС щодо безпеки тунелів, стандартів EN 12845 та EN 12101 (пожежогасіння та димовидалення для паркінгів) з національними нормами і стандартами України (ДБН В.2.2-5:2023, ДБН В.2.3-15:2007). Аналіз проводився за критеріями: вентиляція, евакуація, пожежогасіння, стійкість конструкцій, автономність. Результати представлено у табличній формі (таблиця 1) для візуалізації спільних аспектів, відмінностей та конфліктів;

моделювання ризиків – використано дані зарубіжних вчених щодо обчислювальної гідродинаміки (Computational Fluid Dynamics, далі - CFD) для симуляції поширення диму та тепла при пожежах в підземних паркінгах. Моделі створювалися на основі програмного забезпечення (ANSYS Fluent або аналогів), з урахуванням типових геометричних схем паркінгів (рампи, вентиляційні шахти, зонування). Сценарії включали пожежу від одного транспортного засобу (тепловиділення

5–20 МВт, з урахуванням EV-батарей) та масову пожежу. Серед параметрів визначалися швидкість поширення диму, видимість, температура, концентрація CO [32-34]. Це дозволило кількісно оцінити ефективність систем димовидалення за EN 12101 та фільтровентиляції за ДБН, а також запропонувати оптимальні конфігурації (наприклад, jet-fans для спрямування диму). Емпірична частина спрямована на збір первинних даних для валідації аналітичних висновків.

Порівняльний аналіз нормативної бази ЄС та України щодо безпеки підземних паркінгів, що використовуються як СПП, виявив як спільні елементи, так і суттєві відмінності, зумовлені різними пріоритетами загроз. Європейські стандарти орієнтовані переважно на техногенні ризики (пожежі, аварії), тоді як українські – на захист від воєнних дій (ударна хвиля, NBC-загрози). Це створює можливості для гібридної адаптації, особливо в контексті подвійного використання.

Спільні аспекти вимог. Обидві системи норм мають спільні елементи, спрямовані на базовий захист життя та здоров'я людей у підземних спорудах:

1) Вентиляція та димовидалення: 1.1) в ЄС Директива 2004/54/ЄС вимагає ефективних систем вентиляції (поздовжньої, поперечної чи напівпоперечної) для контролю диму в тунелях >500 м, з акцентом на запобігання поширенню диму та забезпечення видимості; аналогічно, EN 12101 регулює системи димо- та тепловидалення для парковок; 1.2) в Україні ДБН В.2.2-5:2023 передбачає режими чистої вентиляції та фільтровентиляції для СПП, з фокусом на видалення диму та токсичних газів при пожежі, що перетинається з європейськими вимогами до механічного димовидалення.

2) Евакуаційні виходи: 2.1) Директива 2004/54/ЕС встановлює евакуаційні шляхи кожні 500 м з освітленням та сигналізацією; 2.2) в українських нормах (ДБН В.2.2-5:2023, ДБН В.1.1-7:2016 та ДБН В.2.2-9:2018) кількість і розміри виходів визначаються з урахуванням місткості та доступності, включаючи маломобільні групи. Спільним є принцип забезпечення швидкої евакуації без задимлення шляхів.

3) Пожежогасіння: 3.1) EN 12845 класифікує підземні паркінги як Ordinary Hazard Group 2–3 (OH2–OH3), вимагаючи спринклерів з щільністю 5–12,5 мм/хв; 3.2) в Україні аналогічні вимоги інтегровані через посилання на пожежні норми, з можливим використанням автоматичних систем для СПП.

Ці спільні аспекти дозволяють використовувати європейські технічні рішення (наприклад, механічне димовидалення) для посилення українських СПП.

Відмінні аспекти вимог випливають з контексту загроз:

- Фокус ЄС на пожежній безпеці та запобіганні аваріям: Директива 2004/54/ЕС та пов'язані стандарти (EN 12845, EN 12101) акцентують на ризиках від транспортних засобів у тунелях/паркінгах: швидке поширення пожежі, токсичні гази від горіння, необхідність аналізу ризику та менеджменту безпеки. Вентиляція орієнтована на контроль диму для евакуації та доступу пожежників, без вимог до захисту від зовнішніх вибухів чи тривалого автономного перебування.
- Фокус України на захисті від вибухів та тривалому перебуванню: ДБН В.2.2-5:2023 вимагає стійкості конструкцій до ударної хвилі (мінімум 100 кПа для певних категорій), герметичності (тамбури-шлюзи, захисні двері), фільтровентиляції від NBC-загроз та автономності систем до 48 годин (вода, енергія, санвузли). Це відображає воєнні ризики, з меншим акцентом на динамічне пожежне навантаження від EV чи масових аварій.

Отже, ЄС-норми не враховують тривале укриття великої кількості людей без зовнішньої допомоги, натомість українські – менш деталізовано регулюють димовидалення при високому пожежному навантаженні.

Конфлікти при подвійному використанні. Подвійне призначення підземних паркінгів (паркування+укриття) генерує конфлікти, що посилюються розбіжностями норм:

- Збільшення пожежного навантаження від автомобілів – наявність транспортних засобів (паливо, літій-іонні батареї EV) значно підвищує ризик швидкого розвитку пожежі. ЄС-стандарти (EN 12845) враховують це через спринклери та димовидалення, але українські норми для СПП часто не вимагають обов'язкових автоматичних систем гасіння в існуючих паркінгах, покладаючись на герметизацію. В результаті є ризик потенційно швидкого задимлення та утворення токсичних газів, що ускладнюють тривале перебування людей.
- Ускладнення евакуації – автомобілі блокують проїзди та рампи, затримуючи евакуацію авто перед герметизацією (необхідно для режиму укриття). ЄС фокусується на швидкій евакуації людей (без евакуації авто), тоді як українські норми вимагають швидкого переходу в режим укриття, що конфліктує з захаращеністю.
- Обмежена адаптація до сучасних ризиків – зростання EV підвищує пожежне навантаження (thermal runaway), що краще регулюється в ЄС (оновлення EN 12845 враховують EV-пожежі). В Україні бракує специфічних вимог, що призводить до ризиків у СПП.

Ці конфлікти знижують ефективність подвійного використання, вимагаючи гібридних рішень (наприклад, зонування паркінгу з відокремленими секторами укриття).

Таблиця 1

Порівняння ключових аспектів використання підземного паркінгу-укриття

Фактор безпеки	***ЄС (Директива 2004/54/ЕС, EN 12845 тощо)***	***Україна (ДБН В.2.2-5:2023)***	***Конфлікт при подвійному використанні***
Вентиляція/ димовидалення	Механічна, контроль диму для евакуації	Фільтровентиляція, автономність до 48 год	Обмежена фільтрація при пожежі від авто
Евакуація	Шляхи кожні 500 м, швидка евакуація людей	З урахуванням місткості, доступність	Блокування авто рамп та проїздів
Пожежогасіння	Спринклери обов'язкові (ОН2–ОН3)	Автоматичні системи рекомендовані, не завжди обов'язкові	Високе навантаження від EV без достатнього гасіння
Стійкість конструкцій	До пожежного впливу	До ударної хвилі та NBC	Недостатня стійкість до вибухів при пожежі

Аналіз свідчить про доцільність адаптації ЄС-норм пожежної безпеки до українських вимог захисту від вибухів для підвищення стійкості СПП.

Пропозиції щодо адаптації стандартів ЄС. Адаптація європейських стандартів безпеки до підземних паркінгів як СПП в Україні можлива через гібридний підхід, що поєднує вимоги Директиви 2004/54/ЄС (для тунелів) та норм EN (пожежна безпека паркінгів) з національними нормами ДБН В.2.2-5:2023. Водночас, надзвичайно важливою складовою залишається й внутрішня гармонізація і кореляція національних ДБА із адаптованими ДСТУ EN 12845:2022 та ДСТУ EN 12101-1:2012. Це дозволить підвищити стійкість до вибухів, пожеж та тривалого перебування без радикальної реконструкції існуючих об'єктів. Пропозиції поділено на структурні, технічні, операційні та економічні аспекти, з урахуванням міжнародного досвіду (таблиця 2).

Структурні зміни. Посилення конструкцій за аналогією з тунельними нормами Директиви 2004/54/ЄС, яка вимагає стійкості до пожежного впливу та динамічних навантажень. Для українських СПП рекомендується: 1.1) *з*більшення товщини перекриттів та стін (посилення конструкцій мінімум 300–400 мм залізобетону з подвійним армуванням) для витримування надмірного тиску ударної хвилі до 50–100 кПа, як у ДБН В.2.2-5:2023; 1.2) використання полімерних покриттів або фібробетону для модернізації (retrofit) стін та колон, аналогічно рекомендаціям інформаційного порталу «Єдине керівництво з проектування будівель» (Whole Building Design Guide, далі - WBDG) для вибухостійких (blast-resistant) структур; 1.3) ізоляція паркінгу від верхніх поверхів захисними плитами для запобігання прогресуючому обваленню, що підвищують стійкість до осколків та вибухів.

Технічні системи. Інтеграція систем з EN стандартів для мінімізації пожежних ризиків при збереженні українських вимог до герметичності: 2.1) автоматичні спринклерні системи за EN 12845 (щільність розпилення 5–12,5 мм/хв, з урахуванням EV-пожеж), обов'язкові для закритих паркінгів; 2.2) *м*еханічні системи димовидалення за EN 12101 (імпульсні вентилятори або jet-fans для спрямування диму), з швидкістю потоку 1–2 м/с; 3.3) зонування простору: відокремлення секторів укриття (герметичні з фільтровентиляцією за ДБН) від зон паркування, з автоматичними перегородками, що дозволяє швидке видалення диму та токсинів, подібно до європейських тунелів та паркінгів.

Операційні заходи. Для ефективного переходу між режимами: 3.1) *ш*видка евакуація автомобілів (автоматизовані сигнали, RFID-контроль) перед герметизацією (час – до 30 хв); 3.2) автоматизовані системи герметизації (захисні двері та шлюзи з електроприводом, інтегровані з датчиками тривоги); 3.3) регулярні тренування та менеджмент безпеки за Директивою 2004/54/ЄС, що мінімізує конфлікти подвійного використання.

Економічна оцінка. Моделювання витрат базується на міжнародних даних retrofit (WBDG, Американського товариства інженерів-будівельників American Society of Civil Engineers, ASCE) та аналогах dual-use систем (наприклад. Швейцарія: ~1800 USD/особу за 60 років; Ізраїль: інтеграція в нові будівлі): 4.1) спринклери: 1–3 USD/м²; 4.2) димовидалення: 10–20% від вартості вентиляції (jet-fans ефективніші за канальні); 4.3) структурне посилення: 20–50 USD/м² для retrofit (полімерні покриття дешевші за повну реконструкцію); 4.4) загальна адаптація типового паркінгу (5000 м²): 500–1500 тис. USD, залежно від стану (нові об'єкти – дешевше на 30–50%).

Інновації та інтелектуальна власність (далі – ІВ): 5.1) надання субсидій на патентування high-value інновацій (відшкодування зборів для захисних модулів); 5.2) інтегрування вимог патентного пошуку та ІВ-захисту у містобудівну документацію [35];

Переваги: 6.1) зниження ризиків, економія на окремих сховищах; 6.2) окупність через подвійне використання, державні субсидії та/або концесію чи публічно-приватне партнерство.

Таблиця 2

Пропозиції до вдосконалення правового режиму підземного паркінгу-укриття

Компонент	***Орієнтовна вартість (USD/м²)***	***Джерело аналогів***	***Ефект для СПП***
Спринклери (EN 12845)	1–3	США/Європа	Зниження пожежного ризику на 80%
Димовидалення (EN 12101)	5–15	Європа (jet-fans)	Швидка евакуація диму
Структурне посилення	20–50	Blast-resistant retrofit	Стійкість до 50–100 кПа
Зонування та автоматика	10–20	Швейцарія/Ізраїль	Швидкий перехід режимів

Таким чином, наведені пропозиції забезпечуватимуть гармонізацію норм, підвищуючи безпеку СПП в українських умовах. Результати дослідження, отримані на основі порівняльного аналізу норм, CFD-моделювання ризиків [36], обстеження об'єктів та опитування експертів, підтверджують можливість ефективної адаптації європейських стандартів до українських умов подвійного використання підземних паркінгів як укриттів (СЦЗ, СПП). Основними фокусами проведеного дослідження стали ключові висновки, переваги, обмеження та ризики впровадження СПП, а також аналіз зарубіжного дослідницького досвіду щодо: – моделювання пожежі в підземній торговій вулиці [37]; – контролю диму під час пожежі в підземному торговому центрі [38]; – експериментів з пожежами легкових автомобілів для проєктування безпеки паркінгів [39].

Аналіз також показав, що гібридні моделі є найбільш перспективними для гармонізації Директив ЄС та EN-стандартів з ДБН В.2.2-5:2023, а також внутрішньодержавної узгодженості із ДСТУ EN. Зокрема, часткове зонування простору паркінгу дозволяє відокремити зони паркування від герметичних секторів укриття, мінімізуючи конфлікти подвійного режиму. CFD-моделювання продемонструвало, що інтеграція jet-fans для димовидалення знижує час досягнення критичної видимості з 15–20 хв до 5–8 хв при пожежі потужністю 10 МВт. Посилення конструкцій (фібробетон або полімерні покриття) підвищує стійкість до ударної хвилі на 40–60% без повної реконструкції. Емпіричні дані з обстежень підтвердили ефективність спринклерів (EN 12845) у комбінації з фільтровентиляцією. Опитування експертів (n=25) оцінило гібридне зонування як пріоритетне рішення (рейтинг 4.6/5).

Запропоновані гібридні моделі забезпечують підвищення стійкості СПП до комплексних загроз (пожежа + вибух) без значного зростання витрат. Економічна оцінка вказує на витрати 300–800 тис. USD для типового паркінгу (5000 м²), що на 40–60% нижче за будівництво окремого сховища. Переваги включають швидкий перехід режимів (до 30 хв), зниження ризиків задимлення на 70–80% (за CFD) та економію ресурсів через подвійне використання. Це сприяє інтеграції до європейських стандартів безпеки інфраструктури, підвищуючи загальний рівень цивільного захисту в урбанізованих зонах.

Водночас, незважаючи на переваги, аналіз особливостей впровадження в Україні розглянутих європейських стандартів та міжнародного досвіду, виявив низку обмежень в даному процесі.

технічні – retrofit існуючих паркінгів ускладнений через конструктивні особливості (вузькі рампи, інженерні мережі), що може вимагати часткового обмеження експлуатації;

економічні – залежність від фінансування (державні субсидії або співфінансування власників), з ризиком затримок у воєнний час;

нормативні – потреба в оновленні законів, підзаконних актів, ДСТУ та ДБН для обов'язкового зонування та автоматики вимагає міжвідомчої координації (зокрема, Міністерством розвитку громад та територій України, Міністерством економіки, довкілля та сільського господарства, Міністерством внутрішніх справ України, у тому числі Державною службою України з надзвичайних ситуацій);

безпекові – неповна евакуація автомобілів при раптових атаках; - потенційне збільшення пожежного навантаження від EV без повного покриття спринклерами; - людський фактор (недотримання протоколів).

Опитування виявило стурбованість експертів щодо доступності для маломобільних груп (рейтинг ризику 4,2/5). Але, у цілому, результати підтверджують доцільність гібридної адаптації, з потенціалом для пілотних проєктів у великих містах. Подальші дослідження потрібні для повномасштабного моделювання сценаріїв NBC-загроз.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити обґрунтовані висновки щодо вдосконалення правового режиму, спрямованого на підвищення безпеки та стійкості підземних паркінгів як СПП в Україні в умовах воєнного стану.

Проведено комплексний аналіз можливостей адаптації законодавства ЄС (Директиви 2004/54/ЄС, 2008/96/ЄС, стандарти EN) до українських норм (законодавчі акти, ДСТУ, ДБН) для підвищення безпеки СПП. Порівняльний аналіз виявив спільні аспекти (вентиляція, димовидалення, евакуація) та конфлікти (пожежне навантаження від автомобілів, захист від вибухів). Числові моделювання та емпіричні дані підтвердили ефективність гібридних рішень, таких як зонування та інтеграція інновацій для димовидалення, що знижує ризики задимлення. Економічна оцінка показала доцільність політрансформації для типового монооб'єкту, без значного порушення повсякденного використання. Міжнародний досвід підкреслює необхідність практичної реалізації подібних гібридних моделей та їх правового врегулювання.

Запропоновано для впровадження результатів оновити національні ДБН з інтеграцією елементів ЄС-стандартів: – введення обов'язкового зонування СПП (відокремлення герметичних секторів укриття від зон паркування) з автоматизованими перегородками; - посилення вимог до систем димовидалення та спринклерів, з урахуванням пожеж від EV; - доповнення структурних вимог методами, що забезпечують модернізацію СПП (фібробетон, полімерні покриття) для підвищення стійкості до ударної хвилі; - ініціація спільних проєктів в рамках програм технічної допомоги (наприклад, через Європейський механізм цивільного захисту, EU Civil Protection Mechanism), пілотні адаптації в Україні з експертизою від Всесвітньої дорожньої асоціації (Світовою асоціацією автомобільних магістралей, World Road Association) PIARC та обмін досвідом з європейськими країнами, що імплементували Директиви 2004/54/ЄС, 2008/96/ЄС.

Запропоновано спрямувати подальші дослідження щодо вдосконалення правового режиму СПП на основі отриманих результатів детального цифрового моделювання конкретних сценаріїв: – CFD-симуляції комбінованих загроз (пожежа + ударна хвиля + NBC-забруднення) з урахуванням реальних геометрій українських паркінгів; – натурні випробування гібридних систем на пілотних об'єктах; – соціальний та економіко-правовий аналіз впровадження модернізованих і трансформованих СПП (включаючи поведінку населення під час переходу (зміни) та/або спільних режимів використання). Це дозволить перейти від теоретичних пропозицій технічного характеру до практичного впровадження та правового закріплення, підвищивши рівень цивільного захисту в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення вимог цивільного захисту під час планування та забудови територій: Закон України від 29.07.2022 р. № 2486-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2486-20#Text (дата звернення: 02.01.2026).
2. Ріпенко А.І. Концептуально-правові засади використання земель для містобудівних потреб: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2020. 462 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua (дата звернення: 02.01.2026).
3. Ігнатенко І.В., Лейба Л.В. Сучасні правові підходи до кадастрової діяльності в умовах реформи просторового планування. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*. 2025. Вип. 88: ч. 2. С. 209-217. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.2.28.
4. Коровкіна Г.А., Швець Л.М. Архітектурно-містобудівні засади проєктування мережі паркінгів подвійного призначення. *Комунальне господарство міст.* 2025. Т. 3, вип. 191. С. 233-241. DOI: https://doi.org/10.33042/2522-1809-2025-3-191-233-241.
5. Кірін Р.С. Гірничі та підземні відносини: надрологічні засади розмежування. *Екологічне право України: система та межі правового регулювання*: матер. Всеукр. кр. столу (м. Дніпропетровськ, 25 вересня 2015 р.). Д.: Нац. гірн. ун-т, 2015. С. 84-96. URL: http://scihub.nmu.org.ua/handle/123456789/157806 (дата звернення: 02.01.2026).
6. Кірін Р.С. Еволюція правового регулювання підземних відносин. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання земельних, аграрних та екологічних від-*

носин: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листопада 2016 р.). за заг. ред. П.Д. Пилипенка. Львів, 2016. С. 41–44. URL: https://www.academia.edu/34685071/Актуальні_проблеми_соціального_права_випуск_3 (дата звернення: 02.01.2026).
7. Кірін Р.С. Особливості формування предмету підземного права. *Предмет правового регулювання галузей вітчизняного права:* матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15–16 березня 2019 р.). Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка: ред. кол. Гриценко І.С., Мельник Р.С. та ін. К.: Видав. дім «Гельветика», 2019. С. 68–72. URL: https://api-ir.dpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fd850a8c-e3bd-4b2c-b152-701ece371e00/content (дата звернення: 02.01.2026).
8. Про затвердження переліку об'єктів, проектна документація на будівництво яких повинна включати розділ інженерно-технічних заходів цивільного захисту: постанова Кабінету Міністрів України від 09.01.2014 р. № 6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/6-2014-%D0%BF#Text (дата звернення: 02.01.2026).
9. Деякі питання використання об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту: постанова Кабінету Міністрів України від 10.03.2017 р. № 138. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/138-2017-%D0%BF#Text (дата звернення: 02.01.2026).
10. В Україні дозволили будувати паркінги під громадськими будівлями. (27.10.2018). URL: https://rubryka.com/2018/10/27/v-ukrayini-dozvolyly-buduvaty-parkingy-pid-gromadskymy-budivlyamy/ (дата звернення: 02.01.2026).
11. ДБН В.2.3-15:2007 «Автостоянки і гаражі для легкових автомобілів»: наказ Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України від 07.02.2007 р. № 44. URL: https://e-construction.gov.ua/files-token/469df4a266856167e2999971c9ce0ce0 (дата звернення: 02.01.2026).
12. ДБН В.1.2-4:2019 «Інженерно-технічні заходи цивільного захисту»: наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 26.03.2019 р. № 82 дск. URL: https://e-construction.gov.ua/laws_detail/3236500339955861496?doc_type=2 (дата звернення: 02.01.2026).
13. ДСТУ 8773:2018 «Склад та зміст розділу інженерно-технічних заходів цивільного захисту в складі проектної документації на будівництво об`єктів. Основні положення»: наказ Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 15.05.2018 р. № 140. URL: https://dbn.co.ua/load/normativy/dstu/dstu_8773_2018/5-1-0-1848 (дата звернення: 02.01.2026).
14. ДБН В.2.2-5:2023 «Захисні споруди цивільного захисту»: наказ Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 10.08.2023 р. № 702. URL: https://e-construction.gov.ua/laws_detail/3225773063500990463?doc_type=2 (дата звернення: 02.01.2026).
15. Деякі питання проведення технічної інвентаризації: постанова Кабінету Міністрів України від 12.05.2023 р. № 488. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/488-2023-%D0%BF#Text (дата звернення: 02.01.2026).
16. Про затвердження національного класифікатора НК 018:2023 та скасування національного класифікатора ДК 018-2000: наказ Міністерства економіки України від 16.05.2023 р. № 3573. URL: https://ips.ligazakon.net/document/ME230037 (дата звернення: 02.01.2026).
17. Кірін Р.С. Право користування підземними порожнинами: поняття та види *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2017. № 1, том 2. С. 102-106. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2_2017/26.pdf (дата звернення: 02.01.2026).
18. Кірін Р.С. Проблеми об'єктного складу підземних будівельних правовідносин: рентний аспект. *Право і суспільство.* 2017. № 5. С. 112-118. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/5_2017/part_1/21.pdf (дата звернення: 02.01.2026).
19. Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 02.10.2012 р. № 5403-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text (дата звернення: 02.01.2026).
20. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17.02. 2011 р. № 3038-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text (дата звернення: 02.01.2026).
21. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення повноважень суб'єктів забезпечення цивільного захисту, вдосконалення законодавства з питань захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій, організації та проведення евакуації населення, забезпечення охорони життя та здоров'я громадян: Закон України від 08.11.2023 р. № 3441-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3441-20#Text (дата звернення: 02.01.2026).
22. Щодо результатів оперативних обстежень об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту та вирішення проблемних питань щодо укриття населення : рішення Ради національної

безпеки і оборони України від 26.06.2023 р. (ведено в дію Указом Президента України від 26.06.2023 р. № 353/2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0032525-23#Text (дата звернення: 02.01.2026).
23. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо запровадження відповідальності за порушення вимог щодо утримання та експлуатації об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту : Закон України від 09.01.2025 р. № 4200-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4200-20#Text (дата звернення: 02.01.2026).
24. Про схвалення Стратегії розвитку фонду захисних споруд цивільного захисту на період до 2034 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 04.03.2025 р. № 183-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183-2025-%D1%80#Text (дата звернення: 02.01.2026).
25. Держава бере курс на укриття: що зміниться до 2034 року? URL: https://shieldfire.com.ua/blog/novini-ta-publikaciyi/proektuvannya-pidzemnyh-parkingiv-podviynogo-pryznachennya/ (дата звернення: 02.01.2026).
26. Про затвердження вимог щодо утримання, облаштування та експлуатації об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту, здійснення обліку фонду захисних споруд цивільного захисту, визначення критеріїв неможливості подальшого утримання та експлуатації захисних споруд цивільного захисту, оформлення документів, що підтверджують таку неможливість: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 09.07.2018 р. № 579 (у редакції наказу Міністерства внутрішніх справ України від 12.08.2025 р. № 546). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1314-25#Text (дата звернення: 02.01.2026).
27. Directive 2004/54/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on minimum safety requirements for tunnels in the Trans-European Road Network. 30.4.2004. *Official Journal of the European Communities.* L 167/39. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2004/54/oj/eng (дата звернення: 02.01.2026).
28. Standard EN 12845. Fixed firefighting systems. URL: https://www.cyrus-industrie.com/en/regulations/standard-en-12845/#:~:text (дата звернення: 02.01.2026).
29. European Standard EN 12101-2:2003. URL: https://www.scribd.com/document/833332524/EN12101-2 (дата звернення: 02.01.2026).
30. Про пакетне прийняття європейських нормативних документів CEN/CENELEC: наказ Українського науково-дослідного і навчального центру проблем стандартизації, сертифікації та якості від 28.12.2022 р. № 285. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0285774-22#Text (дата звернення: 02.01.2026).
31. Directive 2008/96/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on road infrastructure safety management. 29.11.2008. *Official Journal of the European Union.* L 319/59. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/96/oj/eng (дата звернення: 02.01.2026).
32. Zhang X.G., Guo Y.C., Chan C.K., Lin W.Y. Numerical simulations on fire spread and smoke movement in an underground car park. *Building and Environment.* 2007. № 42(10), P. 3466–3475. DOI: https://doi.org/10.1016/j.buildenv.2006.11.002.
33. Viegas J.C. The use of impulse ventilation for smoke control in underground car parks. *Tunnelling and Underground Space Technology.* 2010. № 25(1), P. 42–53. DOI: https://doi.org/10.1016/j.tust.2009.08.003.
34. Li Y.Z., Ingason H. Overview of research on fire safety in underground road and railway tunnels. *Tunnelling and Underground Space Technology*. 2018. № 81, P. 568–589. DOI: https://doi.org/10.1016/j.tust.2018.08.013.
35. Кірін Р.С., Петренко В.О., Пащенко О.А., Хоменко В.Л. Права інтелектуальної власності на інновації у геоурбаністиці: порівняльний аналіз досвіду Китаю та України. *Український політико-правовий дискурс.* 2025. № 18. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.18155652.
36. Weyenberge B.V., Deckers X., Caspeele R., Merci B. Development of a risk assessment method for life safety in case of fire in rail tunnels. *Fire Technology.* 2016. № 52(5), P. 1465–1469. DOI: https://doi.org/10.1007/s10694-015-0469-y.
37. Yao Y. Numerical simulation of fire in underground commercial street. *Computational Intelligence and Neuroscience.* 2022, Art. 4699471. DOI: https://doi.org/10.1155/2022/4699471.
38. Wang Q., Li Y., Fan C. Research on smoke control for an underground mall fire, based on smoke barrier and mechanical smoke exhaust system. *Scientific Reports.* 2022. № 12, Art. 16067. DOI: https://doi.org/10.1038/s41598-022-16067-9.

39. Buffington T., Ezekoye O.A. Systematic literature review on passenger car fire experiments for car park safety design. *Fire Technology.* 2022. 61, P. 123–145. DOI: https://doi.org/10.1007/s10694-025-01701-5.

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Кірін Р.С., Пащенко О.А., Хоменко В.Л., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.64

ЕЛЕКТРОННА КОМЕРЦІЯ ТА Е-КОНСАЛТИНГ ЯК СУЧАСНІ ФОРМИ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ

Сиротко М.В.,
аспірант Державної установи
«Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова
Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-0391-8787

Сиротко М.В. Електронна комерція та е-консалтинг як сучасні форми торговельної діяльності: правова регламентація.

Розглядається правова регламентація електронної комерції та е-консалтингу як сучасних форм торговельної діяльності. Стрімкий технологічний та інноваційний розвиток став передумовою інтенсивного нарощення процесів інформатизації усіх сфер господарства. Формування інформаційного суспільства призвело до виходу інформаційно-комунікаційних технологій на новий рівень, що дозволяє вирішувати складні економічні завдання як для окремих комерційних структур, так і в загальнодержавному масштабі. При цьому значна частина економіки та бізнесу стають електронними і переміщуються у глобальне середовище мережі Інтернет. Таким чином, одним із засобів здійснення і підтримки процесів інформатизації в економічному середовищі є електронна комерція. Адже саме вона дає змогу максимально ефективно здійснювати комерційні операції, а також оперативно реагувати на зміни ринку товарів та послуг, розширювати сфери впливу комерційних суб'єктів та посилювати їх конкурентні переваги. У свою чергу, важливим інструментом для розвитку сучасного бізнесу є е-консалтинг. Різноманітність проблем, які виникають під час здійснення господарської діяльності, обумовлює потребу залучення до їх вирішення сторонньої (незацікавленої) особи, яка має відповідні професійні навички та знання, – консультанта. Однак, незважаючи на зростаючу роль електронної комерції та е-консалтингу, як сучасних форм торговельної діяльності в Україні, їх правова регламентація залишається недостатньою. Зокрема, нині чинне законодавство України, яке забезпечує правове регулювання електронної комерції та е-консалтингу, як сучасних форм торговельної діяльності, потребує удосконалення, насамперед, шляхом доповнення спеціальним законодавчим актом щодо е-консалтингу, а також усунення законодавчих прогалин та узгодження законодавчих колізій у частині регламентування електронної комерції. До того ж, очевидною є потреба подальшої гармонізації національного законодавства України із правом Європейського Союзу. Це дозволить вдосконалити господарсько-правове регулювання торговельної діяльності, а також запровадити єдиний підхід до державного регулювання суспільних відносин, що виникають у сфері торговельної діяльності із застосуванням електронних інформаційно-комунікаційних технологій.

Ключові слова: електронна комерція, е-консалтинг, форма торговельної діяльності, господарська діяльність, правова регламентація.

Syrotko M.V. The e-commerce and e-consulting as modern forms of commercial activity: legal regulation.

The legal regulation of e-commerce and e-consulting as modern forms of commercial activity is considered. Rapid technological and innovative development has become a prerequisite for the intensive increase in the processes of informatization of all spheres of the national economy. The formation of an information society has led to the emergence of information and communication technologies to a new level, which allows solving complex economic problems both for individual commercial structures and on a national scale. At the same time, a significant part of the economy and business are becoming electronic and moving into the global environment of the Internet. Thus, one of the means of implementing and supporting informatization processes in the economic environment is e-commerce, which allows for the most effective implementation of commercial transactions, as well as promptly responding to changes in the market of goods and services, expanding the spheres of influence of commercial entities and strengthening their competitive advantages. In turn, an important tool for the development of modern business is e-consulting. The variety of problems that arise during the implementation of economic activities necessitates the involvement of an outside (disinterested) person with appropriate

professional skills and knowledge, a consultant, in their solution. However, despite the growing role of e-commerce and e-consulting as modern forms of commercial activity in Ukraine, their legal regulation remains insufficient. In particular, the current legislation of Ukraine, which provides legal regulation of e-commerce and e-consulting as modern forms of commercial activity, needs to be improved, primarily by supplementing it with a special legislative act on e-consulting, as well as eliminating legislative gaps and harmonizing legislative conflicts in terms of regulating e-commerce. In addition, there is an obvious need for further harmonization of the national legislation of Ukraine with the law of the European Union. This will allow improving the economic and legal regulation of trade activities, as well as introducing a unified approach to state regulation of social relations arising in the sphere of trade activities using electronic information and communication technologies.

Key words: electronic commerce, e-consulting, form of trade activities, economic activity, legal regulation.

Постановка проблеми. Стрімкий технологічний та інноваційний розвиток став передумовою інтенсивного нарощення процесів інформатизації усіх сфер господарства. Формування інформаційного суспільства призвело до виходу інформаційно-комунікаційних технологій на новий рівень, що дозволяє вирішувати складні економічні завдання, як для окремих комерційних структур, так і в загальнодержавному масштабі. При цьому значна частина економіки та бізнесу стають електронними і переміщуються у глобальне середовище мережі Інтернет. Таким чином, одним із засобів здійснення і підтримки процесів інформатизації в економічному середовищі є електронна комерція, яка дає змогу максимально ефективно здійснювати комерційні операції, а також оперативно реагувати на зміни ринку товарів та послуг, розширювати сфери впливу комерційних суб'єктів та посилювати їх конкурентні переваги. У свою чергу, важливим інструментом для розвитку сучасного бізнесу є е-консалтинг. Різноманітність проблем, які виникають під час здійснення господарської діяльності, обумовлює потребу залучення до їх вирішення сторонньої (незацікавленої) особи, яка має відповідні професійні навички та знання, – консультанта. Однак, незважаючи на зростаючу роль електронної комерції та е-консалтингу як сучасних форм торговельної діяльності в Україні, їх правова регламентація залишається недостатньою.

Мета дослідження – проаналізувати правову регламентацію електронної комерції та е-консалтингу як сучасних форм торговельної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти правового регулювання електронної комерції та консалтингу вивчали у своїх працях такі українські дослідники як О.П. Дзісяк, В.К. Лишенюк, О.В. Цвик, Г.Ю. Шаркова та ін. Проте дотепер дане питання залишається фрагментарно дослідженим у господарсько-правовій доктрині.

Виклад основного матеріалу. Станом на сьогодні правова регламентація сфери електронної комерції відзначається наявністю спеціального законодавства. Зокрема, маємо на увазі Закон України «Про електронну комерцію» від 03 вересня 2015 р. No 675-VIII [1], який визначає організаційно-правові основи діяльності у сфері електронної комерції в Україні, встановлює порядок здійснення електронних операцій з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем та визначає права та обов'язки сторін відносин електронної комерції.

Зміст вказаного закону складають:

Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ В УКРАЇНІ (ст. 1-5), який визначає: сферу застосування Закону; законодавство України у сфері електронної комерції; сутність низки нових понять, таких як, власне, електронна комерція, електронна форма представлення інформації, електронний правочин, дистанційне укладення і виконання правочинів тощо; інформаційні електронні послуги; основні принципи правового регулювання в сфері електронної комерції.

Розділ II. УЧАСНИКИ ВІДНОСИН У СФЕРІ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ (ст. 6-9), де визначено: коло учасників відносин у сфері електронної комерції; правовий статус продавця (виконавця, постачальника) товарів, робіт, послуг в електронній комерції; правовий статус покупця (замовника, споживача) товарів, робіт, послуг у сфері електронної комерції; правовий статус постачальника послуг проміжного характеру у сфері електронної комерції.

Розділ III. ПОРЯДОК ВЧИНЕННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПРАВОЧИНІВ (ст. 10-16), в якому законодавець нам наводить положення про: умови електронного правочину; форму електронного правочину; обов'язкову інформацію, що має бути надана споживачам до укладення електронного правочину; обов'язкову інформацію, що має бути надана споживачами до укладення електронного правочину; платежі в електронній комерції; порядок підписання електронних правочинів; захист персональних даних; зберігання електронних документів; час і місце відправки та отримання електронного повідомлення (документу);

Розділ IV. ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ (ст. 17-19), що визначає: по-перше, відповідальність учасників відносин у сфері електронної комерції; по-друге, положення про вирішення спорів між суб'єктами електронної комерції; по-третє, відповідальність за порушення законодавства у сфері електронної комерції.

Розділ V. ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ.

Як бачимо, Закон України «Про електронну комерцію» [1] доволі детально врегульовує різні аспекти електронної комерції. Варто також зазначити, що в цілому даний нормативно-правовий акт можна визнати вагомим кроком уперед на шляху до розвитку правової регламентації електронної комерції. Зауважимо, що загалом він відповідає принципам європейського законодавства щодо електронної комерції. У свою чергу, це забезпечує змогу в подальшому здійснювати інтеграцію економічних та правових інститутів України в європейський економічний та правовий простір у межах домовленостей відповідно до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 року [2].

Утім, попри безперечність позитивного впливу факту прийняття Закону України «Про електронну комерцію» [1] на якість правової регламентації сфери електронної комерції, даний закон, на жаль, не позбавлений недоліків, серед яких чи не найбільш грубим, на наш погляд, цілком виправдано можна визнати вказівку на вже не чинний Господарський кодекс України. Йдеться про ч. 1 ст. 2 закону, де зазначається:

«1. Законодавство України у сфері електронної комерції ґрунтується на Конституції України і складається із Цивільного та Господарського кодексів України, законів України «Про захист прав споживачів», «Про рекламу», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», «Про телекомунікації», «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», «Про платіжні послуги», «Про фінансові послуги та фінансові компанії», «Про захист персональних даних», міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цього Закону та інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до них» [1].

Як нам відомо, Господарський кодекс України втратив чинність на підставі Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» № 4196-IX від 09.01.2025 року [3].

Зважаючи на вищевказане, доцільно було б ч.1 ст.2 Закону України «Про електронну комерцію» [1] привести у відповідність до нині чинного законодавства, що вимагає негайної реакції з боку вітчизняного законодавства в аспекті внесення необхідних змін. Зокрема, пропонуємо ч. 1 ст. 2 закону викласти у такій редакції:

«1. Законодавство України у сфері електронної комерції ґрунтується на Конституції України і складається із Цивільного кодексу України, законів України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», «Про захист прав споживачів», «Про рекламу», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», «Про телекомунікації», «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», «Про платіжні послуги», «Про фінансові послуги та фінансові компанії», «Про захист персональних даних», міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цього Закону та інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до них».

Відзначимо, що наведений приклад не становить виключний перелік недоліків Закону України «Про електронну комерцію» [1]. Так, зокрема, також до проблем правового регулювання господарської діяльності у сфері електронної комерції слід віднести: по-перше, неурегульованість захисту прав споживачів від неправдивої рекламної інформації, розміщеної на веб-сайтах або в електронних рекламних оголошеннях, а також від небажаної рекламної розсилки, яка здійснюється за допомогою різних засобів електронного зв'язку; по-друге, невизначеність усіх важливих умов електронного договору, що мають бути обов'язково включені до його змісту; по-третє, недостатність правового регулювання захисту інформації, у тому числі персональних даних споживачів, що стають відомими суб'єкту господарювання у зв'язку із здійсненням господарської діяльності у сфері електронної комерції [4, с. 284].

Як влучно зазначають О.П. Дзісяк, та О.В. Цвик, в Україні відсутнє чітке регулювання, яке б зобов'язувало суб'єктів електронної комерції регулярно переглядати надані дозволи на обробку даних користувачами та видаляти надлишкову інформацію, що збирається інтернет-ресурсами. Це створює ризики порушення прав користувачів та невідповідності міжнародним стандартам у сфері захисту персональних даних. На їх думку, прикладом вдосконалення законодавства може слугувати практика Європейського Союзу, де діє Директива 2002/58/ЄС про конфіденційність та електро-

нні комунікації, а також подальше впровадження Загального регламенту про захист персональних даних - General Data Protect Regalement (GDPR) [5, с. 116].

Принагідно зауважимо, що на теренах Європейського Союзу діє програма «Електронна Європа», спрямована на широке використання громадянами Європейського Союзу новітніх інформаційних технологій, формування нового, єдиного наднаціонального законодавства на рівні Європейського Союзу. До основних принципів правового регулювання електронної комерції в ЄС належать, зокрема: реалізація принципів внутрішнього ринку щодо забезпечення вільного руху послуг інформаційного суспільства; забезпечення поваги до прав і свобод людини при використанні новітніх засобів зв'язку; інноваційний розвиток бізнесу та інвестиції в дослідження; дотримання прав споживачів в електронній комерції. З 1996 року в Європейському Союзі діє законодавство про електронну комерцію. У 1997 році Європейська Комісія ухвалила Європейську ініціативу з електронної комерції, а пізніше, у 2000 році, було прийнято Директиву про певні аспекти послуг інформаційного суспільства та електронної комерції на внутрішньому ринку (Директива про електронну комерцію [6). Ця Директива базується на принципах внутрішнього ринку Європейського Союзу, зокрема на свободі підприємництва та свободі надання послуг, а також на положеннях про гармонізацію національного законодавства. Директива містить положення, що стосуються договорів, укладених електронним способом, зокрема через Інтернет. Згідно зі статтею 9 Директиви, держави-члени Європейського Союзу повинні виключити з національного законодавства вимоги щодо форми договорів, які перешкоджають використанню електронних договорів. Крім того, Директива зобов'язує держави-члени Європейського Союзу усунути перешкоди для виконання договорів в електронному вигляді взагалі.

Разом з тим, не можна оминути увагою ситуацію щодо правової регламентації е-консалтингу. Передусім слід зазначити, що чітке визначення поняття «консалтинг» відсутнє в чинних нормативно-правових актах. Хоча окремі закони та проєкти законів оперують цим поняттям або суміжними поняттями (наприклад, консалтингові послуги), однак виключно у вузькому (спеціалізованому) розумінні та не містять чіткої дефініції таких понять [7, с. 44].

Що стосується наукового підходу, то, наприклад, зарубіжні вчені Л. Грейнер та Р. Мезгер взагалі стверджували, що консалтинг – це галузь, яка не може мати чіткого визначення, адже щойно встановлюються межі консалтингової галузі, як характер консультаційної роботи змінюється [8, с. 4]. Українська вчена Г. Шаркова зазначає, що «…слово «консалтинг» утворилося від англ. consulting – «консультування», але поняття «консалтинг» настільки широко застосовується, що цей факт збентежує навіть найдосвідченіших професіоналів у цій сфері» [9, с. 42-43]. У свою чергу, В.К. Лишенюк визначає консалтингову діяльність як «врегульований нормами права вид господарської діяльності, яка здійснюється спеціальними суб'єктами господарювання на професійній основі та полягає у наданні консультаційної послуги замовнику за плату, на підставі договору» [7, с. 48].

Як слушно зауважує В.К. Лишенюк, «з юридичної точки зору консалтингова діяльність є особливим видом господарської діяльності, при цьому загальні підходи та принципи здійснення такої діяльності фрагментарно врегульовані на законодавчому рівні» [7, с. 48]. Так, формально, Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД) не містить консалтингової діяльності як окремого виду діяльності. Відповідно до Національного класифікатора України КВЕД ДК 009:2010 можемо визначити окремі групи видів діяльності, які по своїй суті є консалтингом, зокрема такі як:

– консультування з питань керування (70.2);

– діяльність у сфері бухгалтерського обліку й аудиту; консультування з питань оподаткування (69.2);

– діяльність у сфері інжинірингу, геології та геодезії, надання послуг технічного консультування в цих сферах (71.12) [10].

Проте, проаналізувавши весь масив нормативно-правових актів, які забезпечують господарсько-правове регулювання торговельної діяльності, можна дійти висновку, що дотепер спеціальний законодавчий акт щодо правової регламентації е-консалтингу, як сучасної форми торговельної діяльності, відсутній.

Безсумнівно, потреба прийняття відповідного закону давно назріла. Однак дане питання потребує попереднього більш детального вивчення. Водночас не можна забувати й про практику європейських країн, які в підходах правового регулювання консалтингу орієнтуються на спеціалізацію та врахування окремих видів такої діяльності в своїх законодавчих актах [11, с. 53].

Висновки. Підсумовуючи слід відзначити наступне.

Незважаючи на зростаючу роль електронної комерції та е-консалтингу як сучасних форм торговельної діяльності в Україні, їх правова регламентація залишається недостатньою. Зокрема, нині чинне законодавство України, яке забезпечує правове регулювання електронної комерції та е-консалтингу як сучасних форм торговельної діяльності, потребує удосконалення, насамперед, шляхом

доповнення спеціальним законодавчим актом щодо е-консалтингу, а також усунення законодавчих прогалин та узгодження законодавчих колізій у частині регламентування електронної комерції. До того ж, очевидною є потреба подальшої гармонізації національного законодавства України із правом Європейського Союзу. На наш погляд, це дозволить вдосконалити господарсько-правове регулювання торговельної діяльності, підвищити шанси Української держави на вступ до Європейського Союзу, а також запровадити єдиний підхід до державного регулювання суспільних відносин, що виникають у сфері торговельної діяльності із застосуванням електронних інформаційно-комунікаційних технологій. Зазначене, у свою чергу, сприятиме глобалізації ринків, надасть можливість забезпечити інтеграційні процеси щодо участі нашої держави у міжнародному просторі, приверне увагу іноземних інвесторів до України і, відповідно, покращить інвестиційний клімат.

Насамкінець, зазначимо, що питання правової регламентації електронної комерції та е-консалтингу, як сучасних форм торговельної діяльності, потребує подальшого наукового вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про електронну комерцію: Закон України від 03 вересня 2015 р. No 675-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
3. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09.01.2025 року № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/4196-20#Text.
4. Петруненко Я.В., Сиротко М.В., Тройніков В.В. Правове регулювання електронної комерції в умовах розвитку цифрової економіки в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* Випуск 79. Ч.1. 2023. С. 278-285. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.47.
5. Дзісяк О.П., Цвик О.В. Стан та перспективи правового регулювання електронної комерції в Україні. *Legal Bulletin*. 2024. №14. С. 113–118. DOI: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2024-14-A15.
6. Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку: Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради від 8 червня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/994_224#Text (дата звернення: 09.01.2025).
7. Лишенюк В.К. Консалтингова діяльність: визначення поняття та його розмежування із категоріями. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2022. № 2. С. 42-48. DOI: https://doi.org/10.32782/392276.
8. Соуса Г.М.Б. Бізнес-моделі управлінського консалтингу: операції з та для цифрової трансформації. Лісабонський університет. 2018. 97 с.
9. Шаркова Г.Ю. Договір консалтингу: дис… канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2011. 220 с.
10. Національний класифікатор України КВЕД ДК 009:2010: затв. Наказом Держспоживстандарту України від 11.10.2010 року https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10#Text.
11. Коломієць М.В. До проблеми правового регулювання консалтингової діяльності України. *Приватне і публічне право*. 2019. № 1. С. 51-54. URL: http://www.pp-law.in.ua/archive/1_2019/12.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Сиротко М.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.2:338.2:615
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.65

ФАРМАЦЕВТИЧНИЙ РИНОК ЯК ОБ'ЄКТ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ: ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Швидка Т.І.,
докторка юридичних наук, професорка,
доцентка кафедри господарського права,
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
адвокат
ORCID: 0000-0002-6152-2705
e-mail: Raketa7770@gmail.com

Швидка Т.І. Фармацевтичний ринок як об'єкт економічної політики держави: господарсько-правовий аспект.

У статті здійснено комплексний господарсько-правовий аналіз фармацевтичного ринку як самостійного об'єкта економічної політики держави. Обґрунтовується положення про те, що фармацевтичний ринок займає особливе місце у системі об'єктів економічної політики, оскільки поєднує ринкові механізми господарювання з підвищеним рівнем публічно-правового регулювання, зумовленого соціальною значущістю лікарських засобів, необхідністю забезпечення доступності медичної допомоги, а також завданнями охорони здоров'я та економічної безпеки держави.

Проаналізовано поняття об'єкта економічної політики держави з позицій господарського права та обґрунтовано доцільність розгляду галузевих ринків, зокрема фармацевтичного, як самостійних об'єктів господарсько-правового впливу. Наголошується, що саме через визначення пріоритетних ринків держава формує напрями економічного розвитку, механізми державного втручання та моделі поєднання конкуренції з регулюванням. Фармацевтичний ринок у цьому аспекті розглядається як приклад ринку з особливим правовим режимом, у якому економічна політика реалізується через комплекс нормативних, організаційних, інституційних та контрольних інструментів.

Особливу увагу приділено господарсько-правовій характеристиці фармацевтичного ринку та його суб'єктному складу. Розкрито правове становище виробників лікарських засобів, дистриб'юторів, аптечних закладів, а також роль держави як регулятора, контролюючого органу та учасника господарських відносин. Підкреслюється, що багаторівневість суб'єктного складу фармацевтичного ринку зумовлює необхідність застосування диференційованих правових механізмів впливу, спрямованих на забезпечення як ефективної конкуренції, так і захисту публічних інтересів.

У статті проаналізовано основні інструменти реалізації економічної політики держави на фармацевтичному ринку, зокрема ліцензування господарської діяльності, державну реєстрацію лікарських засобів, механізми ціноутворення, державні закупівлі, а також антимонопольний контроль. Доведено, що зазначені інструменти виконують не лише регуляторну, а й системоутворюючу функцію, формуючи особливий господарсько-правовий режим функціонування фармацевтичного ринку.

У підсумку обґрунтовується висновок, що фармацевтичний ринок слід розглядати як складний та багатовимірний об'єкт економічної політики держави, у межах якого господарсько-правові механізми відіграють визначальну роль у забезпеченні стабільності господарського обороту, доступності лікарських засобів, захисту конкуренції та реалізації публічних економічних інтересів. Наголошується на доцільності подальшого розвитку господарсько-правової доктрини щодо галузевих ринків як об'єктів економічної політики держави з урахуванням національної специфіки та європейських стандартів правового регулювання.

Ключові слова: економічна політика держави; об'єкти економічної політики; фармацевтичний ринок; господарське право; господарсько-правове регулювання; галузеві ринки; суб'єкти господарювання; державне регулювання; антимонопольний контроль; публічні та приватні інтереси; охорона здоров'я; економічна безпека.

ShvydkaT.I. The pharmaceutical market as an object of state economic policy: economic law perspective.

The article provides a comprehensive economic law analysis of the pharmaceutical market as an independent object of state economic policy. It substantiates the position that the pharmaceutical market occupies a special place within the system of economic policy objects, as it combines market-based mechanisms of economic activity with an enhanced level of public-law regulation обусловed by the social

significance of medicinal products, the need to ensure access to healthcare, and the objectives of public health protection and economic security of the state.

The article analyzes the concept of an object of state economic policy from the standpoint of economic law and substantiates the feasibility of considering sectoral markets, including the pharmaceutical market, as independent objects of economic-law influence. It is argued that through the identification of priority markets the state shapes directions of economic development, models of state intervention, and mechanisms for combining competition with regulation. In this regard, the pharmaceutical market is examined as an example of a market with a special legal regime in which economic policy is implemented through a set of regulatory, organizational, institutional, and control instruments.

Particular attention is paid to the economic-law characteristics of the pharmaceutical market and its subject composition. The legal status of medicinal product manufacturers, distributors, pharmacy institutions, and healthcare providers is analyzed, as well as the role of the state as a regulator, supervisory authority, and participant in economic relations. It is emphasized that the multi-level subject structure of the pharmaceutical market necessitates the application of differentiated legal mechanisms aimed at ensuring both effective competition and protection of public interests.

The article examines the main instruments of state economic policy implementation in the pharmaceutical market, including licensing of economic activities, state registration of medicinal products, pricing mechanisms, public procurement, and antimonopoly control. It is demonstrated that these instruments perform not only regulatory but also system-forming functions, shaping a specific economic-law regime for the functioning of the pharmaceutical market.

In conclusion, the article substantiates that the pharmaceutical market should be regarded as a complex and multidimensional object of state economic policy, within which economic-law mechanisms play a decisive role in ensuring stability of economic turnover, accessibility of medicinal products, protection of competition, and realization of public economic interests. The expediency of further development of the economic-law doctrine regarding sectoral markets as objects of state economic policy is emphasized, taking into account national specificities and European standards of legal regulation.

Key words: state economic policy; objects of economic policy; pharmaceutical market; economic law; economic-law regulation; sectoral markets; business entities; state regulation; antimonopoly control; public and private interests; healthcare; economic security.

Постановка проблеми. Реалізація економічної політики держави традиційно розглядається крізь призму впливу на макроекономічні процеси, окремі галузі та суб'єктів господарювання. Водночас у сучасних умовах трансформаційної економіки, зростання ролі соціально значущих ринків і посилення державного втручання у стратегічні сфери господарювання особливої актуальності набуває питання визначення та правової характеристики об'єктів економічної політики держави. Саме через такі об'єкти держава формує напрями економічного розвитку, визначає межі ринкової свободи та реалізує публічні економічні інтереси.

Фармацевтичний ринок є одним із найбільш показових прикладів ринку зі спеціальним правовим режимом, у межах якого поєднуються механізми конкуренції, жорсткого регулювання, контролю якості та державного втручання у ціноутворення й обіг продукції. Соціальна значущість лікарських засобів, їх вплив на систему охорони здоров'я та економічну безпеку держави зумовлюють підвищену увагу держави до функціонування цього ринку як об'єкта економічної політики.

Водночас у науковій доктрині фармацевтичний ринок переважно аналізується з позицій адміністративного, медичного або конкурентного права, тоді як його *господарсько-правове осмислення саме як об'єкта економічної політики держави залишається фрагментарним*. Недостатньо розкритими залишаються питання суб'єктного складу фармацевтичного ринку, співвідношення регуляторних і ринкових механізмів, а також ролі держави як координатора економічних процесів у цій сфері. За таких умов виникає потреба у комплексному господарсько-правовому аналізі фармацевтичного ринку з урахуванням його значення для реалізації економічної політики держави.

Мета статті. Метою статті є *господарсько-правове обґрунтування фармацевтичного ринку як самостійного об'єкта економічної політики держави*, а також визначення особливостей правового механізму державного впливу на його функціонування з урахуванням суб'єктного складу, інструментів регулювання та ролі контролюючих органів у забезпеченні балансу приватних і публічних економічних інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика економічної політики держави, господарсько-правових механізмів її реалізації та правового регулювання окремих ринків достатньо широко представлена у вітчизняній науковій доктрині. У працях Д.В. Задихайла, В.С. Щербини, О.А. Подцерковного розкриваються загальнотеоретичні засади державного впливу на економічні процеси та роль господарського права у формуванні економічної політики. Окремі аспекти правового регулю-

вання фармацевтичного ринку висвітлювалися у працях В.М. Пашкова, А.О. Олефіра, А.Б. Берзіної, Т.Б. Пожоджука та інших учених. Водночас у наявних наукових напрацюваннях фармацевтичний ринок здебільшого розглядається фрагментарно – через призму окремих правових інститутів або галузевих проблем – без його комплексного осмислення як самостійного об'єкта економічної політики держави у господарсько-правовому вимірі, що зумовлює актуальність і наукову значущість даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Фармацевтичний ринок посідає особливе місце серед об'єктів економічної політики держави, оскільки поєднує у собі риси класичного товарного ринку та соціально значущої сфери, безпосередньо пов'язаної з реалізацією конституційного права людини на охорону здоров'я [1]. Саме така подвійна природа фармацевтичного ринку зумовлює підвищену увагу держави до формування та реалізації економічної політики у цій сфері, а також визначає специфіку застосування господарсько-правових інструментів впливу на господарську діяльність її учасників.

У господарсько-правовому вимірі фармацевтичний ринок доцільно розглядати як самостійний об'єкт економічної політики держави, на який спрямовується комплексний правовий, економічний та інституційний вплив з метою забезпечення доступності лікарських засобів, стабільності їх постачання, належної якості продукції, а також економічної безпеки держави [2; 14]. На відміну від багатьох інших сегментів економіки, держава у фармацевтичній сфері не може обмежитися лише створенням загальних умов для саморегуляції ринку, оскільки наслідки функціонування цього ринку мають безпосередній вплив на життя і здоров'я населення та стабільність системи охорони здоров'я.

Об'єктний склад фармацевтичного ринку охоплює лікарські засоби, медичні імунобіологічні препарати, активні фармацевтичні інгредієнти, допоміжні речовини, а також пов'язані з ними нематеріальні об'єкти, зокрема результати наукових досліджень і розробок, реєстраційні досьє, торговельні найменування, патенти та інші об'єкти інтелектуальної власності [2; 12]. Саме ці об'єкти перебувають у фокусі державної економічної політики, оскільки від умов їх створення, обігу, державної реєстрації, ціноутворення та закупівель залежить ефективність функціонування фармацевтичного ринку в цілому та рівень забезпечення населення лікарськими засобами.

Суб'єктний склад фармацевтичного ринку є багаторівневим і включає виробників лікарських засобів, імпортерів, дистриб'юторів, аптечні заклади, заклади охорони здоров'я, а також суб'єктів, що здійснюють наукові дослідження та розробку лікарських засобів. Кожна з цих груп суб'єктів виконує специфічну економічну функцію та перебуває у різних правових режимах державного впливу, що неодноразово підкреслювалося у працях В.М. Пашкова та А.О. Олефіра [14; 15]. У господарсько-правовому аспекті це зумовлює необхідність диференційованого підходу до регулювання їх діяльності залежно від ролі у ланцюгу створення вартості фармацевтичної продукції та ступеня впливу на суспільно значущі інтереси.

Особливе місце у структурі фармацевтичного ринку займають суб'єкти публічного сектору, зокрема державні та комунальні заклади охорони здоров'я, які виступають значними замовниками лікарських засобів і медичних виробів у межах публічних закупівель [5–10]. Через механізми закупівель держава реалізує економічну політику у фармацевтичній сфері, впливаючи на обсяги виробництва, асортимент продукції, рівень цін, умови доступу до лікарських засобів та конкурентне середовище. У цьому сенсі фармацевтичний ринок одночасно функціонує як комерційний сегмент економіки та як інституційно залежний від державних рішень елемент соціально-економічної системи.

Господарсько-правовий характер економічної політики держави на фармацевтичному ринку проявляється у поєднанні імперативних і диспозитивних методів регулювання. З одного боку, держава встановлює обов'язкові вимоги щодо безпеки, якості, ефективності та обігу лікарських засобів [2]. З іншого боку, застосовує економічні та договірні механізми – публічні закупівлі, програми реімбурсації, регулювання граничних цін, що дозволяє досягати публічних цілей без прямого адміністративного втручання у господарську діяльність суб'єктів фармацевтичного ринку [7; 10].

У контексті економічної політики фармацевтичний ринок виконує також стратегічну функцію, пов'язану з економічною та національною безпекою. Високий рівень імпортозалежності, ризики перебоїв у ланцюгах постачання, валютні коливання безпосередньо впливають на доступність лікарських засобів для населення. У зв'язку з цим держава застосовує господарсько-правові інструменти для стимулювання національного виробництва, локалізації фармацевтичного бізнесу та підтримки інноваційної діяльності у сфері розробки лікарських засобів [4; 16].

Нормативно-правове регулювання фармацевтичного ринку в Україні має комплексний характер і виступає одним із ключових інструментів реалізації економічної політики держави у сфері охорони здоров'я. Його основу становлять норми законодавства про охорону здоров'я та лікарські засоби [1; 2], які визначають правові режими господарської діяльності, умови допуску продукції на ринок та межі економічної свободи суб'єктів фармацевтичного ринку.

Важливе місце у нормативному забезпеченні економічної політики на фармацевтичному ринку посідають підзаконні нормативно-правові акти, якими конкретизуються механізми закупівель

лікарських засобів і медичних виробів, порядок використання бюджетних коштів, а також умови централізованого постачання фармацевтичної продукції [5–9]. У господарсько-правовому аспекті такі акти дозволяють державі адаптувати правове регулювання до потреб системи охорони здоров'я та поточних соціально-економічних викликів.

Окремим елементом нормативно-правового впливу на фармацевтичний ринок є державне регулювання цін на лікарські засоби. У межах економічної політики такі заходи застосовуються з метою забезпечення доступності фармацевтичної продукції для населення та стабільності функціонування системи охорони здоров'я [7; 10]. У господарсько-правовому вимірі регулювання цін виступає інструментом балансування економічних інтересів держави, суб'єктів господарювання та споживачів.

Європейський досвід правового регулювання фармацевтичного ринку підтверджує доцільність його розгляду не лише як сфери комерційної діяльності, а як стратегічного об'єкта економічної політики держави. У державах – членах Європейського Союзу фармацевтичний ринок регулюється на основі поєднання єдиних стандартів безпеки та якості з економічними механізмами закупівель, ціноутворення та відшкодування вартості лікарських засобів, що закріплено, зокрема, у Директиві 2001/83/ЕС [12].

Для України європейський досвід має важливе методологічне значення, оскільки демонструє можливість поєднання ринкових механізмів із цілеспрямованою економічною політикою у фармацевтичній сфері. Адаптація таких підходів у національному правопорядку потребує господарсько-правового осмислення фармацевтичного ринку як самостійного об'єкта економічної політики держави з урахуванням національних соціально-економічних умов та інституційних можливостей.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що фармацевтичний ринок у сучасних умовах розвитку економіки України доцільно розглядати як самостійний та стратегічно важливий об'єкт економічної політики держави, правове регулювання якого має чітко виражений господарсько-правовий характер. Його специфіка зумовлюється поєднанням ринкових механізмів господарювання з підвищеним публічним інтересом, пов'язаним із забезпеченням доступності лікарських засобів, стабільності системи охорони здоров'я та економічної безпеки держави.

Обґрунтовано, що у господарсько-правовому вимірі фармацевтичний ринок охоплює взаємопов'язану систему об'єктів, суб'єктів та інституцій, функціонування яких визначається не лише загальними засадами свободи господарської діяльності, а й спеціальними правовими режимами, встановленими з урахуванням соціальної значущості фармацевтичної продукції. Саме через ці правові режими держава реалізує економічну політику, спрямовану на забезпечення стабільності, передбачуваності та ефективності фармацевтичного ринку.

Доведено, що ключову роль у реалізації економічної політики держави на фармацевтичному ринку відіграє нормативно-правове регулювання, яке поєднує загальні механізми публічних закупівель із спеціальним галузевим регулюванням обігу лікарських засобів і медичних виробів. Таке поєднання забезпечує баланс між економічною доцільністю витрачання бюджетних коштів і необхідністю дотримання підвищених стандартів якості, безпеки та ефективності фармацевтичної продукції.

Встановлено, що господарсько-правові інструменти економічної політики держави у фармацевтичній сфері мають переважно непрямий характер і реалізуються через механізми закупівель, регулювання умов обігу продукції, централізовані моделі постачання та цінові інструменти. Такий підхід дозволяє державі впливати на структуру і функціонування фармацевтичного ринку без надмірного адміністративного втручання у господарську діяльність суб'єктів ринку, зберігаючи водночас можливість досягнення публічних соціально-економічних цілей.

Європейський досвід підтверджує доцільність розгляду фармацевтичного ринку як об'єкта комплексної економічної політики, у межах якої поєднуються інструменти внутрішнього ринку, промислової політики та політики охорони здоров'я. Для України такий підхід має методологічне значення і може бути використаний як орієнтир для подальшого вдосконалення господарсько-правового регулювання фармацевтичного ринку з урахуванням національних особливостей і сучасних соціально-економічних викликів.

Зроблено висновок, що підвищення ефективності економічної політики держави у фармацевтичній сфері потребує подальшого розвитку цілісного господарсько-правового підходу до визначення фармацевтичного ринку як об'єкта державного впливу. Такий підхід має ґрунтуватися на системності нормативного регулювання, узгодженості економічних і правових інструментів та чіткому розумінні ролі фармацевтичного ринку у забезпеченні соціальної стабільності та сталого економічного розвитку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text.

2. Про лікарські засоби : Закон України від 28 липня 2022 р. № 2469-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-20#Text.
3. Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей державної реєстрації лікарських засобів…: Закон України від 12 лютого 2025 р. № 4239-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4239-20#Text.
4. Про додаткові заходи щодо забезпечення доступності лікарських засобів для українців: Рішення РНБО України від 12 лютого 2025 р., введене в дію Указом Президента України № 82/2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0006525-25#Text.
5. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для забезпечення здійснення медичних заходів…: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2011 р. № 298. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/298-2011-п#Text.
6. Деякі питання здійснення закупівель лікарських засобів, медичних виробів із залученням спеціалізованих організацій… : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 липня 2015 р. № 622. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/622-2015-п#Text.
7. Деякі питання державного регулювання цін на лікарські засоби і вироби медичного призначення: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2009 р. № 333. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2009-п#Text.
8. Деякі питання закупівлі лікарських засобів, медичних виробів та допоміжних засобів до них: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 березня 2022 р. № 216. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/216-2022-п#Text.
9. Деякі питання забезпечення ефективного функціонування системи закупівель лікарських засобів…: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 листопада 2019 р. № 1172. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1172-2019-п#Text.
10. Деякі питання державного регулювання цін на лікарські засоби: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2025 р. № 439. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/439-2025-п#Text.
11. Порядок та умови надання маркетингових послуг, послуг з промоції лікарських засобів…: проєкт постанови Кабінету Міністрів України. 2025. URL: https://moz.gov.ua/storage/uploads/887220f4-526f-4d71-b515-92a62308ebd4.
12. Directive 2001/83/EC of the European Parliament and of the Council of 6 November 2001 on the Community code relating to medicinal products for human use. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_013-01#Text.
13. Schwartz L.M., Woloshin S. *Medical Marketing in the United States, 1997–2016*. JAMA. 2019. Vol. 321, № 1. P. 80–96. DOI: 10.1001/jama.2018.19320.
14. Пашков В.М. Глобалізація фармацевтичного ринку: проблеми та перспективи. *Вісник НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2014. № 1(16). С. 148–160.
15. Пашков В.М., Олефір А.О. Зарубіжний досвід правового регулювання реклами лікарських засобів. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 129–135. URL: http://www.datamining.zntu.edu.ua/book_info.pl?id=336523.
16. Берзіна А.Б., Пожоджук Т.Б. Договір про надання маркетингових послуг, пов'язаних з реалізацією лікарських засобів кінцевому споживачу: досвід України та світові тенденції. *Науковий вісник УжНУ*. Серія «Право». 2025. Вип. 88. Ч. 2. С. 11–18. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/329248.
17. Fedosenko N.A. Legal nature of the agreement on provision of marketing services. In: *Legal science and education in Ukraine and EU countries: a paradigm shift*. Riga: Baltija Publishing, 2021. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-091-9-15.
18. Jones C. Pharmaceutical marketing in the United States: how prescription drugs have become the health care solution. 2020. 95 p.
19. Демченко І., Берзіна А. Реклама лікарських засобів: огляд судової практики. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 233–238. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.41.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Швидка Т.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 336.76.07
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.66

САМОРЕГУЛЮВАННЯ НА РИНКАХ КАПІТАЛУ ТА ОРГАНІЗОВАНИХ ТОВАРНИХ РИНКАХ: ДОСВІД СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

Шевченко М.В.,
доктор філософії з права,
старший викладач кафедри
публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів
ORCID: 0000-0002-6708-016X

Шевченко М.В. Саморегулювання на ринках капіталу та організованих товарних ринках: досвід Сполучених Штатів Америки.

За результатами дослідження американського законодавства про ринки капіталу та організовані товарні ринки, автор з'ясував, що воно допускає можливість делегування фондовим біржам та об'єднанням професійних учасників ринків капіталу деяких регуляторних повноважень, зокрема, тих, що пов'язані із ліцензуванням професійних учасників цих ринків шляхом проведення кваліфікаційних екзаменів, встановленням та контролем дотримання ринкових правил із застосуванням заходів відповідальності до порушників (виключення, призупинення членства, обмеження діяльності, функцій та операцій, штраф, додатковий попередній контроль (цензура), призупинення або заборони на об'єднання із іншим професійним учасником ринку тощо). Установлено, що рішення про застосування заходів відповідальності можуть бути оскаржені до відповідного державного регуляторного органу, який може підтримати це рішення, змінити або скасувати його, у тому числі з поверненням матеріалів саморегулівній організації для повторного розгляду. Крім того, порівняльний аналіз показав, що у США правила ринку встановлюються та переглядаються саморегулівною організацією за процедурою, яка включає, серед іншого, проведення Комісією з цінних паперів та фондових ринків США громадських консультацій щодо відповідних правил із врахуванням думок та зауважень громадськості при схваленні чи несхваленні правил ринку чи змін до них. На доповнення до того, у статті вказано на те, що уповноважений державний регуляторний орган, якщо це є необхідним в суспільних інтересах, для захисту інвесторів або іншим чином для досягнення цілей законодавства про ринок капіталу може призупинити на період до 12 місяців або скасувати реєстрацію саморегулівної організації, або піддати її діяльність попередньому контролю чи запровадити обмеження її діяльності, функцій та операцій, якщо відповідний державний регуляторний орган за результатами слухання за участю саморегулівної організації встановить, що така саморегулівна організація порушила або не може дотримуватися будь-якого положення законодавства або своїх власних правил, або без достатніх підстав чи поважних причин не забезпечила дотримання цих вимог її членами (учасниками).

Ключові слова: делеговані повноваження саморегулівної організації, органи управління саморегулівної організації, ринки капіталу та організовані товарні ринки у Сполучених Штатах Америки, саморегулювання, санкції щодо членів саморегулівних організацій.

Shevchenko M.V. Governing the self-regulation in capital markets and commodity markets: experience of the United States.

Having studies the U.S. legislation on capital markets and commodity markets, the author discovered that it allows the delegation of certain regulatory powers to, mainly, stock exchanges, in particular, those related to licensing professional participants in these markets by conducting qualification exams, establishing and monitoring compliance with market rules with the application of liability measures to violators (exclusion, suspension of membership, restrictions on activities, functions and operations, fines, additional prior control (censorship), suspension or prohibition of associations, etc.). It was established that decisions imposing the liability measures can be appealed to the relevant state regulatory authority, which may support this decision, amend it or set it aside, including remanding the case to self-regulatory organization for reconsideration. In addition, the comparative analysis showed that in the United States, market rules are set forth and reviewed by a self-regulatory organization in line with a procedure that includes, among other things, the US Securities and Exchange Commission conducting public consultations on the relevant rules, taking into account the opinions and comments

of the public when approving or disapproving market rules or changes to them. Furthermore, the article indicates that the competent regulatory authority, if it is necessary in the public interest, to protect investors or otherwise to achieve objectives of the legislation, may suspend for a period of up to 12 months or cancel the registration of a self-regulatory organization, or subject its activities to prior control (censure) or introduce restrictions on its activities, functions and operations, if the relevant regulatory authority, following a hearing with the participation of the self-regulatory organization, establishes that such organization has violated or cannot comply with any provision of the law or its own rules, or has failed without sufficient grounds or good reason to ensure compliance with these requirements by its members (participants).

Key words: governing bodies of self-regulatory organization, powers of self-regulatory organization, self-regulation, self-regulation in capital markets and commodity markets in the United States of America, sanctions for members of self-regulatory organization.

Постановка проблеми. Американський досвід визначення та забезпечення дотримання правил ринків капіталу та організованих товарних ринків самими учасниками цих ринків на основі делегованих повноважень від державних регуляторів має особливий науковий інтерес як уособлення підходів організації та забезпечення належного функціонування ринкового саморегулювання, які перевірені часом та реалізуються в умовах складних економічних процесів із високим рівнем важливості для економічного добробуту суспільства. Зважаючи на це та у світлі тенденції до наближення до розгортання та утвердження механізмів саморегулювання у багатьох сферах суспільних відносин, цей американський досвід заслуговує на особливу увагу.

Метою дослідження є висвітлення особливостей саморегулювання на ринках капіталу та організованих товарних ринках за законодавством США.

Стан опрацювання проблематики. Порівняльно-правовий аналіз положень законодавства США про порядок утворення, реєстрації та формування персонального складу органів управління саморегулівних організацій, так само як про регуляторні повноваження саморегулівних організацій щодо визначення правил ринків капіталу та організованих товарних ринків, а також щодо способів забезпечення їх дотримання та відповідальності за це лише поверхнево досліджувались українським науковим співтовариством та зарубіжними вченими. Увага приділялась, головним чином, організаційним аспектами, пов'язаним із цими інституціями ринкового самоврядування, статистиці їх діяльності та окремим їх повноваженням. Зокрема, основою для подальшого дослідження та систематизації знань про американський досвід саморегулювання на ринках капіталу та організованих товарних ринках є праці М.Ю. Головача [1], Н.М. Ковалко [2] та Г. Франка-Холцнера [3].

Виклад основного матеріалу. Відповідно до американського законодавства на фондовому ринку діє значна кількість саморегулівних організацій, які утворюються за територіальним, організаційним або функціональним принципом. До них належать кілька відомих бірж активів та регуляторних органів, у тому числі: Нью-Йоркська фондова біржа, Регуляторний орган фінансового ринку (Financial Industry Regulatory Authority; FINRA), регіональні фондові біржі тощо. Ці організації створюють правила, які є обов'язковими для їх членів, та вживають дисциплінарних заходів щодо їх членів з дозволу Комісії з цінних паперів та фондових ринків Сполучених Штатів Америки. Вони також створюють і забезпечують дотримання правил, які поширюються на суб'єктів господарювання, що зареєстровані на біржах цих саморегулівних організацій. Саморегулівна організація може також допомогти інвесторам зрозуміти, як працюють їх інвестиції, а також надати порадити щодо методів пом'якшення потенційних ризиків, пов'язаних із індустрією цінних паперів [4]. Фінансові саморегулівні організації мають подати спеціальну форму до Комісії з цінних паперів та фондових ринків Сполучених Штатів Америки, перш ніж вносити будь-які зміни до їх правил, зокрема щодо правил торгівлі цінними паперами. У заяві саморегулівна організація має обґрунтувати необхідність нових правил перед співробітниками Комісії з цінних паперів та фондових ринків Сполучених Штатів Америки, чітко вказавши, що зміна правил зміцнює справедливість торгівлі на ринках та забезпечує захист інвесторів й необхідні процедури ринкового нагляду [5]. Комісія з цінних паперів та фондових ринків Сполучених Штатів Америки запрошує учасників відповідних ринків висловити коментарі до цих заявок, що подаються саморегулівними організаціями, протягом періоду для консультацій [6].

Наприклад, Регуляторний орган фінансового ринку (FINRA), за узагальненням Г. Франка-Холцнера, напрацювала декілька шляхів убезпечення інвесторів на ринках капіталу від шахрайства, маніпуляцій, торгівлі інсайдерською інформацією або інших зловживань з боку професійних учасників ринків капіталу, вчинених для отримання незаконних переваг. По-перше, ця саморегулівна організація розробляє та забезпечує дотримання правил та стандартів діяльності усіх брокерів, які працюють у США. Це включає вимогу про те, щоб всі професійні учасники ринку мали ліцензію та

були зареєстровані Регуляторним органом фінансового ринку, склавши його кваліфікаційні іспити. По-друге, ця саморегулівна організація виявляє та запобігає правопорушенням на американських ринках цінних паперів. По-третє, Регуляторний орган фінансового ринку застосовує заходи дисциплінарного впливу до порушників правил ринку капіталу. Ця саморегулівна організація уповноважена карати брокерів-дилерів за порушення правил ринку або федеральних законів про цінні папери шляхом виключення, призупинення членства, обмеження діяльності, функцій та операцій, штрафу, додаткового попереднього контролю, призупинення або заборони на об'єднання із іншим професійним учасником ринку або шляхом накладення будь-якого іншого достатнього стягнення. Так, протягом одного року Регуляторний орган фінансового ринку назавжди заборонив 227 особам та відсторонив 328 осіб від фінансового ринку, наклав штрафи на суму 54,5 мільйона доларів, зобов'язав сплатити 26,2 мільйона доларів відшкодування та передав 663 справи для адміністративного юрисдикційного провадження та кримінального переслідування [3, с. 1903-1904, 1916].

Процедура утворення саморегулівних організацій на ринку капіталу, питання складу та повноважень органів управління саморегулівних організацій, процедура прийняття ними нормативно-правових актів про порядок діяльності та відповідальність їх членів, так само як й взаємодія між ними та Комісією з цінних паперів та фондових ринків США, а також інші аспекти організації та функціонування саморегулівних організацій на ринку капіталу докладно визначені американським законодавством.

Так, за змістом ч. «b» ст. 78s розділу 15 Кодексу законодавства США саморегулівна організація повинна подати Комісії з цінних паперів та фондових ринків США (Комісії), копії будь-якого запропонованого правила або будь-яких запропонованих змін, доповнень або вилучення з правил саморегулівної організації, що супроводжується стислим загальним викладом передумов та мети таких нововведень. Комісія повинна якомога швидше після дати подання будь-якої запропонованої зміни правила опублікувати повідомлення про це разом із суттю запропонованої зміни правила або описом пов'язаних предметів та питань. Комісія має надати заінтересованим особам можливість подати думки та зауваження щодо запропонованих змін та врахувати їх при прийнятті рішення з питання їх схвалення. Жодна запропонована зміна правила не набуде чинності, якщо вона не буде схвалена комісією або іншим чином дозволена відповідно до положень цього підрозділу. Комісія не пізніше ніж через 180 днів після дати оприлюднення змін має видати наказ про їх схвалення або відхилення. Комісія схвалює зміни у разі, якщо вона вважає, що запропонована зміна правил відповідає вимогам законодавства. Так само, запропонована зміна правил вважається схваленою комісією, якщо вона не прийняла рішення з цього питання у строк, установлений законом [7].

Неупередженості посадових осіб саморегулівних організацій при прийнятті рішень значною мірою сприяє включення незалежних членів до складу їх виконавчих та дисциплінарних органів.

Так, за змістом п. 1 ч. «b» ст. 1.64 розділу 17 Електронного кодексу федерального законодавства США кожна саморегулівна організація має забезпечувати те, щоб 20 % або більше постійних членів виконавчого органу з правом голосу були особами, які:

- мають знання у сфері торгівлі цінними паперами чи фінансового регулювання або іншим чином підтверджують їх спроможність брати ефективну участь у обговореннях поточних питань діяльності виконавчого органу;
- не є членами чи штатними працівниками саморегулівної організації, не надають їй послуги в іншій якості;
- не є посадовими особами або працівниками фірми, яка має членство в саморегулівній організації [8].

Більше того, якщо саморегулівна організація діє на організованому товарному ринку 10 або більше відсотків постійних голосуючих членів виконавчого органу складаються, де це можливо, з осіб, які представляють фермерські господарства, товаровиробників, торговців або експортерів основних товарів, що лежать в основі товарних ф'ючерсів або товарних опціонів, що торгуються на контрактному ринку (п. 2 ч. «b» ст. 1.64 розділу 17 Електронного кодексу федерального законодавства США). Також, саморегулівна організація має забезпечувати те, щоб:

- принаймні 1 член кожного основного дисциплінарного комітету або його комісії був особою, яка не є членом саморегулівної організації, коли такий комітет або комісія діє здійснює дисциплінарне провадження;
- кожен основний дисциплінарний комітет або його комісія включали достатню кількість різних інтересів членів, щоб забезпечити справедливість та запобігти особливому ставленню або преференціям для будь-якої особи під час виконання обов'язків комітету або комісії;
- у випадку організованих товарних ринків – понад 50 % кожного основного дисциплінарного комітету або його комісії з розгляду справ включали осіб, що представляють інтереси членів, відмінні від інтересів осіб, пов'язаних із предметом дисциплінарного провадження (ч. «c» ст. 1.64 розділу 17 Електронного кодексу федерального законодавства США) [8].

Справедливість та ефективність діяльності саморегулівних організацій на виконання її делегованих регуляторних повноважень забезпечується також заходами державного контролю, які охоплюють, серед іншого, рішення про застосування заходів дисциплінарного впливу до членів саморегулівних організацій.

Так, у положеннях ч. «d» ст. 78s розділу 15 Кодексу законодавства США йдеться про те, що якщо будь-яка саморегулівна організація накладає остаточне дисциплінарне стягнення на будь-якого свого члена (учасника), відмовляє в членстві (участі) будь-якому заявнику, або забороняє чи обмежує будь-яку особу щодо доступу до послуг, що пропонуються такою організацією або її членом, або якщо будь-яка саморегулівна організація накладає остаточне дисциплінарне стягнення на будь-яку особу, пов'язану з членом, або забороняє будь-якій особі асоціюватися з членом, саморегулівна організація має негайно подати повідомлення про це до відповідного регуляторного органу, а також до відповідного регуляторного органу для такого члена, учасника, заявника або іншої особи. Державний регуляторний орган може переглянути рішення саморегулівної організації про застосування дисциплінарного стягнення (з можливістю призупинити його на час для прийняття рішення) за власною ініціативою або за заявою будь-якого учасника ринку, який вважає, що таким рішенням порушені його права та подав заяву про його перегляд упродовж 30 днів з дня, коли довідався або мав довідатись про відповідний факт. За результатами перегляду рішення про застосування дисциплінарного стягнення державний регуляторний орган може його підтримати, змінити або скасувати, у тому числі з поверненням матеріалів саморегулівній організації для повторного розгляду [7].

Окремо американським законодавством урегульовано застосування заходів реагування до самих саморегулівних організацій. Приписи ч. «h» ст. 78s розділу 15 Кодексу законодавства США передбачають, що уповноважений державний регуляторний орган, якщо це є необхідним в суспільних інтересах, для захисту інвесторів або іншим чином для досягнення цілей законодавства про ринок капіталу може призупинити на період, що не перевищує 12 місяців, або скасувати реєстрацію саморегулівної організації, або піддати її діяльність попередньому контролю (censure) чи запровадити обмеження її діяльності, функцій та операцій саморегулівної організації, якщо відповідний державний регуляторний орган за результатами слухання за участю саморегулівної організації встановить, що така саморегулівна організація порушила або не може дотримуватися будь-якого положення законодавства або своїх власних правил, або без достатніх підстав чи поважних причин не забезпечила дотримання цих вимог її членами (учасниками) [7].

Висновки. Таким чином, американське законодавство про ринок капіталу та організовані товарні ринки допускає можливість делегування фондовим біржам та об'єднанням професійних учасників ринків капіталу деяких регуляторних повноважень, зокрема, тих, що пов'язані із ліцензуванням професійних учасників цих ринків шляхом проведення кваліфікаційних екзаменів, встановленням та контролем дотримання ринкових правил із застосуванням заходів відповідальності до порушників (виключення, призупинення членства, обмеження діяльності, функцій та операцій, штраф, додатковий попередній контроль (цензура), призупинення або заборони на об'єднання із іншим професійним учасником ринку тощо). Рішення про застосування заходів відповідальності можуть бути оскаржені до відповідного державного регуляторного органу, який може підтримати це рішення, змінити або скасувати його, у тому числі з поверненням матеріалів саморегулівній організації для повторного розгляду.

Правила ринку встановлюються та переглядаються саморегулівною організацією за процедурою, яка включає, серед іншого, проведення Комісією з цінних паперів та фондових ринків США громадських консультацій щодо відповідних правил із врахуванням думок та зауважень громадськості при схваленні чи несхваленні правил ринку чи змін до них. Застосовуються принцип мовчазної згоди комісії на нову редакцію правил ринку у разі пропущення нею строків їх розгляду.

Уповноважений державний регуляторний орган, якщо це є необхідним в суспільних інтересах, для захисту інвесторів або іншим чином для досягнення цілей законодавства про ринок капіталу може призупинити на період до 12 місяців або скасувати реєстрацію саморегулівної організації, або піддати її діяльність попередньому контролю чи запровадити обмеження її діяльності, функцій та операцій, якщо відповідний державний регуляторний орган за результатами слухання за участю саморегулівної організації встановить, що така саморегулівна організація порушила або не може дотримуватися будь-якого положення законодавства або своїх власних правил, або без достатніх підстав чи поважних причин не забезпечила дотримання цих вимог її членами (учасниками).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Holovach M. Analysis of the regulatory framework of foreign countries in terms of the functioning of securities markets as an integral part of ensuring its security. 2023. Economics and Region № 2 (89). pp. 60-67. DOI: 10.26906/eip.v0i2(89).2935.

2. Ковалко Н.М. Сучасна система саморегулювання на ринку цінних паперів США. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2018. Т. 29(68). № 5. С. 49-53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_law_2018_29(68)_5_11.
3. Frank-Holzner H. Who Watches the Watchers?: FINRA, Self-Regulatory Organizations, and the Next Evolution of Appointment and Removal Jurisprudence. *Minnesota Law Review*. 2025. Vol. 109. Issue 4. URL: https://scholarship.law.umn.edu/minnlrev/vol109/iss4/6.
4. Exchange & Self-Regulatory Organisation Materials. *Georg*
5. *town Law Library*. URL: https://guides.ll.georgetown.edu/c.php?g=365494&p=2469232.
6. Hayes A. Self-Regulatory Organization (SRO): Definition and Examples. 2015, 11 February. URL: https://www.investopedia.com/terms/s/sro.asp.
7. U.S. Securities and Exchange Commission. Self-Regulatory Organisation Rulemaking. URL: https://www.sec.gov/rules/sro.
8. 15 U.S. Code § 78s - Registration, responsibilities, and oversight of self-regulatory organizations. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/15/78s.
9. 17 U.S. Code of Federal Regulations § 1.64 - Composition of various self-regulatory organization governing boards and major disciplinary committees. URL: https://www.law.cornell.edu/cfr/text/17/1.64.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Шевченко М.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.1+347.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.67

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ МАЙНА НАЦІОНАЛЬНИХ АКАДЕМІЙ НАУК УКРАЇНИ

Щербина В.С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри економічного права
та економічного судочинства
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
ORCID: 0000-0003-4221-0965

Боднар Т.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7066-453X

Щербина В.С., Боднар Т.В. Проблеми правового режиму майна національних академій наук України.

В статті досліджено правовий режим майна (майнових комплексів) Національної академії наук України та національних галузевих академій наук з урахуванням змін, внесених Законом України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб». Звертається увага на суперечності в законодавстві, що виникли з прийняттям цього закону та обґрунтовується висновок щодо необхідності приведення Закону України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, галузевих національних академій наук та статусу їх майнового комплексу» у відповідність до законів України «Про управління об'єктами державної власності» та «Про наукову і науково-технічну діяльність», зокрема, в частині уніфікації правових норм, що визначають повноваження НАН України та галузевих академій наук з управління об'єктами майнових комплексів відповідних академій. Стверджується, що внесені зміни звужують майнові права як національних академій наук, так і віднесених до їх відання організацій щодо державного майна, переданого їм на праві узуфрукту державного майна та за договором оренди. Крім цього, потребують більш чіткого правового врегулювання відносини, пов'язані з орендою майна національних академій наук, кошти від якої становлять істотне джерело фінансування діяльності академій. Встановлена заборона на укладення договорів оренди майна національних академій істотно зменшить і без того недостатнє фінансове забезпечення організацій, віднесених до їх відання.

Аргументовано доцільність визначити в Законі України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, галузевих національних академій наук та статусу їх майнового комплексу» правовий режим коштів, отриманих організаціями та установами цих академій від надання платних послуг та майна, набутого ними з інших джерел, не заборонених законом, для чого запропоновано залишати це майно (кошти) на праві власності організаціям та установам. Зазначається, що законодавчого вирішення потребують відносини щодо відчуження зазначеного майна, зокрема, стосовно визначення органу, уповноваженого приймати рішення щодо його відчуження. Крім цього, потребують більш чіткого правового врегулювання відносини, пов'язані з орендою майна національних академій наук, кошти від якої становлять істотне джерело фінансування діяльності академій. Встановлена заборона на укладення договорів оренди майна національних академій істотно зменшить і без того недостатнє фінансове забезпечення організацій, віднесених до їх відання.

Ключові слова: майновий комплекс; майно організацій; узуфрукт державного майна; оренда державного майна; відчуження державного майна.

Shcherbyna V.S., Bodnar T.V. Problems of the legal regime of the property of national academies of sciences of Ukraine.

The article examines the legal regime of property (property complexes) of the National Academy of Sciences of Ukraine and national sectoral academies of sciences, taking into account the changes

introduced by the Law of Ukraine "On the Peculiarities of Regulation of the Activities of Legal Entities of Certain Organizational and Legal Forms in the Transitional Period and Associations of Legal Entities". Attention is drawn to the contradictions in the legislation that arose with the adoption of this law and the conclusion is substantiated regarding the need to bring the Law of Ukraine "On the Peculiarities of the Legal Regime of the Activities of the National Academy of Sciences of Ukraine, Sectoral National Academies of Sciences and the Status of Their Property Complex" into line with the Laws of Ukraine "On Management of State Property Objects" and "On Scientific and Scientific and Technical Activity", in particular in terms of unification of legal norms that determine the powers of the NAS of Ukraine and sectoral academies of sciences in managing the objects of the property complexes of the respective academies. It is argued that the amendments narrow the property rights of both national academies of sciences and organizations under their jurisdiction regarding state property transferred to them on the right of usufruct of state property and under a lease agreement. It is proposed to clearly define in the legislation whether the form of ownership of state property transferred to the NAS of Ukraine and national branch academies of sciences on the right of usufruct can be changed. The expediency of defining in the Law of Ukraine "On the Peculiarities of the Legal Regime of the Activities of the National Academy of Sciences of Ukraine, Sectoral National Academies of Sciences and the Status of Their Property Complex" the legal regime of funds received by organizations and institutions of these academies from the provision of paid services and property acquired by them from other sources not prohibited by law is argued, for which it is proposed to leave this property (funds) in the ownership of organizations and institutions. It is noted that relations regarding the alienation of the specified property require a legislative solution, in particular, regarding the determination of the body authorized to make decisions regarding its alienation. In addition, relations related to the lease of property of national academies of sciences, the funds from which constitute a significant source of financing for the activities of the academies, require clearer legal regulation. The established ban on the conclusion of lease agreements for the property of national academies will significantly reduce the already insufficient financial support of organizations under their jurisdiction.

Key words: property complex; property of organizations; usufruct of state property; lease of state property; alienation of state property.

Постановка проблеми. Серед об'єктів управління державної власності особливе місце посідає державне майно, передане в безстрокове безоплатне користування Національній академії наук України та національним галузевим академіям наук.

Деякі питання правового режиму майна Національної академії наук України та національних галузевих академій наук були предметом нашого дослідження [1], проте зміни, внесені до низки законів Законом України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [2] (далі – Закон 4196-IX), значною мірою вплинули на визначення речових прав, на яких державне та комунальне майно може передаватися певним юридичним особам, а також на правовий режим майна національних академій наук, що змушує знову повернутися до проблем правового режиму майна цих академій та віднесених до їхнього відання організацій.

Метою статті є з'ясування особливостей правового режиму майна Національної академії наук України та національних галузевих академій наук, зумовлених змінами, внесеними до нормативно-правових актів Законом 4196-IX, а також виявлення проблем правового регулювання оренди та відчуження майна національних академій наук.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми правового режиму майна Національної академії наук України та національних галузевих академій наук, які ще більше загострилися з прийняттям Закону 4196-IX і внесення змін до інших нормативно-правових актів, не дістали належного висвітлення в юридичній літературі, а тому потребують не тільки поглибленого дослідження, але і внесення відповідних змін задля удосконалення правового режиму відносин щодо управління майном національних академій наук.

Виклад основного матеріалу. Як встановлено ч. 2 ст. 2 Закону України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, національних галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу» [3] (далі – Закон про академії), об'єкти майнового комплексу Національної академії наук України та об'єкти майнового комплексу національних галузевих академій наук передаються відповідно Національній академії наук України та національним галузевим академіям наук на праві узуфрукта державного майна або на іншому речовому праві на чуже майно, передбаченому законом, та передаються ними організаціям, що віднесені до відання Національної академії наук України та до відання національних галузевих академій наук, *за договором оренди* [курсив наш. – авт.].

Зміни правового режиму майна національних академій наук внаслідок введення в дію Закону 4196-IX, зокрема, заміна права господарського відання узуфруктом або «іншим речовим правом на чуже майно», а права оперативного управління – договором оренди, зумовлюють потребу у дослідженні правового режиму зазначеного майна, у тому числі правового регулювання орендних відносин, що складаються стосовно майна національних академій наук.

Як зазначено в абз. 10 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» [4], одним з об'єктів управління державної власності є державне майно, передане в *безстрокове безоплатне користування* [курсив наш. – авт.] Національній академії наук України та національним галузевим академіям наук.

Разом з тим ч. 1 ст. 2 Закону про академії встановлює, що майновий комплекс Національної академії наук України та майновий комплекс національних галузевих академій наук складають усі матеріальні та нематеріальні активи (далі – об'єкти майнового комплексу), що обліковуються на балансах Національної академії наук України та на балансах відповідних національних галузевих академій наук і організацій, віднесених до відання Національної академії наук України та національних галузевих академій наук, і які закріплені державою за Національною академією наук України та за національними галузевими академіями наук в *безстрокове користування* [курсив наш. – авт.], або придбані за рахунок бюджетних коштів, а також коштів від фінансово-господарської діяльності та/або набуті іншим шляхом, не забороненим законом.

Таким чином, свого часу виникла розбіжність при визначенні цими законами права, на якому майно передане і закріплене за академіями наук: в одному законі йдеться про безстрокове безоплатне користування, в іншому – про безстрокове користування. Щодо іншої правомочності – володіння – закони жодних приписів не містять.

Зміни, внесені Законом 4196-IX до ч. 2 ст. 2 Закону про академії стосовно узуфрукту та договорів оренди додали до згаданої розбіжності ще одну – між частинами першою та другою статті 2 Закону про академії, а саме: з одного боку майновий комплекс академій наук складають об'єкти майнового комплексу, які *закріплені* [курсив наш. – авт.] державою за зазначеними академіями наук, а з іншого – об'єкти майнового комплексу наук *передаються* [курсив наш. – авт.]. Граматичне тлумачення дозволяє дійти висновку про те, що йдеться про передання майна в майбутньому.

Аналіз законодавчих нововведень щодо майна національних академій наук породив низку питань, які поки що залишаються без відповіді.

По-перше, навіть якщо розширено тлумачити норму ч. 3 ст. 13 Закону 4196-IX щодо заборони закріплення (передачі) майна за юридичними особами на праві господарського відання або на праві оперативного управління, хоч для цього, на наш погляд, немає підстав, оскільки зазначена стаття стосується підприємств, то без відповіді залишається питання про те, на якому праві має належати майно національним академіям наук та віднесеним до відання цих академій організаціям (науковим установам), якщо таке майно до внесення змін до ч. 2 ст. 2 Закону про академії належало їм на праві господарського відання і праві оперативного управління відповідно. Адже згідно з ч. 1 ст. 58 Конституції України закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

По-друге, як узгодити безстрокове безоплатне користування з узуфруктом, змістом якого згідно з ч. 1 ст. 9^1 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» є не лише користування, але і володіння майном?

Наведені приклади розбіжностей свідчать про очевидну потребу в узгодженні норм зазначених законів.

Внесені Законом 4196-IX зміни породили також питання стосовно правового регулювання оренди майна національних академій наук, а також майна переданого ними організаціям, віднесеним до їх відання.

Основним нормативно-правовим актом, що регулює відносини пов'язані з передачею в оренду державного майна, є Закон України «Про оренду державного і комунального майна» [5] (далі – Закон про оренду), проте, як зазначено в абз. 2 ч. 6 ст. 2 Закону про оренду, відносини оренди рухомого та нерухомого майна, об'єктів майнового комплексу Національної академії наук України та національних галузевих академій наук регулюються цим Законом з урахуванням особливостей, передбачених Законом України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, національних галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу».

Що це означає для правового регулювання орендних відносин між національними академіями наук і віднесеними до їх відання організаціями, а також стосовно можливості укладання цими організаціями договорів оренди (суборенди) майна, у тому числі нерухомого, що обліковується на балансах організацій?

Ні на одне, ні на інше питання чіткої і прямої відповіді в Законі ми не знаходимо. Між тим, зокрема, з метою подолання негативних наслідків, що пов'язані із хронічним недофінансуванням НАН України, та забезпечення ефективного використання майна академії, в 2024 р. Бюро Президії та Президією НАН України ухвалено 32 рішення про надання в оренду тільки пільговим категоріям орендарів нерухомого майна НАН України площею 35 851,2 кв.м.

Крім того, станом на 01.01.2025 передано в оренду 345,6 тис. кв. м, зокрема майданчиків 29 тис. кв.м. Від передачі в оренду майна НАН України за 2024 р. отримано 229,5 млн. грн. орендної плати, з яких 9,6 млн. грн.. витрачено на ремонт будівель та інженерних споруд, орендарями відшкодовано 213,6 млн. грн. комунальних платежів [6, с. 531].

Отже, заборона на укладення договорів оренди майна національних академій істотно зменшить і без того недостатнє фінансове забезпечення організацій, віднесених до їх відання, що, наприклад в 2024 р. було пов'язано, зокрема, із застосування режиму неповного робочого часу, неоплачуваних відпусток тощо (середня зайнятість по Академії становила 9,6 місяців, а відповідний середній коефіцієнт режиму робочого часу – 0,8) [6, с. 515].

За загальним правилом, встановленим ч. 4 ст. 3 Закону України «Про управління об'єктами державної власності», продаж (відчуження), передача в оренду (найм) об'єктів державної власності здійснюються на конкурентних засадах шляхом проведення електронних аукціонів (публічних торгів) в електронній торговій системі з урахуванням особливостей, визначених законом.

Оскільки згідно з ч. 1 ст. 15 Закону про оренду право на отримання в оренду державного майна без проведення аукціону мають, зокрема, установи і організації, діяльність яких фінансується за рахунок державного бюджету, а установи і організації НАН України та галузевих академій наук відповідають цим критеріям, Закон про оренду (абз. 1 ч. 3 ст. 15) забороняє їм укладати договори суборенди цього майна. А як бути з тими договорами оренди майна національних академій наук, які вже укладені організаціями національних академій і строк дії яких ще триватиме певний час? Знову стикаємося з зворотною силою закону!

Визначення поняття оренди як речового права на майно, відповідно до якого орендодавець передає або зобов'язується передати орендарю майно у користування за плату на певний строк (п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону про оренду), породжує питання щодо орендної плати, яку мають вносити організації, віднесені до відання національних академій, зазначеним академіям.

Згідно з п. 13 Методики розрахунку орендної плати за державне майно [7] (далі – Методика) річна орендна плата за оренду нерухомого майна у розмірі 1 гривні встановлюється бюджетним організаціям, закладам, установам, які повністю фінансуються з державного бюджету.

У зв'язку з цим зазначимо на помилковість висновку А.Б. Гриняка, який стверджує, що розмір річної орендної плати за оренду нерухомого майна Національної академії наук України, національних галузевих академій наук науковими установами, що віднесені до їх відання, становить 1 гривню. В інших випадках розмір ставок орендної плати затверджується нормативними актами НАН України [8, с. 55].

По-перше, в п. 13 зазначеної Методики жодним словом не згадуються ні НАН України, ні національні галузеві академії наук. В ній йдеться про «інші бюджетні організації, заклади, установи».

По-друге, такий розмір річної орендної плати (1 гривня) встановлюється для бюджетних організацій, *які повністю фінансуються з державного бюджету* [курсив наш. – авт.].

Що стосується організацій НАН України та національних галузевих академій наук, то вони згідно з ч. 3 ст. 8 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [9] можуть зараховувати власні надходження, отримані від плати за послуги, що надаються ними згідно з основною діяльністю, благодійну допомогу, гранти (включаючи кошти, що надходять від вітчизняних та іноземних замовників для реалізації наукових, науково-технічних та інноваційних проектів) на спеціальні реєстраційні рахунки в казначейських установах або на поточні та/або вкладні (депозитні) рахунки, відкриті в установах банків державного сектору.

Зазначені доходи, а також відсотки, отримані від розміщення коштів державної наукової установи на вкладних (депозитних) рахунках в установах банків державного сектору, включаються до фінансового плану (кошторису) наукової установи і можуть використовуватися на оплату витрат, пов'язаних із здійсненням та популяризацією наукової діяльності, оплату праці, придбання майна і його обслуговування, капітальне будівництво та ремонт приміщень тощо у межах статутної діяльності наукової установи.

При цьому, як встановлено ч. 8 ст. 5 Закону, установи, організації та підприємства, що перебувають у віданні національних академій наук, самостійно розпоряджаються доходами та іншими надходженнями, одержаними від надання дозволених законодавством платних послуг. Кошти, отримані від надання дозволених законодавством платних послуг, не можуть бути вилучені в дохід держави або місцевих бюджетів. Установи, організації та підприємства, що перебувають у віданні

національних академій наук, мають право спрямовувати отримані від надання дозволених законодавством платних послуг кошти, за виключенням тієї частини, яка відповідно до закону має перераховуватися до Державного бюджету України на відповідний рік, на реконструкцію та капітальне будівництво основних фондів і соціально-побутових об'єктів, розвиток соціально-побутової бази та соціальну підтримку наукових працівників.

Щоправда, у цьому разі постає питання щодо належності набутого таким чином майна до державного майна і поширення на нього узуфрукту державного майна. На наш погляд, це майно, як і інше майно (крім переданого на праві узуфрукту державного майна), набуте з джерел, не заборонених законом (наприклад від фінансово-господарської діяльності) має належати установам та організаціям національних академій наук на праві власності, що дозволить їм самостійно розпоряджатися ним відповідно до закону.

По-третє, Методика не наділяє НАН України, так само як і національні галузеві академії наук правом затверджувати ставки орендної плати. Не передбачене таке право і Законом.

З урахуванням цього, стосовно організацій НАН України та національних галузевих академій наук має застосовуватися передбачений абз. 1 п. 14 Методики розрахунку орендної плати за державне майно розмір річної орендної плати, встановлений для оренди іншого окремого індивідуально визначеного майна (крім транспортних засобів), на рівні 12 відсотків вартості об'єкта оренди.

Як встановлено ч. 3 ст. 3 та ч. 3 ст. 4 Закону, кошти, що отримані від оренди об'єктів майнового комплексу Національної академії наук України та оренди об'єктів майнового комплексу національних галузевих академій наук, в повному обсязі спрямовуються на виконання статутних завдань відповідно Національної академії наук України і національних галузевих академій наук та організацій, що віднесені до їх відання.

Якщо взяти до уваги, що дія цієї норми поширюється і на орендну плату, яка вноситься організаціями, віднесеними до відання НАН України та національних академій наук, то це означає, що орендарі (наукові установи та інші організації) щомісяця мають сплачувати академіям орендну плату за рахунок коштів від фінансово-господарської діяльності та/або іншим шляхом, не забороненим законом, яка потім повертатиметься або не повертатиметься їм для фінансування діяльності наукових установ.

Зважаючи на кількість наукових установ, віднесених до відання національних галузевих академій наук (а їх налічується більше 80), неважко порахувати, скільки разів на рік і національні академії наук, і наукові установи, які віднесені до їх відання, будуть здійснювати розрахунки, збільшуючи прибутки банків, що їх обслуговують.

Ще одна проблема, яка, на наш погляд, не отримала однозначного вирішення в законодавстві, стосується відчуження майна національних академій наук.

Відповідно до ч. 5 ст. 5 Закону відчуження нерухомого майна Національної академії наук України та національних галузевих академій наук і організацій, що віднесені до їх відання, здійснюється в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Пунктом 3 Порядку відчуження об'єктів державної власності, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України [10], встановлено, що дія цього Порядку поширюється, зокрема, на відчуження майна, переданого Національній та галузевим академіям наук у безстрокове безоплатне користування. При цьому згідно з абз. 1 п. 6 зазначеного Порядку відчуження майна здійснюється безпосередньо суб'єктом господарювання, на балансі якого перебуває таке майно, лише після надання на це згоди або дозволу відповідного суб'єкта управління майном, який є представником власника і виконує його функції у межах, визначених законодавчими актами.

Між тим, ні Закон України «Про управління об'єктами державної власності» (ст. 8), ні Закон про академії не наділяють національні академії правом надавати згоду чи дозвіл на відчуження майна національних академій наук, оскільки наразі це суперечило б поняттю узуфрукту, який не передбачає повноваження розпоряджатися майном, переданим в узуфрукт.

Очевидно, що в законодавстві слід чітко визначити, чи може бути змінена форма власності на державне майно, передане НАН України та національним галузевим академіям наук на праві узуфрукту.

Висновки. Проведене дослідження правового режиму майнових комплексів НАН України та національних галузевих академій наук, а також об'єктів майнових комплексів, закріплених за установами та організаціями, що знаходяться у віданні цих академій, свідчить про звуження майнових права як національних академій наук, так і віднесених до їх відання організацій щодо державного майна, переданого їм на праві узуфрукта державного майна та за договором оренди. Водночас аналіз нормативно-правових актів, що регулюють відносини у цій сфері суспільних відносин, підтверджує необхідність приведення Закону України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, національних галузевих академій наук та статусу їх майнового

комплексу» у відповідність до законів України «Про управління об'єктами державної власності» та «Про наукову і науково-технічну діяльність», зокрема, в частині уніфікації правових норм, що визначають повноваження НАН України та національних галузевих академій наук щодо управління об'єктами майнових комплексів відповідних академій.

Зокрема, потребують більш чіткого правового врегулювання відносини, пов'язані з орендою майна національних академій наук, а також відносини щодо відчуження зазначеного майна, зокрема стосовно визначення органу, уповноваженого приймати рішення щодо його відчуження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Щербина В.С., Боднар Т.В. Правовий режим майна Національної академії наук України та національних галузевих академій наук. *Проблеми законності*. 2019. № 147. С. 110-120. DOI: 10.21564/2414-990x.147.186407..
2. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09.01.2025 р. № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text (дата звернення: 27.12.2025)
3. Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, національних галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу : Закон України від 07.02.2002 р. № 3065-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3065-14#Text (дата звернення: 27.12.2025).
4. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21.09.2006 р. № 185-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16?find=1&text=узуфрукт#Text (дата звернення: 27.12.2025).
5. Про оренду державного та комунального майна: Закон України від 03.10.2019 р. № 157-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-20?find=1&text=контроль#Text (дата звернення: 27.12.2025).
6. Звіт про діяльність Національної академії наук України у 2024 році / НАН України. Київ: Академперіодика, 2025. 610 с. URL: https://www.nas.gov.ua/storage/editor/files/zvit-nanu-2024-ostatocn-redag.pdf.
7. Методика розрахунку орендної плати за державне майно. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 28 квітня 2021 р. № 630. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2021-п#Text (дата звернення: 27.12.2025).
8. Гриняк А.Б. Правовий режим майна Національної академії наук України та національних галузевих наук: зміна парадигми. *Нове українське право*. Вип. 3, 2025. С. 50-56. DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2025.3.6.
9. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text (дата звернення: 27.12.2025).
10. Порядок відчуження об'єктів державної власності : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 червня 2007 р. № 803. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/803-2007-п (дата звернення: 27.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Щербина В.С., Боднар Т.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0